

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MEHMET İPŞİRLİ

OSMANLI İLMİYESİ

Kronik

OSMANLI İLMİYESİ

MEHMET İPŞİRLİ

KRONİK KİTAP: 183
Osmanlı Tarihi Dizisi: 40

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Ahmet Yaşar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Ocak 2021, İstanbul

ISBN
978-605-7635-88-4

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 49068

www.kronikkitap.com
   kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 / 1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla
yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden
izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve
dağıtılamaz.

MEHMET İPŞİRLİ

OSMANLI İLMİYESİ

Kronik

MEHMET İPŞİRLİ

1945 yılında Kayseri’de doğdu, ilk ve orta öğrenimini burada tamamladı. 1967 yılında İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü’nden, 1970 yılında ise İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi Kürsüsü’nden mezun oldu. 1971-1976 yılları arasında, İngiltere’de Edinburgh Üniversitesi’nde Yüksek Lisans ve Doktorasını tamamladı.

1976’da mezun olduğu Kürsü’de M. Tayyib Gökbilgin’in asistanı olarak göreve başladı. 1982’de “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadıaskerlik Müessesesi” adlı tezle doçentliğe, 1988 yılında “Diplomatik Açından Mahzar” adlı çalışmasıyla da profesörlüğe yükseldi. Kurucu bölüm başkanı olduğu İstanbul Üniversitesi Arşivcilik Bölümü’nde 1987’den 1999 yılına kadar çalıştı. 1983-2016 yılları arasında TDV İslam Ansiklopedisi projesinde yer aldı. 1990 yılında Amerika’da, 1991’de Londra’da arşiv ve kütüphanelerde araştırmalarda bulundu. 1994-97 yılları arasında Malezya Kuala Lumpur’da International Institute of Islamic Thought and Civilization’de iki yıl dersler verdi, Master-Doktora tezleri yönetti. 1999-2015 yılları arasında Fatih Üniversitesi Tarih Bölümü’nde öğretim üyesi olarak çalıştı. Mart 2015’den beri İstanbul Medipol Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Yurtiçinde ve yurtdışında pek çok sempozyumda ve kongrede tebliğler sundu. *Tarih-i Selânikî* (1989), *Tarih-i Naima* (2007) ve *Târîh-i Cevdet’i*, 1. Cilt (2018) yayınladı. Osmanlı ilmiyesi, müesseseleri ve tarih yazıcılığı konularında makaleler kaleme aldı. TDV İslam Ansiklopedisi’nde 200 civarında madde yazdı. Türk Tarih Kurumu şeref üyesidir. 2018 yılı tarih ve sosyal bilimler alanında Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Büyük Ödülü’ne layık görülmüştür. Evli ve iki çocuk babasıdır.

*Bu çalışmayı,
Osmanlı toplumunu yüzyıllarca sırat-ı müstakim üzere tutmak için
büyük gayret sarf edip bu konuda önemli ölçüde başarılı olan
Osmanlı ulemâsına şükran nişanesi olarak ithaf ediyorum.*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

BİRİNCİ KISIM OSMANLI ULEMASI

GİRİŞ: OSMANLI ULEMASI

Tarihi Seyir, İlim Tahsili İçin Seyahat, Ulemânın Müstağni Tavrı, İlmî Mektepler, Seferler ve Ulemâ, Tanınan İmtiyazlar, İlmiye Aileleri, Müsadere ve Ulemâ, Şeyhülislâm ve Ulemâ, Arzuhal Sunma, Ulemâda Bozulma ve Islah Çalışmaları, Ulemânın Eser Telifi, Devlet ve Cemiyet Hayatında Ulemâ, Emir bi'l-maruf ve Ulemâ, 'Sapkın' Fikirler, Ulemâ ve Tasavvuf, Rekabet, Ulemâ Muhitleri, Ulemâ ve Yenileşme Hareketleri, Sonraki Yüzyıllar, Ulemânın İtibar ve Nüfuzundan İstifade, Önde Gelen Ulemâ Aileleri: Taşköprizâdeler, Dürrîzâdeler, Çivîzâdeler 3-46

A. BÜROKRASİDE ULEMA

I.	ŞEYHÜLİSLAM	47
	Tarihi Seyir, Tayini, Azli, Maaş ve Gelirleri, Teşrifatta Şeyhülislâm, Görev ve Yetkileri: Fetvâ Yetkisi, Fetvâ Mecmuaları, Hal Fetvâları, Tayin Yetkileri, İşaret-i Aliyye, Taşra Müftüleri Tayini, Meşveret Meclisleri, Şeyhülislâm Dairesi ve Bâb-ı Meşihat .	47-81
	1. ŞEYHÜLİSLAM BİYOGRAFİLERİ	81
	2. BİR ŞEYHÜLİSLAM BİYOGRAFİSİ: SUN'ULLAH EFENDİ	86
II.	KAZASKER	129
	İslâm ve Türk Devletlerinde Kazaskerlik, Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik, Kazaskerlerin Gelirleri, Kazaskerlerin Görevleri	129-138
III.	PAYİTAHT İSTANBUL'UN İDARESİ VE İSTANBUL KADISI	139
	Padişahların Tebdil-i Kıyafet Halkın Arasına Katılmaları, Sadrazamların Kol Gezmeleri, İstanbul Kadısı ve İstanbul Yönetimi, Bilad-ı Selâse	143-154
IV.	NÂİP	155

B. KURULUŞ VE YÜKSELİŞ DÖNEMİ SULTANLARI VE ULEMA

V.	YILDIRIM BAYEZİD DEVRİ ULEMASI VE İLİM HAYATI	161
VI.	FETRET VE ÇELEBİ MEHMED DEVİRLERİNDE ULEMA VE İLİM HAYATI	169
	Medreseler ve Eğitim, Kazaskerlik Kurumu, Nakibüleşraflık, Devrin Ulemâsı	169-174
VII.	SULTAN II. MURAD DEVRİ İLİM VE KÜLTÜR HAYATI	175
	Mevâlizâde Kanunu, İlmî Kurumlar, Telif ve Tercüme Eserlerle Türk Dilinin Gelişmesi	175-183

VIII.	FATİH DÖNEMİ İLİM HAYATI VE İLMİYE TEŞKİLATI	185
	İlmî Münazaralar, Fatih Medreseleri, Enderun, II. Mehmed'in Teşkilatçılığı, İlmiye Aileleri, İstanbul Kadılığı	185-201
IX.	SULTAN II. BAYEZİD DEVRİ ULEMASI VE İLİM HAYATI	203
X.	YAVUZ SULTAN SELİM DEVRİ ULEMASI	213
XI.	KANUNÎ DEVRİNDE İLİM VE FİKİR HAYATI	223
	İlmî ve Fikrî Çalışmaya Zemin Hazırlama, İlmî ve Fikrî Alanda Çalışmalar, Yazılan Eserler	225-254
XII.	KANUNÎ DEVRİNDE BİR İLMİYE TAHKİKATI: ANADOLU KAZASKERİ SİNAN EFENDİ HAKKINDA YAPILAN TAHKİKAT	255
C. ULEMA VE ISLAHAT		
XIII.	SULTAN III. SELİM DEVRİ ULEMASI ÜZERİNE GÖZLEMLER	269
XIV.	SULTAN II. MAHMUD DÖNEMİNDE ULEMA VE VAKIFLAR	279
XV.	ULEMANIN İMZÂ VE TASDİK FORMÜLLERİ	287
	Osmanlı'da İmza, İlmiye Mensuplarının İmzaları, Şeyhülislâm İmzaları, Kadıasker İmzaları, Nakibüleşraf İmzaları, Kadı İmzaları, Nâip İmzaları, Müderris İmzaları	287-309
İKİNCİ KISIM		
OSMANLI MEDRESESİ		
XVI.	OSMANLI MEDRESESİ.	321
	Dersler ve Konular, Dereceler, Yönetim ve Denetim, Kütüphane, Müstemilat ve Gündelik Hayat, Islahat Çalışmalar, Müderris, Dânişmend, Dersiâm, Ayasofya Kürsü Şeyhliği	321-353
XVII.	EVLYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE EZHER VE KAHİRE MEDRESELERİ	355
XVIII.	MEDRESETÜ'L-KUDÂT	361
XIX.	MÜLAZEMET	365
XX.	HUZUR DERSLERİ	378
XXI.	MUASIR DÖRT ENDERUNLUNUN KALEMİNDEN	
	XVII. YÜZYILDA ENDERUN DÜNYASI	383
	Mehmet Halife'nin Enderun Gözlemleri, Abdurrahman Abdi Paşa'nın Enderun Gözlemleri, Ali Ufkî Bey'in Saray-ı Enderun'undaki İzlenimleri, Evliyâ Çelebi'nin Enderun'a İntisabı	383-404
XXII.	GALATA SARAYI.	405
XXIII.	TARİHİ YARIMADADA KÜLTÜR MUHİTLERİ VE DERS HALKALARI (XIX-XX. Yüzyıl).	409
	Fatih Medreseleri, Süleymaniye Medreseleri, Mektepler, Dergâhlar, Muhit, Ders Halkaları.	409-417
	SONUÇ YERİNE: GÜNÜMÜZ İLMİYE ÇALIŞMALARI ÜZERİNE.	419
	LÛGATÇE	431
	KAYNAKÇA	435
	DİZİN	451

ÖNSÖZ

Osmanlı ilmiyesi üzerine son yarım asırdan beri önemli çalışmalar yapıldı. Bunlar bir bütünlükten uzak olmakla birlikte ilmiye alanında önemli açılımlar sağlamış ve yeni araştırmacıların yetişmesine ve yeni çalışmaların yapılmasına zemin hazırlayıcı olmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın 1965 yılında yayımladığı *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* kitabı bir dönüm noktası, daha doğru bir ifade ile yeni bir başlangıç olmuş, medreseler ve ulemanın devlet ve cemiyetteki konumu üzerine tarihî, sosyolojik tezler yapılmaya, makaleler yazılmaya başlanmış, ilmiye alanına ilgi giderek artmıştır. Aslında daha 1940'lı yıllarda İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde, muhtemelen merhum Prof. Cavid Baysun'un girişimi ile o günün hevesli, çalışkan talebelerine ilmiye alanında, özellikle ilmiye aileleri üzerine verilen mezuniyet tezleri, Yüksek Lisans tezi seviyesinin üstünde çalışmalar olmuştur.

Osmanlı ilmiyesine akademik seviyede ilginin 1970'lerden sonra başladığı ve Osmanlı medresesi ve Osmanlı şeyhülislamı üzerine yurtiçinde ve yurtdışında, yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından çalışmalar yapıldığı görülmektedir. 1970'li yıllarda Osmanlı medreseleri üzerine İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Mustafa Bilge ve Cahid Baltacı iki değerli Doktora çalışması yapmışlar, şeyhülislamlık kurumu üzerine ise İngiltere, Fransa ve Almanya'da Doktora tezleri hazırlanmıştır. Bu genel çalışmaları takiben İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerindeki medreseler ve merkezî sisteme dâhil olmuş tanınmış âlimler üzerine çeşitli monografik araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Ancak Osmanlı ilmiyesinin öncelikle dört önemli sahası hala çalışacak hevesli gayretli araştırmacıları beklemektedir.

Birincisi, medrese müfredat programında okunan dersler ile ilgilidir. Bu derslerde takip edilen, tamamına yakını Arapça olan ders kitapları ile Osmanlı bilim adamlarının telif ettikleri eserler, şerh ve haşiyeler

çalışmaları, bunların konuları, sistematığı üzerine bilimsel çalışmalar yapılması zor ve uzun vadeli bir iş olmakla birlikte mümkün bulunmaktadır. Yapılacak yeni araştırmalarla ismi bilinen fakat ilmî seviyesi tam olarak tespit edilmemiş olan eserler değerlendirilmiş olacak, böylece ‘Osmanlı döneminde sosyal ve fen bilimlerinde ciddi çalışma yapılmadığı’ iddiasının doğruluğu veya yanlışlığı açığa kavuşmuş olacaktır. Çok şükür son yıllarda İlahiyat fakültelerinde akademisyenlerin bizzat kendileri veya nezaretlerinde tez yapan çalışkan ve yetenekli gençler tedricen bu konularda ciddi çalışmalar ortaya koymaya başlamışlardır.

İkincisi ise, İstanbul, Bursa, Edirne ve Osmanlı coğrafyasında çok iyi bilinen bazı merkezler dışında Osmanlı şehirlerindeki eğitim kurumları, bilginler ve buralardaki ilmî muhitlerin, yani Osmanlı taşrasının ilim hayatının çalışılmasıdır. Son yıllarda bu şehirlerde açılan üniversitelerde arşivler ve kitabî kaynaklar yanında bilhassa kadı sicilleri kullanılarak başarılı akademik çalışmalar yapıldığı, ayrıca şehirler konu alınarak sempozyumlar düzenlendiği görülmektedir. Bu faaliyetler çok önemli açılımlar sağlamakta ve ilgi uyandırmaktadır.

Üçüncüsü, ilmiye alanında, İslam tarihinin farklı dönemleri ve coğrafyaları üzerine mukayeseli çalışmalar yapılması, ayrıca Memluklu, Safevi, Babürlü, Özbek gibi Osmanlı’nın çağdaşı olan Türk devletleri üzerine ilmiye alanında karşılaştırmalı araştırmaların gerçekleştirilmesi çok önemli sonuçlar doğuracaktır.

Nihayet, Osmanlı entelektüel hayatı üzerine yapılacak monografiler büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz bu konu fikrî derinlik ve alt-yapı gerektiren zor bir alan olmakla birlikte çalışacaklar için biraz derinlerde oldukça zengin kaynaklar bulunmaktadır. İnşallah bütün bu alanlarda yurt içi ve yurt dışından akademisyenlerin katıldığı projeler ile ciddi araştırmalar ortaya konulur.

İlmiye konusuna benim ilgi ve merakım bazı safhalar halinde gelişti. Kayseri’de orta öğretim yıllarında Gevher Nesibe Medresesi’ne bitişik olan evimizin yakınındaki Raşid Efendi Kütüphanesi benim ders çalışma mekânımdı. Henüz ne olduğunu ve mahiyetini bilmediğim zengin yazma eserler, bu eserleri okumak üzere gelen yaşlı âlimler, onların taltif edici sözleri ve teşvikleri her halde şuur altımda önemli izler bırakmış olmalı. Hele bir hoca kızı olup, okuma yazması olmayan babaannemin devamlı söylediği “Âlimin uykusu cahilin ibadetinden hayırlıdır.” sözünü hiç unutamıyorum. Kayseri’de geleneksel usulde dersler okutan eski hocaların derslerine katılmaktan da ayrı bir keyf alıyordum. Bu derslerden bilgi anlamında çok istifade edememekle

birlikte anlattıkları hatıraları, eski âlimlere dair hikâyeleri çok öğretici ve ilgi çekici idi. Kayseri yılları böyle geçti. İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde çok ünlü hocalarımız vardı. Onların anlattıkları olaylar, bilhassa yorumları bizde derin izler bırakıyordu. Ancak gerçek anlamda ilim geleneğini, bilimsel çalışmayı, kütüphaneyi İstanbul Üniversitesi'nde tanıdım. Osmanlı Müesseseleri Kürsüsü'nde Rahmetli M. Tayyib Gökbilgin Hocamdan diğer teşkilat dersleri yanında İlmiye Teşkilatı dersini alırdık. Tarih öğrencisinin zor diye seçmediği bu kürsüde on kadar talebe olduğundan konuları hususi dersler halinde işlerdik. Gerek İslam Enstitüsü'nde gerek Müesseseler Kürsüsü'nde en yakın arkadaşım, kardeşim Ahmet Yaşar Ocak'tı. Disiplinli, sistemli çalışmasına hep gıpta ederdim. Nitekim bu disiplinli çalışması sonra peş peşe çıkan akademik kitaplarla mükemmel meyvelerini verdi.

İngiltere dönüşü Müesseseler Kürsüsü'ne beni asistan olarak alan Gökbilgin Hocam, o sene emekli olunca Mübahat Kütükoğlu Hocam İlmiye Teşkilatı dersini benim vermemi istedi, çok sevindim. Üniversiteden ayrılincaya kadar İlmiye Teşkilatı dersini Gökbilgin Hocamın ders verdiği gün, sınıf ve saatte büyük bir keyifle verdim. Seminer şeklinde işlediğimiz derse talebenin yakın ilgi göstermesi, sorular sorması ve başarılı dönem ödevleri hazırlamaları ayrı bir keyf veriyordu. Bu arada Doçentlik için tez konusu arayışı içerisinde iken, Rahmetli Bekir Kütükoğlu ve Necat Göyünç Hocalarımla beraber olduğum bir sırada her ikisi birden Kazaskerlik müessesesini çalışmamı tavsiye ettiler. Malum, Osmanlı ilmiye mesleğinin teşkilat ve işleyişinden bütünüyle sorumlu olan Kazaskerlik kurumunun çalışılması büyük zorluklarına mukabil ilmiye sahasını tanıma konusunda çok iyi bir fırsat idi.

1983 yılında çok önemli bir gelişme oldu. Bu tarihte Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi çıkarma çalışmalarına başından itibaren katılmak ve orada sorumluluk almak nasip oldu. Gösteriştan uzak oldukça mütevazı bir başlangıç yapan bu kurum, sürekli gelişen kütüphanesi, dokümantasyon merkezi ve en önemlisi akademik ve idarî kadrosu ve ilmî muhiti ile gerçek bir mektepti. Şahsen çok şey öğrendiğimi, ufuk açıcı bilgi ve tecrübe kazandığımı ve ilmin feyizli havasını teneffüs ettiğimi belirtmeliyim. O günden bu güne hiç kesintiye uğramadan saat gibi çalışan bu kurumun kuruluşunda ve gelişmesinde emeği geçenlere, çeşitli birimlerinde önemli hizmetler veren arkadaşlarımıza şükranlarımı ifade etmek isterim. Burada Türk Tarihi ve Medeniyeti bilim dalından sorumlu, birbiriyle uyumlu bir ekip halinde Feridun Emecen, Abdülkadir Özcan, Cevdet Küçük, İdris Bostan, Mustafa Bilge, Kemal

Beydilli, Yusuf Halaçoğlu, İlhan Şahin ve daha sonra ekibe dâhil olan Tufan Buzpınar, Azmi Özcan, Ali Akyıldız, Tahsin Özcan, ayrıca her zaman bilgisine müracaat ettiğimiz İsmail Erünsal ve M. Akif Aydın Hocalar ile uyum içinde çalışmalar yaptık, aramızdaki müzakereler, münakaşalar fevkalade verimli geçmekteydi. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim. Burada yazdığım maddeleri derin telif kudretiyle düzelten Feridun Emecen Hoca'ya bilhassa teşekkür ediyorum. Çalışmalarımızda yan disiplinlere ait bir müşkülümüz olduğunda teklifsizce bilgisine müracaat edeceğimiz sahasında uzman hocalar, akademisyenler bulunmakta idi. Bu büyük projede her arkadaşımız kendi çalıştığı alanda ansiklopediye katkı sağlarken bana ağırlıklı olarak ilmiye ile alakalı konuları yazmak ve zaman zaman redaksiyon yapmak görevi düşmüştü. Böylece bu alandaki bilgim daha da gelişmiş oldu.

Yurt dışı ve yurt içinde katılmış olduğum kongrelerde özellikle Balkan şehirlerinde bölgenin tanınmış bir âlimini veya oralardaki ilim hayatını tebliğ olarak sundum. Özellikle iki yıl kadar kaldığım Malezya'da İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Enstitüsü'nde yine bu konularda dersler verdim ve tezler yönettim. İlmiye alanında çalışıyor olmam meslektaşlarım tarafından da bilinerek zaman zaman ilmiye ile alakalı kitap bölümlerini ve konularını benim yazmam konusunda teklifler yaptılar. Değerli meslektaşım Coşkun Yılmaz'ın editörü olduğu eserlerde ilmiye ile alakalı bahisleri yazmamı istemesi benim için önemli bir kazanç oldu, kendisine hassaten teşekkür ediyorum. Nitekim Bursa Osmangazi Belediyesi'nce, çok değerli meslektaşım Yusuf Oğuzoğlu'nun danışmanlığında düzenlenen Osman Gazi'den başlayarak sırayla her yıl bir padişahı ve dönemindeki Bursa'yı konu alan kongreler yapıldı, kitaplar yayınladı. II. Selim'e kadar yedi padişah dönemindeki ilim hayatı ve ulema ile ilgili makaleler yazdım. Bu tebliğlerin çok eksik tarafları olmakla birlikte bir devamlılık içinde verilmiş olması bana önemli bilgi ve tecrübe kazandırdı.

Bu çalışma esas itibarıyla iki kısım halinde tertip edildi. Ulema ile ilgili birinci kısımda, giriş mahiyetinde genel bir ulema değerlendirmesinden sonra şeyhülislamlık, kazaskerlik, İstanbul kadılığı gibi ulemanın yetki ve sorumluluk sahibi olduğu başlıca kurumların yapısı ve işleyişini konu alan makaleler yer almaktadır. Bu kısımda ayrıca kuruluş ve yükseliş dönemi sultanlarının her birinin dönemlerinde ulemanın konumunu, işlevini ve dönemin ilim hayatını konu alan çalışmalar bulunmaktadır. Yine bu bölümde ıslahat ve reform çağının iki önemli padişahı III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde ulemanın rollerini değerlendiren iki makale yer almaktadır.

Medrese üzerine genel bir değerlendirme ile başlayan ikinci kısımda ise medrese, Enderun ve muhitler üzerine makaleler yer almakta ve bu kısım ilmiye çalışmaları üzerine genel bir değerlendirme ile son bulmaktadır. Bu çalışmada Osmanlı ilmiyesinin ulema, şeyhülislam, kazasker, İstanbul kadısı ve medrese gibi temel konularında genel nitelikli makaleler yer aldığı gibi ilmiyenin bir konusunu dar bir çerçevede daha derinlikli olarak ele alan makaleler de bulunmaktadır. Bunlar arasında bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır.

Daha önce farklı yerlerde ve ayrı ayrı zamanlarda yayımlanmış olan makalelerde, seyrek te olsa, kısa bazen biraz uzun konuların tekrar edildiği görülmektedir. Bunların çıkarılması makalenin bütünlüğünü bozacağı düşüncesiyle bırakılması yoluna gidildi. Bu durumun anlayışla karşılanacağını ümit ediyorum.

Değişik yerlerde ilmiye üzerine yayınlanmış olan bu çalışmaların belirli bir tertip içinde okuyucuya sunulması hususunda dost ve meslektaşlarımın çok teşvikleri oldu. Bu kitap çalışmasının bir iddiası olmadığı gibi eksikleri de çoktur. Eksikleri var deyip ya yayınlamaktan vazgeçecektim ya da 'şimdilik derleyip toparlayıp mevcut halleriyle yayınlansın, Allah kısmet ederse daha sonra eksikler ikmal edilir' diyerek yayımlanmasına teşebbüs edecektim. Nihayetinde ikinci yol tercih edildi. Kronik Kitap Yayın Yönetmeni Adem Koçal Bey ve yayınevi çalışanları hep yardımcı oldular, kendilerine teşekkür ederim. Ancak burada çok değerli meslektaşım Öğretim Üyesi Dr. Ahmet Yaşar'ın bu konudaki ısrarını, hatta bu işe girmeye beni mecbur ettiğini bilhassa belirtmem gerekir. Hemen her safhasında büyük fedakârlık ile makaleleri okudu, düzeltmeler yaptı, kendisine hassaten teşekkür ederim. İndeksin hazırlanmasında yardımcı olan genç meslektaşım Osman Yiğit'e teşekkür ederim.

Akademik kariyer uzun, meşakkatli ve her safhası fedakârlık isteyen bir meslektir. Üstelik bu fedakârlığın büyük kısmını da başından itibaren akademisyenin eşi, çocukları hatta torunları çekmektedir. Şehir hayatında ve aile ortamında benim yapmam gereken pek çok işi ve sorumluluğu bana haber dahi vermeden hallettikleri için çocuklarıma, üzerimdeki bir çok yükü üstlenen ve çalışmalarına fiilen yardımcı olan refikama sonsuz teşekkür ediyor, dirliğimizin daim olması için dua ediyorum.

Prof. Dr. Mehmet İpşirli
İstanbul Medipol Üniversitesi
Beykoz – İstanbul

BİRİNCİ KISIM

OSMANLI ULEMASI

GİRİŞ: OSMANLI ULEMASI*

Türk İslâm dünyasından zengin bir kültür ve medeniyet mirası tevarüs eden Osmanlılar hemen her alanda bunu çok iyi değerlendirip bir süre sonra kendi coğrafyasına ve toplumunun ihtiyaçlarına uygun Osmanlı tarzını meydana getirmiştir. İlim ve ulema noktasından konuya bakıldığında Osmanlı o zamana kadar bilinen ve uygulanandan daha gelişmiş bir teşkilat ve hiyerarşi oluşturup, bununla ilgili zengin bir terminoloji geliştirmiştir. Osmanlı ulemasını Osmanlı Devleti'nin yapısını ve temel karakterini dikkate almadan tanımak ve anlamak mümkün değildir.

İslâm tarihi ve coğrafyasında müştereken kullanılan bir kavram olan *ulema* aslında bir Kur'an ve Hadis terimidir. "Bilginler" anlamına gelen ulema bir zümre olarak İslâm tarihi boyunca kurulan bütün devlet ve hanedanlarda çok önemli bir konum ve itibara sahip olmuştur. İslâm tarihinin ilk dönemlerinde ulema terimi yerine daha çok hadis, tefsir, fıkıh, kelâm alanlarındaki bilginler için sırasıyla, müfessir, muhaddis, fakih, mütekellim terimlerinin kullanıldığı bilinmektedir. Ancak sonraları ulema tabir olarak ön plana çıkıp yaygınlaşmıştır.¹

Ulemâ, Arapça "ilim" kökünden ism-i fâil olan "âlim" in çoğulu olmakla birlikte terim olarak özel bir anlam kazanmış, toplumun tahsil görmüş, aydın, bir ölçüde seçkin zümresine verilen ortak bir isim olmuştur. Osmanlı'da hemen her devirde ulema toplumu oluşturan temel unsurlarının başında görülmüş,² kendisinden çok şey beklenen bu zümre hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır.³

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Osmanlı Ulemâsı", *Osmanlı Ansiklopedisi* 8, ed. Güler Eren, Ankara: Türkiye Yayınları, 1999, s. 71-79.

1 Kur'an-ı Kerim'de iki yerde Şuarâ 2/198; Fâtır 35/28; Hadislerde ise daha sık olarak çeşitli şekillerde geçmektedir. bk. *El-mu' cemi' l-müfrehes li-elfâz' l-hadis*, ilm ve ulema.

2 Kaynaklarda, toplum ve devleti oluşturan 'erkan-ı erbaa' olarak belirtilen dört temel unsur, ulema, asker, tüccar ve reayâ olup, 'ulemanın toplumdaki konumu insan vücudundaki kan gibidir' denilmiştir.

3 M. İpşirli, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler, XVI-XVII. Asırlar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII (1988), s. 273-285.

Osmanlı Devleti'nde medrese eğitiminde "tekmil-i nüsaḥ" denilen belirli tahsili tamamlayarak icazet alan genç adaylar (danişmend), müderrislik veya kadılık görevine tayin için belirli bir süre beklemesi, mesleki tecrübe edinmesi gerekirdi ki buna *mülazemet* denilirdi. Ayrıca müderrislik veya kadılık yapmış olan ulemanın yeniden bu görevlere tayin edilinceye kadar ki bekleme dönemine de *mülazemet* denilirdi.⁴

Ulemâ, eğitim, hukuk, fetvâ, diyanet ve zaman zaman da bürokraside sorumluluk üstlendiği gibi bazen de resmi görev almadan tamamıyla kendisini hususi olarak toplum hizmetine adanmış ilim erbabı için ortak bir isim olarak kullanılmıştır. Ulemâ gelenek ve imtiyazlarını genellikle iyi koruyan, temsil ettiği hukukî ve dinî formasyondan dolayı toplumun her kesiminde etkili olan bir zümre olmuştur.

17. yüzyıla kadar daima yükselen, etkili bir nüfuza sahip olan ulema bu yüzyılda genellikle kendi dışında, yer yer de kendi bünyesi içinde meydana gelen olaylar ve gelişmeler sebebiyle bir yıpranma dönemine girmiş, bir anda kendilerini gündelik siyaset ve yıpratıcı tartışma ortamının içinde bulmuşlardır. I. Ahmed'le başlayan ve peş peşe çocuk veya genç yaştaki hükümdarların tahta çıktığı ve tahttan indirildiği bu yüzyılda yetki, askerî ağaların, sarayda başta Vâlide Kösem Sultan olmak üzere nüfuz çevrelerinin ve tabii olarak ulemanın eline geçmiş, her bir zümre kendi güç ve nüfuzunu kuvvetlendirmek için ulemayı yanına çekmek istemiştir. Siyasî fetvâlar, ulemanın bölünerek farklı taraflarda yer alması, onları hem ilim yolundan alıkoymuş hem de siyasî mücadele içinde yıpratmıştır.

Bu kargaşa ortamının ulemayı süratle yıprattığını gören aydınlar ve onların ikazları doğrultusunda resmî makamlar yeni düzenlemelerle mesleğin ıslahı ve toparlanması için büyük çaba sarf etmişlerdir. Yenilik teşebbüsleriyle girilen XVIII. yüzyılda ulema yeniliklere taraftar, hatta yer yer öncü olarak görülmüş, devletin toparlanmasında önemli ve ağır sorumluluk üstlenmiştir.⁵ Ayrıca bu asırda Damad Ali Paşa,

4 İcazet ve mülazemet, birbirinden ayrı iki farklı sistemi ifade etmektedir. İslâm eğitim tarihinin çok değerli vesikası olan *icazetnâme* hoca silsilesini, ders ve kitap müfredatını ve ilim geleneğini göstermesi bakımından önemlidir. Mülâzemet ise, ilmiyede makam sahibi tanınmış bir âlime intisap edip ders halkasında devamla o âlimin kontenjanından görev almak imkânı elde etmektir. Şakâ'ik ve zeyillerinde ulema biyografileri verilirken icazetten pek bahsedilmeyip, mülâzemet aldığı âlimin ismi özellikle zikredilmektedir. M. İpşirli, "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik", *TTK Belleten*, LXI/232 (1998), s. 641-660.

5 H. A. R. Gibb and H. Bowen, "The Ulema", *Islamic Society and the West*, I/2, Oxford 1957, s. 81-113.

Nevşehirli İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi sadrazamlar ulemayı himaye ederek durumunu iyileştirmek için gayret sarf etmişlerdir.⁶ XIX. yüzyıldan itibaren ise önce eğitim, sonra da hukuk sisteminin önemli bir kısmı elinden alınıp başka mahfillere verilmesiyle ulemanın eğitim ve yargıdaki tekeli kırılmış istihdam alanında bir daralma başlamıştır. Vakıf gelirlerinin de Evkâf-ı Hümayun Nezareti kurulmasıyla devlet bütçesine aktarılması sonucu ulema maddî-manevî büyük bir nüfuz ve güç kaybına uğramıştır.⁷ Ancak iyi yetişmiş ilmî donanıma sahip, yaşadığı dönemin önceliklerini kavramış olan ulemaya Tanzimat döneminde teşkil edilen eğitim ve yargı kurumlarında önemli görevler verilmesiyle yeni istihdam alanları ortaya çıkmıştır.

19. yüzyıl Osmanlı'da ve diğer Müslüman devletlerde ilmî cemiyetlerin kurulduğu, ulemanın da buralarda kurucu veya üye olarak aktif görevler üstlendikleri bir asır olmuştur. 1851'de kurulan Encümen-i Danış'te müderris, müftü birçok âlim bulunmaktadır. Encümen'de ayrıca Osmanlı vatandaşı gayrimüslim bilim adamıyla birlikte üç müsteşrik, ünlü tarihçi J. Hammer, lügatçi İngiliz J. Redhouse ve Fransız Bianchi'nin de üye olduğu görülmektedir. Böyle bir atmosfer içinde, kadı, müftü, müderris birçok zatın yer alması XIX. yüzyılda ulemanın konumunu ve o dönemin yaklaşımını yansıtmaları bakımından önemlidir.⁸

19. yüzyılda teşkil edilen bu cemiyetlerin Osmanlı'ya bağlı belli Arap kentlerinde, Balkanlar'da da kurulduğu, buralara çok sayıda ulemanın katıldığı bu cemiyetlerde sömürgecilığe ve Batı emperyalizmine karşı tavırlar alındığı bilinmektedir. Ayrıca doğrudan emperyalizmin pençesine düşüp sömürge haline gelen Hindistan'da, Orta Asya'da, bazı Afrika ülkelerinde de yarı siyasi, yarı ilmi cemiyetlerin kurulduğu ulemanın bu faaliyetlerde etkili konumda olduğu görülmektedir.

Tarihi Seyir: Bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlı Devleti diğer sahalarda olduğu gibi bilim ve eğitim konusunda da kendisinden önceki Türk-İslâm geleneği üzerine oturmuştur.⁹

6 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 296; M. Tayyib Gökbilgin, "Ulemâ", *İA*, XIII, 26.

7 Açıklama için bk. M. İpşirli "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1990, s. 49-57.

8 Osmanlı dışında İslâm dünyasında Hindistan'da ulemanın öncülük ettiği cemiyetler kuruluyor, ancak gayeleri farklı.

9 İlmiye kökenli tarihçi Neşri Osmanlı'nın kendisini Selçuklu'nun tabii varisi olarak gördüğünü şu cümlelerle ifade etmektedir "Ve bi'l-cümle çünkü Osman'a tabl ve âlem geldi, ol dahi mâl-i ganimetten humsın çıkarıp tuhfe-i bî-hadd ve hedâyâ-yı bilâ-nihâye birle kasd etdi ki, Konya'ya varıp Sultan Alâüddin-i Sâni'ye

Osmanlı ilim geleneğinde eski Orta Asya ilim ve kültür hayatının belli ölçüde etkisi muhakkak olmakla birlikte bunun unsurlarını açık olarak ortaya koymak ancak ciddi bir araştırma ile mümkün olacağı görünürken,¹⁰ İslâmî gelenek ve motifler tarihi seyr içinde daha kolay takip edilebilmektedir. Bunu anlayış ve uygulama olarak iki noktada değerlendirmek gerekir. İlim telakkisi tamamıyla yerleşmiş geleneğin devamı tarzında kendini göstermektedir. Kur'an ayetleri ve hadislerde ilim konusunda birçok övücü ve teşvik edici ifadeler bulunduğu gibi Hazret-i Peygamber'in hadisleri yanında çok önemli uygulamaları olmuştur. Aynı yaklaşım daha sonraki İslâm devletlerinde, yaşanan bazı aksaklıklara rağmen, aynen devam etmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki durumu da bu anlayış ve yaklaşım içerisinde değerlendirmek gerekir. Nitekim başlangıçta seyfiye mesleğinde bulunan İbn Kemal'in (ö.1534) ilmiye geçmesine sebep olan olay toplum anlayışını yansıtmayı açısından önemlidir. Vezir Çandarlı İbrahim Paşa'nın yanında genç bir zabıt iken ordu Rumeli'de paşanın başkanlığında bir harp meclisi akdedilmişti. Toplantı sırasında içeri giden bir molla bütün devlet ricalini geçerek ta sadrazamın yanı başına oturmuştur. İbn Kemal kahramanlık ve cengâverliği ile destanlaşmış olan Evrenosoğlu'nun bile üstüne oturan bu genç mollayı hayretle izler ve kim olduğunu sorduğunda Filibe'de müderris Molla Lütüfî olduğunu söylerler. Böylesine itibarının nereden geldiğini sorduğunda ise "*Rutbetü'l-ilmi a'le'r-ruteb*"¹¹ cevabını alır. İbn Kemal düşünceye dalar. Kahramanlıkta bir Evrenos olamayacağını, ancak ilim yolunda çalışırsa Evrenosoğlu'nun fevkinde yer alan Molla Lütüfî seviyesine gelebileceğini düşünür, seyfiye mesleğinden ilmiye geçmeye karar verir.¹²

Osman Gazi döneminde genellikle Anadolu beyliklerinden gelmiş olan bilgin ve sufilerin Osmanlı Beyliği'nde ilim ve tasavvuf hayatının

buluşup safâ-yı himmetin alıp veliahd ola. Zira bu Sultan Alâüddin Keykubad bin Feramürz'ün oğlu yoğidi. Osman'ı heman oğlu yerine görüp tabl u 'âlem ve kılıc göndermişdi. Osman Gazi dahi Sultan Alâüddin zamanında eğerçi nev'a istiklâl bulmuşdı, lakin edebe ri' ayet edüben, hutbeyi ve sikkeyi yine Sultan Alâüddin adına kılmışdı. Çün-kim Osman esbabın tehyi'e etdi ki, Sultana gide, ol esnada haber geldi-ki Sultan Alâüddin âhirete intikal etdi. Oğlu kalmadığı ecilden yerine veziri Sahib geçti, Osman anı işidip el-hükmü lillahi'l-'aliyyi'l-kebîr deyip hemadem buyurdi: Karacahisar'a Tursun Fakih'i hem kâdî ve hem hatib etdiler." Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümâ, Neşrî Tarihi*, haz. Unat-Köymen, TTK Ankara 1949, I, 109.

10 Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 3-4.

11 "İlim rütbesi rütbelerin en yücesidir." Hadis-i şerif.

12 Mecdî, *Şakâ'ik Tercümesi*, s. 381; İsmet Parmaksızoglu, "Kemal Paşazâde", *İA*, VI, 562.

gelişmesinde etkili oldukları görülmektedir. Bunların başında daha sonra Osman Gazi'nin kayın pederi olan Şeyh Edebali ile damadı ve Osman Gazi'nin bacanağı olan Dursun Fakih gelmektedir. Şaka'ik-i Nu'mâniyye, Osman Gazi dönemi için, Mevlana Edebali, Dursun Fakih ve Hattat el-Karahisarî'yi devrin âlimleri, Şeyh Muhlis Baba, Âşık Paşa, Elvan Çelebi,¹³ Hasan Çelebi, Baba İlyas'ı devrin şeyhleri olarak zikretmektedir.¹⁴

Bunlar arasında kuruluş dönemi ilim hayatı ve teşkilatı bakımından Edebali ve Dursun Fakih'in hizmetleri önemlidir. Edebali, aslen Karamanlı olup önce memleketinde okuduğu, daha sonra Şam'da tanınmış âlimlerden dinî ilimler tahsil ettikten sonra Anadolu'ya dönüp, Bilecik'e yerleşerek bir zaviye kurduğu, Osman Gazi ile de Bilecik'te tanıştığı bilinmektedir. Osmanlı Beyliği'nin kurulduğu bu topraklarda birçok talebe yetiştirmiş, Osmanlı bilim hayatının ilk tohumlarını ekmıştır. Halkın ihtiyacını karşılamak üzere fetvâlar verip, ihtilaflarının halline çalışmış, böylece Osman Gazi döneminin ilk müftü ve kadısı olarak kabul edilmiştir. Şüphesiz en büyük tesiri Osman Gazi üzerinde olup, o devrin fetihlerinde, alınan kararlarda, kurumların teşkilinde tavsiyelerde bulunmuştur. Rüya menkıbesi ikisi arasındaki münasebetin en dikkate değer noktası ve Osmanlı hanedanının kutsiyet ve meşruiyetinin toplumda kabul görmesi açısından önemli bir vasıta olmuştur.¹⁵

Osman Gazi döneminde dinî ve ilmî hayat bakımından diğer önemli bir sima da Dursun Fakih'tir. Edebali'nin talebesi ve damadı, Osman Gazi'nin bacanağı olan Dursun Fakih, ilk dönemlerdeki seferlere fiilen katılıp, askere imamlık ve onları gazaya teşvik eden konuşmalar yapmış, Karaca Hisar fethinde ilk hutbeyi okumuş ve oraya kadı tayin edilmiştir. Ayrıca İslâmın ilk dönemlerindeki gazâ ve kahramanlıkları anlatan *Gazavât-nâme* adlı bir eser yazmıştır.¹⁶

Osman Gazi'nin menkıbevî unsurlar içeren hayat ve saltanatında ulemanın faaliyetlerini sıhhatli bir şekilde takip etmek mümkün olmaktadır. İlme değer verdiği, çevresinde istişare ettiği bazı ulema ve meşayihin bulunduğu bilinmektedir. Nitekim oğlu Orhan'a yaptığı vasiyetinde âlimlerle istişare etmesini istemiştir:

13 A. Y. Ocak, "Elvan Çelebi", *DİA*, c. 11, s. 63-64.

14 Mecdi, s. 20-23

15 Başta *Aşıkpaşazâde Tarihi* olmak üzere birbirinden naklen birçok *Tevârih-i Al-i Osman*'da nakledilmiştir. *DİA*, c. 10, s. 393; T. Gökbilgin, "Osman", *İA*; Caroline Finckel, Osmanlı tarihi kitabına çok anlamlı olarak *Osman'ın Rüyası (Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300-1923)*, London, John Murray, 2005) adını vermiştir.

16 Hasan Aksoy, "Dursun Fakih", *DİA*, c. 10, s. 7-8.

Ve dahi bir nasihatim budur ki, bir kimesne sana Hak teâlâ buyurmadığı sözleri işrab etse, sen kabul etmeyesin. Tanrı buyrugundan gayrı iş işlemeyesin. Bilmediğini ulema-i şeriaten sorup istifsâr edesin. Tahkîk bilmeyince bir işe mübâşir olmayasın. Ve dahi muti olanları hoş tutasın. Ve dahi nökerine in'amı ihsanı eksik etmeyesin ki, *el-insan abidü'l-ihsandır*.¹⁷

Orhan Gazi döneminde ilmî ve fikrî hayattaki gelişmeleri daha yakından takip mümkün olmaktadır. Bursa kadısı baş-kadı olmak üzere fetthettiği yerlere kadılar, müftüler tayin edip onlardan çeşitli dinî, idarî konulara dair fetvâlar istediği,¹⁸ ayrıca eğitimin gelişmesi için medreseler teşkil ederek oralara Kahire, Şam, İran, Semerkant medreselerinde yetişip çeşitli sebeplerle Osmanlı ülkesine gelmiş olan âlimleri müderris olarak tayin ettiği bilinmektedir.¹⁹ İlk Osmanlı tarihçisi Ahmedî bu durumu:

Gör ki nice dâr-ı İslâm oldu ol
Gör nice ilim ehliyle doldu ol
Pâk dîn idi Orhan pâk i'tikad
İlim ehli buldular andan murad

beyitleri ile ifade etmektedir.²⁰

Orhan Gazi'nin İznik'te, 1330'ların başında kurduğu ilk Osmanlı medresesine tayin ettiği ünlü âlim Davud-ı Kayserî 1350'de vefatına kadar burada verdiği fıkıh, kelâm, İslâm felsefesi dersleriyle birçok talebe yetiştirmiş ayrıca bu dönemde eserlerini yazmıştır.²¹ Bu ilk müderrisin Muhyiddin-i Arabî'nin *Fusûsu'l-hikem*'ine şerh yazdığı, sahip olduğu tasavvufi bilgi ve derinliği derslerinde talebelerine aktardığı düşünülürse daha başlangıçtan itibaren Osmanlı medresesinin şer'î ilimler yanında

17 Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümâ*, I, 145-146.

18 Orhan Gazi'nin İznik fethi sırasında düşman karşısında kötü duruma düşünce kullarından Emir Şahin, Orhan'la pazarlık yaparak ganimetler karşılığında düşmanı bertaraf etmişti. Bu pazarlığa pişman olup yok saymak isteyen Orhan Gazi, Molla Siraceddin'den fetvâ sormuş, Molla, 'Sultan Orhan'a o halen kul mudur, yoksa azadlı mıdır?' sorusuna, Sultan Orhan azatlıdır deyince, ganimetin Emir Şahin'e ait olduğu cevabını vermiştir.

19 Kuruluş devri ilim hayatı için bk. Arif Bey, "Devlet-i Osmaniye'nin Teessüs ve Takkarruru Devrinde İlim ve Ulemâ", *Darülfunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 2 (1332), s. 137-144.

20 Ahmedî, *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*, Adsız neşri, İstanbul 1949, s. 10.

21 İhsan Fazlıoğlu, "İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü" ve Dâvûd Kayserî", *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2017), s. 1-68; M. Bayrakdar, "Davud-ı Kayserî", *DİA*, c. 9, s. 32-35.

tasavvufî bilgilerle de iç içe olduğu anlaşılmış olur. Sultan Orhan Taceddin Kürdî'yi ve Alaeddin Esved'i de müderris tayin etmiş, böylece bu tanınmış âlimlerin eğitim faaliyeti ile Osmanlı ilim geleneğinin temeli atılmıştı. 1326'da Bursa'nın fethinden sonra babasının vasiyetine de uyarak burasını bir ilim ve kültür merkezi haline getirmeye büyük gayret sarf etmiştir.²² Burada önce Manastır Medresesi'ni daha sonra kendi adıyla anılan külliye yanında Vâiziye (Mahkeme) Medresesi'ni inşa ettiği bilinmektedir. Bu nevi geleneksel eğitim kurumlarının teşkili, çok mütevazı bir gazâ beyliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlı'nın tanınması, meşruiyet kazanması, Osmanlı toplumunun yerleşik düzene geçmesi, kültür seviyesinin yükseltilmesi açısından çok önemli olduğunun Orhan Gazi şüphesiz farkında idi. Bu dönemde Osmanlı Beyliği'ni ziyaret eden ve 1333'te İznik'te Orhan Gazi ile görüşen İbn Battuta buradaki canlılıktan ve gelişmelerden bahsetmektedir.

Bu dönemin âlimlerinden sadece kadı, müderris, müftü olarak değil, aynı zamanda devlet idaresinde vezir, komutan, defterdar olarak ta istifade edilmiş, askerî, idarî konularda, kurumların oluşturulmasında çevresindeki bilginlerin değerli hizmetleri olmuştur. *Şaka'ik-i Nu'mâniyye*, Davud-ı Kayseri, Taceddin-i Kurdî, Alaeddin Esved, Çandarlı Halil Hayreddin ve Muhsin-i Kayserî'yi Orhan Gazi devrinin âlimleri; Geyikli Baba, Karaca Ahmed, Ahî Evran, Abdal Mûsâ, Abdal Murad, Toklu Baba'yı da bu dönemin şeyhleri olarak zikretmektedir.²³ Şakaik'in gerek Osman Gazi gerekse Orhan Gazi dönemi için zikrettiği âlim ve şeyhlerin büyük çoğunluğunun Anadolu beyliklerinde ilim ve eğitim faaliyetinde bulundukları ancak bir kısmının Osmanlı Beyliği'ne geçtiğini belirtmek gerekir. Neşrî, Orhan Gazi'nin hasletlerinden bahsederken "Ehl-i ilmi ve huffâzı severdi. Huffâza ve ehl-i ilme ulufeyi bu ta'yin etdi. Hatta kuzâta dahi ulufe tayin etdi, tâ kim kimseden nesne almayalar. Ve bilcümle Orhan zamanında ulema ve fukara müreffehü'l-hâl oldular" demektedir.²⁴

Orhan Gazi, Osmanlı'ya esir düşen Selânik Piskoposu Palamas ile devrinin uleması arasında münazara tertip ettirmiştir. Palamas Osmanlı idaresinden ve uygulamalarından olumlu bahsetmektedir.²⁵ Osman Gazi ve Orhan Gazi dönemlerine ait Asporça Hatun Vakfiyesi (724/1324),

22 Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Taşkilatı*, Ankara 1978, s. 269.

23 Mecdî, *Şaka'ik Tercümesi*, s. 24-34.

24 Neşri, *Kitab-ı Cihan-nümâ*, I, 187.

25 H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler*'den naklen Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 182.

Mekece Vakfıyesi (725/1325) gibi vakfiyeler hem bu devirdeki hukukî, dinî işlemlerin usulünü göstermesi hem de kadı ve şahid olarak o dönemdeki âlimleri zikretmesi bakımından önemlidir. Bunlar İ. H. Uzunçarşılı tarafından uzun makaleler halinde yayınlanmıştır.²⁶ Kuruluş döneminde fakih veya faki adıyla tanınan ondan fazla kimse bilinmektedir.²⁷ Bunlardan bazılarının biyografileri Şaka'ik'de verilmiştir.

I. Murad'ın Bursa Çekirge'de bugün bütün ihtişamıyla ayakta olan külliyesinin üst katında yer alan Hüdavendigar Medresesi ilmi seviyesinin yüksekliği yanında vakfıyesi, gelir kaynakları, teşkilatı bakımından çok önemlidir.²⁸ 1362'de kadıaskerliğin teşkili, eğitim ve yargının organizasyonu bakımından ayrıca önemli bir gelişme olmuştur.

Yıldırım Bayezid döneminde başta Sultan'ın Bursa'da inşa ettirdiği Vâiziye ve Yıldırım medreseleri olmak üzere birçok yeni medrese yapılmış, eğitim ve yargı alanlarında yeni kurumlar teşkil edilmiştir. Mahkemelerde bakılan davalardan belirli ücretlerin alınması kararlaştırılmıştır.²⁹ Bu resmî gelişmelerin yanında bu dönemde ilim hayatının sağlam bir temele oturması ve bir geleneğin teşekkül etmesi önemlidir.

Bu gelişmelerde her şeyden önce ilk Osmanlı sultanlarının büyük rolü olmuştur. Sorumlulukları icabı birer cengâver olarak yetişen bu kimseler ulemanın değerini daima takdir etmiş ve onlarla beraber olmaya önem vermişlerdir.³⁰ Kuruluş devrinde ulemadan istifade etme birkaç şekilde olmuştur. Bunların başında istişare keyfiyeti gelir. Konuları bilginlerle görüşerek karara varmışlardır. Bu uygulama bir nevi gayri resmî bir istişare meclisi görünümündedir. Oruç Bey tarihinde, Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin çevresinde âlimlerin bulunduğunu, Âli Osman bir günah, bir hata işlediklerinde tavır koyarak çevresinden uzaklaştıklarını, hükümdarın yanında olmaktan hoşlanmadıklarını yazmaktadır.

Âşık Paşa-zâde'nin *Tevarih-i Âl-i Osman* ve Neşri'nin *Kitâb-ı Cihan-nümâ*'sında bu istişareleri nakleden pasajlar bulunmaktadır. Diğer taraftan ulemayı fiilen vezirlik, veziriâzamlık, kadıaskerlik, defterdarlık,

26 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 519.

27 Mehmet Gel, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Fakihler ve Tursun Fakih*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 2004.

28 M. T. Gökbilgin, "Murad I Tesisleri ve Bursa İmaretı Vakfıyesi", *Türkiyat Mecmuası*, 10 (1953), s. 217-234.

29 Bu ücretlerin muhtelif tarihlerdeki nispeti için bk. H. İnalçık, "Adaletnâmeler", *TTK-Belgeler*, II/3-4 (1967), s. 78.

30 Kuruluş devri ilim hayatı ve çeşitli şehirlerdeki ilk Osmanlı medreseleri, bunların kurucuları ve müderrisleri için bk. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

nişancılık³¹ gibi divan üyelikleri ve merkezî bürokrasinin önemli makamlarına tayin ederek yararlanmışlardır. Osmanlı kuruluş devri incelenirken Çandarlı ulema ailesinin önemli katkısını unutmamak gerekir. İstanbul'un fethine kadar takriben bir buçuk asır ilim ve idarede Osmanlıların yanında ve hizmetinde Çandarlılar görülmektedir. Hemen hepsi medreseden yetişen aile fertleri önce kadılık ve kadiaskerlik daha sonra da vezirlik ve veziriazamlık olmak üzere en üst mevkilerde bulunmuşlar, askerî, ilmî ve idarî müesseselerin teşkilinde fikren ve fiilen çalışmışlardır. Nitekim yaya ve müselleme teşkilatı, devşirme ve Yeniçeri ocağının teşkilinde Çandarlı Kara Halil ve ulemadan Konyalı Kara Rüstem'in rolü büyüktür. Askerî teşkilatın kurulmasıyla ilgili bu iki âlim arasında geçen konuşma manidardır.³² Fatih'in Çandarlı Halil Paşa'yı ağır ithamlarla bertaraf etmesiyle bu ilk ulema ve vezir ailesinin nüfuz ve gücü kırılmıştır.³³

Kuruluş devri bilim adamlarının akaid ve kelâm kitaplarında ve fikhî eserlerinde Matürîdî akaidi ve Hanefî mezhebinin Osmanlı toplumunda yerleşmesi ve gelişmesi için gayret gösterdikleri, bu konuda Davud-ı Kayserî, Molla Fenarî, Hızır Çelebi gibi kuruluş dönemi bilginlerinin önemli hizmetleri olmuştur.³⁴ Osmanlı Matürîdî mezhebini benimsemiş olmakla birlikte medresede daha çok Eşarî âlimlerin kelâm kitaplarının okunup takip edildiği bilinmektedir.³⁵

Keza Anadolu'da gelişmiş olan Mevlevîyye, Rifaiyye, Nakşibendiyye gibi tarikatların XIV-XV. yüzyıllarda Osmanlı şehirlerine taşınması

31 "Ve nişancılık, Dâhil ve Sahn müderrislerinin yoludur...", "Fatih Kanunnâmesi", nşr. Abdülkadir Özcan, *Tarih Dergisi*, 33 (1982), s. 34.

32 Konyalı fakih Mevlana Kara Rüstem bir gün Kazasker Çandarlı Hayreddin Paşa'nın yanına geldi ve: "Efendi! Bunca sultanlık malı niçün zayi edersiz?" Kazasker eyitti "Nice malı zayi ettim?" dedi. Kara Rüstem: "İş bu gâziler ki, gazâdan esir çıkarırlar. Tanrı buyruğuyla beşte biri hünkârındır" dedi. Kadiasker bunu Sultan Murad Gâzî'ye bildirip, Murad Han Gâzî dahi eyitti: "Eğer Tanrı buyruğuysa şimden-girü alın", dedi... Pes anlar dahi bu tertîb üzerine birer kadı tayin edip, akıncı kadıları deyü ad koyup, bu tarik üzere hayli oğlanlar cem edip Murad Han Gâzî'ye getirdiler. Çandarlı Hayreddin Paşa eyitti: "Bunları Türk'e verelim, hem Müslüman olsunlar, hem Türkçe öğrensünler. Sonra getirelim yeniçeri olsunlar." dedi. Neşri, *Cihannüma*, I, 197-199.

33 Ailenin fertleri ve hizmetleri için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1974.

34 Hızır Çelebi'nin 105 beyitten oluşan ve her bir beytinde bir akaid konusunun değerlendirildiği *el-Kasidetü'n-Nuniyye*'si Matürîdî görüşüne göre yazılmış önemli bir eserdir. S. Yazıcıoğlu, "el-Kasidetü'n-Nuniyye", *DİA*, c. 24, s. 572.

35 Y. Ş. Yavuz, "Mâturidiyye", *DİA*, c. 28, s. 167-69.

ve halkın intisabının sağlanmasında o dönemin mutasavvıf âlimlerinin çok büyük hizmetleri olmuştur.³⁶

İlim Tahsili ve Tedrisi için Seyahat: Kuruluş döneminde ilim hayatını canlandıran ve zenginleştiren en önemli unsurlardan birisi şüphesiz ilim tahsili ve tedrisi için yapılan seyahatlerdir. İslâm dünyasında bunun çok köklü bir yeri ve geleneği bulunmaktadır. Esasen hadislerde bu husus teşvik edilmiştir.³⁷ İmam Şâfiî, ilim tahsili için seyahatin önemini ve anlamını;

Gördüm ki suyun durgunlaşması bozar onu
Akarsa temiz olur, akmazsa kokuşur
Aslanlar ayrılmasalardı ormandan avlanamazlardı
Ok yayından ayrılmasaydı hedefini vuramazdı

kıtasıyla ifade etmektedir.³⁸

İslâm rönesansısının yaşandığı ortaçağlarda o günlerin güç ulaşım ortamında fevkalade bir hareketliliğin yaşandığı, medrese hocalarının ve talebelerinin belirli zaman dilimleri halinde İslâm dünyasının bütün büyük ilim merkezlerini gezdikleri, adeta ulaşım zorluklarına meydan okudukları müşahade edilmektedir. Osmanlı Beyliği'nde tahsilini belirli seviyeye getiren talebeler hocalarının da tavsiyesi ile İslâm dünyasının o dönemlerde tanınmış ilim merkezleri olan Kahire, Semerkant, Buhara, Maverâünnehr, İran, Bağdat ve Şam gibi merkezlerine giderek tahsillerini tamamlarlar ve birkaç yıl sonra İslâm dini, kültürü ve medeniyeti konusunda yetişmiş birer âlim olarak dönerlerdi.³⁹ Hangi

36 Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf, Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulemâ*, İstanbul 2016, s. 17-24.

37 "İlim tahsili için çıkan kimse dönünceye kadar Allah yolundadır"; "Evinden ilim talebi ile çıkan kimseye hoşnutlukları sebebiyle melekler kanatlarını gererler." *Râmûzü'l-ehâdis*, İstanbul 1982, s. 389, 419.

38 H. Yazıcı, "Seyahatnâme", *DİA*, c. 9, s. 10.

39 Seyyid Şerif Cürcanî'nin (ö.1413) temel eserleri bizzat müelliflerinden okumak üzere yaptığı seyahatler ve yaşadığı olaylar önemlidir. Seyyid Şerif, Kutbüddin er-Râzî'nin *Şerhu'l-me'âli* adlı kitabını defalarca okuduğu halde anlayamadığını, bunun üzerine bizzat müellifinden okumak üzere Herat'a giderse de Kutbüddin yaşlılığı sebebiyle okutamayacağını, Kahire'deki talebesi İbn Mübarekşah'tan okumasını tavsiye eder. Herat'tan yola çıktığında ününü duyduğu Cemaleddin Aksarayî'nin bir süre ders halkasına katılmak ve *Şerhu'l-izâh* adlı eserini bizzat kendisinden okumak ister. Aksaray'a geldiğinde Cemaleddin'in vefatını öğrenir, oradan Kahire'ye giderek İbn Mübarekşah'ın derslerine katılmak isterse de hoca vaktinin olmadığını söyleyerek ders vermek istemez, sonra Seyyid Şerif'in başarısını fark ederek ders vermeyi kabul eder. S. Gümüş, "Cürcanî, Seyyid Şerif", *DİA*, c. 8, s. 134-135.

şehrin hangi sahalarda meşhur olduğu, buralardaki ilim mahfilleri, daha önce gidip dönenler ve oralardan gelen misafir hocalardan öğrenilir ve ilim tahsili için seyahate çıkan öğrenciye tavsiye edilirdi. Osmanlı sultanlarının ulemayı ülkesine daveti ve olumlu tavırları ile Anadolu beylikleri ve diğer meşhur ilim merkezlerinden bilginlerin Osmanlı ülkesine misafir hoca olarak gelmeleri önemli bir katkı sağlamıştır. Nitekim kuruluş dönemi Osmanlı medreselerindeki âlimlerin Arabî, Acemî, Tusî, Semerkandî gibi nisbeleri bu keyfiyeti açıkça göstermektedir. Bunlar içerisinde tamamen yerleşenler, kısa veya uzun süreli kalanlar olurdu.

İstanbul'un fethi öncesinde kuruluş döneminde davet üzerine veya kendi arzusuyla Osmanlı payitahtına gelip, yerleşip padişahın ve devletten büyük itibar gören ve değerli hizmetler yapan âlimler de vardır. Meselâ aslen Şamlı olan İbnü'l-Cezeri (ö.1429), birçok şehirde bulunup dersler verdikten sonra Bursa'ya gelmiş, Yıldırım Bayezid'in iltifatına mazhar olup, şehzâdelerine hocalık yapmış, Sultanın beraberinde Niğbolu ve Ankara savaşlarına katılarak esir düşmüşse de Timur beraberinde Semerkant'a götürmüştür.⁴⁰ Aynı şekilde aslen Dimeşklî bir âlim olan İbn Arabşah da (ö.1450), birçok yerde eğitim faaliyetinden sonra Edirne'ye gelerek, Çelebi Mehmed'in çok yakınında bulunmuş, Sultanın arzusuyla Türkçeye tercümeler yapmış, şehzâde hocası olmuştur. Çelebi Mehmed'in ölümünden sonra Kahire yerleşmiştir. Daha sonra da hemen her dönemde Osmanlı payitahtına gelen, Padişah ve devlet erkânından büyük yakınlık ve ilgi gören pek çok bilgin vardır.⁴¹ Bunlardan bazıları seyahatlerini ve yaşadıklarını hatırat olarak yazmıştır. Bedreddin Gazzî (ö.1577), Mekkî (ö.1582), Alusi Şehabeddin (ö.1854) bu âlimlerden bazılarıdır.

Ulemâ zümresi bulundukları coğrafya, bölge, şehire göre Arab, Balkan, Kahire, Şam, Tunus, Cezayir uleması veya mensup oldukları mezhep ve okula göre Vehhabî, Şafiî, Hanefî uleması şeklinde sıfatlar alır ve bu şekilde nitelendirilirdi. Bu nitelendirme bazen ortak görüş ve konulara yaklaşımı da belirlerdi. Bu, önemli bir sosyal ve dinî olgu olarak değerlendirilmesi gereken bir husustur. Bu durum bazen toplumsal huzursuzluğa sebep olacak boyutlara vardığında siyasî ve idarî otoritenin müdahalesi ile halledilmekte veya bastırılmaktadır.

40 T. Altıkulaç, "İbnü'l-Cezeri", *DİA*, c. 20, s. 551-53.

41 Ertuğrul Ökten, "Scholars and Mobility: A Preliminary Assessment from the Perspective of al-Shaḡāyiq al-Nu'māniyya", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLI (2013), s. 55-70.

Taşra ulemasının varlığını, gücünü göstermesi bakımından bu önemlidir. Osmanlı öncesinde olduğu gibi Osmanlı dönemi için de farklı bölgelerden, farklı görüşlere sahip ulemanın birbirini tanınması için en mükemmel fırsat bilhassa Hac ve Umre için gidilen Mekke ve Medine buluşması idi. Osmanlı şehirlerinden hacca giden âlimler, Hindistan, Özbekistan, Fas'tan, Afrika'dan gelen ulema ile buluşurlar, tanışır, ilmi, dinî, tasavvufi konuları müzakere ederlerdi. Burada kazandıkları bilgileri, edindikleri intibai döndüklerinde kendi şehir ve muhitlerinde insanlarla paylaşırlardı. Hac farızası onların bu buluşması ile ayrı bir anlam ve derinlik kazanırdı.⁴²

Ulemânın Müstağni Tavrı: 14-15. yüzyılın bir tanınmış âlimleri genellikle müstağni tavır içerisinde olurlardı. İlim erbabının müstağni olması esastır. Devlet hizmetine rağbet etmeyen veya bulunduğu görevi yeterli gören birçok değerli âlim bulunmaktadır. Fatih ikinci defa tahta çıktığında çok değer verdiği hocası Molla Gürânî'ye vezirlik teklif ettiğinde Molla Gürânî müstağni davranıp, "Kapı kulları vezir olmak için beklerler, kendileri dışında birisine vezirlik verilirse saltanata güvenleri ve bağlılıkları zayıflar" diyerek kabul etmemiştir. Aynı şekilde, Yavuz Sultan Selim çok takdir ettiği Zenbilli Ali Efendi'ye şeyhülislamlığa ilaveten Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerini vermek isteyince, Zenbilli müftülük makamının yeterli olduğunu, kadılıktan daima uzak durduğunu ifade ederek kabul etmemiş, bunun üzerine Yavuz, taltifen maaşına önemli bir artış yapmıştı.

II. Murad devrinin bu açıdan çok farklı bir özelliği vardır. Bu dönemde şeyhülislamlığın teşkili ile tanınmış âlim Molla Fenârî'nin bu makama tayini (1425), Edirne, Bursa ve diğer şehirlerde büyük medreselerin kurulmasının yanında ilmî, fikrî ve tasavvufî akımların hayli geliştiği, adeta büyük fetih için kültür hazırlığının yapıldığı bir devir olmuştur. Âşık Çelebi ve Latîfî, tezkirelerinde, Sultan II. Murad'ın haftada iki kere meclis düzenleyerek ulema ve şura ile beraber olduğunu, onlara çok değer verdiğini, adına kitaplar telif edildiğini naklederler.⁴³

Bu dönemde birçok âlim Osmanlı Devleti'ne gelmiştir. Sadeddin Taftazanî (ö.791/1389), Seyyid Şerif Cürcanî'nin (ö.816/1413) yanında yetişen bu âlimler geldikleri muhitlerdeki ilim ve fikir akımlarını,

42 Ancak Vehhabiliğin XIX. yüzyılda Arabistan'da giderek etkili konuma gelmesiyle Osmanlı şehirlerinden değişik coğrafyalardan gelen ulema ile Vehhabiler arasında çeşitli sıkıntılar ve huzursuzluklar yaşanmaya başlamıştır

43 Âşık Çelebi, *Meşîrû's-Şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010, s. 189; Latîfî, *Tezkire-tü's-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 138.

felsefî tartışmaları Osmanlı diyarına getirmişler ve gözle görülür bir gelişme kaydedilmiştir.⁴⁴ Sultan Murad'ın girişimi ile planlı bir şekilde Arapça ve Farsçadan birçok eser bu devrin âlimleri ve edipleri tarafından Türkçeye kazandırılmış, bu sayede Türkçe kelime ve cümle bilgisi bakımından zenginleşmiştir. Siyasetnâme türünün ünlü eseri Farsça *Kabusnâme*'nin yetersiz bir tercümesini inceleyen II. Murad, çok güzel ve çok önemli faydalı bilgiler verdiğini, aslı Farsça olan kitabın daha önce yapılan Türkçe çevirisinin açık ve anlaşılır olmadığını, kitabın yeniden açık bir dil ile çevrilip, böylece herkesin istifade etmesini istemiş, bunun üzerine *Kabusnâme* Mercimek Ahmed tarafından Farsçadan Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴⁵

Fatih ve dönemi sadece teşkilat açısından değil anlayış ve yaklaşım bakımından da bir dönüm noktası oluşturmaktadır. İstanbul'un fethiyle başlayan yeni dönemde Timur afetinin izleri tamamen bertaraf edilip, bundan sonra Fatih Sultan Mehmed ve halefi olan padişahların gerçekleştirmiş oldukları muazzam fetihler ile alınan toprakların Osmanlı coğrafyasına sorunsuzca dâhil edilmesi, idarî-mali teşkilatının oluşturulması, toplumsal barışın sağlanması konusunda bu dönemlerin merkez ve taşra ulemasının büyük çabalar sarf ettikleri, çözümler ürettikleri, büyük ölçüde de gündelik yıpratıcı siyasetin dışında kalmaya gayret sarf ettikleri böylece itibarlarının sarsılmadığı gözlemlenmektedir.

Meşhur teşkilat ve teşrifat kanunnâmesinde ilk defa olarak ulema ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Ayrıca *ilmiye*, *seyfiye* ve *kalemiye* şeklinde mesleklerde bariz bir ayrılma söz konusu olmuş, bu mesleklerle intisap edecek gençlerin menşeleri, tahsilleri, formasyonları ve hizmet edecekleri alanlar tedricen belirmeye başlamıştır.

Fatih'in şahsiyeti, tutumu ve devri pek çok konuda olduğu gibi ilim hayatı açısından da önemlidir. Manisa'da saray muhitinde serbest bir ortamda yetiştiği, babası II. Murad'ın dikkat ve gayretiyle dönemin en tanınmış hocalarından Arapça ve Farsçanın yanında bazı Balkan dillerini belirli seviyede öğrendiği bilinmektedir. Hocaları ile münasebeti, münakaşaları ve nihayet Molla Gürânî karşısında boyun eğmesi hocatalebe münasebetleri için iyi bir örnek teşkil etmiştir. Fatih dinî-felsefî konulara büyük ilgi duymuş, bilginler arasında bu konuların

44 H. İnalçık, "Murad II", *İA*, c. VIII, s. 613-614.

45 "Hoş kitabdır, içinde çok faideler ve nasihatlar vardır, amma Fars dilindedir. Bir kişi Türkî'ye tercüme etmiş, velî rûşen değil, açık söylememiş. Velakin bir kimse olsa ki ol kitabı açık tercüme etse, tâki mefhumundan gönüller haz alsın." Bk. Tane-ri, a.g.e., s. 154.

tartışılmasını sağlamış ve bundan büyük bir haz almıştır. Gazali ile İbn Rüşd *Tehâfüt*'lerinin onun isteği üzerine tertip edilen münazarada iki grup ulema arasında günlerce tartışılması ve Gazali'nin görüşlerinin daha tutarlı olduğunu ortaya koyan üçüncü bir *Tehâfüt*'ün yazılması bunun en güzel örneğini oluşturmaktadır.⁴⁶ İstanbul'un fethinden sonra İran ve Maverâünnehr bölgesinden Osmanlı başkentine gelen ve gelmek isteyen birçok âlimin olduğu bilinmektedir.

O dönemde medreselerde de aynı istikamette gelişmenin olduğu ve felsefe, heyet derslerinin programda ağırlıklı olarak yer aldığı, ancak daha sonraları bu derslerin tedricen azaldığı kaynaklarda nakledilmektedir. Bu durumun medreselerde fikir hayatının gerilemesine sebep olduğunu, Katib Çelebi de ifade etmiştir. Ancak bu türden değerlendirmeleri belirli bir tenkit süzgecinden geçirmeden kabul etmek yanılgıya sebep olabilir. Fatih devrinde kalite ve seviye bakımından olduğu gibi sayı bakımından da büyük bir gelişme kaydedilmiş, ilim ve kültür müesseseleri açmak devrin bir modası haline gelmiştir.⁴⁷

Sultan II. Murad zamanından başlayıp Fatih zamanında da müftülük görevine devam eden Fahreddin-i Acemî, Padişahı etkileri altına alan Hurûfîler'in bertaraf edilmesinde önemli rol oynadı. Şakaik'te anlatıldığına göre, Fazlullah-ı Hurûfî taraftarlarının fikirlerine iltifat etmesinden ve bunların saraya kadar girmelerinden endişeye kapılan Veziriâzam Mahmud Paşa durumdan müftüyü haberdar ederek fikirlerini dinleyip çürütmesi için bir plan tertip etti. Fazlullah-ı Hurûfî taraftarlarını konağına davet edip salonun bir köşesine gizlediği Fahreddin-i Acemî'nin Hurûfîlerin fikirlerini bizzat dinlemesini sağladı. Yemek sırasında sapık fikirlerini ortaya koyan Hurûfîleri dinleyen müftü saklandığı yerden çıkarak onlara cevaplar verdi, fikirlerini çürüttü. Hatta Hurûfîleri saraya kadar takip ederek Fatih'in huzurunda bir kere daha sert bir şekilde azarladı. Sonra da Edirne'de Üç Şerefeli Cami'de münazaraya davet etti. Halk huzurunda yapılan münazarada bunların sapıklıklarını ortaya koyarak idamlarına fetvâ verdi.

Kaynaklarda, Fatih Sultan Mehmed'in Molla Hüsrev'e karşı büyük saygı ve sevgi beslediği ve "zamanın Ebû Hanîfe'sidir" diyerek iltifat ettiği nakledilir. Osmanlı hukuk tarihinin en önemli simalarından olan ve Padişahın huzurunda yapılan ilmî tartışmalarda *reîsü'l-ulemâ*

46 Mübahat Türker-Küyel, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956.

47 Fatih devri ilim hayatı ve müesseseleri Süheyl Ünver tarafından incelenmiştir. Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946.

sıfatıyla hakemlik yapan Molla Hüsrev başta fıkıh ve usûl-i fıkıh olmak üzere birçok alanda eser vermiş, eserleri Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur, *Dürerü'l-hükkâm* Osmanlı hukukçularının ihtilâfları çözerken başvurdukları güvenilir bir kaynak olmuştur.

Ulemâ arasında dinî, fikri, tasavvufi ihtilafların, farklı görüşlerin yaşandığı, önce şifahî olarak tartışılan konuların sonra karşılıklı risaleler yazılarak derinlik kazandığı bilinmektedir. Burada en dikkati çeken husus ise II. Murad, Fatih, II. Bayezid, Kanunî'nin bu tartışmalara yakın ilgi duyması, bazen taraflardan birine katılması idi. *Şakaik*'te bunun birçok örnekleri bulunmaktadır.

Molla Zeyrek'le Hocazâde arasındaki fikrî ihtilaf münazara tarzı ve adabı bakımında dikkat çekicidir. Molla Zeyrek bir gün Fatih Sultan Mehmed'in huzurunda bir münasebetle Seyyid Şerîf'den daha faziletli olduğu iddiasında bulunduğu, bunun üzerine Padişahın Bursa Yeşil Medresesi müderrisi Hocazâde Muslihuddin Efendi'yi İstanbul'a davet ederek onunla tartışmasını istemiştir. Padişahın huzurunda bir hafta kadar devam eden tartışma, Osmanlı ilim ve kültür hayatı bakımından dikkate değer olduğu gibi o devrin bir bilgini olan Molla Zeyrek'in şahsiyetini tanıtmaya bakımından da önemlidir. Bu iki âlim arasında "burhân-ı vâhid" konusunda yapılan münazaraya devrin âlimleri oturarak, Vezir Mahmud Paşa ayakta durup çeşitli hizmetler görerek katılmıştır. Tartışma sadece karşılıklı konuşma şeklinde geçmeyip her iki taraf görüş ve delillerini içeren birer risâle de yazmıştır. Altıncı günü Fatih tartışmanın bu şekilde sonuçlanmayacağını anlayınca iki tarafın yazdıkları risalelerin birer nüshasını birbirine verip önceden hazırlanmalarını istedi. Hocazâde ikinci nüshasını verdiği halde Molla Zeyrek kendi metninin yedeği olmadığını bildirince Hocazâde kendi metninin arka yüzüne Zeyrek'in risâlesini yazabileceğini belirtti. Bunun üzerine Padişah latife yaparak Hocazâde'ye istinsah sırasında dikkatli olup hata yapmamasını söyleyince Hocazâde, istinsah hatalarının risâlenin aslındaki hatalar kadar olmayacağını ifade edip Fatih'in latifesine karşılık verdi. Sonunda mecliste hazır bulunanlar ve hakem olarak Molla Hüsrev, Hocazâde'nin görüşlerini tercih edince Molla Zeyrek çok üzüldü. Fatih, muhtemelen Molla Zeyrek'in mağrur ve sert tavrını kırmak için medresedeki müderrislik görevini Hocazâde'ye verdi. Dost ve arkadaşları tartışmanın seyrini sorduklarında ise Molla Zeyrek, Hocazâde'nin tevhid konusunda hak yoldan çıktığını söylemiştir. Bu acıip tartışmanın asıl sebebinin "Molla Zeyrek ile Molla Hüsrev ekipleri arasında ciddi bir rekabetten kaynaklandığı ve neticede Molla Zeyrek

grubunun tasfiye edilmesidir” denilmiştir. Molla Zeyrek görevinden alınca Bursa’ya dönüp oraya yerleşti. Bir süre geçimini sağlamakta zorluk çekti. Oturduğu mahallede Hoca Hasan adlı bir komşusu günlük ihtiyacı olan 20 akçeyi hayatı boyunca vermeyi taahhüt etmiştir. Padişah, Molla Zeyrek’i kırmış olmaktan üzüntü duyup kendisine bir medrese vermek üzere onu davet ettiği, ancak Molla Zeyrek’in, “Hoca Hasan sağ olsun, benim padişahım odur” diyerek daveti kabul etmediği nakledilir.⁴⁸ Bu devirde bizzat padişahın hazır bulunduğu başka münazaralar da kaynaklarda nakledilmektedir.⁴⁹

II. Bayezid daha Amasya’da şehzâdeliği döneminde sarayında ulema ve şuaradan bir kültür muhiti oluşturmuş, daha sonra bu seçkin zümre II. Bayezid ile İstanbul’a gelmiştir. II. Bayezid Amasya, Edirne ve nihayet İstanbul Bayezid külliyelerini inşa ettirmekle ilme verdiği değeri fiilen göstermiştir. I. Selim devrinin fetihlerle geçen kısa saltanat döneminden sonra Kanunî devrinde Osmanlı ilim hayatı özellikle teşkilat ve fizikî imkânlar açısından en yüksek seviyesine ulaşmıştır.⁵⁰

İlk İlmî Mektepler: Osmanlı ilim geleneği esas itibarıyla Râzî mektebine dayanmaktadır. Fahreddin-i Râzî’nin (ö.1210) eserleri Osmanlı medreselerinde okutulmuş, fikirleri tartışma ve münazaralarda ön plana çıkarılmıştır. Molla Fenarî (ö.1431), Molla Yegan (ö.1461), Hızır Çelebi (ö.1459), Sinan Paşa (ö.1486), Kemalpaşazâde (ö.1534), Ebûsuud Efendi (ö.1574) bu mektebin Osmanlı ilim hayatında yerleşmesinde önemli temsilciler olmuştur. Bunun yanında daha tali derecede İbn Teymiyye’nin (ö.1328) temsil ettiği görüşler bir mektep olarak İmam Birgivî (ö.1573) tarafından devam ettirilmiş,⁵¹ XV. yüzyılın tanınmış âlimi Celaleddin Devvanî’nin (ö.1502) görüşleri Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö.1516) tarafından temsil etmiş ise de çok fazla yayılmamıştır.⁵²

48 Mecdî, s. 144-145.

49 Ulemânın, kuruluş ve yükseliş dönemleri padişahlarıyla münasebetleri derinlik oldukça renklilik arzeden bir durumdur. Dr. Abdurrahman Atçıl bu konu üzerine olan çalışmasında kaynaklardaki bilgi ve örnekleri değerlendirerek çok önemli sonuçlar çıkarmıştır. Bk. A. Atçıl, *Erken Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Âlimler ve Sultanlar*, terc. Gürzat Kami, İstanbul Klasik 2019.

50 Ayrıntılı inceleme için bk. M. İpşirli, “Scholarship and Intellectual Life in the Reign of Suleyman the Magnificent”, *The Ottoman Empire in the Reign of Suleyman The Magnificent*, II, İstanbul 1988, s. 15-58.

51 A. Yaşar Ocak, “Dini İlimler ve Ulemâ”, *Osmanlı Uygarlığı*, Ed. H. İnalcık-G. Renda, Ankara 2004, I, 259-263.

52 Harun Anay, *Celâleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994.

Tanınan İmtiyazlar: Osmanlı Devleti'nde çeşitli ayrıcalıklara sahip olan askerî (yönetici) zümre arasında yer alan ulema ayrıca geniş imtiyazlarla taltif edilmiştir. Bunları vergilerde ve cezalardaki ayrıcalık ile çocuklarına tanınan imtiyazlar şeklinde iki noktada toplamak mümkündür. Bütün askerîler için bazı vergilerden muafiyet tanınmış olmakla birlikte ulema için bu muafiyetin sınırı çok daha geniş tutulmuştur. Diğer taraftan askerî sınıfın ehl-i örf kesimine idam da dâhil her türlü ceza verilirken “ehl-i şer” olarak tanımlanan ulemaya en ağır ceza olarak görevden azil veya sürgün verilmektedir.⁵³ Osmanlı tarihinde XVII. asırda üç şeyhülislam Ahizâde Hüseyin Efendi (ö.1634), Hocaâde Mes'ud Efendi (ö.1656) ve Seyyid Feyzullah Efendi (ö.1703) ve bazı kadılar ölümle cezalandırılmış ise de bunlar münferit olaylardır.⁵⁴

Diğer taraftan ilk defa II. Murad tarafından “mevalizâde kanunu” adıyla Molla Fenarî ailesine, daha sonra bütün ilmiye ailelerine ve hatta ulema çocuklarına tanınan haklar ve imtiyazlar netice itibarıyla ulemaya yarar yerine büyük zarar vermiştir. Uygulamaya yansıyan bu ayrıcalıkların dışında belki en önemli olanı ise bu zümrenin toplumda sahip olduğu itibar yüceliğidir. Ancak sadece ilmiyeye tanınan böylelerine geniş kapsamlı imtiyazların ilim adamları tarafından nasıl yanlış uygulandığına daha sonra değinilecektir.

İlmiye Aileleri: İslâm dininde ve toplumunda ilme ve erbabına verilen büyük değer sebebiyle ilmiye mesleğinin babadan oğullara ve torunlara geçmesi bir gelenek haline gelmiş ve neticede birçok köklü ailelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Gerek Emeviler, Abbasîler gibi Müslüman-Arap devletlerinde, gerekse Karahanlılar, İran ve Anadolu Selçukluları ve Beylikler gibi Müslüman-Türk devletlerinde bunun birçok örnekleri görülmektedir. Osmanlılar'da ise tanınan hususî imtiyazlar ile aileler çok daha farklı bir hüviyet ile ortaya çıkmış, belli bir süre sonra bir aileler arası akrabalık münasebetleri tesis ile bir ilmiye ağı örülmüş, bir aristokrat zümre oluşmuştur. İlmiye ailelerinde ilk imtiyaz II. Murad'ın Molla Fenarî (ö.1431) evladına bahşettiği hakla başlamıştır. Buna göre Molla Fenarî oğulları ve torunları müderrisliğe kırk akçe ile tayin olunurlardı.⁵⁵ Daha sonra bu imtiyazların kapsamı genişletilerek diğer ilmiye ailelerine de verilmiştir.

53 Geniş bilgi için bk. Ahmed Mumcu, *Osmanlı İmparatorluğunda Siyaseten Katl*, Ankara 1963, s. 67-70, 125-131.

54 İsmail Katgı, *Maktûl Şeyhülislâmlar*, İstanbul 2013.

55 Atâî, *Zeyl-i Şakâ'ik*, s. 32 ve oradan naklen İ. H. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 71-2.

Genel bir değerlendirme yapılırsa mesleğin babadan oğula intikali ve ailelerin teşekkülü müspet ve menfi yönleri olan bir gelişmedir. Akademik hayata girecek kimsenin daha çocuk yaşından itibaren ilim ortamında büyümesi, birçok meseleyi babasından ve onun dostlarından sıkıntısız olarak öğrenmesi ve bilhassa kitap ve kütüphane temininin maddî-manevî güçlükler arz ettiği o dönemlerde miras yoluyla buna sahip olması şüphesiz müspet noktalar. Ancak ulema çocuğu olduğu için imtiyaz tanınması hiçbir şekilde savunulacak bir husus değildir. Babasının mesleğini seçen bir gencin elde ettiği imkânlar sayesinde babasını geçmesi, mesleği bir adım daha ileriye götürmesi gerekirken ulema çocuklarına tanınan imtiyazlar ile hak etmeden yükselmeleri ile her geçen gün ilmiye mesleğini biraz daha geriye götürmüş ve tartışmalı hale getirmiştir. Değişik dönemlerde en güçlü devirlerini yaşayan yirmi civarında aile belli başlı ilmiye makamlarını elde etmişler, ayrıca ulema aileleri arasındaki evlilikler ailelerin güç ve nüfuzunu bir kat daha artırmıştır. Bu ağın dışından mesleğe girmek ve yükselmek isteyen gencin yılmadan, moralini bozmadan çok çalışması gerekmekte idi.

En belli başlılarını Çandarlılar, Fenarîzâdeler, Çivizâdeler, Ebüsuudzâdeler, Müeyyedzâdeler, Taşköprüzâdeler, Bostanzâdeler, Hoca Sadeddinzâdeler, Kınalızâdeler, Zekerîyyazâdeler, Paşmakcızâdeler, Dürrizâdeler, Arabzâdeler, Feyzullahzâdeler, Ebu İshakzâdeler, İvazpaşazâdelerin oluşturduğu bu ilmiye ailelerinin bazıları devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Bu ailelerden pek çok şeyhülislam, nakibüleşraf, kazasker, kadı ve müderris yetişmiş, hatta bazı dönemlerde yüksek ilmiye makamlarını bu aileler tekellerine almışlardır.

Ulemânın devlet hizmetinde bulunduğu veya mazul ve emekli olduğu dönemde belirli gelirlerinin olduğu kaynaklarda nakledilmektedir. Değişik dinî, hukukî ve ilmî görevlerde bulunan ilim erbabının gelir ve giderleri konusunda tarih kitapları arşiv belgelerinde verilen farklı dönemlere ait oldukça karmaşık bilgileri ve rakamları değerlendirmek ayrı bir çalışmanın konusudur. Vakıflardan ulemaya sağlanan gelirler, arpalık gelirleri önemli araştırma konusudur. Yüksek rütbeli ulema emekli olduklarında kendilerine bazı kasaba ve köylerin gelirleri arpalık olarak tahsis edilir ve bizzat arpalıklarına gidip halkın dinî, hukukî ihtilaf ve ihtiyaçlarına cevap vermeleri istenirdi. Kendilerine arpalık verilen ulema genellikle arpalıklarının bulunduğu yere gitmez, oradaki işlere kendi adına bir arpalık nâipi bakardı. Ancak bazı dönemlerde ulema bizzat arpalıklarına gitmeye mecbur edilmiştir. Ayrıca kendi arzusuyla arpalığına gidip orada ikamet edenler de vardı.

Ulemâya hasredilen arpalığın dağıtım ve kullanımı nizamının zamanla bozulması üzerine III. Selim döneminde çıkarılan bir fermanla arpalık usulü ıslah edilmeye çalışılmıştır.

Seferler ve Ulemâ: Beylik döneminden itibaren ulemanın seferlere iştirak edip dinî ve manevî konuşmalar ile askerî teşvik ettiği, seferler sırasında, öncesinde ve sonrasında karşılaşılan şer'î-hukukî meselelerin hallinde çok mühim hizmetler yerine getirdikleri bilinmektedir. Ordu kadılığı önemli bir hukukî görev idi. Bu görevde başarılı hizmetler veren ilmiye mensupları kısa sürede kariyerlerinde yükselirlerdi.

Osmanlı Devleti bir gazâ devleti idi.⁵⁶ Ulemâ geniş bir kadro ile seferlere katılır, seferlerde her türlü dinî ve hukukî açılımın ve meşruiyetin sağlanmasında çok yönlü faaliyet gösterirlerdi. Tipik bir misal olarak 1463 Bosna fethine bizzat katılan Ali Bistamî'nin sağlamış olduğu açılım zikredilebilir. Fatih, savaşla alınması kolay olan Kiloç'u vire ile alıp asi ve hain Bosna kralı Tomaşeviç'e eman⁵⁷ vererek affeden Mahmud Paşa'ya çok öfkelenmiş, bir süre bu emana riâyet etmekle birlikte bu emanın geçersizliğini ortaya koyacak hukukî bir yol ararken, devrinin tanınmış bilginlerinden *Musannifek* adıyla bilinen Ali Bistamî'nin (ö. 875/1470) "Kulun verdiği emanı sultanın devlet menfaatine aykırı bulduğunda kaldırılabileceği" yolundaki fetvâsı ile emanı geçersiz saymış ve buranın kılıçla fethedildiği hükmüyle kral ve yanındaki üç beyi ortadan kaldırtmıştır.⁵⁸ Ulemânın seferlere sadece katılmakla kalmayıp, seferlerin ve zaferlerin tarihlerini yazdığı, fetihnâmeler kaleme aldıkları, etraf hükümdarlarına zaferi bildiren resmî mektuplar yazdıkları bunların büyük bir yekûn tuttuğu bilinmektedir.⁵⁹ İstanbul'un fethini Memluklu sultanına bildiren Arapça mektubu Fatih'in

56 Bu konu üzerinde, ilk manzum kısa Osmanlı tarihi olan Ahmedî'nin *Dâsitân*'ından başlayarak erken dönem Osmanlı tarihleri hassasiyetle durmuşlar, XX. yüzyılda da Paul Wittek, Halil İnalcık gibi yerli ve yabancı tarihçiler bunun tahlilini yapmışlardır. S. Shaw iki ciltlik Osmanlı tarihinin ilk cildine *Gazilerin İmparatorluğu* adını vermesi anlamlıdır.

57 Osmanlılar'da yaygın olarak kullanılan eman için bk. M. İpşirli, "Eman", *DİA*, c. 11, s. 77-79.

58 Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Ş. Turan, VII. Defter, s. 223-237. Osmanlı Devleti'nde devlet ve millet menfaati için uygun görüldüğü hallerde İslâm hukukundan fetvâ yoluyla destek alarak bu nevi köklü girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Venedik ile on yıllık mukaveleye rağmen 1570'de Kıbrıs Adası'nın fethi için Ebüsuud Efendi'nin verdiği fetvâ çok önemlidir. Metni için bk. Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibar fi esfari'l-bihar*, İstanbul 1329, s. 88-89.

59 Pek çok misal için bk. A. S. Levent, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara 1956.

ünlü hocası Molla Gürânî kaleme almış,⁶⁰ Celalzâde Salih Çelebi Edirne’de müderris iken Kanunî’nin Belgrad, Rodos ve Budin seferlerini anlatan eserini yazmıştır. Ulemânın seferlere ordu kadısı olarak resmi görevle katıldıkları, sefer boyunca yoğun bir faaliyet ile hizmet ettikleri, hatta buradaki başarıları sebebiyle daha sonra önemli kadılıklara getirdiklerinin örnekleri bulunmaktadır.⁶¹

Ayrıca Osmanlı ordusu sefere giderken dönemin ünlü bir tarikat bü-yüğü de *ordu şeyhi* olarak katılır, sefer boyunca askere dinî, manevî destek ve moral takviyesi yapardı. Nitekim Kanunî’nin Sigetvar seferine Nurettinzâde Şeyh Muslihüddin Efendi’nin katılması istendiği gibi, Halvetiyye tarikatı şeyhi yaşlı Şemsettin Sivasî, yaşlı hayli ilerlemiş olmasına rağmen Sultan III. Mehmed’in 1596’daki Eğri seferine katılması istenmişti.⁶²

Edirne Selimiye Camii şeyhi ve vâizi Şeyh Ebûbekir’in Budin serhaddinde Vezir Lala Mehmed Paşa ordusuna tayini ile alakalı III. Mehmed’in hükümde, serdara ve askere nasihat etmek, gazâ ve cihadın faziletini anlatmak, Kur’an tefsiri ve Hadis-i şerif nakli yapmak için orduya âlim ve şeyh tayininin kanun-ı kadim olduğu ifade edildikten sonra, Şeyh Ebûbekir bu hizmetinde başarı gösterirse kendisinin *Şeyhülharemlik* ile taltif edileceği de belirtilmektedir.⁶³

Müsadere ve Ulemâ: Bu konuda biri ehl-i örfün malının müsaderesi için verilen fetvâlar diğeri ise ulemanın malının müsaderesi gibi iki husus bulunmaktadır. XVII. yüzyıl başlarında Sunullah Efendi’nin, XVIII. yüzyıl başında Feyzullah Efendi’nin fetvâlar verdiği bilinmektedir.⁶⁴ İkinci hususa gelince esas itibarıyla ilmiye mensuplarının, bilinen bir iki misal dışında, mallarının müsadere edilmediğidir. Bu istisnâ müsaderelerin sebebi ise ulemanın haksız kazanç elde etmiş olduğu kanaatine varılmasıdır. Kazaskerlik makamına kadar yükselmiş olan Cinci Hoca lakaplı Hüseyin Efendi’nin (ö.1648), tamamıyla gayri meşru olarak elde ettiği menkul ve gayrimenkul serveti hazine için müsadere edilip ölümle cezalandırılması bu konuda tipik bir misaldir.

60 A. Ateş, “İstanbul’un Fethine Dair Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektublar ve Bunlara Gelen Cevaplar”, *Turkish Journal of History*, 4/7 (2011), s. 11-50.

61 Dahkî Mustafa Efendi, Haremeyn müfettişi iken, 1657’de Köprülü Mehmed Paşa’nın Bogazhisar seferine ordu kadısı ile katılmış, daha sonra Rumeli kadıaskerliğine kadar yükselmiştir. C. Erbay, “Dahkî Mustafa Efendi”, *DİA*, c. 8, s. 416.

62 Ümit Ekin, “Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği”, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, (2008-I), s. 171.

63 COA, Cevdet Askeriye, nr. 27091, 1012/1603’dan naklen Ekin, s. 171-72.

64 Abdullah Bay, “Sultan, Ulemâ ve Hukuk, Ulemânın Müsâdere Uygulamasına Muhalefeti”, *Tarihin Peşinde*, 17 (2017), s. 1-28.

Şeyhülislâm ve Ulemâ: Osmanlı ilmiye sınıfı şeyhülislam ve kazaskerlerin riyasetinde temsil edilen çok etkili bir zümre idi. Şeyhülislâmlar ulema zümresinin reisi olarak kabul edilmiştir. Fatih kanun-nâmesinde bu durum “Ve şeyhülislam ulemanın reîsidir” şeklinde ifade edilmiştir. Şeyhülislâmların ulema zümresi ile münasebetlerinin farklı yönleri bulunmaktadır. Öncelikle şeyhülislamların ulemayı temsil etmesi ve ulemanın itibarını ve menfaatlerini koruması ihtiyaçlarını karşılaması beklenir. Aralarındaki çekişme ve çekememezlik gibi sebeplerle başka şehirlere sürgün edilen,⁶⁵ taşrada görevlere tayin edilen ilmiye mensupları bundan rahatsızlık duyarak İstanbul’a dönmek için çaba sarf ederdi. Bu konuda şeyhülislamların birbirinden farklı uygulamaları olmuştur. Şeyhülislâmlar ulemanın itibarını korumaya hassasiyet gösterirdi. Bu konuda örnekler verilebilir. IV. Murad Bursa’ya giderken halkın şikâyeti üzerine herhangi bir soruşturma yapmadan İznik kadısını idam ettirmişti. Bu hareketi ilmiye mesleğine ve hukuka ağır bir darbe olarak gören Şeyhülislâm Hüseyin Efendi, Vâlîde Kösem Sultan’a bir tezkire göndererek ulemaya riâyet edilmesini, kendisinin bu konuda oğluna nasihatte bulunmasını istemişti. Bu haklı uyarıyı bazı garazkârların fitneye dönüştürmesiyle yanlış yorumlar yapılmış ve şeyhülislamın idamına sebep olmuştur.

Arzuhal Sunma: Ulemânın, şahsıyla ilgili veya ilmiye mesleği mensuplarının talep ve şikâyetleriyle ilgili padişaha arzuhal (ruk’a) sunması yaygın bir uygulama idi. Daha talebelik yıllarından başlayarak meslek hayatı boyunca hak arama veya bir haksızlığı dile getirme amacıyla arzuhallerin sunulduğu örneklerden anlaşılmaktadır. Ayrıca eyalet, sancak ve kazalar halkı devlet idaresinden, padişahattan bir talep veya şikâyeti dile getirmek, bazen de yapılan hizmetlere teşekkür etmek için düzenledikleri mahzarların girişine toplumu temsilen ulema, sâdât, suleha, meşayih zümreleri zikredilerek başlanırdı. Bu uygulama ulemanın toplumdaki itibarını göstermesi bakımından önemlidir.

Şeyhülislâm Ebu Said Mehmed Efendi sert mizaçlı olup, eski İstanbul Kadısı Esad Efendi’yi tartaklayıp, kavuğunu devirmesi üzerine bu davranışın itibar zedeleyici ve ilmiye mesleğine yakıştıramayan bir hareket olduğu konusunda ulemanın padişaha sunduğu bir dilekçe üzerine 11 Ramazan 1062’de şeyhülislamlık görevinden alınmıştır.⁶⁶

65 Nitekim Ahmed Reşid Efendi kendisinden önceki dönemde çeşitli sebeplerle başka şehirlere sürgüne gönderilen ulemanın mağduriyetlerini gidermeğe çalışmıştır.

66 *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayinâmesi*, haz. Çetin Derin, İstanbul 2008, s. 46-47.

Osmanlı'da ulema Sünnî geleneğin bir devamı olarak devletin bir alternatifi olmayıp bizzat devletin bir içinde bir unsurdur. Kadılık, müderrislik, kazaskerlik, nakibüleşraflık, padişah hocalığı, hünkâr imamlığı, şeyhülislamlik gibi birçok görevi ifa ettiği gibi, devletin zaman zaman ihtiyaç duyduğu idarî reformlarda bizzat layihalar hazırlayarak, bu layihalar doğrultusunda ıslahat girişimlerinde bulunarak, bu konuda kamuoyu oluşturarak üstlendiği görevi yerine getirmeye çalışmıştır.⁶⁷ Ancak bu misyonu yerine getirirken bazen girmemeleri gereken siyasî hiziplerin içine girdikleri, toplumu yanlış yönlendiren siyasî fetvâlar verdikleri olmuştur. Osmanlı tarihi boyunca ulemanın yüzlerce yanlış siyasî fetvâlar verdiği olmuştur. Aslında siyaset ve idarenin içinde olması tabii olmamakla birlikte bunu bir ideoloji veya bir zümrenin taraftarı ve savunucusu olarak yapması çok zararlı sonuçlar doğurmuştur. Nitekim Dürrişâde Abdullah Efendi'nin 1920 yılında Milli Mücadele aleyhine vermiş olduğu fetvâ tipik bir örnektir.⁶⁸

Ulemâda Bozulma ve Islah Çalışmaları: Kuruluşundan Kanunî devrine kadar Osmanlı ilmiye mesleği devamlı gelişme kaydetmiş, gerek medreselerde zamanla belirlenen dereceler gerekse kadılık teşkilatında Rumeli, Anadolu ve Mısır'da gelişen dereceler, birinden diğerine geçiş vs. konularında doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne has bir sistem teşekkül etmiştir. Ancak bütün gelişmelerin ve büyümenin bir takım zaaf unsurlarını da beraberinde getirmesi kaçınılmaz olmuştur.

Tarihçiler ve aydınlar Osmanlı müesseselerinde ve esas nizamında XVI. asrın ikinci yarısından itibaren bir bozulmanın başladığında fikir birliği içindedirler. Bu menfi gelişme hemen fark edilmiştir. Bir taraftan devlet, ilgililere gönderdiği fermanlarda gayet ölçülü bir dille bu bozulma ve kanunlara riâyetsizliğe dikkati çekmiş, kanun-ı kadimden uzaklaşılmasını teyiden ve tekraren belirtilmiştir. Diğer taraftan, çok daha ağır ve açık bir dille o devrin müellifleri, aydınları, tarihçileri bu alandaki menfi gelişmelere temas ederek gelecek için kaygı ve endişelerini ifade etmişlerdir. Aslında bu iki koldan yapılan ikazı birlikte değerlendirip muasır gözlem olarak mütalaa etmek mümkündür. Çünkü fermanlarda bildirilen hususlar çeşitli kaynaklardan gelen müşahade ve şikâyetlere dayanılarak tespit edilip padişah buyruğu haline getirilmiştir. Müelliflerin tespitlerini belirttikten sonra bu konuda ortak ve ayrıldıkları noktaları belirlemek mümkündür.

67 Nitekim II. Mahmud'un reform hareketlerinde başta ulemadan Sahaflarşeyhizâde Esad Efendi olmak üzere Yasincizâde Abdülvehhab Efendi ve Kadızâde Mehmed Tahir Efendi'nin kamuoyu oluşturmada önemli katkıları olmuştur.

68 Metni için bk. R. Çelik, *Milli Mücadele Günlerinde Din Adamları*, Ankara 2017, s. 194-97.

Osmanlılar'da teşkilata dair ilk ve en değerli eserlerden biri olan *Asaḥnâme*'de Lütḥî Paşa, önce kendisi görevli olarak bulunduğu eyaletlerde âlimler, şairler ve ediplerden bir muhit edindiğini, onlardan istifade ettiğini ifade ile bu zümrenin önemini belirttikten sonra ulema hakkında olumsuz bir değerlendirme yaparak onların birbirlerine karşı haset üzere olduklarını, o yüzden birbirleri hakkında söylediklerini inanmayıp bizzat araştırma yapmak gerektiğini,

Ve müderrisin ve kuzât ve bi'l-cümle ulemâ birbirlerine hased üzeredirler. Anların birbirinin hakkında söylediğine inanmayıp mansıplarına taharrî idüp re'îs-i ulema olanlar ile müşavere etmek lazımdır.

cümlesiyle ifade etmektedir.⁶⁹ Mesleğin içerisinden gelen, eserleriyle bu zümreye en büyük hizmeti yapan Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö.1561), ilim ve ulema hakkında pek çok bilgi aktarmakta, ilimler tasnifi, medresede okunan dersler, bunların mahiyeti, muhtevası hakkında önemli değerlendirmeler yapmaktadır. Daha 1540'larda medresede ulema arasında ilahiyat ve matematik ilimlerine karşı eski rağbetin olmadığını ve genel olarak ilim seviyesinin düştüğünü ifade etmekte, nazârî ilimlere dair eserlerin artık okunmadığını, ulemanın basit el kitaplarını okuduktan sonra kendisini yetiştirmiş kabul ettiğini yakınlıkla belirtmektedir.⁷⁰

16. yüzyılın ikinci yarısında ulemaya en ağır tenkitleri Gelibolulu Mustafa Âlî yapmıştır. Âlî, *Künhü'l-ahbar* adlı tarihinde, *Nuḥatü's-selâtin* ve *Mevâ'idü'n-neḥâ'is fi kavâ'idü'l-mecâlis* adlı teşkilat eserlerinde ulemayı ve ilmiye mesleğini genel olarak değerlendirmiş ve tenkitlerini ortaya koymuştur.

Âlî devlet ve milletin asıl unsurlarından biri saydığı ulemanın merasim uleması haline geldiklerini, bu yüzden birçok faydalı toplantıyı terk ettiklerini, eser telif etmekte çok başarısız olduklarını, Ebüsuud Efendi istisna edilirse kendi zamanındaki hiç bir âlimin ciddi bir eser veremediğini, ulema arasında adam kayırma, himaye anlayışının hâkim olduğunu, kadıaskerlerin mülazemet usulünün tatbikinde yolsuzluklar yaptıklarını, müderrislikler ve kadılıkların rüşvetle verildiğini belirtmekte, bilhassa ulema ailelerine tanınan imtiyazın zararlarını anlatmaktadır. Medreselerde ders yapılmadığını, birçok müderrisin

69 *Asaḥnâme*, haz. M. Kütükoğlu, İstanbul 1991, s.16.

70 H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London 1973, s.179.

vakıftan ücretini alıp ders vermediğini, esasen vermek istediği zaman da karşısında talebe bulamadığını belirtmektedir.⁷¹

Yine bu dönemde Mustafa Selânikî (ö. tak.1600), ulemanın cemi-yetteki önemli yerini belirttikten sonra, dini ve hukuku temsil eden bu zümrenin haktan ve dürüstlükten ayrılmaması gerektiğini, bunların aslî görevinin toplumda iyiliği teşvik kötülöklere engel olmak “*emr bi'l-ma'rûf, nehy ani'l-münker*” olduğu halde ihmal ve çekingenlik sebebiyle bu görevlerini yapamaz olduklarını, teşrifatta önde bulunmak (tekaddüm ve tasaddur) kavgası yüzünden birçok önemli ve hayırlı toplantıyı terk ettiklerini yana yakıla anlatmaktadır. Sık sık azledilmenin doğurduğu kararsızlık ve tedirginliği dile getirmektedir.⁷² XVI. asır sonlarında ilmiyeden Hasan Kâfi ise kendi çağında ulemanın başarısızlığını ve toplumdaki görevini yapamadığını, bunun sebebinin ise yönetici zümrenin ulemaya değer vermemesine ve sözünü dinlememesine bağlayarak farklı bir yaklaşım ortaya koymaktadır.⁷³

17. yüzyılın tanınmış müellifi Koçi Bey, IV. Murad ve Sultan İbrahim'e sunduğu layiha niteliğindeki iki risalesinde tabî olarak ulemaya da yer ayırmıştır. Din ve devletin ilim ile ilmin de ulema ile ayakta duracağını, Osmanlı padişahlarının ulemaya daha önce hiçbir hükümdarın göstermediği itibarı gösterdikleri, bunun ulema tarafından iyi değerlendirilemediğini belirtmiştir. Sık sık azillerin, rüşvet ve iltimasın bu mesleğe büyük zarar verdiğini, mesleğin temelini oluşturan mülazemetin yanlış uygulanmasının doğurduğu zarara temas etmiştir.⁷⁴

17. yüzyıl içerisinde değişik tarihlere ait bazı anonim teşkilat tarihi eserlerinde ulemaya bazen kısa bazen uzun pasajlar ayrılmış, genel değerlendirmeler yapılmıştır. Bunlardan *Kitab-ı Müstetab'* da bilhassa pişkeş ve hediye ismiyle ulema arasında rüşvetin alınıp verilmesini, belki bunun bir neticesi olarak büyük ulema lüks ve israf alışkanlığının yayıldığını bunun ise rüşveti⁷⁵ daha da körüklediğini ifade etmiştir. *Kitabu Mesâlihü'l-Müslimîn ve Menâfii'l-Mü'minîn'* deisebirinci bölüm ulemaya ayrılmış ve bilhassa ulema zümresinde fakirliğin yaygınlaştığını

71 Gelibolulu Âli, *Künhü'l-ahbar*, Fatih Devri, haz. H. Şentürk, Ankara 2003, s. 79-80; *Nushatü's-selâtin*, haz. A.Tietze, *Mustafa Ali Counsel for Sultans of 1581 I*, Wien 1979, s. 174-179; *Mevâ'idü'n-nefâis fî kavâ'idü'l-mecalis*, haz. M. Şeker, Ankara 1997, 28. Bölüm, s. 312-316.

72 *Tarih-i Selânikî*, haz. M. İpşirli, İstanbul 1989, s. 87-88.

73 M. İpşirli, “Hasan Kâfi El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem*”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1981), s. 256-259.

74 *Koçi Bey Risalesi*, haz. Yılmaz Kurt, Ankara 2011, s. 152-158.

75 A. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, Ankara 1969, s. 296-300.

bu yüzden birçok âlimin kitaplarını satmak zorunda kalıp, cehalete ve sefaletle düştükleri anlatılmakta, ulemadan idarî ve bilhassa askerî alanlarda istifade edilmesi teklif edilmektedir. Ulemânın bu alanlarda istihdamının birincisi askerî ve idarî ve kadrolara bilgili dindar kimse-ler tayin edilmesi, ikincisi ise ulemaya bir gelir kaynağı temin edilmesi gibi iki faydası olacağını belirtmektedir *Hırzû'l-mülûk*'te ise cahil kadınların yolsuzluk ve halka eziyetinden, müftülerin verdiği fetvâları hiçe saymasından, kadiaskerlerin ehil kimselerden seçilmesinin önemini belirttikten sonra konuyu medrese eğitimine getirerek tahsil sürelerine riâyet, danışmendlik, mülazemet, müderrislik gibi medrese eğitiminin temel konuları üzerinde durmaktadır.⁷⁶

17. yüzyılın tanınmış bilgini Kâtip Çelebi de çeşitli vesileler ile Osmanlı medreselerinin ve genel olarak ilim hayatının içine düştüğü buhrandan, bunun sebep ve çarelerinden bahsetmiştir. Bu konuda en sıhhatli yaklaşım onun değerlendirmeleridir. *Mizanü'l-hak fî ihtiyari'l-e-hakk* adlı eserinde fikrî ve içtimaî konulara cesur ve isabetli bir tenkit zihniyeti ile yaklaşmakta, Osmanlı medreselerinin problemlerini çok iyi tahlil etmektedir. Ona göre Hristiyanlıkla felsefî ilimler daima birbiri ile çatışma halinde olmasına mukabil İslâm dünyası bu ilimleri hiçbir zaman reddetmemiş, tam aksine uzlaştırmaya çalışmıştır. İslâmiyetin ilk döneminde yabancı ilim ve düşünceler imanı sarsar endişesi ile menedilmiş, bir süre sonra İslâm inancı yerleşince bütün ilimlere izin verilmiş, Yunan ilim ve felsefesi tamamıyla tercüme ve şerh edilmiştir. Bu sahada çalışan Gazâlî, Fahreddin Râzî, Alaüddin İcî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cürcânî gibi âlimler çıkmıştır. Kısa görüşlü kimseler ilk halifeler zamanındaki yasağın manasını anlamadılar, felsefeyi ve ilmi inkâr ettiler. Osmanlılar'ın ilk zamanlarından Kanunî zamanına kadar hikmet ve şeriatı birleştiren ulema yetişti. Fatih Sultan Mehmed kurduğu Sahn-ı Semân Medreseleri'nde *Hâşiye-i Tecrîd*, *Şerh-i Mevakıf* gibi derslerin okunmasını şart koşmuştu. Sonra gelenler "felsefiyattır" diyerek bu dersleri kaldırdılar, böylece fikrin gelişmesi engellendi. Doğu eyaletlerinden gelen eski usule göre okumuş bazı âlimler meydanı boş bularak üstünlük tasladılar. Bunun farkına varan bazı ilim erbabı bu nevi derslerin yeniden okunması için çaba sarf ettiklerini, kendisinin de kabiliyetli talebeyi bu hususta teşvik ettiğini belirtmekte, matematik bilen bir müftü ve kadı ile bilmeyen arasındaki farkı

76 Son üç kitap Yaşar Yücel (*Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988) tarafından yayınlanmıştır.

misallerle anlatmaya çalışmaktadır.⁷⁷ Kâtip Çelebi *Keşfü’z-zünûn*’da “İlmü’l-hikme” konusunu işlerken bu hususa temas etmekte hikmet ve felsefe derslerinin medreselerden kaldırılmasından yakınmaktadır.⁷⁸

Eser Telifi: Ulemânın fikri birikimi ve derinliği, fikirlerini, çalışmalarını esere dönüştürmedeki durumu hakkında hep olumsuz ve ön yargılı eleştiriler yapılmıştır. Osmanlı asırları boyunca binlerce eser ve risale (makale) yazılmış olup bunların büyük kısmı şerh ve haşiye niteliğinde çalışmalardır. Ancak buralarda nasıl yorumlar yapılmıştır. Objektif olarak incelenip değerlendirme yapıldıktan sonra bir değer yargısı ortaya konulursa buna saygı duyulur, toptancı bir karalama veya aklama ile yaklaşmak bilimsel ve inandırıcı olmaktan uzaktır. Ulemânın dinî disiplinler üzerine yazdığı risaleler, şerh ve haşiyeler büyük kısmı itibariyle Arapçadır. Son yıllarda İlahiyat fakültelerindeki akademisyenler ve nezaretlerinde yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapan genç araştırmacıların tedricen bu eserlere yönelmeleri çok olumlu bir gelişme olup, buradan sağlıklı sonuçların çıkarılması mümkün olacaktır.

Osmanlı uleması özellikle günümüz aydınları tarafından bilimsel ve temel nitelikli eser telif edememekle suçlanmıştır. Altı asır gibi uzun bir zaman dilimi, Cezayir’den Kırım’a, Budin’den Basra’ya uzanan bir vatan coğrafyası düşünülürse bu tenkit bir ölçüde belki haklı görülebilir. Ancak burada bir noktayı iyi değerlendirmek gerekir: Osmanlı Devleti bir fetih ve gazâ devleti olarak ortaya çıkmış ve altı asır boyunca bu özelliği devam etmiştir. Önceleri Bizans’a karşı mücadele, daha sonra Avrupa’da fütühat ve İslâmın oralara yayılması mücadelesi, XVII. asırdan itibaren fethedilen toprakların elde tutulması mücadelesi olmak üzere altı asır yekpare bir gazâ mücadelesi içerisinde olmuştur. Ulemâ geniş gruplar halinde seferler boyunca sultanın veya serdarın ve askerîn yanında maneviyat desteğinde bulunmuş, ayrıca yapılan mücadelenin kutsiyetini ve önemini millet ve orduya anlatma gayreti içerisinde olmuştur. Bu mücadelenin meşruiyetini ve zeminini hazırlamış, sürekli eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur, esasen kendisinden beklenen de bu idi. Dolayısıyla uzun vadeli bilimsel çalışmalar bu çalışmalardan arta kalan zamanda yapılması gerekiyordu.

Osmanlı ulemasından intikal eden eserler genel bir tasnife ve değerlendirmeye tabi tutulursa birçok âlimin dinî ilimler alanında, özellikle de medrese programında yer alan konular ve kitaplar üzerinde

77 *Mîzanü’l-hak fî ihtiyari’l-ehakk*, İstanbul 1306.

78 *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüp ve’l-funûn*, İstanbul 1941, s. 680 vd.

çalışmalar yaptığı görülür. Fıkıh, tefsir, hadis, kelâm alanlarında önemli çalışmalar yapılmıştır.

Osmanlı ilmiye ricalinin hemen her dönemde oldukça başarılı olduğu bir telif sahası da tarihî eserler olmuştur. Mehmed Neşrî, İdris-i Bitlisî, Celalzâde, Hoca Sadeddin Efendi, Solakzâde Mehmed Hemdemî ve diğerleri umumî tarihçilik, hanedan ve saltanat tarihçiliği, siyasî ve askerî tarihçilik, şehir tarihçiliği gibi tarih yazıcılığının çeşitli alanlarında muteber eserler yazmışlardır. XVIII. yüzyılda teşkil edilip imparatorluğun sonuna kadar devam eden vekayinüvislik vazifesinde ilmiye menşeli Rasîd Mehmed Efendi, Esad Efendi, Mütercim Asım, Şanizâde Atâullah, Cevdet Paşa, Ahmed Lütî Efendi tanınmış tarihçiler bulunmaktadır.⁷⁹

Osmanlılar'da ulema ile şüara arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Birçok ilmiye ricali orta ve yüksek seviyede divan sahibi şairdir. XVI. yüzyılda Sehî, Âşık Çelebi ve Latîfî tezkirelerindeki şuaranın pek çoğunun ilmiye menşeli olduğu dikkati çekmektedir. Bunlar arasında şair Bakî gibi ilmî derinliğinden ziyade şiirdeki kudreti sayesinde ilmiyede yükselenler de mevcuttur.

Osmanlı teşkilat tarihine dair eserlerde ulema genellikle cemiyetin muharrik gücü ve öncüsü olarak gösterilmiş, geniş imkâna sahip oldukları belirtilmiştir. Devlet hizmetinde olan ulema mülazemet (rotasyon) sistemi sayesinde ülkenin pek çok yerini görmek, ülkedeki sosyal yapıyı gözlemleme, halkın hayat şartlarını tanıma imkânı bulmuştur. Ulemâ bulundukları bölgelerin halkı, ihtiyaçları, sıkıntıları, çözüm yolları hakkında çok fazla eser yazmamış olmakla birlikte kadı olarak bulundukları şehir kazalarda düzenli olarak tutmuş oldukları kadı sicilleri çok zengin bir bilgiler içermektedir. Eser olarak başta padişah olmak üzere ilgililere gerçekçi risale ve layihalar yazmaları ve bunların takipçisi olmaları beklenirdi. Ancak böyle bir gelenek olmadığından bu konuda az sayıdaki örnekler dışında zengin bir literatür oluşmamıştır.

Âlimler, sanatkârlar ve şairler padişaha ve devlet adamlarına eser takdim ettiklerinde mevki ve makamla, maaş ve hediyelerle ödüllendirilmeleri İslâm dünyasında yerleşmiş bir gelenek olduğu bilinmektedir. İslâm tarihi boyunca pek çok örneği anlamlı birer menkıbe olarak nakledilir. Osmanlı döneminde de çok anlamlı misaller vardı. Molla Gürânî *Gāyetü'l-emânî fî tefsîri'l-Kelâmi'r-Rabbânî* adlı meşhur tefsirini takdiminde Fatih tarafından mükâfatlandırıldığı gibi, Ebûsuud Efendi

79 İlmiye menşeli tarihçiler ve eserlerinin isim ve türlerinin tespiti için bk. F. Babin-ger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1982.

İrşâdü'l- 'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm adlı eserinin birinci kısmını 1564'te Kanunî'ye takdim ettiğinde Bayezid Medresesi müderrisliği ile birlikte maaşına üç yüz akçe zam yapılarak ödüllendirilmiş, tefsirini tamamlayıp sunduğunda ise Kanunî fevkalade memnuniyet duyarak maaşını günlük altı yüz akçeye yükseltmişti.⁸⁰

Devlet ve Cemiyet Hayatında Ulemâ: Ulemânın gerek payitaht İstanbul ve belli başlı şehirlerde gerekse küçük yerleşim yerlerinde toplumun problemlerine çare bulma, dinî ve hukukî bilgileri, toplum içindeki konumları sayesinde halkın hükümetle olan anlaşmazlıklarında aracı oldukları, arşiv belgeleri, şeriye sicilleri ve tarih kitaplarında verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Kayseri'de evlenip yuva kuracak çiftlerin ve ailelerin takı, giyim kuşam talepleri karşısında büyük zorluklar yaşadığını, birbirleriyle yarış ettiklerini gören ulema ve şehir ileri gelenleri bir araya gelerek ölçüt belirlemişler ve bundan böyle varlıklı ailelerin on beş kat, orta hallilerin on kat, ekonomik durumu zayıf olanların beş kat elbiseyi düzen olarak hazırlamaları kararlaştırılıp sicile kaydedilmiştir.⁸¹

Devletin aldığı kararlar ve yaptığı uygulamalara karşı halk kesimlerinde ve bir kısım ulema arasında daima tepkiler olmuştur. Ancak çoğunluğu itibariyle ulema devletin yasa koyma ve uygulama faaliyetlerine doğrudan veya dolaylı destek olmuştur. Tanzimat döneminde bu nevi desteklerin daha önemli ve anlamlı olduğunu belirtmek gerekir. 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşu sırasında şeriye mahkemelerini lüzumsuz hale getireceği düşüncesiyle karşı çıkan âlimler olmuştur. Cevdet Paşa tepkileri hafifletmek için Celaleddin Devvanî'nin mûtat mahkemeler yanında ihtiyaç halinde mezâlîm mahkemelerinin kurulabileceği anlatan eserini özetle tercüme ederek geniş bir ulema zümresinin bulunduğu bir mecliste okumuştur.⁸²

Keza, Sultan II. Mahmud, merkeziyetçi idareyi yeniden tesis ederken ve yenileşme hareketlerine girişirken bunun doğrudan veya dolaylı olarak karşısında olan âyânın gücünü dengelemek için ulemanın desteğini almaya çok önem vermiştir. Kanun-ı Esasî'nin kabulünde ulemanın desteği olduğunu Mithat Paşa 1877'de Fransız pozitivistlere yazmış olduğu mektubunda belirtmiştir.

80 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 176-77.

81 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

82 M. A. Aydın, "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye", *DİA*, c. 9, s. 387-88.

Emir bi'l-mâruf ve Ulemâ: Emir bi'l-mâruf bir Kur'an ilkesi olup Müslüman toplumlarında herkese düşen bir görev olmakla birlikte, toplumun her kesimine ulaşma imkânı olan ve saygın bir konuma sahip olan ulema bu görevin yerine getirilmesinde en yetkili zümre olarak görülmüştür. Bu görevi de öncelikle ve özellikle devlet başkanı ve yönetici kadroya karşı yapması istenmiştir.

Gazali (ö.1111) geçmişte ulemanın devlet adamlarını sert bir üslupla uyarma konusunda üzerine düşeni yaptıklarını, kendi döneminde ise ulemanın menfaat, servet ve makam hesapları ile bu temel görevi yapmadıklarını belirtip tenkitlerde bulunmaktadır. Osmanlı aydınları, tarihçileri, ulemaya en sert eleştiriyi bu konudaki görevlerini hakkıyla yerine getirmedikleri için yapmışlardır.

Kaynaklarda bu konuda övgüye layık görülen bilginler de her dönemde olmuştur. Nitekim XVI. yüzyılda Birgivî Mehmed Efendi, Ebüsuud Efendi, Sun'ullah Efendi gibi âlimler yöneticilere ve halka, hak sözü her vesile ile çekinmeden söylemişlerdir. Birgivî, görevlerin para ile satılmasını (mansıp satışı), *vakf-ı nukud* denilen para vakfını tenkit etmiş, müderrislik yaptığı Birgi'den İstanbul'a gelerek Sokullu Mehmed Paşa'ya ikaz ve tavsiyelerde bulunmuştur. Bazı dinî ve toplumsal konularda başta Ebüsuud Efendi olmak üzere devrin tanınmış bilginleri ile tartışmış, fikirlerini yazmış olduğu risalelerinde toplumla paylaşmıştır.

İslâm devletlerinde tanınmış büyük âlimler, dinî, fikri, siyasî birçok konuda devrin yöneticileriyle aynı düşünmeyip, onları ikaz ettikleri, tartışmalara girdikleri, aralarında uzlaşma olmadığı veya uyarıları dikkate alınmadığı zaman bulundukları devleti terk edip bir başka İslâm ülkesine giderlerdi. Bu ünlü âlimler gittikleri İslâm ülkesinde en üst seviyede itibar görürlerdi. Oralarda âlimlerle bilimsel tartışmalar, münazaralar yaparlardı. Orta çağlarda Gazali, Fahr-i Râzî, Taftazanî bu konuda dikkate değer örneklerdir. Osmanlı'da da özellikle erken dönemlerde Molla Fenarî ve Molla Güranî gibi örnekler olmuştur. Ayrıca gücenerek, payitahtı terk edip başka vilayetlere gidenler de olmuştur.

Molla Fenarî, 1419 ve 1430 yıllarında hacca gittiğinde dönüşte, tahsil için uzun yıllar kaldığı Kahire'ye uğramış, Memluklu yöneticilerinden saygı görmüş, ikameti sırasında oradaki âlimlerle sohbetler ve ilmi münakaşalar yapmış, Kahire'de kalması için çok ısrar edilmesine rağmen tekrar Bursa ve Edirne'ye dönmüştür. Daha manidar bir misal ise Fatih

çok değer verdiği hocası Molla Gürânî ile olan kırıngınlığıdır. Bursa'da görevli bulunduğu sırada Fatih'in gönderdiği bir fermanı şer-i şerife aykırı görerek yırttığını öğrenen Fatih, bunu devlete ve hükümdara büyük saygısızlık kabul ederek kendisini kadılıktan azletmiştir. Buna kırılan Gürânî Osmanlı ülkesini terk ederek Memluklu başkenti Kahire'ye gitmiş, Sultan Kayıtbay'dan büyük iltifat görmüş, Sultan Mısır'da kalmasını istemiş ise de bir süre sonra Fatih'in daveti üzerine Gürânî tekrar İstanbul'a dönmüştür.⁸³

Ulemâya eğitim, yargı, ifta gibi tekellerinde olan görevler dışında elçilik, barış müzakerelerini yürütme gibi diplomatik görevler, ayrıca çeşitli teftiş görevleri verilirdi. Başta İran olmak üzere, Babürlüler'e, Özbek Hanlığı'na, Fas'a elçi olarak, ayrıca sulh ve kapitülasyon şartlarını müzakere etmek üzere yetenekli ulema görevlendirilirdi.⁸⁴ II. Bayezid ulemadan Molla İmam Ali'yi Memluklu Sultanı Kayıtbay'a elçi olarak gönderdiği gibi, Yavuz da Molla Zeyrekzâde Rükneddin'i Karaca Paşa ile birlikte Sultan Gavri'ye elçi olarak göndermiştir. Aynı şekilde Kanunî Müslüman ülkelere göndereceği elçilerini ilmiye mensuplarından seçtiği bilinmektedir. Şeyhülislâm Yasincizâde Abdülvehhab Efendi 1811'de elçilikle İran'a gönderilmiş, oradaki görevini liyakatle yapması sebebiyle II. Mahmud'un takdirini kazanarak kendisine önce Mekke, daha sonra İstanbul kadılığı pâyesi verilmiştir, Ulemâdan ünlü şair Sünbülzâde Vehbi çok iyi Farsça bildiğinden 1775'te I. Abdülhamid tarafından Kerim Han Zend'e elçi olarak gönderilmiştir. Uygulamada yetenekli bir âlim ya elçilik heyetinin başkanı veya bir üyesi olarak gönderilirdi. Bu yetenekli bilginler gittikleri ülkenin âlimleri ile dinî ve tarihi konularda uzun münakaşa ve münazaralarda bulunurlardı.⁸⁵

Sapkın Fikirler: Osmanlı Devleti sadece kendi coğrafyasında değil başlangıçtan itibaren, Hilafetin intikalinden önce de sonra da Sünnî İslâmın savunucusu ve koruyucusu olmuştur. Buna aykırı söz ve eylemlerle toplumda kargaşa ve huzursuzluk çıkmasına sebep olanlar sapkın olarak değerlendirilmiş ve ulemadan alınan fetvâ veya izinle

83 Mecdî, *Şakâ'ik Tercümesi*, s. 105-106.

84 Daha önceki Müslüman devletlerde de bu adet vardı. Tanınmış âlim İmam Maverdi (ö.450/1058), Kaim bi-Emrillah tarafından, Büveyhî hükümdarına ve Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e üç kere elçilik heyeti ile gönderilmiştir.

85 1793'te Yusuf Âgah Efendi ilk ikamet elçisi olarak Londra'ya gönderileceği zaman diplomatik teamülleri öğrenmek ve belirlemek üzere İngiltere elçisi Ainslie, Bebek Bahçesi'ne davet edildiğinde görüşmeleri ulemadan Rumeli Kazaskeri Tatarcık Abdullah Efendi, Reisülküttab Raşid Efendi yapmıştı.

ölüm de dâhil ağır cezalara çaptırılmıştır. 15-17. yüzyıllarda tipik örnek ve uygulamalar bulunmaktadır. İsmail Maşuki, Hamza Balî ve Muh-yiddin-i Karamanî hakkında vermiş olduğu fetvâlar sebebiyle Ebüsuud Efendi hür düşünceye karşı tahammülsüz bir âlim olarak bazı kimse-lerce eleştirilirse de, Ebüsuud Efendi'nin buradaki itirazı fikre veya ta-savvufa değil toplumda fitneye sebep olan söz hareketlerinedir.

Ulemâ ve Tasavvuf: Kuruluş dönemi uleması tasavvufa ilgi duy-muşlar, dinî bilgileri yanında tasavvufa bağlılık göstermeleri bu iki sahayı birbirleriyle kaynaştırma hususunda önemli hizmetleri olmuş-tur. Bu dönemde İbnü'l-Arabî'ye nispet edilen Ekberîyye'nin ve Vah-det-i Vücut düşüncesine rağbetin yaygın olduğu görülmektedir. İlk dönemde Davud-ı Kayseri, Molla Fenarî gibi ünlü âlimlerin katkıları önemlidir. Osmanlı'da ulema ve meşayih aynı kaynaktan beslenerek, genellikle medrese programını alarak yetişirdi. Tarikatta yüksek sevi-yelere gelen, şeyhlik makamına ulaşan kimselerin medrese eğitimin-den sonra tasavvuf yolunda ilerlemeleri yerleşmiş bir usul idi. Bunun en bariz delili Taşköprizâde'nin ünlü biyografi eseri Şakaik'dir. Müellif burada ulema ve meşayih birlikte değerlendirmiş, her bir padişah dö-neminde önce ulema ardından meşayih biyografilerini vermiş, eserine *Osmanlı Devleti Ulemâsı* ismini vermiştir.⁸⁶ Osmanlı asırlarında tasavvuf alanında iz bırakmış ünlülerin biyografileri incelendiğinde bu gerçek görülmektedir. Birgivi Mehmed Efendi (ö.1573) babasından ve tanın-mış hocalardan esaslı bir medrese eğitimi almış, Bayramiyye tarikatına mensup olmakla birlikte gerek ulemayı gerekse ehl-i sünnete aykırı hal hareketleri olan tasavvuf erbabını çok sert ve seviyeli bir şekilde tenkit etmiş, o dönemde yaygın bir adet olduğu halde yazdığı eserlerini hiç-bir kimseye ithaf etmemiştir. Sünbül Sinan Efendi (ö. 1529?) medrese tahsili sırasında tasavvufa karşı iken, daha sonra tasavvufa meyledip bir taraftan Koca Mustafa Paşa dergâhı şeyhliği ile irşat faaliyetlerin-de bulunurken diğer taraftan da Ayasofya ve Fatih camilerinde Cuma günleri vaaz edip Cuma namazı sonrasında dervişleriyle Halveti zikri icra etmiştir. Medrese menşeli olan Sünbül Sinan'ın devrin uleması ile özellikle dönerek zikir (devran) konusunda çok seviyeli tartışmaları o dönemin önemli bir fikri zenginliğini göstermektedir.⁸⁷

Bu konuda meşhur Mevlevî şeyhi ve *Mesnevî* şârihi İsmail Anka-ravî (ö.1631) tipik bir örnek olarak verilebilir. Önce medrese tahsiliyle şer'î ilimleri ikmal ettikten sonra Bayramiyye tarikatında şeyhliğe

86 Eserin tam künyesi *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye* dir

87 Hür Mahmut Yücel, "Sünbül Sinan", *DİA*, c. 38, s. 135-136.

kadar yükselip irşat vazifesini yerine getirirken, ayrıca Halvetiyye tarikâtından icazet almıştır. Tedavi için gittiği Konya'da Mevlevî şeyhinin teşvikiyle Mevleviyye tarikâtına intisap etmiştir. Daha sonra İstanbul'a gidip dönemin tanınmış ilim ve tasavvuf erbabı ile tanışmış, 1610 yılında Galata Mevlevihanesi şeyhliğine kadar yükselip ölümüne kadar bu önemli hizmeti yerine getirmiştir. Bir diğer örnek ünlü müfessir ve Celvetiyye tarikâtı şeyhi İsmail Hakkı Bursevi'dir (ö.1725). Değişik hocalardan medrese ilim tahsil ederken tasavvufta da ilerlemiş her iki sahada da üstat olmuştur.

Bunlara benzer örnekler olmakla birlikte ilim ve tarikat mensupları arasında anlaşmazlıkların birbirini suçlamaların yaşandığı dönemler ve zamanlar da olmuştur. Osmanlı asırlarında tanınmış âlimlerin hemen hepsinin ya doğrudan bir tarikata ve şeyhe bağlılığı veya dolaylı olarak bir sempatisi vardı. Bununla birlikte iki zümre arasında bazen sert eleştiri ve suçlamaların olduğu da bilinmektedir.

Ulemâ zaman zaman tasavvuf erbabını, dinî vecibeleri, şariat kurallarını küçümseme ve ihlal etmekle suçlayıp eleştirirken, tasavvuf erbabı da, mevki makam sahibi, merasimlere önem veren ulemayı merasim uleması, 'ulema-i rüsûm' kavramı ile eleştirmiştir. Şüphesiz bunun en aşırı örneği XVII. yüzyıl ortalarında yaşayan Kadızâdeliler hareketi olmuştur.

Tasavvufa mesafeli, *vahdet-i vücud* gibi bazı tasavvufî-felsefî konulara tavrı alan bilginler tasavvuf erbabı tarafından meselelerin sadece dış görünüşüne önem veren, içerisine nüfuz edemeyen anlamında 'ulema-i zâhir' olarak suçlanmıştır. XVI. yüzyılın Zenbilli Ali Efendi, Kemalpaşazâde ve Ebüsuud Efendi gibi en ünlü bilginleri bile, sema dönerek zikretme gibi bazı tasavvufî konularda farklı görüş ve değerlendirmelerde bulunmuşlar ve yazdıkları risalelerde görüşlerini, eleştirilerini ortaya koymuşlardır.

Tasaddur Meselesi: Teşrifat ve merasimlerde duruş ve oturuş düzeni devlet teşkilatında daima mühim bir konu, bazen yarı resmi hatta hususi toplantılarda bile ciddi sıkıntılara sebep olmuştur. Ulemâ arasında da bu hususta kırınglıklar yaşanmıştır. Osmanlı vekayinâmelerinde bu konuda çok manidar olaylar nakledilmektedir.

Âlî, *Künhü'l-ahbâr*'da konu üzerinde önemle durmakta, misaller vererek anlatmaktadır. Ulemâ zümresinde büyüklük ve üstünlük duygusu ve iddiası sebebiyle oturma düzeninin (tasaddur) büyük bir problem olduğunu, hususi bir toplantıda aynı rütbede iki insanı bir araya getirmenin mümkün olmadığını, resmi toplantılarda yerleşmiş

protokol ve oturma düzeni olduğunu, buna göre şeyhülislamın kazaskerden önde gelmesi, beylerbeyilerin protokolde kazaskerlerden önde gelmesi yerleşmiş bir kaide idi. Kazaskerlerin bu durumdan şikâyeti üzerine bunun bir devlet protokolü olduğu ancak bundan böyle sadece Rumeli beylerbeyinin protokolde kazaskerden önde olması diğer beylerbeyilerin protokolde kazaskerden sonra olmaları usulü benimsenmiştir.

Ulemâ-i selefde bu yok idi
Anların ilm ü fazlı artık idi
Her ne meclisde olsalar câlis
Sadr-ı âlî olurdu ol meclis
Ehl-i ilme düşerse câh u celâl
Düşürür çâha anları o vebâl
İlmile âmil olmayan ulema
Bir şecerdir ki meyve nâ-peydâ⁸⁸

Bilginler arasında bir takıntı haline gelen bu protokol problemi erken dönemlerden itibaren hemen her devirde yaşanmıştır.

Sultan Fatih büyük bir ziyafet hazırlayıp ulemanın oturma düzenini Molla Güranî ile müşavere etmiş, Güranî bizim böyle ziyafette ayakta hizmet etmemiz münasıptır deyince bu tevazudan çok memnun olan Fatih, Güranî'nin sağına Molla Hüsrev'in soluna oturmasını isteyince Molla Hüsrev bunu ilmî seviyesine uygun görmeyerek ziyafete katılmayıp Bursa'ya taşınıp, orada bir medrese açıp ders vermeye başlamıştır. Sultan Fatih bir süre sonra Molla Hüsrev'in gönlünü almak için kendisini İstanbul'a davet edip şeyhülislamlık makamına getirmiştir.⁸⁹

Rekabet: Âlimler arasında rekabet ve çekememezliğin yaygın olduğu genellikle dile getirilir. Bu kötü huyun tanınmış büyük âlimler arasında olması ayrıca dikkat çeken bir husustur. Bununla ilgili hemen her devirde tipik olaylar yaşanmıştır. Sultan II. Bayezid'in İstanbul'da 1505'te inşası tamamlanan medresesinde ders verme görevini şeyhülislam olarak Zenbilli Ali Efendi'ye vermesi ve günlük yüz akçe olan ücretini yüz elli akçeye çıkarmasını kıskanan devrin ulemasından Hamidî Kara Seydî, Zenbilli'nin bazı fetvâlarını toplayarak "şer-i şerife aykırıdır, cevap kısımları rasgele yazılmıştır" diye Divan-ı Hümayun'a

88 Gelibolulu Âlî, *Künhü'l-ahbar*, haz. H. Şentürk, Ankara 2003, s. 76-78.

89 Mecdî, *Şakâ'ik Tercümesi*, s. 137-138.

şikâyetle bulunmuştu. Divan üyeleri Zenbilli'nin bu konudaki görüşünü sorunca, Zenbilli suçlamalara makul cevaplar verip, Hamidî'yi Hakk'a havale ettiğini söylemiştir.⁹⁰ Bu konuda tipik bir örnekte Kadızâde Ahmed Şemseddin'in Hoca Sadeddin'e olan husumet ve kıskançlığı sebebiyle, Sadeddin Efendi'nin teşvik ve himayesiyle kurulan Takiyyüddin Rasathanesi aleyhine Padişaha olumsuz bir rapor sunup rasathanenin Padişah emriyle yıktırılmasıdır. Lütî Paşa *Asafnâme*'sinde ulemanın birbirine karşı haset içinde olduklarını o yüzden onların sözlerine dikkat edilmesi gerektiğini belirtmektedir.⁹¹

Ulemâ Muhitleri: İstanbul gibi Edirne, Bursa, Kahire, Şam, Konya, Kayseri, Üsküp, Saraybosna gibi büyük şehirlerde ulemanın yoğun olarak yerleştiği semtler teşekkül etmiştir. Bu zümre aynı zamanda şehrin elit kesimini oluşturmakta ve XIX. yüzyıl kaynaklarında "vücuha-ı belde" tabiri ile ifade edilmektedir. İstanbul'da Sultanahmet'ten Fatih ve Yavuz Selim'e kadar uzanan hat üzerinde onlarca yüksek seviyeli medrese çevresinde ulema muhitleri olduğu gibi Fatih, Bayezid ve Süleymaniye çevresinde bilhassa bir ilmiye muhiti oluşmuştu.

Yenileşme Hareketleri: Osmanlı Devleti'nde genel olarak bilinen ve inanılanın tersine birçok yenileşme hareketi ulemanın öncülüğü, desteği veya en azından tasvibi ile olmuştur. Esasen bunun Osmanlı Devleti'nde köklü bir geleneği bulunmaktadır. Kuruluş döneminden başlayarak devletin tasfiyesine kadar her devirde birçok askerî, ilmî ve siyasî teşkilat ulemanın öncülüğü ve teşviki ile vücut bulmuştur. Devlet teşkilatına dair eser yazanlar arasında, 18-19. yüzyıllarda ıslahat layihası verenler arasında her seviyeden çok sayıda ilmiye ricalinin mevcut olduğu bilinmektedir. Somut örnekler vermek gerekirse, 1726'da ilk Türk matbaanın kurulması için Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi ünlü fetvasını vermiş.

III. Selim'in 1792'de çıkardığı bir fermanla ıslahat hakkında devlet adamlarının fikirlerini birer lâyiha halinde sunmasını istemesi üzerine, başta Rumeli Kazaskeri Tatarcık Abdullah Efendi olmak üzere birçok âlim layiha sunmuştur.⁹² II. Mahmud'un radikal ıslahat girişimlerini

90 Kezâ, s. 304.

91 *Asafnâme*.

92 Tatarcık Abdullah Efendi'nin, muhafazakâr bir tutum içinde ve edebî bir üslûpla kaleme aldığı lâyihasındaki fikirleri ve önerilerinin büyük ölçüde benimsendiği, gerek zamanında gerekse daha sonraki dönemlerde bunlar üzerinde dikkatle durulduğu anlaşılmaktadır. Dokuz "bend" ve bir "hâtıme" den meydana gelen lâyiha müellifin askerî, ilmî ve malf-ıdarî konulardaki tesbit ve tekliflerini ihtiva etmektedir. Bendlerde sırasıyla, ordunun durumu, eski padişahlar zamanındaki

meşru ve zarurî göstermek, bu konuda kamuoyu oluşturmak üzere Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir ve Yasincizâde Abdülvehhab Efendilerin, Rumeli Kazaskeri Sahafîlarşeyhizâde Esad Efendi'nin yoğun çalışmaları bu konuda dikkate değer örneklerdir.⁹³

18-19. Yüzyıllar: İlmiye teşkilatındaki ıslah çalışmaları biraz farklı bir yaklaşım ile daha sonraki asırlarda da devam etmiştir. XVIII. yüzyıl başlarında III. Ahmed ve I. Mahmud'un saltanatında ilgililere ilmiyenin ıslahı ile ilgili muhtelif fermanlar çıkmıştır.

Sultan I. Mahmud şeyhülislam tayin eylediği Murtaza Efendi'ye bildirilmek üzere Sadrazam Mehmed Emin Paşa'ya gönderdiği, "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu" ayeti ile başlayan hatt-ı hümayunun ilmiye mesleğinde mer'î olan kuralların bazı sebeplerle hakkıyla işletilmediği, ilim tahsil edenlere ve mülazemet bekleyenlere haksızlıklar yapıldığı, iftihar kaynağı olan bu mesleğin nizamının bozulması asla caiz olmadığından, Şeyhülislâm Efendi'nin emanetlerin (görevlerin) ehline verilmesini emreden ayet-i kerime gereğince mülazemetleri ve müderrislikleri ehline verme hususunda çok titiz ve dikkatli hareket etmesi emredilmektedir.⁹⁴

Asrın sonlarına doğru III. Selim hemen her konuda ıslahata girişirken ilmiyeye önem ve öncelik vermiştir. Kazasker Hamidîzâde'ye ve daha sonra Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Arif Efendi'ye

disiplinin daha sonraları nasıl ve niçin bozulduğu, ıslahı için alınması gereken tedbirlerin nelerden ibaret olduğu; tersanenin önemi, gemi inşasının lüzumu, Avrupa savaş tekniğinin benimsenmesi ve bu konudaki yabancı eserlerin Türkçe'ye tercümesi, mühendislik, topçuluk ve haritacılık konularına önem verilmesi, kalelerin tahkimi, özellikle Rusya sınırının daha iyi korunması; ilmiye mesleğinin ıslahı, eğitim ve adalet teşkilâtında aksayan yönler, mülâzemet ve imtihan sistemlerinin yeniden düzenlenmesi; maliyenin önemi, sikke tashihi, bu hususta önceki padişahların gösterdiği titizlik, Avrupa devletlerinin bu konudaki hassasiyeti, devlet gelirlerinin arttırılıp giderlerin azaltılması, vezir ve beylerbeyilerinin eski ve yeni durumlarının mukayesesi ile bunların içine düştükleri maddî ve mânevî sıkıntılar; halkın iyi idare edilmesi ve zulmün ortadan kaldırılması gibi konular ele alınmaktadır. Hâtimede ise iyi eğitilmiş disiplinli kara ve deniz askerlerinin önemine, Avrupa savaş tekniğine ait eserlerin tercümesinin gereğine tekrar temas edilmekte, düşmanın başarısının, tekniğinin üstünlüğünden ileri geldiği ifade edilmektedir.

93 Geniş bilgi için bk. Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Asian and African Studies*, VII (1972), s. 64-69; Avigdor Levy, "Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud'un Askerî Islahatı", *Modern Çağda Ulemâ*, ed. Ebûbekir Bagader, (çev. Osman Bayraktar), İstanbul 1991, s. 29-61.

94 Hatt-ı Hümayun (sene 1750) *Tarih-i İzzî*, vr. 28' den naklen Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 254.

hitaben çıkardığı fermanlarda kadılık kurumundaki aksaklıklara ve alınması gerekli tedbirlere temas edilmiştir. Bunlar, Anadolu ve Rumeli'deki bazı kadıların cehaletle verdikleri hükümlerin gayr-i şer'i olduğu; kadıların bulundukları yerlerde güçlü ve nüfuzlu kimselerin tesiri altında kalarak yanlış kararlar verdikleri; kadıların görevlendirdikleri nâiplerin liyakat sahibi olmalarına dikkat etmedikleri; hukuk adamlarının bir haksızlığı, zulmü sabit olursa görevden almakla yetinmeyip ağır cezaların verilmesi; şfaat, himaye ile asla kadı tayin edilmeyip, layık olanların mağdur edilmemesi; sayıları beş-altı bin civarında olan kadıların durumlarının bir nizama bağlanması; mevali denilen yüksek rütbeli ulemanın az sayıda mülazim vermesi ile sayının artmasının önüne geçilmesi; imtihansız kadılık verilmemesidir.⁹⁵ Bütün bu gayretler ve bakış açısı genellikle klasik anlayışın bir devamı olduğu görülmektedir.

II. Mahmud'dan itibaren ulema sınıfına ve onların rollerine farklı bir gözle bakıldığı gözlenmektedir. Daha açık bir ifade ile bu dönem ulemanın bir kenara bırakılmaya, sahip olduğu geniş imkânların ve hâkim oldukları geniş nüfuz sahalarının teker teker ellerinden alınmağa başlandığı bir dönem olmuştur. 1826'da Evkâf-ı Hümayun Nezareti'nin kurularak o zamana kadar ulemanın büyük ölçüde yararlandığı vakıf gelirleri tamamıyla yeni kurulan nezarete, dolayısıyla devlet bütçesine aktarılmıştır. Bu uygulamadan ulema ve vakıf gelirleriyle idare edilen medrese ve dinî hizmetler büyük zarar görmüştür.⁹⁶

Bu dönem medreseler açısından kaynaklarının elinden alındığı, yenilenmesi ve gelişmesi için ciddî bir teşebbüsün yapılmadığı, bilakis kendi haline terk edilerek alternatif eğitim kurumlarının, yani Batı usulü eğitimin öngörüldüğü bir devir olmuştur. Bu tavır ve yaklaşım II. Mahmud'dan sonra Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid devirlerinde de ufak bazı değişikliklerle aynen devam etmiştir. Özellikle II. Abdülhamid eğitimin Osmanlı ülkesinde yerleşmesi için çok büyük hamleler yaptığı halde medrese ve ulema konusunda ciddî bir teşebbüse girişmemiştir.

95 Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi*, haz. S. Vakkas Toprak, "Kuzâta ve Tarîk-i İlme Dâ'ir ve Ahkâm-ı Şer'iyyeye Mütedâ'ir Nizâmât", Ankara 2015, s. 842-44; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 254-60.

96 Daha geniş bilgi için bk. B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. M. Kırıatlı, Ankara 1970, s. 93-95; M. İpşirli, "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1990, s. 49-57.

Ancak iyi yetişmiş âlimler, müderrisler yeni açılan mekteplerde istihdam edildiği gibi yetenekli talebe Darülfünun'a ve mekteplere öğrenci olarak kabul edilmiştir.

19. yüzyıl ulemanın acı tatlı olaylar yaşadığı, farklı tecrübeler geçirdiği kritik bir dönem olmuştur. Bir taraftan hizmet alanları, gelir kaynakları daralırken, yeni sahaların açıldığı, iyi yetişmiş, yetenekli, gelişmelere ayak uydurabilen âlimlerin önemli hizmetler ifa ettikleri bilinmektedir.

Ulemânın İtibar ve Nüfuzundan İstifade: Osmanlı padişahları, her dönemde ulema ve meşayihin itibar ve nüfuzundan özellikle dâhili meselelerde etkili şekilde istifade etmişlerdir. Gerek II. Mahmud gerekse II. Abdülhamid giriştikleri işlerde, uygulamalarının topluma mal edilmesinde, bu konularda kamuoyu oluşturulmasında ilmiye ricalinden ve bilhassa temayüz etmiş ulemadan etkili bir şekilde yararlanmışlardır.

Sultan II. Abdülhamid bilhassa Asya ve Afrika'daki Müslüman topluluklarla münasebetlerini devam ettirmek, halifeye ve hilafet kurumuna bağlılıklarını güçlendirmek maksadıyla gönderdiği heyetlere tanınmış, yetenekli bir âlimin başkanlık etmesine veya heyet üyesi olarak bulunmasına önem vermiştir. Zaman zaman Asya ve Afrika'daki Müslüman toplulukların İslâmı öğretmek üzere bir âlimin kendilerine gönderilmesi hususunda Halife-i Müslimin olarak Abdülhamid'den talepleri olmuştur. Nitekim Çin Müslümanlarının talebi üzerine Abdülhamid, Serezli Ali Rıza Efendi ve Bursalı Hafız Hasan Efendi'yi Pekin'e göndermiştir. Bu âlimler 1907 yılında burada *Darü'l-ulumü'l-Hamidiye* mektebini açarak 100'ün üzerinde talebeyi yetiştirmişlerdir. Pekin'de Cuma hutbelerinde Halife olarak Sultan Abdülhamid'in ismi okunmuştur.⁹⁷ Benzer şekilde Abdülaziz zamanında Güney Afrika'ya gönderilen Ebûbekir Efendi 1880 yılından vefatına kadar çok etkili İslâmî faaliyette bulunmuş, bir taraftan halka İslâmı öğretirken diğer taraftan da oralardaki Müslümanların Osmanlı ve Halife bağlılıklarını teyit etmiştir.

Sonuç olarak, yukarıda ana hatlarıyla belirtilen özellikleriyle Osmanlı uleması devlet ve cemiyetin temel bir unsuru olup özellikle kuruluş ve yükselme dönemlerinde yeni ufuklar sergilemiş ve bütün eksikliklerine rağmen toplumda bir dinamizm oluşturmuştur. Onun bu özelliği Batılı diplomat, seyyah ve gözlemcilerin eserlerinde açık

97 Cemil Lee, "Çin", *DİA*, c. 8, s. 326.

ve kendi toplumlarıyla mukayeseli bir şekilde dile getirilmiştir. Burada ele alınan ve Türkiye’de çeşitli seviyelerde ulema üzerine yapılan çalışmalar genellikle İstanbul medreselerinde yetişip, daha sonra devletin muhtelif bölgelerinde sorumluluklar üstlenen merkez ulemasıdır. Bu kesim temel olmakla birlikte Osmanlı Devleti’nde değişik geleneklerden gelen özellikle Arap eyaletlerinin tanınmış, köklü medreselerinde okuyan fakat sistemin dışında kalmış Mısır-Ezher,⁹⁸ Şam,⁹⁹ Tunus,¹⁰⁰ Cezayir uleması olduğu gibi ayrıca Osmanlı ülkesi olmadığı halde Osmanlı ile çok sıkı münasebetler içinde olan Safevî ve Kaçar uleması,¹⁰¹ Fas,¹⁰² Özbek ve Babür ulemasının aynı özelliklere sahip olduğunu hatırlamak ve ona göre değerlendirmeler yapmak gerekir. Bu âlimlerin özellikle diplomatik bir görevle Osmanlı ülkesine geldikleri, zaman zaman ilmî tartışmalara katıldıkları bilinmektedir. Osmanlı dünyası içinde farklı geleneğe mensup bu ulema ekollerinin ayrıca değerlendirilmesi gerekir. Sünnî geleneğin bir devamı olarak Osmanlı uleması daima sistemin içerisinde ve yönetimin temel unsurlarından birisi olmuş ancak hiçbir zaman devleti ele geçirme teşebbüs ve niyeti olmamıştır. Osmanlı ulemasının birçok hatalı tutumları olmuş ancak XIV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar devamlı olarak devletin ve toplumun yararına faaliyetlerden geri kalmamıştır. XX. yüzyıl başında Milli Mücadele döneminde istisnasız bütün il, ilçe ve kasabalarda nasıl canla başla çalıştıkları yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur.¹⁰³

- 98 Daniel Neil Crecelius, *The Ulema and the State in Modern Egypt*, Doktora Tezi, Princeton University, 1967; A. Chris Eccel, *Egypt, Islam and Social Change*, Al-azhar, Berlin 1984; A. L. Marsot, “The Ulema of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *Scholar, Saints, and Sufis, Muslim Religious Institutions since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, University of California 1972, s. 149-166.
- 99 Joan Elizabeth Gilbert, *The Ulema of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship*, Doktora Tezi, University of California, Berkeley, 1977; Moshe Maoz, “The Ulema and the Process of Medernization in Syria during the Mid-Nineteenth Century”, *Asian and African Studies*, 7 (1971), s. 77-88.
- 100 Arnold H. Green, *The Tunisian Ulema 1873-1915, Social Structure and Response to Ideological Currents*, Leiden 1978; L. C. Brown, “The Religious Establishment in Husainid Tunisia”, *Scholar, Saints, and Sufis, Muslim Religious Institutions since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, University of California 1972, s. 47-92.
- 101 Hamid Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906, The Role of the Ulema in the Qajar Period*, Berkeley & Los Angeles 1969.
- 102 P. Shinar, “The Historical Approach of the Reformist Ulema in the Contemporary Maghrib”, *Asian and African Studies*, 7 (1971), s. 181-210.
- 103 Recep Çelik, *Milli Mücadelede Din Adamları*, c. I-II, İstanbul 1999.

Tanınmış Osmanlı Ulemâ Aileleri

Taşköprizâdeler^{*104}

Ailenin menşei Taşköprizâde Ahmed Efendi'ye göre Orta Asya'ya dayanmakta olup ilk mensupları Cengiz Han'ın batıya akınları sırasında Afganistan ve İran üzerinden Anadolu'ya gelerek Taşköprü'ye yerleşmiştir. Ailenin ilk meşhur siması Hayreddin Halil Efendi b. Kâsım b. Hacı Safâ'dır (ö. 879/1474-75). İlk tahsilini Kastamonu'da yaptı, daha sonra Bursa ve Edirne'de öğrenim gördü. Ardından Taşköprü'ye dönüp Muzafferîye Medresesi'ne müderris oldu. Fatih Sultan Mehmed kendisini yeni kurduğu Sahn Medresesi'ne müderrislikle davet ettiği halde Taşköprü'den ayrılmadı. Ulemâdan Niksarlı Muhyiddin Mehmed Efendi'nin kız kardeşiyle evlendi. Muslihuddin Mustafa ve Kıvâmüddin Kasım adlı iki oğlu da ilmiyeye intisap etti.

Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin babası olan ve 857'de (1453) doğan Muslihuddin Efendi, II. Bayezid tarafından Şehzâde Selim'e hoca olarak tayin edildi. Kısa süren Halep kadılığı dışında babasının tavsiyesine uyup ömrünü müderrislikle geçirdi ve İstanbul'da vefat etti (935/1529). İsmâüddin Ahmed (meşhur Taşköprizâde) ve genç yaşta vefat eden Nizâmeddin Mehmed adında her ikisi de ilmiyeye mensup iki oğlu oldu. Aynı zamanda "Hilmî" mahlasıyla şiirler yazan Muslihuddin Efendi'nin Viķāye ve Miftah üzerine hâşiyeleri, ferâiz ilmine dair bir risâlesi bulunmaktadır.

Hayreddin Halil Efendi'nin küçük oğlu olup 867'de (1462-63) doğan Kıvâmüddin Efendi iyi bir tahsil gördü ve Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Molla Lutfi, Hatibzâde Muhyiddin Mehmed gibi tanınmış âlimlerle beraber oldu. Çeşitli medreselerde müderrisliklerde bulunup İnegöl İshak Paşa Medresesi müderrisi iken orada vefat etti (919/1513). Aynı zamanda Şeyh Hamdullah'tan ders almış bir hattat olan ve II. Bayezid için çeşitli eserler istinsah eden Kıvâmüddin Efendi, bazı meşhur eserlere ta'likâtlar ve Teftâzânî'nin el-Muṭavvel'i üzerine bir risâle yazdı. Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin oğlu olan Ebû Hâmid Mehmed Efendi, Ebüssuûd Efendi'den mülâzım oldu. Rusçuk, Tırhala, Safed kadılıklarından sonra Haremeyn kadılığı görevine giderken

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Taşköprizâdeler", *DİA*, c. 40, s. 154.

104 Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 120-122, 390-392, 552-555; Mecdî, *Şekâ'ik Tercümesi*, s. 139, 141, 291, 391, 524-527; Atâî, *Zeyl-i Şekâ'ik*, s. 8-11, 305; *Sicill-i Osmânî*, II, 426; III, 121; IV, 80; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 29, 669-670; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Ankara 1990, II, 851-852; M. Münir Aktepe, "Taşköprizâde", *İA*, XII/1, s. 41-46; F. Babinger - [Christine Woodhead], "Tashköprüzâde", *EP* (İng.), X, 351-352.

Hama'da Cemâziyelâhir 1005'te (Ocak 1597) vebadan öldü ve burada Âzerî Çelebi kabrine gömüldü.

Ailenin en meşhur ikinci ferdi olan Taşköprizâde Kemâleddin Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Efendi, Sun'ullah Efendi'den mülâzım olup Sahn müderrisliğine kadar yükseldi. Ancak Rebûlâhir 1010'da (Ekim 1601) vebadan öldü, Âşık Paşa Camii hazîresinde babasının ve dedesinin yanına gömüldü. Kemâleddin Efendi'nin diğer oğlu İbrâhim Efendi müderrislik ve kadılıklarda bulunduktan sonra Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yaptı. Mekke'de 1657'de vefat ederek Cennetü'l-muallâ'ya defnedildi. Onun oğullarından Ahmed Efendi, ilmiye mesleğinde Süleymaniye Dârülhadisi müderrisliğine kadar yükseldi ve Halep kadılığı görevine başladığı sırada vefat etti (1076/1665). Diğer oğlu Yahyâ Çelebi ise çeşitli medreselerde müderrislik yaptı (ö. 1080/1669). Eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye müellifi Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin Kemâleddin, Muhyiddin, Ebû Hâmid Mehmed, Şemseddin, Zeynüddin adlarındaki beş oğlundan başka Bahâeddinzâde Abdullah Efendi isminde bir damadı bulunmaktadır. Aynı zamanda talebesi olan Abdullah Efendi, Ebüssuûd Efendi'den mülâzemet aldı. 992'de (1584) Rumeli kazaskeri, 995'te (1587) Mısır, 996'da (1588) Mekke kadısı olup aynı yıl vefat etti (Atâî, s. 305).

İlmiye aileleri arasında önemli bir yere sahip olan Taşköprizâdeler'de aile fertlerinin kadılıktan ziyade müderrislik görevini tercih ettikleri, eser telifiyle uğraştıkları, ayrıca şiir, edebiyat, hat gibi sanat dallarında önemli çalışmalar yaptıkları bilinmektedir. Belirli bir aile mezarlıkları olmamakla birlikte ailenin bazı fertleri Âşık Paşa Camii hazîresine defnedilmiştir. Aile fertleri Osmanlılar'da ulemânın ismi başına getirilen Hayreddin, Muslihuddin, Kıvâmüddin, İsmâüddin, Kemâleddin, Nizâmeddin gibi sıfatları almayı bir gelenek halinde sürdürmüştür.

Dürrîzâdeler^{*105}

XVIII. yüzyıl başlarından XX. yüzyıl başlarına kadar 200 yıldan fazla devam eden ve Osmanlı ilmiye mesleğine altı şeyhülislâm, birkaç kazasker ve birçok kadı ve müderris yetiştiren bu köklü aileden kaynaklarda "hânedân-ı kadîm, âile-i pâkniyhâd" gibi isimlerle bahsedilmektedir.

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Dürrîzâdeler", *DİA*, c. 10, s. 38-39.
 105 Şânîzâde, *Târih*, s. 146-147; M. Şihabüddin Akalın, *Dürrîzâdeler Ailesi ve Onun Diğer Ailelerle Vücuda Getirdiği Sıhrî Münasebât* (mezuniyet tezi, 1948), İÜ Ed.Fak., Genel Kitaplık, nr. 1643; Faruk Bilici, "Büyük Bir Şeyhülislâm Ailesinin Son Halkası: Dürrîzâde Abdullah Beyefendi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 307-318; J. R. Walsh, "Dürrîzâde", *EP* (İng.), II, 629.

Ailenin tanınmış ilk ferdi Dürrî Mehmed Efendi'dir (ö. 1736). Aslen Ankaralı olup hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan İlyas Efendi adında bir kişinin oğludur. Dürrî lakabının nereden geldiği bilinmemektedir. Medrese tahsilinden sonra müderrislik ve kadılıklarda bulunan, şeyhülislâmlığa kadar yükselen Mehmed Efendi, Babazâde Sinan ailesinden Reîsülulemâ Abdülkadir Efendi'nin kızı ile evlenmiştir. Mehmed Efendi'nin iki oğlundan büyüğü Mustafa üç defa şeyhülislâm olmuş, ikinci oğlu Nûreddin ise müderrisken genç yaşta ölmüştür.

Şeyhülislâm Mustafa Efendi, Paşmakçızâdeler'den Şeyhülislâm Seyyid Abdullah Efendi'nin kızı Şerîfe Safiye Hanım'la evlenmesiyle Dürrîzâdeler aynı zamanda bir seyyid ailesi olmuştur. Bu sebeple daha sonra aile fertleri arasında nakîbüleşraflık yapanlar da vardır. Mustafa Efendi'nin beş oğlundan ikisi şeyhülislâmlık, biri Rumeli kazaskerliği, biri kadılık, biri de müderrislik görevinde bulunmuştur. Ayrıca Mehmed Ârif Efendi nakîbüleşraflık da yapmıştır. Kızı Şerîfe Ayşe Hanım (ö. 1817) genç yaşta vefat etmiştir. Mustafa Efendi'nin beş oğlunun soyundan aile hayli genişlemiştir.

Dürrîzâdeler, çeşitli ulemâ aileleriyle kurmuş oldukları akrabalık bağları sayesinde daha da güçlenmişlerdir. Bunlar içerisinde en tanınmış ilmiye ailesi Paşmakçızâdeler olup ayrıca Feyzullahzâdeler, Çerkezbeyzâdeler ile de akrabalık tesis edilmiştir. Ailenin erkek çocuklarının isimleri, bulundukları görevler genellikle tesbit edilmekte, ancak kız çocuklarının adları, yetişmeleri, evlilikleri, ölüm tarihleri çok defa bilinmemektedir.

Dürrîzâdeler çok önemli ilmiye görevlerinde bulunmakla birlikte içlerinde eser telif edenler azdır. Aile fertleri arasında sadece Şeyhülislâm Mustafa Efendi'nin ed-Dürretü'l-beyzâ, Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi'nin de Netîcetü'l-fetâvâ adlı eseri kaleme aldıkları bilinmektedir.

Aile mezarları İstanbul'un çeşitli yerlerinde bulunmaktadır. Üsküdar Karacaahmet ve Tunusbağı ile Edirnekapi dışında La'li Çeşmesi hazîresinde, ayrıca Rumelihisarı Kayalar Mezarlığı'nda medfun olanlar vardır.

Dürrîzâdeler ailesiyle ilgili en önemli hadise, ailenin son ferdi olan Şeyhülislâm Abdullah Beyefendi'nin Millî Mücadele aleyhine verdiği fetvâlardır. Bu sebeple Abdullah Beyefendi "yüz ellilikler" listesine dâhil edilmiştir. Aile bugün devam etmektedir.

Şeyhülislâm Mehmed Atâullah Efendi tarafından İstanbul Bebek'te yaptırılan Dürrîzâdeler yalısı birkaç defa el değiştirmiş ve çeşitli

olaylara sahne olmuştur. Ailenin uzun süre yaşadığı yalı, Şeyhülislâm Abdullah Efendi'nin 1828'de ölümünden sonra Mehmed Emin Rauf Paşa, Âlî Paşa gibi devlet erkânının ikametgâhı haline gelmiştir. Daha sonra II. Abdülhamid tarafından satın alınarak Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın annesine hediye edilmiş, bir müddet sonra yıktırılarak yerine Mısır elçiliği binası yapılmıştır. Cumhuriyet döneminde ise Mısır konsoloslughuna tahsis edilmiştir.

Çivizâdeler*¹⁰⁶

Aslen Menteşeli olan ailenin bu lakabı müderris ve hattat Çivi İlyas Efendi'den gelmektedir. "Çivi" lakabını ne münasebetle aldığı bilinmeyen İlyâs Efendi'nin künyesi Müstakimzâde tarafından İlyas Şehîd b. Mehmed b. İlyâs b. el-Hâc Ömer olarak verilmiştir.¹⁰⁷ Kendisi gibi hattat olan kardeşi Mustafa Efendi hakkında fazla bilgi bulunmamakta, ancak İlyas Efendi'nin ölümü üzerine (900/1494-95) yeğeni Muhyiddin'i himaye için kardeşinin hanımı ile evlendiği ve bir süre sonra yeğeniyle birlikte İstanbul'a gittiği, 911'de de (1505-1506) vefat ettiği bilinmektedir.¹⁰⁸ Ailenin tanınmasında, İlyas Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Muhyiddin Mehmed Efendi ile torunu Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin önemli rolü olmuştur. Aile Çivi İlyas'ın biri şeyhülislâm, diğeri defterdar olan oğullarından iki kol halinde devam etmiştir.

Şeyhülislâm Muhyiddin Efendi'nin kaynaklarda adı belirtilmeyen kızı Şeyhülislâm Hâmid Efendi ile evlendi, böylece Hâmid Efendi "Çivizâde Damadı" olarak da tanındı. Muhyiddin Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin Mehmed ve Ümmü Gülsüm adında iki çocuğu bilinmektedir. Mehmed Efendi, Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'den mülâzim olup daha sonra kızıyla evlendi. Süleymaniye Medresesi müderrisliğine kadar yükseldikten sonra 1614'te kadılığa geçerek Şam, Mısır, Galata, Bursa, Edirne, İstanbul kadılıklarında, Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulunduktan sonra 1648 yılında görevden ayrıldı. Kendisine önce Tatar Pazarcığı, ardından Ankara kadılığı

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Çivizâdeler", *DİA*, c. 8, s. 349-350.
 106 Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 446; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 44, 292, 317, 725, 757; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, I, 195-196; II, 600-602; Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmî*, I, 77; *Sicill-i Osmânî*, III, 407; IV, 313; Şerafettin Tuncay, *Çivizâde Ailesi* (lisans tezi, 1950), İÜ Ktp., nr. 1872; M. Cavid Baysun, "Çivizâde", *İA*, III, 438; V. L. Ménage, "Ciwizâde", *EP* (İng.), II, 56.

107 Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, s. 132

108 Kezâ, s. 538

aralık olarak verildi, Mehmed Efendi 1061'de (1651) vefat etti.¹⁰⁹ Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Ümmü Gülsüm'ün ise babasından önce vefat ettiği, Zeyrek'te Çivizâde veya Ümmü Gülsüm adıyla anılan caminin bu hanım için babası tarafından yaptırıldığı bilinmektedir.¹¹⁰

Mehmed Efendi'nin oğlu Abdullah Efendi, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'den mülâzim olduktan sonra Süleymaniye müderrisliğine kadar yükseldi. 1692'de kadılığa geçerek Kudüs, Şam, Edirne ve Mekte kadılıklarında ve iki defa fiilen Anadolu kazaskerliğinde bulunup Rumeli kazaskerliği pâyesini aldı. Değişik kazalar kendisine aralık olarak verildi. 1725'te vefat eden Abdullah Efendi Eyüp Camii civarına defnedildi (Şeyhî, II, 600-602).

Çivi İlyas Efendi'nin diğer oğlu Ahdî Çelebi çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 1547'de başdefterdarlığa kadar yükseldi.¹¹¹ "Bitlice" lakabıyla tanınan oğlu Mustafa Efendi, amcası Şeyhülislâm Muhyiddin Efendi'den mülâzim oldu. Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Medresesi müderrisi iken 1565'te genç yaşta vefat etti ve Eyüp'te amcasının yanına defnedildi.¹¹² Ahdî Çelebi'nin ikinci oğlu Mahmud ise ilmiye mesleğinde yetişip çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Trablusşam kadısı oldu. Sultan Selim ve Süleymaniye Külliyesi evkafına mütevellî tayin edildi. Daha sonra ilmiyeden defterdarlığa geçen Mahmud Paşa, son olarak Aydın ve Rodos sancak beyliklerinde bulundu ve 978'de (1570-71) vefat etti. (*Sicill-i Osmânî*, IV, 313) 938 yılında (1531-32) doğan, medrese tahsilinden sonra Abdurrahman Efendi'den mülâzim olan üçüncü oğlu Ali Efendi, çeşitli medreselerde müderrislik ve Rodos'ta müftülük yaptıktan sonra Bursa ve İstanbul kadılıklarında bulundu; 1592'de vefat etti ve Bitlice Mescidi hazînesine defnedildi (Atâ'î, s. 317). Oğlu Abdullah Efendi 977 (1569-70) yılında doğdu. Medrese tahsilinden sonra Hoca Sadeddin Efendi'den mülâzim oldu. Süleymaniye ve Dârülhadis müderrisliklerine kadar yükseldikten sonra kadılığa geçerek Selânik, Bursa, Mısır, Mekte, Eyüp, Edirne ve İstanbul kadılıklarında, iki defa Anadolu kazaskerliğinde bulundu. 1629'da vefat etti ve Bitlice Mescidi hazînesine defnedildi (Atâ'î, s. 725).

Abdullah Efendi'nin oğlu olan ve şiirlerinde Nazmî mahlasını kullanan Ali Nazmî Efendi, medrese tahsilinden sonra Hocazâde

109 Şeyhî, *Vekayi'ü'l-fuzalâ*, I, 195-196

110 Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmî*, I, 77

111 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, 407

112 Atâ'î, *Hadâ'iku'l-haka'ik*, s. 44

Mehmed Efendi'den mülâzim oldu. Sahn-ı Semân, Ayasofya ve Süleymaniye medreselerinde müderrislikten sonra bir süre Filibe kadılığı yaptı. 1634 yılında vefat etti ve Bitlice Mezarlığı'na defnedildi (Atâ'î, s. 757). Ali Nazmî Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi medrese tahsilinden sonra Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'den mülâzim oldu. Süleymaniye müderrisliğine kadar yükseldikten sonra 1663'te Mekke kadısı oldu ve aynı yılın sonunda vefat etti.

Çivizâdeler'in biri Eyüp Sultan Camii civarı, diğeri de Sultan Selim semtinde Bitlice Mescidi hazîresi olmak üzere başlıca iki yerde medfun oldukları bilinmektedir. XVIII. yüzyıldan itibaren ailenin adını devam ettiren tanınmış simaların artık çıkmadığı görülmektedir.

A. BÜROKRASİDE ULEMA

I. ŞEYHÜLİSLAM*

Tarihi Seyir: Osmanlı Devleti'nde en yüksek ilmiye makamı olan şeyhülislâmlığın kuruluş tarihi ve bu makama ilk defa kimin tayin edildiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.¹ Uzun yıllar Bursa kadılığı yapan Molla Fenarî'nin 828'de (1425) Bursa müftülüğüne tayin edilmesi genellikle Osmanlılar'da müftülük ve şeyhülislâmlığın başlangıcı kabul edilmiştir. Ancak bunu, XVI. yüzyılda bütün ilmiye teşkilâtını temsil ve kontrol eden şeyhülislâmlık kurumu ile özdeşleştirmek büyük bir hata olur. Aslında şeyhülislâm unvanı İstanbul müftüsü için kullanılmış ve devletin XVI. yüzyıl başlarında geçirdiği siyasî ve bürokratik değişim sebebiyle önemi artmıştır. Şeyhülislâmlık makamı zamanla "Meşihat ve Meşihat-i İslâmiyye" şeklinde de anılmıştır. XV-XVI. yüzyıllarda ilmî kimliği ve ağırlığı her vesile ile hissedilen bu makam XVII-XVIII. yüzyılda daha ziyade siyasî nüfuzu ile ön plana çıkıp anılır ve görülür olmuştur. XIX. yüzyıldaki idarî düzenlemeler sırasında şeyhülislâmlar oldukça etkili bir konumda heyet-i vükelaya dâhil olup hükümet üyesi olmuş, böylece yeni bir dönem başlamıştır.

Şeyhülislâmlığın 1425'te mütevazı bir fetvâ makamı olarak ortaya çıktığı fikri genel kabul görmüştür. Oldukça erken bir tarihte kazaskerlik kurulmuşken ve Bursa kadılığı mevcutken ayrıca dinî-hukukî bir makam olarak müftülüğün ortaya çıkmasında 1420'li yılların dinî, siyasî ve ideolojik faktörlerinin etkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı bir taraftan Fetret Devri'nden sonra yeniden toparlanılmaya çalışılırken diğer taraftan bazı Râfizî hareketlerin ve çarpık fikirlerin görüldüğü bir

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *DİA*, c. 39, 2010, s. 91-96.

1 R. Repp, *The Mufti of İstanbul*, Oxford 1986; Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, İstanbul 2002; Ekrem Kaydu (Sarıkçıoğlu) "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1977, sy.2, s. 201-210.

dönemde siyasî ve idarî otoritenin dışında dinî itibara sahip bir ilmî makamın ortaya çıkışı dikkat çekicidir. 1433 yılında II. Murad'ın huzuruna kabul edilen Bertrandon de la Broquiere'in papa konumunda olan "büyük halife"den söz etmesi Batılı gözlemcilerin o tarihte şeyhülislamlığı nasıl algıladıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

XV. yüzyılda Molla Fenarî, Fahreddîn-i Acemî, Molla Abdülkerim Efendi, Molla Hüsrev, Molla Gûranî gibi âlimler II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde bu makamda bulunmuştur. Ancak devrin kroniklerinde bu âlimlerden müftü olarak bahsedilip şeyhülislam unvanı pek kullanılmaz.² Bu durum ulemâ arasında fetvâ yetkisini haiz müftünün şahsıyla kaim bir unvan olduğunu ortaya koyar. Ancak Fatih Kanunnâmesi'nde şeyhülislâmın ulemânın reisi sayıldığı yolundaki ifade, eğer metne sonradan eklenmemişse bu unvana resmî bir nitelik kazandırmış olmaktadır.

XVI. yüzyıl başlarında Zenbilli Ali Efendi'nin II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî devrindeki yirmi üç yıllık (1503-1526) şeyhülislâmlığı bu kurumun yetki ve sorumlulukları açısından bir dönüm noktasıdır. Önemli açılımların gerçekleştiği bu devirde şeyhülislâmlar bazı yeni sorumluluklar yüklenmiştir. Meselâ II. Bayezid İstanbul'da inşa ettirdiği medresede şeyhülislâmların ders vermesini, ayrıca nezaret yetkisine sahip olmasını vakfiyesinde şart olarak zikretmiştir.

Şeyhülislâm makamının etkili bir konum kazanmasında Zenbilli Ali Efendi'nin tavrı, salabeti önemli rol oynamış, daha sonra örnek olarak gösterilmiştir. Onun Yavuz Sultan Selim'in bazı idarî ve siyasî

2 Yaşlı kimse, reis, bilge anlamlarındaki şeyh ile İslâm kelimesinden oluşan şeyhülislâm tabiri, İslâm dünyasında önde gelen ulemâ ve sûfilere verilen bir şeref unvanı olarak X. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, daha sonra "âlimlerin en kıdemlisi, reisi" manasını kazanarak bir unvan halinde kullanılmıştır. XI. yüzyılda Horasan'da Şâfiîler'in başındaki âlim şeyhülislâm unvanıyla anılırdı. Zamanla kelimenin kullanımı yaygınlaşmış, Memluklerde fetvaları ile şöret bulan fıkıh âlimlerinin şeref unvanı olmuş, bir nevi dinî reis şeklinde anlaşılmıştır. 1300 yıllarına doğru ise tanınmış müftüler için kullanılmıştır. Bu şekliyle İslâm dünyasında yaygın biçimde yer almış, Evliyâ Çelebi de şehirleri tasvir ederken buralardaki fetvâ verme yetkisine sahip müftüleri şeyhülislâm olarak anmıştır. Özellikle Orta Asya'da ve Çin'de önemli şehir merkezlerinde şeyhülislâm olarak nitelendirilen âlimlerin fetva yanında medreseleri teftiş etme, okutulacak dersleri belirleme, icâzet verme ve kadiya yardım etme gibi görevleri bulunmaktaydı. İran'da ise şeyhülislâmlık Osmanlılara benzer şekilde resmî bir mahiyet kazanmış, Safevîler döneminde dinî mahkemenin reisine bu unvan verilmiş ve sadrüssudûr tarafından tayin edilen bir makam olmuştur. Şeyhülislâmlığın dinî bir müessese haline gelişi Osmanlılar devrinde gerçekleşmiştir.

kararlarını tasvip etmeyerek sert tepki gösterdiği, Selim'in bunları dünyevî işler sayıp, müftünün sadece dinî meselelerde yardımda bulunması gerektiği şeklindeki sözlerine karşı çıkıp padişahların hem dinlerini hem dünyalarını gözetmenin şeyhülislâmın başlıca vazifesi olduğunu belirttiği kaydedilmiştir. Kaynaklarda bu hadise şeyhülislâmlık açısından yeni bir anlayışın ve gelişmenin başlangıcı olarak değerlendirilir.³ Zenbilli Ali Efendi'den sonra şeyhülislâmlık yapan Kemalpaşazâde, Sâdî Çelebi ve Ebüsuud Efendi bu görevleri esnasında devrin hassas olaylarına fetvâlarıyla, önerileriyle yeni açılımlar sağlayıp kurumun itibarını artırmışlardır.

Ebüsuud Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında meşihat kurumunda bürokratik açıdan önemli gelişmeler olmuş, onun otuz yıl kadar süren şeyhülislâmlığı bu müessesede derin izler bırakmıştır. Zaman zaman devlet işlerinde şer'î hukuka aykırı gördüğü uygulamalara, "Nâ-meşrû nesneye emr-i sultânî olmaz." diyerek karşı çıkmakla birlikte fetvâlarında genellikle devletin temel siyasî prensiplerini ve önceliklerini gözetken, destekleyen bir taraf olarak dikkati çeker. Böylece kurumun siyasî otoriteyle olan ilişkileri de belirlenmiştir.

XVI. yüzyılın ortalarında idarî görevleri artan şeyhülislâmlar yüzyılın sonlarında devletin siyasî kararlarında veziriâzamlarla müşterek bir rol üstlenmişlerdir. Bu dönemde dört kere şeyhülislâmlık makamına tayin edilen Sun'ullah Efendi'nin tavrı, sadrazamlarla münasebeti önemlidir.⁴

XVII. yüzyılda devlet teşkilâtı ve saltanat kurumunda meydana gelen değişim ve zaaf ilmiye mesleğini ve onun başındaki meşihat makamını da etkilemiş, Şeyhülislâm Hocazâde Mehmed Efendi ulemâ hiyerarşisini koruma ve tayinleri elinde tutma mücadelesi vermiştir. Onun bu konuda vezirlerle olan tartışmaları yeni bir dönüşümün habercisi olacak, bu durum veziriâzamların şeyhülislâmın yetki çatışmasını zaman içinde daha görülür hale getirecektir.

Askerî zümrelerin ve başlarında bulunan askerî ağaların iktidarda söz sahibi olduğu, padişahların hal' edildiği XVII. asrın birinci yarısında şeyhülislâmların durumu giderek farklılaşmıştır. Bu yüzyılda olumsuz birçok olay yaşanmış ve ulema birtakım hesaplarla farklı kamplara ayrılmıştır. XVIII. yüzyılın başlarında 1703 Edirne, 1730 Patrona Halil ve 1807 Kabakçı isyanlarında şeyhülislâmların siyasete karışması kurumun

3 Mecdî, *Hadâiku's-Şakâ'ik*, s. 284-286.

4 M. İpşirli, "Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13, (1987), s. 209-256.

itibar kaybına uğramasına yol açmıştır.⁵ Vak'a-i Hayriyye'den (1826) sonra Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemlerinde şeyhülislamlık makamı ve teşkilatında önemli değişim ve dönüşümler olmuştur.⁶

Kurumun beş asırlık tarihi boyunca 131 şeyhülislâmın⁷ görev yaptığı düşünüldüğünde ortalama sürenin üç buçuk yıl olduğu görülür. Bazı şeyhülislamların birden fazla bu makama tayin edilmesi sebebiyle 185 görev değişikliği (tebeddül) olmuştur.

Ebüssuûd ve Zenbilli Ali efendiler çok uzun müddet görev yapmışlar, kurumun kimliğinin oluşması ve gelişmesinde önemli hizmetleri olmuştur. Daha sonraki dönemlerde uzunca süre görevde kalıp bu makama katkılar sağlayan şeyhülislamlar olmuştur. Nitekim padişah ve sadrazamla uyum sağlayan Minkarîzâde Yahya (ö.1678), Çatalcalı Ali (ö.1692), Yenişehirli Abdullah (ö.1743) efendiler fetvâları ve icraatlarıyla iz bırakmış şeyhülislamlardır. Ancak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda şeyhülislamların görev süresinin uzaması sabırsızlıkla bekleyen ulemâ arasında huzursuzluklara yol açmıştır. Bu yüzyıllarda görev süresi genellikle bir iki yıl arasında değişmektedir. Aynı dönemlerde bir gün ve bir günden daha az bir süre makamda kalanlar da görülür. Nitekim Memikzâde Mustafa Efendi 13 saat, ikinci şeyhülislâmlığında Sâmânîzâde Ömer Hulûsi Efendi, bir gün şeyhülislamlık yapmıştır. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bazı âlimler ikinci, üçüncü, dördüncü defa şeyhülislâm olmuştur. Bunlar arasında 1599-1608 yılları arasında dört defa bu makama gelen Sun'ullah Efendi en dikkat çekenidir. Dürrîzâde Mustafa Efendi de tecrübesi, kıdemi ve itibarı sebebiyle 1756-1774 arasında üç defa şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Şeyhülislâmın hükümet üyesi olduğu Tanzimat sonrası dönemde heyet-i vükelânın düşmesi veya istifası ile şeyhülislam da ayrılmış oluyordu. Nitekim Mûsâ Kazım Efendi 1910-1917 tarihleri arasında, Mustafa Sabri Efendi 1919-1920 tarihleri arasında dörder kere şeyhülislam tayin edilmiş, içinde bulunduğu kabinenin istifası ile kendileri de müstafi olmuşlardır.⁸

5 Aysel Yıldız, *Vaka-yi Selimiyye or the Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Sabancı Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 386-391, 457-471.

6 Bu dönemde şeyhülislamların durumu ve meşihat makamının teşrifati üzerine ciddi çalışmalar yapıldı. Bunlar arasında Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005; İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*, İstanbul 2008 bilhassa önemlidir.

7 Şeyhülislâmların sayısı, tayin ve azilleri konusunda en güvenilir kaynak İ. H. Danişmend'in İzahlı *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*dir, V. cild: *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul 1971, s. 109-168; Ancak, bazı listelerde Şeyhülislâm sayısı için farklı rakam verilmektedir.

8 İ. H. Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul 1971, s. 160-164.

1424-1574 arasındaki ilk 150 yılda on beş şeyhülislâm görev yapmışken 1575-1730 arasında kırk üç, 1730-1880 arasında elli sekiz şeyhülislâm görevde bulunmuştur. Diğer ilmiye görevleri gibi şeyhülislamların da azledilmeleri bu makamın bağımsızlığı bakımından bir eksiklik olarak olduğu belirtilmelidir.

Tayini: Osmanlı tarihi boyunca şeyhülislâmlık makamına tayin hususu padişahla vezîriâzamı doğrudan ilgilendiren bir özellik taşımıştır. Şeyhülislâmın belirlenmesinde özellikle XVI. yüzyıl sonlarından itibaren ilmî ve hukukî ölçüler yanında siyasî ve idarî uyum arayışı önem kazanmış, padişahlar ve sadrazamlar kendisiyle rahat çalışabilecekleri, icraatlarına destekçi olabilecek, güvendikleri kimseleri bu makama getirmişlerdir. Daha önceleri kaydı hayat şartıyla tayin edilirken XVII. yüzyıldan itibaren sıkça şeyhülislâm değişikliğine gidilmesi bu anlayışın bir sonucudur.⁹

İlmiye mesleğinin belirgin duruma geldiği XVI. yüzyılda şeyhülislâmların tayini, belli bir tahsil ve kariyere sahip olan ilim erbabı arasından sadrazamın arzı ve padişahın tasdiğiyle gerçekleşiyordu. Bu dönemde Rumeli kazaskerliğinden şeyhülislâmlığa geçiş âdet halini almıştı. Daha önceki dönemlerde ise tanınmış bir âlimin kazaskerlikten, kadılıktan, hatta müderrislikten müftülüğe getirildiği görülmüştür. Nitekim Molla Fenarî müderris ve Bursa kadısı iken müftü olmuş, Fahrreddîn-i Acemî de Edirne’de müderrislikten müftülüğe getirilmiştir.

⁹ Sultan Abdülaziz ile Sultan Murad’ın meşihat makamınca hazırlanan fetvalarla tahttan indirilmeleri, Abdülhamid’i bu makama çok güvenebileceği bir kimseyi getirmeye sevk ettiğinden Cemâleddin Efendi yerleşmiş ilmiye geleneğine aykırı olarak mektupçuluktan şeyhülislâmlığa yükseltmişti. II. Abdülhamid’in karakterini, hassasiyetini, meziyet ve zaafarını çok iyi bilen Cemâleddin Efendi, son derece dikkatli davranarak onun saltanatının sonlarına kadar on yedi yıl altı ay gibi uzun bir süre bu mevkide kalabildi. Zaman zaman hakkında hükümdarı kuşkulandıracak jurnaller verildiyse de bunlar pek ciddiye alınmadı. Sultan Abdülhamid bütün devlet ricaline olduğu gibi Cemâleddin Efendi’ye de bol ihsanlarda bulunmuş, Kuruçeşme’de yaptırdığı yalını bütün mefruşatı ile kendisine hediye etmiştir. Bu ihsanı ile ayrıca şeyhülislâmın Yıldız Sarayı’na yakın bir yerde oturmasını da sağlamış oldu.

Cemâleddin Efendi hükümetin bir üyesi olarak memleket meseleleriyle yakından ilgilenmiş, müzakerelerde farklı görüşler ileri sürdüğü gibi birçok karara da muhalefet etmiştir. Meşihat-ı İslâmiyye Dairesi’ni ilgilendiren konular dışında özellikle iktisadî meselelerde diğer hükümet üyeleriyle ters düşmüştür. Dış devletlerden alınacak borçlar, çıkarılacak hisse senetleri, Ereğli kömür madenlerini işletme hakkının borç karşılığında bir gayrimüslime verilmesi konularında ve bütçe müzakerelerinde çok sert muhalefette bulunmuş, Sultan Abdülhamid de şeyhülislâmın rızâsı olmadan kararları onaylamayacağını sadrazama bildirmişti.

Zenbilli Ali Efendi müderrislikten azledildiği 1503'te müftü ve yeni yapılan İstanbul Bayezid Medresesi'ne müderris tayin edilmiş, daha önce kazaskerlik yapmış olan Kemalpaşazâde 1526'da müderrislikten müftülüğe nakledilmiştir. Ebüssuûd Efendi ise 1545'te doğrudan Rumeli kazaskerliğinden bu makama tayin edilmiş 1574'de ölümüne kadar yirmi dokuz sene dirayetle bu makamda kalmıştır. Böylece bu dönemde Rumeli kazaskerliğinden meşihata geçme uygulaması usul haline gelmesine rağmen XIX. yüzyılda bile kazaskerlikte bulunmadan şeyhülislamlığa tayin örnekleri görülmektedir. Meselâ Turşucuzâde henüz İstanbul kadılığı pâyesinde iken kazasker olmadan, 1872'de şeyhülislâmlığa tayin edilmiş, teâmüle aykırı olan bu tayin ulemâ arasında tenkitlere sebep olmuştur.

Yüksek payeli, tanınmış ulema zümresinden birisinin seçilerek padişah tarafından şeyhülislam tayin edilmesi sırasında çok yönlü değerlendirmeler yapıldı. Bu konuda sadrazam belirleyici konumda idi. Sadrazamın padişahla istişaresiyle aday belli olduktan sonra sadrazam bir telhisle tayin teklifini padişaha sunar ve onay alırdı. Kadızâde Mehmed Tahir Efendi'nin şeyhülislâmlığa getirilmesinde II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırma düşüncesi etkili olmuştu. II. Mahmud çok takdir ettiği, ancak yumuşaklığı sebebiyle askere karşı çıkamayacağını düşündüğü Âsım Efendi'nin yerine kararlı gördüğü Kadızâde'yi şeyhülislâm yapmış, Ser-berber-i hazreti Şehriyari Hüseyin Ağa vasıtasıyla seher vakti saraya davet edilip kendisine şeyhülislam cübbesi ferve-i beyzâ (hilat-i beyzâ-i meşihat) giydirilmişti.¹⁰

Azil ve tayin gerekçesi padişah iradesinde bazen belirtilirdi. III. Selim, Âşir Efendi'ye hitaben çıkardığı hatt-ı hümayunda kendisinden önce şeyhülislâm olan Dürrîzâde Ârif Efendi'nin görevini ihmal etmesi yüzünden azledildiğini, duyduğu güven sebebiyle bu görevi kendisine verdiğini belirtiyor ve ilmiye mesleğinde bir süreden beri görülen bozukluğu gidermek için çalışmasını istiyordu.¹¹

Azli: Şeyhülislâmların tayinlerinde olduğu gibi azillerinde de padişah iradesi belirleyici idi. Padişahın görevden alma kararını vermesinde, şeyhülislâmın bir isyana doğrudan veya dolaylı adının karışması, siyasi, askeri karışıklıklarda taraflardan birine destek verip taraf tutması, sadrazamla olan anlaşmazlık, vüzeranın, devlet veya askeri erkânın tayin ve azillerine müdahale, ekonomik ve malî konularda

10 *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi:* (Bahir Efendi'nin zeyl ve ilaveleriyle) 1237-1241 / 1821-1826, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2000, s. 490-91.

11 *Tarih-i Cevdet,* İstanbul 1309, VII, 303-304.

muhalefet, yaşlılık, ilmî yetersizlik, görevde ihmalkârlık ve saltanat değişikliği gibi pek çok sebep etkili olurdu. Azille ilgili bazı örneklerin kronolojik olarak incelenmesi bu hususa açıklık kazandıracaktır.

Fikirleri, fetvâları hatta mizacı sebebiyle hakkında ciddi tartışmalar cereyan edip azledilen ilk şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'dir (ö.1547).¹² Onun alışılagelmiş sisteme muhalif fetvâlar vermesi azline yol açmış olmalıdır. Çivizâde'nin Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi mutasavvıfları eleştirmesi, para vakfı (vakf-ı nükûd) meselesine karşı çıkması, abdestte mest üzerine mesh yapılması konusundaki sert muhalefeti tartışmalara yol açmış ve başta Ebüssuûd Efendi olmak üzere birçok âlimle fikir ayrılığına düşmüştür. O sırada Rumeli kazaskeri olan Ebüssuûd Efendi, önceki fakihlerin görüşlerine aykırı bulduğu Çivizâde'nin bazı fetvâlarını Divan-ı Hümâyûn'a getirerek ilmî açıdan cerh etmiştir. Bu gelişmeleri takip eden Kanûnî Sultan Süleyman vezirlere emir verip bu konuları görüşmek üzere ulemâyı toplantıya çağırmalarını istemiş, devrin âlimleri sonuçta Çivizâde'yi hatalı bulmuş, böylece görevden azledilen ilk şeyhülislâm olmuştur.¹³

Şeyhülislamların görevden alınmaları konusunda bazı dikkate değer örnekler bulunmaktadır. Abdülkadir Şeyhî Efendi şeyhülislâmlığı döneminde, çekilen malî sıkıntı yüzünden akçenin değerinin düşürülmesi ve bu değeri düşük akçenin askere ulûfe olarak verilmek istenmesi üzerine çıkan olaylar sırasında, bir grup sipahi Abdülkadir Efendi'ye, değeri düşük (mağşuş) akçe ile esnaftan zorla alınan eşya ve yiyeceğin helâl olup olmadığını sormuştu. Abdülkadir Efendi'nin cevaben "haramdır" fetvâsı üzerine gelişen ve tarihe Beylerbeyi Vak'ası adıyla geçen kanlı olaylar sonunda Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa ve Başdefterdar Mahmud Efendi idam edilirken, Veziriâzam Siyavuş Paşa, bazı vezirler ve devlet erkânı ile birlikte 2 Haziran 1589'da 250 akçe maaş ile şeyhülislam da azledildi (DİA, c. 1, s. 244).

Bostanzâde'nin azil sebebi olarak, Anadolu kazaskeri devrin tanınmış şairi Bâki ile aralarında çıkan tartışma gösterilir. Kaynaklarda belirtildiğine göre Bostanzâde, kardeşi İstanbul Kadısı Mustafa Efendi'yi Anadolu kazaskerliğine getirmek için Bâki aleyhinde bazı

12 Mehmet Gel, XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunun Dinî Meselelerine Muhalif Bir Yaklaşım: Şeyhülislâm Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ve Fikirleri Üzerine Bir İnceleme, Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 2010.

13 Şeyhülislâm listelerinin bir kısmında ismine rastlanmayan ikinci müftü Molla Yegan'ın (ö. 840/1436-37) ölümünden biraz önce görevinden istifa ettiği rivayeti dikkate alınmayacak olursa azledilen ilk şeyhülislamın 949/1542'de Çivizâde Muhyiddin Efendi olduğu bilinmektedir.

kadırlara Şikâyetler yaptırır. Bâki de bir Divan toplantısında Şeyhülislâmı tertipçilik ve insafsızlıkla suçlar. Bu konuşmadan haberdar olan Bostanzâde, Bâki'nin bazı beyitlerinin küfrü mûcip olduğunu, azledilmediği takdirde kendisinin Şeyhülislâmlığı bırakıp başka ülkeye gideceğini söyler. Bu durumdan rahatsız olan III. Murad Bostanzâde'yi ve kardeşini azlederek Şeyhülislâmlığa Bayramzâde Zekeriyây Efendi'yi getirir. Bostanzâde'nin azil sebepleri arasında, İstanbul Sultan Bayezid Medresesi'nde Şeyhülislâmların vakfiye gereği vermeleri şart olan dersleri uzun süre ihmal edip derse gitmemesi de gösterilmektedir.¹⁴

Şeyhülislâm Zekeriyâyâde Yahya Efendi, kendisine bayram tebrikine gelen Sadrazam Kemankeş Ali Paşa'ya rüşvet ve irtikâp konusunda tavsiyelerde bulunması üzerine Kemankeş bundan rahatsız olmuş, arza çıktığında Yahya Efendi'nin yeniden Sultan Mustafa'yı tahta çıkarmak niyetinde olduğunu bildirmesi üzerine padişah 1623'te Yahya Efendi'nin azli, Esad Efendi'nin yeniden Şeyhülislam olmasını irade buyurmuştur.¹⁵ Siyasi ve askeri karışıklıklar sırasında Şeyhülislamlar çoğu kere görevden alınırđı. Abdürrahim Efendi 18 Temmuz 1649'da ocak ağalarının aşırı hareketleri sırasında Murad Paşa'nın gadrine uğrayarak azledilip Mekke'ye gönderildi (*DİA*, c. 1, s. 289).

İsyan sırasında taraf tutma kuvvetli bir azil sebebi idi. Âsilerin isteğiyle öldürölen İpşir Mustafa Paşa tarafını tutan Şeyhülislâm Ebû Said Mehmed Efendi azledilince, Abdurrahman Efendi 11 Mayıs 1655 tarihinde Şeyhülislam tayin olundu. On aya yakın bir süre bu makamda kaldıktan sonra züyûf akçe ve ulûfe meselelerinden dolayı patlak veren ve Osmanlı tarihinde Çınar Vak'ası (Vak'a-yı Vakvakıyye) adıyla bilinen olaylar sırasında âsiler padişahı ayak divanı talep ettiler. Şeyhülislâm Abdurrahman Efendi'nin saray ağaları tarafını tutması ve padişahı ayak divanına gitmekten alıkoymak istemesi üzerine azledildi (5 Mart 1656), yerine Memikzâde göreve getirildi. Oldukça karışık ve sıkıntılı bir ortamda Hocazâde Mesud Efendi'nin adamları, böyle bir zamanda bazı kötü alışkanlıkları bulunan, rüşvetçi Memikzâde'nin Şeyhülislam olamayacağını bu nazik dönemde ancak Mesud Efendi'nin

14 Osmanlı Devleti'nde azledildikten sonra ikinci defa Şeyhülislâmlığa getirilen ilk kişi Bostanzâde Mehmed Efendi'dir. Mübârek gecelerde minarelerde kandil yakılması âdeti onun zamanında çıkmış, Şeyhülislâmlara düzenli olarak ve muayyen miktarda arpalık verilmesi de yine ilk defa onun Şeyhülislâmlığı döneminde gerçekleşmiştir. Bostanzâde III. Mehmed'in takdirini kazanmış, bunun sonucu olarak kendisine otuz mülâzemet kontenjanı tanınmış, daha sonra Şeyhülislâmlar için bu uygulama âdet olmuştur.

15 *Tarih-i Naima*, haz. M. İpşirli, II, s. 515.

olayların üstesinden gelebileceği şeklinde yaptıkları telkinler neticesinde sadece 13 saat şeyhülislamlık yapmış olan Memikzâde azledilip Mesud Efendi şeyhülislam tayin edilmiştir.¹⁶

İki kere şeyhülislamlık makamına tayin edilen Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi'nin her iki azli de dikkat çekicidir. Debbağzâde yerine 25 Haziran 1690'da şeyhülislâm oldu. Bir yıl sekiz ay kadar bu görevde kaldıktan sonra azledildi. Azil sebebi, II. Ahmed'in huzurunda Sadrazam Arabacı Ali Paşa ile devlet işlerinin durumu hakkında yaptığı bir tartışmada sadrazamı ordu ve devlet idaresinde yetersizlikle suçlamasıdır. Tartışma sonrası sadrazam birçok bahane ileri sürüp ayrıca kızlar ağasını rüşvet ve çeşitli vaatlerle elde ederek padişahı etkilemiş ve 7 Mart 1692'de azlettirmişti.¹⁷ Ancak kendisinden sonra şeyhülislâm olan Çatalcalı Ali Efendi'nin kırk gün içinde vefat etmesi üzerine Feyzullah Efendi'yi azletmekle hata ettiğini anlayan II. Ahmed onu Edirne'ye davet edip gönlünü almış ve 19 Nisan 1692'de ikinci defa bu göreve getirmiştir. Ayrıca Ali Efendi'den boşalan Tire, Karasu Yenicesi kazaları da maaşına ilâveten arpalık olarak kendisine verilmiştir. Feyzullah Efendi'nin bu ikinci meşihatı iki yıldan fazla sürdü. Ancak onun padişaha yakınlığından tedirgin olan Sadrazam Sürmeli Ali Paşa şeyhülislâmın fetvâ işlerini ihmal ettiğini, afyon ve tütün kullandığını ileri sürerek azlini istedi. Sadrazamın ısrarı sonucunda Feyzullah Efendi 1694'te görevinden alınarak arpalığı olan Sakız'a gönderildi. Buranın Venedikliler tarafından işgali üzerine bir süre Manisa'da kaldı, daha sonra Çerçe kazası arpalığıyla Kahire'ye nakledildi. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, onun İstanbul'da bazı kişilere fitneyi tahrik edici gizli mektuplar yollaması sebebiyle Manisa'dan Kahire'ye sürüldüğünü yazar.¹⁸

16 Ünsî (Efendi) ve ana mu'âdil bir kaç cevvalü'l-fiten tebdil-i câme vü destâr edip avâm hey'etinde sipah ve Yeniçeri arasına duhûl edip, "Memikzâde Efendi meftûn-ı beng ü bâde ve ilm ü ma'rifetten derûnu sâde bir mürteşî adam iken anın müftî olmasında münâsebet nedir? Böyle vakitte Hocaâde gibi bir cerî ve cesur ve hak söylemekten korkmaz adam müftî olmağa muhtacdır ki muradınız olan nâfi' maslahatınız husûle gele idi" deyü tohum-ı fesâdı ilkâ edip çekildiler. Bu sözler asker beyninde münteşir olduktâ "Memikzâde Efendi'yi istemeziz, anı müftî edeceklerine bir Yeniçeri açısı müftî olmak dahi ma'küldür" deyü edebden hâric sözler söyleyip, "Elbette Hocaâde Mes'ud Efendi müftî olmak gerektir" deyü cânib-i saltanata haber gönderdiler. Memikzâde bî-çâre müftî olduğu vakitten on üç sâ'at mürûrunda azl ve meşihat-ı İslâmiyye asker ta'yini ile Anadolu'dan mazul Hocaâde Mes'ud Efendi'ye inâyet buyuruldu." *Tarih-i Naima*, İpşirli, s. 1656.

17 Silâhdar, *Tarih*, II, s. 624.

18 *Zübde-i Vekayit*, haz. A. Özcan, s. 508-509; Danişmend, V, 131, nr. 61.

Ebezâde Abdullah Efendi, Osmanlı ülkesine sığınan Demirbaş Şarlı'nın memleketine gönderilmesi için Rusya ile yapılan anlaşmada bulunmuş, bu durumu görüşmek üzere yapılan toplantıda mülteci kralın memleketine gönderilmesini, gitmediği takdirde Dimetoka'da ikamete mecbur edilmesini istemiş, hatta bu yolda vezîriâzama tesir de etmişti. Şeyhülislâmın bu tutumunu misafirperverliğe aykırı bulan İstanbul halkı, Ebezâde aleyhinde konuşmalar yapmaya başlayınca, bunların önünü almak için 1713'te azledilmiş, Rumelihisarı'ndaki yalısına çekilen Ebezâde'nin kendisini ziyarete gelenlere devlet büyüklerini çekistirmesi sadrazamla şeyhülislâmı kızdırdığından 1714'te Trabzon'a sürgün edilmiştir.

Şeyhülislâm Ebûbekirefendizâde Ahmed Efendi herhangi bir icraat yapamaması ve ihmalkâr davranması sebebiyle başarısız bulunarak 1762'de azledilmiş daha sonraki hayatını Karlıca'daki yalısında geçirmiştir (DİA, c. 2, s. 60).

İki kere şeyhülislamlık makamına tayin edilen Yasincizâde'nin 1822'de ilk azli ve İzmit'te oturmaya mecbur edilmesine II. Mahmud üzerinde çok etkili olan Halet Efendi'nin olumsuz telkinlerinin sebep olduğu, 1833'te ikinci defa azlinde ise yaşlılığının etkili olduğu kaynaklarda belirtilir (DİA, c. 1, s. 286). Şeyhülislâm Ahmed Reşid Efendi'nin azlinde ise yakınlarının nâiplerden rüşvet aldığı yolundaki iddialar ile Kasım 1823'te mülâzımlar arasında yapılan ruûs imtihanından sonra bazı haksızlıklar yapıldığı tarzındaki şikâyetlerin etkili olduğu ve 25 Eylül 1823'te azledildiği bildirilir.¹⁹

Sun'ullah Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Mehmed Emin Efendi, yaşlılığı, hafif meşrep davranışlarıyla makamın vakarını koruyamadığı, ayrıca Melâmiyye ileri gelenlerinden Sütçü Beşir Ağa ve müritlerinin idamı için fetvâ vermiş olması gibi sebeplerle Divan-ı Hümayun'da alınan kararla 1662'de şeyhülislamlıktan azledilmişti.²⁰

Dürrizâde Mehmed Atâullah Efendi, Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın I. Abdülhamid'i tahttan indirip yerine yenilik taraftarı Selim'i geçirme teşebbüsünde onunla birlikte hareket ettiği gerekçesiyle 31 Mart 1785'te azledildi. Önce Rumelihisarı'ndaki yalısında oturmasına izin verildiyse de daha sonra sürgüne gönderilmesi kararlaştırıldı (DİA, c. 10, s. 37).

1808'de şeyhülislâmlığa getirilen Dürrizâde Abdullah Efendi bir yıl on ay kadar bu makamda kaldıktan sonra o sırada ayaklanan bazı zorbaları teşvik ettiği hususunda II. Mahmud'da bir şüphe uyanması

19 Tarih-i Cevdet, XII, 83; DİA, c. 2, s. 122-23.

20 T. Özcan, "Seyyid Mehmed Emin Efendi", DİA, c. 37, s. 69.

sebebiyle 22 Eylül 1810'da azledildi. İkinci şeyhülislamlığında Dürrizâde Abdullah Efendi Sadrazam Ahmed Hurşid Paşa'nın zorbaları te'dip kararını tasvip etmeyerek fetvâ vermemesi sadrazamla birlikte azledilmesine sebep oldu (22 Mart 1815; *DİA*, c. 10, s. 36).

Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi şeyhülislâmlık makamının itibarını korumaya itina gösterdi. Vâlide Pertevniyal Sultan'la ilgili, şeyhülislâmlık dairesinde bakılan bir vakıf davasında Vâlide Sultan'ın kahvecibaşısını kovması azline zemin hazırladı. Bu sırada ihtişamlı meşihat kayığına binmeyip şehir vapuru ile Kadıköy'e geçmesi "hafiflik" sayılarak 11 Haziran 1874'te azledildi. Bundan sonraki hayatını Kızıltoprak'taki köşkünde geçirip 15 Ekim 1875'te vefat etti.

Şeyhülislâmların siyasi olaylar sırasındaki yanlış davranışları, kendi geleceklerini ve menfaatlarını kollama gibi sebeplerle de azledilirlerdi. Patrona İsyanı'nın çıkması üzerine, Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi, İbrâhim Paşa'nın en sert muhaliflerinden biri oldu. III. Ahmed'in İbrâhim Paşa'yı tutması ve kendisinin yaptığı ikazlara itibar etmemesi sebebiyle padişahı da tenkit etmekten geri kalmadı. Ancak, yaptığı konuşmalardan, şeyhülislâmın bu telâşının asıl sebebinin kendisini töhmetten kurtarmak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ihtilâlcilerin padişaktan teslim edilmesini istedikleri otuz yedi kişi arasında sadrazam ile birlikte kendisinin de bulunması, telâşlanmasına sebep oldu. Bu sırada ahlâkî zaaf gösterip âsilerin topladığı ihtilâl meclisinde, daha önce beraber olduğu kimseleri kötüleyip kendisinin yaşlı ve sıkıntıya katlanacak durumda olmadığını ifade ederek affedilmesini sağladı. Fakat bu davranışı yüzünden III. Ahmed tarafından 30 Eylül 1730 derhal azledildi ve Bozcaada'ya sürgüne gönderildi, sürgündeyken evi yağmalandı.²¹

Şeyhülislâm azilleri kendilerine çavuşbaşı gönderilerek tebliğ edilirdi, ancak Paşmakçızâde Ali Efendi ve Dürrizâde Mustafa Efendi²² örneklerinde görüldüğü gibi padişahın teveccühüne mazhar olmuş şeyhülislâmlar azledileceği zaman çavuşbaşı yerine reîsülküttâb yollanırdı.²³ Dürrizâde Mustafa Efendi'nin (ö. 1775) ikinci şeyhülislamlığı beş sene sürmüş, 23 Nisan 1767'de azil haberini, kendisine duyulan hürmetten dolayı, çavuşbaşı yerine Reîsülküttâb Ömer Efendi, yalısına kadar giderek tebliğ etmişti.²⁴

21 M. İpşirli, "Abdullah Efendi, Yenişehirli", *DİA*, c. 1, s. 100-101.

22 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 193.

23 Misaller için bk. R. Ahıskalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık*, İstanbul 2001.

24 *Çeşmizâde Tarihi*, haz. B. Kütükoğlu, İstanbul 1959, s. 26; *DİA*, c. 10, s. 38.

Azil ve Cezalandırma: İlmiye geleneğine ve kanununa göre ulemâya verilen en ağır ceza azil ve sürgündü. Osmanlı tarihinde istisnâ olarak bazı nazik durumlarda ulemâyâ ölüm cezasının verildiği bilinmektedir. Osmanlı tarihinde üç şeyhülislam örf ve âdete aykırı olarak ölüm cezası ile cezalandırılmıştır.

İdam Edilen Şeyhülislâmlar: Tahtından indirilme veya buna yol açacak bir girişimi hissettiğinde padişahların makul düşünme ve davranma melekelerini kaybettikleri fevri ve çok acımasız kararlar verdikleri örneklerde görülmüştür. Şeyhülislâm Ahîzâde Hüseyin Efendi'nin 1634'te idamında, IV. Murad'ı tahttan indirme suçuyla itham edilmesi sebep olmuştur. İki yıla yakın bir müddet bu makamda kalan Ahîzâde'nin şeyhülislâmlığı sırasında IV. Murad Bursa'ya giderken halkın şikâyeti üzerine herhangi bir soruşturma yapmadan İznik kadısını idam ettirmişti. Bu hareketi ilmiye mesleğine ve hukuka ağır bir darbe olarak gören Hüseyin Efendi, Vâlide Kösem Sultan'a bir tezkire göndererek ulemâyâ riâyet edilmesini, bu yolda oğluna nasihatle bulunmasını istemişti. Hüseyin Efendi'yi çekemeyen bazı garazkârlar ise onun padişahı hal' için gizli toplantılar yaptığı yolunda haber yaymışlardı. Bunun üzerine Vâlide Sultan da Bursa'da bulunan IV. Murad'a şeyhülislâmın tezkiresi ile birlikte bir mektup göndererek İstanbul'da durumun karışık olduğunu ve acele gelmesini bildirdi. Haberi alan hükümdar hemen İstanbul'a gelerek şeyhülislâmın ve oğlu İstanbul Kadısı Seyyid Mehmed Efendi'nin Kıbrıs'a sürülmesini emretti. Ahîzâde ve oğlu ayrı ayrı gemilere bindirilerek yola çıkarıldı. Fakat hiddetini yenemeyen padişah ölüm fermanı vererek bostancıbaşıyı arkalarından gönderdi. Gemiden alınan Hüseyin Efendi Büyükçekmece civarında idam edilerek cesedinin bulunmaması için kumsala gömüldü. Oğlu ise bindiği gemi denize açılmış olduğundan kurtuldu. Osmanlı geleneğinde ilmiye sınıfında en ağır ceza sürgün iken IV. Murad'ın ilk defa bu kuralı çiğneyerek önce bir kadıyı, sonra da bir şeyhülislâmı idam ettirmesi çeşitli huzursuzluklara sebep oldu. İdam kararında, şeyhülislâmın askerin ayaklanması sırasındaki tutumunun ve özellikle IV. Murad'ın kardeşlerini öldürmeyeceğine dair verdiği söze asker adına kefil olmasının da etkili olduğu söylenmiştir.²⁵

İdam edilen ikinci şeyhülislam Hocaâde Mesud Efendi'dir.²⁶ Dört buçuk ay süren meşihat günleri büyük çalkantılar içerisinde geçti. Bu çalkantıların sebebi devlet işlerine müdahalesi, tayin ve azilleri kendi

25 *Tarih-i Naima*, İpşirli, s. 770-74; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 223-24.

26 *Tarih-i Naima*, İpşirli s. 1683-89.

kontrolü altında tutma ihtirası yanında ortamın çok karışık olması idi. Yeni şeyhülislâm özellikle belli başlı tayinlerde belirleyici olmak istiyor; sadakatine, cesaret ve doğru sözlülüğüne değer veren Vâlide Turhan Sultan bir ölçüde bu isteğine riâyet ediyordu. Nitekim Siyavuş Paşa'nın ölümü üzerine Mesud Efendi kendisine mutlak olarak itaat edeceğine inandığı Şam Valisi Boynueğri Mehmed Paşa'ya sadrazamlık verilmesini saraydaki meşveret meclisinde kabul ettirdi. Ancak şeyhülislâmın etkisi altına girmeye niyeti olmayan yeni sadrazam onu dışlayarak müstakil hareket etmeye başladı. Bunun üzerine Mesud Efendi Vâlide Turhan Sultan'dan onun azlini istedi. Vâlide Turhan Sultan, sadrazamın kısa süre içinde sebepsiz azlinin devletin istikrarı ile bağdaşmayacağını söyleyip bu isteği reddetti. Giderek daha da hırçınlaşması saray ve devlet ricâli nezdindeki itibarının sarsılmasına yol açtı. IV. Mehmed'i azledip Şehzâde Süleyman'ı tahta çıkarmayı düşünerek gizli bazı toplantılar yaptığı söylentileri yayıldı. Sadrazam Mehmed Paşa'nın durumu padişaha ve Vâlide Sultan'a bildirmesi üzerine büyük tedirginlik yaşandı. Sinan Paşa Köşkü'nde meşveret olduğu söylenerek davet edilen Mesud Efendi, köşke geldiğinde padişah ve sadrazamı görmeye fırsat kalmadan 17 Temmuz 1656'da görevden alındı. Diyarbekir kadılığı verilip bostancıbaşıya teslim edildi ve kayıkla Mudanya üzerinden Bursa'ya yollandı. Aleyhine yeni bir tertipten korkarak bir an önce Diyarbekir'e gitmek isteyen Mesud Efendi, Abaza isyanı sebebiyle yollar tehlikeli olduğundan bir miktar sekbanla yola çıkmak istedi. Bu durum, Bursa Kadısı Rûhullah Efendi tarafından Mesud Efendi'nin devlete karşı kuvvet topladığı şeklinde İstanbul'a bildirildi. Bunun üzerine hemen idamı için Bursa kadısına bir ferman gönderildi. Misafir olduğu Meâlîzâde'nin köşkünde akşam âni bir baskınla yakalanmak istenen Mesud Efendi karşı koyarak birkaç kişiyi kılıçla yaraladıysa da sonunda öldürülerek, cesedi bir süre öylece bırakıldıktan sonra Bursa'da Pınarbaşı Mezarlığı'na gömüldü.

Başta, kendisini sevmeyen ve hakkında ağır sözler kullanan Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi olmak üzere birçok kimse Şeyhülislâm Mesud Efendi'nin iftiraya uğradığını, devlete karşı bir tavrının olmadığını ifade eder. Karaçelebizâde ayrıca devletin en yüksek ilmiye rütbesine ulaşmış bir kişinin böyle feci bir şekilde öldürülmesinin yakışık almadığını vurgular. Daha sonra sadrazam olan Köprülü Mehmed Paşa bu iftiraya sebebiyet veren Bursa Kadısı Rûhullah Efendi'yi idam ettirmiştir.

İdam edilen üçüncü şeyhülislam ise Seyyid Feyzullah Efendidir. “*Sâî bi'l-fesâd*” olma, siyasete karışma ve nüfuzunu kötüye kullanma gibi sebeplerle ölümle cezalandırılmıştır.²⁷ Feyzullah Efendi on yedi gün süren ilk şeyhülislâmlığından askerî karışıklık sebebiyle azledildikten sonra Erzurum kazası arpalığı ile memleketi Erzurum’da yedi sene kalmış, II. Mustafa tahta çıkınca hocası Feyzullah Efendi’yi Hâce-i Sultanî olarak İstanbul’a davet edip 25 Mayıs 1695’te Şeyhülislâmlık makamına getirmiştir. Sekiz yıldan fazla kaldığı meşihat makamında, II. Mustafa üzerindeki nüfuzunu kötüye kullanarak devlet işlerine müdahalesi, tayin ve azillerde etkili olması, oğullarını ve yakınlarını yüksek ilmiye mevkilerine getirmesi ulema, asker hatta İstanbul halkı arasında büyük tepki ve nefrete sebep olmuştur. 1703’de Edirne Vakası diye bilinen isyan hareketinde Feyzullah Efendi şeyhülislamlıktan alınmış, canını kurtarmak için kaçarken yakalanıp, ağır işkenceler yapıldıktan sonra çıplak vaziyette bir beygire bindirilerek sokaklarda dolaştırılmış daha sonra başı kesilerek bir mızrak ucunda asiler tarafından Edirne’de teşhir edilmiş, cesedi ise Edirne sokaklarında sürüklenip sonunda Tunca Nehri’ne atılmıştır.²⁸ Suçu ne olursa olsun bir insana böyle bir muamelenin revâ görülmesi hiçbir şekilde tasvip edilecek bir davranış değildir.

Maaş ve Gelirleri: Devlet hiyerarşisi içinde şeyhülislâmlar geliri yüksek olan erkân arasında yer alıyordu. Ömer Lütfi Barkan’ın yayımladığı XVI-XVII. yüzyıl devlet bütçelerinde kazasker maaşlarına yer verildiği halde şeyhülislâm aidaat ve ücretleri yer almamaktadır. XV-XVI. asırlarda bir iki kalemden ibaret olan gelirlerine daha sonraki yüzyıllarda yeni gelir kaynakları eklenmiştir. İlk dönem maaşları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Alâeddin Arabî Efendi 1495’te 100 akçe yevmiye ile müftü olmuştu. Ebüssuûd Efendi’nin yevmiyesi 200 akçe iken tefsirini Kanûnî Sultan Süleyman’a takdim edince bu miktar 600 akçeye çıkarılmıştı. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren maaşları yanında arpalık tahsisi usulü başlamış ve ilk arpalık Bostanzâde Mehmed Efendi’ye verilmiştir. İlgili fermana Ebüssuûd Efendi’nin 550 akçe yevmiye alıp ayrıca arpalıkları bulunmadığı, ilk defa Bostanzâde’ye 50.000 akçelik arpalık verildiği bildirilmiştir.²⁹

27 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 225-26; *Zübde-i Vekayiat*, s. (Vr.418Uzç); Naima, “Edirne Vakası”, s. (vr.29); *Tarih-i Raşid*, III, s. 77-78.

28 M. S. Tayşi, “Feyzullah Efendi”, *DİA*, c. 12, s. 527-28.

29 Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-beyân fi kavânin-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlğürel, Ankara 1998, s. 199-200.

Bu konudaki bazı misaller ve uygulamalar şeyhülislam gelirleri hakkında fikir verebilir. Ebûlmeyamin Mustafa Efendi, 7 Şubat 1603'te şeyhülislâm olduğunda Balkanlar'da Kalkandelen ve civarında açıkta olan 60.000 akçelik zeâmet kendisine arpalık olarak verildi. Ancak I. Ahmed'in imamı Mustafa Sâfî Efendi ile arasının açılması ve Sadâret Kaymakamı Kasım Paşa ile birlik olması sebebiyle şeyhülislâmlıktan 600 akçe tekaüt ile 8 Haziran 1604'te ayrıldı.³⁰

Görevde iken verilen arpalığın birkaç yerin toplam vergi gelirlerinden elde edildiği ve bu yerlerin gelir durumuna göre sıkça değiştiği bilinmektedir. Nitekim Paşmakçızâde Ali Efendi ile Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi'nin zengin arpalıkları bulunmaktaydı.³¹ XVII. ve özellikle XVIII. yüzyıllarda şeyhülislâmların maaş ve arpalıklarına ilâveten çok farklı gelirleri vardı. Bunlar nezâret ettiği vakıf gelirleri, aynı tayinatlar, atıyye ve hediyeler, bohça-bahâ, muhzır müjdeleri, tayin-tevcih harçlarıydı. Tanzimat döneminde ise kendilerine diğer görevliler gibi muayyen maaş tahsis edilmiştir. Mazuliyet devrinde şeyhülislâma maaş veya arpalık şeklinde ödeme yapılır, ölümünden sonra bunun bir kısmı ailesine verilir, geri kalanı hazineye aktarılırdı. Mâzul şeyhülislâmlar, genellikle emekli maaşı olarak taşrada tahsis edilen arpalıklarına bizzat gitmeyip ulemâdan bir kişiyi nâip gönderirlerdi, bunlara mevâlî nâibi denirdi. Bazı dönemlerde mâzul şeyhülislâmların arpalıklarına bizzat gitmeleri üzerinde hassasiyetle durulması sıkıntılara yol açmıştır. Nitekim Şeyhülislâm Hamîdîzâde Mustafa Efendi (ö. 1793) mâzul şeyhülislâmları arpalıklarına gitmeye mecbur edince ulemâ arasında ciddi huzursuzluklar başlamış, bu durum Hamîdîzâde'nin azlini hazırlayan sebeplerden birini teşkil etmiştir.

Teşrifatta Şeyhülislâm: Şeyhülislâmın hiyerarşi ve protokoldaki üstün konumunu göstermesi bakımından *Fatih Kānunnâmesi* ilk resmî belgedir. Burada şeyhülislâmın ulemânın reisi olduğu, vezîriâzamın şeyhülislâma ve padişah hocasına teşrifatta kendisinin önünde yer vermesi gerektiği vurgulanmaktadır.³² XVI. yüzyılda Lutfi Paşa Âsaf-

30 Maaş: Şeyhülislâm Bostanzâde 150 akçe yevmiye benim harcıma yetmez diye iki yıl ücretsiz hasbeten lillah fetva verdi. Sonra elli bin akçelik zeamet ber-vech-i arpalık vazifesine munzam oldu. İkinci sefer şeyhülislam olunca, arpalık vazifesine ilâve ediliyor ve yevmiye altıyüz akçe ücret alıyor. III. Mehmed'in culusunda medrese-i Bayezid ilavesiyle 700 akçe oldu.

31 *Vekayi' u'l-fuzalâ*, II, 150, 336-340.

32 "Ve şeyhülislâm ulemanın reîsidir. Ve mu'allim-i sultân dahi kezâlik serdâr-ı ulemadır. Vezîri'zam anları üzerine almak ri'âyeten lâzım ve münâsibdir. Ammâ müftî ve hoca sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler..." *Fatih Kanunnâmesi*, haz. A. Özcan, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 5.

nâme’de sadrazamın her iki bayramda veya bir hastalık durumunda şeyhülislâmı ziyaret etmesi, bunun dışında birbirlerini ziyaretin kanun olmadığı belirtilmekte³³ padişah hocasının protokolde şeyhülislâmdan önde geleceği ifade edilmektedir. Sadrazamların şeyhülislâmları ziyareti, ilk defa 1584’te Sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa’nın padişah emriyle Çivizâde Mehmed Efendi’yi ziyaret etmesiyle başlamış, daha sonra bu teamül haline gelmiştir. Bayramlarda sadrazamların şeyhülislâmı ziyareti âdet olduğu halde Sadrazam Nasuh Paşa’nın Şeyhülislâm Hoca-zâde’nin ziyaretine gitmediği, durumdan haberdar olan Sultan I. Ahmed’in emri üzerine Nasuh Paşa’nın kıyafet değiştirip bir kayıkla Mehmed Efendi’nin yalısına gidip hiç oturmadan bayramını tebrik ederek ayrıldığı belirtilir (DİA, c. 28, s. 52-53).

Osmanlı bürokrasisinde çeşitli yüksek makamlarda pâye uygulaması bulunduğu halde sadrazamlık ve şeyhülislâmlıkta, iki istisna haricinde, pâye uygulaması olmamıştır. Birincisi, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi 1649’da Rumeli kazaskeri iken *el-Kâfi* adlı fıkha dair eserini padişaha takdim ederek (1059/1649) Rumeli kazaskerliğine ilâveten şeyhülislâmlık pâyesinin kendisine verilmesini sağlamış,³⁴ ikincisi ise, Erzurumlu Feyzullah Efendi, Rumeli kazaskerliği pâyesiyle, nakibülleşraf olan oğlu Fethullah Efendi’ye kendisinden sonra şeyhülislâm olmak üzere Sultan II. Mustafa fermanıyla meşihat pâyesi (pâye-i fetvâ) verilmesini sağlamıştı.³⁵ Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren cülûs sonrası kılıç alayına katılarak padişaha törenle kılıç kuşandırmışlardır.

Padişah hocası şeyhülislâmlığa tayin edilirse “*câmiu’r-riyâseteyn*” unvanını alırdı. Üç şeyhülislam, Hoca Sadeddin, Seyyid Feyzullah ve Hasan Fehmi Efendiler, bu unvanla anılmıştır. “Beyefendi” unvanı ise bir tarafıyla ilmiye, diğer tarafıyla seyfiyeden gelip paşa torunu olanlara veriliyordu. Nitekim İvazpaşazâde İbrâhim, Ârif Hikmet, Ahmed Muhtar, Pîrîzâde Mehmed Sâhib Molla ve Dürrîzâde Abdullah, efendi yerine beyefendi unvanları ile anılmıştır. Padişahlar şeyhülislâmlara hitaplarında genellikle “efendi dâîmiz” ifadesini kullanırlardı. Şeyhülislâmlar zaman içinde devlet erkânının katıldığı büyük merasimlerde yer almış ve giderek gelişen teşrifatın temel rûknü haline gelmişlerdir.

33 “Veziria’zam evvelâ seyhülislâm olan iki ‘îd-i şerîfde gelmek kanûndur. Ve seyhülislâm hazretlerinin mizaç-ı şerifleri hoşça olmasalar sadria’zam hazretleri hâtır-ı şeriflerin sormağa varmak lâzımdır. Ve illâ gayri zamanda birbirine varmak kanûn değildir”, *Asafnâme*, haz. M. Kütükoğlu, İstanbul 1991, s. 17.

34 N. Kaya, “Karaçelebizâde” DİA, c. 24, s. 381-83.

35 M. Tayşi, “Feyzullah Efendi”, DİA, c. 12, s. 527-28.

Fatih Kanunnâmesi'nde şeyhülislâm, padişah hocası ve kazaskerin elkabı aynı olup "A'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn efzalü'l-fuzalâ'i'l-müteverri'in yenbû'ü'l-fazlı ve'l-yakîn vârisü ulûmî'l-enbiyâi ve'l-mürselîn keşşâfü'l-müşkilât-ı dîniyye ve sahhâh-ı müte'allikat-ı yakîniyye keşşafu rumûzi'd-dakayık hallâllü müşkilâtî'l-halâyık şeyhülislâm ve'l-müslimîn müfti'l-enâmî'l-mü'minîn el-müstağnî ani't-tavsîf ve't-tebyîn..." şeklinde başlayan kalıplaşmış uzun bir ibare halinde verilir.³⁶ Bu durum şeyhülislâmlık makamının henüz tam anlamıyla teşkilâtlanmadığı döneme ait olmalıdır. Şeyhülislâmlar fetvâlarında "el-fakîr Ahmed", şeklinde çok yalın ve kısa imzalar kullanmışlardır.³⁷ Hamîdîzâde belgelerde "ed-dâî Mustafa Hamîdîzâde ufiye anhumâ" ibaresine yer verirken fetvâsında "ketebühü el-fakîr Mustafa ufiye anı" ibaresini kullanmıştır. Fetvalar genellikle fetvâhânedeki fetvâ eminleri, mübeyyizler tarafından yazılmakla birlikte cevap kısmını şeyhülislâm yazar ve özellikle imzayı bizzat kendisi atardı. Dürrî Mehmed Efendi 1736'da felç olup imza atmakta zorlanınca I. Mahmud rahatsızlığı geçinceye kadar düzenleyeceği fetvâ, hüccet vb. evrakta mühür kullanmasına izin vermişti (*DİA*, c. 10, s. 35). İmza yerine padişah izniyle mühür kullanan başka şeyhülislâmlar da vardır.

Şeyhülislâmlar başlarına ulemâyâ mahsus beyaz örfî kavuk koyarlardı, seyyid olanların kavuğu ise yeşil tülbent ile sarılırdı. Arkalarına merasim kıyafeti olarak "ferve-i beyzâ" denilen samur kürklü beyaz sof bir cübbe giyerlerdi. Göreve yeni getirilen şeyhülislâmlar saraya çağrılır, tayinle ilgili tebligat yapılır ve törenle ferve-i beyzâ giydirilir, ardından kendi konağında tebrikleri kabul ederdi. Bayramzâde Zekerîyyâ Efendi'nin şeyhülislâmlığa tayini için düzenlenen merasimi anlatan Selânikî, "kâide-i devlet" üzere tören kıyafetli on beş çavuşun şeyhülislâmı evinden alıp Divan-ı Hümâyûn'a getirdiklerini bildirir.³⁸ Dürrîzâde Mehmed Atâullah Efendi, 1783'te saraya davet edilerek Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın hazır bulunduğu bir merasimle şeyhülislâmlığa tayin edilmiş, Rumelihisarı'ndaki yalısı uzak olduğundan tebrik merasimi eski şeyhülislâmlardan Mehmed Şerif Efendi'nin Hoca Paşa'daki konağında yapılmıştır. Şeyhülislâmların vefatında belli bir tören düzenlenir, cenaze namazları genellikle Fatih Camii'nde kılınırdı. Padişah ve hanedan mensuplarının ve devlet erkânının cenaze namazlarını çoğunlukla şeyhülislâmlar kıldırırdı.

³⁶ *Fatih Kanunnâmesi*, s. 23.

³⁷ Şeyhülislâmların fetvâlarındaki imzaları için bk. *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1334.

³⁸ *Târih-i Selânikî*, haz. İpşirli, s. 322-323.

Görev ve Yetkileri

Fetvâ Yetkisi: Şeyhülislâmların en temel görevi kendilerine sorulan dinî, siyasî ve idarî konularda şer-i şerife ve özellikle Hanefî fıkıhına göre fetvâ vermektir.³⁹ Normal mahkemelerde veya meşihatta görülmekte olan bir davada tarafların sunduğu şeyhülislâm fetvâları çok etkili olmaktadır. Şeyhülislâmların ahvâl-i şahsiyyeye ve gündelik hayatın akışına dair fetvâlarının binlerce örneği kendi dönemlerinde veya kendilerinden sonra derlenen fetvâ mecmualarında toplanmıştır. İdarî ve siyasî nitelikli önemli fetvâlar genellikle bu mecmuaların “*kitâbü’-s-siyer*” bahsinde yer almakta, ancak daha ziyade fetvâhânedede veya resmî belgeler içerisinde bulunmaktadır.

İdari, siyasî ve askeri mahiyetteki fetvâların devlet idaresinin işleyişine önemli katkılar ve açılımlar sağladığı, yöneticilerin icraatına meşruiyet kazandırdığı, hemen her devirde bu nevi fetvâların verildiği bilinmektedir. Kanunî oğlu Bayezid’i bertaraf etmek istediğinde, bu konudaki kararının meşruiyetini teyid etmek üzere başta Şeyhülislâm Ebüsuud Efendi olmak üzere devrin tanınmış alimlerinden fetvâlar almıştır.⁴⁰

Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi, 1001/1592 sipahi ayaklanmasında ölen âsîlerin âsî oldukları, namazlarının kılınmaması, denize atılmaları hakkında verdiği fetvâ,⁴¹ Hoca Sadeddin Efendi’nin 1596 Haçova Meydan Muharebesi’nden kaçanların ölümle cezalandırılmaları ve mallarının müsadere edilmesi hakkında verdiği fetvâ kaynaklarda nakledilmektedir.⁴² Bu konuda oldukça manidar bir uygulama ise Köprülü Mehmed Paşa peşin fetvâlar alarak Üsküdar’dan Arabistan’a kadar geniş bir sahada birçok kimseyi idamla cezalandırmasıdır.⁴³ Askerin

39 Fetvaların giriş kısmında, “Bu mesele beyanında eimme-i Hanefiyye’den cevap ne veçhiledir ki” cümlesi bir formül halinde yer alırdı.

40 “Mes’ele: Bir sultan-ı âdilîn ebnâsından biri tâ’atten hurûc edip, ba’zı kılâ’a müstevli olup ehline mal salıp cevri ile alıp, asker cem edip gayri tarîk ile ref’i mümkün olmayıp kîtâle mübâşeret eyleseler, anların kîtâlleri ve sınıf cem’iyetleri dağılıncaya değin kîtâlleri şer’an helâl olur mu?

El-cevab: Helâldir, nass-ı Kur’an-ı azîm ile sâbit olmuştur. Hükm-i şer’îdir ve icmâ-i sahabe-i kirâm dahi anın üzerinedir. Kîtâle kadir olanlar kitalle, olmayanlar kelâm-ı Hak ile ve du’â-yı hayr ile ref’i fitne vü fesâde sa’y etmek vâcibdir. Vallâhu ta’âlâ a’lem u ahkem”, *Ebüsuud Efendi Fetvaları*, haz. E. Düzdağ, İstanbul 2006, s. 251.

41 “Halîfe-i zemîn ü zamân Pâdişâh-ı İslâm-penâh hucûm eyleyen tâ’ife ehl-i bagy olup, helâk olanların zecren-leh namâzları kılınmasın, deryaya atılsınlar”, *Târîh-i Selânîkî*, s. 304.

42 “Demleri ve mâ-melekleri mübahdır”, *Tarih-i Selaniki*, s. 649.

43 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, s. 399; Danişmend, c. III, s. 426’dan naklen A. Mumcu, *Siyaseten Katl*, s. 137.

ulufesinin bir kısmını zimmetine geçiren, ayrıca makamı dolayısıyla servet yapan bir devlet yetkilisinin sahip olduğu bu serveti padişahın devlet hazinesi için müsadere etmesinin caiz olduğu hakkında Tanzi-mat dönemi Şeyhülislâmı Kadızâde Mehmed Tahir Efendi'nin fetvâsı bir başka örnektir.⁴⁴

Meşihat dairesinde fetvânın hazırlanmasının yerleşmiş bir usulü vardı. Sorulan mesele ile ilgili olarak, müsevvidler muteber fıkıh kitap-larından istifade ile fetvâyı hazırlarlar, mübeyyizler temize çektikten sonra fetvâ emîni tetkik edip şeyhülislamın imzasına sunar, imzadan sonra müsteftîye (fetvâ isteyen şahıs veya makam) verilir.⁴⁵

Siyasi, idari ve askeri nitelikli fetvâların dini-hukuki bakımdan tar-tışmalara sebep olduğu da bilinmektedir. Bunların içerisinde hal' fetvâ-larının özel bir yeri vardır. Çok defa siyasî mülâhazalarla asker ve ulemâ iş birliğiyle verilen bu fetvâların şer'î ve hukukî yönü tartışmalıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın bir Hıristiyan devlet olan Almanya ile ittifak yapmasının meşruiyeti, Osmanlı'ya harp ilan eden İngiltere, Fransa, Rusya devletlerinin tebaası olan Hindistanlı, Afrika-lı, Rusyalı Müslüman askerlerin din kardeşliği icabı Osmanlı askerine karşı savaşmayıp bilakis Osmanlı safına katılmaları hakkında İttihat ve Terakki Partisi'nin isteği ve siyaseti doğrultusunda Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi tarafından verilen beş fetvâ,⁴⁶ Millî Mücadele

44 Uzunçarşılı, İlmiye, ekler, Levha, XVI.

45 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, İlgürel, s. 200; Uzunçarşılı, İlmiye, 195 vdv.; Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetvâ", *BSOAS*, XXXII, 1969, s. 35-56.

46 "İslâmiyet aleyhine tehacüm-i a'dâ vâki ve memalik-i İslâmiyenin gasb u gâreti ve nüfus-i İslâmiyenin seby ve esir edilmeleri mütehakkık olunca Padişah-ı İslâm hazretleri nefir-i 'âmm suretiyle cihadı emr etdikde '...in firu hifafen ve sikâlen ve câ-hidû bi-emvâlikum ve enfisüküm...' ayet-i celfesi hükm-i münifince kâffe-i Müslimîn üzerine cihad farz olup genç ve ihtiyâr piyade ve süvari olarak bilcümle aktârdaki Müslimînin mâlen ve beden cihada müsâreat eylemeleri farz-ı ayn olur mu? El-cevab: Olur.

Bu suretde el-yevm makam-ı Hilafet-i İslâmiyye ve Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâneye sefâin-i harbiyye ve asâkir-i berriyesiyle hücum etmek suretiyle Hilafet-i İslâmiyye'ye adûv ve ne'üzü billahi te'âlâ nûr-i âlî-i İslâmiyetin itfâ ve imhasına sâ'î bulundukları mütehakkık olan Rusya ve İngiltere ve Fransa ile onlara mu'în ve zâhir olan hükû-metlerin taht-ı idarelerinde bulunan kâffe-i Müslimînin dahi mezkûr hükûmetlerin aleyhine ilân-ı cihad ederek bilfiil gazaya müsareat eylemeleri farz olur mu? El-cevab: Olur.

Bu surette maksudun husûlû cemî'i Müslimînin cihada müsare'at eylemelerine mütevakkıf iken bazıları ne'uzubillahi teala tehalûf etseler tehalûfleri ma'siyet-i azî-me olup gazab-ı ilâhiye ve bu ma'siyet-i şeni'anın cezasına müstehak olurlar mı? El-cevab: Olurlar.

aleyhine Dürrîzâde Abdullah Beyefendi'nin fetvâsı⁴⁷ bu alanda son tipik örneklerdir

Fetvâ Mecmuaları: Derlenmiş müretteb fetvâ kitabı olan şeyhülislâmın sayısı sınırlıdır. Bursalı Mehmed Tahir *Osmanlı Müellifleri*'nde bir liste vermektedir.⁴⁸ Bu derleme işi XVI. yüzyıldan itibaren giderek artmıştır. Şeyhülislâm Kemalpaşazâde⁴⁹ ile Ebüsuud Efendi'nin⁵⁰ fetvâ mecmuaları çok ünlüdür. XVI. asırda Kemalpaşazâde'nin ve Ebüsuud Efendi'nin umumi fetvâları, bunların İslâm hukuku ve örf ile (şer'-i şerîf ve kânûn-ı münîf) bağdaştırılması konusunda önemli hizmetleri olmuştur. Özellikle Ebüsuud Efendi'nin bu nevi fetvâlarda cevaplarını gerekçeli ve açıklamalı olarak hazırlaması dikkate değer bir husustur. Aslında şeyhülislâmın fetvâlarına gerekçe yazmayıp bu uygulamanın kaza ve şehir müftülerine (kenar müftüleri) mahsus olduğu belirtilmektedir.⁵¹ Şeyhülislâm Ebüsuud'un Kıbrıs'ın Venedik'ten alınmasıyla ilgili fetvâsı İslâm'ın ve devletin menfaatlerinin korunması konusunda ilginç bir örnektir.⁵² Burada devlet siyasetiyle şer'î hukukun nasıl bağdaştırıldığı görülmektedir. Osmanlı gibi çok dinli ve kültürlü, yeni fetihlerle toprak kazanımlarının veya daha sonra kayıplarının olduğu, dış dünya ile devamlı irtibat halinde bulunan bir devlet için Ebüsuud Efendi'nin fetvâları zaruri açılımlardı. İleriki dönemlerde birçok şeyhülislâm kendisinden beklenen bu açılımı sağlayamayarak hukukun tıkanmasına yol açmıştır.

Menteşzâde Abdürrahim Efendi'nin önemli bir fetvâ mecmuası vardır. İyi bir fıkıh âlimi olan Abdürrahim Efendi'nin fetvâları, *Fetâvâ-yı Abdürrahim* adıyla iki cilt halinde yayımlanmıştır. Güzel tasnif edilmiş

47 Abdullah Beyefendi (ö. 1923) daha temkinli davranmışsa da Damad Ferid hükümetinin Kuvâ-yı Milliye aleyhine çıkarmış olduğu beş fetvâyı 11 Nisan 1920'de imzalaması ile resmen tavrını ortaya koymuştur. Fetvaların metni için bk. *Ceride-i İlmiye*, sy. 58, s. 1843-1844. Metin için ayrıca bk. Recep Çelik, *Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları*, Ankara 2017, s. 194-197.

48 Bu konuda daha sıhhatli bilgi Şükrü Özen'in *TALİD Hukuk* sayısında açıklamalı olarak verdiği listedir.

49 A. İnanır, *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat, (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*, İstanbul 2011.

50 Ebüsuud Efendi'nin fetvaları üzerine değişik seviyelerde çalışmalar yapıldı. A. Akgündüz, *Şeyhül-İslâm Ebüsuud Efendi fetvaları, Fetava-yı Ebüsuud Efendi*, İstanbul 2018; Pehlül Düzenli, *Osmanlı Hukukçusu Ebüsuud Efendi ve Fetvaları*, Selçuk Univ., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2007; Y. Fidan, *Ebüsuud'un Fikhî Meseleleri Çözümündeki Metodu*, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2007; E. Düzdağ, *Ebüsuud Efendi Fetvaları*, İstanbul 2006.

51 *Telhîsü'l-beyân*, İlgürel, s. 200.

52 *Tarih-i Peçevi*, II, 486-487.

olan ve şer'î-örfî uygulamaya ait pek çok fetvâ ihtiva eden eser, Osmanlı dönemi fetvâ mecmualarının önemlilerinden biri kabul edilmektedir.⁵³

Yenişehirli Abdullah Efendi'nin *Behcetü'l-fetâvâ* adıyla önemli bir fetvâ mecmuası vardır.⁵⁴ Uzun süren şeyhülislamlığı döneminde Lâle Devri'nin önemli simalarından biri olmuş, bu dönemin ihtişam ve zevk u safa hayatından istifade etmiştir. İslâm hukukuna olan derin vukufuyla tanınmış ve yeniliklere açık olması dolayısıyla bu dönemdeki icraatın lehine fetvâlar vermiştir. Bunlar arasında bilhassa matbaanın kurulması ve dinî olmayan eserlerin basılması hususunda verdiği fetvâsı meşhurdur.⁵⁵ Mehmed Fikhî el-Aynî tarafından tertip edilen ve Osmanlı fetvâ mecmualarının en değerlilerinden biri olan bu eser, *Behcetü'l-fetâvâ maa'n-nukul* adıyla H.1266 ve 1289 iki defa tab edilmiştir.

Dürrizâde Mehmed Arif Efendi'nin *Neticetü'l-fetâvâ* adlı mecmuası yedi yıla yaklaşan şeyhülislamlığı döneminde vermiş olduğu ve devrinin dini, tarihi, sosyal ve kültürel hayatını tanımaya yardımcı olacak mahiyetteki fetvâ mecmuası Gedizli Mehmed Efendi'nin eklediği Arapça nukûl ile birlikte iki kere yayınlanmıştır.⁵⁶

Hal Fetvâları: Şeyhülislamların hal fetvâları dini, hukuki, siyasi ve idari bakımdan çok etkili bir o kadar da tartışmalı hususlardır. XVII. yüzyılda I. Mustafa'nın iki kere, ardından Genç Osman'ın, Sultan İbrahim'in, IV. Mehmed'in çok acı ve sıkıntılı bir şekilde tahttan indirilmeleri ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında II. Mustafa'nın ve III. Ahmed'in hal'i ve bunların hepsinde şeyhülislamların fiilen olayların içinde olmaları Meşihatın bir taraftan gücünü artırırken diğer taraftan itibarını sarsıyordu. Bu konuda XIX. asrın son ve XX. asrın ilk çeyreğinde dört

53 Abdürrahim Efendi, Menteşzâde, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, İstanbul, Darü't-Tıbaati'l-Ma'mure, 1243, 2 cilt; *DİA*, c. 1, s. 289-90.

54 İstanbul 1266, 1289; BİSAV Klasik neşri İstanbul 2011.

55 "Su'al: Basma sanatında mahâret iddia eden Zeyd, "Lugat ve mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsali ulûm-ı âliyyede telif olunan kitapların huruf ve kelimatlarının suretlerini birer kalıba nakş edip evrak üzerine basma ile ol kitapların misillerini tahsil ederim" dese Zeyd'in bu vechile amel-i kitabete mübaşeretine şer'an ruhsat var mıdır?

El-cevab: Basma sanatında mahareti olan kimesneler bir musahhah kitabın huruf ve kelimatını bir kalıba sahîhan nakşedip evraka basmakla zaman-ı kalilde bilâ-meşakkat nûsah-ı kesîre hasil olup kesret-i kütûbe ve rahîs bahâ ile temellûke ba'is olur. Bu vechile fâ'ideyi müştemil olmakla ol kimesneye müsâ'ade olup bir kaç âlim kimesneler sureti nakş olacak kitabı tashih için ta'yin olunup onlar tashih ettiklerinden sonra sureti kalıba nakş olunursa bir amel-i müstahsen olur, *Behcetü'l-fetâvâ*, İstanbul, s. 552.

56 *Neticetü'l-fetâvâ ma'a'n-nukul*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1265/1849; S. Köse, "Neticetü'l-fetâvâ", *DİA*, c. 33, s. 26-27.

padişahın, yani Sultan Abdülaziz, V. Murad, II. Abdülhamid, VI. Mehmed Vahdeddin'in hal'i şeyhülislamlık ve fetvâ siteminin nasıl siyasete alet edildiğini göstermesi açısından incelenmeye ve üzerinde durulmağa değer örneklerdir.

Sultan Abdülaziz ve V. Murad'ın hal' fetvâlarını Mithat, Mütercim Rüştü ve Hüseyin Avni paşaların arzusu doğrultusunda dörtlülük ekibin "Erkan-ı erbaa" dördüncü rüknü olan ve zayıf kişiliği sebebiyle tesir altında kalan Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi vermiştir.

Fetvayı siyasi olarak belirlenen sebepler dâhilinde Meşihat makamının Fetvâ Emîni Kara Halil Efendi hazırlamış, Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislam olarak imzalamıştır.⁵⁷

Hal' için ileri sürülen gerekçeler fetvâ metninde şöyle sıralanmış oluyordu: a) Muhtelül'ş-şuur olması; b) Siyasî olay ve işleri tahlilden âciz olması; c) Bu sebeple devlet malını milletin ve devletin altından kalkamayacağı derecede keyfi harcaması; d) Din ve dünya işlerini birbirine karıştırmaması; e) Bu sebeple saltanat ve hilafette kalmasının vatan ve millet için zararlı olduğu bildiriliyor ve bu durumda "hal' edilmesi icab eder mi?" sorusu soruluyor, hal' edilmesinin gerekli olduğu cevabı veriliyordu.⁵⁸

Tamamıyla siyasi gerekçelerle ve intikam duyguları içinde hazırlanmış olan bu fetvâ hukukun siyasete nasıl alet edildiğini gösteren bir örnektir.

Beşinci Murad'ın hal fetvâsı ise "İmâmü'l-müslimîn cünûn-ı mutbık ile mecnûn olmağa imâmetten maksûd fevt olsa uhdesinden akd-i imâmet münhal olur mu? Beyân buyurula

El-cevâb: Allahu âlem olur, *Ketebehu el-fakîr Hasan ufiye anh* olarak düzenlenmiştir.⁵⁹

İttihatçıların siyasi karar ve baskıları üzerine Şeyhülislâm Mehmed Ziyaeddin Efendi tarafından kerhen verilen Sultan II. Abdülhamid'in hal' fetvâsı ise tam bir hukuk skandalı olup hal'i için şu gerekçeler ileri sürülüyordu:

57 İbrahim Akkurt, *Fetvanın Gücü*, İstanbul 2014.

58 Emirü'l-müminîn olan Zeyd, muhtellül'ş-şuur ve umûr-ı siyâsiyyeden bî-behre olup emvâl-i mîriyyeyi mülk ü milletin tâkat u tahammül edemeyeceği mertebe mesârif-i nefsanîyyesine sarf ve umur-ı diniyye ve dünyeviyyeyi ihlâl ü teşvîş ve mülk ü milleti tahrîb edip bakası mülk ü millet hakkında muzır olsa hal' lâzım olur mu? Beyan buyurula.

El-cevab: Allahu a'lem olur. *Ketebehû el-Fakîr, Hasan Hayrullah, Ufiye anh*. Danışmend, *Kronoloji*, IV, 260.

Müslümanların Halifesi olan Zeyd (Abdülhamid)

- Bazı önemli şer'î konuları dinî kitaplarından çıkarsa,
- bu kitapları yasak etse, yaksa ve gömse,
- devlet hazinesini israf edip şer'iata aykırı şekilde harcasa,
- idare ettiği kimseleri şer'î sebep olmadan öldürse, hapsedse, sürse,
- başka türlü zulümleri de adet edininip,
- bundan sonra dürüst olacağına yemin etmişken sözünden dönerek Müslümanların yaşayışını tamamen bozacak şekilde fitne çıkarmakta direnip onları birbirlerine kırdırса,
- buna engel olacak durumdaki Müslümanlar, onun bu zora dayanan tutumunu ortadan kaldırıncа,
- İslâm memleketlerinin pek çok yerlerinden kendisini hal' edilmiş tanıdıklarını bildiren haberler gelip, yerinde kalmasında kesinlikle zarar ve ayrılışında iyilik düşünülürse,
- kendisine hilafet ve saltanattan feragat etme teklif etmek veya hal' etmekten birisi yetkililerce uygun görülüp yerine getirilmesi gerekli olur mu?
- El-cevab: Olur.⁶⁰

Şeyhülislâmın nadiren de olsa Divan-ı Hümayun'a davet edildikleri veya davet edilmeden gördükleri lüzum üzerine kendilerinin gittikleri olurdu.⁶¹ 1527 yılında aykırı fikirleri ve yapmış olduğu propaganda ile toplumda fitne ve karışıklığа sebep olan Molla Kabız'ın Divan-ı Hümayun'da yargılanmasıyla ilgili olarak Şeyhülislâm Kemalpaşazâde ile İstanbul Kadısı Sadi Çelebi Divan-ı Hümayun'a davet

60 "İmamü'l-Müslimin olan Zeyd, bazı mesail-i mühimme-i şer'iyeyi kütüb-i şer'iyeden tay u ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi men' ve hark u ihrak ve beytülmalde tebzîr ü israfla müsevveg-i şer'î hilâfında tasarruf ve bilâ sebep-i şer'î katl ve haps ve tağrîb-i reâyâ ve sâir güne mezâlîmi itiyat eyledikten sonra salâha rücu etmek üzere ahd ü kaset etmiş iken yemîninde hânis olarak ahvâl ve umûr-u Müslimini bilküllüyye muhtel kılacak fitne-i azîme ihdâsında ısrar ve mukâtele ikâ etmekle mene'a-i Müslimin Zeyd'i mezburun tegallübünü izale ettiklerinde bilad-i İslâmiye'nin cevâib-i kesiresinden mezburu mahlû tanıdıklarına dair ahhâr-ı mütevâliye vürûd edip mezburun bekâsında zarar muhakkak ve zevâlinde salâh melhûz olmağın Zeyd-i mezbura imâmet ve saltanattan ferağat teklif etmek veya hal' etmek suretlerinden hangisi erbab-ı hal u akd ve evliyâ-i umûr tarafından ercah görülür ise icrâsı vâcib olur mu?

El-Cevab: Olur. *Dustur*, İkinci Tertib, (1329) 1.cilt, s. 166.

61 Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi, Yavuz Sultan Selim'in idari bir suçtan dolayı 150 kişinin ölümle cezalandırılması kararının yanlışlığını Divan-ı Humayun'a giderek anlatıp bir faciayı önlemiştir, *Şakâ'ik Tercümesi*, Mecdî, s. 305.

edilmişlerdir.⁶² Kemalpaşazâde sadece Molla Kabız'ın fikir ve konuşmalarını çürütmekle kalmayıp ayrıca Molla'nın ölümle cezalandırılmasının şer'î gerekçelerini ortaya koymak için risale de yazmıştır.⁶³ Toplumu dinî konularda irşat etme, aydınlatma ulemanın özellikle de şeyhülislamların asli görevi idi, bu konularda verilmiş çokça fetvâları bulunmaktadır.⁶⁴

XVI. asırdan itibaren padişah ve sadrazamlar, Divan-ı Hümâyün üyesi olmamakla birlikte giderek artan bir şekilde şeyhülislâmın görüşüne müracaat etmiş, XVII. yüzyıldan itibaren şeyhülislâmlar idarenin fiilen içinde bulunmuştur. I. Ahmed'in vefatı üzerine *ehlü'l-hal' ve'l-akd* olarak Sadâret Kaymakamı Sofu Mehmed Paşa, Şeyhülislâm Hocaâde Esad Efendi ve diğer devlet erkânı sabah namazından önce şeyhülislâmın evinde toplanarak Şehzâde Mustafa'nın cülûsuna karar verip biat etmişlerdi.⁶⁵ Aynı şekilde Sadrazam Kemankeş Ali Paşa, Şeyhülislâm Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi, ulemâ ve devlet erkânı Sultan Mustafa'nın hal'ine ve IV. Murad'ın cülûsuna karar vermişlerdi.⁶⁶

Daha sonraki dönemlerde şeyhülislâm önemli ölçüde ulemânın sözcüsü gibi hareket etmeye başlamıştır. Şeyhülislâmların çoğunlukla kendi iradeleri dışında bilhassa askerî ayaklanmalar esnasında siyasî olayların içine çekildikleri görülmektedir. Beylerbeyi olayı (1589), II. Osman olayı (1622), Patrona İsyanı (1730), Kabakçı İsyanı (1807) bunun dikkate değer örnekleridir. Buradaki ortak strateji, askerin veya bazı etkili zümrelerin kendi kararlarına, isyanlarına meşruiyet kazandırmak için dini ve hukuku temsil eden şeyhülislâmın ve ulemanın desteğini, dolayısıyla şer'î-hukukî kaynak olan fetvâsını almaktır.

Tayin Yetkileri: Teşkil edildiği tarihten itibaren şeyhülislâmlar iftâ teşkilâtından sorumlu olmuş, bütün eyalet, sancak ve kaza müftülerinin tayinleri, yer değiştirmeleri, azilleri, fetvâ teşkilâtıyla ilgili diğer problemlerinin çözümü onlara havale edilmiştir.

Şeyhülislâmın dinî-hukukî alanlardaki konumu her dönemde önemli olmakla birlikte başlangıçta idarî görevleri mahdud olup iftâ teşkilâtının başı sıfatıyla müftülerin tayiniyle sınırlı idi. Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren mevleviyet derecesindeki kadı ve müderrislerin tayin, terfi ve diğer işlemleri kazaskerlerden şeyhülislâmlara

62 A. Y. Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul 1998, s. 230 vdv.

63 İbn Kemal, *Risâle fî ef'âliyyeti Muhammed 'aleyhi's-selâm* adlı eseri (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2062).

64 P. Düzenli, "Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvâları Işığında Osmanlı Sünniliği", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 5/3, 2005, s. 259-286.

65 Naima, İpşirli, II, s. 453.

66 Kezâ, s. 514.

intikal edince idarî görevleri artmaya başlamıştır. XVII. yüzyıldan itibaren hekimbaşı, müneccimbaşı ve dergâhlara şeyh tayinleri⁶⁷ dâhil olmak üzere bütün ilmiye tevcihâtı, şeyhülislâmın sadrazama “işâret-i aliyye” denilen teklif ve inhâları ile yapılmaya başlanmıştır.⁶⁸

Şeyhülislâmın tayinler konusundaki yetkileri ve sorumlulukları çok ağır ve yorucu idi. Kanunnâmelerde her türlü tayin yetkisinin vekil-i mutlak olan sadrazamda olduğu açık olarak ifade edilmiştir.⁶⁹ İlmiye tayinlerinde özellikle XVII. yüzyıldan itibaren şeyhülislâmın teklifi (işâret-i aliyye) ve sadrazamın padişaha arzı, padişahın da onayı ile tayin gerçekleşmekte idi.

İşâret-i Aliyye: Şeyhülislâmın kendi yetki alanına giren karar ve icraatını sadrazama “işâret-i aliyye” veya bazen sadece “işâret” denilen kısa bir ibare ile teklif ederlerdi. Osmanlı bürokrasisinde devlet erkânının arzları, teklifleri, takrirleri için arz, telhis, buyruldu, işâret-i aliyye gibi özel tabirlerin kullanımı XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yerleşmiştir. Osmanlılar’da önemli tayinler yetkili âmirin teklifi, sadrazamın arzı, padişahın onayı tarzında üçlü karar halinde, hatta müneccimbaşı tayinlerinde olduğu gibi arzuhal üzerine, hekimbaşının inhâsı, şeyhülislâmın teklifi, sadrazamın telhisi (arzı) ve padişahın onayı tarzında dördümlü muâmelât şeklinde de olurdu. XV. ve XVI. yüzyıllarda ilmiye tevcihâtı kazaskerlere ait olduğundan şeyhülislâm işâret-i aliyyesine rastlanmamakta, bu tabir daha ziyade XVI. yüzyıl sonlarından itibaren görülmektedir. Şeyhülislâmın müderris, kadı, nakîbüleşraf kaymakamı, müftü tayinlerinde yerleşmiş formüller kullanarak altına mûtat imzalarını atarlardı. Meselâ şeyhülislâmın sadrazama teklif yazısında sadrazam, Üsküdar kazasının Eyüp Kadısı Şâban Efendi’ye şeyhülislâmın

67 Hüdâî Dergâhı şeyhinin “Der-i devlet mekîne arz-ı dâ’î-i kemîne” diye ve başlayan ve “Mine’l-abdî’-d-dâ’î li’-d-Devleti’l-Aliyye, Şeyh Seyyid Osman, Seccâde-nişîn-i Hüdâî, el-Üsküdarî” imzalı arzuhalı üzerine Şeyhülislâm Yenişehirli’nin “Tevcih buyurulmak mercudur, ed-dâî Abdullah, ufiye anı” işareti aliyyesi ve sadrazamın “Sahh”ı mucibince tevcih olunmak buyuruldu. Fi 3 Ramazan 1140” buyruldu (BOA, AE, III. Ahmed, nr.2836).

68 M. İpşirli, “İşâret-i Aliyye”, *DİA*, c. 23, s. 423-424.

69 Veziriâzamlar padişahın vekil-i mutlakı olmaları itibarıyla çok geniş yetkilere sahip olup, icratında sadece padişaha karşı sorumlu olmuşlardır. Fatih Kanunnâmesi’nde vüzeranın ve ümeranın başı olduğu, cümlelerin ulusu, cümle işlerin vekil-i mutlakı bulunduğu, teşrifatta herkesten önde geldiği belirtilmiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait Tevkîî Kanunnâmesi’nde ise, “Din ve devlet işleri, saltanat nizamının sağlanması, had, kısas, hapis, nefiy, tazir, siyaset cezalarının icrası, dava dinleme, şer’î ve örfî ahkâmı tatbik, zulmün bertaraf edilmesi, ülkenin idaresi, eyalet, sancak, timar, tevliyet, imamet, hitabet vs. tevcihi, hulasa bütün ilmiye ve seyfiye mansıplarının verilmesi hususunda bizzat padişah adına vekil-i mutlak olduğu” ifade edilmiştir, *Abdurrahman Abdi Paşa Kanunnâmesi*, haz. H. A. Arslantürk, İstanbul 2012, s. 22.

işaretleri (teklifi) ile verilmesini IV. Mehmed'e sunmuş, bu telhis üzerine padişah hatt-ı hümayun yazarak iade etmiştir.⁷⁰ Aynı şekilde İstanbul kadısı, daha sonra kazasker ve müderris tayinlerinde de aynı prosedür takip edilmiştir. Silsile halinde onbeş yirmi tayinin birbiriyle bağlantılı olarak teklifinde şeyhülislâmın işaret-i aliyyesi ile başlayan muâmelât padişahın hatt-ı hümayunu ile sonuçlanırdı. Bunun tipik bir örneği I. Mahmud'a sunulan bir tayinde görülmektedir. Şeyhülislâm Dürri Mehmed Efendi'nin teklif yazısından sonra Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa bütün tevcihatı silsile halinde sıralayıp "ma'lûm-ı hümayunları oldukta 'işaretleri mûcibince amel oluna' deyü mübârek hatt-ı hümayûn-ı inâyet-makrûnları keşide buyurulmak bâbında" şeklinde padişahın nasıl ifade kullanması gerektiğini de belirtmektedir. Nitekim bu telhis üzerine I. Mahmud, "İşaretleri mûcibince amel oluna" hatt-ı hümayununu yazarak tayin muamelesini tamamlamıştır. Aynı şekilde 1731'de Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerinin verilmesi için Şeyhülislâm Paşmakçızâde Abdullah Efendi'nin teklifi üzerine Sadrazam Kabakulak İbrâhim Paşa yazdığı telhiste konuyu arzemiş ve "işbu telhis üzerine 'işaretleri mûcibince amel oluna' deyü mübârek hatt-ı hümayunları keşide buyurulmak bâbında" şeklinde padişaha ne yapması gerektiğini ifade etmiştir.

Hatiplik, vâizlik, imamlik, müezzinlik, duâgûluk, cüzhanlık gibi cihetlerin tevcihinde genellikle ilgili vakıf mütevellisinden şeyhülislâma gelen arzlar üzerine şeyhülislâm, "Arz mûcibince tevcih olunmak buyurulur", "Sadaka buyurulmak mercûdur" tarzında işaret-i aliyyesiyle sadrazama teklifte bulunur, sadrazam telhisi ve padişah hatt-ı hümayunu alınarak dörtlü (müteveli, şeyhülislâm, sadrazam ve padişah) muamele tamam olurdu. Bu durum, Osmanlı bürokrasisinin gelişme çizgisini göstermesi bakımından önemlidir.

II. Mustafa, hocası Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi'ye zaaf derecesindeki hürmet ve bağlılığı sebebiyle âdetâ şeyhülislâm sadrazamın üstünde yer almış, bu durum muâmelâtta yerleşmiş bazı ifadelerin değiştirilmesine kadar varmıştı. Nitekim o zamana kadar kullanılan, "Tevcih olunmak mercûdur" yerine âmirane, "Tevcih buyurula" işaret-i aliyyesi yazılmaya başlanmıştır.⁷¹

XIX. yüzyılda kazaskerlerin önemli davalara bakmaları hususunda da şeyhülislâmın işaret-i aliyyesi gerekirdi.⁷² Padişahattan hatt-ı hümayun

70 BOA, İbnülemin-Tevcihat, nr. 79.

71 BOA, Ali Emîri, II. Mustafa, nr. 1563.

72 Rumeli Kazaskeri Emin Efendi'nin 12 Cemâziyelâhîr 1224 /25 Temmuz 1809'da davaya bakmasıyla ilgili Şeyhülislâm Dürriyâde'nin işareti için bk. BOA, Cevdet-Adliye, nr. 2792.

alındıktan sonra sadrazam genellikle, “Bâ-işâret-i aliyye ve bâ-hatt-ı hümayun tevcih buyuruldu” ifadesiyle buyruldusunu yazıp evrakı ruûsu yazılmak ve işlemleri tamamlanmak üzere kaleme gönderirdi.⁷³

Bazen şeyhülislâm işâret-i aliyyesini ahaliden gelen şikâyet, mahzar ve kadıdan gelen i’lâm üzerine yazardı. Nitekim Hısnmansûr (Adıyaman) müftüsünün rüşvet aldığı ve fetvâyı para ile sattığı, ahalie eziyet ettiğine dair halkın arzu halleri ve mahzarına istinaden Hısnmansûr nâibinin yazdığı i’lâm üzerine şeyhülislâm, “Ahalinin iş-tikâlarına binâen Edirne’ye nefy ü iclâ buyurulmak mercûdur, ed-dâif es-seyyid Mehmed Ârif Dürrîzâde, ufiye anhu” tarzında işâret-i aliyyesini yazarak sadrazama sunmuş, o da “İşâretleri mûcibince Edirne’ye nefy ü iclâsiyçün eyalet valisine ve mahallî kadıya hitaben hüküm buyuruldu” şeklindeki 1795 tarihli buyruldusunu yazmıştır.⁷⁴ Bu örnekte de görüldüğü gibi işâret-i aliyyede tarih bulunmamakta, sadece şeyhülislâmın kısa mütalaası, ismi ve imzası yer almaktadır. İlmiyeden olmasına rağmen hekimbaşı tayinlerinin şeyhülislâm işareti ve sadrazam telhisiyle olmayacağı şeyhülislâmın bir arzından anlaşılmaktadır.⁷⁵

XVI. asrın sonlarından itibaren padişahların devlet idaresine tam olarak hâkim olamamaları, sadrazamlar ve vezirler arasındaki rekabetin devlete zarar vermesi üzerine şeyhülislamların önemi ve gücü nispeten artmış, fiilen siyasetin içerisinde yer almışlardır. Bu dönemde padişahlar askerin ahvali hakkında, sefer ve barış kararı konusunda, sadrazam ve vezir tayini konularında şeyhülislamların görüş ve kanaatlerinden istifade etmeye önem vermişlerdir. XVI. asır sonunda, 1598’de şeyhülislamlık makamına tayin edilen Sun’ullah Efendi fikirlerini, tenkitlerini başta III. Mehmed ve I. Ahmed olmak üzere sadrazamlara ve yetkililere çekinmeden söyleyen bir şeyhülislamdı.⁷⁶

73 Şânîzâde, *Tarih*, 154-155, 188, 201.

74 BOA, Cevdet-Adliye, nr. 2848.

75 TSMA, nr. E 668, E 9351; BOA, HH, nr. 1459, 1555, 1560, 1580, 1855; BOA, Ali Emîrî, I. Ahmed, nr. 853; BOA, Ali Emîrî, II. Mustafa, nr. 1563; BOA, Cevdet-Adliye, nr. 2792, 2848; BOA, Cevdet-Dâhiliye, nr. 9715; BOA, İbnülemin-Tevcihat, nr. 79; Vâsıf, *Târih*, İlgürel, s. 239, 361; Şânîzâde, *Târih*, I, 154-155, 188, 201; *Düstur*, Birinci tertip, İstanbul 1293, III, 105-107; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 182.

76 Tarihçi Âlî ve Selânikî, dürüstlüğünü çok takdir ettikleri Şeyhülislâm Sun’ullah Efendi’nin toplumun nizam ve intizamı için ısrarla üzerinde durduğu hususları etraflıca anlatırlar. Bunlar arasında vakıfların idaresindeki israfın, kadınların çarşı ve pazarlarda rastgele gezmelerinin önlenmesi, rüşvetin yasaklanması, saraylı kadın ve hadımların idareye müdahalelerine engel olunması, paranın değerinin korunması, bozulmuş olan ilmiye mesleğine çekidüzen verilmesi konuları öne çıkar.

Sultan I. Ahmed'in, İran seferine çıkmak üzere Üsküdar'a geçirilen Kapıkulu askerinin hareketlerinin ertelenip ertelenmemesi konusunda Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'nin görüşünü sorması; sadrazamlık makamına Kuyucu Murad Paşa'nın getirilmesi hususunda Şeyhülislâm Ebülmeyamin Mustafa Efendi'nin görüşünü alması;⁷⁷ Öküz Mehmed Paşa'nın azlinden sonra Kayserili Halil Paşa'nın Sadrazam olması hususunda Şeyhülislâm Esad Efendi ile istişare etmesi;⁷⁸ IV. Mehmed'in Şeyhülislâm Ebusaid Efendi'nin tavsiyesi ile İpşir Paşa'yı sadrazamlık makamına getirmesi bu konuda önemli misallerdir.⁷⁹

Şeyhülislâmların sefere gitmeleri pek âdet olmadığı halde Hoca Sadeddin Efendi padişahı bizzat teşvik edip Hacı-i Sultanî olarak 1596 Eğri seferine katılmış, Haçova meydan muharebesinin kazanılmasında çok önemli rolü olmuş, ardından Şeyhülislâm tayin edilmişti. Oğlu Şeyhülislâm Esad Efendi (ö. 1625) II. Osman'ın Hotin seferine iştirak etmiş, İsakçı'ya kadar gitmişti.⁸⁰

Eğitim ve yargı alanında, ayrıca, hekimlik, müneccimlik, muvakkitlik gibi ilmiye teşkilatı içerisinde yer alan görevlerde yapılacak imtihanlar şeyhülislamın izni ile yapılırdı. XVIII. ve özellikle XIX. yüzyıllarda şeyhülislâmları en çok yıpratıcı konulardan biri olan bu imtihanların çok uzun aralıklarla yapılması görev bekleyen adaylar arasında büyük yığılmaya sebep olmakta, bu yüzden birçok usulsüzlük ortaya çıkmaktaydı.⁸¹ Genellikle yedi yılda bir yapılan imtihanlarda mağdur olduklarını iddia edenler çok değişik yollara başvururlar, şeyhülislâmı ve kazaskerleri şiddetle eleştirip haklarını aramaya çalışırlardı. III. Selim Ruus imtihanlarıyla ilgili olarak şeyhülislama gönderdiği hatt-ı hümayununda Ruus imtihanlarının çok ciddi yapılması, başarılı olanlara ruus verilip, rica ve şefaât ile asla ruus verilmemesi, böylece hem ilmin, hem de dinin itibarının korunmasını tembih etmektedir.⁸²

77 Naima, *Tarih*, I, 427; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, 282.

78 Katib Çelebi, *Fezleke*, I, 376.

79 *Tarih-i Naima*, İpşirli, VI, s. 1556; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 188.

80 M. Aktepe, "Esad Efendi", *İA*, IV, 358.

81 Şeyhülislâm Salihzâde yaşlılığı sebebiyle etrafındakileri ve hizmetkârlarını layıkıyla kontrol edememesi ve bunların bazı yolsuzluk dedikodularına sebep olması yüzünden 19 Şevval 1190/1776'da azledildi. Azlinden sonra pek çok yolsuzluk dedikoduları sebebiyle Bursa'ya sürüldü. Azil günü birkaç yüz danışmendi Bab-ı Fetva'ya çağırırmıştı, azledilince dağıldılar. Abdullah Vassaf Efendi yerine şeyhülislam olunca bir süre sonra danışmendleri tekrar çağırarak imtihan yaptı.

82 E. Z. Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, 1789-1807*, TTK Ankara 1988, s. 129.

Taşra Müftüleri Tayini: Şeyhülislâmlar vilayet, kaza ve sancak müftülerini inha ederlerdi. Osmanlılar'dan ayrılıp bağımsız hale gelen Balkan devletlerindeki müftülerin, diyanet görevlilerinin her türlü özlük işlemleri de Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki Müslümanların hâmisi olması sebebiyle şeyhülislâmlık tarafından gerçekleştirilmiştir. Yunanistan'da ve Bulgaristan'da 1913 yılından sonra müftülerin menşurları İstanbul'da şeyhülislâm tarafından verilmiştir.⁸³

Şeyhülislâmlara, özellikle 1830'larda kabine üyesi oldukları dönemden itibaren bazı ek görevler verilmiştir. 1871'de Ahmed Kemal Paşa'nın Maarif Nezâreti'ne geçmesiyle Evkâf-ı Hümâyûn nâzırlığı Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Beyefendi'ye ikinci görev olarak tevcih edilmişti. Dürrizâde Abdullah Beyefendi (ö. 1923), Sadrazam Damad Ferid Paşa'nın muahede şartlarını görüşmek üzere ikinci defa Paris'e gittiğinde (10 Haziran-14 Temmuz 1920) sadârete vekâlet etti.⁸⁴ Mustafa Sabri Efendi de bir süre kabine de sadarete vekâlet etti.

Meşveret meclislerinde şeyhülislâmlar etkili bir görev icra etmişlerdir. Divan-ı Hümâyûn'un eski gücünü kaybettiği XVIII. ve XIX. yüzyıllarda savaş ilânı, barış akdi, padişah hal'i, İstanbul ve taşradaki huzursuzluklar gibi konularda meşveret meclisleri daha sık toplanmış, daha geniş katılımlı, daha yetkili bir kurum özelliği kazanmış, şeyhülislâmlar burada en güçlü üye olarak baş sırayı almıştır. Şeyhülislâmlar ve ulema meşveret meclislerinde farklı görüşlerini ve muhalefetlerini açıkça ortaya koyarlardı. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın makul bir sebep yokken antlaşma şartlarını bozmamış olan Avusturya'ya savaş ilan etmesine devrin şeyhüislamı Çatalcalı Ali Efendi karşı çıkmıştı.⁸⁵

Zaman zaman bu meclisler şeyhülislâm konağında toplanmıştır. Dürrizâde Mehmed Atâullah Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında devleti meşgul eden Osmanlı-Rus harbiyle ilgili olarak şeyhülislâmın konağında yapılan meşveret meclisinde şeyhülislâm sert konuşmalar yapmış, yetkililerin Rusya ile savaş konusundaki tereddütleri karşısında, "Moskoflu Kırım'ı açıktan açığa zapt etti, sükût mu edelim?" diyerek savaş açılmasını teşvik etmiştir.

Yasincizâde Abdülvehhab Efendi, Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda karşılaştığı sıkıntılar ve özellikle isyan hareketleri üzerine toplanan meşveret meclislerinde isabetli görüşleriyle padişahın dikkatini çekti ve 28 Mart 1821'de Halil Efendi'nin yerine şeyhülislâmlığa tayin edildi.

83 İA, VII, 722.

84 DİA, c. 10, s. 36.

85 Tarih-i Silahdar, I, 757-58.

Meşveret meclislerinde görüşülen siyasî, askerî ve idarî konuların dinî ve hukukî meşruiyetini sağlamak için şeyhülislâmdan ayrıca fetvâ alınırdı.⁸⁶ Karantina uygulamasıyla ilgili şeyhülislam ve ulemanın da katıldığı meşveret meclisinde fıkıh ve fetvâ kitapları incelenerek caiz olduğu anlaşıldıktan sonra Şeyhülislâm Mekîzâde Mustafa Âsım Efendi karantinanın cevazı hakkında fetvâ verdi.⁸⁷ Yunanistan'ın bağımsızlığı hakkında 1830'da toplanan meşveret meclisinde bağımsızlık kararı şeyhülislâmın fetvâsına dayandırılmıştır.

Kurulacak yeni askerî teşkilât için 1826'da Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tâhir Efendi'nin konağında üç gün arayla yapılan iki meşveret meclisinde ulemâ fikhî açıdan konuyu değerlendirmiş, şeyhülislâmın hazırladığı birinci fetvâda askerî eğitimin zarureti, ikinci fetvâda ise askerden kaçanlara verilecek cezalar konu edilmiştir.⁸⁸

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması arifesinde sık sık toplanan meşveret meclislerinde Şeyhülislâm Kadızâde etkili rol oynamıştır. Batı usulünde tâlim istemeyen yeniçerilere karşı savaş tâliminin gerekliliğine fetvâ vermiş ve eşkinici adıyla tâlimli bir askerî birliğin teşkili kararlaştırılmıştı. Bununla ilgili hüccet-i şer'iyeye yazılarak ulemâdan başka devlet erkânına ve hatta ocak ağalarına da imza ettirilmişti. Muhtemel olaylara karşı Topkapı Sarayı'nda sancak-ı şerif çıkarılmış, başta şeyhülislâm olmak üzere bütün ulemâ, 3.500 talebe sancak altında toplanmış ve karşı çıkacak âsilerin bastırılmasına karar verilmişti. Şeyhülislâm, ocağın kaldırılmasına dair fetvâyı padişaha sununca kendisine bir elmas yüzük hediye edilmişti. Kadızâde ayrıca Nizâm-ı Cedîd askerine miğfer giydirilmesi konusunda da padişahı desteklemiş ve kavuk yerine miğfer giyilebileceğine dair fetvâ vermiştir. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında toplanan bir umumi meşveret meclisinde Reîsülküttâb Pertev Efendi'nin muhalefetine rağmen Ruslarla barış yapılmasını teklif ederek bu yolda bir kararın çıkmasını da sağlamıştır.

Meşveret meclislerinde şeyhülislamın ve ileri gelen ulemanın büyük itibarı ve etkisi vardı. Görüşülüp tartışılan konuların şer'îliği konusunda şeyhülislam veya ilmîne değer verilen nüfuzlu bir âlim fetvâ verir ve kanaat bildirirdi.⁸⁹

Meşveret meclislerinde bazı şeyhülislamların sert eleştiriler yaptıkları olurdu. Sunullah Efendi I. Ahmed'in cülûsunun (Aralık 1603)

86 *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, III, s. 16-24; *DİA*, c. 10, s. 37.

87 G. Sarıyıldız, "Karantina", *DİA*, c. 24, s. 463-65.

88 *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, XII, s. 146-150, Esra Yakut, Şeyhülislâmlık, *Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005, s. 156-157.

89 A. Akyıldız, "Meşveret Meclisi", *DİA*, c. 8, s. 248-49.

ardından 8 Haziran 1604'te üçüncü defa şeyhülislâm oldu. Bu dönemde yine çeşitli idarî ve askerî kararlarda, toplanan meşveret meclislerinde etkin rol oynadı. Özellikle Sadrazam Derviş Paşa ile karşı karşıya geldi. Hatta Haziran 1606'da yapılan bir meşverette I. Ahmed ile tartıştı. Sefer için hazırlanan ordunun hareket etmesi gerektiğini, ayrıca erzak temini için geliri doğrudan padişahın şahsî masraflarına ait olan Mısır hazine-sinden para takviyesini istediye de padişah bunu kabul etmedi.

Şeyhülislâmların diğer ulema ve devlet erkânı ile padişah iradesi olmadan meşveret meclisleri akdettikleri olurdu. Bunlar padişah hal'i ile ilgili toplantılardı. Nitekim 1623'de Şeyhülislâm Zekeriyazâde Yahya Efendi, kazaskerler ve devlet erkânı toplanarak Sultan I. Mustafa'nın zihni bakımdan hükümdarlık yapamayacak durumundan dolayı ikinci defa hal'ine ve Şehzâde Murad'ın cülusuna karar vermişlerdir.⁹⁰

Osmanlı teşkilâtında başlangıçtan itibaren ulemânın kurucu, uygulayıcı ve ıslah edici olarak önemli rol oynadığı bilinmektedir. Ulemânın reisi sıfatıyla şeyhülislâmlar bu konuda en önde gelmekteydi. Şeyhülislâm adayı aranırken XVII. yüzyıldan itibaren değişime ve yeniliklere ne ölçüde yardımcı, hatta öncü olacağı hususu dikkate alınıyordu. Bu hassasiyet ıslahatın yoğunlaştığı XVIII. ve XIX. yüzyıllarda daha da artmıştır. Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi (ö. 1810) yenilik taraftarı olması dolayısıyla III. Selim'in takdirini kazanmıştı (*DİA*, c. 10, s. 37). Dürrîzâde Abdullah Efendi (ö. 1828), Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında hazırlanan mazbataya mâzul ulemânın en kıdemlilerinden biri olarak imzasını koyması sebebiyle II. Mahmud tarafından takdir edilmiştir (*DİA*, c. 10, s. 36). Mehmed Ârif Efendi açık fikirli, Tanzimat dönemi yeniliklerini tasvip eden bir şeyhülislâmdır. Şeyhülislâmlığı döneminde kadılık ve nâiplik mesleğinde bir süreden beri görülen bozuklukların giderilmesi için yeni düzenlemeler yapmıştır. Bâb-ı fetvâda ehil kimselerden bir meclis kurarak Osmanlı ülkesinde görev yapan kadıları beş sınıfa ayırmış, kadılık mesleğine intisap edecekler fıkıh, sakk-ı şer'î⁹¹ ve ferâiz ilmini öğretmek için Süleymaniye Camii yakınında Muallimhâne-i Nüv-vâb adıyla bir hukuk mektebi açılmasını sağlamıştır.

Şeyhülislâmlar genelde kültürlü ve varlıklı aile ortamında iyi tahsil görmüş kimseler olarak güzel sanatlar, şiir, edebiyat, hat⁹²,

90 *Tarih-i Naima*, İpşirli, II, s. 514.

91 S. Kaya, "Sak", *DİA*, c. 35, s. 586-87.

92 Âşir Efendi aynı zamanda iyi bir hattattı. Bahçekapı'da bugün kendi adıyla anılan caddede bulunan konağının bahçesinde bir kütüphane ve dârülkurrâ kurmuş, buraya görevliler tayin ederek bazı gelirler tahsis etmiştir. Ayrıca Kastamonu'da

müzik⁹³ alanına ilgi duyan, anlayan önemli bir kısmı da bu alanlarda eserler meydana koyacak kadar uzmanlaşmış kimseler idi. Bunların başında şair şeyhülislamlar gelmektedir.⁹⁴

Şeyhülislâm Dairesi ve Bâb-ı Meşihat: XVII. ve XVIII. yüzyıllara kadar şeyhülislâmların maiyeti ve meşihat makamı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yer almamaktadır. Erken dönemlerde şeyhülislâmların fetvâ emîni, çuhadar, telhisçi, kâtip, müsevvid, mübeyyiz, mukabeleci, mühürdar ve müvezzi gibi yardımcıları vardı. Bunlar arasında önemli yeri olan fetvâ emîni derin fikhî bilgiye sahip, şer'î meselelere vâkıf, dirayetli âlimler arasından seçilirdi. Fetvâ eminliğinin Ebüssuûd Efendi tarafından ihdas edildiği bilinmektedir. Özellikle XVI. yüzyıldan sonra şeyhülislâmlar fetvâların kaynaklarının bulunması ve formüle edilmesi işini eminlere bırakmışlardır. Şeyhülislâmlardan fetvâ emaneti hizmetinde bulunanlar genellikle sağlam ve sistemli fetvâlar vermişler daha sonra düzenli fetvâ mecmuaları meydana getirmişlerdir. Bunlar arasında Çatalcalı Ali Efendi, Yenişehirli Abdullah Efendi, Menteşzâde Abdürrahim Efendi ve Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi ilk akla gelen isimlerdir.

Osmanlı Devleti'nde özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra şeyhülislâmların resmî dairelerine Bâb-ı Meşihat denilmiştir. Osmanlı Devleti'nde her yetkilinin kendi oturduğu konağın bir kısmını, genellikle de selâmlığını resmî daire olarak kullanması bir gelenektir. Vak'a-i Hayriyye'ye kadar (1826) şeyhülislâmlar da oturdukları konakların selâmlık kısmını meşihat dairesi olarak kullanırlardı. Yerleri müsait olmayanlar ise uygun bir konak kiralayarak oraya taşınırlar ve resmî işleri burada görürlerdi. Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra Sadrazam Mehmed Selim Paşa Sultan II. Mahmud'a takdim ettiği bir taktirinde Eski Saray'ın serasker dairesi olmasını, Ağakapısı'nın da şeyhülislâmlığa tahsisini arz etmişti. II. Mahmud bu arz üzerine yazdığı hatt-ı hümayunda teklifin çok uygun olduğunu, yeniçeriliğin ve Ağakapısı'nın unutulması için burasının şeyhülislâmlara verilmesini ve adının da Fetvahâne olmasını emretmiş, sadrazamlar için sabit

bulunduğu sırada orada da hayır eserleri yaptırmıştır. Günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi'nin bir bölümünü oluşturan kütüphanesinde bizzat kendisinin istinsah ettiği bazı yazmalar da bulunmaktadır, bk.İ. Erünsal, "Âşir Efendi Kütüphanesi", *DİA*, c.4, s.8; M. İpşirli, "Âşir Efendi", *DİA*, c. 4, s. 8. Hüsamzâde Abdurrahman Efendi'nin (ö. 1670) hat sanatında, özellikle ta'likte üstat ve ayrıca mükemmel bir kermankeş olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

93 Cem Behar, *Şeyhülislâm'ın Müziği: XVIII. Yüzyılda Osmanlı Türk Musikisi ve Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin Atrabü'l-Âsâr'ı*, İstanbul 2017.

94 A. F. Bilkan – Y. Çetindağ, *Şeyhülislâm Şairler*, Ankara 2006.

Paşakapısı olduğu gibi şeyhülislâmlar için de belirli bir yer olmasını istemiştir. Bunun üzerine Bâb-ı Meşihat'ın Ağakapısı'na taşınmasına karar verilmişse de bu sırada büyük bir yangın geçiren Bâbiâli'nin çalışmaları geçici bir süre için buraya nakledildiğinden ancak Bâbiâli'nin tamirinden sonra 1827'de Ağakapısı meşihata tahsis edilmiştir.

Yine aynı hatt-ı hümayunda Fetvahâne'nin ihtiyaçtan fazla olan oda ve binalarının boş kalmaması için bunların çeşitli sebeplerle ilim tahsil edemeyenlere haftanın belli günlerinde ders verilmek üzere tahsis edilmesi istenmiş, bu hususların şeyhülislâm efendiye bildirilerek görüşünün alınması emredilmiştir.⁹⁵

1836'ya kadar burası sadece Fetvahâne olarak kullanılırken o zamana kadar kendi evlerini resmî daire gibi kullanan kazaskerler ve İstanbul kadıları da çok geniş olan bu mekâna taşınmışlardır. Böylece başlıca şer'î ve hukukî kurumlar bir yerde toplanmış bulunuyor, sık sık değişen şeyhülislâm, kazasker ve İstanbul kadısı konaklarının yerini bulmakta güçlük çeken halk da rahata kavuşmuş oluyordu.

Kaynaklarda zaman zaman Bâb-ı Fetvâ ve Fetvahâne olarak da geçen Bâb-ı Meşihat çeşitli dairelerden teşekkül etmekteydi. Bu kurumun XIX. ve XX. yüzyıllardaki teşkilât ve gelişmesini devlet salnâmelerinden takip etmek mümkün olmaktadır. Meselâ 1918 yılında Bâb-ı Meşihat Fetvâhâne-i Âlî, Hey'et-i İftâiyye, İ'lâmât-ı Şer'iyye Müdüriyeti, Te'lîf-i Mesâil Şubesi, Nakîbüleşraf Dairesi (nekabet ale'l-eşrâf), Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe, Medrese-i Süleymâniyye, Sahn Medresesi, İbtidâ-i Dâhil Medresesi, İbtidâ-i Hâric Medresesi, Tcdkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi, Meclis-i Meşâyih, Mek-tûbî Dairesi, Muhâsebât Dairesi, Me'mûrîn Müdüriyeti, Sicill-i Ahvâl Müdüriyeti, Evrak Müdüriyeti, Şûrâ-yı İlmiyye, Encümen-i İntihâb-ı Me'mûrîn-i İlmiyye, Medresetü'l-kudât, Müneccimbaşılık, Sıhhiyye Müfettiş-i Umûmîliği gibi dairelerden oluşmaktaydı.⁹⁶ Bâb-ı Meşihat'ın tam ve ayrıntılı teşkilâtı ayrıca İlmiyye Salnâmesi'nde de verilmiştir.

Bâb-ı Meşihat sadece resmî bir daire değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki pek çok ilmî, kazâî ve siyâsî-ıdarî toplantı ve faaliyetler için de bir merkez olmuştur. Medrese mezunlarının mülâzemet imtihanları ile⁹⁷ kadı ve müderrislerin ruûs imtihanları burada yapıldı.⁹⁸ XIX. yüzyıl boyunca giderek önem kazanan ve sık sık akdedilmeye

95 Lutfi, *Tarih*, haz. M. Aktepe, c. I, s. 161-162.

96 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, s. 138-143.

97 Vâsıf, *Tarih*, s. 293.

98 Lutfi, *Tarih*, IX, s. 150; X, s. 102.

başlanan meşveret meclisleri de zaman zaman Bâb-ı Meşihat'ta toplanır ve başta sadrazam olmak üzere bütün yetkililer bir araya gelir ve ülkenin önemli meselelerini görüşürlerdi. Bu fevkalâde toplantıların nerede yapılacağı padişah iradesiyle kesinlik kazanırdı.

XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında padişahlar çeşitli vesilelerle Bâb-ı Meşihat'ı ziyaret etmişler, şeyhülislâm ve diğer yetkililerle konuşup taltiflerde bulunmuşlardır.⁹⁹ Şeyhülislâmların azledildiğini göstermek için Bâb-ı Meşihat'ın fenerinin söndürülmesi bir âdet idi. Bu âdet çeşitli şiirlerde nükte konusu bile olmuştur.

Ağakapısı meşihata tahsis edildikten sonra birçok defa tamir görmüş, tefrişi ve eksikliklerinin giderilmesi için gayret sarf edilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde bu iş için kullanılan malzeme ve binaların bedelleriyle ilgili pek çok belge bulunmaktadır.

Daha sonra İstanbul Kız Lisesi buraya taşınmış, 1927'de çıkan yangında binalarla birlikte Meşihat'ın arşivi de büyük hasara uğramıştır. Bir süre sonra giriş kapısının sağında yapılan üç katlı bina 15.000 m2 civarındaki bahçe ile birlikte İstanbul Üniversitesi Botanik Enstitüsü'ne verilmiş, ancak Süleymaniye Külliyesi'nin Haliç'ten görünüşünü engelleyen bu yapının iki katı yıktırılmıştır.

Bâb-ı Meşihat'ın günümüzde İstanbul Müftülüğü olarak kullanılan Fetvahâne binası 1982-1985 yılları arasında tamamen yıktırılarak aslına uygun şekilde yeniden yaptırılmıştır. Ayrıca giriş kapısının hemen sağındaki iki katlı bina bugün yaklaşık 10.000 cilt sicilin muhafaza edildiği Şer'iyye Sicilleri Arşivi olarak kullanılmaktadır. Cümle kapısının solundaki iki katlı binanın üst katı müftülük kütüphanesi olup yazma ve matbu bütün muteber fetvâ kitapları başta olmak üzere zengin bir fıkıh eserleri koleksiyonunu ihtiva etmektedir. Binanın alt katında ise henüz gereği gibi tasnif edilmemiş olan meşihat arşivi bulunmaktadır.¹⁰⁰

Şeyhülislâmlık, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından önce Şer'iyye ve Evkâf Vekâleti'ne dönüştürülmüş, 1924'te hilâfetin ilgasıyla birlikte bu vekâlet kaldırılarak Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur.

99 Lutfi, *Tarih*, X, s. 27.

100 BOA, HH, nr. 8871, 16.248; BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 20.772, 27.379, 33.095, 36.841; BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, nr. 2043; BOA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 19.670; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, İstanbul 1334, s. 138-143; İlmiyye Salnâmesi, tür. yer.; Vâsîf, *Târih*, İlgürel, s. 293; Atâ Bey, *Târih*, III, 139-140; Lutfi, *Târih*, I, 161-162, 166-167; V, 66; IX, 39, 57, 114, 121, 127, 150, 157; X, 27, 93, 102; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 139, 199, 208-209; İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 647.

1. ŞEYHÜLİSLAM BİYOGRAFİLERİ*

İlim hayatı, oluşan geleneğin icabı olarak birçok ulemâ ailesinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Osmanlı döneminde bu durumun daha kuvvetli bir şekilde kendini gösterdiği bilinmektedir. Köklü ailelere mensup şeyhülislâmların sayısı büyük bir yekûn tutmakta, Hocasadeddinzâdeler, Dürrîzâdeler ve Mirzazâdeler çok sayıda şeyhülislâm çıkaran ailelerin başında yer almaktadır. Şeyhülislâmların başta fıkıh olmak üzere dinî ilimlerin çeşitli dallarında eser yazmaları yanında şair, tarihçi, sanatkâr ve kütüphane sahibi, ayrıca ilim ve sanat hâmisi olarak Osmanlı kültür ve sanatına katkıları son derece önemlidir. Kemalpaşazâde, Hoca Sadeddin, Zekerîyyâ-zâde Yahyâ Efendi, Ârif Hikmet Bey gibi tanınmış şair, tarihçi, hattat, kültür adamı dışında tezkirelerde ve diğer biyografik eserlerde adlarına ve eserlerine yer verilen birçok şeyhülislâm bulunmaktadır. Şeyhülislâmların nüfuzları ve muhitleri sayesinde ilmi ve sanatı himaye ettiklerine dair çeşitli örnekler vardır. Osmanlı tarihinde şeyhülislâmlara ait listelerin oluşturulduğu bilinmektedir. Bunlar Kâtib Çelebi'nin *Takvîmü't-tevârih*'i¹⁰¹, Mehmed Şem'î'nin *Esmârü't-tevârih*'i¹⁰², İsmail Hami Danişmend'in İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi'nin beşinci cildi Osmanlı Devlet Erkanı başlığı ile hazırladığı oldukça sihatli listesidir.¹⁰³ Toplu biyografileri *Devhatü'l-meşâyih* ile (İstanbul, ts.) *İlmiyye Salnâmesi*'nde yer alır. Ayrıca *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye* ve zeyillerinde geniş bilgilere rastlanır.¹⁰⁴

İslâm devletlerinde ve Osmanlıda meslek mensupları için biyografi (tabakat) kitapları hazırlanması yerleşmiş gelenek idi. Osmanlı döneminde şeyhülislamlar için de birincisi sadece şeyhülislam biyografilerini veren *Devhatü'l-meşâyih*, ikincisi ise biyografilerle birlikte Meşihat makamının teşkilatını içeren *İlmiye Salnâmesi* olmak üzere iki eser hazırlanmıştır.¹⁰⁵

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Devhatü'l-meşâyih", *DİA*, c. 9, 1994, s. 229-230; "İlmiyye Salnâmesi", *DİA*, c. 22, 2000, s. 145-146.

101 Kâtib Çelebi, *Tavîmü't-tevârih*, İstanbul 1146

102 Mehmed Şem'î Efenid, *Esmârü't-tevârih*, *Tarihin Meyveleri*, haz. S. F. Göncüoğlu - S. Alpay, İstanbul ts., s. 101-113.

103 *Osmanlı Devlet Erkanı*, İstanbul 1971, s. 109-168.

104 A. Özcan, *eş-Şek'iku'n-Nu'mâniyye*, *DİA*, c. 38, s. 485-86.

105 Günümüzde şeyhülislam biyografileri üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları* (Ankara 1972) adlı eserinde 129 şeyhülislam biyografisini topluca verdiği gibi, Richard Repp, *The Mufti of Istanbul* (London 1986) adlı eserinde kurumun teşkilini ve erken dönem tarihini incelemekte

Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'nin (ö. 1787) yazmış olduğu *Devhatü'l-meşâyih* teşkilinden kendi zamanına kadar şeyhülislamlık görevinde bulunmuş olan bilginlerin hayat hikayelerini içermektedir. Osmanlılar'da Taşköprizâde'nin *eş-Şekaiku'n-Numâniyye*'sinden sonra biyografik eserler telifi bir gelenek haline gelmiştir. Bunlar için tabakat, vefeyât, terâcim vb. yanında "ulu ağaç" anlamına gelen devha kelimesi de kullanılmıştır. Daha önce Osmanlı şeyhülislamlarının hal tercümelerine şuaara tezkirelerinde, *eş-Şeka'iku'n-Numâniyye* ve zeyillerinde dağınık bir şekilde yer verilmişse de bu konuda yazılan ilk müstakil Türkçe eser, *Devha-i Meşâyih-i Kibâr* (*Devhatü'l-meşâyih*)'tir.

Müstakimzâde bu eserinde, ilk Osmanlı şeyhülislâmı kabul edilen Molla Fenarî'den (ö. 1431) Şeyhülislâm Feyzullahefendizâde Mustafa Efendi'ye (ö. 1745) kadar ilk altmış üç şeyhülislâmın biyografilerini vermiştir. Müellif daha sonra eserine iki defa zeyil yazmıştır. Birinci zeyil, 64. şeyhülislâm Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'den (ö. 1748) 76. şeyhülislâm Ebûbekirefendizâde Ahmed Efendi'ye kadar on üç, ikincisi 77. şeyhülislâm Pîrîzâde Osman Sâhib Efendi'den 88. şeyhülislâm Müftîzâde Ahmed Efendi'ye kadar on iki şeyhülislâmın biyografilerini ihtiva etmektedir. Müstakimzâde, önceki şeyhülislamların biyografileri için *eş-Şekâiku'n-Numâniyye* ve zeyillerinden faydalanmış, çok daha geniş yer ayırdığı çağdaşı şeyhülislamlar için kendi müşahade ve çalışmalarına dayanmıştır.

Devhatü'l-Meşâyih'in İstanbul kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. Yazmaların kenarında, şeyhülislamların çoğunun müderrislik, kadılık, kazaskerlik, şeyhülislamlık görevlerine gelmesiyle ilgili olarak düşürülmüş yüzlerce tarih beyti yer almaktadır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (TY, nr. 1878) kayıtlı *Devhatü'l-meşâyih*'in kenarında Şeyhülislâm Molla Fenarî, Ebûsuûd, Çivizâde, Müeyyedzâde Abdülkadir, Bostanzâde Mehmed, Ebûlmeyâmin Mustafa, Zekeriyâyâzâde Yahyâ, Ahîzâde Hüseyin, Muîd Ahmed, Bahâî Mehmed, Bolevî Mustafa, Esîrî Mehmed, Debağzâde Mehmed ve Mirzazâde ailelerinin bazan ayrıntılı, bazan kısa şecereleri de verilmiştir.

ve Ebûsuud Efendi'ye kadar ilk onbeş şeyhülislâm'ın etraflı biyografisini vermektedir. Münferid olarak ise *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde alfabetik sıra ile bütün şeyhülislamların hayat hikâyeleri verildiği gibi birçok şeyhülislâm müstakil makale konusu da olmuştur. Ayrıca Molla Fenarî, Kemalpaşazade, Ebûsuud Efendi gibi ünlü şeyhülislamlar ve eserleri üzerine doktora tezleri yapılmıştır.

Zeyilleri. Çok beğenildiği anlaşılan esere geleneğe uygun olarak peş peşe zeyiller yazılmıştır. Ayıntâbî Mehmed Münîb Efendi'nin (ö. 1823) bu esere iki zeyli vardır. Birinci zeyil, 89. şeyhülislâm Mekki Mehmed Efendi'den 93. şeyhülislâm Mustafa Âşir Efendi'ye kadar gelmektedir. Mustafa Âşir Efendi'nin birinci zeyilde verilen biyografisinin son kısmı ikinci zeylin başında tamamlanmış ve ikinci zeyil 95. şeyhülislâm Sâlihîzâde Ahmed Esad Efendi ile son bulmuştur.

Süleyman Fâik Efendi (ö. 1838) Ayıntâbî'nin zeylini devam ettirmiş, 96. şeyhülislâm Şerifzâde Atâullah Efendi'den 104. şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tâhir Efendi'ye kadar yedi şeyhülislâmın biyografisini kaleme almıştır. Esere başka bir zeyil yazan Mektûbîzâde Abdülaziz Efendi ise (ö. 1279 / 1862-63) Süleyman Fâik Efendi'nin zeylini yetersiz ve yanlış bulduğu için yeniden zeyil yazmak ihtiyacını duyduğuna eserin başında belirtmektedir.

Devhatü'l-meşâyiḥ ve zeyillerine ait bazı yazmalarda yer yer takrizler ve eser hakkında manzum olarak düşürülmüş tarihler de bulunmaktadır. Ahmed Rifat Efendi (ö. 1876), Müstakimzâde'nin eserinden ve zeyillerinden faydalanarak sonuna da kendisi birkaç biyografi ekleyip baştan 108. şeyhülislâm Âtîfzâde Hüsameddin Efendi'ye (ö. 1871) kadar olan şeyhülislâmın hayatını yeniden kaleme almış ve eserini *Devhatü'l-meşâyiḥ maa zeyl* (İstanbul, ts., taşbaskı) adıyla yayımlamıştır. Rifat Efendi dîbâcede sadece Müstakimzâde ile Ayıntâbî'nin adlarını zikretmekte, diğer zeyil sahiplerinden bahsetmemektedir. Burada ayrıca eserini eş-Şekaiku'n-Numâniyye tercümesinden ve diğer tarihlerden faydalanarak yazdığını belirtmektedir. Rifat Efendi asıl olarak Müstakimzâde'den istifade etmekle birlikte üslûbunu oldukça hafifletmiş ve biyografileri kısaltmış, onun eserinin kenarında yer alan tarih mısralarına ve şecerelere kendi eserinde yer vermemiştir. Bu eserin, şeyhülislâmlık müessesesi hakkında kısa bir önsöz ve içindekiler kısmı eklenmek suretiyle tıpkıbasım olarak da neşri yapılmıştır (İstanbul 1978).¹⁰⁶

106 Müstakimzâde, *Devha-i Meşâyiḥ-i Kibâr (Devhatü'l-meşâyiḥ)*, İÜ Ktp., TY, nr. 1206, 1878, 6209; Ayıntâbî Mehmed Münîb, *Zeyl-i Devhatü'l-meşâyiḥ*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 241/4, 251/4; Bağdatlı Vehbi, nr. 1148/5; Süleyman Faik Efendi, *Zeyl-i Devha-i Meşâyiḥ*, Süleymaniye Ktp., Ali Emîrî, nr. 1085; Mektûbîzâde Abdülaziz Efendi, *Zeyl-i Devha-i Meşâyiḥ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2267; Ahmed Rifat Efendi, *Devhatü'l-meşâyiḥ maa zeyl*, İstanbul, ts.; *Sicill-i Osmânî*, III, 340; *Osmanlı Müellifleri*, III, 7; TCYK, tür.yer.; Babinger (Üçok), s. 345, 374, 383, 394; Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 370-373; Ahmed Özel, "Ayıntâbî Mehmed Münîb", *DİA*, IV, 246.

İlmiyye Salnâmesi: Meşihat makamı tarafından İstanbul'da 1334'te (1916) Cerîde-i İlmiyye'nin ilâvesi olarak yayımlanmıştır.¹⁰⁷ Bir çıkarılmış olan İlmiye *Salnâmesi*'nin çıkarılma gayesi meşihat makamını ve buna bağlı birimleri tanıtmak, faaliyetleri hakkında bilgi vermek şeklinde belirtilmiştir.

Osmanlı ilmiye mesleği açısından büyük önem taşıyan ve alanında önemli bir boşluğu dolduran eser muhteva itibariyle üç ana bölümde değerlendirilebilir. Bütün salnâmelerde genellikle giriş niteliğinde rastlanan takvim, Kânûn-ı Esâsî, elkâb-ı resmiyye vb.den sonra birinci bölümde "Ashâb-ı Merâtib-i İlmiyye" başlığı altında (s. 57-301), eserin yayımlandığı 1916 yılında merkez ve taşradaki bütün ilmiye ricâlinin daha önceki "tarîk defterleri" usulünde tam ve sistemli bir kesiti sunulmaktadır. Bu kısımda o tarihte kadrolu veya pâyeli durumda olan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadılığı, Haremeyn, bilâd-ı hamse, mahreç, devriye, Edirne ve İzmir pâyelileri listeler halinde verildikten sonra Osmanlı medreselerinde benimsenmiş olan yukarıdan aşağıya doğru Dârülhadis, Süleymaniye, Hâmise-i Süleymâniyye, Mûsile-i Süleymâniyye, Hareket-i altmışlı, İbtidâ-i altmışlı, Sahn-ı Semân, Mûsile-i Sahn, Hareket-i dâhil, İbtidâ-i dâhil, Hareket-i hâric, İbtidâ-i hâric olarak on iki derecede bulunan müderrislerin listesi ve selâtin camilerinin vâizleri, ardından şeyhülislâmlığın merkez teşkilâtında yer alan daireler, İstanbul mahkemeleri, encümenler, huzur dersleri hocaları, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye ve Medresetü'l-kudât dersleri ve hocaları, şeyhülislâmlığın Osmanlı taşra teşkilâtında görev yapan kadı ve müftülerin isimleri vilâyet alfabetik sırasına göre kaza taksimatında yer alır.

İkinci kısım (s. 304-641), Ali Emîrî Efendi tarafından kaleme alınan "Meşihat-i İslâmiyye Tarihçesi" başlıklı bir makale ile başlar. Bunu Ahmed Refik'in (Altınay) ansiklopedi tekniğiyle hazırladığı, herhangi bir tafsilâta ve menkıbeye yer vermeyen, doğum yeri ve tarihi, tahsili, memuriyet ve azil tarihleri, varsa eserlerinin ismi, vefatı, mezarı konularında, sondan beşi hariç 124 şeyhülislâmın hayat hikâyesi takip eder. Salnâmeye müstesna bir değer kazandıran husus, Osmanlı şeyhülislâmlarının bizzat kendi imzalarıyla bugün birçoğunun nerede olduğu bilinmeyen fetvâ örneklerine yer verilmesidir. Burada, on beşi hariç 109 şeyhülislâm biyografisinin hemen altına bazan birden fazla olmak

107 İlmiye *Salnâmesi*, Meşihat-i Celile-i İslâmiyye'nin Cerîde-i resmiyyesine Mülhakdır, Meşihat-ı Ulyâ mektubculuğu mariitiyle Tertib olunmuştur, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Matbaa-i Âmire İstanbul 1334 (1916), 736 sayfa.

üzere, çoğunluğu Fetvahâne'den alınmış orijinal 256 fetvânın tıpkıbasım örnekleri kaydedilmiştir.

Üçüncü bölüm (s. 642-736), genel olarak salnâmenin hazırlandığı tarihte şeyhülislâm ve Evkâf nâzırı olan Mustafa Hayri Efendi'nin medrese programları ve müfredatının ıslahı, yeni tip medreselerin açılması konusundaki çalışmalarını yansıtmaktadır. Bu kısım, Muallim Emin Bey tarafından kaleme alınan "Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs" adlı makaleyle başlamaktadır. Osmanlı eğitim tarihi alanında yazılan ilk derli toplu yazı olan bu makale daha sonraki çalışmaların başlıca kaynağı olmuştur. Ancak burada yer alan bilgilerin ihtiyatla kullanılması gerekir. Ardından Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, haftalık müfredat programı yer almakta, son olarak da Medresetü'l-kudât Nizamnâmesi, ders programı, bu kurumda müdürlük yapanlar ve nihayet 1855-1914 yılları arasında buradan mezun olan hukukçuların yıllara göre isimleri, memleketleri, dereceleri ve memuriyetleri verilmektedir. Salnâmenin içinde ayrıca yirmi bir fotoğraf bulunmaktadır.

Eserin hazırlanmasında, o tarihte şeyhülislâm olan ve kendisinden önceki yüzyıl boyunca büyük ihmale uğramış ilmiye mesleğine yeni bir hüviyet kazandırmak isteyen Mustafa Hayri Efendi'nin rolü büyüktür. Salnâmeyi, bu dönemde meşihat mektupçusu olan Ebül'ulâ Mardin derleyip neşre hazırlamıştır. Eser Seyid Ali Kahraman, Ahmet Nezih Galitekin ve Cevdet Dadaş tarafından Latin harflerine çevrilip orijinal fetvâlar aynen konularak tekrar yayımlanmıştır (İstanbul 1998).

2. BİR ŞEYHÜLİSLAM BİYOGRAFİSİ: SUN'ULLAH EFENDİ*

XVI. asır sonları ile XVII. asır başlarının Osmanlı ilmiye teşkilâtında bir dönüm noktası teşkil ettiği konusunda birçok muasır tarihçiler adetâ görüş birliği içerisinde dirler. Başta Koçi Bey olmak üzere bu tarihçi ve gözlemciler, bu dönemde ortaya çıkan olaylar ve siyasî gelişmelerin böyle bir netice doğurduğunu örnekler ile anlatmaya ve çareler üzerinde durmaya çalışmışlardır.¹⁰⁸

Bu karışık ve hareketli dönemde yaşamış olan Sun'ullah Efendi, III. Mehmed ve I. Ahmed devirlerinde dört defa meşihat makamına getirilmiş, siyasî mülâhazalarla sık sık görevden alınmış, devrinin çok çeşitli problemlerine tedbir ve çareler aramak mevkiinde bulunmuş bir âlimdir.

Sun'ullah Efendi,¹⁰⁹ Kanunî Sultan Süleyman kadiaskerlerinden Cafer Efendi'nin¹¹⁰ oğlu olup 960/1553 yılında İstanbul'da doğmuştur. Önceleri babasından ve Fuzayl Çelebi'den¹¹¹ ders almış, daha sonra Ebüsuud Efendi'ye intisab ederek, en güzîde talebeleri arasına girmiş ve 977/1569'da ondan mülâzim olmuştur.

Mülâzemeti müteâkib ilk olarak Ramazan 978/Ocak-Şubat 1571'de 40 akçe ile Beşiktaş'ta Hayreddin Paşa Medresesi'nde¹¹² vazifeye başladı.¹¹³ Safer 981/Haziran 1573'te bu medreseden ayrıldıktan sonra bir süre hangi görevde bulunduğu bilinmemekteyse de bu sırada muhtemelen İstanbul'da mülâzemette bulunarak kadiasker divanına

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 13 (1987), s. 209-256.

108 Koçi Bey, Gelibolulu Mustafa Âli ve Mustafa Selânikî gibi müellifleri bunlar arasında sayabiliriz.

109 Hayatı hakkında derli-toplu bilgi bulabileceğimiz eserler arasında Nev'îzâde Atâ'î, *Hadâ'îku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şakâ'ik*, İstanbul 1268, s. 552-7; Rif'at Efendi, *Devhatü'l-meşâyih*, (taşbaskıdan tıpkıbasım), İstanbul 1978, s. 39-42; İlmiye *Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 422-6; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1311, III, s. 233-4 sayılabilir.

110 Ebussu'ûd Efendi'nin amcası Abdünnebi Efendi'nin oğludur. Medrese tahsilinden sonra, Manisa müftülüğü, Şam kadılığı, Anadolu kadiaskerliği gibi önemli görevlerde bulunmuş, II. Selim'e hocalık yapmıştır. 985/1577-78'de vefat etmiş, Eyüb'de Kasım Paşa Camii'ne defn edilmiştir. Atâ'î, s. 136-7; SO, II, 70.

111 Fuzayl Çelebi, Zenbilli Ali Efendi'nin oğludur. Medrese tahsilinden sonra çeşitli yerlerde tedris görevinde bulunmuş, Bağdat, Haleb ve Mekke'de kadılık yapmıştır. 991/1583'de vefat etmiş, Zeyrek'te babası yanına defnedilmiştir. Birçok eser telif etmiştir. Atâ'î, s. 275-8; SO, IV, 24.

112 Medrese için bk. C. Baltacı XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976, s. 242-3.

113 Atâ'î, s. 553.

devam etmiş,¹¹⁴ Muharrem 984/Nisan 1576'da ise Mahmud Paşa Medresesi'ne¹¹⁵ müderris olmuştur. Şevval 987/Kasım-Aralık 1579'da Zemahşerî'nin¹¹⁶ Bakara Suresi tefsirine dair yazdığı risale bulunmaktadır. Bu, muhtemelen onun, Mahmud Paşa Medresesi'nden sonra Cuma-delûlâ 988/Haziran-Temmuz 1580'de Şah Sultan Medresesi'ne¹¹⁷ tayin için hazırladığı takrir dersi olmalıdır. Çünkü eserin başında Sun'ullah Efendi'nin bu risaleyi yazarak camide takrir ettiği, kendisine Sultaniye-i Cedide Medresesi¹¹⁸ tevcih edildiği belirtilmektedir.¹¹⁹ Ancak risalenin takriri ile görev tarihi arasında uzunca bir süre bulunmaktadır. Bu, imtihan ile tayinin tekemmülû safhası arasında geçen süre olabilir.

Sun'ullah Efendi aynı yıl içinde Şaban 988/Eylül-Ekim 1580'de Hankah Medresesi'ne tayin edilmiş, Şaban 990/Ağustos-Eylül 1582'de ise Sahn-ı Semân müderrisi olmuştur. Buradaki müderrisliğinin üç yıl kadar devam ettiği görülmektedir. Kasımpaşa Kulaksız mezarlığında Yahudilerin gürültü ederek Müslümanları tedirgin etmeleri üzerine açılan tahkikata Galata kadısı ve Bayezid mütevellisi ile birlikte 17

- 114 Medreseden mezuniyetten sonraki bekleme ve staj dönemine "mülâzemet" adı verildiği gibi, daha sonraki dönemlerde İstanbul'a gelip kadiasker divanına devama da "mülâzemet" denilmektedir. Bu konuda örnekler için bk. Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadiaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sayı 10-11, 1983, s. 221-32.
- 115 Mahmud Paşa'nın biri İstanbul, diğeri Edirne'de olmak üzere iki medresesi bulunmaktadır. Atâî, Sun'ullah Efendi'nin bunlardan hangisinde görev yaptığını belirtmemekle birlikte, o sırada İstanbul'da bulunduğu ve kaynaklarda herhangi bir şehir değişikliğinden bahsedilmediğine göre Mahmud Paşa'nın İstanbul'daki medresesi olması gerekir. Mahmud Paşa'nın medreseleri için bk. Baltacı, s. 289-294.
- 116 Carullâh ez-Zemahşerî (öl. 538/1143-4), Türk asıllı meşhur bir müfessirdir. "Keşşâf" adlı tefsiri bilhassa belâgat yönünden mükemmel bir eser olup, Osmanlı medreselerinde en çok okunan, istinsah edilen ve üzerine şerh ve haşiye yazılan bir eser idi.
- 117 Yavuz Sultan Selâm'ın kızı, Lütî Paşa'nın zevcesi Şah Sultan'ın İstanbul'daki medresesi, bk. Baltacı, s. 436-7.
- 118 Şah Sultan'ın Medresesi 981/1573-4'de Zaviye'den medreseye çevrildiği için "Cedide" denilmiş olması muhtemeldir.
- 119 Risâle'nin başında bu husus şu şekilde belirtilmektedir: "Hâzihi'r-risâletü li'l-mah-dûmi'l-fâzıl, mecma'u mefâhiru'l-fezâ'il ve'fevâzıl, el-muhakkıku'l-allâme ve'l-mudakkıku'l-fehhâme Sun'ullah Efendi el-Müderris bi-Medreseti Mahmud Paşa, ketebehâ li'd-dersi'l-âm. Sümmenne'l-mahtûm el-fâzıl, sâhibü hâzihi'r-risâle tevellâ el-Medresetü'l-Cedîdeti's-Sultâniyye eyzan. Fe-akade eyzan meclisen âliyen fi'l-câmi'i min evveli tefsiri sûreti'l-Bakara li'z-Zemahşerî, fi evâhiri Şevvâl sene 987. Süleymaniye, Kasıdecizâde, nr. 675, vr. 108a (Risâle bu mecmuanın 108a-118b varakları arasında bulunmaktadır.)

Cumadelûlâ 993/17 Mayıs 1585 tarihli fermanla Semâniye Müderrisi Sun'ullah Efendi'nin de tayini bu sıradadır.¹²⁰

Şevval 993/Ekim 1585'te Şehzâde Medresesi'ne, Şaban 996/Temmuz 1588'de Vâlide Nurbânû Sultan'ın Üsküdar'daki medresesine (Vâlide-i Atik Medresesi) müerris olmuştur.¹²¹

Sun'ullah Efendi'nin bundan sonra geleneğe uygun olarak kadılık mesleğine geçtiğini görüyoruz. Zilkade 998/Eylül 1590'da Ebüsuudzâde Mustafa Efendi yerine Bursa kadılığına tayin edilmiştir. Selânikî bu tayinden bahsederken Bursa'da büyük bir yangının çıktığını, bir kısım insanlar üzerine duvarlar yıkılarak şehid olduklarını ve bu sırada Mustafa Efendi'nin Bursa kadılığından azledilerek Vâlide müderrisi Sun'ullah Efendi'nin tayin olunduğunu yazmaktadır.¹²²

Sun'ullah Efendi bundan sonra süratle yükselerek Cumadelahire 999/Nisan 1591'de Bostan-zâde Mustafa Efendi yerine Edirne kadılığına,¹²³ 29 Receb 1000/11 Mayıs 1592'de Mevlânâ Muslihiddin Efendi yerine İstanbul kadılığına tayin edilmiştir.¹²⁴ Aynı sene içinde 9 Şevval 1000/19 Temmuz 1592'de Anadolu kadıaskerliğine,¹²⁵ bir yıl sonra 13 Şevval 1001/13 Temmuz 1593'de Rumeli kadıaskerliğine tayin olunmuş¹²⁶ ve iki seneye yakın bu görevde kalmıştır.¹²⁷

Sun'ullah Efendi'nin Rumeli kadıaskerliği zamanında kendi divanında (mahkemesinde) bakmış olduğu davalara ait bir defter İstanbul Şer'îye Sicilleri, Rumeli Sadareti Mahkemesi'nde bulunmaktadır.¹²⁸

120 BOA. *Mühimme* LVIII, 111/103.

121 Buradaki görevi için Atâ'î "Ol buk'a-i celilede ka'ide-i eslâf üzere meclis-i hâss-i ulemâ-i a'lam ve akd-i cem'iyet-i ders-i âm etmişler idi" demektedir, Atâ'î, s. 553.

122 Mustafa Selânikî, *Târih*, İpşirli, s. 224. Buradaki ifadedden, kadının yangında kusurlu görülerek görevden alındığı anlamı çıkmaktadır.

123 *Kezâ*, s. 235.

124 *Kezâ*, s. 270. Bu tarihte gerek Edirne'ye, gerekse İstanbul'a ulemâ arasında geniş çaplı silsile halinde tayinler yapılmıştır.

125 *Kezâ*, s. 279.

126 *Kezâ*, 323.

127 Sun'ullah Efendi'nin Rumeli kadıaskerliğinde bulunduğu sırada, Müderris Mehmed Nihâlî Efendi, Sun'ullah Efendi'ye karşı "şer-i şerife muhâlif ve edebe mugayir" sözler söylediği için müderrislikten azledilmiştir. *Târih-i Silsile-i Ulemâ*, Esad Efendi ktb. nr. 2142, vr. 61b; Atâ'î, s. 619.

128 İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivi, Rumeli Sadareti ve Şer'atcılığı Defterleri nr. 21. 80 varaklık bu defterdeki davalar Rebîülevvel 1002 - Rebîülâhîr 1003/ Kasım-Aralık 1593-Aralık-Ocak 1594-95 tarihleri arasında bulunmaktadır. Defterin kapağında "Hâzihî Mecelletün li-en yüktebe fihâ sûretü's-sicillât el-vâkı'a fi zemeni a'lemü'l-ulemâ efdalül'l-fudalâ Sun'ullâh Efendi b. el-Mevlâ el-merhûm Ca'fer Efendi el-Kâdî bi-asâkiri Rûmili el-ma'mûre, Hurrîre fi evâsıtı şehri-i recebü'l-mürecceb, li-sene isneteyn ve elf.

III. Mehmed'in cülûsunda yeni Padişâh'a biat eden devlet erkânı arasında Rumeli Kadiaskeri olarak Sun'ullah Efendi de bulunmaktadır.¹²⁹ Cülûsu müteâkib, ileri gelen devlet erkânı arasında yapılan tayin ve aziller sırasında Sun'ullah Efendi Rumeli kadiaskerliğinden azledilmiş, mutad tekaüd ücretinden başka "hil'at-ı fâhire" ile de padişahın iltifatına mazhar olmuştur. Muharrem 1007 / Ağustos 1598'de ise tekaüdlük ücretine yevmî 50 akçe zam yapılmıştır.

Sun'ullah Efendi mesleğinde mutad olan bu devri kademe kademe tamamladıktan sonra 12 Rebiülevvel 1008 / 2 Ekim 1599 tarihinde ilmiye mesleğinin en yüksek pâyesi olan şeyhülislâmlık makamına tayin edilmiştir.¹³⁰ Bu makama geldikten sonra, toplum meseleleriyle ciddî bir şekilde ilgilendiği görülmektedir. Tarihçi Mustafa Selânikî, bu sırada Sun'ullah Efendi'nin engel olunmasını istediği hususları şu şekilde vermektedir:¹³¹

Müftî Efendi hazretlerinin münkerât men buyurup nizâm u intizâmîcün ıslâh-ı âleme cidd ü cehd buyurdıklarıdır.

Ve Müftî'l-enâm ve Şeyhülislâm Sun'ullâh Efendi hazretleri "Selâtîn-ı izâm câmi'lerinde mevlûdu'n-Nebî okundukda mütevelliler ekâbirü a'yâna münakkaş siniler ile nebât u akideler ve sırça maşrabalar ile envâ'-ı eşribeler çeküp, halkun üstünden geçip, fukarâ vü müsâfirîn ü mucâvirîn hakk-ı nazarı kalup, bir çirkin bit'atdür" deyü vakfun böyle itlâf u isrâfâtına rızâ göstermeyüp, "Hasbeten li'llâh medreselerde ve tab'hânelerde fukarâ vü mesâkini it'âm eyleyüp, şart-ı vâkıfı yerine getirürsenüz hoş ve illâ gitdükçe bid'at-ı seyyi'e izdiyâd bulup, evkâfa sakıl bahâlar ile muhâsebe yazmak nâ-meşrû' fâsid nesnedür" diyü men' eylediler. Ve "Mutlaka tâ'ife-i nisâ âşikâre bazarlarda ricâl arasında gezme-yeler" deyü nidâlar itdurdiler. "Ve Pâdişâh-ı âlem-i penâh hazretleri elbette hükkâmı rüşvet almakdan men' ü zecr eyleyüp, nisâ ve tavâşî umûr-ı mülk ü saltanatda medhalleri olmayup ve dirhem ü denânîr ahvâline küllî teşevvüş tatarruk eylemişdür. Alâ eyyi hâl bezl-i maddûr eyleyüp, âbâ vü ecdâd-ı izâmları zamânlarında altın ve gümüşü ne veçhile kullanırlardı? Hâlâ gâyet perîşân hâl olmuştur. Azîm tedârük ile tekayyüd olmak gerekdür ve illâ neticesi yaramazdur. Ve tarîk-ı ilm kemâl mertebe muhtell ü müşevveş olmuştur. Nizâm u intizâm bulmazsa hâl be-gâyet müşkildir. Elbette hüsn-i re'y ü tedbir gerekdür" deyü te'kidât eylediler.

129 Selânikî, *Târîh*, İpşirli, 434.

130 *Kezâ*, 826.

131 *Kezâ*, 826.

Ramazan 1008/Nisan 1600'de cereyan eden Yahudiyye Kera Kadın (Esther Kira) hadisesinde Sun'ullah Efendi'yi görmekteyiz. Bu kadın Harem-i Hümayûn'la yakınlık kurarak, bundan büyük menfaat sağlamış ve birçok kimsenin, bu arada Sipahîlerin mağdur olmasına sebep olmuştur. İstanbul gümrüğünün iltizamı karşılığında verdiği kalb akçelerin Sipahîlere ulûfe olarak dağıtılması askeri galeyana getirmiş ve Sipahîler, topluca Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'ye gelerek, kendilerine değeri düşük akçe verilmesine sebep olan Yahudiyye Kera Kadın'ın katli için "fetvâ" almak istemişler, Sun'ullah Efendi, zimmiyyenin katlinin şer'an caiz olmadığını, şehirden sürülmesini temin edeceğini söylemiş ve "varun bir arzuhal yazın getirin. Muradınız ne ise ben sadetlü Padişâh hazretlerine göndereyim, hatt-ı hümayûnlarıyla cevap buyursunlar" demiş ise de, olay yatışmamış ve gelişen olaylar neticesinde Kera ve iki oğlu katl edilmiştir. Bu durumdan çok müteessir olan Vâlîde Safiye Sultan, olayı önlemediği için damadı Halil Paşa'yı ve Sipahîlere cesaret veren Sun'ullah Efendi'yi suçlamış ve bu nevi davranışların devlet için bir leke olduğunu söylemiştir.¹³²

1009 yılı ortalarında Eflak voyvodası Mihai (Mihai Viteazul)'in elçisi Dimo, Yanova ve Lipva kalelerinin ahvalini Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem İbrahim Paşa ile serhatte görüştüktan sonra Paşa tarafından İstanbul'a gönderilmişti. O sırada İstanbul'da sadaret kaymakamı olan Hâfız Ahmed Paşa, daha önce Mihai ve elçisi Dimo'nun kendisini aldattığı ve birçok Müslüman'ın ölümüne sebep olduğunu hatırlayarak bunun intikamını almak üzere elçiyi hapsedip, meseleyi Sun'ullah Efendi'den istifta ettiğinde Şeyhülislâm, "Gerek Mihai ve gerek elçisi olan mel'ûn-ı pür mekr ü âlin bir veçhile ahd ü emânı şer'an makbûl olmayup, elbette katl ü tenkil olunmaları vâcibdir" şeklinde mufassal bir fetvâ vermiş, buna istinaden Hâfız Paşa Dimo'yu çengele urup siyaset etmişti. Bu hadiseye çok içerleyen Sadrazam İbrahim Paşa, Vâlîde Safiye Sultan ve Babüssaâde Ağası'na mektub ve arzlar yazıp, Dimo'nun öldürülmesini akla ve şeriate aykırı ve kendisine bir ihanet saymıştı. Bu mektup ve arzlar III. Mehmed'e sunulduğunda Şaban 1009/Şubat-Mart 1601'de Hâfız Ahmed Paşa Sadaret Kaymakamlığı'ndan hemen alınmıştı.¹³³

Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi, bu sırada merkezi büyük çapta meşgul eden âsi Kara-Yazıcı Abdülhalim'in affedilip Çorum'a sancakbeyi olarak tayininde de etkili olmuştu. O sırada, Sun'ullah Efendi'nin

132 *Kezâ*, s. 854-56.

133 *Na'imâ, Târîh*, İpşirli, I, 174-76

yeğeni olan Çorum kadısı Çelebi Kadı, Sinan Paşa-zâde Serdar Mehmed Paşa'nın Kara-Yazıcı'dan daha çok halka eziyet ettiği, Kara-Yazıcı'nın herhangi bir kötülüğü olmadığı meâlinde amcasına mektup yazmış, Sun'ullah Efendi de meseleyi yatıştırmak için bu yönde teşebbüslerde bulunmuştu.¹³⁴ Sivas Beğlerbeğisi'nin de aynı şeyleri yazması üzerine Serdar Paşa azledilmiş, Kara-Yazıcı da Çorum Beğlerbeyliği'ne tayin olunmuştu. Ancak daha sonra Kara-Yazıcı'nın tekrar karışıklıklar çıkarması Sun'ullah Efendi'yi müşkil duruma sokmuştu.¹³⁵

Sun'ullah Efendi, olayların seyrinden oldukça hareketli geçtiği anlaşılan bu ilk meşihatinden 2 Safer 1010/2 Ağustos 1601 tarihinde ayrılmış,¹³⁶ 19 Safer'de, kendisine şeyhülislâm mâzûllerine verilen 500 akçe ulûfe tahsis edilmişti.¹³⁷

Sun'ullah Efendi'nin bu sırada fetvâdan azli Yemişçi Hasan Paşa¹³⁸ ile olan ihtilâfından ileri gelmişti.¹³⁹ Damad İbrahim Paşa'nın cepheye vefatı üzerine o sırada Kubbe Veziri ve Sadaret Kaymakamı olan Yemişçi Hasan Paşa 21 Muharrem 1010/22 Temmuz 1601'de sadarete getirilmiş,¹⁴⁰ ayrıca Damad İbrahim Paşa'dan dul kalan III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan¹⁴¹ kendisine nikâhlanmış ve bu arada Paşa'ya bir hayli menkul ve gayri-menkul hibe ve temlik edilmiştir.

134 Sun'ullah Efendi'nin yeğeninin, amcası adına Kara-Yazıcı'dan 30.000 altın aldığına, böylece bu mektubu yazdığına dair bir iddia kaynaklarda zikredilmektedir. Na'imâ, *Tarih*, I, 313.

135 Mustafa Akdağ, "Kara-Yazıcı", *İA*, VI, s. 339-342; İ. Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, İstanbul 1950, s. 202-3.

136 Danişmend, *Kronoloji*, III, 526; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, İstanbul 1286, 147; Na'imâ, *Târîh*, İpşirli, I, 179 (Her iki kaynakta haber olarak vermekte, kesin tarih vermemektedir).

137 "Bundan akdem Müftî olan Sun'ullâh Efendi hazretlerine ber-vech-i tekaüd yevmi 500 akçe vazîfe ve sâir müftî olup müteka'id [olanlara] virilü geldiği üzre yigirmi kile buğday..." verilmesi belirtilmektedir, 19 Safer 1010/19 Ağustos 1601, BOA. MAD. 18155, s. 4.

138 Hasan Paşa Arnavud asıllı olup, çaşnigir-başlık, kapıcı-başlık, Yeniçeriği ağalığı ve kubbe vezirliği gibi görevlerde bulunmuş, 1010/1601'de sadrazam olmuş, 1012/1603'de idam olunmuştur. SO, II, 1267-7; Orhan F. Köprülü, "Hasan Paşa", *İA*, V/1, s. 330-4.

139 Yemişçi Hasan Paşa olayı ve Sun'ullâh Efendi'nin hadiselerle müdahalesi, bu olaylara bizzat şahit olan Hasanbeyzâde tarafından ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bu çalışmada Yemişçi olayı, esas olarak Hasanbeyzâde'den alınmakla birlikte zaman zaman diğer kaynaklara müracaat edilmiştir. N. Aykut, *Hasan Beyzâde Tarihi*, (Basilanmış doktora tezi) İstanbul 1980, II, 232-263.

140 Na'imâ, (*Târîh*, İpşirli, I, 178) tarihi 20 Muharrem 1010 olarak vermektedir. Burada Danişmend'in verdiği tarih esas alınmıştır.

141 Hayatı için bk. M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980, s. 45.

Serdar-ı Ekrem sıfatıyla sefere gitmesi istenilen Hasan Paşa, mevsimin ilerlemiş bulunduğunu, Serdar Lala Mustafa Paşa'nın orduyu idare edip kendisinin hazırlık ve tedarik yaparak baharda hareket etmesinin uygun olacağını Padişah'a arz etmiş ise de, Sun'ullah Efendi'nin Sadrazam'ın derhal gitmesi hususunda III. Mehmed'e ısrarla yaptığı telkinler üzerine Yemişci'nin hemen hareketi için ferman çıkmıştı.¹⁴²

Sun'ullah Eendi'nin bu tutum ve müdahalesinden rahatsız olan ve kendisini emniyette hissetmeyen Hasan Paşa, Şeyhülislâm başta olmak üzere ilmiye ve seyfiye ricâlinden birçok kimsenin azlini sağlamadan ayrılmamıştı. Hatta bu mansıb değişikliklerinde çok ileri gittiği için birçok kimseyi de mağdur edip gücendirmişti.¹⁴³

Sun'ullah Efendi'nin bir yıldan fazla süren mazuliyet döneminde de devlet meselelerinden uzak kalmayarak hadiseleri yakından takip ettiği görülmektedir. Nitekim Yemişci Hasan Paşa'nın sefere hareketi esnasında Sadaret Kaymakamı olarak bıraktığı Damad Halil Paşa'nın¹⁴⁴ rüşvet yediğinin Sun'ullah Efendi tarafından Padişah'a arz edilmesi üzerine derhal kaymakam, görevden alınmış,¹⁴⁵ yerine Saatci Hasan Paşa¹⁴⁶ getirilmişti. Ancak, Saatci'nin kaymakamlığı sırasında Anadolu'daki karışıklığın büsbütün artması dolayısıyla Saatci de azledilerek, Sun'ullah Efendi ile sıkı teması olan Güzelce Mahmud Paşa¹⁴⁷ Sadaret Kaymakamlığına tayin edilmiştir.

142 Hasanbeyzâde, Sun'ullah Efendi'nin bu fikir ve davranışında hatalı olduğunu, Serdar'ın ertesi sene Nevruz'da hareket etmiş olması halinde çok daha iyi neticenin elde edileceğini belirtmekte ve "bu bâbda Mevlânâ-yı merkurum hatâ-i fâhişi mukarrer ve ziyâ-ı şemsden azhardır" demektedir. Hasanbeyzâde, *Tarih*, Tez, II, 232-3.

143 Na'imâ bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "...ammâ bu ibrâm için Sun'ullâh Efendi'ye bî-huzûr olup, mesned-i fetvadan azli itdirmeyince hareket etmedi. Der-i Devlet'de manâsıb-ı ilmiyye ve seyfiyyeyi kendü re'yi üzre münasibine tevcih idüp, sadr-ı fetvadan Edirne pâyesine varınca tebdil ü tağyir kimini terfî ve kimini azl ile tahkîr etti". Na'imâ, *Tarih*, İpşirli, I, 179.

144 Halil Paşa Bosna asıllı olup, Enderun'da yetişerek silâhdarlık, Yeniçeri ağalığı, Konya ve Anadolu valiliği, kapudan-ı deryalık, kubbe vezirliği ve sadaret kaymakamlığı gibi görevlerde bulunmuştur. Fatma Sultan'la evlenmiş, 1012/1603'de vefat etmiş, Atik Ali Paşa Camii'ne defnedilmiştir. *SO*, II, 285.

145 Hasanbeyzâde, *Târih*, Tez, II, 233.

146 Hasan Paşa Enderun'da yetişerek mir-âhurluk, Yeniçeri ağalığı, Rumeli ve Diyarbekir beğlerbeğliği, kubbe vezirliği ve sadaret kaymakamlığı gibi görevlerde bulunmuş, 1012/1604'de vefat etmiştir. *SO*, II, 127.

147 Mahmud Paşa Enderun'da yetişerek Yeniçeri ağalığı, Kars muhafızlığı, kubbe vezirliği, Sadaret kaymakamlığı gibi görevlerde bulunmuş, 1013/1605'te vefat etmiştir. *SO*, IV, 316.

Sun'ullah Efendi, oldukça faal geçtiği yukarıdaki örneklerden anlaşılan, mazuliyet döneminden sonra 22 Receb 1011/5 Ocak 1603 tarihinde Hoca-zâde Mehmed Efendi'nin azliyle boşalan meşihat makamına ikinci defa getirilmiştir. Sun'ullah Efendi'nin ancak otuz dört gün devam eden¹⁴⁸ bu ikinci meşihati döneminde İstanbul'da önemli siyâsî hadiseler olmuş, bunların neticesinde 26 Şaban 1011/8 Şubat 1603'de Sun'ullah Efendi azledilerek Ebûlmeyâmin Mustafa Efendi meşihat makamına getirilmiştir.¹⁴⁹

Sun'ullah Efendi'nin bütünüyle içinde bulunduğu bu hadiseler Osmanlı ilmiye teşkilâtının olduğu kadar Osmanlı siyasî ve askerî tarihinin de önemli olaylarıdır. Bunlar özellikle Yeniçeriler ile sipahiler arasında düşmanlığın yerleşmesinde bir dönüm noktası olmuştur.¹⁵⁰

Bu sırada olaylar şöyle gelişmiştir:

Yemişçi Hasan Paşa serhadlerde önemli bir başarı kazanamamış, ayrıca İstanbul'da hadiselerin aleyhine geliştiği kendisine duyurulması üzerine alelacele adamlarıyla birlikte yola çıkmıştır. İstanbul'a geceleyin giren Paşa, kendisine temlik edilen İbrahim Paşa Sarayı'na gitmiş, o gece Sadaret Kaymakamı Mahmud Paşa ile görüşmüş, Mahmud Paşa'nın zahirî dostluk göstermesine rağmen aslında aleyhine olduğunu anlamıştır. Bu arada kadiaskerlerle görüşüp durumu müzâkere ettikten sonra, ayrıca Sun'ullah Efendi ile bir mülâkat talebinde bulunmuş, fakat bu talebi Şeyhülislâm tarafından kabul edilmemiştir.

Bu sırada sipahîler, Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'den Hasan Paşa'nın katli hususunda fetvâ alarak Sadaret Kaymakamı Mahmud Paşa'ya vermişler,¹⁵¹ Paşa bu fetvâyı daha etkili kılmak için kadiaskerleri davet ederek onlara da tasdik ettirmiştir. Mahmud Paşa, sipahilerin arzusuna uyarak Hasan Paşa'nın katli hususundaki fetvâyı bir telhis ile birlikte Padişah'a göndermiştir. Ancak III. Mehmed, Padişah ile vezir arasına kulun girmesinin doğru olmadığını bildirerek Mahmud Paşa'nın isteğini reddetmiştir.

Bu sırada taraflar artık iyice belli olmuş, Sun'ullah Efendi ve Güzelce Mahmud Paşa'nın sipahiler tarafında olmasına mukabil, Yeniçerilere dayanan Hasan Paşa, aleyhine gelişen bu durumu yakinen bilerek gizlice Ağakapısı'na gitmiş ve o sırada yanında bulunan tarihçi

148 Danişmend, *Kronoloji*, III, s. 527.

149 Atâ'î, s. 512.

150 Yeniçeri ile sipahî anlaşmazlıkları için bk. M.T. Gökbilgin, "Sipahî", *İA*, X, s. 693.

151 Na'imâ, bu fetvanın Hasan Paşa henüz yolda iken güzelce Mahmud Paşa tarafından şeyhülislâmdan alınıp sipahîlere verildiğini zikretmektedir. *Târîh*, İpşirli, I, 218

Hasanbeyzâde'ye yazdırdığı telhisinde Mahmud Paşa'nın zorbalara 30 bin filori vaad ettiğini, Paşa ber-taraf edilmese İstanbul'da büyük fitnenin çıkacağını ifade etmiştir.

Hasan Paşa, ayrıca bütün bu fitnenin sebebinin Sun'ullah Efendi olduğunu, daha önce yeğeni Çelebi Kadı vasıtasıyla Kara-Yazıcı'dan rüşvet aldığını anlatarak Yeniçerilerin, Sun'ullah Efendi'nin izâlesini veya hiç olmazsa Rodos'a sürülmesini istediklerini ifade eden bir telhisi Hasanbeyzâde'ye yazdırmıştır. Hasanbeyzâde bu telhisin muhteva-sını şu şekilde vermektedir:

Paşa-yı sâhibü't-tedbîr bu bende-i hakîri göricek yanına da'vet idüp, Yeniçeri lisânından pâye-i serîr-i sa'âdet-masîre bir telhîs tezkire tahrîrini sifâriş buyurdılar. Mazmûnı bu ki: "Yeniçeri kullarınız, bi'l-fi'l mesned-i iftâda olan Mevlânâ Sun'ullâh, birâder-zâdesi Çelebi-Kadı yedi ile Celâlî (Kara) Yazıcı'dan otuz bin gurusu alıp, Sinan Paşa oğlunu mazul ettirüp, bundan sonra yine tek durmayup, zorbalarla ittifâk idüp, gâh Divan basdırup ve gâh Kapı Ağası ve Dârüssaade Ağası başların taleb itdirüp hâliyâ dahi Veziriâ'zam başını istedüp, bundan sonra dahi galîz mülâhazalarda olup, lisana gelmez tedârükler idüp fitne vü fesatdan hâli olmamağla izâle-i vücudu lâzım u mühimm olmuşdur dirler. Gerçi Mevâlî-i izâm zümresinden olmağla zâhiren katli bir gûnedir. Ammâ Rodos cezîresine bâri sürgün olup, fetvâ hizmeti bir sâlih ü mütediyyin ve kendü halinde olduğu müte'ayyin kimesneye verilmesi lâzım u vâcib olmağın bi'l-fi'l Anadolu Kadıaskeri olan Mevlânâ Mustafa dâ'îleri sâlih ü dindâr ve affî ü perhîz-kâr, belki sâhib-i kerâmet denilse mukarrer ü muhakkak olduğu kavî-i musaddak idüğüne binâen zikr olan fetvâ hizmeti müşârün-ileyh Mevlânâ Mustafa dâ'îlerine inâyet buyrulup anın yeri olan Anadolu Kadıaskerliği, İstanbul kazâsından munfasıl olup, mütakîm ü mütediyyin olan diğer Mevlânâ dâ'îlerine sadaka buyurulmak bâbında fermân Pâdişâhıdır deyü yazup getir" deyü fermân eyledikleri ecilden fi'l-hâl minvâl-i meşrûh üzre yazup teslîm eyledüğümde bir dest-mâle bağlayup mühürleyüp yanlarında alı-koydular.¹⁵²

Hasan Paşa, ayrıca vezirlere, ulemaya, meşâyih, rikâb-ı hümayûn ağalarına, askerin ileri gelen ağalarına hitâben "Her kim ki Pâdişâh-ı zıll-ı İlâh hazretlerine itâ'at üzeredir, yat u varakları ve şemşîr-i berrâkları ile

152 Hasanbeyzâde, *Târîh, Tez*, II, 247-8.

ale's-seher Süleymaniye haremine gelüp, hâzır ve ne fermân olunursa nâzır olalar. Bir akçeden yüzbin akçeye dek dirliği olanlar tehallûf ihtimâli olmaya" şeklinde 'buyuruldu' yazarak bunları geceleyin Yeniçeriler ile sahiblerine göndermiş ve hepsini ertesi gün Süleymaniye Camii haremine davet eylemişti.

Ertesi gün büyük bir kalabalık Süleymaniye haremde cem olup, bu sırada Padişah'ın Yeniçerilerden memnuniyetini bildiren hatt-ı şerifin okunması üzerine, Yeniçeriler tatmin olmuşlar, ancak yukarıda muhtevası verilen telhisde belirtilen istekleri tekrarlamışlar,¹⁵³ bir başka müftünün tayinini ve Güzelce Mahmud Paşa'nın katlini istemişlerdi. Vezirîâzam bu isteklere olumlu cevap vermiş, sonra sipahî elebaşılarının isimleri tesbit olunmuş ve o sırada At Meydanı'nda Aslan-hâne önünde toplanan sipahîlerden zorbaları teslim etmeleri istenmiş ise de bunu reddetmişlerdi.

Bu sırada Saray'dan Hasan Paşa'nın telhisine gelen cevâbî hatt-ı şerîfde Sun'ullah Efendi'nin azledilerek Rodos'a sürülmesi ve Ebül-meyâmin Mustafa Efendi'nin meşihate tayini ferman olunmuştu. Rodos'a sürülmek üzere Davud Ağa kırk kapıcı ile Sun'ullah Efendi'nin evine gönderilmiş, fakat durumu önceden haber alan Sun'ullah Efendi gizlice kaçarak saklanmıştı. Sun'ullah Efendi'nin görevden alınmasını fırsat bilen Hasan Paşa şehrin kapılarını kapatarak âsîleri tenkile muvaffak olmuştu. Yeniçeri ağası Darbhane yakınında Kurşunlu Han'ı basarak sipahîleri katletmişti. Sipahîlerin elebaşlarından Poyraz Osman ve Öküz Mahmud ele geçirilerek öldürülmüş, böylece görünüşte mesele yatışmıştır.

Sun'ullah Efendi'nin bundan sonra sıkıntılı bir mazuliyet dönemi geçirdiği ve bunun önemli bir kısmında gizlenmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki faaliyetleri, temasları hakkında kaynaklarda pek bilgiye rastlanmamaktadır.

Diğer taraftan, Vezîrîâzam Hasan Paşa, muhaliflerine galip geldikten sonra keyfî icraatı ile pek çok kimseyi gücendirmiş böylece aleyhine bir grup oluşmasına sebebiyet vermişti. Ehl-i örf ve ehl-i şer'den birçok kimseyi sebebsiz yere azletmiş, hatta bazılarını idam ettirmiştir. Saray ile münasebetleri bozulmuş, o sırada kendisinin yakını olan Tarihçi Hasanbeyzâde'nin de ifâde ettiği gibi "mukarreb-i Pâdişâhî" olanlarla iyi geçinememiştir. Sipahîlerin gayesinin Sun'ullah Efendi'yi hilâfete

153 Hasanbeyzâde, telhis muhtevasının ocak ağaları tarafından askere tâlim ettirildiğine sonradan vakıf olduklarını söylemektedir. *Târih*, Tez, II, 249.

geçirmek olduğunu, böyle bir fitnenin defini sağladığını söyleyerek, Padişahın adeta kendisine minnet borçlu olduğunu söylemeye başlamıştır. Etrafındakilerin, Hasan Paşa'nın tavır ve hareketlerini mübalağalı bir şekilde intikal ettirmeleri, neticede Padişah ve Vâlide Safiye Sultan'ın da Hasan Paşa'nın aleyhine dönmelerine sebep olmuştur. Böylece meydana gelen güvensizlik havası içinde Hasan Paşa azl ve idam edilmiştir.

Bu gelişmelerde Sun'ullah Efendi'nin etkisi olduğu hususunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak dolaylı olarak böyle bir neticenin husulü için çalıştığı düşünülebilir. Nitekim Ganî-zâde Efendi,¹⁵⁴ Hasan Paşa'nın katlinin keyfiyetini sorduğunda Sun'ullah Efendi'nin verdiği cevabı Atâ'î şu şekilde vermektedir:

Ganî-zâde buyurur ki Sun'ullah Efendi'den katlin keyfiyetinden sordum, Sun'ullah Efendi şöyle cevap verdiler:

Bir gece bir şahs-ı nûrânî zâhir olup, elime bir suret-i fetvâ sunup, imzâ teklif eyledi. Baktığımda Yemişçi hakkında verdiğim fetvânın aynen suretini gördüm. O kimseden istihâm eyleyip, lütfeyle bunu bana teklif eyleme, bir def'a fetvâ verdiğim için bu gûne belâya mübtelâ oldum diye imtinâ' ettiğimde, ısrâr etti. Yanımdan bir kimse 'sana bu teklifi yapan Hazret-i Ali'dir. Karşıda erike-nişin olan Hazret-i Rasûl-i Ekrem'dir. Onun emriyle gelmiştir' demesi üzerine 'sem'an ve tâ'aten' diyüp fetvâyı imzaladım. Ol sâ'at Yemişçi Hasan Paşa-yı dest-beste ve gerdûn-şikeste meydân-ı siyâsete getirdiler. Ve Hazret-i Ali kellesini düşürdükten sonra oradan ayrılmıştır. Arkasından koşarak bu vak'anın ne zaman vukû' bulacağından su'âl ettim, buyurdılar ki yirmi günden sonra vukû' bulacak demiştir.¹⁵⁵

Sun'ullah Efendi 10 Muharrem 1013/8 Haziran 1604 tarihinde meşihat makamına üçüncü defa tayin olunmuş¹⁵⁶ ve bu görevi 22 Rebûlevvel 1015/28 Temmuz 1606 tarihine kadar devam etmiştir. Bu dönemde Sun'ullah Efendi'nin dînî görevinin yanında siyasî olaylarla yakından ilgilendiği özellikle Padişah I. Ahmed tarafında sık sık meşveret

154 Ganîzâde Efendi medrese tahsilinden sonra Selânik, Mısır, Edirne ve İstanbul kadıklarında bulunmuş, Anadolu ve Rumeli kadiaskerliği yapmış, 1029/1620'de vefat etmiştir. Divanı ve çeşitli eserleri bulunmaktadır. SO, IV, 152; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333,II, 349.

155 Atâ'î, s. 55.

156 Na'imâ, İpşirli, I, 276-77..

meclislerine davet olunduğu; bu toplantılarda açık, net ve zaman zaman hükümdarı dahi sert bir şekilde tenkit ettiği dikkati çekmektedir.

Nitekim Safer 1015/Haziran 1606'da Padişahın huzûrunda akdedilen meşveret meclisine vezirler, kadıaskerler, şeyhülislâm ve hoca efendiler katılmışlardır.¹⁵⁷ Bu mecliste Sultan Ahmed, sefer tedarikinin, geç kaldığını, bu sene mühimmatın temin olunup, gelecek yıl sefere gidilmesinin uygun olacağını söylemesi üzerine, herkes hayret içinde susmuş, sadece Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi karakteri icabı sabr edemeyerek, ordu ve otağ çıkarılmış iken tekrar, bu kadar elçilere karşı, İstanbul'a dönülmesinin münâsib olmayacağını, hiç olmazsa serdarın Haleb'de kışı geçirip, zahire tedârik ederek, ilkbaharda İran'a hareket etmesinin uygun olacağını söylemişti. Padişah ise, Haleb'e gidilmesinin fayda sağlamıyacağı mukabelesinde bulunmuştu. Ancak Sun'ullah Efendi, lüzumsuz yere sefere çıkılmış olmaktan kurtulunması ve dosta düşmana karşı ordunun itibarının korunması gerektiği kanaatında idi. Bunun için de Kanunî Sultan Süleyman'ın Nahcivan seferine çıkışında Haleb'de kışlayıp ilkbaharda şarka gidişini misal vererek yine böyle yapılmasının uygun olacağını tekrarlamış, Padişah ordunun Haleb'e gitmesinin faydasını anlayamadığını söylemişse de Sun'ullah Efendi, düşmana karşı, askerin Üsküdar'dan geri dönmesinin mâkul olmadığını, hiç olmazsa memleket muhafazası için askerin gönderilmesi hususunda ısrar etmişti. Şeyhülislâm'ın bu kararlı tutumu, neticede Sultan Ahmed'i de yumuşatmış ve "muhafaza için Ferhad Paşa bir miktar asker ile gitsin ve orduyu göndermeyip bile götürsün" diye buyurarak Sun'ullah Efendi'nin fikrini kabule adeta mecbur olmuştur.

Ancak Sun'ullah Efendi bununla yetinmeyip, müşavereye devamlı zahire satın alınması için askere bir miktar para verilip verilmeyeceğini sorduğunda, Sultan Ahmed bunun karşılanamayacağını söylemesi üzerine Sun'ullah Efendi, Mısır hazinesinden ihsan edilmesini istemiştir. Padişah, bunu kabule yanaşmayarak Mısır hazinesinin kendisinin cep haçlığı olduğunu söylemiştir. Sun'ullah Efendi Padişah'ı ikna için Kanunî Sultan Süleyman'ı tekrar bir misal vererek, Sigetvar'a giderken Saray-ı Âmire'de bulunan bütün altın ve gümüş kap-kaçağı darphane-ye gönderip sikke kestirdiğini söyleyip askere Mısır hazinesinden yardımda bulunulmasında ısrar etmiştir: Sultan Ahmed bu ısrar karşısında sinirlenerek "Efendi, sen benim sözümü anlamıyorsun, zaman zamana uymaz. Ol zamanın muktazası öyle imiş, ol vaktin halini bu zamanda

157 Lala Mehmed Paşa şark seferine hareket edeceği sırada hastalanıp vefat etmesi üzerine durumu görüşmek üzere böyle bir meşveret meclisi akd olunmuştur.

niçin îrad edersin.” buyurması üzerine Sun’ullah Efendi sözünün tesir etmeyeceğini anlamış meşveret de sona ermiştir.¹⁵⁸

Burada Na’îmâ, “El-mülûkü melhûmûn” (hükümdarlar ilham sahibidir) sözü gereğince Sultan Ahmed’in sözünün isabetli olduğunu, nitekim tarihçilere göre de her zamanın ihtiyacının farklı olacağını söylediklerini bu konuda Padişâh’ın görüşünün yerinde olduğuna işaret etmektedir.¹⁵⁹

Bu meşveretden yeni sadrazam Derviş Paşa son derece rahatsız olmuş, Sun’ullah Efendi’nin gayesinin, kendisini sefere göndermek olduğuna hükmederek,¹⁶⁰ meşihat makamında değişikliği kendi menfaatlarına uygun görmüştür.¹⁶¹ Ancak Hoca-zâde Mehmed Efendi’yi teklif ettiği takdirde iki biraderinin de Rumeli ve Anadolu kadiaskerliğinde bulunduğunu, ittifak edebileceklerini düşünerek Sun’ullah Efendi’yi azlettirip (22 Rebiulâhîr 1015/28 Temmuz 1606), Ebûlmeyâmin Mustafa Efendi’yi ikinci defa meşihate getirmiştir.¹⁶²

Sun’ullah Efendi, Ebûlmeyâmin Mustafa Efendi’nin 22 Receb 1015/23 Kasım 1606’da vefatı üzerine,¹⁶³ dört aylık bir mazuliyetten sonra dördüncü ve son defa olarak meşihat makamına getirilmiştir.¹⁶⁴

Sultan Ahmed yeni Müftî ile yaptığı müşâverede¹⁶⁵ Derviş Paşa’nın icraatının bozukluğunu, görevden alındığı takdirde yerine kimin getirilmesinin uygun olacağından da bahsedilmiştir. Akabinde Derviş Paşa azledilerek idam olunmuş¹⁶⁶ ve sadaret makamı Sun’ullah Efendi’nin “îkâsıyla” Murad Paşa’ya verilmiştir.¹⁶⁷

158 Na’îmâ, *Tarih*, İpşirli, I, 314-15; *Fezleke*, I, 277-9.

159 *Kezâ*, I, 314-15.

160 *Kezâ*, (I, 316) Derviş Paşa’nın daha önce selefi Lala Mustafa Paşa zamanında bizzat sefere gitmesini zarurî gördüğü halde, kendisi sadarete gelince sefere gitmeyip, Ferhad Paşa’yı göndermesine dikkat çekmektedir.

161 M. C. Baysun, “Derviş Paşa”, *İA*, III, s. 551; *Na’îmâ*, İpşirli I, 317.

162 *Na’îmâ*, I, 316.

163 Danişmend, *Kronoloji*, III, 528.

164 *Na’îmâ*, (I, 450) Burada Tarihçi, Sun’ullah Efendi gibi hak sözü söyleyen bir müftünün azledilerek Mustafa Efendi’nin meşihata tayinini haksız ve yanlış bir icrâat olarak görmekte ve Derviş Paşa’yı tenkit etmektedir.

165 Uzunçarşılı, şahıs konusunda yanılığa düşerek, Sultan Ahmed’in (Şaban 1015’de) bu meşvereti Ebûlmeyâmin Mustafa Efendi ile yaptığını söylemektedir. Hâlbuki bu tarihte şeyhülislâm Sun’ullah Efendi’dir. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 188.

166 *Na’îmâ*, *Tarih*, İpşirli, I, 317-18.

167 *Kezâ*, I, 319-20. Murâd Paşa’ya gönderilen hatt-ı hümayûnda “Sen ki Vezîrim Murad Paşa’sın hâlâ kimsenin ilkasıyla değil ve bir ferdin ricası olmaksızın hassaten Karîha-i hümayûnundan vezâret-i uzmâyı sana verdim ve hatem-i hümayûnumu gönderdim....” denilmesine rağmen, Na’îmâ tayinin Sun’ullah Efendi telkini ile yapıldığını ifade etmektedir ki bu resmî ifadeye rağmen teklifin Sun’ullah Efendi’den gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Kırım Hanı seçimi meselesi bu sırada ortaya çıkmış ve Toktamış, Hanlığı ele geçirmiştir. Hoca-zâde Mehmed ve Esad Efendiler Kapudan-ı Derya Karamanî Hafız Ahmed Paşa ile görüş birliğine varmışlar, Kırım Hanı olarak Selâmet Giray'ı Toktamış'a tercih etmişlerdir. Sun'ullah Efendi ise "Saf-derûn olup" Ekmekci-zâde'nin sözüne inanıp, Toktamış'ın yerinde bırakılmasını, Selâmet Giray'ı Kırımlılar'ın kabul etmeyeceğini Padişâh'a ifade etmiştir. Fakat sonunda Selâmet Giray'ın Kırım'a gidip herhangi bir engelle karşılaşmadan hanlığı elde etmesi üzerine Sultan Ahmed, bu durumu Sun'ullah Efendi'nin basiretsizliğine hamlederek kendisini meşihatden almış ve görüşünde isabet ettiğine inandığı Hoca-zâde Mehmed Efendi'yi getirmiştir.¹⁶⁸

Na'îmâ, Sun'ullah Efendi'nin başkasının görüşüne itimad ederek fikir beyan etmesinin yanlışlığını ve bu sebeble görevden alındığını ibretle nakleder.¹⁶⁹ Atâ'î ise, Sun'ullah Efendi'nin "Sa'y-i tavâşî ve ifsâd-ı havâşî ile azl" olunduğunu ve kendisine 75 akçe yevmiye tayin edildiğini belirtir.¹⁷⁰

Sun'ullah Efendi'nin bu dördüncü meşihatı bir buçuk yıl kadar sürmüş 20 Safer 1017/5 Haziran 1608'de mazul olmuştur. Dört ayrı meşihatı toplamı beş sene yedi ay kadar tutmaktadır. Bundan sonra vefatına kadar geçen süredeki hayatı ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. 1020/1611-2 yılında Şam yoluyla hacca gitmiş, dönüşünden hemen sonra 8 Safer 1021/10 Nisan 1612'de vefat etmiştir. Namazını, Fatih Camii'nde devrin tanınmış mutasavvıfı Aziz Mahmud Hüdâî¹⁷¹ kıldırması ve Kırk-çeşme'de Hüsâm Bey Mescidi'nde¹⁷² yol kenarına defnedilmiştir.

Vefatı için Kaf-zâde Efendi mahdumu şu tarihi söylemiştir:¹⁷³

Cihândan gitdi Sun'ullah Efendi

Makâmı ola nüzhet-gâh-ı cennet

Didim Ey Fâ'izî Târîh-i fevtin

Îlâhî eyle Sun'ullâh'a rahmet (= 1021)

168 Na'îmâ, Tarih, İpşirli, II, 341.

169 Kezâ, 341-42..

170 Atâ'î, s. 554; Atâ'î' den naklen, *Fezleke*, I, 348.

171 Aziz Mahmud Hüdâî için bk. H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâî ve Celvetiyye Tarikatı*, İstanbul 1982.

172 Hüsâm Bey Mescidi, T. Öz, İstanbul Camileri, I, İstanbul 1962, s. 74. Burada mescidin banisinin Sun'ullah Efendi olduğu belirtilmektedir.

173 Atâ'î, s. 554.

Şahsiyeti

Sun'ullah Efendi'nin dürüst, samimî ve azli bahasına da olsa hak sözü söylemekten çekinmeyen sağlam bir şahsiyete sahip olduğunu bütün muasır kaynaklar açıklıkla ifade etmektedir.

Kişileri ve olayları aşırı tenkitleriyle meşhur olan Gelibolulu Mustafa Âlî,¹⁷⁴ kadıların müderrislerin ve mevâlînin durumlarından bahsederken III. Murad ve Hocası Sadeddin Efendi'yi bu konudaki tutumlarıyla tenkit ettikten sonra III. Mehmed'in rüşvetten şiddetle kaçındığını, Ebussuûd Efendi'nin talebesi ve akrabası olan, dürüstlüğü ile bilinen Sun'ullah Efendi'yi şeyhülislamlığa getirmesini takdirle karşılamaktadır.¹⁷⁵

Sun'ullah Efendi ile yakın teması olan, hatta onun tavassutu ile yetkililerden bazı görev talebinde bulunan Tarihçi Mustafa Selânîkî de Sun'ullah Efendi'den sitayişle bahsetmekte ve ilk olarak şeyhülislâmlığa tayini münasebetiyle şu bilgiyi vermektedir:¹⁷⁶

Evsâf-ı hazret-i Müftî'l-enâm Mevlâ'l-mevâlî Sun'ullâh Efendi -dâmet fezâ'iluhû.

Ulemâ-i dîn içinde salâh-ı hâl ve iffet üzre salâbet ve ismet-i mâlâ-keâm ile ma'ruf ve mevsuf olan Rumeli kadiaskerliğinden müteka'id, Anadolu Kadiaskeri Ca'fer Efendi oğlu Mevlânâ Sun'ullâh Efendi Şeyhülislâm ve Müftî'l-enâm oldu. Âmme-i ulemâ mesrûr-ü'l-hâtır olup, garaz-ı arazdan mu'arrâ ehl-i hakk ve mâ-tekad-demden adl ü insâf ile muttassîf ve salâbet-i dîn ü diyânet ile iştiâh bulmuş, adîmü'l-misl olmağın ta'yîn buyuruldu. Halk-ı âlem tehniyet-i mübârek-bâdiye dest-bûsa varup, bir niçe eyyâm izdihâm üzre tek u pû oldu. Mercî-i ulemâ ve meşâyih-i kirâm oldılar.

Bu devrin ilmiye sınıfına mensup şairlerinden Cinânî,¹⁷⁷ divanında Sun'ullah Efendi için yazdığı bir kasidesinde onun meziyetlerini bir şiir üslubu içerisinde anlatmaktadır.¹⁷⁸ Şair Veysî, Sun'ullah Efendi'nin meşihatini tebrik için yazdığı mektubunda onun üstün vasıflarını ve ilmini methetmektedir.¹⁷⁹

174 Hayatı ve tenkitçiliği için bk. B. Kütükoğlu "Âlî Mustafa Efendi", *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1974, 1. Fasikül, s. 81-84.

175 Âlî, *Mevâ'idü'n-nefâ'is fi kavâ'idü'l-mecâlis*, Haz. M. Şeker Ankara TTK 1997, s. 314-15.

176 Selânîkî, *Târih*, İpşirli, 826.

177 Hayatı ve divanı için bk. Cihan Okuyucu, *Cinânî, Hayatı Eserleri ve Divanının Edisyon Kritiki*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1984.

178 Metni için bk. Ekler.

179 Veysî, *Münşeât-ı Veysî*, İstanbul 1286, s. 289-291.

Koçi Bey, IV. Murad'a takdim ettiği *Risalesi*'nde ulemânın durumu ve ilmiye mesleğinin bozulmasına tahsis ettiği bölümde, 1003/1594 yılını bir dönüm noktası olarak göstermekte, bu tarihten sonra bozulmanın hızlandığını, evvelâ, Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'nin birkaç kere sebebsiz azledildiğini, kadiaskerlerin de aynı şekilde azledildiğini ve yerine gelenlerin azil korkusu ile doğruyu söylemekten çekindiklerini üzüntü ile yazmaktadır. Ancak Sun'ullah Efendi gibi dini-bütün kimsenin birkaç kere azledilmesine rağmen "kelâm-ı hakkı söyleyüp, emr-i dîn ü devletde kat'â müsâmaha etmediğini", esâsesen bu makamın böyle davranmayı gerektirdiğini belirtmektedir.¹⁸⁰

Nev'î-zâde Atâ'î oldukça uzun yer ayırdığı biyografisini verirken Sun'ullah Efendi'den daimâ sitâyîşle bahsetmekte ve damadı Ganîzâde'den nakiller yapmaktadır.¹⁸¹

Hasanbeyzâde ise, muhtemelen Yemişçi Hasan Paşa'ya yakınlığı ve onun maiyetinde bulunmuş olmasından dolayı, Sun'ullah Efendi'nin Hasan Paşa'yı acele sefere gitmeye zorlamakla hata ettiğini, bu sebeble gerekli hazırlığın yapılamadığını söyleyerek tenkit etmektedir.¹⁸²

Kâtib Çelebi¹⁸³ ve Na'îmâ bu dönem için esas îtibâriyle Hasanbeyzâde'yi kaynak olarak kullanmakta birlikte, Sun'ullah Efendi'nin dürüstlüğü ve faziletinden bahsetmektedirler. Ancak Na'îmâ, saf-derûn olduğunu, etrafındakilere çabuk inandığını belirtmektedir.¹⁸⁴ Naimâ'nın bu tesbitinde haklı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kara-Yazıcı ve Kırım Hanlığı meselelerinde bu yüzden hata ettiği daha önce belirtilmiştir.

Fetvâları, Eserleri, Şiirleri

Sun'ullah Efendi'nin çeşitli konularda verdiği fetvâlarını ihtiva eden mecmualara İstanbul kütüphanelerinde rastlanmaktadır.¹⁸⁵ Bu mecmualar klasik tarzda mevzulara göre düzenlenmiştir. Ayrıca orijinal fetvâlarından örneklere de rastlanmaktadır. Her iki çeşitten örnekler ekler kısmında verilmiştir. Süleymaniye, H. Hüsnü Paşa Ktb. nr. 502'deki

180 Koçi Bey, *Risâle*, (Ali Kemalî Aksüt neşri) İstanbul 1939, s. 35-6.

181 Atâ'î s. 552-7.

182 Hasanbeyzâde, *Târîh*, Tez, II, 232-3.

183 *Fezleke* I, muhtelif sayfalar.

184 Na'îmâ, Tarih, ipşirli, II, 341.

185 Örnekler için bk. a) H. Hüsnü Paşa nr. 502,75 varak; b) Yazma bağışlar ktb. nr. 1440, vr. 30a-96b arası. Bu kısma ayrıca 1a-68b arası müstakil varak numarası verilmiştir. c) Yeni Cami ktb. nr: 678, vr, 213a-257b arası, (213a'da fihrist var). d) Seyyid Nazif Efendi ktb. nr. 20, vr. 195a - 229b arası.

fetvâ mecmuasının konu listesi ve fetvâ sayısını, Süleymaniye, Yazma başlıklar Ktb. nr. 1440 ve Yeni Cami Ktb. nr. 678'deki mecumalarla mukayeseli olarak şöyle verebiliriz:¹⁸⁶

Sıra nr	Mevzûlar	Fetvâ sayısı 502 1440 678			Varak numarası		
1	Kitâbü't-tahâre	6	6	5	1	2	1
2	Kitâbü's-salât	23	22	30	1	2	1
3	Kitâbü'z-zekât	6	6	6	3	3	2
4	Kitâbü's-savm	2	2	2	3	4	3
5	Kitâbü'l-hacc	1	1	1	3	4	3
6	Kitâbü'n-nikâh	52	52	36	4	4	3
7	Kitâbü'r-rıdâ	1	1	1	7	7	4
8	Kitâbü't-talak ve'n-nafaka	93	96	59	7	7	4
9	Kitâbü'l-itâk	22	20	14	13	13	6
10	Kitâbü'l-eymân	10	13	8	14	14	7
11	Kitâbü'l-hudûd	141	115	38	15	15	7
12	Kitâbü's-serika	11	8	10	25	24	8
13	Kitâbü's-siyer	23	17	11	25	25	9
14	Kitâbü'l-lakîr ve'l-lukata	–	–	–	28	26	–
15	Kitâbü'l-âbâk	1	1	1	28	26	9
16	Kitâbü'l-mefkût	3	3	3	28	26	9
17	Kitâbü'ş-şirke	12	13	10	28	26	10
18	Kitâbü'l-vakf	96	95	5	29	27	10
19	Kitâbü'l-büyû'	32	32	6	37	34	11
20	Kitâbü'l-kefâle	18	17	13	39	36	11
21	Kitâbü'l-havâle	3	3	3	40	36	12
22	Kitâbü'l-kazâ	49	39	24	41	37	12
23	Kitâbü'ş-şehâde	44	45	20	44	41	13
24	Kitâbü'l-vekâle	13	19	5	47	42	14
25	Kitâbü'd-da'vâ	47	36	12	49	44	15
26	Kitâbü'l-ikrâr	19	17	12	52	47	15
27	Kitâbü's-sulh	19	11	5	54	48	16
28	Kitâbü'l-mudârabe	7	8	2	54	49	17
29	Kitâbü'l-ved'îa	18	17	4	54	50	17
30	Kitâbü'l-âriye	4	4	3	56	51	17
31	Kitâbü'l-hibe	19	18	8	56	51	17
32	Kitâbü'l-icâre	36	36	11	58	53	18
33	Kitâbü'l-ikrâh	1	4	1	61	56	18

186 Buradaki mevzu listesi pratik bir gaye gözetilerek bir fetvâ kitabının muhtevası hakkında fikir vermek için eklenmiştir.

34	Kitâbü'l-hacr ve'l-me'zûn	33	—	1	61	56	19
35	Kitâbü'l-gasb	19	19	11	61	56	19
36	Kitâbü'ş-şüfa	5	5	5	63	57	19
37	Kitâbü'l-kısme ve'l-ferâiz	23	25	10	63	57	20
38	Kitâbü'l-muzâra'a	3	3	3	65	59	20
39	Kitâbü'z-zebâihvel-udhiyye	—	—	—	65	59	—
40	Kitâbü'l-kerâhiyye ve'l-istihsal	24	24	38	65	59	21
41	Kitâbü'ihyâü'l-mevâd ve'l-arâzî	26	26	16	67	61	20
42	Kitâbü'r-rehn	14	14	7	68	62	23
43	Kitâbü'l-cinâyât	4	4	3	69	63	24
44	Kitâbü'd-diyât	67	70	18	70	64	24
45	Kitâbü'l-vasâyâ	14	15	11	75	68	25

Sun'ullah Efendi fetvâlarında “Sun'ullâh” imzasını kullanmıştır. Uzunçarşılı, “Sun'î” lakabını kullandığını,¹⁸⁷ Bursalı Mehmed Tahir ismini “Sun'î” olarak kısaltmakta ise de,¹⁸⁸ gerek fetvâ mecmualarında ki fetvâlarında, gerekse bilhassa orijinal fetvâlarında imzasını “Sun'ullâh” olarak attığı görülmektedir.

Çok değişik konulardaki, özellikle devrinin siyasî ve sosyal olayları hakkında verdiği fetvâlar dışında, çeşitli vesîlelerle yaptığı yazışmalarına münşe'ât mecmualarında ve “mecnû'atü'r-resâ'il”ler içerisinde rastlamaktadır.

Atâ'î, Sun'ullâh Efendi'nin bütün bu özelliklerine ilâveten aynı zamanda şair olduğunu da söylemekte ve aşağıdaki şiirini örnek olarak vermektedir:¹⁸⁹

Şi'r

Dokunsa tîr-i mihnet ger mübâhât ile göğsün ger
Soyundun arsa-i meydâna girdin merd-i meydân ol
Ko emvâc-ı belâ gelsün nasîbin rüzgâr alsun
Derûnun derdini keşfetme sen deryâ-yı ummân ol
Kabâ-yı câh ile âdem geçinsün her kaba câhil
Hüner göster, hüner-i meydâna gir sen tîğ-i uryân ol
Şeref virmez dür ü gevher, kemâl olmaz zer ü zîver
Güher göster güher kan-ı fazîlet bahr-i irfân ol.

187 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ankara 1977, s. 458.

188 Bursalı Mehmed Tahir, *OM.*, II, İstanbul 1333, s. 63.

189 Atâ'î, s. 556.

EKLER

Ek I: Fetvalarından Örnekler

(Süleymaniye Ktb. H. Hüsnü Paşa nr.502)

1. *Mes'ele*: Ehl-i cennetin Rabbü'l-izzetden *-celle zikruhû-* matlûb ve mütemennâsı nedir? *El-cevâb*: “*Selâmün kavlen min Rabbi'r-Rahîm*” dir. *Ketebehû el-Fâkîr Sun'ullâh, ufiye anhü.* (Sun'ullâh Efendi'nin ilk imzaladığı fetvâ)

2. *Mes'ele*: Zeyd tekâlif-i örfiyyeden mu'âf olmak üzere yedimde “Mu'âf-nâme vardır, mutasarrıf olduğum tarlanın öşrin dahi vermemeğe diyü mu'af-nâmede mukayyeddür diyü sâhib-i arza öşr vermemeğe kâdir olur mu?”

El-cevâb: Öşr şer'îdir afv olunmaz, öşr adına harâc-ı arz ise Zeyd müstahık olıcak tecviz olunmuştur.

3. *Mes'ele*: Bir vakfın yerlerinde hâsıl olan hubûbâtıdan sâhib-i arz öşr taleb ettikde, mahsûl kabz idenler biz hubûbatı orağla biçmedik, elimizle yolduk diyü öşr vermemeğe kâdir olurlar mı?

El-cevâb: Hubûbdan olmazlar, saman ise olurlar.

4. *Mes'ele*: Selâtîn-ı mâziyyeden biri bir vilâyeti küfrden anveten feth itdikde ahâlî-yi vilâyetin tasarruflarında olan yerlerin ve bağların her dönümüne bedel-i öşr, sipâhîsine dörder akçe ta'yin ellerinde ikbâ eylese, bu ana gelince vech-i mukarrer üzere mutasarrıflar iken sipâhîleri Zeyd kanâ'at etmeyip öşr almağa kâdir olur mı?

El-cevâb: olmaz.

5. *Mes'ele*: Zeyd timarı dâhilinde olan karyenin iki sene a'şârın kabz etmeyip, re'âyânın üzerinde kalsa, ba'dehû taleb ettikde re'âyâ “Karyemizi Celâlî gâret etti” diyü a'şar-ı mezkûreyi vermemeğe kâdir olur mı?

El-cevâb: Olurlar, cümlesi gâret olundu ise.

6. Mes'ele: Zeyd Celâlî olup, emvâl-i Müslimîni gâret ettiği sâbit ve sicill olunup, hâkimü'ş-şer' habse gönderdikde, Bekir hüddâm-ı mahkemeyi darb idüp, ellerinden Zeyd'i tahlis idüp kaçırsa, Bekr'e ne lâzım olur?

El-cevâb: Ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd olunur, tevbesi tevakku' olunmaz, sâ'î-i fesâd ise emr-i veliyyü'l-emr ile katl olunur.

7. Mes'ele: Filori yüz yirmi akçeden ziyadeye râyiç olmaya diyü nehy-i sultânî olmuş iken itâ'at etmeyüp, ziyadeye harc eden Zeyd'e ne lâzım olur?

El-cevâb: Ta'zîr ve habs olunur. Vülât ve hükkâm ihtiyâd edüp min-ba'd ettirmeyip, edenlere cezâların vermek gerekdir.

8. Mes'ele: Zeyd-i muhtekir dâr-ı İslâm'da kaht-ı tâm var iken, harbî küf-fâr-ı hâksâr vilâyetine mücerred ziyadeye tama' idüp zahîre gönderse Zeyd'e ne lâzım olur?

El-cevâb: 'Avene ve zalemeden olup, sâ'î-i fesâd idüğü mukarrer ise emr-i veliyyü'l-emr ile katl olunur. Ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîr ile tevbe-i sahîhası mütevakki' ise onunla iktifâ olunur.

9. Mes'ele: Ta'zîr-i şedîd ne mikdâr celdedir?

El-cevâb: Otuz dokuzdur. İmâm Ebî Yûsuf'dan zâhir rivâyetde yetmiş beşdir. Rivâyet-i uhrâda yetmiş dokuzdur. Cerâ'imde tefâvüd vardır. Hâkim bunlardan ne mikdâr ile inzicârın fehm ederse anı ihtiyâr eder.

10. Mes'ele: Bir vilâyette "onu onbirbuçukdan ziyâdeye mu'âmele olunmaya" diyü emr-i şerîf ile men' olunmuş iken yine ziyâdeye mu'âmele iden Zeyd'e ne lâzım olur?

El-cevâb: Ta'zîr olunup tasarrufu ibtâl olunur.

11. Mes'ele: Zeyd-i şakî dâ'imâ fîsk u fücür idüp, re'âyânın leylen ve nehâren evlerin basıp, mal ve rızkların nehb ü gâret edip, zulmden hâlî olmasa Zeyd'e ne lâzım olur?

El-cevâb: Emr-i veliyyü'l-emr ile katl olunur.

12. Mes'ele: Zeyd Amr ile, Bekir-i kadîya murâfa'a olduklarında Bekir Zeyd'in yedinde olan fetvâ-yı şer'iyyesine amel itmeyüp, hilâf-ı şer' hükm eylese Bekir'e ne lâzım olur?

El-cevâb: Şer'at-ı şerîfeyi tahkir ile kâfir olur, hükmi kendi gibi bâtıl olur.

13. Mes'ele: Zeyd, Amr ve Bekir'in esbâbların serika itdüğü sabit olup, be'dehû bir iki def'a serika itdüğü sabit olsa Zeyd siyâsete müstahikk olur mı?

El-cevâb: Emr-i veliyyü'l-emr ile katl olunur.

14. Mes'ele: Zeyd'in evinden birkaç bin akçelik esbâb serika eden Amr ahz olunup meclis-i şer'de ikrâr eylese Amr'a ne lâzım olur?

El-cevâb: Sağ eli kesilüp tevbe-i sahîhası zuhur edince (edinceye kadar) zindanda habs olunur, tevbesi tevakku' olunmaz, ehl-i fesâd ise emr-i veliyyü'l-emr ile katl olunur.

15. Mes'ele: Zeyd'in dükkânı içinde kilitli sandukun bozup binden ziyâde nakd akçesin ve ba'zı esbâbım Amr ile Bekir serikat eylediklerini tav'an ikrâr eyleseler mezbûrlara ne lâzım olur?

El-cevâb: Musırlar ise ellerinden sağları kesilüp habs olunurlar, tevbe-leri zuhûr edince muhallem kılınur. Zeyd'in talebi ile mal mevcud ise sâhibine redd olunur, değil ise zâmin olmazlar.

16. Mes'ele: Zeyd'in kulu Amr, Bekir'in birkaç bin akçesin serika etdikden sonra ahz olundukda ikrâr idüp, lâkin kaçup giderken elinden aldılar dise Amr'ın ikrârı ile meblağ-ı merkûmı Zeyd'e tazmine kâdir olur mı?

El-cevâb: Olmaz, Amr'ın eli kesilür.

17. Mes'ele: Zeyd ba'zı kimesnelerin mekân-ı muhrezlerinden esbâb u emvâlin serika eylese ahz olunup şer'ile sâbit olıcak Zeyd'e ne lâzım olur?

El-cevâb: Kadr-ı nisâbda ise eli kesilüp zindanda habs olunur.

18. Mes'ele: Müslimîn mahallesinde binâ olunan camî'-i şerîf kurbında kadîmî bir kenîse olup kefare âhar mahalleden gelüp câmî' önünde evzâ'-ı kâfirâne ile mürur idüp, Müslimîn mutazarrır u mütekeddir olsalar kenîse-i mezbûrenin hedmine hâkime mesâğ-ı şer'î var mıdır?

El-cevâb: Sulhen feth olunmuş ise yokdur.

19. Mes'ele: Zeyd-i Yahûdî Amr-ı Müslimin evi kurbunda olan tahtânî evini yıkup fevkânî evler binâ etmek istedikde Amr'ın evinin havâsına ve medd-i basar ve zıyâ'sına mâni' olsa Amr men' idüp vaz'-ı kadîm üzre binâ eyle demeğe kâdir olur mı?

El-cevâb: Re'y-i hâkimle olur, binâ-i refî'den men'leri meşrû'dur, tama'ı yoğsa.

20. Mes'ele: Zeyd'in dârü'l-harbden getirüp i'tâk eylediği kulı Amr-i zimmîden cizye taleb olunur mu?

El-cevâb: Olunur.

21. Mes'ele: Zeyd-i zimmî İslâma geldükde on iki yaşında ve on dört yaşında ve on yedi yaşında olan evlâdı İslâmı kabul itmezlerken ba'zı kimesneler elbette İslâma gelsünler diyü cebre kâdir olur mı?

El-cevâb: Bülûğları sâbit olmayıcak Zeyd'e tâbî' olup Müslim olurlar.

22. Mes'ele: Zeyd-i zimmînin zevcesi fevt olmağla aklına hıffet geldikde ben Müsliman oldum dise lâkin kelime-i şehâdeti tekellüm itmese Müslim olur mı?

El-cevâb: Oldum didiyse olur.

23. Mes'ele: Zimmî tâ'ifesi âhar diyâra giderken yolda eşkıyâ havfından başlarına beyâz dülbend sarınsalar ehl-i örf "Siz beyâz dülbend sarındınız" diyü rencide itmeğe kâdir olurlar mı?

El-cevâb: İztırârları vâkî' ise olmazlar.

24. Mes'ele: Dârü'l-harb olan Simon vilâyetinden olup harâcın Simon'a virüp siyy olunan Hind-i harbiyyenin aslı Ermeni olmağla hürre olur mı?

El-cevâb: Olmaz, ehl-i İslâm ile muhârebeleri mukarrer olıcak.

25. Mes'ele: Bir vakfa medyun olan Zeyd-i zimmî Amr-ı mütevellîye eğer yarın gelüp sana buluşmazsam Müsliman olmuş olayın dise irtel gelüp buluşmayıcak İslâmına hükm olunur mu?

El-cevâb: Olunmaz.

26. Mes'ele: Zeyd-i Müslim bir diyârda harbî kâfir elinde esîr iken ol diyâra Venedik hâkimi olan kâfir müstevli olup, Zeyd'i ol dahi esir idüp bir zamân istihdâmdan sonra bir mikdâr akçesin alup ıtlak etse hâlâ Zeyd dârü'l-İslâm'da hâkim-i mezbûrun vekil-i mutlakı olan Amr'dan meblağ-ı mezbûrı almağa kâdir olur mı?

El-cevâb: Olur, esîr idüp bahâya kesmekle almış olıcak malını harbî evvel istîlâ ile temellük etdikten sonra mevâdî-i mezbûr anlardan istîlâ ile temellük etmediyse.

27. Mes'ele: Asker-i İslâmdan olup cihâd mukabelesinde tîmâr ve ze'âmet tasarruf iden kimesneler sefer-i hümâyûna me'mûrlar iken bî-vech sefere varmayup evlerinde sâkin ve kendi havâlarında olıcak tasarruflarında olan tîmârların mahsûlü mevkuf olup mevkûfât emîni mîrî içün kabz u zabt etmeğe kâdir olur mı?

El-cevâb: Olur, emr ile.

28. Mes'ele: Ruhbân tâ'ifesinden cizye taleb olunur mı?

El-cevâb: Nâsa muhâlata idüp kâr u kisbe meşgul olmayacak olmaz.

29. Mes'ele: Sulhen feth olunan bir vilâyet keferesinin kadimî kenîseleri harâb olsa hâkim ma'rifeti ile vaz'-ı kadîm üzre bilâ-ziyâde ta'mîr ve termîm câ'iz olur mı?

El-cevâb: Olur, ol dahi sulhda dâhil olup hâlâ isti'mâl olunursa.

30. Mes'ele: Memâlik-i İslâmiyyede olan ehl-i zimmetin vilâyetleri sulhen feth olunmağla yedlerinde ibkâ olunan kenâ'is-i kadîmelerinden birinde Müslim tâ'ifesi ehl-i zimmete zecren ezân okuyup namaz kılsalar ol kenîse mescid olur mı?

El-cevâb: Olmaz, İslâmda nakz hıyânetdir, ihtirâz lâzımdır.

31. Mes'ele: Zeyd'e bir tîmâr, berât-ı pâdişâhî ile tevcih olursa, Zeyd mahsul-i tîmârî târîh-i tevcihden mi zabt ider, yohsa ol vilâyete varup berâtını sicille kayd itdirdiği günden mi?

El-cevâb: Sâbıkın vefatından ise berâtı târîhinden olur, azlinden ise târîh-i kaydından.

32. Mes'ele: Ba'zı kimesneler mâl-ı mukâtele add olunan ze'âmet ve tîmârı birer tarik ile alup her sene mahsûlin kabz u ekl idüp mukabelesinde ne sefere gidüp ne halîfe ve vekîlinin rızâsıyla seferden kalup beytûlmâle hıyânet eyleseler bu makulelerin tîmârları ihrâç ve müstahakkına verilmek içün fermân sudûrundan sonra bu hususa me'mûr olan vukûf u şu'ûrî sebebiyle bu makule beytûlmâle hıyânet idüp mahsûlin aldıkları tîmârların mukabelesinde sefer hizmetin edâ etmiyenlerin tîmârların ihrâç ve âhara verdirmeğe sebep olsa, niçe kimesnenin ol sûretten rızkın kat' etmeğe sebep olmağla inde'llâh âsim olur mı?

El-cevâb: Olmaz, ihmâl ederse âsim ü hâ'in olur. Öyle zâlim ha'inlerin rızkı değil ırkı kat' olunmak gerekdir, aldıkları dahi beytûlmâle redd olunmak lâzımdır.

33. *Mes'ele*: Bu suretde Zeyd'e mu'âvenet etmeyüp belki taraf-ı hilâfında olup bir alay kimesnenin rızkın kat' etmeğe sebep olursun. Bu makule hususa mubâşeret edenlerde kimesne ber-hurdâr olmamışdır, dünyâda ve âhiretde nedâmetin çeker diyü men' suretinde olanlar isâbet etmiş olurlar mı?

El-cevâb: Ne'ûzü bi'llâhi ta'âlâ Müslim olmazlar, fesâda sâ'î olurlar. Dedikleri emr-i Hakk'a ve kavî-i Rasûl'e muhâlifdir, emânât ehline verilme farzdır. Vermeyen Allâh ve Rasûl'i ve cemâ'at-i Müslimîne hâ'in olur, bu bâbda birkaç harâmîye merhamet edüp âmme-i Müslimîne zarar olduğuna bakmamak kemâl-i cehl ühamâkat ve fesâd u dalâledir. Ana nazar ihtilâl-i azîme mü'edd'dir.

34. *Mes'ele*: Zeyd-i zimmî bir vilâyete metâ' getürdükde gümrüğü Müslimânlar gibi alınmak için "ben müslim ve haccü'l-Hameyn'im" demekle Müslim olur mı?

El-cevâb: Olur.

35. *Mes'ele*: Memâlik-i küfriyyeden bir memleketin keferesi selâtîn-i mâziyye zamânından berü pâdişâh-ı İslâm hazretlerine tâbi' olup mâ-beynlerinde musâlaha olup biri birinin vilâyetini gâret ve ahâlisini esîr etmemeğe ahid-nâmeleri variken yine tâ'ife-i İslâmiyyeden ba'zı kimesneler kefer-i mezbûreyi hufyeten ahz u esîr eyleseler mezbûrlara ne lâzım olur?

El-cevâb: Üserâ ile esîr etmemek dahi ahid-nâmelerinde dâhil ise ta'zîr ve habs olunurlar.

36. *Mes'ele*: Serhadde küffâr-ı hâksârın gulüvv ü hücumı kemâl mertebede olup gazâ vü cihâd mukâbelesinde vaz' olunan tîmâr ve ze'âmet mutasarrıf olanların cümlesi sefere gideler diyü kirâren ve mirâren hatt-ı hümayûn-ı sa'âdet-makrûn vârid olup bu kadar emr ve tenbîh olunduktan sonra her biri birer tarik ile sefere gitmeyüp, mahall-i me'mûrda bulunmamağla serdâr-ı zafer-şi'âr mezbûrların tîmâr ve ze'âmetlerini küffâr-ı hâksâr ile muhârebe eden guzât u mücâhidîne tevzi' ü tevcih eylese ba'dehû mezbûrlar nizâ' edüp tîmâr ve ze'âmetler almağa şer'an kâdir olurlar mı ve bu makûle kimesnelere tîmâr ve ze'âmet ve vezâ'if verilmek meşru' mıdır?

El-cevâb: Kâdir olmazlar, envâ'-ı ikâbe müstahıkk olurlar. Ol makulelere tîmâr ve ze'âmet ve vezâ'if-i cihâd verilmek nâ-meşrû'dur. Emânât

ehline sevk olunmak vâcibdir. Bu bâbda ihmâl vebâl-i azîmdir, Allâh subhânehû ve te'âlâ hazretine ve Rasûl aleyhi's-selâma ve cemâ'at-i Müslimîne hıyânetdir. Hürmetin ihfâf edenler Müslim olmazlar niçe Müslimînin esîr olmasına ve niçe memâlik-i İslâmiyyenin elden gitmesine sebep bu dalâldir.

37. Mes'ele: Sûret-i mezbûrede vech-i meşrûh üzre sefer-i hümayûna me'mûr olanları sıyânet idüp birer tarik ile alı-koyup hâlâ, tîmâr ve ze'âmetleri guzâta verilmiş iken yine alı-vermeğe sa'y edenlere şer'an ne lâzım olur?

El-cevâb: İsm-i azîm âsim olurlar, İslâma lâzım olan emr-i Hakk'ı ta'zîm ve ibâdına şefkatdir.

38. Mes'ele: Serhadd-i İslâmda olan kılâ'ın hıfzı için ta'yîn olan mücâhidînin vazîfelerine bin yük akçe lâzım olup mühimmât-ı sefer için dahi niçe yüz yük akçe lâzım olup beytülmalde bu cümlelerin edâsına usret olmağın Hind'de havâss-ı beytûlmalden gelmiş rüşvet tarîkı ile cem' olmuş hazâ'in ü emvâl olsa halîfetu'llâh -hullidet hilâfetuhû- hazretleri zikr olunan emvâlin cümlesini bî-kusur alıp mühimmât-ı sefere ve guzât u mücâhidîne vermek meşrû olur mı?

El-cevâb: Olur, vâcibdir te'hîrî mazınne-i vebâldir. Hazret- Rasûl -sal-lallâhu ta'âlâ [aleyhi] vesellem- böyle mâlî beytûlmâle vaz'dan sonra minber-i şerîflerinde cümle ashâb mahzarında emrullâh böyle idüğün beyân edüp, sonra Cenâb-ı Hakk'a teveccüh edüp "Yâ Rab emrini kullarına bildirdim mi" diyü itmâm buyurmuşlardır. Sonra hazret-i Ömer -radiye'llâhu anh- dahi birinden zabt etmek isteyüp "Bu malı kande buldun" dedikde hedâyâdan cem' oldu dedik de "Ey Allâh düşmeni kendi halinde dursan sana bu kadar hedâyâ mı gelürdü" diyü itâb idüp zabt etdiler. Sâ'ir sahâbe ve tâbî'în ve e'imme-i müctehidîn cümlesi bu kavli kabul irtizâ etdiler. Guzât-ı Müsliminde böyle muzâyaka olup âhar yerde mâl-ı rüşvet mahzun olmak [câ'iz] değildir. Halîfetu'llâh hazretlerine lâzımdır ki tahlis buyurup müstahakkîne îsâl ile müsâb ü me'cûr ve yevm-i kıyâmete değin hayrâtla mezkûr olalar. *Ve'llâhu subhanehû yû'eyyiduhû bi'l-izzî ve't-temkîn ilâ yevmi'l-haşri ve'd-dîn.*

39. Mes'ele: Zeyd maraz-ı mevtime mülk evini vakf edip, lâkin teslîm ve tescil olunmasa ba'dehû vârisleri tutmamağa kâdir olurlar mı?

El-cevâb: Sülüsden mu'teberdir, re'y-i hâkim ile.

40. Mes'ele: Evkâf-ı kadîmeden bir zaviyeye vakf olan kurâ ve mezârî'in vakfiyyesi zâyî' olıcak, suret-i defter-i hâkanî ile amel olunur mı?

El-cevâb: Olunur.

41. Mes'ele: Bir vakıf karyenin mahsûli vakfiyyesinde, mutlakâ ebnâ-i vâkıfa meşrut olup, ebnâ-i vâkıf tasarruf ederlerken, içlerinden ba'zı mahsûl-i mezkûr defter-i hâkânîde ebnânın ulemasına meşrût olmağın bize emr ile tevcîh olunmuşdur deseler i'tibâr vakfiyeye midir, yoksa deftere midir?

El-cevâb: Arâzî beytûlmalden ise defteredir.

42. Mes'ele: Evkâfı nukûd olan medrese yiğirmi beş akçe ile Zeyd'e tevcîh olunup, vakfda ruhsat var iken mütevellîsi vakfiyyede "Yiğirmi akçe ta'yîn olunmuşdur, ziyâdesin virmem" demeye kâdir olur mı?

El-cevâb: Olmaz, vakfın ziyâdesi olup, Zeyd fakîr ve müstahıkk ise.

43. Mes'ele: Âhar diyârda olan bir medrese Zeyd'e tevcîh olundukda, yollarda emn olmayıp ve yol mühimmâtın görince (görene kadar) birkaç ay eğlenüp varamasa, ba'dehû vardukda tevcîh olunduğı târihten vazifesin almağa kâdir olur mı?

El-cevâb: Özri vâzıh olup, zamân-ı medîd değil ise re'y-i hâkimle olur.

44. Mes'ele: Bir zâviye mesârifi için vakf ta'yîn olunan mezârî'den bir mikdâr yeri pâdişâh-ı zamân Zeyd'in binâ ettiği medresenin mesârifi-ne ta'yîn edüp, hükm-i hümayûn verdikde, medrese mütevellisi yeri tasarruf edicek, zâviye mütevellîsi men'e kâdir olur mı?

El-cevâb: Olur, zâviye ma'mûlün bihâ ise tağyire izn-i sultânî olmaz.

45. Mes'ele: Bir vakfın vakfiyyesinde mâl-ı vakf onı on birden ziyadeye istirbâh olunmaya diyü kayd şart olunsa, hâlâ vakfda muzâyaka olmağla Zeyd-i mütevellî onı on bir buçuk üzre istirbâha kâdir olur mı?

El-cevâb: Re'y-i hâkimle olur, tama' ile müflise düşürmezse.

46. Mes'ele: Zeyd-i hatibin vazîfesi vakfiyesinde beş akçe olup, ba'dehû bir tarikle sekiz olup, evkâfı kurâ ve mezârî' olmasa mütevellî-yi vakf ve nâzırları ziyâdeyi ref' ettirip vermemeğe kâdir olurlar mı?

El-cevâb: Hatîb fakîr olup, ziyâde-i mezbûre şart-ı vâkıfda âhara mu'ayyen değil ise olmazlar.

47. Mes'ele: Bir vakfiyyenin mazmûnı vech-i şer'î üzere sâbit olmayacak ma'mûlün bihâ olur mı?

El-cevâb: Amel olunı-geldiyse olur.

48. Mes'ele: Bir câmi'-i şerifin haremünde âyende ve revende cemî' attârlar ve hürde-furûşlar yayınmak ile mürûr idenlere muzâyaka verseler, şar'an ahâli-yi belde mezbûrları hâkime men' ettirmeğe kâdir olurlar mı?

El-cevâb: Muzâyaka vâki' ise olurlar, gurabâ-yı tazyik ise olmazlar.

49. Mes'ele: Zeyd mülk menzilin vakf edüp, süknâsını evlâdına şart edükde zarûretleri olursa bey' ederler diyü şart eylese, ba'de zamânın evlâdından Amr vakt-ı zarûretle menzil-i mezbûrı bey'a kâdir olur mı?

El-cevâb: Olur, vakf batı olıcak.

50. Mes'ele: Zeyd-i zimmî bir kenîsenin râhiblerine vakf etmek şer'an câ'iz olur mı?

El-cevâb: Olmaz.

51. Mes'ele: Mahsûli, öşr ve cizye-i kefare ve resm-i çift olan medreseye hasaddan beş ay evvel müderris olan Zeyd ile müderris-i sâbık Amr ortasında mahsûl-i sene ne vechile taksîm olunur?

El-cevâb: Öşrün tamamı, tamâm-ı sene add olunup, sene-i sâbık nihâyetinden evvel zamanına gelince cem' olunan mahsulü on iki aya kısmet olunup, Zeyd ve Amr'a kaçay düşerse kısmet olunur.

52. Mes'ele: Bir vakıf karyenin ahalisine mahsûs olan mer'ayı, mütevellî halkı perîşân olup az kaldılar diyü kifâyet mikdârından ziyâdesin âhar karye halkına mer'î iderin dimeğe kâdir olur mı?

El-cevâb: Vakıf ise olur, mer'a-yı kadîm ise olmaz.

53. Mes'ele: Sûret-i mezbûrede karyenin cümle arâzîsi vakıf olup, mer'a dahi ol arâzîden olıcak, mütevellî bir mikdârın âhar karye halkına vermeğe kâdir olur mı?

El-cevâb: Olur, vakf-ı şer'î ise. Mer'a-yı kadîm oldur ki evvelî bilinmeye, mer'a olmazdan evvel mülk-i gayr olan mer'a kadîm olmaz. Mer'a-yı kadîm, mütevellî dahiline de kâdir olmaz.

54. Mes'ele: Yetmiş seksen yıllık bir vakıf menzilin tescili husûsında beyne'l-fukahâ mu'teber olan tarîka-i ma'hûde üzre olmayup, lâkin imzâsında "*Hakemtü bi-sıhhatihî mâ fihî mine'l-vakfı ve şerâ'itihî ve bi-luzûmihî*" diyü yazılrsa ve dahi vakıf-nâmede "*Vakkaftü vakfen sahîhan seviyyen ve habestü habsen sarîhan mer'iyyen, bi-haysü lâyübâ'u ve-lâ yümlek, ve-lâ yuhlef, ve-lâ yütlef bi-vechin mine'l-vucûh ve sebebin mine'lesbâb, bel yecrî âlâ aslıhi'l-mü'ebbed ve yukâmu alâ şartıhi'l-muhalled*" denilse kütüb-i mu'tebere selefin hükmini half-ı salâha haml eylemek lâzımdır didiklerine binâ'en vakfiyye-i mezbûrenin tesciline dahl olunmayıp, vakfiyye-i mezbûre ile amel olunur mı?

El-cevâb: Olunur, târîh-i mezbûrdan beri vakfiyyet üzre zabt olunı-ge-lüp, vakfiyye-imezbûre, vakfiyye-i ma'mûlün-bihâ ise istishâba hüccet olur. Ekser hükkâmın hâli ma'lûm olmağla, dokuz yüz elli havâlisinde tafsîl fermân olunduktan sonra vâki' vakfiyyelerde hâkimi sıkât-ı ulemadan mu'tedd bir kimesne olmayıcak anlarda ahkâm-ı selef icrâ olunmağa mesâğ yokdur.

55. Mes'ele: Bir vakfın vakfiyyesinde başka kâtib, başka câbî ola diyü kayd u şart olunmuş iken, Zeyd kitâbet ve cibâyeti ma'an almağa kâdir olur mı?

El-cevâb: Olmaz.

56. Mes'ele: "*El-kadîmü yütreku alâ kîdemihî*" ka'idesine hadd-i kıdem ne kadar zamândır.

El-cevâb: Evvelini bilür kimesne olmaya.

57. Mes'ele: Zeyd, Amr-ı mütevelliden isticâr ettiği vakıf evde sâkin olmayup kendi isticâr ettiğinden ziyâde icâre ile âhara icâr eylese ziyâde Zeyd'in olur mı, yoksa vakfın mı olur?

El-cevâb: Ecr-i misli vakfın olur.

58. Mes'ele: Zeyd mütevellisi olduğu vakfın harâbe bir menzilini yedi sekiz bin akçe ile merimmet mümkün iken etmeyüp, ihmâl etmekle ziyâde harâb olup, elli bin akçe ile ancak ta'mîr olursa, ziyâdesi Zeyd'e ihmâli sebebiyle tazmin olunur mı?

El-cevâb: Vazîfeden makbûzı ile ta'mîr etdirilir, ta'mîre muhtaç iken kabz etdüğü galleden dahi âhara vermiş ise tazmîn etdirilir.

59. Mes'ele: Zeyd berât ile mutasarrıf olduğu vakıf mezre'anın, hîn-i hasadda bir mikdâr mahsûlin kabz etdikten sonra mezre'a-i merkûme Amr'a tevcih olunsa Amr'ın tasarrufu târîh-i berâtdan mı mu'teber olur, yoksa berât sicille kayd olunduğu günden mi mu'teber olur?

El-cevâb: Yevm-i tevcihden mu'teber olur.

60. Mes'ele: Hind, zevci Zeyd'in huzurunda bir mülk bağı yigirmi yıldan mütecâviz mâlikâne müstakilleten tasarruf edüp, Zeyd "Benimdir" deyü da'vâ etmemiş iken, hâlen Hind vefat ettikde, evlâdına kaldıkda Zeyd zikr olunan bağ benimdir deyü da'vâ eylese, bilâ-emr istimâ' olunur mı?

El-cevâb: Olunmaz, istiklâl üzere tasarrufu müte'ayyin ise Hind ve mülki zevci tasarrufunda ise olunur.

61. Mes'ele: Hurda ve fâsidü'l-ayar akçe ile filori yüz seksene râyic iken, Zeyd Amr'a bir mikdâr filoriyi otuz bin akçe tesmiyesiyle karz virüp, ba'dehû ceyyid-i cedîd akçe zuhur edüp, filori yüz yigirmiye râyic oldukda, Amr Zeyd'e istikrâz ettiği mikdâr filoriyi vermek lâzım olduğun bilmemek ile cedîd akçeden otuzbin akçe verse, hâlâ istikrâz ettiği filorinin bahâsın yüz yigirmişer akçeden hesâb edüp, ziyadesin Zeyd'den talebe kâdir olur mı?

El-cevâb: Olmaz terâdî ile haklaştılsa.

62. Mes'ele: Kibâr-ı ulemâdan mansıb-ı âlîde olup, imzâsı ve hâtemi beyne'l-havass ve'l-avâm meşhur u müte'ârif olan Zeyd, kethüdâsı Amr'dan bir mikdâr akçe istidâne etmekle, yüz bin akçe istikrâz edüp, "Lâzimü'l-edâ deynimdir" deyü imzâ ve hatt ve hâtemiyle mumzî ve mahtûm bir tezkire verse, Zeyd'in vefâdından sonra tezkire ile amel câ'iz olur mı, yoksa isbât-ı deyn lâzım olur mı?

El-cevâb: Zeyd'in hattı idüğü sâbit olup, mu'anven u mersûm olıcak mazmûnıyle amel olunur. Asl-ı deyni yahud Zeyd'in ikrârını isbât lâzım olmaz.

63. Mes'ele: Zeyd arz-ı mîrî üzerinde gars olunan ba'zı mülk eşcârını sâhib-i arz ma'rifeti yok iken, Amr'a hibe eylese, hibe-i mezbûre sahîh olur mı?

El-cevâb: Olmaz.

64. Mes'ele: Zeyd bir diyârdâ feth-i hâkânîden beri, arz-ı mîrî üzerine mağrûs olan bağ ve bağçeyi mutasarrıf olanlar, izn-i sâhib-i arza tevak-kufsuz bey' ve şîrâ ve hîbe ve temlik ede-gelmişler iken hâlâ sâhib-i arz ma'rifeti olmayacak tasarrufât-ı mezkûre sahîha değildir diyü sâhib-i arz yahud bey' ve hibe edenler feshine kâdir olur mı?

El-cevâb: Bey'i sahîdir, hibesi tâmmе olmaz, sâhib-i arz edemez, hibe eden alur.

65. Mes'ele: Bu sûretde bâğ ve bağçe erbâbından Zeyd, tasarrufunda olan bığını oğlu Amr'a hibe ve ikbâz eylese, ba'dehû Zeyd vefât etdikde sâ'ir verese zikr olunan bağı mirasa idhâl ve iktisâma kâdir olurlar mı?

El-cevâb: Olurlar, sâhib-i arz ma'rifetinsiz ikbâz şer'an mümkün değildir, müşâ' hükmündedir.

66. Mes'ele: Zeyd'e bir mansıb tevcîb olundukda müjde emrin alıp giden Amr'a, Zeyd müjde diyü bir mikdâr meblağ vermiş olsa, ba'dehu Zeyd, mansıb dahi üzerinde iken, meblağ-ı merkûmı Amr'dan taleb'e kâdir olur mı?

El-cevâb: Hibe sahîha olup, Amr fakir ise olmaz.

67. Mes'ele: Zeyd Amr'ı cünd-i sultânîye ilhâk etmek kavli ile altı yıl istihdâm eylese ba'dehû ilhâk etmeyecek, Amr sinîn-i mezbûre içün Zeyd'den ecr-i misl almağa kâdir olur mı?

El-cevâb: Olur.

68. Mes'ele: Bir vakıf hammâmın mütevellîsi Zeyd, Amr'a üç seneye icâr ettikten sonra müddet-i icâreden hammâmın suyu kesilüp, icrâya kabiliyet olmayıp, hammâm mu'attal kalsa, mu'allel olduğu eyyâmın ücretini mütevellî Amr'dan taleb edüp, almağa kâdir olur mı?

El-cevâb: Fesh-i icâre etdiyse olmaz.

69. Mes'ele: Zeyd, Amr-ı zimmîye cebr u ikrâh ederek İslâmı kabûl ettir-se mukrehin İslâmı mu'teber olur mı?

El-cevâb: Biraz İslâm üzere turıcak olur.

70. Mes'ele: Zeyd-i şakî, bir karye ahâlîsinin bağ ve bahçelerinin esmârını, öküz ve inek ve keçilerin gasb ve ekl edüp ve ba'zının kızlarını cebren alup, zulm ve te'addîden hâlî olmasa şer'an Amr'a ne lâzım olur?

El-cevâb: İtlâf etdiği tazmin olunur, ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd olunur. Tevbesi tevâkku' olunmaz, ehl-i fesâd ise emr-i veliyyü'l-emr ile katl olunur.

71. Mes'ele: Zeyd-i şakî, âlet-i harb ile Amr'ın evin basıp, zevcesi Hind [e] fi'l-ı şeni' idüp emvâl ü erzâkını gasb eylese Zeyd'e ne lâzım olur.

El-cevâb: Mâl redd olunup, emr-i veliyyü'l-emr ile katl olunur.

72. Mes'ele: Zeyd'in mutasarrıf olduğu arzın üzerinde nâbit olan fidanlara Amr, Zeyd'in izni yok iken aşlama aşlasa kangisinin olur?

El-cevâb: Amr'ın olur, Zeyd'e aşladığı zamandaki kıymeti verir, kal'i muzırr olmaz ise Zeyd kal' etdirür, olursa kıymeti ile temlik eder.

73. Mes'ele: Seferde olan Zeyd üç sene serhadde hidmet üzre olup, ulû-fesin almadan vefat eylese, güzeste ulûfesi sâkit olur mı, yoksa verese-sine intikâl eder mi?

El-cevâb: Eder, emr-i veliyyü'l-emr ile.

74. Mes'ele: Zeyd'in mu'takî Amr cünd-i sultâniyye mülhak olduktan sonra vefât edüp, Zeyd'den gayrı vârisi olmasa, cümle terekesin Zeyd kabza kâdir olur mı?

El-cevâb: Kendi malı var ise olur. Tezvîr ile bi-gayri hakkın mâl-i beytül-mâl olanlardan ise olmaz.

75. Mes'ele: Zeyd mutlakan mu'âmele-i şer'iyye harâmdır dedikde, Amr harâm olan mu'âmele-i şer'iyye değildir, şer'î olan harâm olmaz dedikde, Zeyd harâmdır dese, Zeyd'e ne lâzım olur?

El-cevâb: Mes'elede hilâf vardır, ne hürmetine icmâ' vardır, ne hilline. Nihâyet helâl olur deyen e'imme kavli ile amel olunur. İkisinin sözü dahi bilmemeğe mebnidir.

76. Mes'ele: Beytül-mâl-i Müslimîne istihdâm olunan Zeyd ve Amr, Beytül-mâlden beş yük akçeyi ekl ü bel' edüp, ziyâde masref gösterdiklerinden sonra, beynlerinde taksimde nizâ' etmekle yine izhâr eyleseler, mezbûrlara ne lâzım olur? Bu makûle hiyânet eden kimesneler, beytül-mâlde istihdâm olunmak lâıyk olur mı?

El-cevâb: Ahz u teftiş olunup, ekl ü bel' etdikleri bî-kusûr ahz olunup, beytül-mâlden hizmetleri mukabelesinde vazîfe ve tîmâr zabtetmişler

ise ol dahi alınıp, zamân-ı medîd habs olunurlar. Ol makûle hâ'ine ve zâlîme beytûlmâl ısmarlamak vebaldır ve mefâsid-i azîmeye sebebedir.

77. Mes'ele: Zeyd-i zimmî ba'zı Arabî kitâblar iştirâ idüp, hazret-i Risâlet-penâh aleyhisselâmın ism-i şerîfleri olan mevâzı'a kâğıt yapışdırup tahfif eylese, yedinde bulınıcak Zeyd'e ne lâzım olur?

El-cevâb: Müslimîn'e bey' ettirilmez, ta'zîr dahi olunur, dalâl-i kadîmleridür.

78. Mes'ele: Bir zâviyede Mesnevî nakl olunduktan sonra def' ve ney ve nakkare çalınup, mevlevî nâmına olan dervîşler raks ve semâ ederlerken bile hâzır olup, istimâ' edenlere ne lâzım olur?

El-cevâb: İstiğfâr gerekdir, hevâ-yı nefis ile istimâ' eden fâsık olur, icmâ'an.

79. Mes'ele: Bir kasaba ahâlisinden Medîne-i münevvere evkafı re'âyasından olanlar cümle tekalîfden mu'âf olmak için emr-i şerîf vârid oldukda sâ'irleri, mezbûrlara "Siz bizimle çekmezsiz, ahyâ ve mevtânızı, ahyâ ve mevtâmıza halt etmeziz deseler, böyle deyenlere ne lâzım olur?

El-cevâb: Nevâ'ib barebar çekilür. Birez kavm himâre olup, sâ'iri tâkatlarından ziyâde teklif olunmak zulm-i azîm olur. Ana binâ'en dedilerse ma'zûrlardır.

80. Mes'ele: Tâlib-ilim olan Zeyd, ilmi terk edüp, bir şeyhden bey'at eyleyüp, ibâdete temahhus etmek mi evlâdır, yoksa ulûm-ı nâfi'a telebinde olmak mı evlâdır?

El-cevâb: Tahsîl-i ilm farizadır, İbâdet ile cem' olur, târîh lâzım değil.

81. Mes'ele: Zeyd-i zimmî fevt oldukda tasarrufunda olan yerleri oğlu Amr-ı Müslime intikâl eder mi?

El-cevâb: Eylemez.

82. Mes'ele: Bir kal'anın tarik-ı âmmı eyyâm-ı şitâda harâb olup, ubûr müte'assir olmağın civârında Zeyd'in bağından ubûr edenleri Zeyd men'e kâdir olur mı?

El-cevâb: Yeri mîrî ise, yahud ol kal'a ve etrâfı kahrile feth olmuş ise emr-i veliyyü'l-emr ile tarîk kılınur.

83. Mes'ele: Selâtîn-ı mâziyeden biri bir vilâyeti anveten feth etdikde, ahâlî-i vilâyetin tasarruflarında olan yerlerin ve bağların her dönümüne bedel öşr, sipâhîsine dörder akçe ta'yîn edüp, ellerinde ibkâ eylese, bu âna gelince, vech-i muharrer üzere ahâlî-i merkûme mutasarrıflar iken, sipâhîsi kanâ'at etmeyip öşr almağa kâdir olur mı?

El-cevab: Olmaz.

84. Mes'ele: Muharrir-i vilâyet Zeyd'in tasarrufunda olan yerlerin öşrünü kaldırıp, mukâta'aya bağlasa, ba'dehû Zeyd vefât edüp, yerleri âhar tasarruf ederken, sâhib-i arz zikr olunan yerlerden mukâta'a almayup öşr alurın demeğe kâdir olur mı?

El-cevâb: Olmaz, emri olmayıcak.

85. Mes'ele: Arz-ı mîrî, inde's-şer' arz-ı öşriyye midir, yoksa arz-ı harâciyye midir?

El-cevâb: Hiç biri değildir, öşrî ve harâcî sahiblerinin mülk-i şer'îleridir, İnde's-şer' arz-ı hırz ve arz-ı memleketden mâl-i beytûlmaldır, mülk-i tasarrıf değildir.

86. Mes'ele: Zeyd-i müteveffanın tasarruf ettiği yeri hâricden Amr, sıhhatinde bana tefvîz etmiş idi diyü verese yüzüne beyyine ikamet eylese, beyyinesi makbûle olur mı?

El-cevâb: Temessük olıcak olur, emr-i sultânî üzere

87. Mes'ele: Zeyd-i sipâhî, re'âyâdan hubûb harman yerine gelüp dökülmeden on (?) birin alurum diyü mûtâda muhâlif ta'sîre kâdir olur mı?

El-cevâb: Olmaz.

88. Mes'ele: Zeyd-i müteveffadan evlâd-ı zukûr sığarına intikâl eden yerleri, anaları Hind, Amr'a bir akçeye, ma'rîfet-i sipâhî dahi yok iken virse, ba'dehû evlâd bâliğ olduklarında yerleri Amr'ın yedinden almağa kâdir olurlar mı?

El-cevâb: Emr-i âlî ile olurlar.

89. Mes'ele: Bir karye halkı bir dağın odunun yüz elli yıldan beri kat'ide-gelmişler iken, hâlâ karye-i uhrâ ahâlîşi zikr olunan dağı muharrir-i

vilâyet bize çiftlik kaydeylemiştir, mezbûrları odun kat' etmekden men'e kâdir olurlar mı?

El-cevâb: Olmazlar, mîrî olup tağyire emr-i sultânî yok ise.

90. Mes'ele: Zeyd'in arz-ı mîrî üzerine binâ olunan değirmenini bi'l-kül-liye harâb olup, eser-i binâ kalmasa, sâhib-i arz değirmen yerini âhara icara kâdir olur mı?

El-cevâb: Olur.

91. Mes'ele: Zeyd mukâta'alı mülk bağçesini Amr'a bey' etdikde, sâhib-i arz, semeninden öşr almağa kâdir olur mı?

El-cevâb: Vakf ise ecr-i mislû için terâdî gerekdir.

92. Mes'ele: Arâzî-i mîrîye üzerine mağrûs olan bağlar harâb olup, yerleri onbeş sene mikdârı mu'attal kalup, sâhib-i arz tapu ile âhara virüp, zirâ'at itdürmek istedikde, bağların eshâbı biz âhara tasarruf etdürme-yüz dimeğe kâdir olurlar mı?

El-cevâb: Mukâta'alı olup, sene ber-sene edâ ederlerse olurlar, değil ise olmazlar.

Ek II.

Şâir Cinânî'nin Sun'ullah Efendi hakkında söylediği Kasîde*

(Kâside der-medh-i Sun'ullah Efendi, Kadiasker-i Rumeli, el-ma'mûre)

Bir subh-dem ki mihr-i ziyâ-bahş u tâbdâr
Bu sadr-ı nüh kıbâba çıkup eyledi karâr

Bercis olunca şevket ile kadı-i kudât
Oldı felekde ana Utarid devâtdâr

Açdı debîr-i çerh-i seher rûznâmesin
Telhîs olundı yine kazâyâ-yı rûzgâr

Divan-ı hâdisât-ı felek oldı müzdehim
Gûyâ der-i cenâb-ı Hudâvend-i kâmkâr

Revna-kefzâ-yı sadr-ı ahâlî-i mülk-i Rûm
Devlet-disâr u nik-tebâr u kerem-şî'âr

Sun'-ı ilâh hazret-i sadr-ı yeğâne kim
Mislin felek getürmeye devr itse sadr hezâr

Revna-kefzâde lutfıyla gülşen-i kerem
Zînet-girifte nâmı ile çehre-i vekâr

Sîr-âb âb-ı adli ile ravza-i kulûb
Pür-tâb tâb-ı hükmi ile mülket-i diyâr

Rûşer-zamîr-i enverine hâl-i kâinât
Vâbeste ittifâkına ahvâl-i rûzgâr

Her dil garîk-i lüce-i deryâ-yı himmeti
Herkes hemîşe behre-i lutfiyle behredâr

* Cihan Okuyucu, *aynı eser*, Kasideler kısmı.

Bârân-ı ebr-i âtifeti feyz-bahş olup
Kim katresiyle gülşen olur niçe sûre-zâr

Bahs-ı ulûma açsa dehânın sadef gibi
Dâmânı âlemün pür olur dürr-i şâhvâr

Gassâs-ı fikret ile ne mümkün ihâta kim
Bahr-i muhit-i fazlına yokdur anun kenâr

Her subh dergehine güneş rûy-mâl olur
Gûyâ önünde suhtedür kim okur Menar

Kaddi gibi nihâl-i bülend itdi terbiyet
Rûm eylese acem mi eğer Şâm'a iftîhâr

Kadrin şeh-i zamâne bilüp iltifât ider
Her-dem bulur kemâli ile kadr u i'tibâr

Ol denlüdür adaleti kim dehr-i bî-direng
Görmez adîlin itse eğer sa'y-i bî-şümâr

Âsûde sâyesinde gürûh-ı mülâzimîn
Eyler du'â-yı hayrını bi's-sirri ve'l-cihâr

Ahbâbı ile zümre-i a'dâsı mütetfîk
Medh ü senâsın itmede bî-sabr u ihtiyâr

Zulm eyleyüp zamânını almaz kimesnenün
Dâim zamâne ana mu'în olsa vechi var

Minnet Hudâya mevhibe-i adl ü dâd ile
Nâm-ı şerîfi buldı güneş gibi iştihâr

İtdi felekde Toz-koparan gibi bir nişân
Kalmadı bende zerre kadar sabra iktidâr

Kadr-i refî'i gâlib olup geçdi üstüne
Mi'yâr-ı aklı yok bir iki nakisü'l-ayâr

Şekker yirine semm-i helâhil sunar felek
Lâl olmasın mı tûtı-ı tab'ı suhen-güzâr

Demler dürür ki çehre-i maksûdı görmedim
Mir'ât-ı kalbe seng-i cefâ virdi inkisâr

Çokdan yakardı âteş-i mihnet vücûdımı
Lutfun zülâli itmese anı ümîdvâr

Bîdâr idüp anı reşehât-ı mürüvvetün
Demdür uyansa dîde-i baht-ı sitfze-kâr

Eyyâm-ı devletinde funûn-ı fazîletüm
Ol denlûdür ki selb idemez hasm-ı nâ-bekâr

Muhtâc olursa sânumı ben imtihânile
Olsun kemâl-i ma'rifetüm halka âşikâr

Hubb-ı vatanla dâ'îye-i sevk u akrabâ
Olsa aceb değül sebep-i sevk-i i'tizâr

Herkes vatan muhabbetünün mübtelâsıdır
Gönder beni diyâruma dek ideyüm firâr

İtnâbı ko Cinânî uzatdun hikâyeti
Demdür bu nazma zîver ola hüsn-i ihtisâr

Tâ mesned-i felekde olup kadı-i kudât
Mülk-i cihâne hükm ide Bercis-i kâmkâr

Tâ âlem içre eyleye erbâb-ı akd ü hâl
Tedbîr-i dîn ü devleti fî'l-leyli ve'n-nehâr

Nev-bâve-i hadîka-i ömrünle haşre dek
Sadrunda dâ'im eyleye bâkî vü pâyidâr

Fetvalarından Örnekler

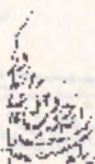

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

سوال: من كان له دين على رجلين فماتوا ولم يتركوا له مالاً فماذا يصنع؟
جواب: إذا كان الدين على رجلين فماتوا ولم يتركوا له مالاً فماذا يصنع؟
جواب: إذا كان الدين على رجلين فماتوا ولم يتركوا له مالاً فماذا يصنع؟
جواب: إذا كان الدين على رجلين فماتوا ولم يتركوا له مالاً فماذا يصنع؟

الحمد لله رب العالمين

الحمد لله رب العالمين
الحمد لله رب العالمين
الحمد لله رب العالمين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

سوال: من كان له دين على رجلين فماتوا ولم يتركوا له مالاً فماذا يصنع؟
جواب: إذا كان الدين على رجلين فماتوا ولم يتركوا له مالاً فماذا يصنع؟
جواب: إذا كان الدين على رجلين فماتوا ولم يتركوا له مالاً فماذا يصنع؟
جواب: إذا كان الدين على رجلين فماتوا ولم يتركوا له مالاً فماذا يصنع؟

الحمد لله رب العالمين

الحمد لله رب العالمين
الحمد لله رب العالمين
الحمد لله رب العالمين

Fetvalarından Örnekler

[illegible]

والله اعلم
بما فيه

II. KAZASKER*

İslâm tarihinde askerler arasındaki davalara bakan ordu kadısı, Osmanlılar'da Divan-ı Hümâyûn'un üyesi, yargı ve eğitim teşkilâtının sorumlusu olan kazasker, *kādî* ve *asker* kelimelerinden oluşmaktadır. *Kādî'l-asker* tabiri kaynaklarda *kādî-i asker* veya *kādilasâkir*, *kādılcünd*, *kādîleşker* olarak da geçer. Ancak kelime Osmanlılar'da *kazasker* şeklini almış ve yaygınlık kazanmıştır. Osmanlı kaynaklarında kazaskerler bazen "sadreyn efendiler, sadr-ı Rumeli, sadr-ı Anadolu" tabirleriyle de anılır. Bu tabirler muhtemelen onların divan üyesi olmalarıyla ilgilidir.

İslâm ve Türk Devletlerinde Kazaskerlik: Hz. Peygamber, ordu mensupları arasında çıkan anlaşmazlıklar ve onların işlediği suçlarla bizzat kendisi ilgilenir,¹ her askerî birliğe bir kumandan tayin eder, askerler tarafından işlenen suçlara ve aralarındaki ihtilâflara da bu kumandanlar bakardı. Kazaskerlik bir müessese olarak ilk defa Hz. Ömer tarafından kuruldu. Hz. Ömer, Ebü'd-Derdâ'yı Suriye'de bulunan bir askerî birliğe kazasker (*kādılcünd*) tayin etti.² Ebü'd-Derdâ bu görevini Hz. Osman döneminde de sürdürdü. Kādisiye Savaşı esnasında Hz. Ömer ordu kadılığına Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî'yi getirdi.³ Amr b. Âs'ın Mısır valiliği sırasında Süleyman b. Anz *kādılcünd* olarak vazife yapmıştı.

Emevîler devrinde İbnü'l-Eş'as'ın Hasan b. Ebü'l-Hasan adlı bir kişiyi *kādılcünd* tayin ettiği, I. Velîd devrinde İbn Âmir'in *kādılcünd* olarak görev yaptığı bilinmektedir. Halife Hişâm b. Abdülmelik zamanında da Ca'sel b. Hâân İfrîkiyye'ye *kādılcünd* tayin edilmişti.⁴

Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *Belleten*, Cilt: LXI, sy. 232, (1997), s. 597-699.

1 Buhârî, "Hûmus", s. 18, "Meğâzî", s. 54.

2 Taberî, III, s. 397.

3 Muhammed Hamîdullah, s. 412.

4 Zehebî, V, s. 293; İbn Hacer, II, s. 68.

Endülüs Emevîlerinin kuruluşundan önceki valiler döneminde yargı görevi kâdılcı tarafından yerine getirilirdi. Aynı görev Abbâsîler’de de vardı. Nitekim Muhammed b. Abdurrahman el-Bağdâdî kâdıasker olarak görev yapmıştı. Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Zengîler, Hârizmşahlar, Karamanoğulları, Akkoyunlular ve Karakoyunlular gibi Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde kazaskerlik müessesesi mevcuttu. Selçuklular’da hükümdarın hassa ordusunun ayrı bir Kazaskeri vardı. Büyük Selçuklu sultanı Sencer’in Mecdüddin adlı bir kişiye verdiği kazaskerlik menşurunda onu ordunun ve askerlerin kadısı olarak görevlendirdiği, davalara bakarken hükümleri Kur’an ve Sünnet’e uygun olarak vermesini emrettiği bilinmektedir. Anadolu Selçukluları’nda Konya kadılarının kâdılkudât ve kazaskerlik görevlerini birlikte üstlendiklerine dair örnekler olduğu gibi müstakil olarak görev yapan kazaskerlerin de bulunduğu bilinmektedir.⁵ Müctehid Kadı Hüsâmeddin ile Sivrihisarlı Kadı Celâleddin de kaynaklarda Anadolu Selçukluları döneminde kazasker olarak görev yaptıkları tesbit edilen şahıslar arasında yer alır. Hârizmşahlar’da “yolak”, İlhanlılar’da “yargu” unvanıyla ordudaki davalara ve hukukî meselelere bakan kişilerin kazaskerle aynı görevi yaptığı söylenebilir. Zengîler ve Eyyûbîler’de kâdılkudâtlardan sonra yargıda en yetkili kişiler kazaskerlerdi. Bunlar sultanla birlikte seferlere katılır, bu sırada ortaya çıkan davalara bakar, ayrıca dârüladldeki oturumlarda hazır bulunurlardı. Nûreddin Mahmud Zengî döneminde Burhâneddin Mes’ûd el-Belhî ile İbnü’l-Ferrâş diye tanınan Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Muhammed bu görevi üstlenmişlerdi. Selâhaddîn-i Eyyûbî, İbnü’l-Ferrâş’ı kazaskerlik görevinde bıraktı. Ondan sonra da Bahâeddin İbn Şeddâd’ı bu göreve tayin etti.

Memlükler’de de askerî sınıfın şer’î ve hukukî işlerine kazaskerler bakardı. Dârüladle bağlı olarak görev yapan kazaskerler divanda kâdılkudâtların alt tarafında otururlardı. Hükümdarlarla beraber sefere çıkan kazaskerler Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî olmak üzere üç mezhepten seçilirdi. Hanbelî mezhebine mensup kazasker yoktu. Vilâyetlerin durumuna göre bazen üç, bazen iki, bazen de tek kazasker görevlendirilirdi. Bir askerle sivil kişi arasındaki anlaşmazlıklarda davalı taraf askerse davaları kazasker görürdü.

Hindistan’da kurulan Türk devletlerinde de ordudaki davalar için kazaskerler görevlendirilmişti. Divan-ı Kazâ’nın üyeleri arasında

5 İbn Bîbî, II, s. 164; Aksarâyî, s. 54, 69, 94; Niğdeli Kadı Ahmed, s. 264.

yer alan kâdîleşker daha sonra terfi ederek kâdî-i memâlik olurdu. Nitekim Sultan Alâeddin Halacî zamanında kâdîleşker olan Ziyâeddin Biyâne kâdî-i memâlik tayin edilmişti.⁶

Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik: Osmanlılar kazaskerlik müessesesini muhtemelen Anadolu Selçukluları'ndan almışlardır. Kazaskerliğin resmî bir kurum halinde ortaya çıkışı I. Murad dönemi başlarında olup kuruluş tarihi bazı kaynaklarda 762 (1361), bazılarında 763 (1362) olarak verilir.⁷ Kuruluş amacı hakkında kaynaklarda dolaylı bilgilerin yer aldığı bu müessesenin başına getirilen ilk kişi Çandarlı Kara Halil'dir. Bursa kadılığından kazaskerliğe, oradan da vezirliğe geçmiştir. Kuruluş döneminde Çandarlı ailesinden kazaskerlikten vezirliğe geçen birkaç kişi daha bulunmaktadır. O devirde bu uygulama bir teamül haline gelmişti.

Mûsâ Çelebi Edirne'de hükümdarlığını ilân edince ümerâdan Kör Melikşah'ı vezir, Mihaloğlu Mehmed'i beylerbeyi tayin ederken Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'i de kazasker yapmıştır. Bu durum kazaskerliğin devletin üç temel makamından biri olduğunu, şer'î-hukukî otoriteyi temsil ettiğini, padişahın iradesine meşruiyet kazandırdığını gösterir. Fetret devrinde Amasya'yı merkez edinen Mehmed Çelebi'nin de kazaskerlik görevine Çandarlı İbrâhim'i getirmesi, Osmanlı ülkesinde bir süre için iki Kazaskerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum Çelebi Sultan Mehmed'in birliği sağlamasıyla 816 (1413)'da son bulmuştur.

Kazaskerliğin gelişmesi, bir kurum haline gelmesi Fatih Sultan Mehmed döneminde gerçekleşti ve özellikle onun saltanatının son yılında Karamânî Mehmed Paşa'nın arzıyla Rumeli ve Anadolu kazaskerliği ortaya çıktı. Yavuz Sultan Selim devrinde bir ara merkezi Diyarbekir'de olmak üzere Arap ve Acem kazaskerliği teşkil edilerek

6 Kortel, s. 307.

7 "Evâ'il-i bahar-ı sene selâse ve sittin ve seb'a mi'e'de sultân-ı serfirâz asker cem'ine âgâz edip âbâ-yı izâmları eyyâmında olmayan bazı kavânîn-i hasene ve esâlîb-i müstahsene vaz' ettiler cümleden biri bu ki cedd-i büzürg-vârları zamanından berü asker-i hümayûna kadiasker nasb olunmamışdı. Her seferde pâ-yi taht kadısı ki e'zam-ı kuzât idi. Rikâb-ı sa'âdet-intisâb mülâzemeti ile me'mûr olup kat'-ı husûmât-ı şer'iyye ve nazm-ı masâlih-i mer'iyye-i asker eyler idi. Şâh-ı devlet-penâh zamanında kesret-i sipâh muktezâsı üzere müstakil kadiasker ta'yîn buyurulup sefer ve hadarda masâlih ve münâza'ât ve enkiha ve sâ'ir mu'âmelât ve taksîm-i terekât asker kadılarına tefvîz buyrulamak münâsib görülüp ol evkâtta Bursa kadısı olan Çandarlı Mevlânâ Halil akdem-i kifât ve e'zam-ı kuzât olup Osman Gâzî zamanından berü mazhar-ı hüdemât-ı lâyık olmağın erbâb-ı amâyim üzere takdîmi mülâyim görülüp mansab-ı mezkûr Mevlânâ-yı mezbûra tevcîh buyruldu", Hoca Sadeddin, *Tâcüttevârih*, İstanbul 1279, I, 68-69.

kazasker sayısı üçe çıkarıldıysa da devletin merkezîyetçi yapısıyla bağdaşmayan bu sonuncusu bir süre sonra lağvedilerek Anadolu kazaskerliğine bağlandı. XVI. yüzyıl sonlarına kadar kazasker tayinleri vezîriâzâmın arzıyla yapılmaktaydı. XVII. yüzyıldan itibaren şeyhülislâmın yetkisinin giderek artmasıyla kazasker ve mevâlînin tayinleri vezîriâzâmın muvafakatini almak şartıyla şeyhülislâma bırakıldı. Veziriâzam “küçük telhis”le tayini padişaha arz eder ve onayını isterdi.⁸ Nitekim Ahîzâde Abdülhalim Efendi’nin 1012 (1603)’de Rumeli kazaskerliğinden azli ve yerine Damadzâde Mehmed Efendi’nin tayini için Veziriâzam Yemişçi Hasan Paşa bu kişiler hakkında padişaha kısa bilgiler vererek onun onayını istemişti. Padişahın oluru alındıktan sonra tayin rûûsa kaydedilirdi. Damad Mehmed Efendi’nin tayini “Bâ-hatt-ı hümayun kazaskerlik-i Rumeli, sâbikan Rumeli Kazaskeri olup Galata kadılığında bulunan Mehmed Efendi’ye verilmek buyuruldu” şeklinde işlenmişti.⁹

Kazaskerlerin tayinlerinde olduğu gibi azillerinde de padişahın yetkisi vardı. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren giderek yoğunlaşan bir şekilde üst seviyedeki diğer görevliler gibi kazaskerler de sıkça azledilmeye başlandı. Bunda, sayıları artan kazasker ve mevâlînin görev sürelerinin kısaltılması da rol oynamış olmalıdır. Hatta çok defa bu sürenin bile beklenilmediği dikkati çeker.¹⁰ Bu durum dönemin kaynaklarında tenkide uğramış, Selânikî, III. Murad’ın ölümü üzerine saltanatın genel bir değerlendirmesini yaparken bilhassa kadıların ve kazaskerlerin keyfi olarak azledilmelerinden yakındığı gibi¹¹ Koçi Bey, IV. Murad’a takdim ettiği risâlesinde eskiden ulemânın en âlim ve faziletlisinin şeyhülislâm, ondan aşağısının Rumeli Kazaskeri ve bu tertip üzere derece derece aşağı mansıblara inildiğini, önceki dönemlerde bu usule uygun olarak tayin edilen şeyhülislâmın hayatları boyunca azledilmediklerini, kazaskerlerin de on-on beş yıl görevde kaldıktan sonra mâzul olduklarında kendilerine 150’şer akçe emekli maaşı bağlandığını söyleyerek kendi zamanında buna uyulmamasından şikâyet etmişti.¹² Kazaskerlerin hastalık, sadrazamla anlaşamama, ilmî yetersizlik, görevde ihmal, siyasî ayaklanma, saltanat değişikliği gibi sebeplerle görevden alındığı görülmektedir.

8 Orhonlu, s. XXI.

9 BA, MAD, nr. 18155, s. 135.

10 Mecdî, I, s. 394.

11 Târih, s. 427-430.

12 Risâle, s. 34.

Kazaskerlerin Gelirleri: Başlangıçta kazaskerlerin gelirleri tahsis edilen haslardan sağlanmaktaydı. XVI. yüzyılda kazaskerlere has verilmesi sürdü. Kanunî Sultan Süleyman devri başlarına ait Anadolu eyaleti tahrir defterinde¹³ Anadolu Kazaskerinin hasları dört köy, bir ihtisab vergi geliri ve yirmi bir değirmen vergisi olup bunların toplamı 122.519 akçe idi. Erken tarihli bazı Batı kaynaklarında kazaskerlere timar ve has verildiği belirtilir. 1534'te Ramberti tarafından yazıldığı tahmin edilen risâlede ileri gelen devlet erkânı arasında kazaskerler anlatılırken her bir Kazaskerin yaklaşık 6.000 duka timar geliri olduğu kaydedilmektedir.¹⁴ Yûnus Bey de yine aynı tarihlere ait risâlesinde kazaskerlerin 6-7.000 duka yıllık timar gelirleri olduğunu yazar.¹⁵ Kazaskerlerin ilk devirlerde timar ve hasla beraber ayrıca maaş (mevâcib) aldıklarına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. İlk olarak Fatih Kanunnâme-si'nde kazaskerlere günde 500 akçe verildiği belirtilir.¹⁶ 974-975 (1567-1568) malî yılı devlet bütçesinde Rumeli Kazaskerine ayda 17.165, yılda 205.980 akçe, Anadolu kazaskerlerine ayda 16.918, yılda 203.016 akçe ödendiği kaydedilir.¹⁷ Bu miktarlar günlük olarak 572 ve 563 akçeye denk düşer. Bundan bir asır sonra 1070 (1660) ve 1080 (1669) yılları bütçelerinde de rakamlar değişmemektedir.¹⁸ XVII. yüzyıl başlarında Ayn Ali şeyhülislâma 750, Rumeli Kazaskerine 572, Anadolu Kazaskerine 563 akçe yevmiye ödendiğini yazar.¹⁹ Kazaskerlere ayrıca askerî zümmenin miras taksiminden belirli bir gelir ayrılmıştı. Mustafa Âlî, XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu miktarın Rumeli Kazaskeri için 8.000 akçe, Anadolu Kazaskeri için tahminen bunun iki katı olduğuna işaret eder.²⁰ Kazaskerler bunun dışında kadı ve müderrisle bazı tevcihat beratlarından belli miktarlarda harç alırlardı. Harcın miktarı ve hangi tevcihatten alınacağı fermanlarda belirtilmişti. Padişahların tahta çıkışı sırasında dağıtılan cülûs bahşişi ve hediyelerden onlara da ayrılırdı. Meselâ 1003 (1595)'te III. Mehmed'in, 1058 (1648)'de IV. Mehmed'in cülûsunda her bir kazaskere 20.000 akçe ve bir sof verilmişti.

Mazuliyet dönemlerinde kazaskerlere XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarında günde 75-100 akçe, XVI. yüzyıl sonlarına doğru

13 BA, TD, nr. 438, s. 5.

14 Ramberti.

15 Lybyer, s. 247, 265.

16 *Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi*, s. 48.

17 Barkan, *İFM*, XIX/1-4 [1961], s. 309.

18 a.g.e., XVII/1-4 [1960], s. 316.

19 Ayn Ali.

20 *Kühü'l-ahbâr*, vr. 91^a.

150-200 akçe, XVII. yüzyıl başlarında 250 akçe ödendiği tesbit edilmektedir. Ancak bu miktarların üstünde “riâyeten” yüksek maaşla mâzul olan birçok kazasker de bulunmaktadır. Burada son yetki hükümdara aitti. Lutfî Paşa ise kazaskerlere emekli olmaları halinde 150 akçe verilmesi gerektiğini yazar. Kazaskerlerin bu şekilde miktarları belirtilen emekli maaşlarını çok defa Ayasofya ve Süleymaniye Camii gibi büyük vakıfların gelir fazlalarından (zevâid-i evkâf) aldıkları görülmektedir. Kazaskerlerin kıdem ve hizmet durumlarına göre bu ücretler ayarlanıyordu. Süleymaniye Dârühadisi öncelikle mâzul kazaskerlerin görev yaptığı ve ücret aldığı bir medrese idi. Âlî Mustafa Efendi’nin eserinde ve dönemin belgelerinde kazaskerlere arpalık verildiğini gösteren bilgiler vardır. Kazaskerlere XVII. yüzyıl ortalarında “ber-vech-i arpalık” kazaların tevcih edildiği görülmektedir.²¹

Kanunnâme ve münşeat mecmualarında kazaskerlerin elkâbı farklı şekilde verilmektedir. Fatih Kanunnâmesi’nde müftü efendi, hoca efendi ve kazaskerlerin elkâbı “a’lemü’l-ulemâi’l-mütebahhirîn efdalü’l-fudalâi’l-müteverriîn yenbûu’l-fazl ve’l-yakîn vârisü ulûmî’l-enbiyâ ve’l-mürselîn keşşâfü’l-müşkilâtî’d-dîniyye ve sahhâhu müteallikâtî’l-yakîniyye keşşâfu rümûzî’d-dekâyik hallâlü müşkilâtî’l-halâyik...” şeklindedir.²²

Kazaskerlerin divanda nerede ve nasıl oturacakları kanunnâmelerle belirlenmiştir. Vezirler, kazaskerler ve defterdarlar Divan-ı Hümayun’a gelirken çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdâsı tarafından karşılanırlardı.²³ Divan müzakereleri bitince divanhâneye biri vezîriâzama, biri diğer vezirlere ve biri de kazaskerlere olmak üzere üç sofraya kurulurdu. Kadızâde Ahmed Şemseddin’in Rumeli kazaskerliği zamanında kazaskerlerin beylerbeyilere tekaddüm etmesi ve yemekten sonra ıslak havlu yerine müstakil leğen-ibrik getirilmesi usul olmuştur. Kazaskerlerin cuma günleri vezîriâzamanın huzurunda katıldıkları divanın da kendine has bir teşrifatı vardı. Cuma günü sabah namazından sonra kazaskerler başlarında örf denilen kıvrımlı sarıkları olduğu halde divanhâneye gelirlerdi. Dava dinleme bittikten sonra vezîriâzam kalkar, çavuşlar alkışlar, bu sırada kazaskerler de ayağa kalkarak selâma dururlardı. Ayrıca padişahların cülûs ve biat merasiminde kazaskerler tören kıyafetleriyle teşrifatın ilk sırasında yer alırlardı. Padişahların sefere çıkışlarında kazaskerler onların yanında

21 BA, MD, nr. 85, hk. 645, 646.

22 *Fatih’in Teşkilât Kanunnâmesi*.

23 *Kezâ*, s. 33, 42.

giderek sohbet ederlerdi. Fatih Kanunnâmesi'nde, "Ve cenâb-ı şerîfim sefere müteveccih olsa yanaşmak vüzerâmın ve kazaskerlerimin ve defterdarlarımın yoludur" denilmektedir. Padişahlar sefere katılmazlarsa kazaskerler de kendi yerlerine vekâleten mevâlî kadılardan birini (ordu kadısı) gönderirlerdi. Bunların dışında Ramazan ve Kurban bayramları münasebetiyle, şehzâdelerin sünnet düğünleri, sultan düğünleri, cenaze merasimleri ve padişahların cenaze namazları, şehzâdelerin sancağa çıkışları gibi vesilelerle yapılan törenlerde gerek Divan-ı Hümâyûn üyesi gerekse ulemânın önde gelen temsilcileri olarak kazaskerler daima önde yer alırlardı.

Kazaskerlerin Görevleri: Kazaskerlerin görevlerini idarî ve kazâî olarak başlıca iki alanda toplamak mümkündür. Kuruluş yıllarında görevleri ordudaki askerî-hukukî ihtilâfları halletmek, seferlere katılarak davalara bakmaktı. Zamanla mülâzemetin düzenli işletilmesi, ülke içindeki kadıların, müderrislerin tayinleri-azilleri ve diğer işlemleriyle uğraşmak başlıca vazifeleri oldu. İki kısma ayrıldığında ise Rumeli Kazaskeri birinci kazasker sıfatını elde ederek Rumeli'deki, Anadolu Kazaskeri Anadolu ve Arabistan'daki ilmiye mensuplarının işlerine bakmışlardır.

Kaynaklarda kazaskerlerin görevleriyle ilgili ilk bilgiler Yıldırım Bayezid dönemine kadar iner. Bu dönemde kadılardan sorumlu oldukları anlaşılmaktadır. II. Bayezid devrinden itibaren kazaskerlerin en önemli ve zor görevi, adalet ve eğitim teşkilâtının mensupları olan kadıların ve müderrislerin işlerini yürütmek olmuştur. Böylece giderek şeyhülislâmla aralarında bir vazife taksimi ortaya çıkmıştır. Şeyhülislâmın tayin işlerini yürüttüğü kesim ancak mevleviyetler ve yüksek müderrisliklerdir. Devletin adlî ve idarî teşkilâtının esas birimi olan kadılıklara, yine memleketin her köşesine serpilmiş olan medreselere tayinler-aziller ve diğer işlemler ise kazaskerlerin yetki alanı içine girmiştir.

Kazaskerler ilmiye sınıfı mensuplarının tayin, azil, nakil, terfi gibi işlemlerini "rûznâmçe" adı verilen defterlere kaydederlerdi.²⁴ Bu defterlerin en azından XVI. yüzyıl başlarından itibaren tutulduğunu ve devamlı gelişerek düzenli bir şekil aldığını söylemek mümkündür. XVI. yüzyıl başlarına ait sadece mülâzemet kayıtlarını ihtiva eden bir defter bulunmaktadır.²⁵ Kazasker rûznâmçelerinin önemli bir kısmı bugün İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivi'nde yer almaktadır.

24 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 87.

25 TSMA, nr. D. 5605/1-2.

Divan üyesi olarak da kazaskerler bazı önemli görevleri yerine getirirlerdi. Fatih Kanunnâmesi'nde şer'î-hukukî konulardaki yetkisi "Ve şer'-i şerîf üzere deâvî hükmünü kazaskerlerim buyruldu ile yazalar ..." şeklinde ifade edilmişti.²⁶ Divan-ı Hümâyun'da örfî hukuk ve yargı vezîriâzam ve onun uygun gördüğü kimseler tarafından yürütülür, şer'î hukuk ve yargı ise kazaskerlerin görev alanına girerdi. Kadılardan, sancak ve beylerbeyilerden Divan-ı Hümâyun'a gelen "sûret-i siciller" önce vezîriâzam, kazasker ve defterdar tarafından incelenir, bu yetkililerin îlâm ve sicil üzerine kendi kararları buyruldu şeklinde yazılırdı.²⁷ Şer'î meselelerde Kazaskerin bu kabil buyruldu örneklerine Kanunî Sultan Süleyman devri sonları ile II. Selim devrinin ilk zamanlarına ait bazı mühimme ve ruûs defterindeki hükümlerin baş taraflarında rastlanmaktadır. Katil, ayyaşlık ve cinayet, hırsızlık, zina, kılıç ve bıçakla öldürmeye teşebbüs gibi âdi suçlara kazasker bakıyor ve sonunda divanın da onayı ile çeşitli cezalar veriliyordu.²⁸ Kazaskerlerin Divan-ı Hümâyun'da bakacakları davaların bir gündemi muhtemelen önceden yapılıyordu. Selânikî, III. Murad'ın cülûsunda devlet işlerine gösterdiği büyük ilgiyi anlatırken padişahın 25 Ramazan 982 (8 Ocak 1575) Cumartesi günü erkenden kazasker efendileri çağırdığını "kazâyâ"larını okuduğunu, divanhâneye gelip şer'î davaları dinlemeye başladığını söylemesi,²⁹ kazaskerlerin belli bir gündem içerisinde davalara baktığına işaret eder.

Kazaskerler ayrıca divanda bazı büyük davaları görerek yargılama da yapabilirlerdi. Nitekim Molla Kâbız, Nadajlı Sarı Abdurrahman, Hamza Bâlî'nin adamlarından Ahmed b. Nasuh, toplumda fitne çıkardıkları gerekçesiyle farklı dönemlerde divanda yargılanarak kazasker hükmü ile idama mahkûm edilmişlerdi. Yine ilmiye sınıfı mensuplarının, ulemâ dışındaki askerî sınıfın Divan-ı Hümâyun'da muhakeme edilerek kazasker hükmü ile cezalandırıldığı bilinmektedir.

Divan-ı Hümâyun'un bu konudaki çalışma şeklini inceleyen bazı araştırmacılar, İslâm hukukunda yargılamanın tek hâkimle yapılması ilkesi üzerinde dururlar. Burada ise mahkeme divan heyeti tarafından yapılmaktadır. Ancak uygulamanın bu ilkeye aykırı olmadığı, çünkü yargılamanın bir kişi (vezîriâzam veya Rumeli Kazaskeri) tarafından

26 Kanunnâme, s. 9.

27 U. Heyd, *Studies in Criminal Law* (ed. V. L. Ménage), Oxford 1973, s. 256.

28 BOA, KK Ruus 225'de pek çok missal bulunmaktadır.

29 *Târih-i Selânikî*, İpşirli, s. 105.

yapıldığı, diğerlerinin yardımcı olduğu görülmektedir. Kazaskerler, Divan-ı Hümâyûn'da dava dinledikleri ve şer'î konularda hüküm verdikleri gibi ayrıca haftanın belli günlerinde kendi mahkemelerinde de (evlerinde) divan akdeder, davalara bakarlardı. Divan-ı Hümâyûn'da kendilerine havale olunan davalardan gerek gördüklerini kendi mahkemelerine havale ederlerdi.³⁰

Osmanlı Devleti'nde "askerî" terimiyle bilinen imtiyazlı zümreler, kendi aralarındaki veya reâyâ ile olan davalarının normal kadı mahkemesi yerine kazasker mahkemesinde görülmesini isteyebilirdi.³¹ Askerîlerin kadı yerine kazasker huzurunda yargılanması hususu fetvâlarda açıkça belirtilmiştir.³²

Kazaskerlerin evlerinde mahkeme kurarak dava dinlemeye ne zaman başladıkları kesin olarak bilinmemektedir. Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren rastlanan Rumeli sadâreti sicilleri kazaskerlerin baktıkları davaların nevileri, davalardaki taraflar hakkında bilgi vermektedir. Mâlulzâde Mehmed Efendi'nin Rumeli kazaskerliği dönemine ait 987 (1579) tarihli sicil defterindeki kayıtlarda vakıflar, muhallefât, sosyal ve ekonomik konular, timar, mukâtaa, beytûlmâlle ilgili meselelerin yer aldığı ve bunların taraflarının çoğunluğunu askerî zümrelerin oluşturduğu tesbit edilmiştir.

Kazaskerlerin maiyetinde çeşitli işleri gören ve onlara yardımcı olan personelin bulunduğu, bunların sayısının bazı dönemlerde artış gösterdiği bilinmektedir. Kazaskerlerin konaklarında şeriatçı denilen *nâipler* önemli olmayan davaları dinleyerek onlara yardımcı olurlardı. Rumeli Kazaskerinin İstanbul ve Galata bedestenlerinde bulunan *kas-sâm* memurları kalabalık personele sahipti. Ayrıca zabıt kâtibi niteliğinde bir *vekâyi'* kâtibi de vardı. XVII. yüzyılda bu kazasker kâtipleri cihet ve medrese beratlarını kaleme alırlar, *mektupçu* denilen görevli ise *mansıb* mektuplarını yazar, *mukayyid* denilen kâtip bunu deftere geçirirdi. Kazaskerin maiyetindeki bu teşkilât XVIII. yüzyılda daha da genişledi. Kazaskerlerin her birinin *tezkireci*, *rûznâmçeci*, *matlabcı*, *tatbikçi*, *mektupçu* ve *kethüdâ* olmak üzere altı yardımcı memuru ortaya çıktı. Yine defterdar bürosunda *mîrî kâtibi* adı verilen bir başka memur, defterdarın maiyetindeki *başbâki kulu* ile birlikte malî davalara bakardı. Ayrıca davalıları ve davacıları divanlarına çağırarak üzere

30 Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 22-23.

31 Heyd, s. 221.

32 İbn Kemâl, *Fetâvâ*, İstanbul Belediyesi Atatürk Ktp., Muallim Cevdet, nr. 0. 44, vr. 148°.

emirleri altında muhızırbaşıya bağlı yirmişer *muhzır* bulunuyordu. XIX. yüzyılda teşkilât daha da genişledi. Rumeli ve Anadolu kazaskerliği mahkemeleri 1914'te bir mahkeme haline getirildi. Bu yeni mahkeme imparatorluğun sonuna kadar görevini sürdürdü.³³

- 33 Kazaskerlikle ilgili kaynaklar için bk. BA, MD, nr. 85, hk. 645, 646; BA, MAD, nr. 18155, s. 135; BA, TD, nr. 438, s. 5; nr. 1051; BA, KK, Ruus, nr. 225, s. 275; TSMA, nr. D. 5605/1-2; Buhârî, "Hûmus", 18, "Megâzî", 54; İbn Hişâm, es-Sîre, III-IV, 275-276; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 397; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 91-92; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 411; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye: Selçuknâme* (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, II, 164; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr* (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 54, 69, 94; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-şefik*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 4519, s. 264; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 36, 92, 221; XI, 204-207; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, V, 293; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 68; Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi (nşr. Abdülkadir Özcan, TD, sy. 33 [1982] içinde), tür.yer.; Âşıkpaşazâde, *Târih* (Atsız), s. 52; Anonim *Tevârih-i Âl-i Osmân* (nşr. F. Giese), Breslau 1922, s. 20; Şükrullah Çelebi, *Behcetü't-tevârih* (Çev. Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri* içinde), İstanbul 1949, I, 56; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, Kahire 1321, I, 185, 199; İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3541, vr. 159^a; İbn Kemâl, *Fetâvâ*, İstanbul Belediyesi Atatürk Ktp., Muallim Cevdet, nr. 0. 44, vr. 148^a; Lutfi Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, s. 17, 18, 27, 29; Celâlzâde, *Tabakâtü'l-memâlik*, vr. 338^b-340^a; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, I, tür.yer.; Selânikî, *Târih* (Haz. M. İpşirli), s. 105, 427-430; Hoca Sadeddin, *Tâcüttevârih*, İstanbul 1279, I, 69; Âlî Mustafa, *Künhü'l-ahbâr*, İÜ Ktp., TY, nr. 5959, vr. 87^a, 91^a; Lokman b. Seyyid Hüseyin, *Mücmelü't-tomar*, British Museum, Or. 1135, vr. 156^b-157^a; Ayn Ali, *Risâle-i Vazîfehorân*, s. 99; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt), s. 34; Teşrifatizâde Mehmed, *Defter-i Teşrifât*, İÜ Ktp., TY, nr. 9810, vr. 66^{a-b}; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye* (1314), s. 232-235; A. H. Lybber, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913, s. 247, 265; Hasan-ı Enverî, *İşlâhât-ı Divânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran 2535 şş., s. 199; E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Paris 1938, II, 289-306; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 122-123, 140, 155, 387; a.mlf., *Merkez-Bahriye*, s. 22-23, 151-160; a.mlf., *İlmiye Teşkilâtı*, s. 87, 151-160; Müntecebüddin Bedî, 'Atebetü'l-ketebe (nşr. Muhammed Kazvinî - Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., s. 59, 79; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhisler*, İstanbul 1970, s. XXI; U. Heyd, *Studies in Criminal Law* (ed. V. L. Ménage), Oxford 1973, s. 221, 256; Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1979, s. 179-182; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 1981, s. 267-268; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul 1983, s. 128, 133, 295; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983, s. 354; a.mlf., "Selçuklular", *İA*, X, 400; Muhammed Hamîdullah, *el-Veşâ'îku's-siyâsiyye*, Beyrut 1403/1983, s. 412; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 46-47; a.mlf., "Celaled-din Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *TTK Belleten*, XII/45 (1948), s. 149; İsmail Yiğit, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991, s. 200-201; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığında Teşkilât: 1204-1414* (Doktora tezi, 2001), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 307; Ömer Lutfi Barkan, "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayesesi", *İFM*, XVII/1-4 (1960), s. 316; a.mlf., "H. 974-975 (M. 1567-68) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", a.e., XIX/1-4 (1961), s. 309; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik", *TTK Belleten*, LXI/232 (1998), s. 597-699; Cl. Huart, "Kazasker", *İA*, VI, 522; Gy. Káldy Nagy, "Kâdr 'Askar", *EF* (İng.), IV, 375; Abdullah Aydın, "Ebû'd-Derdâ", *DİA*, c. X, 310-311.

III. PAYİTAHT İSTANBUL'UN İDARESİ VE İSTANBUL KADISI*

Dünyada medeniyetleri temsil etmiş, ev sahipliği yapmış, şehir sayısı çok azdır. İstanbul şüphesiz bunların başında gelir. Bin yıl Bizans'a ve Hristiyanlığa, yarım bin yıl Osmanlı'ya ve İslâma payitaht olup, böylece dünyanın iki büyük medeniyetine ev sahipliği yapan pek güzel isimlerle anılmış olan bu şehre kimlik kazandıran, mükemmel bir cazibe merkezi haline getiren kurucu ve yönetici kişiler olmuştur. Bunlardan bazıları isim isim bilinir, hatırlanır, pek çoğu ise isimsiz karamandır ancak bu şahsiyetler İstanbul'a ve onun halkına önemli hizmetler sunmanın zevkini yaşamışlardır.

Bu şehre güzellik ve ayrıcalık bahşeden birçok özellik vardır. Coğrafi vaziyeti, iklimi, denizle olan münasebeti ve tabiat güzelliği bunların başında gelmektedir. Bizans döneminden bugüne kadar tarihin her devrinde İstanbul'a gönül verenler olmuş, bu şehirde yaşamının bir ayrıcalık olduğunu idrak ederek daima minnettarlık duymuşlardır. Bütün bu güzelliklerin farkında olan Bizans imparatorları, Osmanlı sultanları İstanbul ile doğrudan ilgilenmişler ve burada hususi bir idarî teşkilat oluşturmuşlardır.

Tanzimat dönemine kadar olan klasik Osmanlı idarî teşkilatında eyaletlerin idaresi beylerbeyi / valilere, sancaklar sancakbeyilere, kazaların idaresi ise kadılara verilmekte idi. İstanbul bu taksimatın dışında hususi bir idarî yapıya sahip olup buraya ayrı bir vali tayin edilmiştir. Bunun başlıca sebebi payitaht olmasıdır. İslâm dünyasında payitaht olmuş şehirlerde de çoğu kere benzer bir uygulamanın olduğu bilinmektedir.

Daha erken versiyonları için bk. Mehmet İpşirli, "Payitaht İstanbul'un İdaresi ve İdarecileri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, II/47-48 (2010), s. 27-41; "Payitaht İstanbul'un İdaresi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Ed. Coşkun Yılmaz, c. 3, 2015, s. 58-70.

Daha önce İslâm devletlerine başkentlik etmiş olan Medine, Şam, Bağdat, Kahire’de de benzer bir uygulama görülmektedir. Hz. Ömer başkent Medine’ye, Muaviye 661 tarihinde başkent olduğunda Şam’a ayrı bir vali tayin etmemiş bizzat kendileri şehrin idaresiyle ilgilenmiştir. İstanbul’da valinin yerine padişah ve sadrazamın buranın yönetimiyle ilgilenmiş, kazaî olarak ise İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Üsküdar-Galata-Eyüp) kadıları şehrin hukukî, beledi ve bir ölçüde idarî teşkilatından ve yönetiminden sorumlu olmuşlardır. Burada konuyu, birincisi doğrudan doğruya İstanbul’un yönetimini üstlenmiş olan yetkililer, ikincisi dolaylı bir şekilde İstanbul’un idaresi için temel kriterleri belirleyen yöneticiler şeklinde veya bir başka ifadeyle dar ve geniş manada İstanbul yönetimini üstlenenler şeklinde ele alınması gerekir.

Bizans döneminde imparatorlar, Osmanlı döneminde padişahlar, şehrin teşkili, geliştirilmesi, halkın huzur ve güvenliğinin sağlanması ve düzenli idaresiyle bizzat ve yakından ilgilenmişlerdir. Bu çok yönlü bir ilgidir.

Fatih Sultan Mehmed’in dünyası İstanbul üzerine inşa edilmişti. Bu şehir onun zihin dünyasında tasarladığı büyük cihan devletinin payitahtı olacaktı. Daha fetih sırasında ve sonrasında şehrin fazla tahrib edilmemesi, yağma ile zarar görmemesi için gayret gösterdi. 1204’te IV. Haçlı Seferi sırasında şehrin Latinler tarafından nasıl harab edildiği çok kötü bir hatıra olarak hafızalarda idi.

Bir taraftan şehrin imarı ve iskânı, bir sanat ve kültür merkezi olması diğer taraftan Türk-İslâm hüviyetinin şehre kazandırılması, çok dinli, çok ırklı ve kültürlü bu kozmopolit kentte huzur ve güvenliğin sağlanması, hülâsa her yönüyle cihan devletine layık bir başkent olması için Fatih çok büyük çabalar sarf etmiştir. Fetihden hemen sonra şehirde tedirginlik içinde bulunan Galata zimmilerine vermiş olduğu *emannâme* şehrin yeniden canlanması için çok önemli bir teşebbüstür.¹

Özellikle sarayını Ayasofya yanında Sarayburnu’na, selatin camii ve külliyesini bugün kendi adıyla anılan tepede inşa ederek hem şehrin kimliği için belirleyici adımlar atmış, hem de kendisinden sonraki

1 Fatih Sultan Mehmed, “Ben ulu padişah ve ulu şehinşah Sultan Mehmed Han b. Sultan Murad Han’ım. Yemin ederim ki” diye başlayan emannâmesinde zimmelerin gayrimenkulleri, vergileri, ticari ve zirai hayatlarıyla ilgili haklar sıraladıktan sonra, çan ve nâkus çalmamak şartıyla kiliselerinin ellerinde kalacağı, camiye çevrilmeyeceği, serbestçe ibadetlerini yapacakları hakkında teminatı içeren bir emannâme vermiş, bunun tesir ve yankıları uzun süre devam etmiştir. A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, I, İstanbul 1990, s. 477.

padişahlar için bir örnek teşkil etmiştir. Halil İnalcık, II. Mehmed ve İstanbul üzerine yapmış olduğu çalışmalarında bunları bütün ayrıntılarıyla ortaya koymuştur.²

Fatih'ten sonra hemen her Osmanlı padişahı ve hanedana mensup sultanlar payitaht İstanbul'un idaresi ve gelişmesi için mutlaka bir katkıda bulunmuştur. II. Bayezid ve Kanunî Sultan Süleyman'ın takip etmiş olduğu siyaset bilhassa hatırlanmağa değer niteliktedir. II. Bayezid'in Amasya ve Edirne'deki külliyesi yanında özellikle İstanbul'daki külliyesi çok önemlidir. Bugün kendi adıyla anılan ve Bizans döneminde şehrin en büyük meydanı konumunda olan çeşitli sütun ve Bazalikanın yer aldığı meydanda önemli imar faaliyetine girişmiş cami ve medrese başta olmak üzere birçok birimden oluşan külliyesini burada inşa etmiştir. Bu imar faaliyeti bu meydana Türk ve İslâm kimliği kazandırma açısından da önemlidir. *Kıyamet-i suğra* olarak nitelendirilen 1509 depremi İstanbul'un pek çok binasını ve semtini harabeye çevirmiş, cami, medrese, şehir surları ve daha birçok meşhur abidevî yapılar ve evler hasar görüp yıkıldığında. Sultan Bayezid çok büyük tamir ve imar faaliyeti başlatmış, Rumeli ve Anadolu'dan on binlerce işçi ve üç bin civarında usta getirterek bir süre sonra şehri harabe görünümünden kurtarmıştır. Bu tarihten itibaren İstanbul'da ahşap ev inşasına önem verildiği kaydedilmiştir.³

Kanunî'nin kırk altı yıllık saltanatı (1520-1566) döneminde İstanbul bir Türk-İslâm şehri olarak kimliğini tamamlamıştır. İstanbul'un yedi tepesinden Boğaziçi'ne ve Haliç'e hâkim tepesi üzerine inşa ettirdiği, bugün kendi adıyla anılan semtteki muazzam Süleymaniye Külliyesi ilmî seviyesi takip ettiği programlar açısından ve mimarî özellikleriyle bir dönüm noktasını ifade etmektedir. Ayrıca Kanunî şehrin zaruri su ihtiyacını karşılamak için büyük gayret göstermiştir. Bilhassa Halkalı ve Kırkçeşme suyolları ve şebekesinin tamiri, yeni hatların döşenmesi, başta Süleymaniye Külliyesi olmak üzere şehrin muhtelif yerlerine çeşmelerin konulması gibi çok kapsamlı ve masraflı muaz-

2 Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, I, TTK Ankara 1954; amlf, "Mehmed II", *İA*, VII (1957), s. 506-535; amlf, "İstanbul", *EP*, IV (1973), s. 224-248; amlf, "İstanbul", *DİA*, c. 23, s. 220-239; amlf, "İstanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, (1990), s. 1-23; amlf, "Ottoman Galata", *Premier Rencontre Internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie Moderne*, ed. E. Eldem, İstanbul: l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes, (1991), s. 17-105 (Türkçe çevirisi için bk. "Osmanlı Galatası", *Osmanlı İmparatorluğu II: Sultan ve Siyaset*, çev. Ahmet Yaşar, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 229-328).

3 İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, İstanbul 1947, s. 416-17.

zam su projesini gerçekleştirmek için büyük çaba sarf etmiş, gelişmeler hakkında devamlı bilgi almış, ilgililere emirler vermiştir.

Kanunî dönemine ait ilgi çekici, hatta mizah gibi algılanabilecek anlamlı bir olayı görgü şahidi olarak Selaniki kaydetmektedir. Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının sonlarında 1563 yılı Kasım'ında İstanbul'da büyük bir sel felaketi oluyor. Günlerce sağanak yağmur yağıyor ve Halkalı ve Kağıthane dereleri gelen sellerle derya halini alıyor. Yüksekçe bir konumda olan Eyüp Sultan Türbesi sular altında kalıyor. Bu afeti yerinde görmek, tedbirler almak isteyen Kanunî bir ara sel suyuna kapılıyor, yaşlı padişahı iç oğlanlarından bir yiğit güçlkle kurtarıyor ve yüksekçe bir yere çıkarıyor. Bundan sonra Sultan Süleyman İstanbul'da suların bu şekilde birikip felakete sebep olmaması için alınacak tedbirleri araştırıyor, mimarbaşısı ve diğer görevlileri çağırıyor, suyollarının ıslahı, yenilenmesi gündeme geliyor ve bu konuda Kiriz Nikola adındaki bir Rum suyolcusunun su yolu sistemini çok iyi bildiğini söylemeleri üzerine Kanunî bu zimmiyi çağırıyor ve Mimar Sinan'ın nezaretinde ona talimat veriyor. Aradan bir süre geçtikten sonra Kanunî, zimminin niçin gelip bilgi vermediğini sorunca, "Padişahım, Nikola'yı sadrazam kulunuz hapsetti" diyorlar. Derhal Paşa'yı çağırıp sebebini soruyor. Paşa böyle bir hapsin söz konusu olmadığını, fakat Nikola'nın İstanbul'un her tarafına sular getirmeyi, çeşmeler yapmayı planladığını, eğer İstanbul'un her tarafına çeşmeler yapılacak olursa taşradan bütün Arab ve Acem halkının İstanbul'a akın edeceğini, gelecek padişahlar devrinde İstanbul'un çok fazla nüfusu kaldıramayacağı ve şehirde büyük bir huzursuzluğun yaşanacağını ifade ediyor, bunu teftiş edeyim diye zimmiyi nezaret altına aldım şeklinde padişaha bir yorumda bulunuyor.⁴

Refahın ve servetin büyük gelişmeler kaydettiği bu dönemde hanedan mensupları ve devrin vüzerası ve ümerası da şehrin imarına ve idaresine çok önemli katkılar sağlamışlar, özellikle İstanbul'un pek çok semti, yapmış oldukları eserler ve külliyeler sebebiyle bu devlet ricalinin adıyla anılır olmuştur.⁵ XVII. yüzyıl başlarında I. Ahmed'in bugün kendi adıyla anılan semtte Sultanahmet Külliyesi'ni inşa etmesiyle Bizans döneminden beri çok önemli bir mekân olan bu meydan bir kat daha önem kazanmıştır. Böylece Fatih semtinden başlayıp Saraçhane-Süleymaniye-Bayezid üçgeni ile genişleyen ve Divanyolu'ndan

4 *Târih-i Selânikî*, haz. M. İpşirli, İstanbul 1989, s. 1-4.

5 Bugün İstanbul'da bulunan pek çok paşa mahallesi bunun en önemli kanıtıdır.

Sultanahmet'e ulaşan eksen İstanbul'un vüzera ve ulemadan seçkin ailelerin oturduğu kibar muhitleri olmuştur.

Padişahların İstanbul'un idaresi ve meseleleriyle yakından ilgilendiklerinin en önemli delilleri İstanbul ve Bilad-ı Selâse denilen Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılarına hitaben çıkarmış oldukları binlerce fermanlardır. Bu fermanlar Divan-ı Hümayun Mühimme defterlerine⁶ ve İstanbul kadı sicillerine kaydedilmiştir. Hatta bu siciller arasında sadece İstanbul'a ait fermanların kaydedildiği defterler de bulunmaktadır. Diğer taraftan görülen lüzum veya yapılan bir teftiş sonunda padişahların, sadrazamların telhisleri üzerine veya doğrudan beyaz üzerine yazdıkları İstanbul ile ilgili çok önemli tipik hatt-ı hümayunları bulunmaktadır.⁷

Padişahların Tebdil-i Kıyafet Halkın Arasına Katılmaları: İstanbul'un inşası ve kimliğini kazanması konusunda padişahların, özellikle sıkıntı ve huzursuzlukların arttığı, şikâyetlerin çoğaldığı iktisadî zorlukların yaşandığı dönemlerde sıkça şehir içerisinde tebdil gezmeleri çok önemli bir uygulama idi. Bu kadim âdet padişahlara ve diğer yetkililere doğrudan halkı özellikle pâyitaht halkını tanıma, alınan tedbirlerin, verilen emirlerin ne ölçüde uygulandığını gözlemleme imkânı vermesi açısından çok iyi bir fırsat idi.

XVI. yüzyıldan itibaren padişahların, farklı meslek erbabının kıyafetleri içerisinde İstanbul halkı arasına karışarak halkın hissiyatını almaya önem verirler, buradan elde ettikleri izlenimleriyle idarî ve siyasi tedbirler alırlardı. Kanunî ile veziriazamı İbrahim Paşa haremden çıkma sipahi elbisesi ile tebdil gezerlerdi.⁸ XVII. yüzyılda genç yaştaki padişahların daha sıkça tebdil gezmek arzusunda oldukları, böylece kâfî arkasında geçen şehzâdeliklerinden sonra halkı tanıma fırsatı elde ettikleri görülmektedir. Genç Osman genellikle bostancı kıyafetiyle İstanbul halkı arasında dolaşırdı.⁹ IV. Murad, büyük toplumsal sıkıntıların yaşandığı bir dönemde İstanbul halkı arasında tebdil gezmeye çok önem vermekte idi. Veziriâzamını, bazen kardeşini ve musahibini

6 Ahmed Refik Altunay (İstanbul Hayatı, I-IV) mühimmelerden İstanbul ile ilgili hükümleri seçerek yüzyıllarına göre dört kitap halinde yayımlamıştır.

7 Çok hassas bir kişiliğe sahip olan III. Selim'in İstanbul ile ilgili hatt-ı hümayunlarından bazıları Enver Ziya Karal tarafından yayınlanmıştır. E. Z. Karal, *III. Selim'in Hatt-ı Hümayunları*, I-II, İstanbul 1942-1946.

8 Âlî, *Künhü'l-ahbar*, vr. 96b-97a; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, Ankara 1945, s. 59.

9 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1287, II, s. 9; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, Ankara 1945, s. 60.

yanına alarak, Kapıkulu ocağını, serkeş ve laubali tavırlı halkı tedip için sıkça tebdil gezer ve sert cezalar verirdi. Sultan Murad'ın tebdilleri halk arasında pek çok hikâye ve menkıbeye konu olmuştur.

Padişahlar tebdil-i kıyafet ile ava çıktıklarında şahit oldukları olumsuzluklara müdahale eder ve tedbir alırlar, hatta şahit oldukları lüzumsuzluklardan dolayı ölüm de dâhil çok ağır cezalar verirlerdi.¹⁰ Padişahların tebdil gezmeleri sırasında maiyetlerinde bazı görevlileri bulundururlardı. Bunlar arasında en önemlileri *tebdil hasekileri* daha sonraları *tebdil piyadeleri* idi. Lüzumu halinde bunlar da kıyafet değiştirerek İstanbul'da dolaşırlardı.¹¹

Tebdil gezmelerde III. Mustafa, I. Abdülhamid ve III. Selim'in ayrı bir yeri bulunmaktadır. III. Mustafa, sarı mest ve renkli elbise giymeme yasağına uymayan bir ekmekçi zimmî ve bir Yahudi'nin durumlarını tebdil-i kıyafet sırasında fark edince siyasetle cezalandırmıştı.¹² I. Abdülhamid'in ulema kavuğu üzerine yeşil destar sararak maiyetine silahdar ağa, mabeyn ağaları ve çavuşlardan bazılarını alarak suriçi İstanbul'u veya çarşı pazarları, kapanları tebdilen teftiş ettiği, bu tebdillerin sabahleyin başlayıp ikinci vaktine kadar sürdüğü görülmektedir. Tebdil sonrasında, İstanbul halkı hakkında, çarşı ve pazarlar hakkında ilgililere bazen çok sert emirler çıkarıldığı belgelerden anlaşılmaktadır.¹³

III. Selim tahta cülusundan itibaren aksaklıkları, yolsuzlukları teftiş ve anında cezalandırmak için tebdil gezmiştir.¹⁴ 1789 Temmuz'unda Moda Burnu'nda tebdil gezen padişah Anadolu Hisarı'nda yangın haberi gelmesi üzerine o tarafa giderken söndürüldüğünü öğrenip saraya dönmüştü. Yine bu sıralarda tebdilen Kız Kulesi'ne gelen padişah, kule dizdarının görev başında olmadığını tespit edince, bulunup denize atılmasını emretmişse de etrafın istirhamı üzerine canı bağışlanıp görevden uzaklaştırılmıştır.¹⁵

10 Nitekim IV. Murad, Maltepe'de tebdil gezerken yerlerinde bulamadığı Çıgalazâde Mahmud ve Yusuf, Sultanzâde Mehmed ve Vezir Mustafa paşaları gazaba gelerek kadırgalara bindirip Kıbrıs'a sürgün edilmesini emretmiş. Topcular Kâtibi, *Tarih*, haz. Z. Yılmaz, TTK Ankara, 2003, s. 1081.

11 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, Ankara 1945, s. 475.

12 *Mür'it-tevârih*, Ş. Aktepe, II, İstanbul 1978, s. 12.

13 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 47-55.

14 III. Selim'in Sır Kâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruznâme, haz. Sema Arıkan, Ankara 1993, tür yer.

15 Taylesanizâde, *İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, haz. F. M. Emecen, İstanbul 2003, s. 52-53.

Bir defasında Sultan III. Selim tebdil-i kıyafet Baruthane'ye gittiğinde görevlilerin kendisini tanımadığını, niçin az barut tabh olunduğunu sorduğunda "Ağam bizim gündelik altışar paradır, altı para ile adam günde olabilir mi?" cevabını vermeleri üzerine kaymakam paşaya yazdığı hatt-ı hümayunda bu durumla yakından ilgilenmesini buyurmuştu.¹⁶

İstanbul sokaklarında çok sık tebdil gezen III. Selim'e karşı suikast tehlikesinden endişelenen Şeyhülislâm Mehmed Şerif Efendi, bu kaygısını laubali bir tarzla bildirince III. Selim bunu hoş karşılamayarak yeni tayin olunduğu halde şeyhülislamı azletmiştir.¹⁷

Ülke yönetimi ve payitaht İstanbul'un idaresi ve asayışı ile çok yakından ilgilenen II. Mahmud da İstanbul'da sıkça tebdil gezdiği, tespit ve müşahede ettiği aksaklıklar konusunda yetkililere emirler verdiği *Letaif-i Enderun*¹⁸ ve *Cabi Tarihi*¹⁹ gibi dönemin kaynaklarında zikredilmektedir.

Padişahların tebdil gezmeleri sayesinde birçok haksızlığı, bozukluğu bizzat göreceği, bunlarla ilgili tedbirler alacağı hususunda halkın da beklentisi olmuştur. Bu uygulama son padişah dönemine kadar devam etmiştir. Nitekim İttihat ve Terakki'nin kötü idaresinde perişan hale gelen halk İttihatçılara karşı olan Sultan Vahdeddin'i bir ümit olarak görmüş tebdil-i kıyafet halk arasında gezerek fenalıkları tespit ettiğine inanmış ise de Sultan Vahdeddin bu teveccühü iyi değerlendirememiştir.²⁰

Sadrazamların Kol Gezmeleri: Padişahların vekil-i mutlakı olarak sadrazamlar bütün ülkenin yönetiminden ve payitaht İstanbul'un idaresi, halkın huzur ve güvenliğinden doğrudan sorumlu idiler. Hatta zaman zaman şehrin düzeninin aksammasından dolayı sadrazamların çok müşkül durumlara düştüğü olurdu. Nitekim Sultan İbrahim, İstanbul sokaklarında seyyar satıcıların düzensiz gezip dolaşmalarını yasakladığı halde, şehir içindeki bir teftişi sırasında sokaklarda seyyar satıcılara rastlaması üzerine, emrinin dinlenmediğine çok hiddetlenerek sadrazamı Salih Paşa'yı siyaset ile cezalandırmıştı.²¹ Ancak bu ağır cezanın başka sebepleri olduğunu, Salih Paşa'nın padişahı hal etmek teşebbüsünde olduğu için böyle bir cezanın verildiğini bazı kaynaklar belirtmektedir.

16 E. Z. Karal, *III. Selim'in Hatt-ı Hümayunları*, II, 63.

17 *Mecmua*, TTK Ktp. Nr. 58, s. 68 ve Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 499.

18 Hızır İlyas, *Letaif-i Enderun*, İstanbul 1276.

19 *Câbi Tarihi*, haz. M. Ali Beyhan, TTK Ankara 2003, 396, 453, 455, 703.

20 İsmail H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, IV, 442-43.

21 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 393-394.

Sadrazamların İstanbul'un idaresi ve teftişi konusundaki en önemli icraatları kol gezmeleridir. İstanbul'un asayişi, ihtiyaçlarının karşılanması, esnafın teftişi, ölçü ve tartıların kontrolü sadrazamın kol gezmesi sırasında yapılır ve suçlulara anında ağır cezalar verilir. Aslında İstanbul kadısı, Yeniçeri ağası, bostancıbaşı vs. İstanbul'un asayişinden ve idaresinden sorumlu ise de bütün bu yetkililerin üstünde yer alan sadrazamın resen yaptığı teftişler büyük önem taşır ve bu teftişler kalabalık bir maiyet ile yapılırdı.

Sadrazamın kola çıkması lüzum gördüğü zamanlarda sabahleyin erkenden maiyeti ile birlikte Eminönü, Bahçekapı, Unkapanı, Şehzâdebaşı, Divanyolu ve Ayasofya havalisinde esnafın, ölçü ve tartıların teftişi ile olurdu. Bu teftiş belirli düzen ve kıyafet içerisinde gösterişli bir şekilde icra edilirdi. Sadrazam selîmî kavuk ve erkân kürkü ile at üzerinde gider, subaşı perişanî kavukla, asesbaşı süpürge sorguçuyla, beraberinde çardak çorbacısı, İstanbul kadısı kethüdası perişanî kavuğu ile dergâh-ı âlî çavuşları mücevvezeleriyle yürürlerdi. Bunların arkasında İstanbul kadısı başında örf denilen kavuğu ile tek başına atı üzerinde gelir, ardından ise atı üzerinde selimî kavuğu ile Yeniçeri ağası gelirdi. Bu kol gezmeler İstanbul'da nizamın sağlanmasında çok etkili olurdu.²²

Ayrıca sadrazamlar da zaman zaman tebdil-i kıyafet İstanbul'da çarşı ve pazarlarda teftişe çıkarlardı. Topçular Kâtibi'nin, "Veziriâzam... çarşılarda bir ferdin dükkânında ziyân olursa benden alsunlar diye tenbih ederdi. Veziriâzam her şeb tebdil-i suret ile dükkânları, kahvehaneyi tavaf ederlerdi. Müslümanlardan bir ferd zarar çekmesünler deyü. Nizam-ı âlem adalet üzre mamur idi. Ve narhlardan ziyade bir ferd mizan tutmazlardı. Ve ahkâm-ı şer'iyeyi icra ederlerdi." İstanbul teftişi için tebdil gezmenin bazı sadrazamlar tarafından sıklıkla yapıldığını görülmektedir.²³

Sadrazam serdar-ı ekrem sıfatıyla sefer için İstanbul dışına çıktığı zaman sadrazama vekalet eden sadaret kaymakamı da zaman zaman maiyetiyle İstanbul'da kol gezerdi. Nitekim III. Mehmed'in sadrazamla beraber 1596'da Macaristan seferine çıkması üzerine İstanbul'da kaymakam ve muhafız olarak kalan Vezir Hasan Paşa'nın, başkentte güven ve huzur ortamı sağlamak amacıyla "bir an ve bir saat hâlî durmayup muttasıl atı arkasından inmeyüp günde iki defa çavuşlar ve muhafızlar" ile kol gezdiğini, "her bir şah-rahtan debdebe ile güzâr

22 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1948, s. 141-147.

23 Topçular Kâtibi, *Tarih*, haz. Z. Yılmaz, TTK, Ankara 2003, s. 378.

eyleyüp" halka kendisini gösterdiğini, emir ve yasaklara uymayanlara sert cezalar uyguladığını, hatta yer yer suçluları astırdığını, herkese korku saldığını, kentin zahiresini temin konusunda da çaba harcadığını, İstanbul kadısı ile muhtesibin, subaşının, bostancıbaşının da aynı şekilde gayret ederek fesatçılara ve fırsatçılara göz açtırmadıklarını, *Tarih-i Selânikî* etraflıca kaydetmektedir.²⁴

Sadrazamların riyasetinde akdedilen Çarşamba divanları doğrudan İstanbul'un idaresiyle ilgidir. Çarşamba günleri İstanbul ve Bilad-ı Selase (Üsküdar, Galata, Eyüp) kadıları sabahın erken saatinde başlarında örfî kavuk arkalarında erkân kürkü ile sadrazamın Bab-ı Asa-fi'deki divanhanesine gelirler ve genellikle İstanbul'un iâşesi, güvenliği ve asayişi etraflıca konuşulur, dava ve şikâyet sahipleri dinlenirdi. Öğle yemeğinden sonra divan dağılırdı. Sadrazamın sefer münasebetiyle olmadığı sırada Çarşamba divanı sadaret kaymakamı başkanlığında toplanırdı.²⁵

İstanbul'da tabii afetlerin, büyük sıkıntıların yaşandığı sıralarda, zamanlarda padişah ve sadrazamın sıkıntı yaşanan yerlere fiilen gittikleri, tedbirler aldıkları ilgililere yoğun emirler verdikleri Osmanlı vekayinâmelerindeki kayıtlardan takip edilmektedir.

İstanbul Kadısı ve İstanbul Yönetimi: Doğrudan İstanbul'un yönetimi söz konusu olduğu zaman elbette ki en yetkili kişi İstanbul kadısıdır. İstanbul'un hukukî, beledî işlerine ve asayişine, kısmen de idarî işlerine bakan bunlardan birinci derece sorumlu yetkili olan İstanbul kadısı terfi edince kazasker ve şeyhülislam olmakta idi. Dolayısıyla gerek protokoldeki mevkii itibarıyla gerekse de yetki ve sorumlulukları açısından İstanbul kadılığı en üst seviyede bir ilmiye makamıdır. Payitahtının sorumluluğunu üstlenen İstanbul kadısının medrese tahsili görmüş, medresenin temsil ettiği dünya görüşüne sahip bu anlayışla şehri idare eden bir kimse olmasının ne anlama geldiği hususu etraflıca değerlendirilmesi gereken bir noktadır.

1453'te fetihten hemen sonra teşkil edilen İstanbul kadılığı, esasî itibarıyla İslâm-Türk kaza sistemine dayanmakta idi. Ancak İstanbul kadısı, başkent kadısı olması ve devamlı olarak padişah ve sadrazam ile doğrudan irtibat halinde olması sebebiyle imtiyazlı bir konum ve teşkilata sahip idi. İstanbul büyük şehir olarak "İstanbul ve Bilad-ı Selâse" adıyla birbirinden bağımsız dört kadılık olarak teşkilatlanmış-

24 *Tarih-i Selaniki*, haz. M. İpşirli, İstanbul 1989, s. 616-17.

25 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1948, s. 140.

tı. Tarihi yarımada veya suriçi, İstanbul kadılığı; surdışından Çatalca ve Silivri'ye kadar olan yerler Eyüb (Havass-ı Refia) kadılığı; Beyoğlu'dan Rumeli Kavağı'na kadar olan yerler Galata kadılığı ve Şile, Kandıra, Gebze ve Karamürsel dâhil bütün Anadolu yakasını içine alan yerler ise Üsküdar kadılığı teşkil ediyordu. Her dördü de mevleviyet derecesinde büyük kadılık statüsünde idi.²⁶ Evliyâ Çelebi, Eyüp kadılığının 700 köyü olduğunu ve yirmi altı nahiyesinde nâip bulunduğunu; Galata kadılığı bünyesinde ise 300 köy bulunup kırk nahiyesinde 150 akçe yevmiyeli nâiplerin bulunduğunu, Marmara adası ile Kapıdağı, Erdek ve Bandırma kazalarının da Galata'ya bağlı olduğunu; Üsküdar kazasında ise çok sayıda köyle birlikte Kartal, Pendik, Gebze, Şile, Anadolu Kavağı'nda birer nâibin bulunduğunu belirtmektedir.²⁷ Bu geniş alanda hukukî, beledî ve idarî işlerin iyi ve etkili yürümesi için tarihi seyir içinde yirmiden fazla mahkeme oluşmuş, bunlar bu dört kadılığa bağlı nâiplikler şeklinde teşekkül etmiştir.

İstanbul'un asayiş, sosyal ve ekonomik düzeni için bilâd-ı selâse kadıları İstanbul kadısı ile sıkı iş birliği yaparlar ve zaman zaman ortak toplantılar düzenleyerek çeşitli meseleleri görüşürlerdi. Ayrıca çarşamba günleri İstanbul ve bilâd-ı selâse kadıları vezîriâzam divanı-na katılırlar ve burada şehirle ilgili meseleleri konuşurlardı. Bu arada vezîriâzam selîmî kavuk ve erkân kürkü ile divanhânesinde oturur, dava ve şikâyetleri dinler, karara bağlar; eğer müracaat sahipleri fazla olursa dava dinlemede o sırada divanda bulunan kadılar da yardımcı olurlardı. Narh tesbiti ve fiyatların kontrolü hususunda da İstanbul ile bilâd-ı selâse kadıları arasında iş birliği mevcuttu. İstanbul kadıları ve yardımcıları tarafından tesbit edilen narh derhal bilâd-ı selâse kadılarına bildirilir ve sicillere kaydedilirdi.

Bilâd-ı selâse kadılarının resmî kadılık daireleri olmayıp oturdukları evlerin bir kısmını bu işe ayırırlardı. Kâtip ve diğer görevliler konağa giderler ve divanhâne kısmında çalışırlardı. Kadı değiştiğinde ise yeni kadının konağına devam ederlerdi. Ancak bu yerin o kadılığın sınırları içinde olması gerekirdi.

Bilâd-ı selâse kadılıklarına ait defterler bugün elde mevcut sicillerin en eskilerindendir ve arada bazı boşluklar bulunmakla birlikte günümüze kadar gayet mükemmel şekilde gelebilmişlerdir. Bunlardan Üsküdar mahkemesinin 919-1342 (1513-1923) yıllarına ait 801, Galata

26 M. İpşirli, "Bilad-ı Selâse", *DİA*, c. 6, s. 151-152.

27 *Seyahatnâme*, I, 363, 432, 440, 462-63, 472; II, 289, 293, 485; V, 295 ve oradan naklen İlmiye, s. 133, 134.

mahkemesinin 900-1342 (1495-1923) yıllarına ait 1040, Eyüp kadılığının ise 978-1342 (1570-1923) yıllarına ait 629 defteri (şer'iyye sicili) bulunmaktadır.²⁸ İstanbul'a ilk kadı olarak devrin tanınmış âlimi Hızır Bey, daha sonra Molla Hüsrev tayin olunmuştur. XV. yüzyılın ikinci yarısında peş peşe çok tanınmış âlimlerin bu makamda bulunması İstanbul kadılığının itibarını artırmıştır. 1453-1877 tarihleri arasındaki dört asırlık dönemde İstanbul'a 400 civarında kadı tayin edilmiştir ki bu durumda ortalama süre bir yıldır.

Başlangıçta bütün ilmiyede olduğu gibi İstanbul kadılığına atamaların da Kazaskerin sadrazama teklifi, onun da padişaha arzı ve onaylanması şeklinde yapıldığı, İstanbul kadılığı Rumeli sınırları içinde olduğu için Rumeli Kazaskerinin bu konuda yetkili olduğu bilinmektedir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yüksek seviyeli ilmiye (mevleviyet) tayinlerinin şeyhülislamın sadrazama teklifi işaret-i aliyye şeklinde bir değişim içinde yapıldığı bilinmektedir. Ancak diğer tayinlerde olduğu gibi bazen padişahın hatt-ı hümayun ile re'sen sadrazama durumu bildirmesi tarzında tayinin olması da mümkündür. Osmanlı'da mesleklerin iyice belirgin hale geldiği XVI. yüzyıl ortalarından itibaren İstanbul kadılığına Mekke, Bursa ve Edirne kadılıklarından tayin yapılmış, mazuliyet sonrasında İstanbul'dan Anadolu kazaskerliğine geçiş olmuştur. Daha sonra yetişmiş ve görev bekleyen ilmiye adaylarının çoğalmasından dolayı paye ve bilfiil uygulamasına geçilince önce birden fazla aday İstanbul kadılığı payesini alır, bunlardan kıdemli birisi bilfiil İstanbul'a kadı olurdu. Beklemekte olan çok sayıdaki adayı bir ölçüde memnun etmek için başvuru olan diğer bir yöntem ise İstanbul kadılığı da dâhil olmak üzere mevleviyetlerin bir yıl süre ile verilmesi idi. En önemli memuriyetler arasında bulunduğu İstanbul kadılarının tayin ve azilleri Osmanlı tarihlerinde daima kısa veya uzun haber olarak verilmiştir.

İstanbul kadılığı 500 akçe yevmiyeli büyük mevleviyetlerdendi. Kendisinin yüzyıllar boyunca maaş ve gelirlerinde çok önemli değişiklikler olmuş, ancak ana gelir kaynakları bakmış oldukları davalardan, çok çeşitli muamelelerden ve miras taksiminden (kısmet-i belediye) aldıkları ücretler olmuştur. Kanunnâmelerle belirlenen bu ücretlerden

28 İstanbul kadılığına ait, belki dünyada hiçbir şehirle kıyaslanmayacak zenginlikte, ilk devirlerden XX. yüzyıla kadar gelen on bin civarında mahkeme ve kadı sicil defterlerinin bulunması şehrin bütün yönleriyle incelenmesine imkân sağlamaktadır. İstanbul Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde muhafaza edilen bu çok değerli defter serisi dijital ortamda hazırlanarak TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

fazla alan kadılar hakkında Divan-ı Hümayun'a şikâyetler yapıldığı görülmektedir. XVIII. yüzyıl sonu XIX. yüzyıl başlarında İstanbul kadınlarının aylık 500 kuruş atıyyeleri olduğu²⁹ ve bunun Enderun Hazinesi'nden verildiği anlaşılmaktadır. Mazuliyet döneminde ise XVI. yüzyıl sonları ve XVII. yüzyıl başlarında 120 bazen taltifen 200 akçe verildiği, daha sonraki dönemlerde ise kendilerine bazı kazaların arpalık olarak tahsis edildiği, ancak çoğunlukla kendileri İstanbul'da oturup arpalığı olan kazaya bir naib gönderdiği bilinmektedir.

Fatih Kanunnâmesi'nde büyük mevleviyetlerden olan İstanbul kadısı defterdarın önüne oturur ve beylerbeyilerle eşit olurdu. Ayrıca cülus, kılıç alayı, cenaze, mevlid, bayram, sünnet düğünü merasimlerinde birinci derecede protokol arasında yer alırdı. Elkabı da "*Akzâ kuzatî'l-müslimîn...*" ile başlayan kadı elkabının gelişmiş şekli idi. Kıyafet olarak divan, merasim ve toplantılarda arkalarına erkân kürkü başlarına ise örf giyerlerdi. İmzasında isminden sonra "*El-kadî bi-medine-i Kostantiniyye*" şeklinde olmuştur. Nitekim 1600 tarihli narh defteri arkasındaki imza "*Osman b. Mehmed el-kadî bi-darî's-saltanatî's-seniyye Kostantiniyye el-mahmiyye*" şeklindedir.

İstanbul'un çok yönlü ve çeşitli adlî-hukukî, idarî-beledî ve inzi-batî işleri ve meseleleri yanında ticaret, finans, esnaf ihtilaflarının incelenmesi ve halli için merci İstanbul kadılığı idi. Bütün bu ağır sorumluluğun bir başkente layık şekilde idaresi ve çözümünde çok geniş personeli dışında sadrazam ve Yeniçeri ağası gibi iki yetkili ile iş birliği halinde devamlı yardım ve destek alıyordu.

Şehirdeki iktisadî sebepler başta olmak üzere çeşitli amaçlarla yapılan sayımlar ya bizzat İstanbul kadısı veya görevlendirdiği kimselerce gerçekleştirilirdi. Bunun daha ilk dönemlerden beri yapıldığı bilinmektedir. Nitekim fetihten kısa bir süre sonra 1478'de İstanbul Kadısı Muhyiddin Efendi ve Zaim Mahmud tarafından yapılan İstanbul sayımı büyük değer taşımaktadır.³⁰ Bu nev'i sayımların ihtiyaç ve zaruretler çerçevesinde zaman zaman yapıldığı görülmektedir. XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul Kadısı Bayramzâde Zekeriyya Efendi'nin böyle etraflı bir sayım yaptığı bilinmektedir.³¹

Adlî-hukukî konulara ve davalara bakmak hususunda doğrudan kadıya bağlı İstanbul Bab Mahkemesi yoğun bir şekilde çalışmakta ve

29 BOA, C. Adliye, 5661, 5546, 5417, 5200.

30 TSA, E. 9524.

31 Zeki Arkan, "*Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985/1577-78)*", *Tarih boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 39-57.

kadının yükünü hafifletmekte idi. Bu mahkemenin başında kadının yardımcısı olarak *Bab nâibi* bulunurdu.

İstanbul kadısı, denetimi (nezareti) doğrudan kendilerine şart koşmuş bazı vakıflar dışında kendi kaza sahasına giren bütün vakıfların işlerine ya tabii görev olarak veya kendisine hitaben çıkan bir ferman sebebiyle bakardı. Nitekim *İstanbul Vakıf Tarihi-I* (İstanbul 1998) vakıflarla ilgili konular arasında vakıf yerlerin kiraya verilmesi, icareteyn ve icare-i vahide usulleriyle, vakıf yerde kiracılık, vakıf yeri tasarruf, istibdal, kira gelirleri, vakıf mukataa gelirleri, vakıf muhasebesi, tevliyet, vakıf nazırı ve müfettişi, vakfa müdahale, vakıfta suistimal, para vakfı, evlatlık vakıf, vakıf tamirâtı, vakfa ait eşya ile ilgili meseleler gibi konularda İstanbul kadılarına ve nâiplerine hitaben çıkan yüzlerce hüküm bulunmaktadır. Hemen her konuda böylesine detayı ihtiva eden İstanbul'un su dağıtım sistemi ve problemleri İstanbul'da muayyen miktarda bulunan suyun vakıf eserlerine, mahallelere, devlet ricali ve zengin konaklarına dağılımı son derece önemli ve sıkıntılı bir konu idi, bununla ilgili İstanbul kadısına hitaben çıkmış binlerce hüküm bulunmaktadır.

İstanbul kadılığı şehrin çok yoğun ve girift meselelerinin hallerinde kendisinin çok gelişmiş teşkilatı yanında Bilad-ı Selase kadıları, sadrazam, yeniçeri ağası, bostancıbaşı ve bunların personeli ile sistemli irtibat halinde idi. Ayrıca divanlar akdederdi. Nitekim çarşamba günleri İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadıları sadrazam divanhanesine divan akdederler, burada üyeler teşrifat sırasına göre oturur, tezkireci, çavuş, muhızır, katibler hizmet verirler, halkın şer'î ve hukukî davaları dinlenirdi.

İstanbul kadısı, şehrin idarî ve beledî problemlerinin çözümünde, halkın şikâyetlerinin hallerinde daha adil ve yerinde karar verebilmek için konuyu bazen maruz olarak Divan-ı Hümayun'dan sorardı. Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde çok sayıda maruz defterleri bulunmaktadır. Bazen da bu maruzlar sicillerin belirli bir kısmına kaydedilmektedir.

İstanbul kadıları zamanlarının büyük kısmını çarşı ve pazarlarda, esnaf teşkilatında, vakıfların bulunduğu mahallerde geçirirlerdi. 1178 / 1764 senesinde İstanbul kadısı Tokadî Ebûbekir Efendi'nin İstanbul esnafıyla yaşamış olduğu bir olayı tarihçi Şemdanizâde açıklamaktadır. Tokadî'nin çok değerli bir âlim olduğunu belirttikten sonra Eminönü'nde Yeni Camii ve Mısır Çarşısı bina olduğunda İstanbul'a gelen şekerin evvela bu çarşıya gelip oradan esnafa satılması

karşılığında Mısır Çarşısı attarları bu külliye vakfına yedi bin akça vermeyi kabul edip bu konuda padişahattan hatt-ı hümayun almışlar. İstanbul esnafı ise şekerî bezirgândan doğrudan biz alırız diye Mısır çarşılı attarlar ile münakaşa edip İstanbul kadısı huzurunda dava görüldüğünde, kadı önceki hatt-ı hümayunu teyid idip, bu konuda hüccet ve îlam vermiştir. Dokuz defa her İstanbul kadısı değişikliğinde konu mahkemeye intikal etmiş ve her seferinde Mısır çarşılılar galip gelerek ellerine senetler verilmiş, her saltanat değişikliğinde de ellerindeki hatt-ı hümayunu tecdid ettirmişler, böylece Mısır çarşılılar beş defa hatt-ı hümayun, dokuz defa hüccet, yedi defa da îlam almışlarken Tokadî Ebûbekir Efendi'nin İstanbul kadılığı sırasında şekerî esnafı Mısır çarşılı aleyhine tekrar dava açtığında, Tokadî Efendi, "Bey' ve şîrâ şer'de îcab ve kabûldür, şer'an kimesne men' olunmaz. Gerek attarlar gerek şekerîler hangisi bezirgan ile bazar eder ise şîrâ'anındır" diye hükmedince, Mısır çarşılı attarlar ellerinde olan çok sayıdaki hatt-ı hümayun ile hüccet ve îamları kadıya ibraz edince Tokadî Efendi "Şer'in hilâfına vârid olan evâmîr ve senedât ile hüküm ve amel olunmaz" deyince Mısır çarşılı attarlar doğru Sadrazam Mustafa Paşa'ya varıp, ellerindeki hatt-ı hümayun, hüccet ve îamları gösterip, "Kadı efendi hilafına cesaret etti" deyip kadıdan şikayette bulundular. Sadrazam hiddetlenerek İstanbul kadısını Paşa Kapısı'na davet edip, "Bu ne gûne hükümdür ve beş kıt'a hatt-ı hümayunu lağvetmek ne demektir, senden evvel gelen kadılar şer'-i şerîfi bilmezler miydi, onların senetlerini ibtal ne demektir" deyince İstanbul Kadısı Tokadî Efendi, "Ben bu hükmü sizin fermanınız ile verdim, 'şer' ile göresin' deyü buyurulmuş, şerîsi budur. Eğer nizam üzere deyü buyurula idi, nizam-ı kadîme riâyet eder idik" dedikte, "Senin cevabını sâhib-i hatt-ı hümayuna telhis ederim" deyü kadıyı kapıda bekletip, sadrazam konuyu padişaha telhis ile sununca Sultan III. Mustafa "Benim muradım ta'zîm li-emrillâh ve icrâ-yi şer'illâhdır" şeklinde telhisin üzerine hatt-ı şerîf yazıp sadrazama gönderince Mustafa Paşa mahcup olmuştur. Fakat şekerîler ve attarlar açık artırmada fiyatı artırır, şeker birden pahalânır düşüncesiyle şekerî ve attar esnafı anlaşarak ihtilaf çözülmüştür. Konuyu bu şekilde özetleyen Tarihçi Şem-dânî-zâde III. Mustafa'nın şer'î hukuka bu saygısı için "Hakk budur ki, Sultan-ı zaman Mustafa Han hazretlerinin bu amel, sebab-i mağfi-reti olacağı bî-iştibahdır" mutalaasını bahsin sonuna eklemiştir.³²

32 *Mür'î't-tevârih*, Aktepe, II, İstanbul 1978, 72-73.

İstanbul kadısının bütün bu yoğun sorumluluğu ve çalışması sırasında çok kalabalık bir personeli vardı. Bunların başında ise bab-kapı nâibi, keşif nâibi,³³ ayak nâibi, çardak nâibi, yağ nâibi, kapan nâibi, pastırma nâibi, avarız nâibi³⁴ gibi naipler gelmekte idi. Ayrıca, muhtesib, mimarbaşı, ehl-i vukuf, kassam-ı beledî, subaşı, çöplük subaşı, katibler, başkatib, vekayi kâtibi, asesbaşı, ihtisab ağası, terazici ve muhasebeci İstanbul kadısının zengin maiyetini oluşturmakta idi.

İstanbul kadısının maiyetinde muhtesib çok önemli bir görevlidir. İstanbul İhtisab Kanunnâmesi'nde görevleri etraflıca belirlenmiştir. Büyük bir nüfusa sahip olan İstanbul'da esnafın kontrolü, narhların teftiş ve tesbiti,³⁵ ölçü tartı ve diğer aletlerin kontrolü hususlarında muhtesibin ifa ettiği görev çok önemlidir. Bu kontrolleri bilhassa kol gezme usulüyle yerine getirir. Bazen kendi maiyetiyle bazen da sadrazamın maiyetinde kol görevini yerine getirirdi. Mühimme defterlerinde bu konularda birçok hükümler bulunmaktadır. İstanbul İhtisab Kanunnâmesi'nde "İhtisab ağası bulunanlar, ekser evkatta kol ile gezip her ne kadar terazi ve kantar ve arşın ve endaze ile ahz u itâ eder esnaf var ise cümlesinin vezn ve dirhem ve endaze ve arşınlarına bakıp noksan olanları iktizasına göre falaka ve değnek ile ta'zir ve tekdir ve değnek darbından ziyade tedibe müstahak olanları ihtisab ağası mahbesine irsâl ede..." şeklinde ifade edilmektedir.³⁶

İstanbul'a giriş çıkışlarda kontrol çok önemliydi ve bu konuda bostancıbaşı ve ona bağlı bostancılar önemli hizmetler ifa ederlerdi. Anadolu tarafından gelenler Bostancıbaşı Köprüsü görevlilerine, Rumeli tarafından gelenler de Küçükçekmece Köprüsü'nde Bostancı ocağı görevlilerine müracaat ederler, kimliklerini tespit ve tescil ettirmeden ve niçin geldiklerini beyan etmeden İstanbul'a giremezlerdi. İstanbul'a girdikten sonra da en kısa zamanda kendilerine kefil olan kimseleri bildirmek zorunda idiler. Kendilerine mürur tezkiresi verilir, bununla rahat bir şekilde gezebilirlerdi. Bunların ellerinde bulunan bostancıbaşı defterlerinde yalıların sahipleri, mevkileri, arazileri vs. konularında çok teferruatlı bilgiler içerirdi. Bugün kütüphaneler-

33 Yapılan bir şikâyet üzerine davalara bakardı.

34 Avarız vergisini toplayan ve vermeyenler hakkında dava açardı.

35 M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1040 tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983; a.mlf, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9 (1978), s. 1-85.

36 Ziya Kazıcı, *Osmanlılar'da İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987, s. 78-80.

de muhtelif bostancıbaşı defterleri bulunmaktadır. Sahillerde yeni binaların yapılması, mevcut bina ve yalılardan vergi toplanması bunların denetiminde idi.³⁷

Sonuç olarak, Osmanlı cihan devletinin başkenti, kalabalık nüfusu, çok dinli, ırklı, kültürlü ve adetli yapısıyla Osmanlının bir hulasası olan İstanbul, fetihten itibaren en üst seviyede gözetilen, Türk ve İslâm kimliğinin kazandırılması, imarı, iskânı, güvenliği, iktisadî-içtimaî nizamı ve ihtiyaçları için binlerce fermanın çıkarıldığı, düzenlemelerin yapıldığı gerçek bir dünya kenti olabilmiştir. Burada asıl yetkili ve sorumlu medrese eğitimi ile yetişmiş, ilmiye sınıfında çok yüksek mevkîye sahip İstanbul kadısı olmakla birlikte, başta padişahlar ve sadrazamlar olmak üzere pek çok yetkili içinde yaşadığı bu büyük şehre çok yönlü hizmet vermiş ve katkı sağlamıştır.

37 Abdülkadir Özcan, "Bostancıbaşının Beledî Hizmetleri ve Bostancıbaşı Defterlerinin İstanbul Toponomisi Bakımından Değeri", *Tarih Boyunca İstanbul Semi Bildirileri*, İstanbul 1989, s. 32-34.

IV. NÂİP*

Osmanlılar'da başlangıçtan beri mevcut olduğu bilinen naip, hukukî bir kavram olarak kadı temsilcisi ve yardımcısı anlamına gelmektedir. Osmanlı öncesinde Müslüman devletlerde kadı naibi, saltanat naibi gibi hukukî ve idari alanlarda kullanılan bir terim olmuştur. Yeni fethedilen yerlere idareyi temsilen sancak beyi veya subaşı, hukuku temsilen kadı yahut nâip tayin edilmesi bir fetih geleneğiydi. Nâipler, medrese eğitimi alarak özellikle fıkıh alanında kendi kaza dairesinde ihtilâfları çözebilecek bir seviyede tahsil görmüş ilmiye mesleği mensubu kimse-lerdi. Osmanlı adlî teşkilâtında kadı yardımcısı ve vekili olan nâip kadı tarafından belirlenir, Anadolu veya Rumeli kazaskeri tarafından tasdik edilirdi. İstanbul'da nâiplerin tayininde İstanbul kadısı yetkiliydi. Evliyâ Çelebi'ye göre XVII. yüzyılda Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarına bağlı nahiyelerde çok sayıda nâip görev yapmaktaydı ve bunların oldukça yüksek yevmiyeleri vardı.¹

XVIII. yüzyılda İstanbul'da nâiplerin sayısı yirmi beş kadardı. Başta İstanbul kadısının başyardımcısı olan Bab Mahkemesi nâibi olmak üzere İstanbul kadılığına bağlı Mahmud Paşa, Ahî Çelebi, Balat ve Dâvud Paşa mahkemelerinde beş, Galata'da yedi, Eyüp'te yedi ve Üsküdar'da altı mahkeme nâibi bulunmaktaydı. Ayrıca İstanbul'da çarşı ve kapan yerlerini teftiş etmek, esnaf arasındaki ihtilâfları çözmek üzere ayak nâibi, kapan nâibi, çardak nâibi, yağ nâibi, keşif nâibi, avâriz nâibi gibi seyyar görev yapan nâibler vardı. Arap şehirlerine tayin edilen Osmanlı kadılarının yerli Arap ulemâsından nâibler seçmesinin yaygın bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Bu tercihte muhtemelen, konuşulan Arap dili ve lehçeleri konusunda mahallî

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Nâip", *DİA*, c. 32, s. 312-313.

1 *Seyahatnâme*, I, tür yer

nâiblerden yardım alma düşüncesi rol oynamıştır. Nitekim Muhibbî ailesinden Fazlullah 1059'da (1649) Mısır kadısı Esîrî Mehmed Efendi'ye nâiblik yapmış, *Hulâsatü'l-eşer* müellifi Muhammed Emîn el-Muhibbî 1101'de (1690) Mekke'de, daha sonra Kahire'de kadı nâibliğinde bulunmuştur.

Nâibler genelde süresiz olarak tayin edilirdi, ancak belirli süreler içinde görev değişiklikleri olurdu. İstisnaî olarak yirmi beş-otuz yıl aynı yerde nâiblik yapanlar vardı.² Nâibler kendisini bu göreve getiren kadı tarafından re'sen görevden alınamayacağı gibi nâibi olduğu kadının azli veya ölümüyle de görevleri sona ermezdi. Kadının azli nâibin azlini gerektirmezdi. Görevini kötüye kullanan nâibler hakkında Divan-ı Hümâyûn'a gelen şikâyetlerle kazasker ilgilenir, ilgili kadılar ve mülkî amirlere onun vasıtası ile hükümler gönderilirdi.³ Ancak yetersizlikleri, bilgisizlikleri, bir yolsuzluğa karışmaları, ehl-i örf ile iş birliği yapmaları gibi sebeplerle azledilirlerdi. Görevini kötüye kullanan nâipler hakkında Divan-ı Hümâyûn'a pek çok şikâyet gelir, bunlarla bilhassa kazasker ilgilenirdi. Meselâ Soma kazasında nâiplik yapan Hacı Halife'nin nâiplikten uzaklaştırılması emredildiği halde hâlâ nâiplik yaptığının kazasker tarafından Divan-ı Hümâyûn'a arzedilmesi üzerine Hacı Halife'nin Kıbrıs'a sürülüp buradaki beylerbeyine teslimine dair alınan temessükün Divan-ı Hümâyûn'a gönderilmesi hakkındaki hüküm konunun kazasker tarafından takip edildiğini göstermektedir.⁴ Ehl-i örf ile iş birliği yaparak halka zulmeden, halktan zorla para alan ve ferâiz ilmini iyi bilmediğinden miras taksimini yanlış yapan nâibin azlinin câiz olup olmayacağı sorusuna karşılık Şeyhülislâm Hâmid Efendi "Vâcip olur, müslümanlardan aldığını alıverdikten sonra ta'zîr lâzım olur" fetvâsını vermiştir.⁵

Kazasker veya mevleviyet derecesindeki kadılar arpalık olarak verilen kazalarına bizzat gitmeyip nâip gönderirler ve nâipler "mahkeme-i şer'iyye hâsılatı" adıyla biriken harcın bir kısmını aldıktan sonra çoğunu nâibi oldukları kadıya teslim ederlerdi. XVIII. yüzyıl sonlarında mevleviyet derecesindeki Konya, Kayseri, Sivas, Ayıntap gibi

2 BOA, MD, nr. V, hk. 282

3 Soma kazasında nâip olan, Hacı Halife'nin nâiplikten men'i ve Kıbrıs'a sürülmesi hk. hüküm, *Mühimme* XII, h. 1062; Kazasker hattıyla yazılmış benzer bir olay için bk. BOA. KK.Ruûs, nr. 225, s. 132.

4 BOA, MD, nr. XII, hk. 1062.

5 *İlmiyye Salnâmesi*, s. 389.

Anadolu şehirleri mahkemelerine nâiplerin baktığı bilinmektedir. Bu yerler üç dereceye ayrılmıştı. Buna göre şehir merkezleri birinci sınıf, mutasarrıflıklar ikinci sınıf, büyükçe kazalar üçüncü sınıf nâiplik olarak tesbit edilmiş, tayinler de buna göre yapılmıştır.⁶

Mahkeme harçları nâiplerin temel geçim kaynağı idi. Baktıkları davalardan ve gördükleri muamelelerden sicil, hüccet, mürâsele, nikâh, talâk, itâk vb. adı altında ücret alırlardı. Bütün bu resimlerde nâibe ait kısmın kadıya nisbetle beşte veya altıda bir civarında olduğu kânunnâmelerde verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.⁷ Ancak nâiplerin bu harçları toplamada aşırılığa kaçmaları halkı çok rahatsız ettiğinden adâletnâmelerde bu haksızlık sıkça dile getirilip önlenmesi emredilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde yapılan düzenlemelerle nâiplere mahkeme harçları yerine düzenli maaş bağlanması kararlaştırılmıştır.

Kadırlarla aynı yetkilere sahip olarak imparatorluğun her tarafına dağılan ve adaletin tevziinde önemli hizmetler gören nâipler keşif, teftiş ve tahkik için olay mahalline giderlerdi, bu da özellikle kadıların maiyetinde çalışan nâiplerin başlıca görevlerindendi. Bunlar, temsil ettikleri mahallin ihtiyaçları veya kendi özlük haklarına dair doğrudan Divan-ı Hümâyun'a arzlar gönderebildikleri gibi hükümetten de doğrudan kendilerine hükümler gelirdi. Nitekim mühimme defterlerinde arz ve hükümlerin binlerce örneği bulunmaktadır. Bilgisiz nâiplerin sebep olduğu haksızlıklar sık sık şikâyetlere konu oluyordu. Yetersiz adaylar nâipliği elde etmek için ilgililere rüşvet verir, görev aldıktan sonra verdiği paraları çıkarmak üzere halktan her vesile ile para almaya çalışırdı. Mevâlî nâiplerinin yolsuzluğu sadece kendilerine değil niyâbet ettikleri kadı ve kazaskere de zarar verirdi. Nitekim Mekke kadısı Şeyh Mollazâde'nin Eskişehir kazası arpalığı nâibi hakkında halkın padişaha şikâyetiyle arpalık Mollazâde'den alınmıştı.⁸ Nâipliklerin iltizam usulüyle verilmesi de yolsuzlukların artmasına sebep olmuştur. Kadılara hitaben gönderilen bir hükümde kadıların nâiplerini iltizamla belirledikten sonra bir taraftan kendileri bir taraftan nâiplerinin halktan haksız para almaları şiddetle eleştirilmektedir.⁹

6 M. Çadircı, s. 282-283.

7 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 85, 142-143.

8 *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı: 1785-1789* (haz. Feridun M. Emecen), İstanbul 2003, s. 187; ayrıca bk. s. 52, 152, 260, 281, 340, 429.

9 Uzunçarşılı, s. 250, 255.

İmam, hatip, müftü, hatta şeyhülislâmın yerine de nâip tayin edildiği anlaşılmaktadır. 929'da (1523) Zenbilli Ali Efendi hastalığı sebebiyle uzun süre görevini yapamayacak durumda olduğu halde Kanunî Sultan Süleyman onu şeyhülislâmlıkta bırakmış, yerine bir nâip tayin etmesini istemiş, Zenbilli de Şeyh Muhyiddin Mehmed'i nâip tayin etmişti. Ancak bunun istisnâî bir uygulama olduğu görülmektedir.¹⁰

Osmanlı mahkemeleri için kadı ve nâip yetiştirmek üzere Şeyhülislâm Meşrepzâde Ârif Efendi'nin meşihatında 1854 yılında Muallimhâne-i Nüvvâb adıyla bir mektep açılmış, burası 1885'te Mekteb-i Nüvvâb, 1908'de Mekteb-i Kudât, bir yıl sonra da Medresetü'l-kudat adını almıştır. Cumhuriyet döneminde şer'î mahkemelerin kaldırılmasıyla nâiplik kurumu da sona ermiştir.¹¹

10 R. C. Repp, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London 1986, s. 221.

11 BOA, MD, nr. V, hk. 282; nr. XII, hk. 1062; Nüvvâb Defterleri, Sicill-i Ahvâl Defterleri, Meşihat Arşivi, Genel, nr. 57, 61, Özel, nr. 1, 5; Nüvvâb Defterleri, Meşihat Arşivi, Genel, nr. 1971-1991, 27 defter, sene 1279-1335; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 389, 674; M. Ertuğrul Düздаğ, *Şeyhülislâm Ebüsuud Efendi Fetvaları Işığında XVI. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972, tür.yer.; M. Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut 1982, s. 51, 52, 62, 175; Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku*, İstanbul 1986, s. 89-92; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 282-283; Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul 2004, s. 43-46; Bilgin Aydın v.dğr., *Şeyhülislâmlık (Bab-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul 2005; G. Veinstein, "Sur les Nâ'ib Ottomans (XVeme-XVIeme siècles)", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XXV, Jerusalem 2001, s. 247-267; C. Brockelmann, "Muhibbî", *İA*, VIII, 512; M. Cavid Baysun, "Nâip", a.e., IX, 50-52.

B. KURULUŞ VE YÜKSELİŞ DÖNEMİ SULTANLARI VE ULEMA

Bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıkan Osmanlı Devleti diğer sahalarda olduğu gibi bilim ve eğitim konusunda da kendisinden önceki Türk-İslâm geleneği üzerine oturmuştur. Osmanlı ilim geleneğinde eski Orta Asya ilim ve kültür hayatının belli ölçüde etkisi muhakkak olmakla birlikte,¹ İslamî gelenek ve motifler tarihi seyir içinde daha etkili olmuştur. Bu geleneği telakki ve tatbikat olarak iki noktada değerlendirmek gerekir. İlim telakkisi tamamıyla yerleşmiş geleneğin devamı tarzında kendini göstermektedir.

Kur'an ayetleri ve hadislerde ilim konusunda birçok övücü ve teşvik edici ifadeler bulunmaktadır. Asr-ı Saadet'te Hazreti Peygamber'in ilme ve ulemaya kıymet veren çok önemli uygulamaları olmuştur. Aynı yaklaşım daha sonraki İslâm devletlerinde, bazı aksaklıklara rağmen, devam etmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki durumu da bu anlayış içerisinde değerlendirmek gerekir. Nitekim XV. yüzyıl sonlarında seyfiye mesleğinde bulunan İbn Kemal'in (ö.1534) ilmiyeye geçmesine sebep olan daha önce anlatılan olay toplum telakkisini yansıtmayı açısından önemlidir.

Osman Gazi'nin yer yer menkıbevi unsurlar içeren hayat ve saltanatında ulemanın faaliyetlerini sıhhatli bir şekilde takip etmek mümkün olmamaktadır.² Kendisinin ilme değer verdiği, çevresinde istişare ettiği bazı ulema ve meşayihin bulunduğu bilinmektedir. Nitekim oğlu Orhan'a yaptığı vasiyetinde de âlimlerle istişare etmesini

1 Şehabettin Tekindağ, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 3-4.

2 Kuruluş devri ilim hayatı için bk. Arif Bey, "Devlet-i Osmaniye'nin Teessüs ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulemâ", *Darülfunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sy. 2, (1332), s. 137-144.

istemıştır.³ Orhan Gazi dönemindeki gelişmeleri daha sağlıklı olarak izlemek mümkün olmaktadır.⁴ Bursa kadısı baş kadı olmak üzere fet-hedilen yerleşim birimlerine kadılar tayin edilmiş, ilk medrese 1330'da İznik'te açılarak devrin tanınmış bilgini Davud-ı Kayseri (ö.1350) mü-derrisliğine getirilmiştir.⁵ I. Murad ve Yıldırım Bayezid dönemlerinde yeni medreseler inşa edilmiş, eğitim ve yargı alanlarında yeni kurum-lar teşkil edilmiştir. 1362'de kadıaskerlik kurulmuş, mahkemelerde bakılan davalardan belirli ücretlerin alınması kararlaştırılmıştır.⁶ Bu resmî gelişmelerin yanında asıl önemli olan bu dönemde ilim haya-tının sağlam bir temele oturması ve bir geleneğin teşekkül etmesidir.

Bu gelişmelerde her şeyden önce ilk Osmanlı sultanlarının büyük rolü olmuştur. Bulundukları mevkiin icabı olarak birer cengâver olarak yetişen bu kimseler ilmin ve ulemanın değerini daima takdir etmiş ve onlardan din, devlet ve toplum konularında istifade etmişlerdir ve bu konuda müşahhas adımlar atmışlardır.⁷

3 Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümâ, Neşrî Tarihi*, Ankara 1987, I, 145-146; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*, Ankara 1978, s. 269.

4 Mehmed Arif Bey, "Devlet-i Osmaniyye'nin Teessüs ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulemâ" başlıklı öncü makalesinde bu dönemle ilgili olarak dikkate değer bilgi-ler vermekte, yorumlar yapmaktadır.

5 Osmanlılarda ilk müderris olan bu tanınmış alimin hayatı ve eserleri için bk. Mehmet Bayrakdar, "Davud-ı Kayserî", *DİA*, c. 9, 32-35; a. mlf., *Kayserili Dâvûd*, Ankara 1988.

6 Bu ücretlerin muhtelif tarihlerdeki nisbeti için bk. Halil İnalıcık, "Adaletnâmeler", *TTK-Belgeler*, II/3-4, (Ankara 1967), s. 78.

7 Kuruluş devri ilim hayatı ve çeşitli şehirlerdeki ilk Osmanlı medreseleri, bunların kurucuları ve müderrisleri için bk. Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstan-bul 1984.

V. YILDIRIM BAYEZİD DEVRİ ULEMASI VE İLİM HAYATI*

Sultan Yıldırım Bayezid dönemi (792-805/1389-1402) genellikle Anadolu ve bilhassa Balkanlar'daki parlak fütuhat faaliyetleriyle bilinmekle birlikte bu devirde, ilmî, hukukî ve dinî konularda önemli gelişmelerin de olduğu da kaynaklardan takip edilebilmektedir. Sultan Bayezid'in bilhassa ulema ile münasebetleri dikkate değer özellikler göstermektedir.

Kuruluş devrinde ulemadan yararlanma birkaç şekilde olmuştur. Bunların başında istişare keyfiyeti gelir. Hemen her konuyu bilginlerle görüşerek karara varmışlardır. Bu uygulama bir nev'i gayriresmî bir istişare meclisi görünümündedir. Aşık Paşazâde'nin *Tevarih-i Âl-i Osman* ve Neşrî'nin *Kitab-ı Cihan-nümâ*'sında bu istişareleri nakleden pek çok pasaj bulunmaktadır. Diğer taraftan ulemayı fiilen vezirlik, veziriâzamlık, kazaskerlik, defterdarlık, nişancılık¹ gibi Divan üyelikleri ve merkezî bürokrasinin önemli makamlarına tayin ederek yararlanmışlardır.

Osmanlı kuruluş devri incelenirken Çandarlı ulema ailesinin önemli katkısını unutmamak gerekir. İstanbul'un fethine kadar takriben bir buçuk asır ilim ve idarede Osmanoğulları'nın yanında ve hizmetinde Çandarlılar görülmektedir. Hemen hepsi medreseden yetişen aile fertleri önce kadılık ve kazaskerlik daha sonra da vezirlik ve veziriazamlık olmak üzere en üst mevkilerde bulunmuşlar, askerî, ilmî ve idarî müesseselerin teşkilinde fikren ve fiilen çalışmışlardır. Nitekim Yaya ve Müsellem teşkilatı, Devşirme ve Yeniçeri ocağının

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Yıldırım Bayezid Devri Ulemâsı ve İlim Hayatı", *Sultan Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi*, Ed. Sadettin Eğri, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2013, s. 191-200.

1 "Ve nişancılık, Dâhil ve Sahn müderrislerinin yoludur...", *Fatih Kanunnâmesi*, nşr. Abdülkadir Özcan, *Tarih Dergisi*, sy. 33, (1982), s. 34.

teşkilinde Çandarlı Kara Halil ve ulemadan Konyalı Kara Rüstem'in rolü büyüktür.²

Kuruluş döneminde ilim hayatını canlandıran ve zenginleştiren en önemli unsurlardan birisi şüphesiz çift yönlü işleyen seyahatlerdir. İlim tahsili ve tedrisi için seyahatin İslâm dünyasında çok köklü bir yeri ve geleneği bulunmaktadır. Esasen hadislerde bu husus teşvik edilmiştir.³ İslâm rönesansının yaşandığı orta çağlarda o günlerin güç ulaşım ortamında fevkalade bir hareketliliğin yaşandığı medrese hocalarının ve talebelerinin belirli zaman dilimleri halinde İslâm dünyasının bütün büyük ilim merkezlerini gezdikleri adeta ulaşım zorluklarına meydan okudukları müşahade edilmektedir. Osmanlı Beyliği'nde tahsilini belirli seviyeye getiren talebeler hocalarının da tavsiyesi ile İslâm dünyasının o dönemlerde tanınmış ilim merkezleri olan Kahire, Semerkant, Buhara, Maverâünnehr, Bağdat ve Şam gibi merkezlerine giderek tahsillerini tamamlarlar ve birkaç yıl sonra İslâm dini, kültürü ve medeniyeti konusunda yetişmiş birer âlim olarak dönerlerdi. Nitekim kuruluş döneminde İslâm dünyasında tahsilini tamamlayıp Anadolu'ya dönenler arasında bilhassa Davud-ı Kayseri Kahire'de, Kara Hoca Alaeddin İran'da, Muhsin-i Kayseri Şam'da, Kadızâde-i Rumi (Bursa 1337-Semerkant 1413) Maverâünnehr'de, Molla Fenarî Kahire'de, Şeyh Bedreddin Kahire'de, Alaeddin-i Rumî Semerkant'ta, Ahmedî Kahire'de, Hoca Paşa Kahire'de yüksek tahsillerini yapmışlardır.⁴

Hangi şehrin hangi sahalarda meşhur olduğu, buralardaki ilim mahfilleri, daha önce gidip dönenler ve oralardan gelen misafir hocalardan öğrenilir ve akademik seyahate çıkan öğrenciye tavsiye edilirdi. Osmanlı sultanlarının ulemayı ülkesine daveti ve olumlu tavırları ile Anadolu beylikleri ve diğer meşhur ilim merkezlerinden bilginlerin Osmanlı ülkesine misafir hoca olarak gelmeleri önemli bir katkı sağlamıştır. Bunlar içerisinde tamamen yerleşenler, kısa veya uzun vadeli kalanlar olurdu. Nitekim kuruluş dönemi Osmanlı medreselerindeki âlimlerin Arabî, Acemî, Tusî, Semerkandî gibi nisbeleri bu keyfiyeti

2 Çandarlı ailesinin fertleri ve hizmetleri için bk. Uzunçarşılı, Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara 1974.

3 "İlim tahsili için çıkan kimse dönünceye kadar Allah yolundadır"; "Evinden ilim talebi ile çıkan kimseye hoşnutlukları sebebiyle melekler kanatlarını gererler", *Râmûzü'l-ehâdis*, İstanbul 1982, s. 389, 419.

4 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 520-21.

açıkça göstermektedir. Kuruluş dönemi İslâm hukuku alanında birçok âlimin ön plana çıktığı da görülmektedir.⁵

Yıldırım Bayezid devrinde Osmanlı ülkesine özellikle Bursa'ya birçok âlimin geldiği bilinmektedir. Taşköprizâde (ö.968/1561) ölümünden biraz önce telifini tamamladığı *Eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye fî ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye* adlı tabakat kitabının dördüncü bölümünü dördüncü Osmanlı padişahı olan Yıldırım Bayezid'e tahsis etmiş ve bu bölümde çoğunluğu ulemadan olmak üzere otuz âlim ve şeyhin biyografisini vermiştir.⁶ Bunlar Molla Fenarî, İbnü'l-Bezzâzî, Mecdüddin el-Firuzâbâdî, Molla Şihabüddin Sivasî, Molla Hasan Paşa, Safer Şah, Molla Mehmed Şah Fenarîzâde, Molla Yusuf Balî, Kutbüddin İznîkî, Molla Bahaeddin Ömer, Molla İbrahim b. Muhammed, Molla Necmeddin el-Hanefî, Şeyh Yar Ali el-Şirazî, Şeyh Ebü'lhayr Muhammed el-Cezerî, Molla Abdülvacîd b. Mehmed, Molla İzzeddin b. Melek, Molla Muhammed b. Abdüllatif, Şeyh Abdurrahman b. Ali, Molla Alaeddin Rumî, Ârif-i billah Şeyh Fahreddin Rumî, Şeyh Ramazan, Molla Ahmedî, Şeyh Bedreddin, Molla Hacı Paşa, Şeyh Hamid el-Kayserî, Şeyh Semseddin Buharî (Emir Sultan), Ârif-i billah Şeyh Hacı Bayram, Ârif-i billah Şeyh Taptuk Emre, Ârif-i billah Yunus Emre, Ârif-i billah Şeyh Abdurrahman Erzincânî'dir.

Bunlar Sultan Bayezid çağının âlimleri olmakla birlikte, birçoğu Osmanlı ülkesine Arap memleketlerinden, Semerkant, Buhara ve Maveraünnehr'den ve bazıları henüz Osmanlı topraklarına ilhak edilmemiş olan Anadolu beyliklerinden Osmanlı ülkesine gelmiş, gördüğü itibar ve takdir üzerine burada yerleşmiş ulema ve meşayihdir. Bu âlimler yazmış oldukları eserlerle toplumu aydınlatmışları gibi birçok talebe yetiştirmişlerdir. Ayrıca, İslâm dünyasının çeşitli merkezlerinden gelen âlimler oralarda öğrendikleri, yaşadıkları ilim ortamını, ilmî münazara konularını Osmanlı ülkesine taşımışlardır. Bunlar arasında Molla Fenarî'nin müstesna bir yeri vardır. II. Murad zamanın şeyhülislamlığın teşkili üzerine ilk şeyhülislam olarak görev üstlenen Molla Fenarî, Yıldırım Bayezid devrinin de tanınmış bir âlimi idi.⁷

Taşköprizâde, Molla Fenarî'nin hayat hikâyesini verirken bazı önemli olayları da nakleder. Nitekim Sultan Bayezid bir davası için

5 Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar*, Arasta Yayınları, Bursa 2001.

6 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Şakā'iku'n-Nu'maniyye fî Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Türkçe Tercüme, *Osmanlı Bilginleri*, çev. Muharrem Tan, İstanbul 2007, s. 43-69.

7 Hayatı için bk. *Şakā'ik Tercümesi*, s. 46 vd.

şâhitlik yapmak üzere huzuruna çıktığında Molla Fenarî onun şahitliğini reddetmişti. Sultan reddediş sebebinin sorunca Fenarî, “cemaati terk etmiş durumdasın” dedi. Bunun üzerine Sultan Bayezid sarayın karşısına bir cami yaptırdı. Camide kendisine bir yer belirleyerek bir daha cemaatle namazı bırakmadı.

Bir vakit sonra Sultan ile araları açıldı. Molla Fenarî tüm görev ve makamları bırakarak Karaman diyarına göçtü. Karaman beyi kendisine günlük bin dirhem tahsis etti. Orada Molla Yakub el-Asfar ve Molla Yakub el-Esved kendisinden ders aldılar. Molla Fenarî “iki Yakub’u da ben okuttum” diyerek bununla iftihar ederdi. Sultan Bayezid Molla Fenarî’ye yaptıklarından dolayı pişman oldu. Karaman beyine haber salarak Molla Fenarî’yi Osmanlı ülkesine davet etti. O da Padişah’ın davetini geri çevirmeyerek geri döndü ve eski görevine başladı.

O devirde medrese talebeleri salı ve cuma günleri tatil yapardı. Molla Fenarî bunlara pazartesi gününü de ilave etti. Bunun sebebi onun zamanında pek meşhur olan Allame Taftazanî’nin eserleri ve talebenin bunları okuma arzularıydı. Ne var ki kitapların fazla nüshası olmadığından talebe bunları elle çoğaltmak için zamana ihtiyaç duyuyordu. İki günlük tatil bu işe yetmeyince Molla Fenarî pazartesi gününü de tatil ilan etti.

Sultan Bayezid vüzerasından Hacı İvaz Paşa Molla Fenarî’den hoşlanmazdı. Ömrünün sonlarında Molla Fenarî’nin gözleri görmez olunca vezir “Allah’tan dileğim şu kör şeyhin cenaze namazını kıldırmasıdır” demişti. Bu söz Molla Fenarî’nin kulağına gidince “O cahildir, cenaze namazını kıldırması bilmez. Allah’tan niyazım bana şifa verip onun gözlerini kör etmesi, onun cenaze namazını kıldırması nasip etmesidir” dedi.

Bir müddet sonra Cenab-ı Hak Molla Fenarî’ye şifa verip gözleri tekrar açıldı. Bu arada Sultan Bayezid de işlediği bir suçtan dolayı İvaz Paşa’nın gözlerine mil çektirdi. Vezir bu olaydan sonra çok yaşamadı ve cenaze namazını kıldırması Molla Fenarî’ye nasip oldu.

Bayezid devri ilim hayatının en önemli özelliklerinden birisi dışarıdan birçok âlimin Osmanlı ülkesine gelmesi, burada uzun süre kalması ve birçoğunun da buraya yerleşmesidir. Padişah bunlara çok değer veriyor ve iltifat ediyordu. Bu münasebetle bunlardan birkaç tanesini hatırlamak yerinde olacaktır. Meselâ İbnü’l-Bezzâî Anadolu’ya

geldiğinde Molla Fenarî ile münazarada bulunmuş, furûâtta Bezzazî üstün gelirken usul konularında Molla Fenarî galip gelmiştir.⁸

Çok tanınmış lügat âlimi Mecdüddin el-Firuzâbâdî (ö.817/1415) ilmî çalışmaları ve lügat araştırmaları için pek çok ülkeye seyahat etmiş, gittiği yerlerde ilmî tartışmalarda bulunmuş, büyük paralar ödeyerek çok sayıda kitap toplamış, ihtiyaç halinde onları satmaktan çekinmemiştir. Bu meşhur âlim devlet adamlarından büyük itibar görmüştür. Bunlar arasında Bağdat hâkimi İbn Übeys, Azerbaycan hükümdarı Şah Şüca, Mısır sultanı Eşref, Türk hükümdarı Timur, Delhi hükümdarı Alaeddin bulunmaktadır. Bursa'da Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'den iltifat görmüş ve Sultan kendisine kıymetli hediyeler vermiştir.⁹

Bu dönemin tanınmış âlimlerinden birisi de Şeyh Ramazan idi. Sultan Yıldırım onun ilmini ve fıkıh ilmindeki üstünlüğünü beğenmiş, ona köyler ve mülkler verip musahip olarak seçmiş, şer'î meselelerde onunla meşveret etmiş ve kendisini kazasker tayin ederek kadıların içinden cahil ve zalim olanlarını çıkarmasını emretmiştir.¹⁰ Uzunçarşılı, özellikle Şerefeddin Yezdî'den naklen Şeyh Ramazan'ın kazaskerlikten sonra vezir olduğunu bildirmektedir. Çandarlı Ali Paşa'nın son senesinde kazasker olduğu daha sonra da vezir olduğu anlaşılmaktadır. Şeyh Ramazan Kırşehirli olup babasının adı Bayezid'dir. Hangi tarihte vefat ettiği belli olmadığını belirtmektedir.¹¹

Şeyh Abdurrahman Bali, meşreben Bistamî, mezheben Hanefi, tevellüden Antakî'dir. Şam ve Kahire'de tahsil etmiş, tefsir, hadis, fıkıhta üstattır. Şeyh Abdurrahman Bursa'ya gelmiş, orada büyük âlim Molla Fenarî ile görüşmüş, Fenarî Arapça ilimler konusunda kendisinden hayli istifade etmiştir. Bursa'yı sevmiş, orada yerleşmiş, kabri Bursa'dadır.¹²

Koca Efendi Mahmud b. Mehmed, Sultanönü'nde dünyaya geldi. Devrin âlimlerinden ders aldı. Arap dili, tefsir ve hadiste emsalinden üstün idi. I. Murad ilmi sebebiyle kendisini Bursa'ya kadı tayin etti.

8 İbnülbezzâzî, *Şakā'ik Tercümesi*, s. 50.

9 Hulusi Kılıç, "Firuzâbâdî", *DİA*, c. 13, s. 142-145; *Şakā'ik Tercümesi*, s. 50-51.

10 "Ol zamanda Şeyh Ramazan nam bir âlim vardı ki ulumda bî-nazîr ve kâmil ü fazıl kimesne idi. Padişah-ı İslâm onun diyanetin ve ulum-ı fıkıh içre maharetin görüp... köyler ve mülkler verip kendiye musahib edip, bazı mesail-i şeriyyede ananla meşveret edirdi. Hatta sonucu Kazasker edip mesalih-i şeriyyesini külliyyen ona tefviz etti." *Ruhi Tarihi*'nden naklen Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 583, n. 2; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 64.

11 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s. 584-85.

12 *Şakā'ik Tercümesi*, s. 62.

Daha sonra kazasker oldu. Yaşı çok ilerlediği için “Koca” lakabıyla anıldı. I. Murad, Germiyan beyi Süleyman Şah’ın kızı Devletşah Hatun’u oğlu Yıldırım’a almak için gönderdiği heyete Koca Efendi reislik yaptı. Orhan zamanından başlayarak 40 yıl süreyle kadılık ve kadiaskerlikte bulundu.¹³

Bu dönemin ilim, kaza ve tedris hayatı konusunda erken dönem Osmanlı vekayinâmelerinde, Anonim Tevarih-i Al-i Osmanlar’da yer yer önemli bilgiler ve anekdotlar nakledilmektedir. Bunların önemli bir kısmı da birbirinden bazı değişiklikler yapılarak alınmıştır. Bu cümleden olmak üzere Yıldırım Bayezid döneminin kaza faaliyetleri açısından önemli bir olay Anonim *Tevarih-i Âl-i Osman*’da nakledilmiştir.¹⁴

Çandarlı Ali Paşa’nın vezirliği döneminde (1389-1406) danışmendler çoğaldı. Bunlar beylerin kapısına geldiler, her birisi beylere yaranmak için memnun olacakları cevaplar verdiler. Allah buyruğun peygamber kavlin terk ettiler, türlü türlü hilelere başladılar, takvayı unutup, fetvâya başladılar. Yeni akça kesip eski akçayla pazar etmek onlardan kaldı. Kadıların fesatlıkları görülmeğe başladı. Sultan Bayezid Han dahi bunların hallerine muttali olunca hüküm buyurdu ki böyle ne kadar kadı var ise cem etti. Yenişehir’de bir evde topladı ve bunların yakılmasını emretti. Vezir Ali Paşa kadıları kurtarmaktan aciz kaldı. Padişahın Habeşli bir maskara Arap’ı vardı. Bir sözü iki olmazdı. Neditlikte naziri yok idi. Yıldırım Han’ın gazabı halinde ondan başka kimse ona söz söyleyemezdi. Ali Paşa Arap’ı çağırdı. Ve ‘Ey Arap! Eğer Yıldırım Han’dan kadıları kurtarır isen sana ne dilersem vereyim’ demesi üzerine Arap hemen bir fistan giyip, başına bir börk takıp donanıp Yıldırım Han’ın yanına vardı. Padişah görüp “Ey Arap nedir bu kıyafetin sebebi” diye sorunca padişahım sizden bir dileğim var, deyip, Padişah ‘dile benden ne dilersem’ deyince Arap, ‘Padişahım beni elçilikle Bizans’a gönderin’ demiş, Padişah ‘Ey Arap İstanbul’da ne yapacaksın?’ deyince ‘Padişahım varayım Tekfurdan kırk elli keşiş isteyeyim’ dedi. Padişah ‘Bire Arap keşişi ne yapacaksın?’ deyince, Arap

13 Aşıkpaşazâde’den naklen M. Çetin Varlık, *Germiyan Beyliği*, s. 59-60; Yıldırım Bayezid’in 783/1382’deki evlenme düğününe Koca Mahmud Efendi’nin Bursa kadısı olarak katıldığını *Tacüttevarih* yazmaktadır, bk. *Tacüttevarih*, sadeleştirme, I, 151.

14 İsmi belli olmayan bu müellifin Ali Paşa’ya karşı ön yargılı olduğu, onu ağır töhmetlerle suçladığı, anlatmış olduğu bu olayda da biraz abartılı olduğu düşünülebilir.

‘Padişahım kadıları yok edelim keşişleri yerine kadı yapalım’ dedi. Padişah ‘Bre Arap keşişleri kadı edeceğine kendi kullarımı kadı eylesene’ deyince Arap ‘Sultanım! Kadılığa okumuş adam gerektir, kullarınız okumuş değildir’ demiş, Padişah ‘Bire Arap bu kadılar okumuş mudur?’ deyince Arap ‘Sultanım okumayan kadı olur mu?’ diye cevap vermiş, Padişah ‘Bu kadılar okumuş ise niçin okuduğun tutmazlar?’ deyince Arap hemen cevap veremedi, Ali Paşa’ya dönüp ‘Ey Ali bu kadılar neden okudukları ile amel etmezler?’ deyince Ali Paşa Padişah’a dönüp, ‘Padişahım bu kadıların gelirleri (cihetleri) yoktur, o sebeple böyle davranırlar yani rüşvet ve hediye alırlar’ deyince Yıldırım Han Ali Paşa’ya ‘Bunlara bir gelir sağla’ diye emretmiş. Ali Paşa kadıların baktıkları davalardan muayyen ücretler almalarını kararlaştırmış ve kadılar sicilden 7, hüccetten 25, nikahtan 12 akçe, mirastan ise binde 20 almaları kanun olmuştur.¹⁵

Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde daha öncesi Türk-İslâm mirasından istifade ile bilim ve eğitim konusunda sağlam bir temel atılmış, parlak fütühatla geçen Yıldırım Bayezid döneminde ise ilim hayatında da önemli gelişmeler sağlanmıştır. Timur afeti ile yaşanan büyük sarsıntı diğer alanlarda olduğu gibi ilim hayatında da bir duraklamaya sebep olmuşsa da Çelebi Mehmed’in ve özellikle II. Murad takip ettiği siyaset ve attığı adımlar ile davet ettiği tanınmış bilim adamları, tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılan eserler sayesinde ilim ve kültür hayatı kendisini toparlamış ve Fatih döneminde bir zirvenin yaşanmasına vesile olmuştur.

15 Anonim *Tevarih-i Âl-i Osman*, nşr. F. Giese, haz. N. Azamat, İstanbul 1992, s. 34-36.

VI. FETRET VE ÇELEBİ MEHMED DEVİRLERİNDE ULEMA VE İLİM HAYATI*

Osmanlı'da ulema ve meşayih devletin kurulmasında önemli misyon üstlenerek çeşitli hizmetler ifa etmiştir. Bu durum Osmanlı asırları boyunca farklı şekillerde hep devam etmiştir. Kuruluş döneminde Şeyh Edebali, Dursun Fakih, Geyikli Baba, Elvan Çelebi'nin yarı menkıbevi hayatları ve faaliyetleri büyük önem taşımaktadır. Bu dönemde ayrıca idarî ve ilmi kurumların teşkilinde ulemanın fikren ve fiilen katkısı çok önemlidir. Bu bağlamda bilhassa Çandarlı ailesinin gayret ve faaliyetlerinin iyi değerlendirilmesi gerekir.

Orhan Gazi, Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid'in uzun ve istikrarlı saltanatlarında bir taraftan ülke fevkalade genişleyip fethedilen yerlere medreseler açılıp ilim adamları yetiştirilmeye çalışılırken diğer taraftan da ilmî, dinî ve hukukî kurumlar teşkil edilmiştir. Bunlar arasında eğitim ve medrese teşkilatı, kadılık, kazaskerlik ve nakibülşraflık sayılabilir.

Medreseler ve Eğitim: Osmanlı'da Orhan Gazi tarafından ilk medrese teşkil edildikten sonra, Murad Hüdavendigâr ve Yıldırım Bayezid devirlerinde İznik ve bilhassa Bursa'da yirmiye yakın medresenin teşkil edildiği bilinmektedir.¹ Fetret devrinde medreselerdeki eğitimin durumu ve müderris ve talebenin siyasî çalkantılar içerisinde nasıl bir ruh haleti içinde oldukları konularında yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Çelebi Mehmed devrinde Bursa ve Edirne'de ve bazı Anadolu şehirlerinde medreseler inşa edilmiştir. II. Murad devrinden itibaren Bursa ve Edirne yanında Anadolu ve Balkan şehirlerinde onlarca medresenin inşa edildiği görülmektedir.²

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Fetret ve Çelebi Mehmed Devirlerinde Ulemâ ve İlim Hayatı", *Sultan Mehmed Çelebi ve Dönemi*, Ed. Fulya D. Karakoç, Bursa: Gaye Kitabevi 2014, s. 232-240.

1 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, 1984, s. 65-115.

2 Bilge, s. 161-207.

Çelebi Mehmed Bursa'da 821/1418-19 yılında Bursa Sultaniyesi, Çelebi Mehmed Medresesi adlarıyla da anılan Yeşil Medrese'yi inşa ettirmiştir. 1419 tarihli bir vakfiyede müderrisine günde 20 dirhem, her ay 3 müd buğday, bir müd arpa verileceği belirtilmiştir. II. Murad devrinde ise müderrise 50 akçe verildiği ifade edilmiştir. Bu medresede başlangıçta Molla Yegân, Fenarîzâde Yusuf Bali, Alaeddin Tusi, Hocazâde Muslihiddin Efendiler'in müderrislik yaptığı³ daha sonraki asırlarda da burada büyük âlimlerin dersler verdiği Şakaik ve zeyillerinden takip edilmektedir.

Çelebi Mehmed, Edirne'de ise Eski Cami Medresesi'ni (Cami-i Atik Medresesi) inşa ettirmiştir.⁴ Medresenin inşa tarihi kesin olarak tesbit edilememektedir. Bu önemli medresede Osmanlı asırları boyunca pek tanınmış bilginler müderris olarak görev yapmıştır.⁵ Bu medreselerin işleyişleriyle ilgili Bursa ve Edirne şer'îye sicillerinde çok çeşitli kayıtların bulunabileceği şüphesizdir. Çelebi Mehmed'in ayrıca Merzifon'da 817-820/1414-17 tarihleri arasında inşa ettirdiği bugün hala ayakta olan abidevi bir medresesi de bulunmaktadır.⁶

Kazaskerlik Kurumu: Devamlı büyüyen Osmanlı ordusunda barış ve savaş zamanlarında çıkan ihtilafların halli ve böylece disiplinin sağlanması çok önemli bir husustu. Başlangıçta Bursa kadısı, barış zamanında şehirde oturarak, savaş zamanında bizzat sefere katılarak asıl görevine ilaveten bunu da ifa ediyordu. Fakat onun sefere katılmasıyla merkezdeki işler aksamaya başladı. Ayrıca fetihlerle toprakları devamlı olarak genişleyen Osmanlı Devleti'nde fethedilen yerlere kadılar tayin edilmesi ve bunlarla ilgili muamelâtın icrası da gerekiyordu. Bu hizmetlerin yerine getirilmesi kazaskerlik makamının teşkiline sebep olmuştur. Kazaskerliğin Murad Hüdavendigâr'ın saltanatının başlarında teşkil edildiği bilinmekle beraber, kuruluş tarihi ilk devir kaynaklarında farklı olarak verilmiştir.⁷ Gerek II. Bayezid devrinin (1481-1512) derleme tarihlerinde, gerekse sonradan yazılan eserlerde, kazaskerliğin teşkili hakkında çok kısa bilgi bulunmakta, bunların ise

3 Cahid Baltacı, XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 2005, s. 770-72.

4 Tayyib Gökbilgin, Edirne ve Paşa Livası, s. 177.

5 Bilge, 137-138; Baltacı, s. 413-15.

6 Bilge, s. 185; Baltacı, s. 398-99; M. Baha Tanman, "Mehmed I Medresesi", DİA, c. 28, s. 394-95.

7 Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân (nşr., F. Giese, Breslau 1922, s. 20)'da 762 yılı olayları içinde verilmekte; İdris-i Bitlisî (Heşt Bihişt, Ayasofya ktb., nr. 3541, vr. 159a)'da 762; Hoca Sadeddin (Tâcüttevârih, I, İstanbul 1279, s. 69)'da 763 olarak kaydetmektedir.

birbirinden alındıkları kanaati hâsıl olmaktadır.⁸ Muahhar olmakla birlikte bunlar arasında müessesenin teşkil sebeblerini en derli toplu anlatan *Tacü't-tevârih* olmuştur.⁹

Kadıların baktıkları davalardan ücret almaları usulü, kuruluş devrinde cereyan eden bir olay üzerine kabul olunmuştur. Yıldırım Bayezid zamanında kadıların rüşvet aldıkları ve halkı bîzar ettikleri hakkındaki şikâyetlerin artması Yıldırım Bayezid'e aksetmiş, Padişah da bunun üzerine kadıların şiddetle cezalandırılmasını Çandarlı Ali Paşa'ya emretmiştir.¹⁰ Kazaskerlikten veziriâzamlığa gelmiş olan Ali Paşa, bu konularda tecrübe sahibi olduğundan, kadıların geçim sıkıntısı çektiklerini bu sıkıntının onları yanlış yola sevk ettiğini söylemiş,¹¹ vaziyetin ciddiyetini gören Sultan Bayezid bundan sonra kadıların baktıkları davalardan belli ücret almalarını uygun görmüştür. Bu hadiseden sonra kazaskeri azlederek ahlaken mazbut bir kimse olan Şeyh Ramazan'ı¹² tayin etmiş, ona köyler, şehirler ve kaleler vermiştir. Şeyh Ramazan'ın kazaskerliği Fetret devrinde de devam etmiştir.¹³ Süleyman Çelebi, Timur'un İzmir'i almasından evvel kazaskerlik ve vezirlik görevlerinde bulunmuş olan Şeyh Ramazan'ı elçi olarak Timur'a gönderip kendisine tabi olduğunu bildirmiştir. Timur'un kendisini davet etmesine rağmen, çeşitli mazeretler ile Timur'a gitmemiştir.¹⁴

Fetret devrinde¹⁵ Mûsâ Çelebi Edirne'de hükümdarlığını ilan ederek kendi adına akçe kestirmiş ve iki buçuk yıl müddetle saltanat sürmüştür. Ümerâdan Kör Melikşah'ı vezir, Mihal oğlu Mehmed'i beylerbeyi ve Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin'i kazasker yapmıştır.¹⁶ Bu durum kazaskerliğin üç esas makamdan biri olduğunu, şer'î-hukukî otoriteyi temsil ettiğini, padişahın iradesine meşruiyet kazandırdığını

8 Yukarıda verilen tarihlere ilaveten Âşıkpaşazâde, s. 52; Oruç b. Âdil, s. 20; Neşrî, I, 190-91; Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Tarih*, İstanbul 1298, s. 28; Müneccim-başı, *Sahâifü'l-ahbâr*, III, İstanbul 1284, s. 392.

9 *Tâcüttevârih*, İstanbul 1279, I, 68-69.

10 Hadisenin tafsîlâtı, padişahla nedimi arasında geçen ilgi çekici konuşma için bk. *Tevârih-i Âl-i Osmân* (Giese neşri), s. 31-33.

11 Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenari", *TTEM*, 16. sene, nr., 18, (95), İstanbul 1926, s. 373.

12 Mecdî, s. 70; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 317, 327.

13 "Bayezid Hünkâr beylik tahtına oturunca... adâleti ile götürdü, Şeyh Ramazan yoksullar takımındandı, ona köyler şehirler kaleler verip kadiasker yaptı." Şükrullah, *Behcetü't-tevârih*, N. Atsız terc., İstanbul 1949, s. 56.

14 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 327, 583-4.

15 Fehamettin Başar, "Fetret Devri", *DİA*, c. 12, s. 480-82.

16 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 339, 362; Şerefeddin Yaltkaya, "Bedreddin Simâvî", *İA*, II, 444-46.

göstermektedir. Şeyh Bedreddin'in, Mûsâ Çelebi zamanındaki kazaskerliğinden yararlanarak tımarlar tevcih etmek, birçok mansıplar vermek suretiyle devlet kadrolarına adamlarını yerleştirdiği ve kendisine taraftar topladığı anlaşılmaktadır.¹⁷ Bunlar arasında en mühim olanı Börklüce Mustafa'yı kazaskerlikte kendisine kethüda, tarikatta ise halifesi yapması idi. Faaliyetlerinin zararlı olup devlete karşı bir isyan hareketine dönüşmesi üzerine devlet ve cemiyet nizamını bozmakla suçlanmış ve Sadeddin Taftazanî talebelerinden Heratlı Molla Haydar tarafından "*şer'an kanı helal, malı haramdır*" ifadesiyle verilen fetvâ üzerine Serez pazarında idam edilmiş, malları varislerine intikal etmiştir.¹⁸

Fetret devrinde Amasya'yı merkez edinen Mehmed Çelebi'nin kazaskerlik görevini ise, Çandarlı İbrahim b. Halil yapmıştır. Böylece şehzâdeler idaresinde bölünme temayülleri gösteren Osmanlı ülkesinde bir süre için iki kazasker görülmektedir.¹⁹ Fakat bu geçici durum Mehmed Çelebi'nin 816/1413'de ülkenin tek hâkimi olmasıyla son bulmuştur.

Çelebi Mehmed ve II Murad'ın saltanatları döneminde birçok kadıasker kısa ve uzun sürelerde görev yapmıştır. Bu devirde müessesenin teşekkülü ve gelişmesi açısından önemli olabilecek olaylara kaynaklarda rastlanmaktadır. Aslen bir ilmiye ailesi olan Çandarlılardan Ali Paşa (ö.809/1426), kardeşi İbrahim Paşa (ö.832/1429) ve oğlu Halil Paşa (ö.857/1453) Fetret ve Çelebi Mehmed devirlerinde önemli hizmetler ifa etmişlerdir.²⁰

Nakibüleşraflık: Osmanlı Devleti'nin büyümesiyle birlikte Seyyid ve Şeriflerin sayıları artmış, özellikle şecereleriyle ilgili çeşitli sıkıntılar yaşanmaya başlamıştı. Başlangıçta Murad Hüdavendigâr zamanında Seyyid ve Şeriflere bazı ayrıcalıkların tanındığı, kendilerine beratların verildiği bilinmektedir.²¹ Yıldırım Bayezid zamanında ise daha önce Memlûklular, Eyyubîler, İlhanlılar örnek alınarak Osmanlı'da da nakibüleşraf tayin edilmesi uygun görülmüştür. Bu dönemde Emir Sultan ile Bağdat'tan Bursa'ya gelen Seyyid Muhammed Natta Hüseyinî Seyyid ve Şeriflerin meselelerine bakmak üzere 802/1400 tarihinde

17 *Tevârih-i Âl-i Osmân* (British Museum, Or. 7056, vr. 83b)'dan naklen M. Akdağ, *aynı eser*, I, 345.

18 Uzunçarşılı, "Mehmed I", *İA*, VII, 503.

19 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 317, 327.

20 Etraflı bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, TTK, Ankara 1974.

21 Murad Hüdavendigâr zamanında verilen bir beratın muhtevası ve tahlili için bk. Murat Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakibü'l-eşraflık Müessesesi*, Ankara 2003, s. 44-46.

görevlendirilmiştir.²² Hammer d'Ohsson'u kaynak göstererek²³ naki-büleşraf'ın Çelebi Mehmed zamanında ihdas edildiğini, Fatih Sultan Mehmed zamanında lağv edilip II. Bayezid zamanında kalıcı olarak yeniden tesis edildiğini yazmaktadır.²⁴

Devrin Ulemâsı: Fetret ve Çelebi Mehmed devri Osmanlı'nın büyük sarsıntı geçirdiği ve arkasından süratle toparlandığı bir dönem olmuştur.²⁵ Timur istilası ve afeti ile yok olmanın eşiğine gelen Osmanlı Devleti çok kısa süre içerisinde toparlanırken, Orta Asya'dan kalkıp ülkeler ve şehirleri istila ederek İzmir'e kadar gelmiş olan Timur'un imparatorluğu (1370-1507) kendisinden sonra giderek gücünü kaybedip 1507'de parçalanmıştır. Osmanlı'nın çok kısa zamanda toparlanması bir tesadüf olmayıp, ümera ve ulema arasındaki kuvvetli iş birliği ile müesseselerinin ve devlet teşkilatının sağlam temeller üzerine oturması sayesinde olmuştur. Osmanlı Devleti'nde gerek Çelebi Mehmed devrinde gerekse II. Murad zamanında devletin ve toplumun toparlanıp güçlenmesi konusunda takip edilen siyaset çok önemlidir.

Yıldırım Bayezid Çelebi Mehmed'e şehzâdeliğinde Sofu Bayezid adlı âlimi şehzâde hocası olarak tayin etmişti. Şakaik *tercümesi*'nde verilen kısa ve umumi bilgiden başka hayatı hakkında bir malumat bulunmamaktadır. Buradaki bilgilere göre devrinin tanınmış ilmiyle âmil, akıllı tedbirli bir âlimi olduğu belirtilmektedir.²⁶

Molla Fazlullah da dönemin mühim bir âlimidir. Mûsâ Çelebi'nin şiddetinden ve İstanbul'un onun eline geçmesinden endişe eden İmparator Manuel, Çelebi Mehmed'e haber gönderip davet etmişti. Bu dönemde Gebze kadısı olan Molla Fazlullah tanınmış bir âlim olup, Çelebi Mehmed tarafından Bizans imparatoru Manuel'e elçi olarak gönderilmiştir. Molla Fazlullah başarılı görüşmelerde bulunmuş, anlaşma sağlanmıştı.²⁷

Fetret ve Çelebi Mehmed devrinin tanınmış bilginleri arasında Hacı Paşa'nın (ö.827/1424) önemli bir yeri vardır.²⁸ Aslen Konyalı olup

22 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 164-65; Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf", *DİA*, c. 32, s. 323.

23 d'Ohsson, *Tableau general de l'empire ottoman*, Paris 1788-1824, c. IV, s. 562.

24 Mahher, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, Fransızca'dan çeviren, Mehmed Atâ, İstanbul 1330, IV, s. 91.

25 Özellikle Çelebi Mehmed devrinde devletin yeniden toparlanıp güç kazanmasının sağlam bir tahlili için bk. Halil İnalcık, "Mehmed I", *DİA*, c. 28, s. 392-93.

26 Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, *Osmanlı Bilginleri*, Türkçeye çeviren, Muharrem Tan, İstanbul 2007, s. 80; Mecdî tercümesi, s. 85.

27 Şakâ'ik, *Osmanlı Bilginleri*, s. 80; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 341.

28 Cemil Akpınar, "Hacı Paşa", *DİA*, c. 14, s. 492-96.

tahsil için, o dönemlerin en mükemmel ilim merkezi olan Kahire'ye gitmiş, başta Bayburtlu Ekmeleddin olmak üzere çok tanınmış hocalardan dersler görmüş, kendisi de daha sonra Anadolu'dan Kahire'ye tahsil için gelen Ahmedî, Molla Fenarî, Bedreddin Simavî gibi talebeye yardımcı olmuştur. Akli ilimlerde ve tıp sahasında uzmanlaşmıştır. Anadolu'ya döndükten sonra Aydınolu İsa Bey'in himayesini görmüş, çeşitli medreselerde dersler vererek talebe yetiştirmiş, ayrıca kadılık görevinde bulunmuştur. Nazarî ve amelî tıp sahasında birbirinden değerli eserler yazmış, bunların kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır. *Mecmau'l-envâr fi cemî'i'l-esrâr* onun meşhur Kur'an tefsiri olup II. Murad'a ithaf edilmiştir. Hacı Paşa'nın fetret devrinde şehzâdeler arasındaki mücadelede ve daha sonra Çelebi Mehmed döneminde nasıl duruş sergilediğini, hangi olaylara müdahil olduğunu kaynaklardan takip etmek şimdilik mümkün olmamakla birlikte o dönemin tanınmış âlimi olarak siyasî bir takım görüş ve tutumlarının olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

*Eş-Şakā'iku'n-Nu'maniyye'*den öğrenildiğine göre Çelebi Mehmed devrinde Karamanî nispetli Sarı Yakub (Yakub-ı Asfar) ve aslen Niğdeli Kara Yakub (Yakub-ı Esved) adıyla iki büyük âlim bulunmaktadır. Doğum ölüm tarihleri hakkında kesin bilginin bulunmadığı bu âlimler çeşitli medreselerde dersler vermişler, pek çok talebe yetiştirip eserler yazmışlardır.²⁹

Tanınmış bilgin ve tarihçi Ahmedî (ö.815/1412-13) *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman* adıyla kaleme aldığı ve İskendernâme adlı kıymetli eserinin içerisine yerleştirdiği manzum Osmanlı tarihini Fetret devrinde Emir Süleyman'a takdim etmiş, onun 1411'de vefatı üzerine Çelebi Mehmed'in yanında yer almıştır.

Fetret ve Çelebi Mehmed devirleri, Osmanlı ulemasının ilk defa siyasetle imtihanı açısından mühim bir dönemdir. Devletin parçalanıp perişan olduğu, arkasından yeniden toparlandığı bu nazik dönemde, çoğu menşe itibarıyla Germiyanogulları, Aydınogulları, Karesiogulları gibi beyliklere mensup olan âlimler başta Kahire olmak üzere İslâm dünyasının belli merkezlerinde tahsillerini tamamladıktan sonra Anadolu'ya dönmüşler, ekseriyetle Osmanlı Beyliği'ne yerleşerek talebe yetiştirmek, çeşitli ilmi ve hukukî kurumlarda görevler almak, yeni kurumlar teşkil etmek, en önemlisi de devletin bunalımdan çıkması, birliğinin sağlanması ve yücelmesi için çok büyük başarılı çabalar sarf etmişlerdir.

29 Tercüme-i halleri için bk. *Şakā'ik Tercümesi, Osmanlı bilginleri*, s. 76-77.

VII. SULTAN II. MURAD DEVRİ İLİM VE KÜLTÜR HAYATI*

Osmanlı sultanları arasında iki padişah çeşitli siyasî ve askerî faaliyetleri yanında bilhassa ilim ve kültür sahasındaki gayretleri ve başarılarıyla ön plana çıkmıştır. Bunlar, Fatih Sultan Mehmed'in babası Sultan II. Murad ve oğlu Sultan II. Bayezid'dir. Her ikisinin de uzun süren saltanatlarında ilim, sanat, kültür, tarihçilik ve özellikle Türk dilinin gelişmesinde çok mühim katkılar sağlanmıştır. II. Murad devrini değerlendiren kaynaklar onun ulemaya, şuarâya gösterdiği itibarı ve onları nasıl himaye ettiğini dikkat çekici misallerle anlatırlar.¹ Şâir Latîfî, haftanın iki gününde Sultan Murad'ın ulema ve şuarayı toplayıp musahabet ettiğini nakletmektedir.²

Sultan II. Murad âlimlerle sadece sohbetler etmekle kalmayıp siyasî, askerî, idarî icraatında Osmanlı ulemasından ve diğer İslâm âlimlerinden görüş sormayı, fetvâ almayı ihmal etmediği, böylece icraatına toplumsal destek ve meşruiyet kazandırmaya önem verdiği

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Sultan II. Murad Devri İlim ve Kültür Hayatı Üzerine Değerlendirmeler", *Sultan II. Murad ve Dönemi*, Ed. İsmail Yaşayanlar, Bursa: Gaye Kitabevi, 2015, s. 129-138.

1 XVI. asrın tanınmış âlim şairi Aşık Çelebi *Meşîrû's-Şu'arâ*'da II. Murad ve devrinden şöyle bahseder: "Ba'dehû Ebü'l-hayr Sultan Murad Han devri olup... Mihr-i sipihr-i Saltanat-ı Osmânî'nin envârı ziyâde oldu. Erbâb-ı ilm ü kemalin چراğları şem'-i iltifâtından iktibas etmekle hâne-i mîlleri ziyâde oldu. Nâm-ı şeriflerine kitaplar denildi, müşâhereler ü sâliyânelerle her zümre behremend oldu. Cur'a-i câm-ı in'âm-encâmından bezm-i şu'arâya dahi piyâle erip şevk u şâdî toluları içildi ve hân-ı sımât-ı inbisâtından ihvân-ı nazma nevâlar erişüp hânlar yenildi," Aşık Çelebi, *Meşîrû's-Şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul, s. 189; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972, I, 538.

2 "Rivayet ederler ki fart-ı tergîb ü tahrîk için haftada iki gün ulemayı ve şuarâyı cem ve kendüyi samîm-i dilden iz'an u iltifatla ser-ta-pâ sımâh u sem' edip mübâhaseye bâ'is olsun için her fende nice mübâhis tayin ederler imiş", Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 138.

bilinmektedir. Bunun en dikkat çeken örneği Karamanoğlu İbrahim Bey ahdini bozup, Osmanlı'nın Rumeli'deki fütuhatını engellemek için Batılı güçlerle beraber hareket etmeğe başlaması üzerine, II. Murad İslâm dünyasının meşhur âlimlerinden bu durum hakkında görüşlerini sormuş, fetvâlar almıştır. Bu konuda kendisinden fetvâ istenenler arasında büyük Şafîî âlimi İbn Hacer el-Askalanî, Hanefî âlimi Abdüsselam Bagdadî, Malikî âlimi Bedreddin Tenisî bulunmaktadır. O zaman-ki Osmanlı coğrafyasının dışında yaşayan bu âlimler Karamanoğlu hakkında çok ağır fetvâlar vermişlerdir.³

1360'lı yıllarda fethedilen Edirne özellikle II. Murad'ın gayretleriyle meşhur bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. II. Murad'ın takip ettiği kültür siyaseti sayesinde İslâm dünyasından birçok tanınmış âlim Edirne'ye gelmiş padişahın iltifatına mazhar olmuştur.

Bu dönemde Türkistan'dan, Arabistan'dan, Mısır'dan, İran'dan, Kırım'dan birçok tanınmış bilgin Osmanlı ülkesine gelmiştir. Alaeddin Tusî, Şerefüddin Kırımî, Mahmud Şirvanî, Ahmed Kırımî, Alaeddin Semerkandî, Seyyid Ali Acemî, Fahreddin-i Acemî, Alaeddin Ali Arabî, Acem Sinan, Abdülkadir Merağî, Elvan-ı Şirâzî, Mehmed b. Ömer el-Halebî bunların başlıcalarıdır.⁴ Ayrıca Anadolu Beylikleri'ne ait şehirlerden olup İznik, Bursa, Edirne ve diğer Osmanlı şehirlerine gelen bilginler de az değildi.⁵

3 Arapça olarak verilen bu fetvalarda, Batılılar ittifak halinde Osmanlı memleketine saldırıp Rumeli'deki Müslümanları katledip mallarını yağma ettiklerinde Osmanlı bunları bertaraf etmek için asker toplayıp mücadele ederken Karamanoğlu'nun, Rum imparatoru ile haberleşip Osmanlı'yı müşkül duruma düşürüp, iki taraftan sıkıştırmak için cephe açıp Osmanlı'nın küffara karşı cihadına mâni olsa, Karamanoğlu'na katil mi gerekir, yoksa bu zararlı faaliyetinden vazgeçirmek mi gerekir? Bu faaliyetinden dolayı şeriattan çıkıp kanı helal olur mu? Suallerine yukarıda ismi geçen âlimlerden İbn Hacer el-Askalanî, Karamanoğlu'na karşı harb etmeye kadir olanların harp etmelerinin vacip olduğunu, deminin heder olduğu cevabını vermekte; Abdüsselam Bagdadî, Bedreddin Hanbelî ve Bedreddin Tenisî de katledilmesinin gerektiği cevabını vermişlerdir. Aslında bu fetvaların dayandığı temel "*Mâni-i gazâ olana gazâ farz-ı ayındır*" prensibidir. Arapça fetvaların tıpkıbasım ve açıklamaları için bk. Uzunçarşılı, "Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Bey'in Karaman İmaretî Vakfiyesi", *TTK Belleten*, c. I, sy. 1, (1937), s. 118-119, Tıpkıbasımlar s. 125' den sonra.

4 Halil İnalçık, "Murad II", *İA*, VIII, s. 614; Nihat Azamat, *II. Murad Devri Kültür Hayatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1996, tür. yer.

5 Taşköprizâde Şakâ'ik-i Nu'mâniyye'de altıncı tabakayı teşkil eden II. Murad dönemi için otuz bir âlimin hayat hikâyesini vermektedir. Bunlar: Molla Yegan, Mehmed Şah, Yusuf Bâlî, Molla Muhammed b. Beşir, Molla Şerefüddin, Molla Kırımî, Molla Ali Semerkandî, Molla Gürânî, Molla Muhyiddin, Hızır Bey, Molla

Yeni fethedilen yerlere vakıf usulüyle medreseler, mektepler inşa edilmesi bir Osmanlı fetih geleneği idi. Çünkü medrese, eğitim için önemli olduğu kadar devletin meşruiyetinin güçlenmesi,⁶ aynı zamanda ehl-i sünnet inancının toplumun geniş kitlelerine benimsetilmesi açısından çok önemli hizmetler ifa eden geleneksel bir kurumdu. II. Murad döneminde gerek kendisinin gerekse o dönemin ileri gelenlerinin Bursa'da,⁷ bilhassa Edirne'de ve diğer Balkan ve Anadolu şehirlerinde medreseler inşa ettikleri görülmektedir. Bu dönemde Edirne'de Beylerbeyi Medresesi, Darülhadis Medresesi, Kürd Hoca Medresesi, Şeyh Şücâ' Medresesi, Şah Melek Medresesi, Oruç Paşa Medresesi, Saruca Paşa Medresesi, Halebiye Medresesi, Üç Şerefeli (Saatli) Medrese ve Darülhadis Medresesi tesis edilmiştir.⁸ Bunlar arasında bilhassa Edirne Darülhadis Medresesi büyük öneme sahiptir. Rivayete göre, Sultan II. Murad görmüş olduğu bir rüya üzerine Tunca Nehri kenarında 1430'lu yıllarda Darülhadis Medresesi'nin inşasına başlamış ve tamamlamıştır.⁹ Medresenin Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde

Şükrullah, Molla İbn Hatib (Hatibzâde), Molla Hızır Şah, Molla Ayasluğ, Molla Ali et-Tüsî, Hamza Karamanî, İbn Temcid, Ali el-Acemî, İbn Seyyid Ali el-Komnatî, İbn Midas (Hüsameddin Tokadî), Molla İlyas Sinobî, Molla İlyas Rumî, İbn Manyas, Alaeddin Koçhisarî, Molla Balat Kadısı, Molla Bahşâyîş, Mehmed İsnikî, Fethullah Şirvanî, Molla Müfred Şücâ, Molla İlyas Hanefî, Süleyman Çelebi'dir. Bu dönemin meşayihî olarak ise dokuz zatın biyografisini vermekte olup bunlar: Şeyh Akbiyık, Yazıcızâde Mehmed Çelebi, Ahmed Bîcan, Molla Şeyhi Hoca Debağlar İmamı, Şeyh Pîrî Halife Hamidî, Şeyh Taceddin, Şeyh Hasan Hoca, Şeyh Veli Şemseddin'dir. Molla Güranî'nin talebesi Şehzâde Mehmed'le (s. 96), Molla Hızır Şah'ın (s. 101) Molla Hamza Karamanî'nin (s. 105) ve Molla Balat kadısının (s. 109) minyatürleri yer almaktadır. Taşköprizâde, *Osmanlı Bilginleri, Eş-Şakâ'iku'n-Nu'maniyye fî Ulemâ'd-Devleti'l-Osmaniyye*, çev. Muharrem Tan, İstanbul 2007, s. 91-116.

- 6 Madeline Zilfi, "A Madrasa for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century", *Journal of American Oriental Society*, c. 113, sy. 2, (1993), s. 184-191.
- 7 Bursa'daki medreseler ve mektepler için bk. Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, s. tür yer; amlf, *Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa 1999, s. tür yer.
- 8 Geniş bilgi için bk. Mustafa Bilge, İlk *Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 122-135, 138-160, 165-66, 169.
- 9 "Merhum Ebü'l-hayrât Murad Han-ı Sâni hazretlerinin 833 senesinde nehr-i Tunca kenarında bina ettiği Dârülhadis Camii'dir ki bir kubbe ve bir minaresi vardır, bu dahi hadis-i şerif nakli için medrese olarak bina olunup sonra cami olmuştur. Mervîdirki, hazret-i Sultanü'l-enbiyâ-aleyhi salavatullâhi'l-meliki'l-a'lâ- Ebü'l-hayrât hazretlerinin rüyâsında bu câmi-i şerifin yerini gösterip ve hududunu tayin edip, 'Benim için bu mahalde bir mikdâr bir dârülhadis bina edesin' demegin bu binanın mühimmâtına şurû' etmişlerdir", Abdurrahman Hibri, *Enîsü'l-müsâmirin'den*

bulunan vakfiyesinde öğretim kadrosundan bahsederken takva sahibi, şer'î ilimlere vâkıf, her türlü ilmî müşkülli çözebilecek kudrette bir zatın müderris tayin edilmesi, salih, zeki ve talebeye verilen dersleri tekrar etmeğe kadir bir kimsenin muid olarak seçilmesini şart koşturmuştur. Vakfiyede tefsir, hadis, sarf, nahiv, fıkıh ve akaid konularında maruf kitaplar zikredilmiştir. Medresenin çok zengin bir gelir kaynağına sahip olduğu gözlenmektedir. Sultanın öz malından tahsis ettiği çok sayıda dükkânlar, evler, hamam, değirmen; ayrıca hududları belli bazı köyler vesaire varidat olarak medreseye vakfedilmiştir. Darülhadis vakfiyesi o dönem için oldukça mufassal ve zengin bir muhtevaya sahip olup örnek niteliktedir.¹⁰ II. Murad devrinde Edirne ve diğer Osmanlı şehirlerinde medreseler ve büyük camilerin bünyesinde kütüphanelerin kurulduğu bunların bilhassa daha sonraki işleyişleriyle ilgili çeşitli arşiv kaynakların bulunduğu bilinmektedir.¹¹

Sultan II. Murad zamanında ilmiye mesleği, teşkilatı, kadılık ve müderrislik meslekleri açısından önemli gelişmeler olmuştur. Enderun'un da ilk olarak II. Murad zamanında teşkil edildiği bilinmektedir. Osmanlılar'da idarî ve askerî kadroların yetiştirilmesi için teşkil edilen saray eğitim kurumu olan Enderun'un II. Murad veya Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde açılmış olduğu şeklinde iki ayrı görüş ileri sürülmekteyse de II. Murad zamanında Edirne Sarayı'nda teşkil edildiği, ancak gerçek teşkilâtına Fatih döneminde kavuştuğu söylenebilir.¹²

Bu dönemde bilhassa İslâm dünyasından gelen bilginler sayesinde Osmanlı ülkesinde ilim geleneği oluşmaya başlamış, özellikle Fahreddin Râzî okulu çok güçlü temsil edilmiştir. Molla Fenârî, Şair Ahmedî, Şeyh Bedreddin, Molla Yegan ve ilk İstanbul Kadısı Hızır Bey bu devirde bu ekolün en tanınmış temsilcileri idi.¹³

Mevâlizâde Kanunu: İlmiye mesleği itibarlı, maddi manevî ayrıcalıkları olan bir meslek olması bakımından babadan oğula intikal ile tedricen ilmiye aileleri çoğalmağa başlamıştır. Osmanlı'nın kuruluş devrinde medrese tahsilinden sonra önce müderris ve kadı ardından kadiasker ve vezir olup nihayet veziriazamlığa kadar yükselen

naklen Mustafa Bilge, *Medreseler*, s. 140.

10 Vakfiyenin metni ve tahlili için bk. Mustafa Bilge, *Medreseler*, s. 213-231.

11 Bu devre ait kütüphaneler ve işleyişiyle ilgili olarak bk. İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 2008, s. 82-90.

12 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara 1945, s. 297 vdv; M. İpşirli, "Enderun", *DİA*, c. XI, s. 185-187.

13 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1965, s. 76.

Çandarlı ilmiye ve vezir ailesinden sonra Fenarîzâdeler, Yegenzâdeler ve diğerleri teşekkül etmiştir. İmtiyazlar bahşedilmesi konusunda Molla Fenarî (ö.1431) başlangıç noktasını temsil etmektedir. Osmanlı Devleti'nde çeşitli ayrıcalıklara sahip olan askerî (yönetici) zümre arasında yer alan ilim erbabı bu sınıf içerisinde en geniş imtiyazlarla taltif edilmiştir. Bunları vergilerde ve cezalarda ayrıcalık ile çocuklarına tanınan imtiyazlar şeklinde birkaç noktada toplamak mümkündür. Sultan II. Murad, ilmi teşvik için ilk defa Molla Fenarî ailesine bazı ayrıcalıklar vermiştir. Buna göre Molla Fenarî oğulları ve torunları müderrisliğe kırk akçe ile tayin olunurlardı.¹⁴ Daha sonra bu imtiyazların kapsamı genişletilerek diğer ilmiye ailelerine de verilmiştir.

Genel bir değerlendirme yapılırsa mesleğin babadan oğula intikali ve ailelerin teşekkülü müsbet ve menfi yönleri olan bir gelişmedir. Akademik hayata girecek kimsenin daha çocuk yaşından itibaren ilim ortamında büyümesi, birçok meseleyi babasından ve onun dostlarından sıkıntısız olarak öğrenmesi ve bilhassa kitap ve kütüphane temininin maddî-manevî güçlükler arz ettiği o dönemlerde miras yoluyla kütüphaneye sahip olması şüphesiz müsbet noktalar. Ancak ulema çocuğu olduğu için imtiyaz tanınması hiçbir şekilde savunulacak bir husus değildir. Babasının mesleğini seçen bir gencin sahip olduğu imkânlar sayesinde babasını geçmesi mesleği bir adım daha ileriye götürmesi gerekirken ulema çocuklarına tanınan imtiyazlar (mevâlîzâde kanunu) ile çalışmadan ve hak etmeden yükselmeleri ile her geçen gün biraz daha geriye gitmiştir.¹⁵ II. Murad'ın iyi niyetlerle ve ilmi teşvik için verdiği bu imtiyazlar netice itibarıyla yarar yerine büyük zarar getirmiş, mesleği gerileten, gelişmesine mâni olan en büyük felaket olmuştur.

Şeyhülislâmlığın Teşkili: Bu dönemde ilim hayatı bakımından en önemli gelişme şeyhülislâmlığın teşkilidir. 1420'li yılların ortalarında muhtemelen 1424'te mütevazı bir kurum olarak teşkil edilmekle birlikte ilk defa bu makamın başına tanınmış âlim Molla Fenarî'nin getirilmesi

14 Atâî, *Zeyl-i Şakâ'ik*, s. 32 ve oradan naklen Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 71-2.

15 Değişik dönemlerde en güçlü devirlerini yaşayan yirmi civarında aile belli başlı ilmiye makamlarını kolayca elde etmişler ayrıca ilmiye aileleri arasındaki evlilikler ailelerin güç ve nüfuzunu bir kat daha artırmıştır. Bu ağın dışından mesleğe girmek isteyen gencin yılmadan, moralini bozmadan çok çalışması gerekmekte idi. En belli başlılarını Çandarlılar, Fenarîzâdeler, Çivizâdeler, Ebüsuudzâdeler, Müeyyedzâdeler, Taşköprüzâdeler, Bostanzâdeler, Hoca Sadeddinzâdeler, Kınalızâdeler, Zekeriyazâdeler, Paşmakcızâdeler, Dürrizâdeler, Arabzâdeler, Feyzulahzâdeler, Ebulshakzâdeler, İvazpaşazâdeler vs.nin oluşturduğu bu ilmiye ailelerinin bazıları Osmanlı'nın tarih sahnesinden çekilmesine kadar devam etmiştir.

kuruma büyük itibar kazandırmıştır. Osmanlılar'da şeyhülislâmlığın kuruluş tarihi ve bu makama ilk defa kimin tayin edildiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Uzun yıllar Bursa kadılığı yapan Molla Fenarî'nin 828' de (1425) Bursa müftülüğüne tayin edilmesi genellikle Osmanlılar'da müftülük ve şeyhülislâmlığın başlangıcı kabul edilmiştir. Ancak bunu, XVI. yüzyılda bütün ilmiye teşkilâtını temsil ve kontrol eden şeyhülislâmlık kurumu ile özdeşleştirmek doğru değildir. Aslında şeyhülislâm unvanı İstanbul müftüsü için kullanılmış ve devletin XVI. yüzyıl başlarında geçirdiği siyasî ve bürokratik değişimin rolüyle önemi artmıştır. "Müftilenâm" da denilen şeyhülislâmların makamı zamanla meşihat ve meşihat-ı İslâmiyye şeklinde de anılmıştır. XVII. yüzyılda şeyhülislâmlık yahut meşihat siyasî nüfuzu daha da artan bir kurum hüviyetine bürünmüş, ardından sürekli gelişmiş, hizmetli sayısı artmış, XIX. yüzyıldaki idarî düzenlemeler sırasında şeyhülislâmlar kabine üyesi olmuştur.

Şeyhülislâmlığın 1425'te mütevazı bir fetvâ makamı olarak ortaya çıktığı fikri genel kabul görmüştür. Oldukça erken bir tarihte kazaskerlik kurulmuşken ve Bursa kadılığı mevcutken ayrıca dinî-hukukî bir makam olarak müftülüğün ortaya çıkmasında 1420'li yılların dinî, siyasî ve ideolojik faktörlerinin etkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir taraftan Fetret devrinden sonra yeniden toparlanmaya çalışıldığı, diğer taraftan bazı Râfîzî hareketlerin ve diğer gelişmelerin görüldüğü bir dönemde siyasî ve idarî otoritenin dışında dinî itibara sahip bir ilmi rütbenin ortaya çıkışı dikkat çekicidir. 836 (1433) yılında II. Murad'ın huzuruna kabul edilen Bertrandon de la Broquiere'in papa konumunda olan "büyük halife"den söz etmesi müftülüğün önemli bir mevki halini aldığını gösterir. XV. yüzyılda Molla Fenarî, Fahreddîn-i Acemî, Molla Abdülkerim Efendi, Molla Hüsrev, Molla Güranî gibi âlimler II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde müftülük makamında bulunmuştur. Ancak devrin kroniklerinde bunlardan şeyhülislâm diye söz edilmez. Bu durum ulemâ arasında fetvâ yetkisini haiz müftünün şahsıyla kaim bir unvan olduğunu ortaya koyar. Ancak Fatih Sultan Mehmed'in teşkilât kanunnâmesinde şeyhülislâmın ulemânın reisi sayıldığı yolundaki ifade, eğer söz konusu ibare metne sonradan eklenmemişse bu unvana resmî bir nitelik kazandırmış olmalıdır.

XVI. yüzyıl başlarında Zenbilli Ali Efendi'nin II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim devrindeki yirmi üç yıllık (1503-1526) dönemi şeyhülislâmın yetki ve sorumlulukları açısından bir dönüm noktasıdır.

Önemli açılımların gerçekleştiği bu devirde şeyhülislâmlar bazı yeni sorumluluklar yüklenmiştir. Meselâ II. Bayezid'in İstanbul'da inşa ettirdiği medresede şeyhülislâmların ders vermesi şart koşulmuş, ayrıca Beyazıt Külliyesi'nin nezâreti de onlara verilmiştir. Şeyhülislâm makamının etkili bir konum kazanmasıyla ilgili rivayetlerde Zenbilli Ali Efendi öne çıkarılmıştır. Onun Yavuz Sultan Selim'in bazı idarî ve siyasî kararlarını tasvip etmeyerek sert tepki gösterdiği, Selim'in bunların dünyevî işler sayıldığı, müftünün sadece dinî meselelerde yardımda bulunması gerektiği şeklindeki sözlerine karşı çıkıp padişahların hem dinlerini hem dünyalarını gözetmenin şeyhülislâmın başlıca vazifesi olduğunu belirttiği kaydedilmiştir. Kaynaklarda bu hadise şeyhülislâmlık açısından yeni bir anlayışın ve değişimin habercisi şeklinde yorumlanmıştır.¹⁶ Zenbilli Ali Efendi'den sonra şeyhülislâmlık yapan Kemalpaşazâde ve Sâdî Çelebi bu görevleri esnasında devrin çok yoğun geçen olaylarına fetvâlarıyla, önerileriyle yeni açılımlar sağlayıp şeyhülislâmlığı itibarını artırmışlardır.

Sultan I. Murad'ın saltanatının başlarında teşkil edilen kadiaskerlik kurumu da II. Murad'ın döneminde önemli gelişmeler kaydetmiştir. Osmanlı'da seyyid ve şeriflerin işleriyle ilgilenmek üzere ilk defa Yıldırım Bayezid tarafından 802/1400 yılında teşkil edilen nakibüleşraflık makamına Seyyid Muhammed Natta' getirilmiş, Ankara Savaşı'nda esir düşüp serbest kalınca da Hicaz'a yerleşmişti. Seyyid Natta', II. Murad zamanında Bursa'ya tekrar dönerek görevine yeniden başlamış, ölümünden sonra oğlu Zeynelâbidin nakibüleşraf olmuştur.¹⁷

Telif ve Tercüme Eserlerle Türk Dilinin Gelişmesi: Sultan II. Murad döneminde telif ve bilhassa tercüme eserlerle Türk dilinin gelişmesine yapılan hizmet ve katkı bu dönemdeki kültür faaliyetlerinin en önemlisidir. Osmanlı öncesinde kurulan Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçuklularında bürokrasi ve diplomasi yazışmalarının, edebiyat dilinin ağırlıklı olarak Farsça olması, Memluklu Türkleri zamanında Arapça olması sebebiyle Türkçe bir devlet dili ve edebiyat dili olarak tabii gelişmesini gerçekleştirememiştir.¹⁸ Bu sahadaki gelişme kısmen Anadolu Beylikleri zamanında sağlanmış olsa da asıl inkişafını Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren gerçekleştirme imkânı bulmuştur.

16 Mecdî, s. 284-286.

17 Tufan Buzpınar, "Nakibüleşraf", *DİA*, c. 32, s. 323.

18 Osmanlı'nın çağdaşı olan Safevîler ve Babürlüler birer Türk devleti olmasına, sayarlarında Türkçe konuşulmasına rağmen her ikisinde de devlet yazışma dilinin ve edebiyat dilinin Farsça olması sebebiyle Türkçe bu devletlerde gelişmemiştir.

Osmanlı sultanlarının daha ilk dönemlerden itibaren kararlı ve şuurlu bir şekilde Türkçeyi devlet yazışmalarının dili olarak kullanmaya başlamaları Osmanlı'nın Türklüğe ve Türk dili ve edebiyatına en büyük hizmeti olmuştur.¹⁹ Başlangıçta, bu konudaki en ciddi gelişme de II. Murad zamanında olmuştur. Bu dönemde Sultan Murad'ın teşviki ve sistemli girişimleriyle tefsir, hadis, fıkıh,²⁰ kelâm gibi dinî konularda, ayrıca edebiyat, sanat, siyasetnâme türlerinde eserler telif ve bilhassa tercüme edilmiştir. Bu sayede Türkçe gerek kelime ve terim açısından gerekse cümle yapısı, yani sarf ve nahiv bakımının fevkalade gelişmiştir. Bu dönemde tercüme edilen eserler arasında, Cemaleddin Avfî'nin, *Câmi'u'l-hikâyât ve lâmi'u'r-rivâyât*;²¹ Ahmed-i Dâî'nin, *Tercüme-i Tefsir-i Ebülleys Semerkandî*; Mûsâ İznîkî'nin, *Enfüsü'l-Cevahir*; Abdurrahman Aksarâyî'nin, *İmadü'l-İslâm*; Devletoğlu Yusuf'un, *Vikaye Tercümesi*; Musâ İznîkî'nin, *Tercüme-i Faslı'l-hitab*; Bedreddin'in, *Tercüme-i Leme'at*; Ahmed-i Dâî'nin, *Tezkiretü'l-evliya tercümesi*; Elvan-ı Şirazî'nin, *Tercüme-i Gülşen-i Râz*; Mûsâ Abdi'nin, *Câmasbnâme*; Mahmud Şîrvânî'nin, *Tercüme-i Tarih-i İbn-i Kesir*, Mercimek Ahmed, *Kabusnâme Tercümesi*; Mahmud b. Kadî-i Manyas'ın, *Tercüme-i Gülistan*; Ahmed-i Dâî'nin, *Tercüme-i Tıbb-ı Nebevî (Eş-Şifâ fî ehâdisi'l-Mustafâ)*; Mahmud Şîrvânî'nin, *Tercüme-i Kitabü't-Tabîh*; Mûsâ b. Mes'ûd'un, *Tercüme-i el-Bahâü'sşâhiyye ve't-terkibatü's-sultaniyye*; Mehmed b. Ömer El-Halebî'nin, *Tercüme-i Menakıb-ı İmam-ı A'zam*; Zâhid b. Ârif'in, *Mahzenü'l-esrâr*; Şükrullah'ın, *Tercüme-i Kitab-ı Edvâr*; Abdülmecid b. Ferište'nin, *Lugat-ı Kanun-ı İlâhî* adlı çalışmaları sayılabilir.²² Bu devirde pek çok telif ve tercüme eser ilim ve sanat hamisi olan II. Murad'a takdim edilmiş, bundan büyük memnuniyet duyan padişah, sahiplerini ödüllendirmiştir.

19 Yirminci asır başlarına kadar Türk dilinin devamlı gelişmesi sayesinde Sir James Redhouse'un 1891'de yayınlanan *A Lexicon Turkish – English*'i doksan bin civarında kelimeye ulaşmıştır.

20 Recep Cici Osmanlı'da erken dönem fıkıh çalışmalarını ele aldığı eserinde Sultan II. Murad döneminde İslâm hukuku, usul ve fûru çalışmaları, eserler üzerine yapılan şerhler, haşiyeler konularında eser telif veya tercüme eden, şerhler yazan âlimlerin hayat hikayeleri, eserlerinin muhtevası ve kıymeti üzerine önemli değerlendirmeler yapmış, eserin sonuna ayrıca bazı listeler eklemiştir. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001, s. tür. yer.

21 Eser II. Murad'ın emriyle İbn Arabşah ve II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Mehmed'in emriyle Şair Necati taraflarından Türkçeye çevrilmiştir.

22 Bu eserlerin müellif, mütercimleri, bulunduğu kütüphaneler ve muhtevaları hakkında etraflı bilgi için bk. Nihat Azamat, *II. Murad Devri Kültür Hayatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1996, s. 130-188.

Bu dönemde telif edilen bazı eserlerin çok tesirli ve kalıcı olduğu belirtilmelidir. Bunlar arasında Yazıcızâde Mehmed'in²³ *Muhammediyye*'si, Yazıcızâde Ali'nin *Târih-i Âl-i Selçuk*'u²⁴ bilhassa zikredilmelidir. Prof. Halil İnalçık bu iki eserle ilgili önemli bir tesbitini ifade etmektedir.²⁵ Bu iki eserden *Muhammediyye*'de Osmanlı'nın çok kuvvetli dinî-tasavvufî inancı ve bu inanca olan bağlılığı, *Târih-i Âl-i Selçuk*'da ise Osmanlı'nın Oğuz boyu ve Kayı aşiretinden geldiği gerçeği çok ayrıntılı ve sistemli olarak işlenmekte, böylece Moğol menşeli ve İslâm dünyasında büyük sarsıntı ve yıkımlara sebep olan Timurlular karşısında Osmanlıların üstünlüğü çok dikkatli bir şekilde işlenmektedir. *Muhammediyye* sadece yazıldığı dönemde değil yirminci asra kadar Osmanlı coğrafyasında geniş halk kitleleri tarafından çok yaygın olarak okunmuş, toplumda inanılmaz bir manevî hazzın yaşanmasına vesile olmuştur.²⁶

23 Hayatı ve fikirleri için bk. M. Uzun – İ. Çelebi, “Yazıcıoğlu Mehmed Efendi”, *DİA*, c. 43, s. 362-364.

24 Eserin muhtevası ve değerlendirmesi için bk. Osman Gazi Özgüdenli, “*Tarih-i Al-i Selçuk*”, *DİA*, c. 40, s. 72-73.

25 Halil İnalçık, “Murad II”, *İA*, c. VIII.

26 Muhammediyye'nin muhtevası ve muazzam tesiri için bk. Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammediyye*, haz. Âmil Çelebioğlu, İstanbul 1996; Mustafa Uzun, “Muhammediyye”, *DİA*, c. 30, s. 586-87; Hatice Kelpetin Alpagoş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul 2001, s. 24-28.

VIII. FATİH DÖNEMİ İLİM HAYATI VE İLMİYE TEŞKİLATI*

Fatih Sultan Mehmed 1453'te İstanbul'u fethedince "*cihad-ı asgar*"ı tamamladık, şimdi sıra "*cihad-ı ekber*"de yani şehrin imarı, iskânı, ilim ve sanat merkezi haline getirilmesinde dediği bilinmektedir. Bu gerçekten bir cihad-ı ekber idi ve daha önce bin yıl Hıristiyanlığın en muhteşem merkezi olan şehri artık İslâm'ın ve Osmanlı'nın en müstesna merkezi yapmak gayret ve cihadı idi. Padişah ve devrin vüzerası, ümerası bu konuda büyük gayretler sarf ettiler.¹

Fatih döneminde Osmanlı devlet teşkilatında seyfiye ve ilmiye meslek olarak belirginleşmeye başlamış, daha sonra da kalemiye teşekkül etmiştir. Osmanlı ilmiye sınıfı klasik ve yerleşmiş İslâmî eğitim kurumu olan medresede usulüne uygun tahsilden sonra Osmanlı Devleti'nde hukuk, eğitim, başlıca dinî hizmetler ve nihayet merkezî bürokrasinin kendi sahaları ile ilgili önemli bazı makamlarını dolduran Müslüman bilginlerden oluşan bir meslek grubu haline gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde başlayan daha sonra özellikle Fatih döneminde kurumsallaşarak en güzel meyvelerini veren bazı uygulamalar olmuştur. Bunların başında bilginlerle istişare keyfiyeti gelir. Bu uygulama bir nevi yarı resmî bir istişare meclisi halini almıştır. Erken dönemde ulema fiilen Divan-ı Hümayun üyeliği, yani

* Daha erken versiyonları için bk. Mehmet İpşirli, "Fatih Dönemi İlim Hayatı ve İlmiye Teşkilatı", *Fatih Sultan Mehmed Han ve Dönemi*, Ed. Ayşenur B. Zafer, Bursa: Gaye Kitabevi, 2016, s. 281-298; "Fatih Sultan Mehmed Han Dönemi Ulemâsı ve İlim Hayatı", *Fatih Sultan Mehmed Han*, Ed. Fahameddin Başar, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 97-112.

1 Şehrin imarı ve ilim merkezi halinde getirilmesi bir devlet siyaseti olduğundan sadece Sultan Mehmed değil devrinin vüzerası ve ümerası da İstanbul'da önemli vakıflar tesis ederek şehrin gelişmesine hizmet etmişlerdi. Nitekim Mahmud Paşa, Rum Mehmed Paşa, İshak Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Karamanî Mehmed Paşa kurdukları vakıflarla şehrin kültür ve imarına hizmet eden o dönemin vezirleri idi.

vezirlik, veziriâzamlık, kadiaskerlik, defterdarlık, nişancılık² gibi merkezî bürokrasinin önemli makamlarına tayin edilmiştir.

Bu uygulamanın en güzel misali Çandarlı ailesinden yetişenlerin kariyerlerinde görülmektedir. İstanbul'un fethine kadar takriben bir buçuk asır ilim ve idarede Osmanoğulları'nın yanında ve hizmetinde Çandarlılar görülmektedir. Hemen hepsi medreseden yetişen aile fertleri önce kadılık ve kadiaskerlik daha sonra da vezirlik ve veziriazamlık olmak üzere en üst mevkilerde bulunmuşlar, askerî, ilmî ve idarî müesseselerin teşkilinde fikren ve fiilen çalışmışlardır. Osmanlılar'da ilk ilmiye ve vezir ailesi olan Çandarlılar'a Fatih'in indirdiği darbeden sonra nüfuz ve gücü kırılmıştır.³

Osmanlı'da erken dönem ilim hayatını canlandıran en önemli uygulamalardan birisi şüphesiz ilim tahsili veya tedrisi (talebelik veya hocalık) için yapılan seyahatlerdir. Bunun, İslâm dünyasında çok köklü bir yeri ve geleneği bulunmaktadır. Bu tür akademik seyahatler XVI. yüzyıldan itibaren giderek seyrekleşmiştir. Bu ilmî hareketliliğin nisbeten azalmasının Osmanlı ilim hayatı için önemli bir eksiklik olduğu söylenebilir.

Kendisini Bizans ve Roma'nın varisi gören, Büyük İskender'i örnek alan Fatih, cihangir ve cengâverliği yanında yönetim anlayışı, yetişmesi, hocalarıyla münasebeti, ilim anlayışı, saltanat üslubu ile hükümdarlık telakkisine önemli katkı sağlamıştır. Nitekim Niccolò Macchiavelli (ö.1527) *Hükümdar* adlı eserinde mutlak iktidar anlayışına Fatih'i örnek olarak göstermiştir.

Hayatı harb meydanlarında fütuhât ile geçen Fatih'in ilimle ne kadar ilgilenip meşgul olabileceği sorusu akla gelebilir. Ancak, onun bütün seferlerine çok sayıda güzide ilim erbabının katıldığı, gerek yol boyunca gerekse dinlenme mahallerinde devamlı ilmi tartışmaların yapıldığı, Fatih'in bunları zevkle takip edip, sorular sorduğu, muhasara ve fetih günlerinde sık sık toplanan harb meclislerinde birçok ulemanın yer aldığı, onların görüşlerinden istifade ettiği bilinmektedir. Böylece içerisindeki ilim tutkusunu tatmin etmiştir. Devrin âlimlerinin biyografilerinde katıldıkları seferlerle ilgili bilgiler bu konuda fikir vermektedir. Kendisinden önceki Osmanlı padişahları özellikle babası II. Murad da bilginlere büyük değer vermiş ancak Fatih'in bu konudaki yaklaşımı, anlayışı çok daha sistemli ve derin olmuştur.

2 "Ve nişancılık, Dahil ve Sahn müderrislerinin yoludur...", *Fatih Kanunnâmesi*, (nşr. A. Özcan, *Tarih Dergisi*, sy. 33, (1982), s. 34.

3 Ailenin fertleri ve hizmetleri için bk. Uzunçarşılı, Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara 1974.

Fetihden sonra şehre girince, zaman geçirmeden orduda bulunan ilim adamlarıyla görüşüp eğitime ara vermeden hemen başlamalarını istemesi, Fatih Külliyesi tamamlanıncaya kadar Ayasofya'da ve Zeyrek'de bulunan bazı oda ve mekânların ilim tahsili için tahsis ettirmesi önemli bir teşebbüstür.

İlmî Münazaralar: Fatih dönemi ilim hayatına damgasını vuran özelliğin ilmî münazaralar olduğunu ve bunun İslâm dünyasında çok köklü ve yaygın bir geleneği bulunduğunu belirtmek gerekir. Fatih dönemine bu açıdan bakıldığında sistemli bir gelişmenin yaşandığı görülecektir. Burada genç padişahın şahsiyeti önemli rol oynamıştır. Fatih sadece İslâm'la ilgili değil, çeşitli düşüncelere, mezheplere, Hristiyanlık akaidine ait konulara da ilgi duymuş, ilmine güven duyduğu ulema arasında bunların tartışılmasından büyük bir haz almış, bazen sadece izlemek veya bir tarafa meyletmekle yetinmeyip fiilen kendisini ilmî tartışmanın içerisinde bulduğu olmuştur.

İslâm dünyasında metafizik konulardaki en ciddi tartışmalarından birisi şüphesiz, Gazali'nin (ö.1111) filozoflara cevap olarak yazdığı *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eseri ile ona cevap yazan İbn Rüşd'ün (ö.1198) *Tehâfütü't-Tehâfüt* adlı eseridir. Ortaçağ İslâm ilâhiyatının bu çok meşhur ve seviyeli tartışma konusunu Fatih tekrar gündeme getirerek devrinin tanınmış âlimi Hocazâde Muslihiddin Efendi (ö.1488) ile Alaeddin Tusî'den (ö.1482) Gazali'nin ve İbn-i Rüşd'ün görüşlerini yeniden değerlendirmelerini istemiştir. Sonunda, Gazali tezini savunan Hocazâde'nin tahlil ve değerlendirmeleri üstün gelmiştir.⁴

Fatih'in her zaman metafizik konuların tartışılmasından büyük keyf aldığı bilinmektedir. Nitekim zamanının iki tanınmış âlimi Hocazâde ile Molla Zevrek (ö.1474-5) arasındaki tevhid üzerine yapılan bir tartışmanın kendi huzurunda altı gün sürdüğü belirtilmektedir.⁵

Bizanslı ve Batılı tarihçiler II. Mehmed'in Fetih'ten sonra Hristiyanlıkla ilgilendiğini, hatta zaman zaman daha ileri giderek hayranlık duyduğunu iddia etmişlerdir. İstanbul patriği Gennadius Scholarius'la ayrıca Patrik Maxim Manuel ile Hristiyan akaidine ait bazı konularda

4 Prof. Mübahat Türker-Küyel, Gazali, İbn Rüşd ve Hocazâde'nin *Tehâfüt*'lerini, insan, ilahiyat ve mucize konularını; Allah'ın zâtı, Allah ile âlem arasındaki münasebet ve evren hakkındaki meseleler bakımından değerlendiren bir doktora çalışması yapmıştır. M. Türker, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956, 420 sayfa.

5 *Şakâ'ik Tercümesi* Mecdî, haz. A. Özcan, İstanbul 1989, s. 143; A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 35.

tartıştığını yazmışlardır. Ortodoks kilisesine göre aforoz edilmiş olarak ölenlerin cesetlerinin çürümeyeceğine dair inancı duyunca böyle bir mezarın açılmasını istediğini ileri sürmüşlerdir. Bütün bunlar samimi bir Müslüman olan ve metafizik konulara karşı yakın ilgi duyan Fatih'in merakından kaynaklanan misallerdir.

Fatih'in Hurûfî fikirleri merak etmesi ve hatta Fazlullah-ı Hurûfî taraftarlarının bir ölçüde padişahı etkiledikleri, saraya kadar hulûl ettikleri bilinmektedir. Bu gelişmeden tedirgin olan Mahmud Paşa II. Murad devrinden beri şeyhülislam olan tanınmış bilgin Fahreddin-i Acemî'yi durumdan haberdar etti ve Hurûfîlerin fikirlerini dinleyip değerlendirmesi için bir toplantı tertipledi. Fazlullah-ı Hurûfî taraftarlarını konağına davet edip, bir kenara gizlenen Fahreddin-i Acemî'nin onların fikirlerini dinlemesini sağladı. Gizlendiği yerden çıkan şeyhülislam onlarla fikrî bir münakaşaya girerek fikirlerini çürütmüş, daha sonra sarayda padişahın huzurunda bir kere daha onları mağlup edip Edirne'de Üç Şerefeli Camii'de halk huzurunda münazaraya davet etmişti. Orada, fikirlerinin tutarsızlığını, toplumda fitneye sebep olduklarını ortaya koyup ağır bir şekilde cezalandırılmaları için fetvâ verdi.⁶

Dinî, fikrî ve içtimâî bilimlerde çok değerli gelişmelerin ve çalışmaların bu devirde kaydedildiği bilinmektedir. Fatih'in hocaları arasında bulunan aynı zamanda şeyhülislamlık yapmış olan Molla Hüseyin'in⁷ (ö.1480) fıkıh alanındaki *Gurerü'l-ahkam*'ına yazdığı meşhur *Dürerü'l-hükkam* adlı şerhi Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak yüzyıllarca okutulmuştur. Molla Güranî'nin *Gayetü'l-emânî fi tefsîri Kelâmi'r-Rabbânî* adlı eseri ise değerli bir tefsir çalışmasıdır. Fikrî ve felsefî alanda kaydedilen gelişmeler bilhassa takdire değer niteliktedir. Hoca-zâde, Alaeddin Tusî ve Hatibzâde'nin önemli çalışmaları bulunmaktadır. Tarihçilik alanındaki gelişmeler ise alanında örnek çalışmalardır. Fatih'in bazı seferlerine katılmış olan Tursun Bey'in (ö.1491'den sonra) *Tarih-i Ebü'l-feth*'i olayların görgü şahidi olan bir gözlemci tarafından kaleme alınmış mükemmel bir saltanat tarihidir.⁸ Yine bu dönemde Şükrullah'ın Mahmud Paşa adına yazdığı Farsça *Behcetü't-tevarih* adlı

6 Mecdî, s. 82; A. Adıvar, *a.g.e.*, s. 34; C. Baltacı, "Fahreddin-i Acemî", *DİA*, c. 12, s. 82.

7 Molla özellikle XV. yüzyılda ulemanın ismi başına getirilen ve efendi anlamında kullanılan bir ilmiye terimidir. Mevleviyet derecesindeki ulema için kullanılmıştır. XVIII. yüzyılda ilmiye ailelerinin genç adaylarına Molla, Molla Bey şeklinde hitap edildi. XIX. yüzyılda ismin sonunda kullanılır olmuştur; İzzet Molla, Hayreddin Molla gibi.

8 Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

umumi tarihi,⁹ Karamanî Mehmed Paşa'nın Tarihi,¹⁰ Enverî'nin *Düstûrnâme'si*,¹¹ Kıvamî'nin *Fetihnâme'si*,¹² Sarıca Kemal'in *Selâtinname'si*¹³ yine devrin olaylarına bizzat şahid olan Kritovulos'un Tarihi başlıca eserler olarak zikredilebilir.¹⁴

Fen bilimlerindeki çalışmalar da dikkate değer niteliktedir.¹⁵ Ali Kuşçu'nun (ö.1474) Fatih'in daveti üzerine Osmanlı ülkesine gelmesiyle matematik ve astronomide büyük bir canlılık yaşanmıştır. Timur'un torunu Uluğ Bey ve Kadızâde'den dersler alan ve Semerkant'ta çok başarılı çalışmalar yapan Ali Kuşçu daha sonra Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a intisap edip onun elçisi sıfatıyla Fatih'e gelmiştir. Fatih bu parlak bilgini İstanbul'a davet etmiş, nihayet geçici diplomatik görevini tamamladıktan sonra ailesiyle birlikte İstanbul'a yerleşmiştir. Dönemin büyük âlimi Hocazâde ve başka bilginler tarafından Üsküdar'da karşılanmış, kadirge ile karşıya geçerken med ve cezr olayları üzerine ilmî bir tartışmaya girilerek o kısa yolculuğu bile değerlendirilmiştir. Fatih kendisine günde 200 akçe ile Ayasofya müderrisliğini tevcih etmiştir. *Risale fi'l-hey'e* adlı Farsça eserini Fatih'e sunmuştur. Ali Kuşçu matematik, astronomi, kelâm, usul-i fıkıh ve dil-gramer üzerine birçoğu şerh ve haşiye şeklinde eserler yazmıştır.¹⁶

Bu alanda değerli katkılar sağlayan bir diğer isim de İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşa (ö.1486)'dır.¹⁷ Esas edebi kişiliği ile tanınan bu değerli bilgin padişah huzurunda çeşitli münazaralara katılmış, özellikle Ali Kuşçu ile açılardan hesaplanması ve gezegenlerle ilgili tartışmaları çok önemlidir. Çekemeyen kimselerin tevizatı ile hapse atılmış ise de bilginlerin girişimleri ve sert tepkileri üzerine affedilmiştir. Çeşitli ilim ve fenlerde uzman olan Sinan Paşa bu alanlarda eserler yazmıştır.

9 Şükrullah, *Behcetü't-tevârih*, Farsçadan çev. N. Atsız, İstanbul 1949.

10 *Tevârihu's-selâtinü'l-Osmâniyye*, Arapça'dan çev. İbrahim Hakkı Konyalı, yay. Nihal Atsız, İstanbul 1949.

11 *Düstûrnâme-i Enverî*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013.

12 Kıvamî, *Fetihnâme*, haz. Ceyhun Vedat Uygur, İstanbul 2007.

13 Sarıca Kemal, *Selâtinname*, haz. Necdet Öztürk, Ankara 2001.

14 Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sâni*, çev. Karolidi, İstanbul 1328.

15 Fatih devri bilim hayatı ve literatürünün kapsamlı bir değerlendirmesi, bu alanda tanınmış kişiler ve eserleri-fikirleri için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimi Literatürü", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1998, II, 374-384.

16 Adıvar, a.g.e., s. 40-42; Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *DİA*, c. 2, s. 408-410.

17 Hasibe Mazioğlu, "Sinan Paşa", *İA*, X, 666-670.

XV. yüzyıl hekimlerinden Amasyalı Sabuncuoğlu Şerafettin'in Fatih'e ithaf ettiği *Cerrahiyye-i İlhaniyye*¹⁸ değerli bir tıp kitabı olup hasta, ameliyat ve cerrahî alet minyatürleri ile süslenmiş bir eserdir.¹⁹ Esas itibarıyla bir mutasavvıf olmakla birlikte bu dönemde tıp alanında eser veren tartışmalara katılan bir diğer isim ise Akşemseddin'dir. Onun *Maddetü'l-hayat* adlı eserinde önemli fikirler, ilaçlarla ilgili çeşitli terkipler ortaya konulmuştur.

Fatih Medreseleri:²⁰ Fethi müteakip İstanbul'da bilim faaliyetlerinin derhal başlaması için bazı kiliselerin ve Ayasofya'daki odalarının medreseye çevrildiği, bu arada asıl külliyesinin inşası için de çalışmalara başlandığı bilinmektedir. Bugün kendi adıyla anılan semtte 1463 yılında külliye'nin inşasına başlanmış, sekiz sene sonra 1471'de tamamlanmıştır.²¹ Külliye'nin, özellikle medresenin plan, program ve teşkilatının

- 18 Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Cerrahiyye-i İlhaniyye*, haz. İlter Uzel, I-II, TTK, Ankara 1992.
- 19 *Cerrahiyye-i İlhaniyye*'nin Fatih'e sunulan ve II. Bayezid'in vakıf mührünü taşıyan nüshası Paris Bibliothèque National'dedir. Bilinmeyen bir tarihte Saray kütüphanesinden çıkarılmış, 1860'da Yasincizâde İlmî Efendi tarafından bir Fransız hekime hediye edilmiş, 1871'de Bibliothèque National'e intikal etmiştir. Ali Haydar Bayat, "Cerrahiyye-i İlhaniyye", *DİA*, c. 7, s. 420.
- 20 Fahri Unan tarafından Fatih Külliyesi üzerine hazırlanan doktora tezi kurumun tarihi niteliğindedir. Beş bölüm halinde hazırlanan eserin birinci bölümünde külliye'nin birimleri ve konumlarını ele alan fiziki yapı; ikinci bölümde külliye'nin geniş anlamda gelir ve giderlerinin incelendiği ekonomik durum; üçüncü bölümde yönetim ve denetim incelenmiş; dördüncü bölümde külliye personeli, sosyal hayattaki yeri, sunulan hizmetler ele alınmış; beşinci bölümde ise külliye'nin Osmanlı eğitim ve öğretim hayatındaki yeri tahlil edilmiştir. Onlarca sistematik tablonun yer aldığı ve çok zengin bibliyografyaya dayanan bu çalışma Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003. Külliye ve birimleri için ayrıca bk. *Fatih Sultan Mehmed II Vakfiyesi*, İstanbul 1938; A. Süheyl Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946; Y. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 5-10; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilat-Tarih*, İstanbul 1976, s. 350-407; 23., nr. 1-2, s. 297-341; İ. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, Ankara 1988, s. 15-30; H. Atay, "Fatih - Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nâmeler", *VD*, c. 13, s. 171-235; E. İhsanoğlu, "Fatih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi?", İstanbul *Armağanı, Fethi ve Fatih*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 1995, s. 105-136; M. İpşirli, "Sahn-ı Semân", *EP*, c. VIII.
- 21 Fatih Medreseleri ve ondan bir asır sonra 1557'de tamamlanan Süleymaniye Medreseleri yirminci yüzyıla kadar vakfiyeleri, ilme elverişli vakıf şartları, gelir kaynakları ve vermiş olduğu eğitimin seviyesi ve kalitesi ile ülkenin iki mükemmel eğitim kurumu olmuştur. İngiltere'de Oxford ve Cambridge'de, Fransa'da Paris ve Sorbonne üniversiteleri gibi haklı olarak ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır. Osmanlı makamları da diğer medreselerle onları eşit değerlendirmek gibi bir hataya düşmemiş o ayrıcalıklı konumu daima korumuştur. İstanbul Üniversitesi

hazırlanmasında özellikle devrin iki tanınmış siması Mahmud Paşa ve Ali Kuşçu'nun büyük emekleri olmuştur. Fatih Külliyesi cami, sekiz sahn ve sekiz tetimme medreseleri, tabhane ve imaret, darüşşifa, darü'tta'lim, kervansaray ahırları, Fatih ve zevcesi Gülbahar Sultan türbeleri vs. olmak üzere birçok birimden oluşmaktadır.²² Sahn-ı Semân, Medaris-i Semâniye adlarıyla da anılan Fatih Medreseleri, dördü Akdeniz, dördü de Karadeniz tarafında yer almış, eğitim programının ağırlığını tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm dersleri oluşturmuştur. Sahn-ı Semân medreselerine öğrenci yetiştirmek üzere tesis edilen Tetimme medreseleri ise Sahn medreselerinin arkasında yer almakta idi.²³ Tetimme'de okuyanlara suhte, Sahn'da okuyanlara danışmend denilirdi. Sahn medreselerinin her birinde on dokuz oda ve bir dersane mevcuttu. Her medresede müderrise ve yardımcısı olan muide, birer oda tahsis edilmiş, ayrıca medreseyi gözetken kuyuma ve temizliği ile ilgilenen farraşa da birer oda ayrılmıştı. Geriye kalan on beş oda danışmendlere tahsis edilmişti. Böylece Sahn medreselerinde toplam 120 danışmend kalmakta idi. Bunların dışında hariçten medreseye devam eden neharî

Fatih Medreseleri'nin devamı mıdır? Gerek Türkiye'de gerekse konu ile alakalı yabancı literatürde İstanbul Üniversitesi'nin kuruluş tarihi olarak 1453 yılı, yani İstanbul'un fethi ve akabinde Fatih Medreseleri'nin kuruluş çalışmalarının başlaması gösterilmiştir. Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüş, ciddi olarak bu meseleyi değerlendiren, *Darülfünun-ı Osmanî ve Medrese Tarihçiliği* çalışmaları ile Ekmeleddin İhsanoğlu olmuştur. Gelenekleri, ders programları ve dayandığı zihniyetleri ve işleyişleri değerlendirerek, daha da önemli Darülfünun'un açılmasından sonra da Fatih Medreseleri'nin devam ettiğini belirterek bunları birbirinin devam kabul etmeyip iki ayrı bilim kurumu olduğu sonucuna varmıştır. İleri sürülen bu deliller doğrudur. Özellikle aynı anda ikisinin varlığını sürdürmesi çok önemlidir. Ancak İstanbul Üniversitesi'nin Fatih Medreseleri'nin devamı olduğu düşünülürken tamamıyla farklı bir yaklaşım ve değerlendirme de söz konusu olabilir. Şöyle ki, bu devamlılıkta ismen benzerlik ve organik bir devamlılıktan ziyade bir işlev devamlılığıdır. Akademik kuruluş olarak Türklerin fetihden sonra teşkil ettiği bu medreseler İslâm dünyasındaki El-Ezher, Nizamiye, Müstansırıyye gibi en yüksek seviyede akademik çalışmaların yapıldığı kuruluşlardır. Bu bilimsel ve akademik zihniyet XIX. yüzyılda Batı'dan da etkilenecek Darülfünun'a, 1933'te de İstanbul Üniversitesi'ne intikal ettirilmek istendiği şeklinde düşünülebilir.

22 Külliye planı için bk. *Vakıflar Dergisi*, I, 101, plan nr. 16.

23 Ekmeleddin İhsanoğlu, Sahn ve Tetimme medreselerinin seviye ve derecesi ve okutulan dersler konusunda Emin Bey'in İlmiye *Salnâmesi*'ndeki makalesi ile İ. H. Uzunçarşılı'nın 1965'da yayınlanan Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı kitabına kadarki yarım asırlık dönemdeki medrese tarihçiliğini etraflıca değerlendirmiş, bazı yanlış tesbitlere dikkat çekmiştir. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1919-1965) -Keşif ve Tasarlama Dönemi-", *Belleten*, LXIV/240 (2001), s. 541-582.

talebelerin bulunduğu da bilinmektedir. Tetimme’de okuyan talebe (suhte) sayısı daha fazla idi.²⁴

Bütün bu konularda en güvenilir kaynak şüphesiz Külliye’nin vakfiyesidir. Külliye’ye ait Arapça ve Türkçeye çevrilmiş çeşitli devirlere ait farklı vakfiyeler bulunmaktadır. Arapça metin ile tercümesi aynı olmayıp tercüme birtakım ilaveler, bazı açıklama ve yorumlar ihtiva etmektedir.²⁵ Vakfiyede müderrislerin maaşları, aranacak şartlar, takip edilecek usul vs. hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca Külliye’nin 1489-1490 tarihine ait yıllık muhasebe bilançosu da gelir ve giderleri, yıllık gelir fazlası (zevaid-i evkaf) ve işleyişi hakkında sıhhatli bilgi vermektedir. Nitekim bu muhasebe defterinde yıllık 1.535.536 akçelik toplam gelirden 314.230 akçesi Sahn medreselerine tahsis edilmişti. Sekiz medreseden her birinde müderrise 50-80, muide 5, talebeye 2’şer, kapıcı, temizleyici ve süpürücünden (bevvab, ferraş ve kennas) her birine ikişer akçe yevmiye verilmekte idi. Darüşşifâ’da ise otuz civarındaki kadrodan yarısı tabib, cerrah (operatör) ve kehhal (göz doktoru) olarak tıbbî personele, diğer yarısı ise kâtip, vekilharç, kilârî, kayyım, bahcevan vs. olarak hizmetli personele tahsis edilmiştir. Darüşşifa’nın yıllık malzeme gideri 72.000 akçe idi. Bilhassa medrese personeli ve talebelere hizmet veren imarette ise 45 hizmetli görev yapmaktaydı. İmaretin malzeme masrafı ise 461.417 akçe idi.²⁶

Fatih medreseleri kurulduğu günden yirminci yüzyıl başlarına kadar ülkeye on binlerce ilim adamı, bürokrat ve maliyeci yetiştirmiştir. Bunlardan en tanınmış olanların hayat hikâyeleri *Şaka’ik-i Nu’maniyye ve zeyilleri*’nde kaydedilmiştir. XV-XVI. yüzyıllarda bu medreselerde müderrislik yapanların kısa hayat hikâyeleri Cahid Baltacı tarafından verilmiştir. Ancak İslâm eğitim tarihinde ders ve icazet alınan hocanın çok önemli olduğunu hatırlamak gerekir. Asıl gelenek bunun üzerine tesis edilmiştir. Medrese ondan sonra gelmektedir. Nitekim bu gerçek, *icâzetnâme* denilen mezuniyet vesikalarından anlaşılmaktadır. Burada hoca silsilesi ve okunan dersler ve bu derslerde takip edilen kitaplara temas edilir. Bu anlayış bu günkü sistemden farklıdır.

24 Muhtemelen XVII. yüzyıla ait bir vakfiyede suhte sayısının 600 olduğu görülmektedir. Süheyl Ünver, “Fatih Külliyesine Aid Diğer Mühim Bir Vakfiye”, *Vakıflar Dergisi*, I, 42.

25 İki vakfiye arasındaki bazı farkların değerlendirilmesi için bk. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 39-40.

26 Ö. L. Barkan, “Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına ait Muhasebe Bilançoları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23, nr. 1-2, (1963), s. 297-341.

Fatih Medreseleri'nin öncü rolü ve önemi incelenirken Fatih Camii'nin eğitimdeki rolü unutulmamalıdır. Mehmet Akif bunu "İlme basarak Allah'a yükselme" yani külliye bir bütün olarak alıp hariçten gelen talebenin Fatih Medreseleri'nde okuyup sonra camide özel dersler alarak ve ibadetini yaparak Allah'a yükselmesi olarak şiirinde yorumlamıştır. İslâm dünyasında Mescid-i Nebevi, ibadet yanında eğitim ve öğretim için de etkili bir şekilde kullanılmış, bu örnek alınarak, Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı'dan bugüne kadar hiç inkıta uğramadan bütün İslâm dünyasında devam etmiştir. Bu eğitim hoca ile talebe arasında bire bir olduğu gibi çoğu kere "halka" yarım daire şeklinde de olabilmektedir. Bu alternatif değil tamamlayıcı bir eğitim faaliyetidir. Genellikle selatin camilerde "dersiam" denilen yetkili ilim adamları bütün topluma hitap eden dersler verirlerdi.²⁷ Osmanlı döneminde Fatih Camii ile Bayezid Camii'nin bu anlamda özel bir konumu vardır. Kuruluşlarından beri yoğun bir iskân ve aile muhitinde yer aldığından bu iki selatin camide namaz dışında ders halkaları, toplantılar, medrese imtihanları, ilmiye ile ilgili tahkikat ve özel toplantılar, askerî ve gayri memnun bazı zümrelerin kıyam toplantıları Osmanlı asırları boyunca hep devam etmiştir.

Enderun: Geleneksel medrese eğitimi dışında Fatih Sultan Mehmed zamanında gerçek benliğine kavuşan, hatta bazılarına göre bizat Fatih tarafından teşkil edilen bir diğer eğitim kurumu da Enderun'dur.²⁸ Medresenin geleneksel karakterine mukabil Enderun özgün bir Osmanlı kurumudur.

Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıl ortalarından itibaren medrese dışında en önemli resmî eğitim kurumu niteliğini taşır. Daha ziyade askerî ve idarî yöneticilerin yetiştirildiği bu mektep, Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisine gerekli insan gücü kaynağını oluşturmak için kurulmuştur. Bu vasfı ile resmî Osmanlı ideolojisi veya zihniyetinin öğretilip geliştirildiği temel eğitim birimini teşkil ettiği gibi idarî ve siyasî hedeflerin tayininde, devletin ana kurumlarının işleyişinde önemli bir yere sahip olmuştur. Enderun'un II. Murad veya Fatih Sultan Mehmed

27 Geniş bilgi için bk. M. İpşirli, "Dersiâm", *DİA*, c. 9, s. 185-186.

28 Enderun eğitimi için bk. Hızır İlyas, *Letâif-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2012; Atâ Bey, *Târîh-i Atâ (Târîh-i Enderûn)*, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2010, I-V cilt; B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge 1941; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 297-357; Fethi İsfendiyyaroğlu, *Galata Sarayı Tarihi*, İstanbul 1952; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953; Ülker Akkutatay, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984; İ. Parmaksızoğlu, "Enderun Mektebi", *TA*, XV, s. 193-196; V. J. Parry, "Enderun", *EP*, II, s. 697-698.

dönemlerinde açılmış olduğu şeklinde iki ayrı görüş ileri sürülmekteyse de Sultan Murad zamanında Edirne Sarayı'nda teşkil edildiği, ancak gerçek teşkilâtına Fatih döneminde kavuştuğu söylenebilir. Böyle bir kurumun teşkilinde esas hedef, askerî temele dayanan Osmanlı Devleti'ne yetenekli idareci-kumandan yetiştirmek ve devamlı büyüyen ülkenin farklı din, dil ve kültürlerle mensup kitlelerini idare edecek sağlam yönetici kadroları temin etmektir. Devlet gayri mütecânis bir sosyal yapıya sahip olduğundan böyle bir eğitim kurumu için ırk veya kan bağı yerine kültür ve disiplin temel prensipler olarak benimsenmiş, kadrolar bu anlayış içerisinde yetiştirilmiştir.

Genellikle aileleriyle hiçbir ilgileri kalmayan, devşirme yoluyla sağlanmış çocukların Enderun'a alınmadan önce belli bir alt eğitimden geçmiş olmaları gerekiyordu. Hristiyan ailelerden devşirilen çocuklar öncelikle Müslüman Türk aileleri yanında Türkçeyi, İslâmî esasları ve âdâbı öğrenir, daha sonra değişik mekânlarda bedenî ve ruhî kabiliyetlerini geliştirecek dersler ve tâlimler görürlerdi. Bunlara "acemi oğlanları" denilirdi. Bunlar belirli tâlim ve terbiyeden sonra "çıkma" adıyla ayrılarak çeşitli askerî birlikler içerisine dağıtılır, üstün yetenekli olanlar ise daha yüksek seviyede bir eğitime tâbi tutulmak üzere Enderun'a alınır.

Enderun'daki eğitim Büyük ve Küçük odalar, Doğancı Koğuşu, Seferli Koğuşu, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda olmak üzere yedi kademe üzerine kurulmuştu. Buradaki eğitimi sonuna kadar götüremeyen iç oğlanlar ara sınıflardan aynı şekilde çıkma adıyla ayrılarak çeşitli askerî birliklere katılırlardı.

Enderun'da İslâm dini ve kültürü, Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri görülür, güreş, atlama, koşu, ok çekme gibi spor tâlimleri yaparlardı. Bu odalarda okuyanlar "dolama" diye adlandırılan bir çeşit cübbe giydikleri için bunlara "dolamalı" denilirdi. Gençler yaklaşık on beş yaş civarındaydı. Buralarda disiplini sağlayan, gençlere çeşitli konularda yardımcı olan lalalar bulunurdu.

Kilerci Koğuşu Fatih Sultan Mehmed zamanında kurulmuştur. Buranın âmiri serkilârî-i hâssa idi. Padişaha yemek servisi yapmak bu koğuşun göreviydi. Burada bulunan iç oğlanları hükümdarın ve Harem-i Hümayun'un ekmek, et, yemiş, tatlı, şerbet gibi her türlü yiyecek ve içecek ihtiyacını hazırlar ve muhafaza ederdi. Saray odaları ve mescitlerinin mumları da bu koğuş tarafından temin edilirdi. Bunların sayıları otuz kadardı. Kilerci Koğuşu iç oğlanları çıkmalarında kapıkulu süvari bölüklerine girerlerdi.

Hazine Koğuşu da Fatih tarafından teşkil edilmiştir. Buranın âmiri hazinedarbaşı ve hazine kethüdâsı idi. Hazinedarbaşı sarayın en nüfuzlu görevlilerindendi. Sarayda hizmet gören, sayıları 2.000 civarındaki “ehl-i hiref” denilen saray sanatkârlarının başı olduğu gibi Enderun hazinesi ve saraya ait mücevherat ve kıymetli eşyanın korunmasından da sorumluydu. Barış ve savaş zamanlarında padişahın yanından ayrılmazdı. Bu koğuşun mevcudu zaman zaman 150’ye kadar çıkmıştır. Buradan çıkma olduğunda gençler kapıkulu süvari bölüklerine, müteferrikalığa ve çaşnigîrlığe girerlerdi.

Has Oda Enderun kademelerinin sonuncusu olup yine Fatih tarafından kurulmuştur. Has Oda’nın dört meşhur zâbiti has odabaşı, silâhdar, çuhadar, rikâbdar idi. Bunlardan sadece Has odabaşının padişah huzuruna çıkma yetkisi olduğu *Fatih Kanunnâmesi’*nde belirtilmiştir. Has Oda’nın toplam mevcudu kırk civarındaydı. Has Odalılar’ın görevleri arasında Hırka-i Saâdet Dairesi’ni temizlemek, eşyasının bakımını yapmak, kandil gecelerinde öd ağacı yakmak, gülsuyu dökmek ve mukaddes emanetleri korumak gibi işler sayılabilir. Hünkâr müezzini, sır kâtibi, sarıkçıbaşı, kahvecibaşı, başçavuş gibi padişah hizmetinde bulunanlar da Has Oda mensupları arasından seçilirdi. Hareme bitişik Mâbeyn denilen odada bulunan Has Odalılar’dan çıkma olduğunda bunlar kıdem durumlarına göre önemli görevlere tayin edilirdi.

Çalışma sistemi, programı ve işleyişi göz önünde tutulursa Enderun’un bir mektepten ziyade çeşitli hüneler, sanatların, idarî ve siyasî bilgilerin uygulamalı olarak öğretildiği, kabiliyetlerin tesbit edildiği bir kurs ve staj yeri olduğu söylenebilir. Enderun’u teşkil eden yedi oda ve koğuşta çıkmalar, terfiler ve boşalan yerlerin doldurulmasında kesinlikle uyulan belirlenmiş kurallara vardı. Ancak padişahların sık olmamakla birlikte terfi ve çıkmalarda usul dışı uygulamaları da olmuştur.

Enderun sistemi, organik bağ içerisinde çeşitli kademeleri bulunan bir eğitim sürecine dayanır. Buradaki başarı büyük ölçüde kendi içindeki bütünlükten gelmektedir. Adaylar özel olarak teşkil edilmiş, belirli kurallara göre hareket eden gezici ekipler tarafından fizikî, bedenî ve ruhî özellikleri incelenerek seçilirdi. Bunların gönderilecekleri ailelerde de bazı vasıflar aranıyordu. Hazırlık sınıflarının bulunduğu saraylarda Türk ve İslâm kültürüyle ilgili derslerle bedenî kabiliyetleri geliştirecek spor dersleri esastı. Bu eğitim sisteminde başından sonuna kadar titizlikle riâyet edilen ilkelere biri çıkma idi. Başlangıçtan beri uygulanan bu usul Kanunî devrinde geliştirilmişti ve hazırlık

sınıflarından Enderun eğitiminin sonuna kadar geçen süre içinde başarı ve ilerleme gösteremeyenler buradan alınıp ordunun çeşitli kademelerine verilir. Böylece ancak fevkalâde başarı gösterenler eğitim süresini tamamlayabilirdi. Ayrıca oda ve koğuşlardaki sabit kontenjana göre belirli aralıklarla sayıyı azaltıp kabiliyetli yeni elemanlara yer açmak için de çıkma usulüne başvurulmuştur.

Enderun sisteminde önemle üzerinde durulan bir diğer ilke de kültürün etkili bir şekilde verilmesiydi. Çok değişik ırk ve dinî kökenlerden gelen gençler İslâm-Türk kültürü içerisinde yetiştiriliyordu. Yabancı gözlemciler hazırlık ve Enderun eğitimi için seçilmiş gençlerden bahsederken Türkler'in kabiliyetli gördükleri kimseleri eğitmekten büyük bir zevk aldıklarını ve bu uğurda her türlü fedakârlığa katlandıklarını belirttikleri gibi, ayrıca seçim sırasında güzel yüzlü ve fizikî kusuru olmayanların tercih edilmesini de Türkler'deki "güzel bir yüzde kötü bir ruhun saklanamayacağı" inancına bağlamaktadırlar. Habsburg elçisi olarak XVI. yüzyıl ortalarında Osmanlı ülkesine gelen Busbecq mektuplarında Batılıların iyi yetiştirilmiş attan ve köpekten zevk aldığını, Türkler'in ise iyi eğitilmiş insandan büyük haz duyduklarını yazmaktadır.

Enderun eğitiminin temel prensiplerinden biri de disiplindi. Hazırlık ve Enderun eğitime devam eden gencin her hareketinin ölçülü olması gerekiyordu. Özellikle Enderun'da akağalar kurallara uyma konusunda son derece sertti. En küçük kusur bile cezalandırılırdı. Verilen belli başlı cezalar falaka, uykusuz bırakma, yemeği kesme idi. Bu disiplin gençlerin sabırlı, her türlü meşakkate dayanıklı, saygılı, alçak gönüllü olmalarını sağlardı. Yatakhaneleri koğuş şeklindeydi ve her sekiz on gencin arasında bir akağa yatağı bulunurdu. Pirinç ve et temel yiyeceklerdendi. Gençlerin fazla yemesine izin verilmediği gibi gıdasız kalmamasına da özen gösterilirdi. Gençlerin kabiliyetlerine göre her türlü makama ulaşabileceklerini bilmeleri onların prensiplere uymalarını sağlar ve çalışma azimlerini arttırırdı.

Enderun gençlerinin içinde bulunduğu çevre de onların bilgi ve görgülerinin artmasına yardımcı oluyordu. Topkapı Sarayı asırlarca yoğun idarî, siyasî ve diplomatik faaliyetlere sahne olmuş bir merkezdi. Ülke dâhilinden beylerbeyiler, sancak beyleri, kadılar; Müslüman ve gayrimüslim devletlerden gelen diplomatik heyetler, elçiler; Divan-ı Hümayun üyeleri olan sadrazamlar, vezirler, kazaskerler hep bu sarayda yoğun faaliyet içerisinde bulunuyordu. Bu husus Enderunlu gençlere engin bir görüş ve tecrübe sağlıyordu. Gerek merkezde gerekse

eyaletlerde çeşitli seviyelerde hizmet gören vezirler, beylerbeyiler, sancak beyleri ve diğer idarî görevliler genellikle bu kurumdan yetişmiş kimselerdir. Tayyarzâde Atâ Bey ve Hızır İlyâs'ın eserlerinde saray ve Enderun hayatı ve burada oluşan kültür muhiti hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Özellikle Atâ Bey'in eserinde, Enderun'da yetişen ve değişik alanlarda görev yapan âlim, şair, devlet adamı, asker ve idarecilerin adları ve yer yer biyografileri verilmiştir.

Enderun, tamamen farklı metotlara ve hedeflere dayanan medrese ile karşılaştırıldığında birinci kurumun hedefine ulaşma açısından daha şanslı ve başarılı olduğu görülür. Medrese eğitimi, ilmiyeye mensup ailelerin çocuklarına tanınan imtiyazlar ve himayelerle içeriden zayıflarken Enderun'un sıkı bir disipline dayanan, başarı ve mahareti yükselmenin yegâne vasıtası yapan prensibi, kimseye bir ayrıcalığın tanınmadığı erken dönemde bu kurumu imparatorluğun en başarılı eğitim müessesesi haline getirmiştir. Nitekim Batılı birçok gözlemci ve uzun yıllar İstanbul'da kalmış elçiler medreseden ziyade Enderun eğitimiyle ilgilenmişler, en garazkâr olanları dahi takdîrîkâr ifadeler kullanmışlardır.

Ancak XVII. yüzyılda, mevcut usullere aykırı olarak birtakım himaye ve kayırmalarla Enderun'a şartlara uymayan kimselerin alınmaya başlanması, eğitim sisteminin gelişen yeni ihtiyaçlara ayak uyduramaması, özellikle bu dönemlerde kapıkulu askerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve gücü, Enderun'daki disiplinin ve eğitim kalitesinin sarsılmasına yol açtı. Genel olarak imparatorlukta diğer kurumlar gibi bu müessese de önemini yitirmeye başladı.

Fatih Sultan Mehmed'in Teşkilatçılığı: Fatih'in saltanatında teşkil edilen veya daha önce kurulmuş olan bazı ilmiye kurumlarının bu dönemde önemli gelişmeler kaydettiği bilinmektedir. II. Mehmed teşkilatçılığı ile ön plana çıkan bir padişah'tır. O zihninde gelişip şekillenmiş olan cihan hâkimiyetine imkân sağlayacak bir teşkilatın kurucusu idi. Nitekim kendi adıyla anılan *Kanunnâmesi*'nde bu amaca yönelik pek çok hüküm bulunmaktadır. Fatih devrinde devlet teşkilatında kaydedilen gelişmeler son derece önemlidir. Esasen Osmanlı müesseseleri hakkındaki sağlam bilgiler ancak Fatih döneminden itibaren başlamaktadır. Bu *Kanunnâme*'de kadılık,²⁹ müderrislik,³⁰ şeyhülislamlık,

29 Taht kadılarına ve Sahn müderrisine yazılacak elkab tam metin halinde verilmektedir.

30 Sahn müderrislerinin statüsünün mevleviyet gibi yüksek bir seviye olduğunu ve bütün sancakbeylere tasaddur edeceği, Sahn, Dahil ve Hâric müderrislerinin günde ellişer akça gibi yüksek bir ücret alacakları, Sahn müderrisliğinden 500 akçe kadılığa oradan da kadıaskerliğe geçilebileceği belirtilmektedir. 20 akçe

kazaskerlik, padişah hocalığı gibi ilmiye teşkilatı ile de ilgili konularda özlü ifadeler vardır.

Kazaskerlik, ordunun ve genel olarak askerî zümrenin (devlet memuru) hukukî davalarına bakmak, kaza ve yargı teşkilatını yönetmek ve ahengi sağlamak üzere I. Murad'ın saltanatı başlarında kurulmuştur. Öncelere Çandarlı ailesinden Hayreddin Paşa ve Ali Paşa, daha sonra da tanınmış âlimler tayin edilmiştir. Fatih döneminde Molla Güranî, Molla Hüsrev, Hocazâde Muslihiddin, Mevlana Veliyyüddin, Hasan Samsunî, Ali el-Fenarî Manisa Çelebisi kazasker olarak tayin edilmiş, saltanatının son yılında ülke topraklarının çok genişlemiş olması ve bir Kazaskerin bütün ilmiye teşkilatıyla ilgilenmesinin mümkün olmayacağı görüşüyle Divan'da birden fazla vezir olduğu gibi, ayrıca beylerbeyilik, defterdarlıkta olduğu gibi Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olarak ikiye ayrılmış ve Rumeli'ye Molla Kastalanî, Anadolu'ya ise Hacı Hasanzâde tayin edilmişti. Müessesenin Fatih devrindeki teşkilatı, işleyişi ve kaydettiği gelişmeler konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak *Kanunnâme*'de teşrifatla ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Hukukî ve şer'î konularda kazaskere kendi adına geniş yetki verdiği görülmektedir.³¹

Fatih devri tanınmış bilginlerin yanında çok ünlü şeyhlerin de yaşadığı bir devirdir.³² Fatih 1453 yılı baharında İstanbul'u muhasara etmek üzere ordusuyla Edirne'den yola çıkınca Akşemseddin, Akbiyık Sultan ve devrin diğer tanınmış şeyhleri de yüzlerce müridleriyle ona katıldılar. Nitekim Akşemseddin'in İstanbul'da bulunduğu zamanlar Zeyrek Camii'nde kendisine ayrılan bir mahalde dersler verdiği, ayrıca uzman bir tabib olarak tıbda eserleri olduğu bilinmektedir.³³

Şeyhülislâmlık, II. Murad'ın saltanatı başlarında 1425'te teşkil edilip tanınmış âlim Molla Fenarî ilk şeyhülislam olarak tayin edilmiştir.

müderreslikten kadiaskerliğe yükselme seyri sıralanmaktadır. Bk. *Fatih Kanunnâmesi*, A. Özcan neşri, TD, *Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı*, sy. 33, İstanbul 1982, s. 39.

31 Kanunnâmede bu şu şekilde ifadesini bulmuştur: "Ve tuğra-i şerifim ile ahkâm buyurulmak üç canibe mufavvazdır. Umur-ı âleme müteallık ahkâm umuma veziriazam buyuruldusu ile yazıla. Ve malıma müteallık olan ahkâmı defterdarım buyuruldusu ile yazalar. Ve şer-i şerif üzre deavî hükmünü kadaskerlerim buyuruldusu ile yazalar", *Kanunnâme*, s. 36.

32 *Şakâ'ik Tercümesi*'nde Mecdî, Fatih dönemi için s. 135-239 arasında altmış beş âlimin ve 240-288 arasında yirmi beş şeyhin tercüme-i halini vermektedir.

33 O. Köprülü - M. Uzun, "Akşemseddin", *DİA*, c. 2, s. 300-301.

Fatih döneminde üç tanınmış âlim bu makama tayin edilmiştir, ancak bu dönemdeki teşkilatı ve işleyişi hakkındaki bilgiler sınırlıdır.³⁴

Bu dönemde üç şeyhülislamın yani Molla Fahreddin-i Acemî (1436-ö.1460: II. Murad döneminden ölümüne kadar); Molla Hüsrev (1460-ö.1480); Molla Gürânî'nin (1480-ö.1488) kayd-ı hayat ile görev yaptığı görülmektedir.

Padişah hocalığı da bu dönemde belirgin hale gelen ilmiye kurumlarındandır. Kanunnâme'de bu konuda hükümler bulunmaktadır. Fatih'in birçok hocaları olmuş, eğitimi sırasında hocalarıyla kendisi arasında geçen olaylar halk arasında meşhur birer hikâye olmuştur. Özellikle Molla Gürânî ile olan hoca-talebe ilişkisi çok ilgi çekicidir.

1444'te oluşan Haçlı tehlikesi karşısında tahta tekrar babasını davet etmiş, kendisi Manisa'ya gitmişti. İşte bu sırada hocası Molla Hüsrev onun yanında Manisa'ya gitmiş, 1451'de tekrar sultan oluncaya kadar yanından ayrılmamıştı.³⁵

Fatih'in yetişmesinde ve gerçekten tahta hazırlanmasında Manisa'da geçen 1444-1451 süresinin çok önemli rolü vardır. Sultanlığın ağır sorumluluğunu bir süre de olsa yaşamış olan genç hükümdar bütün vaktini hocalarıyla ve ilimle geçirmiştir.

Fatih'in hocaları aslında Molla Gürânî ve Hüsrev'den ibaret değildir. Özellikle sultan olduktan sonra bazı değerli âlimleri "müderres-i sultanî" adıyla kendisine fahri hoca olarak seçmiştir. Diğer hocaları arasında Molla Hatipzâde, Molla Hasan Samsunî, Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşa, hoca olarak seçtiği âlimlerdendi.

İlmiye Aileleri: İslâm dininde ve toplumunda ilme ve erbabına verilen büyük değer sebebiyle ilmiye mesleğinin babadan oğullara ve torunlara geçmesi bir gelenek haline gelmiş ve neticede bu durum birçok köklü ailelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Gerek Emeviler, Abbasîler ve Fatımîler gibi Müslüman-Arap devletlerde, gerekse Karahanlılar, İran ve Anadolu Selçukluları ve Beylikler gibi Müslüman-Türk devletlerinde bunun birçok örnekleri görülmektedir. Osmanlılar'da ise tanınan hususî imtiyazlar ile aileler çok daha farklı bir hüviyet ile ortaya çıkmış, belli bir süre sonra bir aileler arası akrabalık münasebetleri tesisi ile bir ilmiye ağı örülmüştür.

34 "Ve şeyhülislam ulemanın reisidir ve muallim-i sultan dahi kezalik serdar-ı ulemadır. Vezirîâzam riayeten onları üstüne almak münasibdir. Amma müfti ve sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır, tasaddur dahi ederler", *Kanunnâme*, s. 30-31.

35 Hammer, İbn Temcid, Molla Gürânî, Molla Hayreddin, Molla Zeyrek, Hoca-zâde, Veliyyüddinzâde Ahmed, Hatibzâde, Hasan Samsunî, Sinan Paşa'yı padişahın muallimleri olarak sayar. Bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, çev. Ata Bey, III, s. 312.

İlmiye ailelerinde ilk imtiyaz II. Murad'ın Molla Fenarî (ö.1431) evladına bahşettiği hakla başlamıştır. Buna göre Molla Fenarî oğulları ve torunları müderrisliğe kırk akçe ile tayin olunurlardı. Daha sonra bu imtiyazların kapsamı genişletilerek diğer ilmiye ailelerine de verilmiştir.

İstanbul Kadılığı: Fatih tarafından teşkil edilen bir diğer önemli ilmiye kurumu ise İstanbul kadılığıdır. 1453'te fetihten hemen sonra oluşmuş ve devrin tanınmış âlimi Hızır Bey ilk kadı, daha sonra Molla Hüsrev ikinci kadı olmuştur. XV. yüzyılın ikinci yarısında peş peşe çok tanınmış âlimlerin bu makamda bulunması İstanbul kadılığının itibarını artırmıştır. *Esmarû't-tevarih*, 857-1294/ 1453-1877 tarihleri arasında bu makama mükerrer atamalar da dâhil olmak üzere 420 civarında atanmış olan kadıların isimlerini, tayin ve azil tarihlerini vermektedir. Çok sıhhatli olmayan bu cetvel genel bir fikir vermektedir.

Başlangıçta bütün ilmiye bu arada İstanbul kadılığına atamaların da Kazaskerin sadrazama teklifi, onun da padişaha arzı ve onaylanması şeklinde yapıldığı, 1481'de kazaskerliğin ikiye ayrılmasından sonra İstanbul kadılığı Rumeli sınırları içinde olduğu için Rumeli Kazaskerinin bu konuda yetkili olduğu bilinmektedir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yüksek seviyeli ilmiye (Mevleviyet) tayinlerinin şeyhülislamın sadrazama teklifi şeklinde bir değişimin olduğu bilinmektedir. Ancak diğer tayinlerde olduğu gibi bazen padişahın hatt-ı hümayunu ile re'sen sadrazama durumu bildirmesi tarzında tayinin olması da mümkündür.

*Fatih Kanunnâmesi'*nde büyük mevleviyetlerden olan İstanbul kadısı defterdarın önüne oturur ve beylerbeyilerle eşit olurdu.³⁶ Ayrıca cülus, kılıç alayı, cenaze, mevlit, bayram, sünnet düğünü merasimlerinde birinci derecede protokol arasında yer alırdı. Elkabı da "Akzâ kuzatü'l-müslimî ..." şeklinde kadı elkabının gelişmiş şekli idi. Kıyafet olarak divan, merasim ve toplantılarda arkalarına ve başlarına giydikleri özel kıyafetleri vardı

Fatih Sultan Mehmed'in saltanatı, idarî ve siyasî düşüncede yeni bir zihniyeti başlattığı gibi ilmiye alanında yeni kurumlar teşkilinde ve geliştirilmesinde de bir dönüm noktası olmuştur. Bu kurumlar arasında Sahn-ı Semân Medreseleri ve Enderun gibi eğitim müesseseleri önemli yer tutar. Osmanlı müesseselerine yenilerini ekleyip, mevcutlarının işleyişine yeni bir anlayış getirdiği gibi Osmanlı ilim ve fikir hayatına da yeni boyutlar kazandırmıştır.

36 *Kanunnâme*, s. 13, 20.

Bilim ve kültür tarihi açısından bakıldığında çok farklı unsurlar ve uygulamalar görülmektedir. Devrin uleması ile münasebetleri, İslâm dünyasının o zaman meşhur merkezleri olan Semerkant, Buhara, Kahire, Şam ve Bağdat gibi merkezlerinden âlimleri davet etmesi; hatta bu davetleri, o devrin teamüllerine aykırı olarak Batı Hıristiyan dünyasına bile teşmil edip birçok Hıristiyan âlimi ve din adamı ile görüşmesi dikkate değer gelişmelerdir. Nitekim İslâm rönesansının yaşandığı Ortaçağdaki seviyeli ve verimli tartışmaları yeniden başlatarak fikir hayatının fevkalade canlanmasına yol açmıştır.

Fatih Sultan Mehmed'in ilmin temel dayanağı saydığı kitap ve kütüphane konusundaki hassasiyeti çok dikkat çekicidir. Fatih Külliyesi'nde teşkil ettiği değişik kitaplıklar ve cami kütüphanesi dışında çok faklı konulara ve kültürlerle ait bir Saray Kütüphanesi oluşturma çabaları onun ufkunun ne kadar engin olduğunu açıkça ortaya koymaktadır

Fatih'in kafasındaki İstanbul, her alandaki bilginleri, eğitim kurumları ile bir dünya kenti idi. Ancak Sahn-ı Semân'a rağmen ilim alanındaki gelişmeleri yine de yeterli bulmuyordu, Arap ve Acem uleması ile boy ölçüşecek âlimlerin yetişmesini istiyordu. Nitekim huzurunda yapılan bir ilim meclisinde bir cihan devleti kurduğunu, mükemmel medrese inşa ettiğini fakat hala büyük âlimlerin başka ülkelerden geldiğini ifade ederek üzüntüsünü belirtince bilginler cevaben, ilmin bir gelenek olduğunu, bu geleneğin yerleşmesinin uzun zaman alacağını, yerleştikten sonra kalıcı meyvelerini vereceğini söylemeleri üzerine memnun olmuştur.

IX. SULTAN II. BAYEZİD DEVRİ ULEMASI VE İLİM HAYATI*

Sultan Bayezid tahta çıktığında babası Fatih Sultan Mehmed'den sadece Tuna'dan Fırat'a kadar uzanan, teşkilatını tamamlamış bir devlet ve memleket devralmakla kalmamış, aynı zamanda üstün bir yönetici kadro,¹ bilhassa çok değerli bir ulema zümresi ve parlak bir ilim geleneği tevarüs etmişti. Fatih'in Sahn-ı Semân Medreseleri Osmanlı eğitim sisteminde her bakımdan parlak bir dönüm noktası olmuş, aynı zamanda Osmanlı payitahtına gelen bilginler, düzenlenen münazaralar ile ilmî verimliliği yüksek bir dönem yaşanmıştır. Şüphesiz Sultan Bayezid de bu mirası geliştirmek için büyük gayret göstermiştir. İstanbul'da kendi adıyla anılan semtte cami, medrese, türbe, imaret, sıbyan mektebi, tabhane, kervansaray ve hamamdan oluşan 1505'te tamamlanan bir külliye inşa ettirmiştir.² Çok kapsamlı olarak düzenlediği vakfiyesinde Bayezid Medresesi'yle ilgili bir hüküm koyarak burada şeyhülislamın ders vermesini şart koşmuş³ ve ilk olarak Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi ders vermeye başlamıştır. Daha önce 1484 tarihinde Amasya'daki II. Bayezid Külliyesi'ni tamamlamış ve medresesinde Amasya'da müftü olan bilginlerin ders vermesini vakfiyesine şart koşmuş,⁴ hemen ardından

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Sultan II. Bayezid Devri Ulemâsı ve İlim Hayatı", *Sultan 2. Bayezid Dönemi ve Bursa*, Ed. Nilüfer Alkan Günay, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2017, s. 25-34.

1 Sultan Bayezid'in muhitini oluşturan devlet adamları ve onlarla münasebeti konusunu değerlendiren Hedda Reindl'in kitabı (*II. Bayezid ve Çevresi: Hükümdarın Adamları*, çev. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul 2014, 329s.) alanında önemli bir araştırmadır.

2 S. Eyice, "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", *DİA*, c. 6, s. 45-49.

3 Medresenin tarihi, derecesi ve ilk müderrisleri için bk. C. Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, İstanbul 2005, s. 380-390.

4 Baltacı, *a.g.e.*, s. 766-770; S. Eyice, "Amasya II. Beyazıt Camii ve Külliyesi", *DİA*, c. 6, s. 40-42.

inşası tamamlanan Edirne Külliyesi⁵ ile üç önemli şehirde üç büyük mimari manzume inşa ettiren Osmanlı padişahı olmuştur. Bununla birlikte Fatih zamanındaki ruh ve heyecanın aynı ölçüde devam etmediği, özellikle de değerli âlim Molla Lutfî'nin haksız yere idamı gibi bazı olumsuzların yaşanmasının Sultan Bayezid'in bilim ve bilim adamı hamiliğine gölge düşürdüğü tarihçiler tarafından ifade edilmiştir. Sultan Bayezid'in Türk dili ve edebiyatına sevgi ve hizmeti ise her türlü takdirin üzerindedir. İdris-i Bitlisi *Heşt Bihişt*'ini sunduğu zaman büyük bir sevinç duymakla birlikte, Osmanlı'nın tarihinin Farsça yazılmasından dolayı içinde bir burukluk hissetmiş, ancak daha sonra Kemalpaşazâde, mükemmel bir Türkçe ve üslup ile *Tevarih-i Âl-i Osman*'nı takdim edince sınırsız bir mutluluk duyduğunu etrafındakilere ifade etmiştir.

Sultan Bayezid, saltanatının başlarında kardeşi Cem, sonlarında oğlu Şehzâde Selim ile kıyasıya mücadele etmek gibi ağır bir imtihan geçirip talihsizlik yaşamış bir Osmanlı padişahıdır. Özellikle Cem ile yaşadığı uzun mücadele bir taraftan onu olgunlaştırırken özellikle Avrupa devletleri arasındaki dengeler ve istihbarat hakkında geniş bilgi sahibi olmasını sağlamış, diğer taraftan da şahsiyeti üzerinde derin ve kalıcı izler bırakmıştır.

Şehzâde Bayezid çok değerli hocalardan iyi bir eğitim almış, Arapça, Farsça, tarih, şiir, edebiyat, hat, riyaziye konularında kendisini yetiştirmişti. Amasya valiliği ve padişahlığı zamanındaki hocaları Amasyalı Hatip Kasım, Mevlâna Salahuddin, Mîrim Çelebi,⁶ Şeyh Hamdullah, Molla Muarrifzâde, Molla Muhyiddin Yaraluca, Seyyid Abdullah'tır.⁷ Amasya valiliği sırasında çok değerli bir ilim ve kültür muhiti oluşturmuş, saltanat tahtına oturduğunda bunları İstanbul'a davet etmiştir.

İslâm ve Osmanlı devlet geleneğinde hükümdarların devrinin bilginlerini, şairlerini tanıma, himaye etme, çoğunlukla sefer-i hümayunlarda onlarla birlikte olup sohbetler ve istişareler etme, kendi saray ve medreselerinde görevlendirmenin bir adet olduğu

5 Baltacı, *a.g.e.*, s. 759-766; S. Eyice, s. 42-45.

6 II. Bayezid, Mîrim Çelebi'yi (ö.1525) hoca olarak seçmiş, kendisinden riyaziyyat okumuştur. Taşköprizâde, *Osmanlı Bilginleri, eş-Şakâ'iku' n-Nu' mâniyye fi ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, çev. M. Tan, İstanbul 2007, s. 253; Mecdî, *Şakâ'ik Tercümesi*, s. 338-39; İhsan Fazlıoğlu, "Mîrim Çelebi", *DİA*, c. 30, s. 160-161.

7 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara TTK 1965, s. 145.

bilinmektedir. Bu hususun II. Bayezid döneminde bilhassa uygulandığını belirtmek gerekir.⁸ Başta *Eş-Şaka'iku'-Nu'maniyye ve Şu'arâ Tezkireleri* olmak üzere Osmanlı *vekayinâmeleri* ve belgelerinde bununla ilgili dikkat çeken birçok misal bulunmaktadır. Sultan Bayezid'in önemli bir kısmı Fatih zamanından gelen ayrıca kendisinin de seçerek, teşvik ederek çevresine aldığı, devlet adamlarından ve ulemeden birçok şahsiyetler vardır.

Sultan II. Bayezid devri ulemasının toplu biyografisini içeren başlıca dört kaynak bulunmaktadır. Bunların başında Şüphesiz Taşköprizâde'nin Arapça *Eş-Şakaik* adlı eseri⁹ ve onun genişletilmiş Türkçe tercümesi Mecdî'nin eseri gelmektedir. Bu ana kaynaktan istifade ederek, yer yer aynen alarak Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tacü't-tevârih*'inde, Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'ında, Koca Hüseyin Efendi'nin *Bedâ-yiü'l-vekayî*'inde Sultan II. Bayezid devri ulemasının kısa kısa biyografileri verilmektedir.

Burada Bayezid döneminin ilim hayatının sadece bir yönünü ele alarak, padişahın devrinin bilginleriyle nasıl bir münasebet içinde olduğunu gösterecek bazı hatıra, gözlem ve menakıbı hatırlatılacaktır. Bu çerçevede, o devir ulemasını yakından tanıyıp talebesi olmuş, rahle-i tedrisinden geçmiş olan Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö.1561)

8 Hedda Reindl, *II. Bayezid ve Çevresi: Hükümdarın Adamları*, İstanbul 2014.

9 II. Bayezid devri uleması olarak şu 68 kişinin kısa biyografi verilmektedir: Molla Niksarî, Molla Ahî Yusuf, Molla Kasım Yakub, Molla Sinan Gulam, Molla Şair Sinan, Molla Uslu Şüca' , Molla Şüca' Allâm, Molla Ali Yeganî, Molla Lutfî, Molla İzârî, Molla Kasım Çelebi, Molla Zenbilli Ali, Molla Abdurrahman Amasî, Molla Berikizâde, Molla Samsunizâde, Molla Kara Seyyidî, Molla Gürez Seyyidî, Molla Sarı Gürez, Molla Seyyidî Çelebi, Molla Karabalî, Molla Bebek Çelebi, Molla Mûsâ Çelebi b. Efdalzâde, Molla Muhyiddin Acemi, Molla Sinan-ı Acemî, Molla Seyyid İbrahim, Molla İmam Ali, Moll Kadı Mahmud, Molla Halilî, Pîrî Paşa, Moll Zeyrek, Molla Kadı Bagdad Molla İdris, Molla İbn Seyyidî Ali, Molla Leys Çelebi, Molla Süpürge Şüca', Molla Şüca' Rumî, Molla Usta oğlu, Molla Muid-oğlu, Molla İbrizâde, Molla Eyyühüm, Molla Halebizâde, Molla Abdülvehhab b. Abdülkerim, Molla Şeyh Sinan, Molla Tacizâde Cafer Çelebi, Molla Tacizâde Sa'dî Çelebi, Molla Kudbeddin Çelebi, Molla Mîrim Çelebi, Molla Paşa Çelebi, Molla Şeyh Muzafferüddin, Molla Hekim Şah Mehmed, Seyyid Mahmud, Molla Tablaz, Hatibzâde'nin Kardeşi, Molla Yahya Halife, Süleyman Karamanî, Molla Kara Kemal, Molla İbn Ümmi Veled, Molla Mâşî, Molla Havaî, Molla Alaeddin Yetim Molla Şeyh, Molla Zamîrî, Molla Ömer Kastamonî, Molla Ali Kastamonî, Molla İbn Ömer, Molla Tellakoğlu, Molla Muhyiddin Mehmed Tabib, Molla Hekim Hacı. Taşköprizâde, *Osmanlı Bilginleri, eş-Şaka'iku'-n-Nu'mâniyye fî ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmaniyye*, çev. M. Tan, İstanbul 2007, s. 221-261.

babası,¹⁰ amcası¹¹ ve dayısından naklen Şaka'ik'te verilmiş olan okunan kitaplar, ders takrir usulleri, Sultan Bayezid'in ulema ile yakın münasebeti hakkında anlattıklarından seçmeler yapılmıştır. Bu bilgiler birbirinden bağımsız ve kopuk olsa da konuya ışık tutacak niteliktedir.

Şehzâde Bayezid'in gençliğinden beri tanıdığı Müeyyedzâde küçük yaştan itibaren iyi bir tahsil görmüş, Yakut Paşa Zaviyesi şeyhi olan babası Alaeddin Ali, Şehzâde Bayezid'in Amasya'da nişancısı olunca Abdurrahman genç yaşta Şehzâde ile tanışmış, yakın çevresinde yer almıştı. Padişahı sefahate alıştırdığına dair haberler üzerine Fatih Müeyyedzâde'nin öldürülmesini emretmiş, İstanbul'daki adamları vasıtasıyla durumdan gizlice haberdar olan Şehzâde, on bin akçe, at ve yol için gerekli erzakı vererek Abdurrahman'ın o zaman Memluklu şehri olan Haleb'e kaçmasını sağlamış, orada bir süre tahsilden sonra, İranlı bir tüccarın Şiraz'da bulunan Celaeddin-i Devvanî'nin ilminden, faziletinden bahsetmesi üzerine o tüccarla birlikte Şiraz'a gitmiştir. Devvanî'nin en iyi talebesi olarak yedi yıl okuyup ondan icazet almış ve Devvanî ekolünün Osmanlı'da ilk temsilcisi olmuştur. Bayezid'in tahta cülusundan sonra 1483 yılında İstanbul'a dönmüş, dönemin uleması özellikle Hatibzâde kendisini takdir etmiş, Sultan I. Bayezid kendisini Kalenderhane Medresesi'ne müderris tayin etmiştir. Molla Muslihiddin Kastalanî'nin kızıyla 1491 yılında evlenmiş, aynı gün Sultan Bayezid mükâfaten kendisini Sahn-ı Semân müderrisliğine tayin etmiştir. Bir süre Edirne kadılığından sonra 1501'de, Sultan Bayezid Anadolu kazaskerliğine, 1503'te Rumeli kazaskerliğine tayin etmiştir. Şaka'ik müellifinin açıklamayı uygun bulmadığı, Yavuz'u tutan yeniçeriler, Şehzâde Ahmed taraftarı olan Tacizâde ile Müeyyedzâde'nin evini yağmalamışlar, bununla da kalmayarak Bayezid'e baskı yaparak Rumeli kazaskerliğinden 1511'de

- 10 Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin babası Muslihuddin Efendi (1453-1529), II. Bayezid tarafından Şehzâde Selim'e hoca olarak tayin edilip, kısa süren Halep kadılığı dışında babasının tavsiyesine uyup ömrünü müderrislikle geçirdi ve İstanbul'da vefat etti. "Hilmi" mahlasıyla şiirler yazan Muslihuddin Efendi'nin Vişkâye ve Miftah üzerine hâşiyeleri, ferâiz ilmine dair bir risâlesi bulunmaktadır. *Eş-Şakā'iku'-Nu'mâniyye* II. Bayezid ve Yavuz devri ulemasının ön önemli şifahi kaynağıdır.
- 11 Taşköprizâde'nin amcası Kıvâmüddin Efendi (1463-1513) iyi bir tahsil gördü ve Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Molla Lutfi, Hatibzâde Muhyiddin Mehmed gibi tanınmış âlimlerle beraber oldu. Çeşitli medreselerde müderrisliklerde bulunup İnegöl İshak Paşa Medresesi müderrisi iken orada vefat etti. Aynı zamanda Şeyh Hamdullah'tan ders almış bir hattat olan ve II. Bayezid için çeşitli eserler istinsah eden Kıvâmüddin Efendi, bazı meşhur eserlere ta'likâtlar ve Teftâzânî'nin el-Mutavvel'i üzerine bir risâle yazdı. *Eş-Şakā'iku'-Nu'mâniyye* Bayezid devri uleması için önemli bir şifahi kaynaktır.

azlettirmişler, Müeyyedzâde de kendisine bağlanan yevmi 150 akçe emeklilik ücretini reddetmiştir. Bir yıl sonra tahta çıkan Yavuz, ulema ile yaptığı istişare sonunda Müeyyedzâde'nin değerini anlayarak 1513'te tekrar kazaskerlik makamına getirmiş İran'ı yakından tanıyan bir âlim olarak Padişah'ın Çaldıran seferine katılmıştır. 13 Eylül 1516'da vefat edince Eyüp haziresine defnedilmiştir. Bayezid'in en yakın musahibi olan Müeyyedzâde birçok ilim erbabını ve şairi himaye etmiştir. Bunlar arasında Kemalpaşazâde,¹² Zâtî, Necati Bey ve Ebüsuud Efendi bilhassa zikredilmeğe değer isimlerdir. Çok zengin bir kütüphanesi olduğu¹³ belirtilen Müeyyedzâde "Hâtemi" mahlasıyla elsine-i selâsede şiirler, farklı konularda eserler yazmıştır.¹⁴

Sultan Bayezid'in değer verip taltif ettiği bir diğer bilgin de Molla Zeyrek'tir. Fatih zamanında Hocazâde ile aralarında geçen ve Sultan Fatih'in Hocazâde tarafını tuttuğu bir münazarada Molla Zeyrek, hakarete uğradığını düşünerek uzlete çekilmiş, bir süre sonra bu duruma üzülen Fatih gönlünü almak için kendisine bir medrese müderrisliği vermek istemişse de Molla Zeyrek kabul etmemiştir. Sultan Bayezid tahta çıkınca gönlünü alarak yevmi 100 akçe ücretle Bursa müftülüğüne tayin etmiştir.¹⁵

Aynı şekilde Sultanın çevresinde bulunan Molla Niksarî talebelik yıllarında, Molla Yegan, Kadızâde-i Rumi, Fethullah Şirvanî gibi devrin ünlü hocalarının derslerine katılarak kendisini yetiştirmiş, önceleri İsfendiyyaroğlu İsmail Bey'in Kastamonu'daki medresesinde müderris iken, Sultan Bayezid tahta çıkınca kendisini İstanbul'a davet etmiş, Ayasofya ve Fatih camilerinde ders verip tefsir okutmasını istemiştir. Ayasofya'daki tefsir derslerine Sultan Bayezid de zaman zaman katılmıştır.¹⁶

- 12 Kemalpaşazâde'yi Osmanlı Devleti tarihini yazmak üzere Sultan Bayezid'e tavsiye eden, bilindiği üzere Müeyyedzâde olmuş, böylece Bayezid devrini de içine alan sekiz ciltlik eserini yazmış, arkasından *Selîmnâme* ve *Mohaçnâme*'yi de ekleyerek on ciltlik Türkçe âbidevi *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı telif etmiştir.
- 13 Toplam 7.000 ciltlik bir kütüphane olduğundan bahsedilmekte olup, bu kütüphanenin değerlendirmesi için bk. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul 2015, s. 122-124.
- 14 Taşköprizâde, *Osmanlı Bilginleri, eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmaniyye*, çev. M. Tan, İstanbul 2007, s. 234-237; Hasan Aksoy, "Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi", *DİA*, c. 31, s. 485-486.
- 15 Mecdî, I, 145; M. İpşirli, "Molla Zeyrek", *DİA*, c. 30, s. 266-267.
- 16 Mecdî, I, 292; Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul 2006, s. 211-217; Hasan Gökbulut, "Niksarî", *DİA*, c. 33, 122-24.

Molla Arab (ö.1531) Antakya'da doğup, Kahire'de okumuş ve ica-zetini İmam Suyutî'den almıştır. Kayıtbay'ın vefatından sonra 1498'de Bursa'ya yerleşerek vaazlar vermiş, daha sonra İstanbul'a gelmiş, ver-diği vaazlar büyük ilgi ve yankı uyandırmıştır. Sultan Bayezid'in onun vaazlarını ve sohbetlerini dinleyerek beğendiği ve kendisine ihsanlarda bulunduğ u bilinmektedir. Sultan'ın Modon seferlerine katılmış, vaaz-larıyla askerî teşci etmiştir. Yazdığı eserlerden üçünü Sultan Bayezid'e ithaf etmiştir.¹⁷

Sultan Bayezid babası döneminin tanınmış âlimlerinden Hoca-zâ-de'ye (ö.1488) çok değer vermiş, kendisinden Şerhu'l-mevakıf üzerine bir haşiye yazmasını istemişti.¹⁸ Hoca-zâ-de'nin o sırada Bursa müftüsü olduğ u, sağ el ve ayaklarından rahatsız olduğ u için mazur görülmesini Sultana arz etti ise de Bayezid'in ısrarı üzerine bu haşiyeyi varlık bah-sine kadar sol eliyle yazabildikten sonra vefat etmiş Bursa Emir Sultan haziresine defnedilmiştir.¹⁹

Mensup olduğ u ailedeki ataları gibi medrese tahsiliyle ilmiye mesleğine intisap etmiş olan Çandarlı İbrahim (ö.1499) Amasya'da Şehzâde Bayezid'e lala olarak tayin edilmişti. Bir gün Çandarlı İbrahim, rüyasında Şehzâde Bayezid'i bir file binmiş ve kendisini de terkine al-mış olarak görmüştü. Rüyasını anlatınca, Şehzâde Bayezid "Molla in-şallah bana saltanat nasip olursa seninle birlikte çalışacağız." demişti. Kısa süre sonra Fatih'in vefatı üzerine tahta çıkınca Çandarlı'yı İstan-bul'a davet edip, Molla Kastalanî'den boşalan Rumeli kazaskerliğini ona verdi. Sultan Bayezid daha sonra kendisini veziriazamlık makamı-na getirdi ve görevde iken vefat etti. Kendi mutfağından her gün altı yüz fakire yemek verdiğini Şaka'ik nakletmektedir.²⁰

Yarhisar-zâde Muslihiddin Mustafa, Fatih devrinde çeşitli medre-selerde müderrislikten sonra Sahn-ı Semân müderrisi iken İstanbul ka-dılığ ına tayin edilince vezirlerin ısrarına rağmen bu görevi kabul etme-diği vezirler tarafından II. Bayezid'e bildirdiklerinde, Padişahın bizzat hatt-ı destiyle yazdığı, "İstanbul kadılığ ına sen layıksın, bu makama

17 Eş-Şakā'ik, s. 302-304; Mecdî, Şakā'ik Tercümesi, s. 411-415; T. Özcan, "Molla Arap", DİA, c. 30, s. 240-41.

18 Eş-Şakā'ik, s. 138.

19 Hoca-zâde üzerine uluslararası çok değerli bir sempozyum yapıp tebliğleri basılmıştır. Uluslararası Hoca-zâde Sempozyumu (22-24 Ekim 2010 Bursa) – Bildiriler (International Symposium on Khojizada, 22-24 October Bursa 2010 – Proceedings), Bur-sa Büyükşehir Belediyesi, 2011.

20 Eş-Şakā'ik, çev. M. Tan, s. 182-83.

senden başkasını tayin ettiğimde Allah katında yanlış iş yapmış olacağım. Bu kadılığı kabul etmelisin.” mealindeki samimi mektubu üzerine vazifeyi kabul etmiş, vefatına kadar devam etmiştir.²¹

Molla Kırmasti Çardarlı İbrahim Paşa’nın huzurunda yapılan toplantıya günlük küçük sarığı ile iştirak etmiş, sebebi sorulunca Allah’ın huzuruna çıktığı bu sarığı değiştirmek istemediği cevabını vermişti. Molla’nın bu cevabı II. Bayezid’e anlatılınca verilen cevaptan Sultan Bayezid çok memnun kalmış ve Molla’ya kıymetli hediyeler göndermişti.²²

Hatipzâde (ö.1496) kelâm ve fıkıh ilminde tanınmış eserleri olan bir âlim olup, onu asıl meşhur eden güzel hitabetiyle ilmi münazaraya çok meraklı ve düşkün olup, daima üstünlük iddiasında bulunmasıdır. Fatih devrinde bu konuda birçok hadiseler yaşayan Hatibzâde II. Bayezid devrinde de ön plandadır. Bu dönemde Molla Kesteli, Zenbilli Ali Efendi, Sinan Paşa gibi âlimlerle çeşitli dinî tartışmalar ve sohbetler etmiştir. Bir defasında Sultan Bayezid Hatibzâde ile Alaeddin Arabî’yi ve diğer bilginleri kendi huzurunda toplayarak bir münazara düzenlemiş, tartışmalar sırasında bazı aşırılıklar olmuş, sonunda ru’yet ve kelâm konularında Padişahın kabul etmeyeceği sonuçlar çıkınca Padişah Hatipzâde’den bu iddia ve görüşlerini ispat edecek bir risale yazmasını istemişti. Hatibzâde’nin *Risâle fi bahsi’r-rü’ye ve’l-kelâm* konusunda yazdığı çalışmasını okuyan Bayezid çok öfkelenmiş, Veziriâzam Çandarlı İbrahim Paşa’ya, lisanıyla ifade ettiği sapıklıkları kâğıda döktüğünü, süratle memleketi terk etmesini söylemişti. Çok müşkül durumda kalan İbrahim Paşa, Padişah’tan taltif bekleyen Hatibzâde’yi üzmemek için padişahın sözlerini söylememiştir. Hatibzâde İbrahim Paşa’ya, Padişah’tan izin alıp İstanbul’dan ayrılıp Mekke’ye gitmek istediğini söyleyince, bundan memnun olan İbrahim Paşa kendi kesesinden Padişah adına ödül olarak Hatibzâde’ye on bin akçe vermişti.²³

Fatih ve II. Bayezid devrinin önemli bir siması da Tokatlı Molla Lutfi’dir. İlk tahsilini babasından aldı. Daha sonra İstanbul’a gelerek hocası ve hamisi Sinan Paşa’dan mantık, felsefe, kelâm dersleri aldıktan sonra Sinan Paşa’nın tavsiyesi ile Ali Kuşçu’dan matematik dersi aldı. Sinan Paşa’nın tavassut ve tavsiyesi ile Fatih kendi saray kütüphanesine *hafız-ı kütüp* tayin etti. Burada nadir eserleri inceleyerek ilim ve irfanını artırdı.

21 Kezâ, s. 184

22 Kezâ, s. 184-85

23 Kezâ, s.146-148; Mecdî, *Şakâ’ik Tercümesi*, s. 166-171; İlyas Çelebi, “Hatibzâde Muhyiddin Efendi”, *DİA*, c. 16, s. 463-464.

Bir süre sonra vakıf kitaplara hıyanet etmekle suçlanıp Fatih tarafından kütüphaneden uzaklaştırılıp, müderrisliğe tayin edildi. Çeşitli medreselerde müderrislikte bulundu en son Sahn müderrisi iken zındıklıkla itham edildi. Bayezid tahta çıkınca hocası Sinan Paşa'ya iade-i itibar edilmiş, Molla Lutfi de önemli müderrisliklere tayin edildi. Sahn-ı Semân müderrisi iken bazı çekemeyenlerin kıskançlığı ile mülhidlik ve zındıklık ile itham edilmiş, II. Bayezid'in iradesiyle, Hatipzâde, Molla Ehaveyn, Molla Alaeddin Arabi, Efdalzâde Hamidüddin, Molla İzârî gibi devrin tanınmış ulemasından oluşan bir heyet huzurunda yargılanması kararlaştırılmıştı. Yirmi gün kadar hapiste kaldı, bu sırada Sultan Bayezid başta olmak üzere yetkililere birer manzum mektup yazıp suçsuz olduğunu ifade etti, ancak dinleyen olmadı. İki yüz kadar şahidin dinlendiği iki celsenin akabinde Molla Lutfi'nin idamına hükmedildi. Yargılama sırasında kelime-i şahadet getirerek mümin ve muvahhid olduğunu bağırarak söylemiştir. Taşköprizâde, öldürülme anında hazır bulunanlardan dinlediğine göre, merhum ölüm anında sürekli kelime-i şahadet getirmiş, hatta yere düşen kellesinin hâlâ şahadet getirdiği nakledilmiştir. Söylenildiğine göre Sultan Bayezid idama razı olmamakla birlikte heyetin ısrarı üzerine tasdik etmiştir. Talebe olarak derslerine katılan Taşköprizâde'nin dayısı, Molla Lutfi'nin yanlış anlaşıldığını söylemiş, burada asıl sebebin zındıklık olmayıp kıskançlık ve çekememezlik olduğu ifade edilmiştir. Molla Hatibzâde, eserinin Molla Lutfi tarafından tenkit edilip çürütüleceğini düşündüğü için, Lutfi'nin ölümüne hükmettikten sonra kitabımı onun elinden kurtardım dediği, rivayet olunur.²⁴

Sultan II. Bayezid'in saltanatına ilmiye kurumları açısından bakıldığında önemli gelişmelerin olduğu görülür. Bunların başında şeyhülislamlık makamı gelmektedir. Sultan II. Murad zamanında teşkil edilen şeyhülislamlığa ilk olarak 1424'te Molla Fenarî'nin getirildiği onu takiben Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid zamanında "*şerefü'l-mekân bi'l-mekân*"²⁵ kaidesince birbirinden değerli, gerçekten eserleriyle ilmî birikim ve tecrübesiyle tanınmış bilginlerin bu makamı doldurdukları görülür. Bayezid'in 31 yıllık saltanatında önce Gürânî, 1488 yılında vefatına kadar,²⁶ ondan sonra sıra ile Molla Abdülkerim (1488-1495),

24 Eş-Şakā'ik, çev. M. Tan, s. 226-229; Mecdî, s. 295-300; O. Ş. Gökyay - Ş. Özen, "Molla Lutfi", *DİA*, c. 30, s. 255-258.

25 Makamın itibarı onu temsil eden kimseden gelir.

26 "La-yen'azillik" ilkesi yani kayd-ı hayat şartıyla görevde kalma Husulü bir asırdan biraz fazla devam etmiş, Çivizâde Muhyiddin Efendi 1542'de ilk azledilen şeyhülislam olmuştur.

Alaeddin Ali Çelebi (1495-96), Efdalzâde Hamidüddin (1496- 1503), Zenbilli Ali Efendi (1503-1526)²⁷ şeyhülislamlık yapmışlardır. Zenbilli üç padişah döneminde vefatına kadar 23 yıl büyük bir liyakatle şeyhülislamlık yapmıştır. Hiçbir zaman siyasete bulaşmayan bu âlim, hak sözü, hukukun cevabını çekinmeden sultanlara ve devlet adamlarına söylemiştir. 1505 yılında İstanbul Bayezid Külliyesi içerisindeki Bayezid Medresesi tamamlanınca sultanın vakfiyesi gereği şeyhülislam olarak Zenbilli Ali Efendi buranın ilk müderrisi olmuş, uzunca bir süre sonraki şeyhülislamlar tedris görevini ifa etmişler daha sonra ders vekâleti adıyla bir kurum teşkil edilmiştir.²⁸

İkinci önemli müessese ise kazaskerliktir. Fatih'in saltanatının son yılında Rumeli ve Anadolu Kazaskeri olarak ikiye çıkarılmış, bu dönemde Rumeli kazaskerliğine sıra ile Molla Kastalanî, Çandarlı İbrahim, Muhyiddin Efendi, Vildan Efendi ve Müeyyedzâde, Anadolu kazaskerliğine ise Hacı Hasan-zâde Efendi, Amasyalı Alaeddin Efendi, Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Mahmud Efendi ve Molla Halil Efendi tayin edilmiştir.²⁹ Bir diğer kurum ise nakibüleşraflıktır. Bu kurumun ilk olarak 802/1400 yılında Yıldırım Bayezid tarafından ihdas olunarak Bağdatlı Seyyid Ali Natta tayin edilmiş, kendisinden sonra oğlu Seyyid Zeynelabidin tayin edilmiş, ölümünden sonra Fatih tarafından bu makam lağvedilmişti. Ancak bu arada birçok kimsenin

27 Hayat hikâyeleri için bk. R.C. Repp, *The Mufti of Istanbul*, Oxford 1986, s. 154-224.

28 II. Bayezid döneminde şeyhülislamların ders vermeye başlamalarından sonra ortaya çıkmıştır. II. Bayezid 911'de (1505) inşa ettirdiği medresede şeyhülislâmın müderrislik yapmasını şart koşunca o sırada şeyhülislâm olan Zenbilli Ali Efendi vakfiyeye göre haftada bir gün ders vermeye başlamış, ancak zamanla şeyhülislamların idarî faaliyetlerinin yoğunlaşması sebebiyle doğrudan doğruya Beyazıt Medresesi'nde ders vermeleri aksamış, bunun üzerine ders vekili adıyla tayin edilen, ilmî bakımdan yeterliliği ispatlanmış kıdemli bir müderrisin şeyhülislâm adına ders vermesi usulü getirilmiştir. Bu uygulama giderek ders verme dışında başka görevleri de içine alacak şekilde genişlemiş, ders vekilinin yetki ve sorumluluğu zamanla daha da artmıştır. Nitekim önceleri kazaskerlerin denetiminde olan, daha sonra şeyhülislâmlara intikal eden medreselerdeki derslerin düzenli yapılıp yapılmadığının kontrolü ve öğretim hayatının düzenlenmesi işi şeyhülislâm adına ders vekiline bırakılmıştır. Bütün medrese talebelerinin âmiri olması sebebiyle Bâb-ı Fetvâ'da başlıca yetkililerden biri haline gelen ders vekili ruûs ve medrese imtihanlarına nezaret etmekle de görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra ders vekilleri, Bayezid vakfiyesi gereği haftada bir gün Beyazıt Camii ve Medresesi'nde ders verme geleneğini de sürdürmüşlerdir. Cevdet Paşa, *Tarih*, I, 115-116; Mehmet İpşirli, "Ders Vekâleti", *DİA*, c. 9, s. 183-84.

29 Mehmed Şem'i Efendi, *Esmâü't-tevarih*, haz. S. F. Göncüoğlu - S. Alpay, İstanbul ts., s. 136, 146.

seyyidlik ve şeriflik iddiasında bulunması sebebiyle ihtiyaç üzerine II. Bayezid nakibüleşraflığı yeniden ihdas ederek Padişah hocası Seyyid Abdullah'ın oğlu Seyyid Mahmud 900/1494'te bu makama tayin edilmiş, 944/1537'de vefatına kadar bu makamda kalmıştır.³⁰

Sultan II. Bayezid, babası Fatih Sultan Mehmed'in geliştirdiği zengin ve parlak ilim, edebiyat ve sanat ortamında doğup büyümüş, gerek şehzâdeliği gerekse padişahlığı döneminde ilme edebiyata derin bir sempati duymuş, ilim ve sanat meclislerinde bulunmayı, bilim adamlarıyla sohbet edip tartışmayı, onları kıymetli inamlarla ödüllendirmeyi kendisine şiar edinmiş bir Osmanlı padişahı olmuştur. Siyasî ve askerî faaliyetlerden hiçbir zaman geri kalmamış, müesseseler teşkilinde çok başarılı olmuştur. Babası zamanında haklı veya hak-sız sebeplerle nekbete uğramış bilim, edebiyat ve sanat adamlarına kadirşinaslık göstererek onları yeniden Osmanlı devlet ve cemiyetine kazandırmasını bilmiştir.

30 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 165; T. Buzpınar, "Nakibüleşraf", *DİA*, c. 32, s. 323.

X. YAVUZ SULTAN SELİM DEVRİ ULEMASI*

Osmanlı padişahları arasında Yavuz Sultan Selim, sekiz yıla sığdırılan ve devletin kaderini değiştiren üç büyük meydan muharebesi, şahsî kabiliyetleri, ilme, edebiyata, okumaya olan düşkünlüğü, sezgi yeteneği ve fevkalade risk alma cesareti ile şüphesiz müstesna bir Türk hükümdarıdır. Bu büyük padişahın, Anadolu'nun ve Osmanlı'nın altını oyan Safevî tehlikesini kontrol altına alması, daha önce beş İslâm devletine payitaht olan kaynaklarda "ümmü'd-dünya" unvanı ile anılan, siyasî, askerî ve iktisadî bakımdan fevkalade stratejik konuma sahip Mısır'ı ve beraberinde Haremeyn ve Kudüs'ü Osmanlı coğrafyasına dâhil etmesi, ilaveten dünya Müslümanlarının liderliğini temsil eden İslâm hilafetini sembolik bir kurum olmaktan çıkarıp siyasî ve dinî hüviyeti ile Osmanlı'ya kazandırması çok önemli üç büyük başarısı olmuştur.

Kendisinden önce ve sonra hiçbir sultana nasip olmayacak bir şekilde, Yavuz Sultan Selim'in hayatı, icraatı, başarıları ve döneminin ilim ve kültür faaliyetleri birbirinden farklı bakış açılarına sahip yirmiden fazla tarihçinin *Selimnâme*'si ile ortaya konulmuştur.¹

Yavuz dönemi ilmiyesi ile ilgili husus üzerinde durulacaktır. Önce, babası Sultan Bayezid, dedesi Fatih Sultan Mehmed gibi Yavuz'un da ulema ile muhtelif vesilelerle sohbet ve karşılıklı latifelerine dair bazı misaller nakledilip değerlendirmeler yapılmıştır. Daha sonra ise, Yavuz'un, Osmanlı'nın bekası ve geleceği için zaruri gördüğü askerî, siyasî faaliyetlerine meşruiyet ve güç kazandıracak önemli bir zümre olan ulema ile yoğun münasebeti bazı misallerle tahlil edilmiş, burada

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Yavuz Sultan Selim Devri Ulemâsı Üzerine Gözlemler", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, Ed. Nilüfer Alkan Günay, Bursa Gaye Kitabevi 2017, s. 438-448.

1 Şehabeddin Tekindağ, "Selimnâmeler", *TED*, sy. 1, (1970), s. 197-230; Ahmet Uğur, "Selimnâme", *DİA*, c. 36, s. 440-41.

babası Sultan Bayezid ile ve ağabeyleri ile saltanat mücadelesi, arkasından Osmanlı'nın birer Müslüman Türk devleti² olan Safevî ve Memluklu ile mücadelesinin meşruiyetini izah etmek için ulemanın bu devirdeki faaliyetleri bazı örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır.

Amasya'da 1470 yılında doğan Selim'in ilk on bir yılı burada geçmiş, babası Sultan Bayezid'in devrin en tanınmış âlimlerini kendisine hoca olarak tayin ettiği ve iyi bir tahsil aldığı bilinmektedir. O çağlarda Amasya çok önemli bir kültür merkezi olup birçok tanınmış âlimin bulunduğu şehzâdeler şehridir. Şüphesiz Yavuz'un ilmî, siyasî, idarî ve askerî bakımdan kendisini yetiştirmesinde Trabzon'un çok önemli yeri vardır. 1487'den itibaren yirmi dört yıl sancak beyi olarak bulunduğu bu şehirde çok önemli devlet tecrübesi kazanmış, Anadolu'daki olumsuz gelişmeleri istihbarat teşkilatıyla takip etmiş, ayrıca burada âlim, sanatkâr ve kültür adamlarından etrafında bir muhit oluşturmuş, kendisine saltanat müyesser olduğunda o seçkin zümreyi gelenek üzere payitahta getirmiştir. Hocası Halîmî Çelebi'ye (ö.922/1516) çok büyük değer verip musahibi olarak hep yanında olmasını arzu etmiş, hatta o devrin bir şairi Halîmî Çelebi için;

Şol pâdişah ki nâm-ı şerifi Selîm ola
Lâyık budur musâhibi onun Halîm ola

beytini söylemiştir.³ Taşköprüzâde'nin babası Molla Mustafa b. Halil de (ö. 935/1528-29) Yavuz'un hocası olmakla birlikte seferler sebebiyle çok fazla yanında olamamıştır.⁴

Yavuz'un okumaya, araştırmaya ve tefekküre meraklı olduğu seferlerde dahi fırsat buldukça okuduğu, gözlük kullandığı bilinmektedir. Kemalpaşazâde'den Tağrîberdî'nin *en-Nucûmu'z-zâhire fi mulûki Mısır ve 'l-Kâhire* adlı eserini Türkçeye tercüme etmesini istemiş Mısır'dan İstanbul'a gelinceye kadar menzillerde parça parça kendisine takdim edilen tercümeleri okumuştur. Vahdet-i vücud düşüncesine ve Anadolu'da bu düşüncenin yayılmasında etkili olan Muhyiddin-i Arabî'ye ve fikirlerine çok değer vermiştir. Nitekim Şam'a geldiğinde Şeyh-i Ekber'in kabrini araştırıp bulmuş, mutaassıp bazı Suriye ve Mısır ulemasının "Şeyh-i Ekfer" diye tahkir ettikleri İbn Arabî'nin kabri

2 Memluklu ve Safevî saraylarında konuşma dilinin Türkçe olduğu ancak bürokratik ve diplomatik yazışmaları Memluklu'nun Arapça, Safevî'nin Farsça ile yaptığı dikkate değer bir husustur.

3 Mecdî, *Şakâ'ik Tercümesi*, s. 385-86; A. Abdülkadiroğlu, "Halîmî Çelebi", *DİA*, c. 15, s. 343-44.

4 Mecdî, *Şakâ'ik Tercümesi*, s. 391-93.

üzerine bir türbe ve yanına bir cami ile imaret yapılmasını ve kendisinin hareketinden evvel binanın tamamlanmasını emretmiştir. Yavuz bu camide ilk Cuma namazını kılmış, vakıflarını tertip ettirmiştir. Mevlâna Celâleddin Rumî'ye ve *Mesnevi'* sine değer verdiği bilinmektedir.⁵

Hoca Sadeddin Efendi *Tâcüttevârih'*de, sanat hamisi Yavuz'un İran'da yaşayan âlim, sanatkâr ve ileri gelen beylerden bin kadarını aileleriyle İstanbul'a gönderdiğini anlatmaktadır.⁶ Seferler sırasında ve menzillerde ulema ve üdeba ile beraber olmaya önem verdiği, nitekim İran seferi sırasında hocası Halîmî Çelebi, tarihçi İdrisi-i Bidlisî ve Tacizâde Cafer Çelebi ile sohbetler ettiği kaynaklarında anlatılmaktadır.

Devrinin tanınmış bilginlerinden, çok zengin bir kütüphane-ye sahip olduğu bilinen Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi'nin 1516'da vefatından sonra dağılan kitaplarının tespit edilmesini Yavuz emretmiş ve bununla ilgili bir liste hazırlanmıştır.⁷ Kitap ve kütüphaneye çok değer veren, okumaya meraklı olan Yavuz İran ve Mısır seferlerinde birçok kitap toplamış, ayrıca Tomanbay'ın Saray kütüphanesine ait kitapları İstanbul'a getirmiştir. Ancak buralardaki vakıf kütüphanelere katiyen dokunmadığı, bu konuda bazı tarihçilerin yaptığı suçlamaların tamamen mesnetsiz olduğu son yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur.⁸ Yavuz'un kitap, kütüphane ve okuma merakıyla alakalı *Tâcüttevârih'*de ve Sadeddin Efendi'nin babasından naklen derlediği *Selimnâme'*de önemli bilgiler bulunmaktadır. Saray

5 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 295; 304-5.

6 Ammâ Şâh-ı hüner-perver ol kişverde olan hüner-verlerden ve erbâb-ı hadem ü haşem olan a'yân-ı Acem'den bin hâne var intihâb buyurup hânvâdeleri ve zâd u zevâdeleriyle göçürüp ümerâ-i izâmdan birin anları hıfz u sıyânet için ta'yîn eyledi. Ve esb ü eşter ve ester ve sâ'ir esbâb-ı sefer herkese ihtiyac ü isti'dâdına göre atâ buyurup vazife ve idrâr dahi mukarrer kılındı [283] ve bir vechile mer'î oldular ki ehlibbe ve vatan nisyânı ile muta'an oldular. Emir Timur Han neslinden Horasan pâdişâhu olan Sultân Hüseyin Baykara-oğlu Mîrzâ Bedî'ü'z-zamân, ki istiklâl üzere Horasan pâdişâhu olmuştur ve Mevlânâ Câmî ve Emir Nevâyî ve sâ'ir efâzıl-ı Acem nâmı ile tasnîflerin tasdîr ve evsâf-ı cemîlesin tahrîrleri dîbâcesinde tasvîr etmişlerdir. Tekâlîb-i devâlîb-i rûzgârta tahtgâhından cüdâ olup Tebriz'e gelmiş idi ve kahr-ı dilhuraş Kızılbaş [...] cigerin delmiş idi. Şeref-i mülâzemet-i dergâh-ı Pâdişâhî birle mübâhî olup mezîd-i nevâziş ü i'zâzlarıyla ser-firâz oldu ve yevmî bin Osmânî vazîfe ta'yîn buyurup sâye-i nevâllerinde hoşhal ettiler. Mahrûsa-i İstanbul'a sunûf-ı huzûr u hubûr ile geldikde İstanbul ta'unu tehniyet-i kudûma mübâderet edip hazret-i Ebî Eyyüb Ensârî – *radıyallâhü anhu'l-bârî* – merkadi civârında yer gösterdi şeref-i kurb-ı civârları ile müşerref olmuştur. Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-tevârih*, İstanbul 1280, s. 282-83.

7 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 2008, s. 127.

8 Bu konuda etraflı bir inceleme için bk. İsmail E. Erünsal, "Fethedilen Arap Ülke-lerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLIII (2014), s. 19-66.

kütüphanesinde değerli eserleri başından sona kadar gözden gezdirip okuduğu;⁹ bazı geceleri hiç uyumayıp sabaha kadar kitap mütalaa ettiği, zaman zaman da musahibi Hasan Can'a okutup kendisinin dinlediğini nakletmektedir.¹⁰ Yavuz'un kitap tutkusunu anlatan en önemli olay ise *Tarih-i Vassaf*'ın kaybolması hikâyesidir. Mısır seferinde geride kalan içerisinde kitapların bulunduğu mirî sandık bedeviler tarafından yağma edilmişti. Nefis bir hatla yazılmış olup, Yavuz'un zevkle okuduğu *Tarih-i Vassaf* da onlar arasında imiş. Padişah yolda okuduğu bu kitabın kaybolmasına çok üzülmüştü. Saray hocalarından on günde bir Kur'an-ı Kerim, sekiz dokuz günde bir Hafız Divanı istinsah edecek kadar hızlı kitap istinsah eden Molla Şemseddin'den Yavuz'a bahsedilince Mısır fethinden sonra kendisi için bir *Tarih-i Vassaf* istinsahını kaç günde yapabileceğini hocası Halîmî Çelebi'ye sormuş ve yirmi beş günlük mühlet verilmişti.¹¹

Yavuz, belli zamanlarda ediplerin, bilginlerin, sanatkârların katıldığı ilim meclisleri düzenler, burada âlim ve şairleri dinler, onlara şakalaşırdı.¹² Siyasî ve idarî işlerde çok şedid olmasına mukabil sohbet meclislerinde sakın ve güler yüzlü idi.¹³ Farsça ve Arapçaya hâkimdi. Farsça şiirleri ve divanı meşhurdur.¹⁴ Şam'da bulunduğu sırada Şeyh Bedahşî'yi iki kere ziyaret etmiş, birincisinde aralarında herhangi bir konuşma olmamış, Sultan sessizce oturup, edep gereği kalkmıştı. İkinci ziyaretinde aralarında geçen konuşma sırasında Bedahşî Sultan'a bazı tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁵

Şahın zulmünden ve Sünnî ulema düşmanlığından bizar olup Osmanlı payitahtına gelen âlimler vardı. Bunlar genellikle Celaleddin Devvani'nin talebeleri olup, bu âlimlere İstanbul'da yine Devvani'nin talebesi olan Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi sahip çıkmakta ve onları Sultan Bayezid ve Sultan Selim ile tanıştırmakta idi. Bu sayede

9 *Tâcüttevârih*, II, 398-99.

10 "Vâlid der idi ki merhûm pâdişâh-ı cennet-mekânın âdetleri bu idi ki, ekser leyâlîde mutâlâ'a-i kitâb ile eğlenip hâb etmezler idi. Gâhî bu bendelerine okudup istimâ' ederler idi", *Selîmnâme*, *Tâcüttevârih*, II, 607.

11 *Selîmnâme*, *Tâcüttevârih*, II, 610.

12 Yavuz bir gün Kemalpaşazâde ile sohbet ederken "Tersaneyi üçyüz aded yapmak istiyorum, tâ Galata Hisarı'ndan Kâğıthane'ye dek olmak gerekir; İnşallah niyyetim feth-i Efrencedir", "Lütfî Paşa Asafnâmesi", haz. Mübahat Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu Armağanı.

13 Devrin bilginlerinden Süleyman Karamanî birçok eserler yazmış, *Mecmau'l-bahreyn* ve *hilaftıyât*'a dair yazdığı eserlerini Yavuz'a takdim etmiştir.

14 *Yavuz Sultan Selim Divanı*, çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1946.

15 Mecdî, *Şakâ'ik Tercümesi*, s. 360-62.

Osmanlı'da ve bilhassa İstanbul'da Fahreddin Râzî mektebi yanında bir Devvanî mektebi oluşmuştur.

Yavuz'a zaman zaman ulema hakkında yolsuzlukları, yetersizlikleri gibi hususlarda şikâyetler ulaşıyordu. Nitekim Ali bin Abdülkerim Halife isimli bir zat Yavuz Sultan Selim'e çok mufassal bir takrir, bir arzıhal sunarak sosyal ve iktisadî, hukukî mevzularda yaşanan bazı sıkıntı ve olumsuzluklara temas etmiş, ağırlıklı olarak ta ilmiye sınıfına mensup, kadı, müfti, müderris, seyyid ve şeyhlerin ihmallerine, dinî-ahlaki alandaki kötülüklerine temas etmiş, rüşvet alanların başında İstanbul kadısı Sarıgürz Nûreddin Efendi'nin geldiğini belirtmiştir.¹⁶ Sultan Bayezid'in sadece İstanbul, Edirne ulemasını gözetip ihsanlarda bulunduğunu sair yerlerdeki ulemayı ihmal ettiğinden şikâyet etmiştir.¹⁷

Sekiz yıllık saltanatı boyunca şeyhülislamlığını yapan, Zenbilli Ali Cemalî Efendi ile Yavuz'un hususi bir münasebeti ve dostluğu vardı. Ali Efendi'nin Yavuz'a hak ve hukuk konusunda doğru yolu göstermesi, yanlış karar ve icraatında açıkça ikaz etmesi sert mizaçlı Padişahın hep hoşuna gitmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih vermiş olduğu meşhur *Eman-nâme*'si ile gayrimüslim halka ve din adamlarına haklar ve özgürlükler bahşetmesine rağmen bazı ileri gelen Hıristiyan soylular Bizans'ı yeniden ihya için gizli faaliyet içinde olduklarını Yavuz tespit ederek bunları yakalatmış, Müslüman olmalarını veya İstanbul'u terk etmelerini emretmesi üzerine yetkililer telaşlanıp, Padişahın hiddeti karşısında âciz kalınca Müftü Ali Efendi'ye müracaat ederler. Müftü Efendi, Yavuz'la görüşmesinde Fatih'in bunlara Eman bahşettiğini böyle bir teklif ve cezanın şer'an verilemeyeceğini açık bir üslupla söyleyince, Yavuz bu belgeyi görmek ister, Pakrikhane'den Fatih Emannâmesi'nin aslı istendiğinde Patrik yangında yandığını söyleyince mesele daha da müşkil hale gelir. Zenbilli "İsbat-ı madde dahi kâfidir" demesi üzerine çok ihtiyar iki yenicininin Divan-ı Hümayun'da şahitlik yapması üzerine Yavuz'un görüşünün aksine hüküm verilmiş konu normal yargılamaya dönüşmüştür.¹⁸

16 Semendire valisi Bali Bey'in zulmünden halkın şikâyeti üzerine Yavuz konunun teftişini o sırada İstanbul kadısı olan Sarıgürz Nûreddin Efendi'ye vermiş, dürüst davranması ve rüşvet almaması konusunda uyarıp, dürüst davranacağına dair yemin ettirdiği rivayet edilmektedir.

17 Aslı TSM 3192'de bulunan bu uzun arzuhalin muhtevasının etraflı değerlendirilmesi için bk. Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, TTK Ankara 2016, s. 26-37.

18 Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-vuku'ât*, I-IV, yay. haz. Yılmaz Kurt, Ankara 2008, s. 104-105; J. V. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, IV, s. 360-61'de biraz daha farklı bir versiyonunu nakletmiştir, bk. Cavid Baysun, "Cemali", *İA*, III.

Son derece dürüst ve müstağni olan Zenbilli'nin, hukuka aykırı bir karar veya teşebbüs işitince izin veya davet beklemeksizin padişah huzuruna çıktığı bilinmektedir. Nitekim Hazine-i Âmire görevlilerinden 150 kadar kişi topluca işledikleri bir suçtan dolayı Yavuz'un gazasına uğrayıp katl edilmeleri emrinin verildiğini haber alan Ali Efendi, sert müdahalesi ile onları kurtardığı gibi görevlerine iade edilmelerini de sağlamıştır. Padişah, müftünün bu girişimini devlet işlerine bir müdahale sayınca Zenbilli görevi icabı hükümdarın dünyasını ve ahiretini korumakla mükellef olduğunu söylemiştir.¹⁹

Benzer bir olay Yavuz'un Edirne yolunda olduğu sırada cereyan etmiştir. Padişah'ı Edirne'ye uğurlamak üzere bir süre refakat edip ayrılan Zenbilli ipek yasağına riâyet etmeyen 400 kişinin idam edilmesi hususunda emir verildiğini haber alınca geri dönüp süratle Yavuz'a yetişip, böyle bir cezanın şer'î hukuka aykırı olduğunu, Harir Emaneti'nin mevcudiyetinin ipek ticaretine zımnî izin anlamına geldiğini yine sert bir üslup ile Yavuz'a hatırlatıp selam dahi vermeden yanından ayrılmıştır. Yol boyunca hiddeti devam eden Padişah Edirne'ye varınca yatışmış, suçluların yargılandıktan sonra hak ettikleri cezalara çaptırılmasını emretmiştir. Müftü Ali Efendi'nin hasbî olarak yaptığı bu ikazlardan çok memnun kalan Yavuz, şeyhülislamlığa ilaveten Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerini de kendisine vermek isteyince, Müftü Efendi, fetvâ görevinin yeterli olduğunu ayrıca kadılık görevi üstlenerek "*Hakemtü / hükmettim*" ifadesini kullanmama konusunda ahdi olduğunu bildirerek Padişaha teşekkür etmiş, bu müstağni tavırdan memnun olan Yavuz kendisine 500 altın ihsanda bulunmuştur.

Kemalpaşazâde'nin İran seferinin meşruiyeti konusunda sorumluluk üslenerek sembolik isimlerle umumî bir fetvâ vermek yerine özel isimleri bizzat zikrederek bu konuda bir risale yazması Yavuz tarafından takdirle karşılanmıştır. İran seferi sonrası Mısır seferine bizzat katılmış, Evliyâ Çelebi'nin belirttiğine göre Mısır'ın yumuşak bir geçişle Osmanlı idaresine katılması için gerekli düzenlemelerin yapılmasında çok önemli hizmetleri olmuştur. Yavuz ilmine, basiretine güvendiği Kemalpaşazâde'yi yanından hiç ayırmamış, Mısır dönüşü Şam'da İbn Arabî mescidi ve türbesinin yapılmasına onun nezaret etmesini istemişti.

Babasına karşı giriştiği saltanat mücadelesini kazanmasının ardından ağabeyleri Şehzâde Ahmed ve Şehzâde Korkut ile olan mücadelesi cesaret, azim ve kararlılık yanında çok iyi bir taktik ve strateji yürütmeyi

19 Mecdî, *Şakâ'ik Tercümesi*, s. 306; *Tâcüttevârih*, II, 551-2.

gerektiriyordu. Bu mücadelede etkili bazı bilginlerin desteğini almasının zarureti biliyordu. Özellikle Müeyyedzâde ile Tacizâde Cafer Çelebi gibi dönemin bazı etkili bilgin devlet adamlarının Ahmed taraftarı olması, Yavuz'u daha dikkatli ve basiretli olmaya sevk ediyordu.²⁰

Yavuz, biri İran, diğeri Mısır olmak üzere her iki seferinin de İslâm toprakları üzerine olması sebebiyle dinî açıdan çok hassas davranmış ve konunun İslâm hukukuna uygun, meşru bir gerekçeye dayandığının askere ve kamuoyuna anlatılması için ulemanın desteğinin fevkalade önem taşıdığının farkında idi.²¹ Bunu sağlıklı yerine getirmenin yolu bilginlerin bir taraftan fetvâları, yazacakları risaleleri ile her iki tarafın toplumuna meşruiyeti anlatmaları; ayrıca ilim ve tasavvuf erbabının bu seferlere fiilen iştirak ederek psikolojik ve moral desteği vermeleri çok önemliydi. Hazırlık safhasında ve mücadele sırasında, anlaşma yapılması aşamasında ilim erbabının elçilik, arabuluculuk misyonu üstlenmelerinin, uygun metinleri kaleme almalarının etkili olacağını Yavuz çok iyi bilmekteydi.²²

Osmanlı padişahları ve yönetimi meşruiyet kavramına ve bunun oluşturulmasına hemen her dönemde önem vermiş, bunun sağlanması için çaba sarf etmiş olmakla birlikte Yavuz devrinde bu anlamda çok yoğun faaliyetler olmuştur. Kısa saltanatında her birisi büyük riskler taşıyan, büyük cesaret isteyen olaylar karşısında Yavuz bu konuda siyasî ve askerî güç oluşturmanın yanında hukukî desteğe de önem vermiştir. Yavuz devrinde nişancılık, vezirlik, reisülküttaplık gibi önemli görevlere ilmiye menşeli kabiliyetli devlet adamlarının tercihan atandığı dikkati çekmektedir.

İlmiye menşeli Pîrî Mehmed Paşa'nın veziriazam, Tacizâde Cafer Çelebi'nin nişancı, Celalzâde Mustafa Çelebi'nin reisülküttap olarak görev yapması misal olarak verilebilir. Sağlam bir medrese tahsili görmüş olan Celalzâde'nin önemli bir özelliği de Yavuz'un bazı mahrem emirlerini yazmış olmasıdır. Nitekim Beyanî, *Tezkiresi'*nde Celalzâde'den bir fıkra naklediyor. Celalzâde şöyle anlatıyor: "Sultan Selim-i Kadîm vüzerâdan mahfî etrâfa bazı ahkâm ve evâmir gönderilü oldukda bana

20 Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 61.

21 Bu durum, yani iki Müslüman zümrenin birbiriyle savaşı Hulefa-i Raşidin devrindeki Cemal (36/656) ve Sıffin (38/658) vakalarından beri sayısız örnekleriyle İslâm bilgin ve hukukçularının üzerinde durdukları, derinlikli tahliller yaptıkları İslâm siyaset düşüncesini çok yönlü meşgul eden bir mevzu olmuştur.

22 Müslüman ülkelerin kendi aralarındaki dostane veya hasmane münasebetlerinde elçi veya arabulucu olarak diplomatik müzakere konusunda tercihen yetenekli ve tecrübeli bilginleri görevlendirmeleri bir gelenek idi.

yazdırırdı. Bazı umurda muhalefet şeklini gösterip ‘münâsib olanı böyle eylemekdir Pâdişahım’ der idim. Bir iki defa arık ve ırgad edip, ızhâr-ı gazab ederdi. Ben musır olup saâdetlü pâdişahım ferman senindir, amma sâhib-kırana münâsib olan budur dediğim gibi münbasit olup, imdi öyle yaz der idi.”²³

Yavuz girilen bu zaruri işin zorluğunu ulema, ümera ve askere anlatmak için Edirne’de geniş katılımlı bir divan toplamış, konuyu etraflıca anlatmış ve ulemadan savaşın meşruiyetine dair fetvâ istemişti. İstenilen sertlikte bir fetvâ verilmesi büyük zorluk ve sıkıntılar taşıyordu. İki taraftan Müslüman kanı dökülecekti. Ulemâ ve ümeranın bu zor ciddi konuyu ağırdan aldığı, ulemanın, özellikle dönemin şeyhülislamı Zenbilli Ali Efendi’nin ne söylediği bilinmemekte, muhtemelen temkinli yaklaşmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu sırada Sarıgözü Hamza’nın vermiş olduğu çok sert ifadeler içeren fetvâsı Yavuz’un teşebbüsüne güç katmıştır.²⁴

Padişah emriyle, Tacizâde Cafer Çelebi Şah İsmail’e mükemmel bir Farsça mektup yazarak, burada Şah İsmail ve taraftarlarının yanlış kanaat ve inançlarına, hususiyile Şeyhan’a ve Hz. Hatice’ye ağır hakaretler etmelerinin Sünnî dünyada büyük infiale sebep olduğu bildirilmiştir.

Şah İsmail, Yavuz’un tahta oturduğu sırada, Karamanoğulları ile gizli mektuplaşıyordu. Yavuz’u Şah İsmail ile mücadeleye, devrin tanınmış bilginlerinden Molla Arab da (ö.938/1531) teşvik ediyordu. Yazmış olduğu *Es-Sedâd fî fezâ’ili’l-cihâd* adlı cihadın faziletine dair eser ile bizzat sefere iştirak etmiş, sohbet, sohbet ve vaazlarıyla askere güç ve kuvvet kazandırmıştır.²⁵ Takip edilen esaslı disiplin ve strateji sayesinde Şah İsmail ve Safevîler kontrol altına alınmış, Osmanlı yönetimi daha sonraki dönemlerde de bu konuda teyakkuz halinde olmuştur.²⁶

Yavuz’un Memluklu seferi de pek çok bakımdan büyük zorluklar içeriyordu. Yavuz mevcut şartlar içerisinde Memluklular ile muharebenin câiz olup olmadığı konusunda ulemayı toplayıp uzunca istişare ve müzakere yaptı. Ulemâ fitne çıkaranların bertaraf edilmesinin caiz ve gerekli

23 *Beyânî Tezkiresi’nden naklen, Uzunçarşılı, Belleten, XXII (1958) s. 393.*

24 Bu mühim fetvanın metni ve gerekçeleri için bk. Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, TTK Ankara 2016, s. 39-44 ve n. 61.

25 Mecdî, *Şakâ’ik Tercümesi*, 411-415; Tahsin Özcan, “Molla Arap”, *DİA*, c. 30, s. 240-41.

26 Kanunî devrinde konu ile alakalı Ebüsuud Efendi’nin fetvaları için bk. *Ebüsuud Efendi’nin Fetvaları*, haz. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 2009, s. 160-165, nr. 479-489; Sultan III. Ahmed devrinde Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi’nin fetvaları için bk. M. İpşirli, “Lale Devri’nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi”, *İstanbul Armağanı: Lâle Devri*, c. 4, İstanbul, 1995, s. 249-258.

olduğu hakkında fetvâlar verdiler. Gelibolulu Âlî bu konuda verilen fetvâları *Künhü'l-ahbar*'da nakl etmektedir. Birinci fetvâda, Yavuz'un "mülhidler"i bertaraf etmek için mücadele ettiği bir sırada Müslüman Memluklu sultanının düşmanla iş birliği yapması, Osmanlı askerlerine engeller çıkarması sebebiyle Memluklu ile mücadele ve bu sırada öldürülmeleri, mallarının ganimet olarak alınmasının caiz olup olmadığı sorusuna ulemanın "Bir mülhide yardım eden de mülhiddir" cevabı ile savaşa izin verdiklerini; İkinci fetvâda, Müslüman Memluk gençlerinin İslâm diyarı olmayan memlekete gönderilip, oralarda kâfirler ile birlikte olmalarının sonuçları değerlendirilmekte; Üçüncü fetvâ ise kelime-i şehadet ile darp edilen sikenin kefare elinde ve yanlış yerlerde kullanılması ile ilgilidir.²⁷

Bu seferler sonrasında alınan yerlerin sükûnete kavuşması için önemli çalışmalar yapılmıştır. Yavuz zaferden sonra bir hafta kadar kaldığı Tebriz'de Şah İsmail'in cephanelik olarak kullandığı Uzun Hasan Camii'ni yeniden ibadete açmış, burada cuma günü hutbeyi Hulefa-i Raşidin ve kendi adına okutmuştur.²⁸

27 Âlî Mustafa Efendi, Memluk seferinin gerekçesini ve verilen fetvaları şu şekilde nakletmektedir:

"Pes pâdişah-ı dindâr dahi ulema-i nâmdâr ile bu bâbda müşâvere kıldı. 'Ebâlise-i Çerâkise'nin katli şer'ile câ'iz midir? E'imme-i müçtehidinden bu makuleler hakkında ne sâdır olmuşdur?' deyü istiftâ kıldı. Felâ- cerem, kâffe-i senâdîd-i ulema üç veçhile küfrlerine fetvâ verdiler ve delâlet ü ilhadını mukarrer bilip, kendilerini vâcibü'l-katl ve lâzimu'l-izâle add eylediler.

Fetvâ-i evvel: Bu mes'ele-i sarîha idi ki, 'Pâdişâh-ı İslâm kal' u kam'-ı mülhidine ic-tihâd-ı eyledikde ehl-i İslâm namına olan âhar padişah, şirzime-i melâhidede muâvenet ve l'îlâ-i dîn-i mübîn ve ibkâ-i şer'-i metin için müteveccih olan muvahhidine men' ile ızhâr-ı adâvet kılrsa, bi-hasebi's-şer' anları kâtâl ve mallarını iğtinâm helâl olur mu? Cevâbında 'Men e'âne mülhiden fehüve mülhidün' buyurulmuş, yani mü'min olduğu takdirde de mülhitlere mu'âvenet etmeleriyle mülhid hükmünde olurlar. Şer'an kâtâle istihkak-ı tâmm bulurlar denilmiş

Fetvâ-i sâni: "Bir tâ'ife ki etfâl-i sıgârını Çerkes nâm küffâr-ı nâkes memleketlerine gönderseler ve âb u hevâsı letâfetini bahâne add edip, onların huyları ile huylanmasın murâd etseler, kendiler ehl-i İslâm nâmına iken evlâd u iyâlleri küffâr ile ihtilât etmeği Müslimîn'e haltdan tercih etseler bunlar gibilerin katlleri câ'iz olur mu? denilmiş, "Vâcib olur" deyü buyurulmuş;

Fetvâ-i sâlis: Bir tâ'ife sûretâ ehl-i İslâmız deyü ta'zîmen sikkelerine şehâdet kelimelerini kazdırsalar, hâlâ ki Cuhûd u Nasârâ ve yetmiş iki milletden olan ağbiyânın eline ve cebine girdiğini bilirken rızâ verseler ve anınla iyâzen billâh halâya varıp ve nâ-pâklikleri hâlinde götürüp, lâzım oldukça harcasalar, ol tâ'ife hakkında ne buyurulur? Deyü sorulmuş, cevâbında men' ile memnû' olmazlar ise katilleri vâcib olur deyü beyan olunmuş.

Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, haz. A. Uğur, M. Çuhadar, A. Gül, İ. Çuhadar, Kayseri 1997, II, 1164-65.

28 Kemalpaşazâde, 9. Defterden naklen, Tansel a.g.e., s. 85.

Zaferden sonra Kahire’de Ravza Adası’nda on gün kadar ikamet eden Yavuz, burada ileri gelenler ile sohbetler etmiş, İstanbul’a gönderilecek ilim ve sanat erbabını belirlemek üzere Vezir Mehmed Paşa ile Kazasker Zeyrekzâde Rukneddin Efendi’yi görevlendirmiştir.²⁹ Mısır’daki ikameti esnasında Hint ve Çin haritalarını yaptırmıştır.

Kahire’de kaldığı süre içinde Yavuz, devlet erkânı ile buranın idarî, askerî ve mali teşkilatı konusunda sık sık fikir teatisinde bulunmuş, Kahire’nin mevcut hukukî yapısına dokunmayarak dört mezhep kadılarını yerlerinde bırakmıştır. Mısır’ın gelir kaynaklarının tespiti konusunda Kadı Ebûbekir etraflı çalışma yapmış, burada yapılan bazı yolsuzlukları tespit etmiştir.³⁰

Yavuz Sultan Selim özellikle Mısır’ın fethinden sonra hem Mısır’ın idarî ve hukukî teşkilatı hem de buranın Osmanlı merkez teşkilatıyla alakalı işlerinde önemli düzenlemeler yaptırmış, bu konuda Hayır Bey, Kemalpaşazâde, Celalzâde Mustafa Çelebi, daha sonra Veziriâzam İbrahim Paşa’nın çok önemli hizmetleri olmuştur.³¹

İlmiye teşkilatı açısından, Doğu ve Güney-Anadolu topraklarının Osmanlı’ya katılmasından sonra 922/1516’da Arap ve Acem kazaskerliği teşkil olunarak kazaskerlik üç kurumla temsil edilir olmuştur. Bu yeni kurumun başına merkezi Diyarbekir’de olmak üzere meşhur tarihçi, devlet adamı İdris-i Bitlisî tayin edilmişti. Mısır seferiyle bu büyük coğrafyanın Osmanlı’ya katılmasından sonra bu üçüncü kazaskerliğin merkezi İstanbul’a nakledilmiş Fenarîzâde Muhyiddin Mehmed Şah bu göreve tayin olunmuştu. Ancak bu üçüncü kazaskerlik uzun ömürlü olmamış, kısa süre sonra lağvedilerek yetki ve sorumlulukları Anadolu Kazaskerine verilmiştir.³²

Yavuz Sultan Selim’in kısa saltanatında gerçekleştirilen icraatın ve başarılı işlerin, derin izleri ve gelecek açısından önemli açılımları olmuştur. Bütün faaliyetlerde ulema, sistemin içerisinde yer alarak, dinî, idarî ve siyasî kurumlarda görevler ve sorumluluklar üslenerek tehlikelerin bertaraf edilmesine, meselelerin halline, kurumların teşkiline yardımcı olmuştur.

29 Emecen, *a.g.e.*, s. 298.

30 Kezâ, s. 304-5.

31 Bu konudaki çalışmalar için bk. Seyyid M. Esseyid, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990, tür yer.

32 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, TTK Ankara 1984, s. 152.

XI. KANUNÎ DEVRİNDE İLİM VE FİKİR HAYATI*

Tarihçilerin Türk asrı olarak niteledikleri XVI. asırda Türkler idarede, askerlikte ve diplomaside olduğu gibi ilim alanında da önemli başarılar göstermiştir. Şüphesiz bu asra saltanatının uzunluğu ve ihtişamı ile Kanunî Sultan Süleyman'ın şahsiyeti hâkimdir. Osmanlılar'da ilim ve fikir hayatının teşekkülü ve yerleşmesi uzun bir gelişme çizgisi takip etmiş, her Osmanlı padişahının bu gelişmeye önemli katkıları olmuştur. Bunlar arasında II. Murad ve bilhassa Fatih Sultan Mehmed'in müstesna yeri bulunmaktadır. Fatih bir taraftan doğuya ve batıya seferler düzenlerken diğer taraftan ilim alanını da ihmal etmemiş, müesseseler teşkil etmiş, ilmi ve erbabını daima teşvik etmiştir. Böylece Osmanlı ilim hayatının altın dönemi başlamıştır.

Fatih'den sonra II. Bayezid devri bir başka açıdan önemli olup kültür alanında gelişme devri olmuştur. Amasya, Edirne ve İstanbul'da üç külliye inşa edip, bilim ve kültürü himaye eden II. Bayezid döneminde birçok eser telif edilmiş, değerli bilginler yetişmiştir. Yavuz Sultan Selim'in seferler ve zaferlerle dolu kısa saltanatında çok önemli kazanımlar olmuş, özellikle Çaldıran zaferinden sonra İran'dan, Ridâniye zaferinden sonra Mısır'dan tanınmış bilginler, sanatkârlar İstanbul'a getirildiği gibi, vakıf kitap ve kütüphanelere dokunulmadan, çok kıymetli kitaplar İstanbul'a nakledilmiştir.

Kanunî'nin uzun saltanatı, bütün bu olumlu faaliyet ve yatırımların meyvelerinin alınmaya başladığı ve çok önemli ilmî, akademik faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir dönem olmuştur. Ayrıca, bu devirde büyüyen, zenginleşen, fütihat sebebiyle farklı kültür ve sistemlerle karşı karşıya gelen Osmanlı devlet ve toplumunda problemlere çözümler geliştirmiştir. Bu dönemin en bariz özelliği ihtiyaçlar doğrultusunda

* İlk defa yayımlanıyor.

adımlar atıldığı, kurumlar ve kadroların oluşturulduğudur. Yeni fetihlerle devamlı büyüyen Osmanlı Devleti'nde her sahada olduğu gibi ilim alanında da meselelere çözüm getirecek yetişmiş uzmana, gelişmiş tekniğe büyük ihtiyaç duyulduğundan fethedilen yerlere kültür hizmetlerinin ve altyapının götürülmesi gerekiyordu. Bu durum mimaride, mühendislikte, sağlık alanında yeni tekniklerin geliştirilmesini zarurî kıldı. Askerî alandaki ihtiyaçların karşılanması ise çok daha önemli idi. Gaza ruhunu hakkıyla temsil eden Kanunî, onu Batı'ya, üçü doğuya olmak üzere bizzat kendisinin kumanda ettiği on üç sefer-i hümayun düzenlemiş bunlardan bir ikisi hariç parlak sonuçlar alınmıştır. Bütün bu faaliyetlerin, çok gelişmiş organizasyonu, disiplini, ekonomik zenginliği ve gerçekçi bir stratejiyi gerektirdiği, bu devrinde bu hususların hakkıyla uygulandığı bilinmektedir.

İşte bu fiili durum, Osmanlı'nın daima kendi kendini yenilemesi zarureti doğurmuştur. Askerî zaruretler, topçuluğun, hesap ve hendenesinin geliştirilmesine, bu sahada uzmanlaşmış kimselerin yetişmesi için medresede bu derslerin eğitiminin verilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlılar bu devirde Akdeniz ve Hint Okyanusu'nda, İspanya ve Portekiz'e karşı üstünlük sağlamak için denizciliğe önem vermiş, neticede deniz coğrafyacılığında önemli gelişmeler olmuş, birçok eserler ve haritalar meydana getirilmiştir.

Osmanlı toplumunun bu sırada her türlü yeniliğe ve tekniğe açık olduğu XVI. asır ortalarında İmparator Ferdinand'ın elçisi olarak İstanbul'a gelen ve bizzat Kanunî ile görüşme imkânı elde eden Busbecq mektuplarında, hiçbir milletin başkalarının icatlarını benimseme ve alma konusunda Türkler kadar hevesli olmadığına vurgu yapmaktadır.¹

İdarî ve dinî ilimlerde de devletin ve cemiyetin ihtiyaçları doğrultusunda bu dönemde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. İdarî ve siyasi alanda fert ve cemiyetin bünyesine en uygun olanın bulunması, halkın ve bilhassa yöneticilerin ahlakının güzelleştirilmesi gayesiyle siyaset-nâme ve ahlak kitabı tarzında eserlerin tercüme ve telif edildiği görülmektedir. Bu eserlerde kısmen daha önceki eserlerdeki bilgiler aktarılmış, ancak büyük kısmı itibariyle toplumun ihtiyaçları doğrultusunda yeni eserler meydana getirilmiştir.

Bilindiği gibi İslâm'ın zuhurundan sonraki asırlarda Arap-Türk-İranlı bilginler bitmek tükenmek bilmeyen bir gayret ve enerji ile İslamî

1 A. E. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913, s. 72.

ilimlerin her sahasında mükemmel ve alanında klasik sayılabilecek eserler yazılarak İslamî ilimlerde bir rönesans yaşatmışlar, bundan sonra belli bir süre eskilerin yorumu ile yetinilmiştir. Kanunî devrinde dinî ve sosyal bilimlerin alanında orijinal eserler yanında tanınmış kitaplara şerh ve haşiyeler yazılmasıyla canlı bir telif faaliyeti olmuştur.

Bu çalışma iki kısım halinde düzenlenmiştir. İlmî ve fikrî çalışmaya zemin hazırlayıcı faaliyetler, eğitim müesseselerinde yapılan düzenlemeler ve Süleymaniye Medreseleri ilk kısımda incelenmiş, daha sonra ilmî ve fikrî alanda meydana getirilen eserler, dinî ilimler, sosyal ilimler, tıp, matematik alanlarında yapılan çalışmalar üzerinde durulmuştur.

Netice itibarıyla bu dönem dinî, sosyal ve müspet ilimlerde ve teknikte ihtiyaçlar doğrultusunda önemli gelişmelerin sağlandığı ilim ve kültürün geniş kitlelere benimsetildiği, kültür kurumlarının sayıca çok arttığı bir devir olmuştur. Toplumun huzurunu, devletin güvenliğini sarsıcı olmadığı müddetçe fikir ve din hürriyetine engin bir müsamaha gösterildiği görülmektedir. Bütün bu müspet gelişmelerin yanında ilim ve din konularında akademik nitelikteki çalışmalarda bazı eksikliklerin oluştuğunu muâsır bir gözlemci olarak Taşköprizâde ifade ettiği gibi, ondan bir asır sonra Kâtip Çelebi de Fatih devrindeki parlak ilim hayatının Kanunî devrinde gerilediğini söylemiştir.²

1. İlmî ve Fikrî Çalışmaya Zemin Hazırlama

A. Eğitimde Gelişmeler:

a) *Medrese*: Osmanlı eğitimini medrese sembolize etmektedir. Devletin kuruluşu ile yaşıt olan medrese en küçük yerleşim birimlerine kadar yayılmış, topluma mal olmuştur. Bu müessese din, hukuk, eğitim ve tıp gibi alanlarda elaman yetiştirmiştir. Osmanlı medrese eğitimi konusunda kendisinden önceki Türk-İslâm devletlerinden çok istifade etmiş olmakla birlikte onu fevkalâde geliştirmiştir. XVI. asra gelindiğinde medreseler büyük ölçüde teşkilâtını tamamlamış bulunuyordu. Ancak Kanunî devrinde Süleymaniye Medreseleri'nin tamamlanmasından sonra eğitim sisteminde yeni ve kalıcı bir derecelendirme yapılmıştır.

Bu dönemde medreselerin sayısındaki artış dikkat çekicidir. Bizat Kanunî'nin çeşitli Osmanlı şehirlerinde teşkil ettiği medreseler

2 Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-hak*, Sadeleştiren, O. Ş. Gökyay, İstanbul 1980, s. 21-23.

başta olmak üzere³ hanedan ve saray mensupları, sadrazam, vezir ve defterdar gibi üst düzey yöneticileri, halktan malî imkâna sahip olanlar adetâ birbirleriyle yarışarcasına medreseler açmışlar bunlara geniş malî imkânlar sağlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nde orta ve yüksek seviyesinde eğitim sağlayan medreselerden yetişenlerin istihdamı başlangıçta mezunların azlığı sebebiyle sıkıntıya sebep olmamıştı. Ancak XVI. yüzyılda eğitim görmüş kişilerin çoğalması istihdam ve daha iyi bir elemanın seçimi meselelerini beraberinde getirdi. Kanunî döneminde bunlara köklü bir çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Osmanlı medreselerinde yetişenlerin eğitim ve hukuk sahalarında görev almaları "mülâzemet"⁴ denilen bir sisteme dayanıyordu.⁵ İlmiye teşkilâtında medreseden mezuniyet ile bir göreve tayin arasında geçen belli süreye mülâzemet denildiği gibi, belirli süre kadılık veya müderrislik yaptıktan sonra tekrar görev almak üzere beklemek ve kadiasker divanına devam etmeğe de mülâzemet denilmekteydi.

Mülâzemetle ilgili usul ve kaideler eskiden beri mevcut olmakla birlikte başlangıçta izdiham olmadığından muhtemelen bu kaidelere fazla dikkat edilmemiştir. Ancak Kanunî'nin saltanatı başlarında yaşanan bazı karışıklıklar ve haksızlıklar üzerine ilgililere şikâyetler yapılmış, Kanunî, ilim hayatı için çok önemli olan bu konunun düzenlenmesini Rumeli Kadiaskerî Ebüsuud Efendi'ye sipariş etmiştir.⁶ Konuyu inceleyen Efendi haksızlığa uğrayan adayların her birinin bir göreve tayinini sağlamış, bundan sonra bu nevi aksaklıkların olmaması için "Mülâzemet Defterleri"nin düzenli olarak tutulması, mezunların belirli aralıklarla göreve tayin edilmeleri gibi hususları düzene bağlamıştır.

- 3 Celalzâde Mustafa Çelebi, *Tabakatü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik* (tıpkıbasım), yayınlayan: Petra Kappert, Wiesbaden 1981, vr. 519a-525a arasında; Karaçelebizâde, *Süleymannâme*, Veliyyüddin Efendi Ktb. 2430, vr. 222b-224b'de Kanunî'nin başta Süleymaniye Külliyesi olmak üzere meydana getirdiği çeşitli hayratını vermektedir.
- 4 Mülâzemet, lüzum mastarından gelmekte, bir yere veya bir kimseye bağlanmak, bir işte devam etmek anlamına gelmektedir. Kavram olarak ise, medrese mezunlarının gerekli kademelerden geçtikten sonra müderrislik ve kadılık almak için sıra beklemeleri ve meslekte tecrübe kazanmaları anlamına gelmektedir.
- 5 Gelibolulu Mustafa Âlî, Selânikî, Koçi Bey gibi müellifler, ilmiye teşkilâtının bozulmasının da düzelmesinin de mülâzemet sistemine bağlı olduğunu eserlerinde önemle belirtmişlerdir, bk. Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'nda Mülâzemet Sisteminin Önemi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1983), s. 223-25.
- 6 Nev'îzâde Atâî, bu sırada haksızlığa uğrayan adayların Anadolu Kazaskeri Çivizâde'den şikâyetleri ve Kanunî'nin bu konu ile nasıl ilgilendiğini etraflıca anlatmaktadır, Atâî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şakâ'ik*, İstanbul 1968, s. 184 ve oradan naklen, İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 45.

Bundan sonra yine Kanunî döneminde zaman zaman meselâ 1547’de, 1556’da ve 1561’de ilgililere hitaben çıkan fermanlarda aksayan yönler giderilerek yeni prensipler getirilmiştir.

İlim adamları şeyhülislâmlık, kadiaskerlik, İstanbul, Edirne ve Bursa gibi önemli kadıklara tayinlerinde, Fatih, Süleymaniye gibi büyük medreselere müderris olduklarında seçkin birkaç öğrencisini mülâzım verir, yani göreve tayin ettirirdi. Şüphesiz bu ilim adamlarına tanınan büyük bir ayrıcalık ve ödül idi.⁷

1544-1552 tarihli mülâzemet defteri⁸ (Ruznâme) bilginlere kaçır kontenjan tanındığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

Bilginin ismi	Ne sebeble verildiği	Aded	Tarih
Ebüsuud Ef.	Rumeli kadiaskerliğinden şeyhülislamlığa geçişte	6	1545
Şeyh Mehmed Ef.	Rumeli kadiaskeri olunca	3	1545
Muslihiddin Ef.	Rumeli kadiaskeri olunca	3	1547
Muslihiddin Ef.	Tebriz seferine katılması	3	1548
Emir Efendi	Anadolu kadiaskeri olunca	3	1547
Muslihiddin Ef.	Anadolu kadiaskeri olunca	3	1547
Sinan Çelebi Ef.	Anadolu kadiaskeri olunca	3	1547
Sinan Efendi Kazasker	Tebriz seferine katılması	2	1548
Sinan Efendi	Amasya müftüsü olunca	2	
Abdülkadir Çelebi	Haleb kadı. Mekke kadılığına geçişte	2	1545
Kara Çelebi	Amasya kadısı olunca	1	1549
Perviz Efendi	Bağdat kadısı olunca	1	
Mehmed Çelebi	Mekke kadısı olunca	2	1549
Yahya Çelebi	Bağdat kadısı olunca	1	1550
Salih Efendi	Mısır müfettişliğinden Fatih müderrisliğine tayinde	2	1546
Mevlâna Cürcan	Amasya medresesi müderrisi olunca	1	1548
Halil Çelebi	Üç şerefeli medrese müderrisi	1	1548

7 M. İpşirli, “Osmanlı Devletinde Kadiaskerlik (XVII. Yüzyıla kadar)”, *Belleten*, LXI/232 (1998), s. 597-699.

8 İstanbul Şer’iyye Sicilleri Arşivi’nde bulunan defterin metni için bk. N. Ceylan, 951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kadiaskeri Ruznâmesi, İÜ. Edebiyat Fak. Mezu-niyet Tezi, İstanbul 1980.

Kanunî döneminde ilim hayatı ile ilgili prensiplerin konulmasıyla kalınmayıp uygulamanın kontrol edildiği, şikâyetlerin sıkı bir şekilde araştırıldığı görülmektedir. Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan bir Tahkikat defteri bu dönemde aksaklıkların nasıl takip edildiğini gösteren iyi bir örnektir: 1547-1551 tarihleri arasında Anadolu kadiaskerliği yapan Sinan Efendi'nin ilmiye sınıfı mensuplarının tayininde ve mülâzemetin tatbikinde suistimal ettiği konusunda yapılan şikâyetler üzerine bir tahkikat açılmıştır. Kadı, müderris ve diğer adaylardan, Sinan Efendi hakkında şikâyetçi olanlar şikâyetlerini ifade etmişler. Sinan Efendi, Fatih Medresesi Müderrisi Martolos Mehmed Efendi tarafından Fatih Camii'nde halka açık olarak sorguya çekilmiş, uzun süren muhakemeden sonra Sinan Efendi beraat etmiştir.⁹

b) *Enderun ve Hazırlık Okulları*: Osmanlı Devleti'nde medrese gibi yaygın teşkilâtı olmayan ancak devletin idarî ve askerî kadrolarına eleman yetiştiren bir diğer müessese de Enderun ve Acemioğlanlar hazırlık mektepleridir. Esas itibarıyla devşirme sistemine dayanan Osmanlı idarî ve askerî personelinin eğitimi erken devirlerden itibaren şekillenmeğe başlamış, Fatih ve II. Bayezid devirlerinde bu eğitim hayli geliştirilmiştir. Kanunî devrinde ise medrese sisteminin temeli olan "Mülâzemet" için köklü çözüm getirildiği gibi, Enderun ve hazırlık mekteplerinin temeli "Çıkma" sistemi de düzene bağlanmıştır. Acemioğlan okullarında önemli bir uygulama olan ve sisteme esneklik kazandıran "Çıkma", II. Bayezid tarafından konulan kanunla işlemeğe başlamış, Kanunî döneminde kesin şeklini almıştır.¹⁰ Bu hükümdar birtakım haksızlıkların önlenmesi, hariçten kimselerin alınmaması, hazırlık okullarından ve Enderun mektebinde "Çıkma" kanunun düzenli aralıklarla uygulanması için esaslar getirmiştir.¹¹ Kanunî devri üzerine müstakil eser yazan A. E. Lybyer bu devirde devşirmenin işleyişi hakkında sistemin tamamen liyakate dayandığını ifade etmektedir.¹²

c) *Kitabet*: Osmanlı eğitim sisteminde üçüncü bir yol olan ve bürokrasiye eleman yetiştiren kitabet mesleği de Kanunî'nin uzun saltanatı süresinde Divan-ı Hümayun, Maliye ve Defterhane kâtiplerinin, ayrıca mahkeme (şeriye) kâtiplerinin yetişmeleri, kaleme intisabı, terfileri gibi

9 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R. 1506; M. İpşirli, "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 1984, s. 205-218.

10 Ü. Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984, s. 154; H. İnalcık, *The Ottoman Empire Classical Age*, London 1973, s. 78-83.

11 Fethi İsfendiyoğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952, I, 164-167.

12 A. E. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913, s. 72, 82-83.

temel hususlarda önemli gelişmeler olmuştur. Bu dönemde kâtiplerin büyük çoğunluğu medrese eğitiminden sonra kalemlere intisap ederken, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren kaleminden yetişme yaygın hale gelmiştir.¹³ Yerleşmiş usule göre bazen medreseden yetiştikten sonra kâtipliğe geçilir, bazen de özel eğitimden sonra kâtip olunurdu. Her iki halde de bu meslek sahiplerinin asıl yetişmesi ve yükselmesi usta-çırak münasebetiyle bürokrasinin içinde olurdu.

Kitabet mesleği (fenn-i kitabet) için birçok özellikler aranırdı. Bunlar arasında bilhassa hat bilgisi, lügat, sarf, nahivden oluşan gramer ve sentaks bilgisi, belâgat, atasözü, edebiyat, şiir, tarih ve coğrafya bilgisi, devlet idaresine dair kavramlar, örfi hukuk gibi sahalar sayılabilir. Fenn-i kitabette yetişmeyi sağlayacak Arapça, Farsça, Türkçe birçok el kitabı olduğu gibi yetişmiş elemanların istifade edeceği mükemmel ve gelişmiş örnekler de bulunmaktadır.¹⁴ Bu sahada yetişenler bürokraside yıllarca hizmet verdikleri gibi, geniş ve sağlam kültürleri sayesinde dil-edebiyat, tarih-coğrafya, idarî ve siyasî ilimler, örfi hukuk alanlarında çok değerli eserler yazmışlar, bu konularda çoğu kere ulemeden daha başarılı olmuşlardır.

XVI. asırda bu alanda çok değerli üstatlar yetişmiş, çığır açmışlardır. Bunların başında Kanunî devrinin meşhur münşisi Celalzâde Mustafa Çelebi gelir. Bu büyük üstat kitâbet ve inşâ mesleğinde ekol meydana getirmiştir. Getirdiği yeni usuller, koyduğu prensipler kendisinden sonra uzun süre devam edip etkili olmuştur. Kanunî devrinin pek çok idârî, hukûkî, siyasî metni, vakfiyesi onun kaleminden çıkmıştır. Yetiştirdiği kimseler kendisinden sonra reisülküttâb, nişancı, defterdar olarak hizmet etmişlerdir.¹⁵

Eğitim müesseselerinde yapılan bu düzenlemelerin yanında bu devirde idarecilerin ve toplumun ilme ve ilim adamına bakışında önemli gelişmeler olmuştur. Bilimi ve kültürü benimseyen, himaye eden geniş bir zümrenin teşekkül ettiği görülmektedir. Daha önceki Osmanlı padişahlarının özellikle II. Murad, Fatih, II. Bayezid'in gayretlerinin Kanunî devrinde meyve vermeğe başladığı muhakkaktır. Yazılan eserlere

13 E. Afyoncu, R. Ahışalı, "Kâtip", *DİA*, c. 25, s. 53-54.

14 Geniş bilgi için bk. H. İnalçık, "Reis'ül-Küttâb", *İA*, c. IX, s. 671-8.

15 Kitabette usta-çırak geleneğinin yerleştiğini göstermesi bakımından şu olay manidardır: Reisülküttâb Celalzâde'nin yanında kâtip olarak yetişen Nevbaharzâde defterdar olunca, protokol icabı üstadı Celalzâde'nin önüne oturması icap etmişti. Bunu kabul etmeyerek "Ben dün karşısında el kavuşturup hizmet ettiğim velinimetim olan Mustafa Çelebi'ye tekaddüm edemem, isterlerse azletsinler" demişti. Bu saygıdan çok memnun olan Kanunî, kıdemli olanın öne oturması protokolünü getirmiştir. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, s. 222.

mükâfatlar verilmiş, büyük masraflar yapılarak ilim ve kültür bütün ülkeye yayılmıştır. Padişahın yakın çevresinden misaller vermek gerekirse annesi Hafsa Sultan'ın Manisa'da, Haseki Sultan'ın İstanbul ve Kudüs'te, Medine'de, kızı Mihrimah Sultan'ın İstanbul'da Üsküdar ve Edirnekapi'da, ayrıca şehzâdeler adına İstanbul'da külliye tesis ettiği, damadı Rüstem Paşa'nın devletin hemen her yerinde vakıflar ve kültürel tesisler teşkil ettiği görülmektedir. Refah ve gelirin artmış olmasının da bu hizmetlerinin götürülmesinde önemli rolü olmuştur.

Bu devirde diğer önemli gelişme de ilmiye ailelerinin daha belirgin bir şekil alması ve artmasıdır. Bilindiği gibi Osmanlılar'da meslekler genellikle babadan oğula geçerek bir devamlılık arz etmektedir. İlmiye mensuplarının hukuk ve dini temsil etmeleri, cemiyet içinde itibarlı mevkilerinin olması, daha önemlisi bazı resmî ve gayri resmî imtiyazlara sahip olmaları ailelerin ilmiye mesleğine sıkıca sarılmasına sebep olmuştur. Daha önceki dönemde mevcut olan ilmiye ailelerine ilâveten XVI. asırda Çivizâdeler, Müeyyedzâdeler, Hasancanzâdeler, Ebüsuudzâdeler, Bostanzâdeler gibi aileler tedricen teşekkül etmeğe başlamıştır. Bu ailelerin birbirleriyle evlilik yoluyla bağlantı kurmaları daha güçlü aile bünyesi ortaya çıkarmıştır. Mesleğin babadan oğula geçmesinin geleneğin yerleşmesi, aileye mensup genç ilim adaylarının başta kitap olmak üzere pek çok imkâna kolayca sahip olması, ilim muhitine küçük yaşta intibak etme gibi faydaları bulunmaktadır. Ancak bunun menfi etkileri de olmuş, başlangıçta çok iyi niyetlerle ilmiye ailelerine verilen imtiyazlar bir teşvik ve gayret unsuru olacak yerde, giderek ilmin gerilemesine, çalışma azminin kırılmasına yol açmıştır.

B. *Süleymaniye Külliyesi*: Fatih Sultan Mehmed'in bugün kendi adıyla anılan semtte inşa ettirdiği Sahn-ı Semân Medreseleri Osmanlı ilim ve kültür hayatında plan, program, sistem bakımından bir dönüm noktası olmuş¹⁶ en meşhur müderrisler burada dersler vermiştir. Bundan takriben bir asır kadar sonra Kanunî'nin meydana getirdiği (1550-1557) Süleymaniye Külliyesi derece bakımından Osmanlı medreselerinin son mertebesi olmuştur. Süleymaniye Külliyesi'nin inşası, safhaları, çalışanlara yapılan harcamalar gibi hususları Ömer Lütfi Barkan'ın yayınlamış olduğu inşaat defterinden öğrenmekteyiz.¹⁷ Külliye'nin bir parçası olarak inşa edilen medreseler kendi içinde bir plana sahiptir. Camiin Haliç tarafında Evvel ve Sâni, Marmara tarafında

16 Geniş bilgi için bk. S. Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946; Fahri Unan, *Fatih Külliyesi, Kuruluşundan Günümüze*, Ankara 2003.

17 Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret İncelemesi (1550-1557)*, I-II, Ankara 1972, 1979.

Sâlis, Râbi ve Tıb medreseleri yer almaktadır. Tıb medresesi karşısında Darüşşifa bulunmaktadır. Ayrıca caminin kible kısmında Osmanlı eğitim sisteminde en yüksek dereceyi temsil eden Darülhadis yer almaktadır.¹⁸ Bu dönemde ilim erbabı, talebeler ve halk için farklı seviyelerde zengin kütüphaneler de teşkil edilmiştir.¹⁹

Kanunî, külliyesi için mükemmel bir *vakfiye* tertip ettirerek burada, muazzam tesisin çalışması ile ilgili her hususa temas etmiştir. Kemal Edib Kürkçüoğlu tarafından başında bir inceleme ile yayınlanan vakfiyede medreseler ile ilgili olarak birçok pasajlar yer almaktadır.²⁰

Külliyenin kadroları, işleyişi hakkında asıl önemli olan yıllık muhasebe bilançolarıdır. Çünkü vakfiyede belirtilen şartlar bazı devirlerde devletin ekonomik kararları, padişahların vakıflara karşı tutumları veya tabii afetler yüzünden uygulanamamakta, gelirlerde azalmalar olmaktadır. Hazırlanan *Süleymaniye Muhasebe Defteri*, vakfiye şartı gereğince mütevellî tarafından mühürlendikten sonra Divan-ı Hümayun'da her sene vezirler, kadıaskerler ve defterdarlar tarafından görülüp sultana arz olunurdu. Süleymaniye Külliyesi'nin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde birçok *muhasebe defterleri* bulunmaktadır. Bu büyük tesisin kapasitesi hakkında fikir verebilmek için Barkan tarafından yayınlanan 1585-6 tarihli defterden bazı toplamaların verilmesi uygun olur.²¹

Külliye'nin muhasebesi başlıca üç kısımdan oluşmaktadır.

I.	Gelirler (Geçen yıldan artan miktar, mukataalar, mahsuller, icarlar ve cizye gelirleri)	9.039.602 akçe
II.	Giderler (Medrese, Cami, Türbeler; müteferrikalara, vakıf personeline ödenen ücretler; imaretin yiyecek-içecek masrafları; tamirat masrafları)	2.724.536 akçe
III.	Artan (El-bâki):	6.313.766 akçe

Medrese giderleri

Giderler bölümünde birinci sırayı medrese personeli ücretleri almaktadır.

18 Mehdi Çiftçi, *Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII. Asırlar)*, İstanbul 2013.

19 İ. Erünsal, "Ottoman Libraries in the Reign of Sultan Süleyman I", *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, İstanbul 1988, s. 225-238.

20 *Süleymaniye Vakfiyesi*, haz. K. E. Kürkçüoğlu, Ankara 1962; Yasin Yılmaz, *Kanunî Vakfiyesi Süleymaniye Külliyesi*, Ankara 2008.

21 B. L. Barkan, "Süleymaniye Camii ve İmaretî Tesislerine Ait yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993-994 (1585-1586)", *Vakıflar Dergisi*, sy. IX, s. 109-161.

Süleymaniye Medreseleri Müderrisleri

Medrese	Personel	Günlük	Yıllık
Birinci Medrese (Medrese-i evvel)	21	253	31.080
İkinci Medrese (Saniye)	21	103	37.080
Üçüncü Medrese (Salise)	21	103	37.080
Dördüncü Medrese (Rabi'a)	21	103	37.080
Beşinci Medrese (Hâmise)	21	103	37.080
Tıb Medresesi	11	40	14.400
Suhteğân Müderrisi	1	15	5.500
Yekûn	117	720	259.200
Darüşşifa	40	117	63.720

Osmanlı sultanlarının tesis ettikleri büyük külliye'nin her türlü masrafları çıktıktan sonra artan kısmı çeşitli ilim ve kültür hizmetlerine harcanmaktadır. Süleymaniye Külliyesi'nde 6.313.766 akçelik gelir fazlasından 935.164 akçelik kısmı çeşitli zümrelere şu şekilde dağıtılmaktadır:

Zümreler	Şahıs	Günlük	Yıllık	Müşâhere	Yekûn
Mevalî ²²	9	930	334.800		334.800
Mevâlîzâdeler ²³	37	660	237.600	30.830	286.130
Sâdât-Meşâyih ²⁴	65	547	196.920	18.794	215.714
Müteferrika ²⁵	43	162	58.320	4.350	62.670
Sipâhiyân ²⁶	27	89	32.040	2.250	34.290
Havâtîn ²⁷	7	41	14.760	4.500	19.260
Yekûn	188	2.429	874.440	60.724	935.164

Mevalî denilen büyük kadılar arasında emekli Rumeli ve Anadolu kadıaskeri gibi kimseler bulunmaktadır. Osmanlı medreselerinde en yüksek derece olan Süleymaniye Darülhadisî için ödeme görülmemekte, Darülhadis'te muhtemelen yukarıda zikredilen emekli kadıaskerler müderrislik yapmakta idiler. Bu devirde ilmiye sınıfının,

22 Mevalî: Büyük kadı ve müderrisler.

23 Mevalîzâdeler: Büyük kadı ve müderrislerin çocukları.

24 Sâdât, Hz. Peygamber soyundan gelenler; Meşâyih, tarikat şeyhleri.

25 Müteferrika: Padişah, vezir ve devlet büyüklerinin çeşitli hizmetlerini yerine getiren personel.

26 Sipâhî: Kapıkulu süvarilerin önemli hizmetler yapanları.

27 Havâtîn: Hatunlar, önemli hizmetler ifâ eden hatunlar.

tahsilde olan çocuklarına sadece Süleymaniye Külliyesi gelirlerinden değil başka kaynaklardan da ücretler ödendiği görülmektedir.²⁸ Haremeyn ve Kudüs'te ilim tahsili ile meşgul olanlara da aynı şekilde ücretler ödendiği bilinmektedir.²⁹

Süleymaniye Medreseleri yapıncaya kadar Osmanlı ülkesinde en yüksek medrese Sahn-ı Semân idi. Süleymaniye ile yeni bir statü ortaya çıkmış oldu. Hangi tarihte teessüs ettiği kesin olarak tespit etmek zor olmakla birlikte medreseler aşağıda görüldüğü gibi on bir derece olarak belirlenmiştir.³⁰

1. İbtidâ-ı hâric
2. Hareket-i hâric
3. İbtidâ-i dâhil
4. Hareket-i dâhil
5. Mûsıla-i Sahn
6. Sahn-ı Semân
7. İbtidâ-i altmışlı
8. Hareket-i altmışlı
9. Mûsıla-i Süleymaniye
10. Süleymaniye
11. Darülhadis

Süleymaniye Medreseleri'nin bu üstün seviyesi daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiş, XX. yüzyıl başlarında Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım ve Hayri efendiler tarafından medreselerde yapılan ıslahatta Süleymaniye'nin üstünlüğü aynen korunmuştur.³¹ XVI. asırda genellikle müderrislikten kadılığa, bazen de kadılıktan müderrisliğe geçiş Osmanlı ilmiye teşkilâtının bir uygulaması olarak yerleşmiştir.³²

2. İlmî ve Fikrî Alanda Çalışmalar, Yazılan Eserler

Kanunî'nin uzun padişahlığı döneminde bilim, sanat ve edebiyatın bütün alanlarında önemli eserler telif edilmiştir. Şehzâdeliğinde çok

28 Bazı örnekler için bk. BOA. *Mühimme Defteri*, II, 180/1640; 1642; 168/1552; 113/1146.

29 BOA. *Mühimme Defteri*, II, 4/39.

30 H. İnalcık, *The Ottoman Empire Classical Age, 1300-1600*, London 1973, s. 170.

31 Geniş bilgi için bk. H. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 260-289.

32 İnalcık, *a.g.e.*, s. 170.

değerli hocalardan iyi bir eğitim aldığı bilinen Sultan Süleyman ilim ve edebiyatı teşvik etmiş, erbabını himaye ve taltif etmiş, gerek sefer-i hümayununda, gerekse payitahtta bulunduğu dönemlerde ulema, şura ve üdeba ile beraber olmuş, bundan da büyük bir haz almıştır.³³ Bu tavır ve yaklaşım sayesinde döneminde çok bilim adamı yetişmiş ve hemen her alanda güzel eserler ortaya koymuşlardır.

A. Dînî İlimler:

a) *Fıkıh*: Fıkıh ilminin bu dönemde diğer ilimlerden daha kuvvetli gelişmeye mazhar olduğu görülmektedir. Önceki Osmanlı padişahları, özellikle II. Murad ve Fatih devirlerinde gerek usul-i fıkıh (metodoloji) gerekse bizzat fıkıh konusunda çok değerli çalışmalar yapılmış, bunların bir kısmı Osmanlı medreselerinde okutulmağa başlanmıştır.³⁴ Kanunî devrinde ise bilhassa fıkıh konusunda Ebüsuud Efendi'nin (ö.1574) şahsiyeti hâkimdir. Onun bu sahadaki başarısı örfî uygulama ile şer'î prensipleri uzlaştırmada gösterdiği liyakattir. Bu dönemde yeni fetihlerin doğurduğu çok çeşitli problemleri devletin menfaatlerine ve İslâm'ın prensiplerine uygun bir şekilde çözmesi Ebüsuud'un müstesnâ başarısı ile olmuştur. Onun bu konudaki çalışmaları şeyhülislâm-lığından önceki dönemlerde başlamıştır. Henüz il-yazıcı bulunduğu sırada düzenlediği Üsküp ve Selânik livaları kanunnâmeleri,³⁵ Budin'in fethinden sonra öşrî ve harâcî arazilerin tarif ve statülerinin belirlenmesi hususlarında fetvâ-kanun tarzında yaptığı düzenlemeler şer'î-örfî hukuk arasındaki ahengin mükemmel örnekleridir.

Ebüsuud Efendi'nin yazdığı *Ma'rûzât*'ı ise şer'î hukuk ile padişahın iradesi arasında nasıl bir münasebet olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir. *Ma'rûzât*'ta verilen fetvâlardan bazı dinî konuların padişah fermanı ile sınırlandırılabilceği görülmektedir.³⁶ Ebüsuud Efendi'nin diğer taraftan bazı örfî kanunlara, şer'î prensiplere uygun olmadığı için itiraz ettiği de olmuştur. Devletin örfî vergileri arasında bulunan 'Resm-i hınzır'ın meşru olmadığı konusundaki fetvâsı örnek olarak gösterilebilir.³⁷

33 M. T. Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 142-145; F. Emecen, "Süleyman I", *DİA*, c. 38, s. 72-74.

34 Molla Fenarî'nin (ö.1430) *Fusûlü'l-bedâyi'*i, Molla Hüsrev'in (ö.1480) *Mirkatü'l-usûl, Dürer ve Gurer*'i misal olarak verilebilir.

35 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, London 1973, s. 190.

36 Ebüsuud, "Ma'rûzât", *Millî Tettebbular Mecmuası*, İstanbul 1331, c. I, sy 2, s. 338-46; Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi, *Ma'rûzât*, haz. Pehlül Düzenli, İstanbul 2013, 259s.

37 Heyd, a.g.e., s. 191.

Bu dönemde fıkıh ilminin gelişmesi açısından devrin bilginleri arasında vuku bulan tartışmaların büyük önemi vardır. Para vakfının (vakf-ı nukud) caiz olup-olmayacağı konusunda İmam Birgivî ile Ebüsuud arasındaki görüş farkı çok önemli bir misaldir. Burada samimi, dürüst ancak halkın ve devletin karşı karşıya olduğu problemlerden uzak olan Birgivî'nin para vakfının caiz olmayacağı konusundaki sert tutumu ile toplumun karşılaştığı problemlere çözüm bulmak için uğraşan Ebüsuud'un esnek görüşü ve bu konuda her iki âlimin delil ve görüşlerini ifade etmek üzere yazdıkları risaleler fıkıh ilmine canlılık getirmiştir.³⁸ Keza vakıfların bünyesinde biriken paraların çalıştırılması konusunda Şeyhülislâm İbn Kemâl ve Ebüsuud efendilerin verdikleri fetvâlar ve bunun doğurduğu tartışmalar bu devrin dinî ve fikrî alanındaki canlılığının örnekleridir.³⁹

Ebüsuud Efendi'nin verdiği büyük yekûn tutan fetvâları devrine olduğu kadar daha sonraki hukukî idarî alanlar için açılımlar sağlamıştır.⁴⁰ XVI. asrın çok yönlü bilgini İbn Kemal Kanunî'nin saltanatı başında 1526-1534 tarihleri arasında şeyhülislâmlık yapmış, fıkıh alanında da çeşitli eserler telif etmiş,⁴¹ öğrenciler yetiştirmiştir. İbn Kemal'in çoğu risale olmak üzere yazdığı 200'den fazla eseri⁴² çok çeşitli konuları ihtiva etmektedir. Bu eserler arasında fıkha dair birçok eser ve risale de bilinmektedir. Bunların başında Fetâvâ-yı İbn Kemal'i saymak gerekir. Osmanlı fetvâ mecmualarının ilk mükemmel örneklerinden biri olan ve Türkçe olarak hazırlanmış olan bu fetvâ kitabı dinî-içtimâî meseleler için önemli bir kaynaktır.⁴³ Ayrıca, *Şerh-i Hidâye, Mühimmâtü'l-müftî*

38 J. E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *IJMES*, 10 (1979), s. 298-300; Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara TTK 2003.

39 Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970, s. XXX-XXXVII.

40 Ebüsuud Efendi'nin fetvaları üzerine değişik seviyelerde çalışmalar yapıldı. A. Akgündüz, *Şeyhül-İslâm Ebüssuud Efendi Fetvaları, Fetava-yı Ebüssuud Efendi*, İstanbul 2018; Pehlül Düzenli, *Osmanlı Hukukçusu Ebüsuud Efendi ve Fetvaları*, Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora tezi, Konya 2007;; Y. Fidan, *Ebüssuud'un Fikihî Meseleleri Çözümündeki Metodu*, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora tezi İstanbul 2007; E. Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebüsuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 2006.

41 İbn Kemal'in fikhî eserlerinin kısa değerlendirmesi için bk. E. Kılıçer, "Fıkıhçı Olarak İbn Kemal", *Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara 1986, s. 189-196.

42 N. Atsız, "Kemal Paşa-oğlu'nun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, sy. VI, İstanbul (1966), s. 71-112; sy. VII, İstanbul (1972), s. 83-135. Atsız burada İbn Kemal'in 209 eserinin isimlerini, bulunduğu kütüphaneleri, başlangıç cümlelerini vermektedir.

43 Fetvaları için bk. Ahmet İnandır, *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanunî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat*, İstanbul 2011.

fi'l-furû'î'l-Hanefiyye, el-Îzâh fî şerhi islâhî'l-Vikaye, Eşkalü'l-ferâ'iz gibi fikhî risale ve kitapları sayılabilir.

Kanunî devrinde fıkıh bilgini olarak üzerinde durulması gereken bir diğer kişi ise Halebî İbrahim Efendi (1459-1549)'dir. Halep ve Kahirre'de tahsilden sonra İstanbul'a gelerek vâizlik, imamlık görevlerinde bulunan İbrahim Efendi *Mülteka'l-ebhur* adında Hanefî fıkına göre bir eser telif etmiştir. Yazıldığı andan itibaren çok beğenilen ve Osmanlı kadı ve müftüleri için bir el kitabı olan bu pratik esere otuzdan fazla şerh yazılmış,⁴⁴ çeşitli zamanlarda basılmış, Türkçeye ve bazı Batı dillerine tercümeleri yapılmıştır. Eserin başarısı Hanefî fıkı ile Osmanlı uygulamasını en iyi şekilde uzlaştırmış olmasıdır.

b) *Tefsir*: Kur'an-ı Kerim ayetlerini anlamını verme, açıklama, yorumlama ilmi olan tefsir alanında İslâm dünyasında Asr-ı Saâdet'den başlayarak pek çok tefsirler meydana getirilmiş, bu konuda çeşitli ekoller teşekkül etmiştir. Bu dönemde tefsir alanında yapılan çalışmalar müstakil *Kur'an* tefsirleri, tercümeler, tefsirlere yapılan şerhler, haşiye-ler, talikatlar ve tefsir metodolojisine (usul-i tefsir) dair eserler şeklinde birkaç grupta toplanabilir. Kanunî devrinde çeşitli türlerde eserler verilmiş olmakla birlikte, daha önceki Osmanlı padişahları döneminde olduğu gibi, bu dönemde de şerh ve haşiye çalışmaları çoğunluğu teşkil etmektedir.

Müstakil Kur'an tefsirleri konusunda başlıca iki eser zikredilebilir:

İrşâdü'l-aklî's-selîm ilâ Mezâye'l-kitâbi'l-kerîm: Ebüsuud Efendi'nin bu mükemmel eseri ona haklı olarak büyük ün sağlamıştır. Bu eser için birçok âlim *Keşşâf* ve Beyzâvî tefsirleri ayarında hatta onlardaki hataları düzeltme ve her ikisinin güzelliklerini bir araya getirmesi bakımından daha üstün olduğunu söylemişlerdir.

Ebüsuud Efendi, tefsirinin dibacesinde kendinden önceki ulemanın Kur'an'a ve tefsirine büyük hizmetler yaptıklarını özellikle *Keşşâf*⁴⁵ ve *Envârü't-tenzîl*⁴⁶ bunlar arasında en meşhurları olduğunu bu iki tefsirin inceliklerinden istifade ederek yeni bir eser kaleme aldığını söylemektedir. Böylece Ebüsuud Efendi, *Keşşâf* ve *Envârü't-tenzîl*'i esas tutmuş, bunlara yeni yorumlar ekleyerek birçok noktada onları

44 Halebî'nin hayatı ve *Mülteka* için bk. Şükrü Selim Has. *A Study of Ibrahim al-Halebi with Special Reference to the Multaqa*, Doktora Tezi, University of Edinburgh, 1981, 417 s; amlf, "Mülteka'l-ebhur", *DİA*, c. 31, s. 549-52; şerhleri listesi için bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, s. 183-184.

45 *Keşşâf*, Mahmud Zemaşerî'nin (ö.1144) Kur'an tefsiridir. Çok meşhur olan bu tefsir, Osmanlı medreselerinde asırlarca okunmuştur.

46 *Envârü't-tenzîl ve esrâtü't-te'vîl*. Kadı Beyzâvî'nin (öl. 1291) ünlü tefsiri

geçmiştir. Böylece uzun zamandan beri bu alanda görülen durgunluğa yeni bir canlılık getirmiştir. Daha sonra bu esere haşiyeler yazılmış, yer yer diğer eserlerle mukayesesi yapılmıştır. Osmanlı medreselerinde okutulmuştur.⁴⁷ Ebüsuud Efendi tefsirinin birinci kısmını yazıp 1564'te Kanunî'ye takdim etmesi üzerine şeyhülislâmlık maaşı günde beş yüz akçeye, bir yıl sonra tefsirini tamamlayarak takdim ettiği zaman ise maaşı günde altı yüz akçeye çıkarılmıştır.⁴⁸

Tefsîrü'l-Kur'an: İbn Kemal'in Kur'an'ın Saffât suresine kadar gelen tefsiri Osmanlılar zamanında yazılan en mükemmel tefsirlerden biridir. İbn Kemal daha önce yazılmış tefsirlerden yararlanmış olmakla birlikte ifade kabiliyeti üslubu, kendine has metodu ile birçok yenilik getirmiştir.⁴⁹ Tefsirinde yardımcı ilimlerden geniş ölçüde yararlanmıştır.⁵⁰ İbn Kemal ayrıca *Keşşâf* ve *Beyzâvî tefsirine* haşiyeler yazmıştır.

Kanunî devrinde birçok bilginin başta *Beyzâvî Tefsiri* olmak üzere çeşitli tefsir kitaplarına şerh ve haşiyeler yazdıkları bilinmekte olup bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir.

Şeyhzâde Muhyiddin (ö.1543): Şeyhzâde'nin *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl ve esrârî't-te'vîl* isimli çalışması Beyzâvî tefsirine yazılan hâşiyelerin en hacimli ve faydalısı olduğunu Kâtip Çelebi söylemektedir.⁵¹ İzmitli olan ve İstanbul'da tanınmış hocalardan ders almış olan Şeyhzâde'nin tefsiri birkaç kere yayınlanmıştır.⁵²

Bedreddin el-Gazzî: *et-Teysîr fi't-tefsîr. Tefsîrü'l-Gazzî* olarak da tanınan eser *Kur'ân-ı Kerîm*'in manzum tefsiridir. Müellif kitabın sonunda tefsirini önce 60.000 beyit olarak yazdığını, ardından yirmişer bin beyitlik iki genişletme çalışmasıyla 100.000 beyte tamamladığını kaydeder. Sonra eserini nesre çevirerek yer yer itirazlara cevaplar verdiği yarı manzum Kur'ân tefsirini yazmıştır, 1555'te tamamlanan eserin müellif hattı nüshasının II, III, IV, V, VII. X ve XI. ciltleri Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁵³

47 Ebüsuud Efendi'nin tefsiri ve metodu için bk. A. Aydemir, *Ebüsuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara 1968; S. Ateş, "İrşâdü'l-aklî's-selîm", *DİA*, c. 22, s. 456-58.

48 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 176-77.

49 Bilgi için bk. M. Kılıç, "İbn Kemal'in Tefsirdeki Metodu", *Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ankara 1986, s. 155-165.

50 Ö. N. Bilmen, *Tabakatü'l-müfessirin*, II, 635-39.

51 Bilmen, II, 643; *Osmanlı Müellifleri*, I, 334.

52 E. Baş, "Şeyhzâde", *DİA*, c. 39, s. 97-98.

53 F. Çollak, C. Akpınar, "Gazzî, Bedreddin", *DİA*, c. 13, s. 537-39; Bilmen, II, 645. Din bilginleri, mananın nazm uğruna kaybolacağı endişesiyle manzum tefsirleri pek uygun görmemişlerdir.

Bu devirdeki tefsir çalışmaları arasında, Yusuf Sinanüddin'in Beyzâvî tefsirine mükemmel bir haşiyesi bulunmakta olup, bu haşiyeye sebebiyle "Muhaşşî" lakabını almıştır.⁵⁴ Atûfî Hayreddin (ö.1541)'in *Tefsîr-i Beyzâvî hâşiyesi*, *Tefsîr-i Keşşâf haşiyesi* adıyla iki haşiyesi bulunmaktadır.⁵⁵ Fenarîzâde Muhyiddin'in tamamlanmış bir Kur'an tefsiri bulunmaktadır.⁵⁶ Birgivî Mehmed Efendi'nin *Tefsîru sûreti'l-Bakara* adıyla tamamlanmamış bir Kur'an tefsiri bulunmaktadır.⁵⁷ Kınalızâde Ali Efendi (ö.1572)'nin *Hâşiyeye 'alâ Envârî't-tenzîl; Hâşiyeye 'ale'l-Keşşâf* adlarıyla tefsire dair iki eseri bulunmaktadır.⁵⁸ Bunlardan başka daha birçok bilgin bu dönemde *Beyzâvî* ve *Keşşâf* tefsirlerine haşiyeler yazmışlardır.⁵⁹

c) *Hadis İlmi*: İslâm dünyasında gelişmesini erken tamamlayan ilim Hadis olmuş bu alanda yapılan çalışmalar diğer dinî ilimler ve biyografik eserler için çok faydalı olmuştur. Osmanlılar'da başlangıçtan beri Hadis ilmine değer verilmiştir. Kanunî, Süleymaniye Külliyesinde Dârülhadis'i bütün eğitim müesseselerinin en yükseği olarak düzenlemiş ve bu üstünlüğü sonuna kadar devam etmiştir.⁶⁰ Bu dönemde hadis ilmine dair çeşitli eserler telef edilmiştir. Ancak bunlar, alanında yenilik getirecek eserler olmaktan ziyade çeşitli usullerde yapılan derlemelerden ibarettir.

Pek çok konuda eser yazmış olan İbn Kemal'in Hadis'e dair de çeşitli risaleleri bulunmaktadır.⁶¹ Devrin tanınmış âlimlerinden Hayreddin Atûfî'nin,⁶² İmam Birgivî'nin,⁶³ Şeyh Bâlî Efendi'nin⁶⁴ de bu konuda eserleri bulunmaktadır.

54 Ataî, s. 248-251; M. İpşirli, "Anadolu Kadiaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilatı Bakımından Önemi", *İTED*, VIII (1984), s. 205-218; E. S. Kaya, "Sinan Efendi", *DİA*, c. 37, s. 228-29.

55 Bilmen, II, 642-3; *Sicill-i Osmani*, II, 314; İ. L. Çakan, "Atûfî, Hayreddin Hızır", *DİA*, c. 4, s. 99-100.

56 *Osmanlı Müellifleri*, II, 18; Bilmen, II, 644.

57 *Tefsîru sûreti'l-Bakara*, Yaşar Düzenli tarafından Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanmıştır, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1989; Bilmen, II, 650-651.

58 H. Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", *DİA*, c. 25, s. 416-17.

59 Osmanlılar döneminde Kadı Beyzâvî Tefsiri'ne yazılan 71 haşiyeye ve talikat için bk. *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 334-336.

60 Mehdi Çiftçi, *Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII. asırlar)*, İstanbul 2013.

61 S. Cihan "Osmanlı Devri'nde Türk Hadisçileri", *İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1977, II, s. 158-159.

62 S. Cihan, "Hayreddin Hızır b. Mahmud b. Ömer el-Atûfî Kastamonî ve Hadis Eserleri", *İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, III, 65-71.

63 *Osmanlı Müellifleri*, I, 253-256.

64 *Kezâ*, I, s. 42.

Bu sırada *Kırk Hadis* tercümesi veya şerhi türünde yapılan çalışmalar arasında Emir Muhaddis'in (ö.1544), Fuzûlî'nin (ö.1556), Nev'î'nin (ö.1569) *Kırk Hadis* tercümelerini, Merdûmî'nin (ö.1564) *Tuhfetü'l-İslâm* adlı *Kırk Hadis*'ini⁶⁵ ayrıca Cemal Halvetî'nin Şerhu *Erba'în Hadis-i Kudsi* ve Şerhu *Erbâ'în Hadis-i Nebvî* adlı derlemelerini saymak mümkündür.⁶⁶

B. Sosyal İlimler:

a) *Ahlak İlmi*: Kanunî devrinde ahlak konusunda oldukça önemli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bunlar esas itibariyle İslâm dünyasında daha önce yazılmış eserlerden istifade ile meydana getirilmiş ancak birçok yeni fikir ve konuları farklı usullerle ele alan teliflerdir.

Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572), medreseden yetişerek çeşitli yerlerde müderrislik ve kadılık yapmış, bu arada Şam, Kahire, Bursa ve İstanbul'da kadılıklarda bulunarak Anadolu kadiaskerliğine kadar yükselmiştir. Ahlak, tefsir, heyet, fıkıh alanlarında derin bilgi sahibi idi. Kınalızâde'ye şöhretini sağlayan *Ahlâk-ı Alâî*'dir. Eser 1564'de Şam beylerbeyisi Ali Paşa adına telif edilmiştir. İslâm dünyasında daha önce yazılmış *Ahlâk-ı Nasırî*, *Ahlâk-ı Celâli*, *Ahlâk-ı Muhsinî*, *Eyyühe'l-veled* gibi ahlak kitaplarından derlenen bilgilerin yanında müellif kendi görüşlerini de ifade ettiğinden eser orijinal bir mahiyet kazanmıştır. Ali Efendi ahlâkî bir ilim olarak kabul etmiş, bazı temel davranışlar üzerinde durmuştur. Kitabı bab, fasl, makam tarzında bölümlere ayırmış, *Ahlâk-ı Nasırî*'nin taksimâtını takip etmiştir.

Eserde ahlâk ilminin tarifi, esasları, taksimi, iyilik ve kötülükler, adalet, ev idaresi, aile huzuru ve terbiyesi, çok evlilik ve mahzurları incelenmiş, son bölümde devlet idaresi, devlet başkanının sıfat ve yetkileri üzerinde durulmuş, birçok tarihi misaller verilmiştir. Ağır bir dille yazılmış olan eserin birçok yazma nüshaları bulunmaktadır. 1248 (1833)'de Bulak'ta basılmıştır.⁶⁷

Birgivî (1522-1573) Balıkesir'de doğan, ilk tahsilinden sonra İstanbul'a gelerek Müeyyedzâde'ye intisab etmiş, çeşitli görevlerde bulunmuş, değişik konularda eserler yazmıştır. Hayatının sonlarını, II. Selim'in hocası Atâullah Efendi'nin Birgi'de yaptırdığı medresede öğretim ve vaaz ile geçirmiştir.

65 Kırk Hadis derleyen bu kişilerin hayatları ve eserleri için bk. A. Karahan, *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis Toplama, Tercüme ve şerhleri*, İstanbul 1954, s. 162-173.

66 Osmanlı Müellifleri, I, 51-52.

67 A. S. Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlak-ı Alâî*, İstanbul 2005.; M. A. Aynî, *Türk Ahlakçıları*, İstanbul 1939, s. 77-104; A. A. Adıvar, "Kınalızâde", İA, c. VI, 709-711.

Birgivî'nin Türk fikir hayatında önemli bir yeri bulunmaktadır. Savunduğu fikirler, yazdığı eserler, vaazları kendi döneminde canlı bir ilmî tartışma ortamı meydana getirdiği gibi kendisinden sonra da tesiri devam etmiştir. İbn Teymiye'nin (ö.1328) görüşlerine benzer fikirleri savunan Birgivî, bid'atların karşısına çıkmış, bu arada yüzyıllardan beri Osmanlı toplumunda yerleşmiş örf-âdet ve uygulamayı gerçek İslâm'dan uzaklaşma olarak nitelemiştir. Birgivî, akaid, kelâm, ahlak konusunda İmam Gazalî'nin (ö.1111) büyük ölçüde tesiri altında kalmış, görüşlerini benimsemiştir.

Birgivî yazdığı eserlerde ileri sürdüğü fikirlerde idealist bir ilim adamı olarak görülmektedir. Nitekim Ebüsuud Efendi ile para vakfı konusundaki tartışmasında bu durum fark edilmektedir. Birgivî'nin tutumunu, fikirlerini, eserlerini inceleyen Kâtip Çelebi onun şer'î ilimleri iyiden iyiye inceleyen, hakikati bulma yolunda çabalayan, kuvvetli mantık sahibi olduğunu ancak örf ve adetleri hiçe saydığını, tarih okumadığını yazmaktadır.⁶⁸ Birgivî'nin görüş ve fikirleri, gerçek mecrasından saptırılarak XVIII. asırda Kadızâdeler hareketinde etkili olmuştur.⁶⁹

Birgivî'nin eserleri içerisinde en çok yankı uyandıranı *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* adlı ahlâkî-tasavvufî eseri olmuştur. Oldukça sade bir Arapça ile yazılan bu esere daha sonraki Osmanlı uleması tarafından şerhler yazılmış, Türkçeye tercümesi yapılmıştır. Bu şerhler içerisinde en önemlisi Konyalı Hadimî'nin (ö.1762) *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî şerhi't-tarîkati'l-Muhammediyye* adlı iki ciltlik şerhidir.⁷⁰

Tarikat-ı Muhammediyye üç bölüm olarak tanzim edilmiş, bölümler içerisinde, insanların davranışlarını *Kur'an* ve *Sünnet*'e uydurmanın önemi, bid'atin manası, önemi, bid'atlerden kaçınma, iyi ve kötü bid'atler; ilmin üstünlüğü, günah kavramı, ahlak, iyi ve kötü huylar; kibir, tevazu, riya, haset, kin vb. konuları ele alarak bunları ayet ve hadislerle çok samimî ve etkileyici bir üslupla incelemiştir.⁷¹ Birgivî'nin ayrıca gramer, tefsir, hadis, fıkıh konularında eserleri bulunmaktadır.⁷²

Celalzâde Mustafa Çelebi'nin (ö.1567) *Mevâhibü'l-Hallâk ve merâtibü'l-ahlâk* adlı bir ahlâk kitabı bulunmaktadır. Eser klasik ahlâk

68 Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-Hakk fî ihtiyârî'l-ehakk*, haz. O. Şaik Gökyay, İstanbul 1972, s. 104-106.

69 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1973, III/1, 354-366.

70 İstanbul 1290, I-II, 660 ve 743 sayfa.

71 *Tarikat-ı Muhammediyye*'nin muhtevası için bk. M. A. Aynî, *Türk Ahlakçıları*, s. 122-150; Huriye Martı, "et-Tarikatü'l-Muhammediyye", *DİA*, c. 40, s. 106-108.

72 Kısa hayatı ve eserleri için bk. E. Yüksel, "Birgivi" *DİA*, c. 6, s. 191-194.

kitaplarından farklı bir tarzda düzenlenmiştir. Müellif altı bölüm halinde düzenlediği eserine önce Allah'ın doksan dokuz ismi ile başlamış, sonunda ise doğruluğu herkesçe kabul edilen öğütler ve hikmetli sözler vermiştir.⁷³

Abdüllatif b. Durmuş'un (Abdüllatif Karamanî) *Âdâbü'l-Menâzil* adlı Türkçe eserinde bilhassa ev kadınının vasıfları, eşlerin birbirlerine karşı vazifeleri işlenmiş, bu konuda büyük bir eksikliğin olduğunu, giderilmesi için kendi hanımının da tavsiyelerine uyarak bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir. Kitapta ayrıca esnafın durumu, topluma hizmet, yemek adabı gibi hususlarda incelenmiştir.⁷⁴

Sururî Çelebi (ö.1562), Kanunî devrinin birçok eser veren velut bilgin ve ediplerinden olup Karaman'da, Şehzâde Mustafa'nın maiyetinde bulunmuş, şehzâdenin yetişmesi ve okuması için Seyyid Ali Hemadanî'nin *Zahiretü'l-Mülûk*'ünü Türkçeye tercüme etmiştir. On bölüm halinde düzenlenen eserde, iman, güzel ahlak, ailenin uyması gereken prensipler, saltanat, ülke idaresi, adalet, iyi ve kötü huylar üzerinde durulmuştur. Sururî, ayrıca *Mesnevî*, *Bostan*, Gülistan üzerine yazmış olduğu şerhlerle bu dönemde ahlak ilmi alanında önemli çalışmalar yapmıştır.⁷⁵

Celâlzâde Salih Çelebi (ö.1565), Cemâleddin Muhammed Avfî'nin aslı Farsça olan eserini *Tercüme-i Cevâmiu'l-hikâyât ve levâmiu'r-rivâyât* adıyla Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid'in isteği üzerine Türkçeye çevirmiştir. Ahlâka dair olan eserde yer yer konulara uygun hikâyeler de anlatılmıştır.⁷⁶ XVI. yüzyıl müellif ve idarecilerinden Ebülfazl Mehmed Efendi (ö.1579), Hüseyin Kâşif Vâ'iz'in (ö.1505) *Ahlâk-ı Muhsinî*'sini tercüme etmiştir. Kırk bölüm halinde düzenlenen eserde oldukça sade bir dil kullanılmıştır.⁷⁷

b) *İdare ve Siyasete Dair Eserler*: Kanunî devrinde idare ve siyaset ilmi bakımından da önemli sayılabilecek çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında Lutfi Paşa'nın⁷⁸ (ö.1564), Dede Efendi'nin (ö.1567) çalışmaları zikredilebilir.

73 M. A. Aynî, *Türk Ahlakçıları*, İstanbul 1939, s. 152-174.

74 Osmanlı Müellifleri, I, 130, M. A. Aynî, s. 175-204; H. Erdem, "Abdüllatif Karamanî", *DİA*, c. 1, s. 256.

75 A. Aynî, *Türk Ahlakçıları*, s. 226-242; Ö. F. Akün, "Sürûrî", *İA*, c. II, s. 249-250.

76 Üç ciltten meydana gelen tercümenin Süleymaniye (Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 603), Topkapı Sarayı Müzesi (Revan, nr. 1086), Nuruosmaniye ve Millet kütüphanelerinde nüshaları mevcuttur, "Celalzâde Salih Çelebi", *DİA*, c. 7, s. 262-64. *Osmanlı Müellifleri*, II, 278-280; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 436-437.

77 Atâî, s. 189; M. A. Aynî, *Türk Ahlakçıları*, s. 205-225.

78 T. Gökbilgin, "Lutfi Paşa", *İA*, c. VII, s. 86-101.

Lutfi Paşa, II. Bayezid'in saltanatı (1481-1512) ortalarında Endrun'da iyi bir tahsil görmüş, birçok eser telif etmiştir. *Halâşü'l-ümme fi ma 'rifeti'l-e'imme* Lutfi Paşa'nın Osmanlı hilâfetine meşruiyetini ve geniş kitleler tarafından kabul edildiğini ispat için yazdığı Arapça bir risâle olup, alanında çok önemli bir eserdir. Yaşadığı dönemde, halifenin Kureyş'ten olmasıyla ilgili "*El-Eimmetü min Kureyşin*" hadisine dayanarak Osmanlı padişahlarının hilâfetine meşruiyetinin tartışılması üzerine Lutfi Paşa bu hadisin mevzû olduğunu, böyle olmasa bile bu makamı dirayetle temsil eden Osmanlı padişahları için geçerli olamayacağını çeşitli delillerle ispata çalışır. Uzun süre kıymeti fark edilmeyen eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Revan Köşkü, nr. 644) ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. 2876, 2877) biri Farsça, diğeri Arapça ve satır arası Türkçe çevirili olmak üzere nüshaları bulunmaktadır. Bu eseri hazırlarken incelediği kaynakları kitabın başında sıralamaktadır. Osmanlı padişahlarının meşruiyetlerini çeşitli deliller ortaya koyarak ispatlamaya çalışmaktadır.⁷⁹

Lutfi Paşa'nın Osmanlı teşkilâtına dair Âsafnâme'si Osmanlı döneminde kaleme alınan siyasetnâme türünün ilk örneklerinden biridir. Eser bir vezîriâzâmın kaleminden çıkmış bulunması sebebiyle de dikkat çekmiş ve benzerlerine örnek teşkil etmiştir. Sahip olduğu devlet tecrübesine dayanarak kaleme aldığı eseri dört bölüm halinde düzenlemiş, bölümler içerisinde veziriazâmların vasıfları, padişah ve halkla olan münasebetleri, kara ve deniz seferleri, gelir ve giderin düzenlenmesi, halkın ahvali ve alınan vergiler üzerinde durmuştur. Eser çok ilgi görerek birkaç kere basılmış, Almancaya tercüme edilmiştir.⁸⁰

Asıl ismi İbrahim Kemaleddin olan ve Dede Cöngi, Kara Dede lakaplarıyla meşhur olan Osmanlı âlimi Amasyalıdır. Başlangıçta sanatla meşgul iken sonradan ilim tahsil edip çeşitli eserler telif etmiştir. Fıkıh, gramer, idare ve siyasete dair çeşitli eserler yazmıştır. 1567'de İstanbul'da vefat etmiştir.⁸¹ *Es-Siyâsetü's-ş-şeriyye* adlı Arapça eseri *Siyâsetnâme* adıyla Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi tarafından serbest bir

79 Bu konuda Yüksek Lisans tezi yapılmış, makale yazılmıştır. H. A. R. Gibb, "Lutfi Paşa on the Ottoman Caliphate, *Oriens*", Leiden 1962, s. 287-295; "Sadriâzam Lutfi Paşa ve Osmanlı Hilâfeti", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, 1987-1988, s. 27-54.

80 Mübahat Kütükoğlu eserin tenkitli neşrini yapmıştır. ("Lutfi Paşa Âsafnâmesi", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 49-99); A. Uğur, "Asafnâme-i Vezir Lutfi Paşa", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, (1980), s. 243-258.

81 Hayatı ve eserleri için bk. Atâî, s. 119-120; *Osmanlı Müellifleri*, I, 305.

tercümesi yapılmış ve h.1275'de İstanbul'da basılmıştır.⁸² Dede Efendi'nin *Siyâsetnâme*'sinde amme ve cezâ hukuku alanında ileri sürdüğü fikirler genellikle el-Mâverdi'nin *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*'si, İbn Teymiye'nin *Es-Siyâsetü's-şer'îyye*'sinden ve bu konudaki diğer eserlerden alınmış, yer yer müellif kendi görüş ve yorumlarını eklemiştir.⁸³ Ahlak kitapları arasında zikredilen Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Ala'î*'si Surûrî Çelebi'nin ve Celâlzâde Salih Çelebi'nin tercümeleri ahlakî bilgilerin yanında siyâsî ve idarî bilgileri ve ihtiva etmektedir.⁸⁴

c) *Coğrafya ve Denizcilikle İlgili Eserler*: Türkler, XVI. asırda deniz coğrafyacılığında görülmemiş bir hamle yapmışlardır. Doğu seferlerine ağırlık veren Yavuz Sultan Selim'in tersaneyi 300 adet gemi ile donatmak istemesi,⁸⁵ Kanunî Sultan Süleyman'ın Avrupa'dan gelebilecek bir tehlikeye karşı bütün deniz gücünü birleştirerek 1533'de Cezayir beylerbeyliğini teşkil edip başına Barbaros Hayreddin Paşa'yı getirmesi,⁸⁶ Güney'de Habeş ve Basra eyâletlerinin teşkili⁸⁷ bu asırda denizciliğe ve coğrafyaya verilen önemin bir örneğidir. Hükümdarların bu tutumu bu sahalarda değerli uzmanların yetişmesine, eserler yazılmasına sebep olmuştur. Bunlar arasında bilhassa Pîrî Reis ve Seydî Ali Reis'i sayabiliriz.

Pîrî Reis (ö.1553) büyük bir Türk denizcisi, coğrafyacısı ve haritacısı olup denizci bir aileden gelmektedir. Kuzey Afrika ve Mısır'da

82 Minkarizâde Mevlânâ Dede, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Ârif, İstanbul 1275.

83 Geniş bilgi için bk. Uriel Heyd, s. 198-199.

84 Ahlak kitapları ve siyasetnâmeler konusunda bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Siyasete Müteallık Âsâr-ı İslâmiyye*, İstanbul 1332; A. S. Levend, "Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1963; A. S. Levend, "Siyâsetnâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1962.

85 "Bir gün Sultan Selim Han merhum... Kemalpaşazâde merhuma demiş ki 'Tersaneyi üç yüz adet yaptırmak isterim, tâ ki Galata Hisarı'ndan Kağıthane'ye dek olmak gerek' diyü buyurmuş, 'Niyyetim Feth-i Efrencdir' diyü buyurdukda merhum Monla dahi 'Şevketlü Padişahım, siz bir şehirde mukimsiz ki anın velini'meti bahrdır, emin olmayanca gemi gelmez, gemi gelmeyince İstanbul ma'mûr olmaz' diyü buyurmuşlar", Lutfi Paşa, *Âsafnâme*, haz. M. Kütükoğlu, İstanbul 1991, s. 31-32.

86 İdris Bostan, "Kanunî ve Osmanlıların Akdeniz Siyaseti", *Osmanlılar ve Deniz: Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler*, İstanbul 2007, s. 13-18; amlf, "Osmanlı Donanmasında Kürekçi Temini ve 958 (1551) Tarihli Kürekçi Defterleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37 (2001-2002), [Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı], s. 59-76.

87 Salih Özbaran, "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticâret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 31 (1977), s. 65-146; M. H. Mughul, *Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri 1517-1538*, İstanbul 1974.

bulunmuş, Yavuz Sultan Selim ve Barbaros'un seferlerine katılmış, Makbul İbrahim Paşa'ya Mısır yolculuğunda rehberlik etmiştir. Engin bir bilgiye, meraka sahip olan bu büyük denizci haksız bir suçlama yüzünden 1553'te idam edilmiştir. Onun önemi ve büyüklüğü denizcilikteki başarıları yanında yazdığı eserlerden ve haritalardan gelmektedir.

Pîrî Reis, birincisi 1513'te, ikincisi 1529'da çizdiği iki dünya haritası ve 1526'da yeniden telif edilip, temize çekilmiş olarak Kanunî'ye takdim ettiği iki yüzden fazla haritayı ihtiva eden *Kitâb-ı Bahriyye*'si⁸⁸ ile sadece Osmanlı değil dünya denizciliğine ve deniz haritacılığına iz bırakmış büyük bir Türk denizcisidir.⁸⁹

Eserde med ve cezr olayı, limanların durumu, iskeleler, fırtınaların tarifi, rüzgârların çeşitleri, pusula ve haritalar hakkında bilgiler vermekte, dünyanın küre şeklinde olduğunu Pîrî Reis belirtmektedir. Bu durumu ile kitap tam bir *portolano* olup, Pîrî Reis kendinden önce yazılan eserlerden faydalanmıştır.

Pîrî Reis tarafından yapılmış dünya harita parçası bulunmaktadır. Bunlardan Pîrî Reis'in bizzat imzasını taşıyan birinci haritanın⁹⁰ Kristof Kolomb'un 1498'de çizdiği bugün elimizde bulunmayan dünya haritasının bir kopyası olduğu tahmin edilmektedir. Bu harita 1527'de, Yavuz Sultan Selim'e takdim edilmiştir. Harita Yusuf Akçura'nın açıklamalarıyla 1935'te İstanbul'da basılmıştır. Bu notlarda Akçura, Pîrî Reis'in harita üzerinde verdiği bilgileri aktarmaktadır. Bu harita İspanya ve Doğu Afrika'yı, Atlas Okyanusu ile Amerika'nın doğu sahillerini göstermektedir. Haritada Avrupa ve Afrika sahillerinin ve çevredeki adaların sıhhatli çizilmiş olması Pîrî Reis'in çeşitli haritaları, keşifleri takip eden bir kişi olduğunu göstermektedir.

Ali Reis'in Hindistan seferi sırasında yazmağa başladığı ve İstanbul'da 1557'de tamamladığı diğer önemli eseri ise *Mir'âtü'l-memâlik*'tir.⁹¹ Ali Reis Edirne'de bulunan Kanunî'nin huzuruna çıkarak başından geçen Hint macerâsını anlatmış, görüştüğü Müslüman hükümdar ve beylerden getirdiği mektupları Kanunî'ye takdim etmiş, bu durum hükümdarın ve Sadrazam Rüstem Paşa'nın memnuniyetini mucip olmuş

88 Eser Fevzi Kurtoglu ve Haydar Alpagut'un geniş bir girişi ile TTK tarafından Ankara 1935'de yayınlanmıştır.

89 İ. Bostan, "Pîrî Reis", *DİA*, c. 34, s. 283-85; F. Sarıcaoğlu, "Kitab-ı Bahriyye", *DİA*, c. 26, s. 72-75.

90 TSMK, Yeni K. nr. 1633.

91 Pîrî Reis'in hayatı ve eserleri için bk. A. Afet İnan, *Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1983; A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970, s. 73-76; F. Ezgü, "Pîrî Reis", *İA*, c. IX, s. 561-565.

ve iltifâta nail olmuştur. Kendisine 80 akça ile Dergâh-ı Âlî müteferrika-lığı verilmiştir. Süveyş kaptanlığına tayininden itibaren başından geçen olayların hikâye edildiği bu eserde Ali Reis⁹² geçtiği memleketler, tanıştığı hükümdarlar ve şahit olduğu vakalar hakkında bilgi vermektedir. *Mir'at*⁹³ Necib Âsım'ın bir mukaddemesi ile yayınlanmıştır.⁹⁴

Seydî Ali Reis'in astronomiye dair *Hulâsatü'l-hey'e* adlı eseri esas itibariyle Ali Kuşçu'nun Fethiye'sinden tercümedir. Ancak kendisi bazı ilâvelerde bulunmuştur. Müellif Halep'te bulunduğu sırada Hamdullah b. Şeyh Cemalettin'den astronomi ve matematik okumuş, hocasının teşviki ile Türkçeye bu eseri kazandırmıştır.⁹⁵

Ali Reis'in bir diğer eseri de *Mir'at-ı kâ'inât*' dir. Bu eseri çeşitli Arapça ve Farsça konu ile eserlerden derleyerek yazmıştır. Bu eserinde us-turlabın yapılışı, kullanılışını, güneşin yüksekliğini, yıldızların yerleri, kıblenin ve namaz vakitlerinin belirlenmesi gibi konuları işlemiştir.⁹⁶

Kanunî devrinin bir diğer coğrafyacısı olan Hacı Ahmed'in hem harita hem de ülkeler coğrafyası hakkında çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Fas'ta tahsil gören, bir süre Avrupa'da esir kalan bu vesile ile Batılı eserleri inceleme fırsatı bulan müellif, cihan padişahı Sultan Süleyman'ın dili Türkçe olduğu için eserini bu dilde telif ettiğini belirtmektedir. Tunuslu Hacı Ahmed'in haritasından Adnan Adıvar,⁹⁷ ülkeler coğrafyasına dair eserinden ise B. H. Şehsuvaroğlu bahsetmektedir.⁹⁸

Seydî Ali Reis eserini yazmadan önce birçok tecrübeli denizci ile görüşüğünü, denizcilikle ilgili eserleri okuduğunu, onlardan istifade ile *Muhit*'i yazdığını söylemektedir. Kâtib Çelebi *Cihannümâ*'yı yazar-ken özellikle doğudaki adalar için *Muhit*'ten istifade etmiştir.

C. Tıp ve Müsbet İlimler:

a) *Tıp*: Tıp ve ona bağlı ilimler İslâm dünyasında başlangıçtan beri rağbet görmüştür. Hz. Peygamber'in bir hadisinde "İlim ikidir, biri tıp ilmi, diğeri din ilmidir" buyurması bu sahada çalışacaklara teşvik

92 TSMK, Revan nr. 1643; Nuruosmaniye Ktb. Nr. 2948.

93 Batı dillerine yapılan kısmî tercümeler için bk. A. Adıvar, s. 77.

94 Seydi Ali Reis, *Mirat-ı Memâlik*, İstanbul 1313.

95 Adıvar, *a.g.e.*, s. 79.

96 Ş. Turan, "Seydi Ali Reis", *İA*, c. X, s. 530; M. Ak, "Seydi Ali Reis", *DİA*, c. 37, s. 21-24.

97 A. Adıvar, s. 80-81. Adıvar bu müelliften önce Hacı Mehmet fakat sonra Hacı Ahmed olarak bahsetmektedir.

98 B. H. Şehsuvaroğlu, "Kanunî Devrinde Yazılmış ve Şimdiye Kadar Bilinmeyen Bir Coğrafya Kitabı", *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 207-225.

unsuru olmuştur. İslâm dünyasında pek çok tabip yetişmiş, bunlar hangi dilde olursa olsun, kendilerinden önceki literatürü okumak, bilgi edinmek için çaba sarf etmişlerdir. Selçuklular döneminde tıp ilimlerinin hayli ileri seviyede olduğu yazılan eserlerden bilhassa o dönemde açılan hastanelerden anlaşılmaktadır. Osmanlılar cemiyet hayatında önemli yeri olan tıp ilminde bigâne kalmamışlardır. İlk sultanlar döneminde bu ihtiyacın nasıl karşılandığına dair bilgilerimiz yetersizdir.⁹⁹

II. Murad, özellikle Fatih ve II. Bayezid zamanında tababet ve eczacılığın fevkalade gelişmeye mazhar olduğu görülmektedir. Tıp ilminin pek çok dalında tercüme ve telif eserler meydana getirilmiştir. Osmanlı sultanları ve şehzâdelerinin tabiplere karşı lütufkâr tutumu yüksek ücretler vermeleri, ihsan ve iltifatlarda bulunmaları Doğu ve Batı dünyasından birçok tabibin Osmanlı ülkesine adeta akın etmesine sebep olmuştur.¹⁰⁰ Bu tabipler Anadolu'nun henüz Osmanlı hâkimiyetine girmemiş olan bölgelerinden Akkoyunlu, Timurlu Türk devletlerinden, Arap dünyasından ve bilhassa Batı'da İtalya şehirlerinden geldiği bilinmektedir. Milletlerarası geçerliliğe sahip olan tıp mensupları dilleri ve dinleri ne olursa olsun her zaman rağbet görüyorlardı. Batı dünyasından Osmanlı'ya gelen Hristiyan ve Yahudi tabipler az değildi. Ancak bunlardan bazılarının gerçekte tabip olmadıkları halde sahtekârlık yaptıkları tespit ediliyor ve cezalandırılıyordu.

Kanunî devrine gelindiğinde tıp ilminin belli bir standarta kavuştuğu ve biri İstanbul'da Fatih Darüşşifası, diğeri II. Bayezid'in Edirne Darüşşifası olmak üzere yüksek seviyede iki tıp kurumunun bulunması gerek nazarı gerekse tatbikat bakımından çok önemli bir gelişmeyi temsil etmektedir. Kanunî devrinde ise bunlara yenileri eklenmiştir:

Manisa Darüşşifası: Kanunî Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa Sultan (ö.1534) hayır ve hasenata çok önem veren siyasetten uzak kalmayı tercih eden bir kişiliğe sahipti.¹⁰¹ Onun Manisa'da inşa ettirdiği külliye, cami, medrese, mektep, imaret, darüşşifa ve bir hamamdan oluşmaktadır.¹⁰² Vakfiyesi 929 (1528) tarihli olduğu bildirilmekte, İ. H. Konyalı, Darüşşifa'nın kitabesine dayanarak tarihini 945 (1538) şeklinde tespit etmiştir.¹⁰³ Bu durumda ölümünden sonra oğlu tarafından, annesi

99 İnalçık, *The Ottoman Empire Classical Age*, s. 89.

100 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1964, II, 597-8.

101 Ç. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980, s. 29-30.

102 C. Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976, s. 615.

103 İ. H. Konyalı, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969), s. 59.

adına yapılmış olması muhtemeldir. Darüşşifa'nın teşkilâtı hakkında bilgiler yetersizdir.¹⁰⁴

Haseki Darüşşifası: Kurucusu Kanunî'nin eşi Hürrem Sultan'dır. Darüşşifa İstanbul'da bugün kendi adını taşıyan semtte yaptırdığı külliye içerisinde yer almakta olup, 957 (1550)'de tamamlanmıştır. Vakfiyesinde¹⁰⁵ personeli iki hekim, iki göz hekimi, iki cerrah, iki şurup ve macun pişirici, iki yemek pişiricisi, bir kâtip, bir vekilharç, bir kilerci, iki havancı, dört hasta bakıcı, iki hizmetçi, iki süpürgeci, bir çöpçü ve bir bahçevandır. Vakfiyede bütün personelin yapacağı işler ayrı ayrı tarif edilmiştir. Özellikle tabiplerin sahip olması gereken vasıflar tek tek belirtilerek bilgili, tecrübeli, mesleğinde uzman, ilaçları iyi tanıyan, muhtaçlara karşı yumuşak, iyi huylu, rüşvet ve irtikâptan uzak olması, hastaları sık sık ziyaret etmesi gibi hususlar sayılmaktadır. Mimar Sinan'ın eseri olan ve asırlarca topluma hizmet veren bu müessese bugün ayaktaadır.¹⁰⁶

Süleymaniye Tıp Medresesi: Süleymaniye Külliyesi içerisinde yer alan Tıp medresesi ve Darüşşifa büyüklük, donanım ve imkân bakımından kendi türünün en mükemmeldir.¹⁰⁷ Süleymaniye vakfiyesinde bu iki sağlık kuruluşuna birer kısım ayrılarak, kuruluş gayesi, personeli, görevleri, alacakları ücretler, kullanılacak tıbbi malzeme gıdalar belirtilmiştir. Vakfiyede ilmin tıp ve din ilmi olarak ikiye ayrıldığını bildiren hadis zikredildikten sonra sıhhat ve afiyetin korunmasının zarurî olduğu, bunu sağlayacak hastaneler büyük masraf istediği için ancak sultanların açabileceğini ifade etmekte, tıp tahsili ve hastalara hizmet için medrese ve darüşşifanın açıldığı belirtilmektedir. Tıp medresesinde tabibin, görevli personelin, talebenin (danişmend) özellikleri,¹⁰⁸ ücretleri vakfiyede ayrıntılı olarak verilmiştir. Aynı şekilde darüşşifada görev yapacak üç tabip, iki göz hekimi, iki operatörün özellikleri, görevleri, ücretleri verilmektedir.

104 Hafsa Sultan'ın Yenişehir Aydın'da bir medresesi bulunmaktadır, Baltacı, *Medreseler*, s. 225.

105 Şehid Ali Paşa ktb. Nr. 943.

106 Daha geniş bilgi için bk. O. Ş. Uludağ, *Haseki Darüşşifası*, İstanbul 1939; Baltacı, s. 614.

107 T. Zorlu, "Süleymaniye Tıp Medresesi I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 3, no. 2, (2002), s. 79-122; amlf. "Süleymaniye Tıp Medresesi II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 4, no. 1, (2002), s. 65-98.

108 Bir tıp müderrisine sekiz öğrencinin verilmesi, yetişme açısından son derece faydalıdır. Burada şunu belirtmek gerekir ki bütün Osmanlı medreselerinde öğrenci sayısı daima az ve sınırlı tutulmuştur.

Vakfiyede ilaçlar, eczacı ve eczane hakkında da ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Tıp Medresesi ve Darüşşifa önemini ve üstün seviyesini daha sonraki yüzyıllarda da devam ettirmiştir. Osmanlı tarihlerindeki bilgilerden tabiplerin ücretlerinde bazen artışları olduğu böylece vakfiyedeki miktarlara uyulmadığı görülmektedir.¹⁰⁹ Bu artışların, doktorun tıp medresesinde ve darüşşifada iki görevi birden yürütmesinden veya çok yetenekli bir hekim olmasından ileri gelmesi de muhtemeldir.¹¹⁰

Kanunî döneminde dişçilik ilmine dair çalışmaların olduğu, eserler yazıldığı bilinmektedir. Muhtemelen başka bir ülkeden Osmanlı ülkesine gelerek dişçiliğe dair bir eser yazan ve Kanunî'ye takdim eden Mûsâ b. Hâmûn, eserinde diş ve ağız sağlığı hakkında çok değerli bilgiler vermiştir. Mûsâ eserini bir mukaddeme ve beş bölüm halinde düzenlemiştir. Bu bölümler içerisinde diş ağrısı, sebepleri, ağrıyı kesmek için alınacak tedbirler; dişlerin incelenmesi, dişlerde görülen hastalıkların teşhis ve tedavisi; kusma, kabızlık, nezle gibi hastalıklar, bunların sebepleri, kullanılacak ilaçlar gibi hususları tek tek ele alarak incelemiştir. Eser, S. İ. Gürkan tarafından yayınlanmıştır.¹¹¹

Tıp sahasında bu devirde yazılan eserler arasında İlyas b. İsa'nın (ö.1559), *Müfredât*'ını, ulemâdan Hayreddin Atûfî'nin *Hıfzu'l-ebdân*'ını, İspanyol asıllı Yahudî Tabip Todor'un, yemek, içmek, uyku, hararet, sükûn gibi konulardan bahseden *Kitab-ı Asya-ı pîrân*'ı sayabiliriz.¹¹²

Bu devirde bütün tıbbî müesseselerin işleyişi, tabiplerin imtihanı, yetersizlerin meslekten men edilmesi, saray hekimliğinin yürütülmesi gibi oldukça önemli ve yoğun işler hekimbaşı tarafından ifa edilirdi.¹¹³ Kanunî devrinde Mehmed Çelebi, Seyyid Mehmed b. Seyyid Ahmed İznikmidî'nin hekimbaşılık makamında bulundukları görülmektedir.¹¹⁴

b) Matematik ve Fen: Bu dönemde matematik ve fen dalında bazı faaliyetlerin olduğu ve eserler yazıldığı görülmektedir. Ancak girişte de belirtildiği gibi bunlar devlet ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya

109 Daha geniş bilgi için bk. K. E. Kürkcüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962, s. 80-88; S. Ünver, "Süleymaniye Külliyesinde Darüşşifa, Tıp Medresesi, Darü'l-skâkire Dair", *Vakıflar Dergisi*, II, 196-207.

110 İ. K. Gürkan, "Süleymaniye Darüşşifası", *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 265.

111 Mûsâ b. Hâmûn, *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Yazılmış Dişçiliğe Ait Elyazması Kitabı*, haz. S. İ. Gürkan, İstanbul 1974.

112 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1964, II, 600-601.

113 N. Akdeniz, *Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı*, İstanbul 1977, s. 30-33.

114 *Osmanlı Müellifleri*, III, 249.

yönelik çalışmalardır. Matematik ve hesap alanında Matrakçı Nasuh'un eserleri üzerinde durulmağa değer çalışmalardır.¹¹⁵

Yavuz döneminde 1517'de iki bölüm halinde tanzim edilen *Cemâ-lü'l-küttâb ve kemâlü'l-hüssâb* isimli eser, Matrakçı'nın daha sonra telif ettiği *Umdetü'l-hisab*'ın içerisine dâhil edilmiştir. Nasuh 1533'te yazdığı *Umdetü'l-hisab* isimli eserinin başında kitabın yazılış sebebini anlatmaktadır. İki bölüm halinde düzenlenen eserin birinci bölümünde çarpma, bölme, kesirlerin toplanması, Arabî ve Hindî rakamlar; ikinci bölümde ise elli kadar meselenin çözüm yolu gösterilmiştir.¹¹⁶

Bu devir bilginlerinden Hacı Mehmed Ağa'nın (1546) Şemsü leylân adında iki bölümlük bir eseri bulunmaktadır. Birinci bölümünde bazı kaidelerden; ikinci bölümde ise hesap meselelerinden bahsedilmiştir. Bu devirde Seydi Ali Reis'in, Mîrim Çelebi (Mehmed b. Mehmed)'nin, Muvakkit Mustafa b. Ali'nin de matematik ve hesaptan bahseden eserleri bulunmaktadır.¹¹⁷

Bu dönemde, teknik ve mühendislik sahalarında pratik bazı çalışmaların yapıldığı, olumlu neticelerin alındığı görülmektedir. Bu cümleden olarak, topçulukta önemli gelişme sağlandığı ve mükemmel toplar döküldüğü bilinmektedir. Fatih'in yaptırdığı Tophane binasını Kanunî ihtiyaca göre genişletmiş, İstanbul Tophanesi İmparatorluğun topçuluk merkezi olmuştur.

Aynı şekilde, Kanunî devrinde yapılan su tesisleri gerek teknik gerekse hacim ve istifade yönünden en yüksek seviyeyi göstermektedir. Bu dönemde sular memba ve derelerden alınmış, bentler inşâ edilerek su seviyesi yükseltilmiş, çökeltme usulüyle suların süzülmesi sağlanmış, üzeri kapalı borularla sağlıklı bir şekilde tevzî edilmiştir.¹¹⁸ Kanunî'nin su yollarının geliştirilmesi işini saltanatının sonlarına kadar takip ettiği anlaşılmaktadır. 1563 senesinde Kiriz Nikola adlı bir Rum mühendisi çağırarak İstanbul'un su meselesini görüşmesi bunun bariz misalidir.¹¹⁹ Bu devirde çok mükemmel bir tarzda inşa edilmiş olan Süleymaniye suyollarının toplam uzunluğu 21 km'yi geçmekte

115 Nasuh'un hayatı ve eserleri için bk. Nasûhü's-Silâhî, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irak-ı keyn*, haz. H. G. Yurdaydın, Ankara 1976, s. 1-30.

116 Bu iki eserin yazma nüshası için bk. Üniv. Ktb. TY. 2719; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2984.

117 *Osmanlı Müellifleri*, III, 263, 270-71, 298, 300-301.

118 K. Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrinde Su Tesisleri*, İstanbul 1984, s. 9.

119 *Târih-i Selânikî*, haz. M. İpşirli, Ankara 1999, s. 1-7.

idi. Ayrıca bu sırada Mihrimah suyolları, Ebüsuud suyolları gibi tesisler de yapılmıştır.¹²⁰

Bu devirde saat ve rasat tekniğinde de önemli ilerlemeler olduğu bilinmektedir. S. Tekeli, XVI. asırda Osmanlılar'da saat konusunda yaptığı araştırmalar neticesinde, bu devirde Türklerin cep, ev, astronomi ve rasat saatleri yaptığını söylemektedir.¹²¹ Busbecq'in mektuplarında Türklerin karşı çıktığını belirttiği saatler ise meydan saatleridir.¹²²

Kanunî devri ilim ve fikir hayatına dair bu çalışmaya biyografi ve ilimler tarihi konusunda çok mükemmel iki ansiklopedik eserin sahibi olan Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin çalışmalarına temas ederek bitirmek yerinde olacaktır. Kanunî devrinin çok derin ve itibarlı âlimi olan Taşköprizâde (1495-1561) iyi bir tahsilden sonra çeşitli yerlerde müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur. Muhtelif konularda irili-ufaklı yüze yakın eser telif etmiştir.¹²³ Bunlar içerisinde *Eş-Şakā'iku'n-Nu'maniyye*¹²⁴ ve *Miftâhu's-sa'âde*¹²⁵ adlı eserleri en tanınmışları olup, İslâm dünyasında üzerinde çok durulmuş, büyük yankı uyandırmıştır. Taşköprizâde bu eserlerde fikirlerini, ilimler konusundaki görüşlerini ortaya koymuştur.

İslâm dünyasındaki biyografi (tabakât) geleneğinin bir devamı olarak kaleme aldığı *Şakā'ik* Osmanlılar'da, sahasında ilk kapsamlı eserdir. Bu çalışmada, Kanunî'nin saltanatının sonlarına kadar Osmanlı ulemâ ve meşâyihini incelenmiştir. İslâm dünyasında her sahada örneklerine çok rastlanan biyografi çalışmalarının Osmanlılar'da derli toplu ve müstakil olarak bu dönemde Taşköprizâde tarafından yapılmış olması, Kanunî dönemi ilim hayatı için önemli bir merhaledir. Çok beğenilen bu çalışma, daha müellifin sağlığında başlanarak birkaç kere Türkçeye tercüme edilmiş, sonraki devirler için zeyiller yazılmıştır.

120 K. Çeçen, *Süleymaniye Su Yolları*, İstanbul 1986, s. 34-35.

121 S. Tekeli, XVI. Asırda Osmanlılarda Saat, Ankara 1966, s. 4.

122 *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, Oxford 1927, s. 135-136.

123 A. Uğur, *Taşköprizâde Ahmed İsameddin Ebü'l-Hayr Efendi, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve İlmî Görüşleri*, (Basılmamış Doçentlik tezi) Erzurum 1980; M. Aktepe, "Taşköprizâde", *İA*, c. XII/1, s. 41-46.

124 *Eş-Şekā'iku'n-Nu'maniyye fî Ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, (nşr. A. S. Furat), İstanbul 1985.

125 *Miftâhu's-sa'âde ve Misbâhu's-siyâde*. Arapça olan bu eser müellifin oğlu Kemaleddin Efendi tarafından *Mevzû'âtü'l-ulûm* adıyla bazı ilaveler yapılarak Türkçeye tercüme edilerek I. Ahmed'e takdim edilmiştir. Eser İstanbul'da 1315'de iki cilt halinde basılmıştır. B. Gönül, "İstanbul Kütüphanelerinde Eş-Şekā'iku'n-Nu'maniyye Tercüme ve Zeyilleri", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1945), s. 136-168; İlhan Kutluer, "Miftâhu's-sa'âde", *DİA*, c. 30, s. 18-19.

Taşköprüzâde ilimler ve tasnifi üzerinde de durmuş ve eserler telif etmiştir. Bilindiği gibi ilimler ve bu konudaki teoriler öteden beri İslâm dünyasında üzerinde tartışılan bir konu olup bir medeniyet göstergesidir. Antik Yunan'da üzerinde durulmuş, daha sonra İslâm dünyasında Farabî, İbn Sina, Gazalî, İbn Nedim, Harezmi, İbn Haldun gibi âlimler ilimlerin tasnifini işlemişlerdir. Taşköprüzâde de *Miftâhu's-sa'âde* adlı eserinde konuyu ele almıştır. Eser çok beğenilmiş, istinsah edilmiş, daha sonra basımı yapılmıştır. Müellif üç kısım halinde düzenlediği eserinin mukaddime kısmında İslâm eğitim felsefesi üzerinde durmuş, İslâm dünyasındaki klasik telakkiye bağlı kalarak değerli bilgiler vermiştir. Birinci ciltte yazı ilimleri, kavramlar, aklî ilimler, hikmet-i ameliyye ve a'yâna ait ilimlerden bahsetmiştir. İkinci ciltte şer'î ilimler üzerinde durmuştur. Üçüncü ciltte ise tasavvufî ilimleri incelemiştir. Her ilim için çeşitli kaynaklar vermiştir. Osmanlı ulemasının yer yer biyografisi ve eserlerini vermiş, medreselerde okutulan derslere temas etmiştir. Bu yönleriyle eser çok değerli bilgileri ihtiva etmektedir. Taşköprüzâde, *Medinatü'l-ulûm* adıyla *Miftâhu's-sa'âde*'nin bir muhtasar telifini yapmıştır.

Sonuç olarak, Kanunî'nin yarım asra yaklaşan saltanat ve hilafet döneminde gelmiş geçmiş Türk tarihinin en parlak ve ihtişamlı dönemi yaşanmıştır. Babasından ve dedelerinden zengin bir miras devralan bu cihan padişahı bu mirası en iyi şekilde değerlendiren, siyasî, idarî, askerî ve ilmi alanda önemli hamleler yaparak kendisine intikal eden mirası daha da zenginleştirmeyi başarmıştır.

EK: Kanunî Sultan Süleyman devrinde inşa edildiği tespit edilen medreseler¹²⁶

Sıra	Medresenin İsmi	Banisi	Yeri
1	Süleymaniye Medresesi	Kanunî Sultan Süleyman	İstanbul
2	Süleyman Han Medresesi	Kanunî Sultan Süleyman	Mekke
3	Süleyman Han Medresesi	Kanunî Sultan Süleyman	Şam
4	Kanunî Süleyman Medresesi	Kanunî Sultan Süleyman	Rodos
5	Sultan Süleyman Medresesi	Kanunî Sultan Süleyman	Çorlu
6	Battal Gazi Medresesi	Kanunî Sultan Süleyman	Seyitgazi
7	Yavuz Selim Medresesi	Kanunî Sultan Süleyman	İstanbul
8	Şehzâde Medresesi	Kanunî Sultan Süleyman	İstanbul
9	Hatuniye Medresesi	Hafsa Sultan	Manisa
10	Hafsa Sultan Medresesi	Hafsa Sultan	Yenişehir
11	Haseki Sultan Medresesi	Hürrem Sultan	İstanbul
12	Haseki Sultan Kariye Med.	Hürrem Sultan	İstanbul
13	Haseki Sultan Medresesi	Hürrem Sultan	Kudüs
14	Mihrimah Sultan Medresesi	Mihrimah Sultan	İstEdirnekapı
15	Mihrimah Sultan Medresesi	Mihrimah Sultan	İst-Üsküdar
16	Hatice Sultan Medresesi	Hatice Sultan	İstanbul
17	Hançeriye Medresesi	Hançerli Fatma Sultan	Bursa
18	Rüstem Paşa Medresesi	Rüstem Paşa	İstanbul
19	Rüstem Paşa Medresesi	Rüstem Paşa	Hayrabolu
20	Rüstem Paşa Medresesi	Rüstem Paşa	Kütahya
21	Rüstem Paşa Medresesi	Rüstem Paşa	Tekirdağ
22	Sokullu Mehmed Paşa Medresesi	Sokullu Mehmed Paşa	İstanbul
23	Fethiye Medresesi	Sokullu Mehmed Paşa	İstanbul
24	Esmahan Sultan Medresesi	Sokullu Mehmed Paşa	İstanbul
25	Pîrî Mehmed Paşa Medresesi	Pîrî Mehmed Paşa	İstanbul
26	Pîrî Mehmed Paşa Medresesi	Pîrî Mehmed Paşa	Silivri
27	Lutfi Paşa Medresesi	Lutfi Paşa	Tire

126 Bu medreseler hakkında geniş bilgi için bk. C. Baltacı, XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 2005, 1-2 cilt.

28	Mustafa Paşa Medresesi	Mustafa Paşa	Gebze
29	Kara Ahmed Paşa Medresesi	Kara Ahmed Paşa	İstanbul
30	İbrahim Paşa Medresesi	Makbul İbrahim Paşa	Hezergrad
31	Yeni Ali Paşa Medresesi	Ali Paşa	İstanbul
32	Hayreddin Paşa Medresesi	Barbaros Hayreddin Paşa	İstanbul
33	Hayreddin Paşa Medresesi	Barbaros Hayreddin Paşa	Midilli
34	GüzelceKasım Paşa Medresesi	Güzelce Kasım Paşa	İstanbul
35	Kasım Paşa Medresesi	Güzelce Kasım Paşa	Bozöyük
36	Kasım Paşa Medresesi	Cezeri Kasım Paşa	Bursa
37	Kaptan Sinan Paşa Medresesi	Sinan Paşa	İstanbul
38	Sofu Mehmed Paşa Medresesi	Sofu Mehmed Paşa	İstanbul
39	Mustafa Paşa Medresesi	Mustafa Paşa	Gelibolu
40	Hüsrev Paşa Medresesi	Deli Hüsrev Paşa	Haleb
41	Hüsrev Paşa Medresesi	Deli Hüsrev Paşa	Diyarbakir
42	Ali Paşa Medresesi	Cedid Ali Paşa	Babaeski
43	Ali Paşa Medresesi	Hadım Ali Paşa	Çatalca
44	Ahmed Paşa Medresesi	Ahmed Paşa	İstanbul
45	Hızır Paşa Medresesi	Hızır Paşa	Hayrabolu
46	Sofu Mehmed Paşa Med.	Sofu Mehmed Paşa	Sofya
47	Çakırcıbaşı Hasan Paşa Med.	Çakırcı Hasan Paşa	Edirne
48	Defterdar İbrahim Paşa Med.	İbrahim Paşa	İstanbul
49	Ramazanoğlu Medresesi	Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa	Adana
50	Yahyalı Mehmed Paşa Med.	Yahyalı Mehmed Paşa	Belgrad
51	Hadım İbrahim Paşa Med.	Hadım İbrahim Paşa	İstanbul
52	Haydar Paşa Medresesi	Hadım Haydar Paşa	İstanbul
53	Ahi Çelebi Medresesi	Ahi Mehmed Çelebi	Edirne
54	Haramiye Medresesi	Harem Efendi	İstanbul
55	Kadri Efendi Medresesi	Abdülkadir Efendi	Bursa
56	Manav Kadı Medresesi	Mahmud Efendi	İstanbul

57	Papaszâde Mustafa Ç. Med.	Mustafa Çelebi	İstanbul
58	Abdüsselam Medresesi	Abdüsselam Efendi	İst-Çekmece
59	Eminiye Medresesi	Cafer Çelebi	Edirne
60	Hamamiye Medresesi	Hüsameddin Efendi	İstanbul
61	Defterdar Nazlı Mahmud Ef. Med.	Nazlı Mahmud Efendi	İstanbul
62	Hoca Dursun Medresesi	Hoca Dursun Efendi	Kandıra
63	Abdûlbaki Medresesi	Abdûlbaki Efendi	Tire
64	Âmâ Hasan Efendi Medresesi	Hasan Efendi	İstanbul
65	Yahya Efendi Medresesi	Beşiktaşî Yahya Efendi	İstanbul
66	Sultan Çelebi Medresesi	Sinan Çelebi	Yenipazar
67	Hekimzâde Medresesi	Hekimzâde Muhyiddin Ef.	İstanbul
68	Kepenekci Hoca Sinan Med.	Kepenekci Hoca Sinan Ef.	İstanbul
69	Alaeddin Tekkesi Med.	Şeyh Alaeddin Ef.	İstanbul
70	Muhyiddin Bey Medresesi	Muhyiddin Bey	Amasya
71	Hüsrev Bey Medresesi	Hüsrev Bey	Bosna
72	Şerruh Kethüdâ Medresesi	Ferruh Ağa	İstanbul
73	Mustafa Ağa Medresesi	Mustafa	İstanbul
74	Sekban Âli Medresesi	Ali Ağa	İstanbul
75	Ca'fer Ağa Medresesi	Ca'fer Ağa	İstanbul
76	Hüsrev Kethüda Medresesi	Hüsrev Kethüda	İstanbul

XII. KANUNÎ DEVRİNDE BİR İLMİYE TAHKİKATI: ANADOLU KAZASKERİ SİNAN EFENDİ HAKKINDA YAPILAN TAHKİKAT*

Osmanlı Devleti'nde daha başlangıçtan beri tedris ve adalet teşkilâtını yürüten ilim adamlarına büyük önem verildiği, her iki teşkilâtın sistemli ve adaletli çalışabilmesi için birçok düzenlemelere girişildiği bilinmektedir. Önceleri bunları düzenleme vazifesini baş-kadı sıfatıyla Bursa kadısı ifâ ederken, yeni fetihlerle Osmanlı ülkesinin büyümesi ve işlerin iyice çoğalması üzerine müstakil bir makamın bu işlerle uğraşması zarureti görülmüş ve I. Murad'ın saltanatı başlarında kadıaskerlik teşkil edilmiştir.¹ Daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in saltanatı sonunda kadıaskerlerin sayısı ikiye çıkarılmıştır.²

XVI. yüzyıl ortaları hatta sonlarına kadar kadılık, müderrislikle ilgili bütün muameleler kadıaskerler tarafından yürütüldüğü halde giderek yüksek ilmiye payelerinin tevcihinin şeyhülislâmlara intikal ettiği, XVII ve XVIII. asırlarda bunun iyice belirgin bir hal aldığı anlaşılmaktadır.³

Bu derecede büyük sorumluluk taşıyan kadıaskerlerin görevlerini hukukî ve idarî olmak üzere iki kısımda mütalaa etmek mümkündür. Buradaki konu bakımından önem taşıyan idarî görevlerini ise üç noktada toplamak uygun olacaktır:

- * Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 8 (1986), s. 205-218.
- 1 Kadıaskerliğin teşkilini kaynaklar kısa bir şekilde vermektedir. Bu husustaki bilgilerin birbirinden alındığı anlaşılmaktadır. Bk. Âşık Paşazâde *Tevarih-i Al-i Osman* (Âli Bey neşri) İstanbul 1332, s. 52; Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâcüttevârih*, I, İstanbul 1279, s. 67.
- 2 Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Eş-Şakâ'iku'n-u'ınâniyye fî ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut, 1975, s. 87.
- 3 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965, s. 155.

- Mülâzemetle ilgili görevleri
- Müderrislikle ilgili görevleri
- Kadılıkla ilgili görevleri

Kaza ve tedrisin memleketin her tarafına dağılmış gayet geniş bir teşkilât oluşturması ve her iki sahada da devamlı bir hareketliliğin prensip olarak benimsenmiş olması kadiaskerlerin görevlerini, yetki ve sorumluluklarını oldukça artırmıştır. Bütün bu vazifelerin ifâsı için birçok yardımcı personel kadiaskerlik dairesinde istihdam edilmiş ise de asıl sorumluluk kadiaskerlerde toplanmıştır.⁴

Kadiaskerler böylesine ağır işi ne derecede âdil ve düzenli olarak ifâ etmişlerdir? Zaman zaman müdâhalelere maruz kaldıkları bilindiğine göre ne ölçüde prensiplere uygun davranabilmişlerdir?

Bilindiği üzere kadılık ve müderrislik geniş kitlelerle teması gerektiren, o nispette şikâyet ve huzursuzluklara sebep olabilecek görevlerdir. Özellikle kaza konusunda şikâyetler İmparatorluğun her köşesinden ve çok değişik kimselerden merkeze ulaşmakta, bunların tahkiki ve teftişi ile Divan-ı Hümayun'un⁵ hatta çoğu kere padişahın bizzat ilgilendiği görülmektedir.⁶ Bu amaçla bazen hususî komisyonların teşkil edildiği, yapılan araştırmaların bir rapor halinde sunulduğu ve bilhassa idarî konularda nîhaî kararın veliyyülemr olan padişaha ait olduğu bilinmektedir.⁷

Osmanlı Devleti'nde çeşitli hakları ve görevleri itibariyle, reayâ ve askerî olmak üzere iki sınıf meydana gelmiştir. Ziraat, san'at ve ticaret ile uğraşan, Müslim ve gayrimüslim unsurları tamamen içine alan reayânın şikâyet ve isteklerine büyük değer verilmiştir. Onlarla ilgili davalar mahallî kadılıklarda görülmekle birlikte, reâyanın topluca veya münferiden daima üst makamlara şikâyet ve dileklerini duyurma imkânları olmuştur.⁸

4 Kadiaskerlerin, kassâm-ı askerî, vekâyî' kâtibi, tezkireci, berat ve ahkâm kâtibi, muhızır ve muhızır-başı, şeri'atçı, muhasebeci gibi bir çok yardımcıları vardı.

5 A. Mumcu, *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara 1976, s. 85 vd.

6 Daha erken dönemlerden itibaren Osmanlı padişahlarının bu konuda büyük hassasiyet gösterdikleri bilinmektedir. Meselâ Yıldırım Bayezid'in rüşvet aldığı iddia edilen kadılara karşı tutumu hatırlanabilir. Bu konuda örnekler için bk. Ahmed Lütfi, *Mir'at-ı Adâlet yahud Târihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliyye*, İstanbul 1304.

7 Mahkemenin veya davaların tahdid edilmesi, birden fazla hâkimin görevlendirilmesi vesaire gibi hususlarda veliyyülemrin geniş yetkileri vardır. Etraflı bilgi için bk. Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Konusu*, C. 8, İstanbul 1970, s. 246-252.

8 *Mühimme Defterleri*'nde, *KK Ruus Defterleri*'nde ve bilhassa XVII. asır ortalarından itibaren başlayan *Şikâyet Defterleri*'nde pek çok örnekler bulunmaktadır.

Bugünkü anlamda memurlara benzetebileceğimiz, elinde “Berât-ı padişahî” bulunan askerî sınıf⁹ ise bazı muafiyet ve imtiyazlara sahip olmuştur ki¹⁰ muhâkeme konusunda da bu farklılığı görmek mümkündür. Herhangi bir haksız muameleye maruz kaldıklarında veya kendilerine bahşedilen hakları çiğnendiğinde gayet etkili bir şekilde haklarını arama imkânına sahip olmuşlardır. Askerî sınıfı da, çeşitli özellikleri ve hakları bakımından icraî sınıf ve bunun dışında kalan ulemâ sınıfı olarak mutâlaa etmek gerekmektedir.¹¹

Ulemâ sınıfının yargılanması ve bilhassa bunlara verilen cezaların diğer askerilere nispetle hafifliği ulemânın imtiyazını bariz olarak gösteren bir husustur.¹² Bunların belirli kimseler önünde muhâkeme edilmesi fermânlarda önemle belirtilmiştir.¹³

Kadıasker Sinan Efendi¹⁴ Hakkındaki Şikâyetler ve Bunun Tahkiki

İlmiye sınıfının en üst mevkinin ihrâz eden kadıaskerlerin sahip oldukları geniş yetkileri kötüye kullanmaları daima şikâyetleri mucib olmuştur. Bizim incelediğimiz döneme yakın müellifler, özellikle

- 9 Askerî sınıfın tarifi, kimleri içine aldığı, sahip olduğu imtiyazlar, birtakım şikâyetler üzerine çıkan fermanlarda açık açık belirtilmiştir. Meselâ, III. Mehmed’in 1006 (1597) tarihli *fermanı*, BA. Ali Emirî Tasnifi, III. Mehmed devri, nr. 14; Askerî sınıfın genel olarak mahiyeti için bk. Ö. L. Barkan, “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *TTK Belgeler*, III/5-6 Ankara 1968, s. 1-9 ve daha sonraki kısımlar.
- 10 A. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katli*, Ankara 1963, s. 71.
- 11 Bunlar, icraî’i askerî sınıf ve bunun dışındaki ulemâ sınıfı şeklinde belirlendiği gibi (A. Mumcu, *a.g.e.*, s. 72 ve 125) ehl-i örf ve ehl-i şer’ şeklinde de belirlenmiştir. M. Akdağ, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/4-5, Ankara 1967, s. 141-142.
- 12 A. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, Ankara 1969, s. 220 vd.
- 13 Rumeli kadıaskerine gönderilen 1011 tarihli *ferman*, *Münşe’âtü’s-selâtin*, II, İstanbul 1275, s. 225-226.
- 14 Sinan b. Hüsam b. İlyas Amasyalıdır. Babası eş-Şeyh Hüsameddin Halvetiye meşâyihinden Amasya’da medfun Habib el-Kirmanî’nin halifesi idi. Küçük yaştan başlayarak birçok ulemadan dersler görmüş ve nihayet 924/1518’de Ali Cemalî Efendi’ye intisab eylemiştir. 926/1520’de Kanunî’nin Hocası Hayreddin Efendi’nin mülâzimlerinden birisi olmuştur. Küçük kademelerden başlayarak birçok görevlerde bulunduktan sonra 946/1539-40’da Haleb kadısı oldu. Bu sırada Bağdat Valisi Üveys Paşa’yı teftiş etme görevi verilmiş ve hazırladığı raporu üzerine Paşa vazifeden alınmıştır. Sinan Efendi, Paşa’nın düşmanlığına uğrayarak Haleb’den azledildi, fakat İstanbul’a dönmek üzere yolda iken Şam kadısı oldu. 954/1547’de İstanbul kadısı oldu, onuncu günü Anadolu kadıaskerliğine yükseltildi. 16 Şevval 958/17 Ekim, 1551’de azledildi ve hakkında teftiş yapıldı.

Gelibolulu Mustafa Âlî¹⁵ ve Koçi Bey,¹⁶ ilmiye alanındaki bozukluklara tek tek temas etmişler, bu konularda kadiaskerlerin ihmalkârlıklarını belirterek tenkitlerde bulunmuşlardır.

Kadiaskerlerin görevlerini yapmamaları veya ihmâl etmeleri gibi sebeplerle azledildikleri sık sık görülmekte, ancak azli müteâkib haklarından tahkikat ve teftiş yapılması, şikâyetle sebep olan icraât ve bunların cevaplandırılması gibi hususlara kaynaklarımızda pek rastlanmamaktadır. Bu konuda üzerinde durulmağa değer bir misâl Anadolu Kadiaskeri Sinan Efendi'nin kadiaskerlikten azli ve sonra dört yıllık kadiaskerliği dönemindeki idarî icraâtının teftiş edilmesidir.

Bazı kaynaklarda *Değirmen Vak'ası* (Da'vâ-i Meşhûre-i Âsiyâb) olarak geçen¹⁷ bu olay sırasında Rumeli Kadiaskeri Bostan Efendi¹⁸ Anadolu Kadiaskeri Sinan Efendi ve İstanbul Kadısı Saçlı Emir Efendi¹⁹ mâzul olmuşlar, bundan sonra teftiş olunmaları fermân olunmuştur. Bostan Efendi'nin teftiş Şam kadılığından mâzul Ahmed Efendi'ye;²⁰ Sinan Efendi'nin teftiş Sahn müderrisi Martulos Mehmed

Sinan Efendi daha sonra Hac görevini yerine getirmiş ve Rebiu'lâhîr 969 / 1561'de Süleymaniye Darûlhadis'ine tayin edilmiştir. Safer 983 / 1575'de yaşlılık sebebiyle vazifeden ayrılmıştır. Sultan III. Murad kendisine 500 flori ihşanda bulunmuştur. Safer 986 / 1578'de Fatih Camii'nde Cuma namazını kılarak hastalanmış ve 10 Safer 986 / 18 Nisan 1578'da vefat etmiştir. Birçok kaynak eserlere şerh ve haşiyeler yazmıştır. Bunlar arasında bilhassa Kâdî Beyzâvî Tefsiri'ne haşiyesi (yazma nüshası için bk. H. Ritter, "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlmine Ait Arabça Yazmalar", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII/2, 1945 s. 43) önemlidir. Bu sebeple "Muhaşşî" lakabını almıştır. Anadolu Hisarında mescidi (H. Ayvansarayî, *Hadîskâtü'l-Cevdânî*, II, İstanbul 1281, s. 162; T. Öz, *İstanbul Camileri*, II, Ankara 1965, s. 59) bulunmaktadır. Kabri Sarıgürz Mescidi avlusundadır. Nev'izâde Atâ'î, *Hadâ'ikâ'ik fi tekmileti's-Şakâ'ik* İstanbul 1268, s. 248-251; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, İstanbul, 1311. s. 108-9.

- 15 Mustafa Âlî, *Meva'idü'n-nefa'is fi kava'idü'l-mecâlis*, İstanbul 1956 (Tıpkıbasım), s. 108.
- 16 Koçi Beg, *Risâle* (Ali Kemali Aksüt neşri), İstanbul 1939, s. 33-37.
- 17 Atâ'î, s. 130.
- 18 Bostan Efendi (Mustafa b. Ali, 904-977 / 1498-99 / 1569-70). Mülâzemetten sonra çeşitli yerlerde müderrislik ve kadılık yapmıştır. 949 / 1542-3'de Sahn müderrisi, 950 / 1543-4'de Bursa kadısı, 951 / 1544-5'de Edirne kadısı, Şa'ban 952 / 1545'de İstanbul kadısı, Şa'ban 954 / 1547'de Anadolu kadiaskeri, aynı sene Rumeli kadiaskeri oldu. 16 Şevvâl 958 / 17 Ekim 1551'de mazul oldu. İstanbul'da Emir Buhârî Türbesi'nde medfundur. Atâ'î, s. 129-132.
- 19 Saçlı Emir Efendi (Emir Gîsûdâr), Şam kadılığından Şa'ban 954 / Eylül 1547'de İstanbul kadılığına tayin olundu. 16 Şevvâl 958 / 17 Ekim 1551'de azledilmiştir.
- 20 Kaf Ahmed Çelebi (Şemseddin Ahmed b. Mustafa) Boluludur. Bazı medreselerde müderrislikten sonra Edirne Üç Şerefeli Medrese ve Edirne Sultan Bâyezid Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Daha sonra Şam kadısı olup, 80 akçe ile emekli olmuştur. Mecdî, *Hadâ'iku's-Şakâ'ik*, İstanbul 1269, s. 502-3.

Efendi'ye;²¹ İstanbul Kadısı Saçlı Emir Efendi'nin teftişi ise Alâeddin Ali Efendi'ye²² havale ve fermân olunmuştur.

Fatih Camii'nde günlerce devam eden teftiştten sonra her üç ilim adamı da temize çıkmış ve eski itibarlarına kavuşmuşlardır.²³ Hatta Ebüsuud Efendi'nin vefatından sonra Sinan Efendi'ye fetvâ makamı teklif edilmiş fakat Sinan Efendi kabul etmemiştir. Sultan III. Murad'ın iltifatına mazhar olmuştur.²⁴

Nev'î-zâde Atâ'î her üç âlimin de Rüstem Paşa'nın garazı yüzünden azledildiğini,²⁵ birçok kimse gibi bunların da Paşa'nın garazına uğradığını hatta bununla da yetinmeyerek teftişlerine sebep olduğunu yazmaktadır.²⁶ Matrakçı Nasuh, Rüstem Paşa'nın isminden bahsetmeden bu müretteb olayı şu şekilde vermektedir:

- 21 Mehmed b. Muhyiddin, Şeyhülislâm Hâmid Efendi'nin kardeşidir. 955 /1548'de Manastır Medresesi müderrisi, 956 /1549'da Rodos'ta Sultan Süleyman Medresesi müderrisi, 958 /1551'de Sahn müderrisi, 960 /1552-3'de Şehzâde Medresesi müderrisi, 961 /1553-4'de Bağdat kadısı oldu, 964 /1556-7'de mazul oldu. 967 /1559-60'da Mekke kadısı oldu. 975 /1568'de vefat etti. Atâ'î (s.112-13), teftiş görevinden bahsetmektedir.
- 22 Alaeddin Ali el-Manevi: Ebülleys Efendi'nin hemşirezâdesidir. Bu sebeple Ebülleys Alisi diye meşhur olmuştur. Çeşitli medreselerde müderrislikten sonra 949 /1542-3'de Trabzon Sultaniyesi'ne tayin olunmuş, 955 /1548-9'de Manisa'da müderris ve müftî olmuş, 958 /1551'de Sahn müderrisi, 961 /1553-4'de Ayasofya müderrisi, 964 /1556-7'de Bağdat kadısı oldu, 969 /1561-2'de mazul oldu ve 974 /1566-67'de vefat etti. Atâ'î, s. 109.
- 23 Kezâ, s. 131.
- 24 Kezâ, s. 250.
- 25 Veziriâzam Rüstem Paşa'nın karakteri sebebiyle bu nevi olaylara tevessül ettiğini muasır tarihçiler ve belgeler göstermektedir. Bk. M. Tayyib Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", *Tarih Dergisi*, VIII/11-12, 1949, 11-50.
- 26 Atâ'î, Bostanzâde'nin tercüme-i halimi verirken bu olaydan şu şekilde bahsetmektedir "...azl ü iz'acılarına sebep bir kıssa-i bü'l-aceb olmuştur. Hulâsa-i kıssa da'vâ-yı meşhûre-i âsiyâbdır ki mânend-i dolâb ulemâ-yı Rum beyninde dâ'ir ve nümûne-nümâ-yı mesel-i sa'ir olmuş idi. Bir taraftan Rüstem Paşa'nın seyl-i küh-endâz himmeti, cânib-i âhardan Haydar Paşa'nın sarsar-ı hevl-engîz savleti tesâdüm idüp, tevrika sa'y iden vesâ'it-i har-ı tâhûne gibi sergerdan laklaka-i vekîl-i Sinan, hûd değirmen çakılacağı gibi tanîn-endâz-ı ekvân olmuş-idi. El kıssa: Ol da'vâda müdde'â-yı Âsafî'ye muhâlif hareket buyurmaları ile, azille kana'at it-meyüp, teftişine himmet ve ol tarikla itmâm-ı eziyet eylemiş idi. Nice zamân Câmî-i Sultan Mehmed'de, Şam'dan ma'zûl Ahmed eş-şehîr bi'l-Kâf mübâşeret-i makâm-ı teftiş ve tenfirde ikâf olundu. Lakin her seher der u dîvar-ı Cami'de vâfir celî Kaflar bulunduğundan gayri esen zâhir olmadı. Vezîr-i vizr-endûz ihfâ-i garazda zer-dûz olmağın, töhmet-i tahsîsden nefsin tahlis için hidmet-i Molla ile bile ma'zûl olan karîn-i sa'd-iktirânları Sinân Efendi'ye Martulos Efendi'yi ve İstanbul'dan munfasıl Emîr Gîsûdar'a Ebülleys Alisi'ni ta'yîn eyleyüp, hasbe'l-emri'l-âlî teftişe mübâşir olduklarında her birinin tahâret-i zeyl-i ismetleri zâhir ve nezâhat-i tab'-ı âlî-himmetleri bâhir olmağla kendiler mânend-i mihrümâh-ı rû-sefid ve güşâde-cebîn ve a'dâ-i hased-pîşe-i rû-siyâh hacletle ser-berzemîn oldılar." s. 130-131.

Andan sonra sene-i mezbûre Şevvâl'inin on altısında (15 Ekim 1551) Rumeli Kādî'askeri Bostan Çelebi ve Anadolu Kādî'askeri Sinân Çelebi Efendi ile İstanbul Kādîsı Emîr'den ba'zı kimesnelerin gözleri remed-i garazı rü'yat-i hakk-ı sarîha mânî ve garaz-ı nisbete tâbî olup, "hakkı müstehakkına icrâ itmezler" diyü Pâdişâh-ı adâlet-âyî-ne nice def'a şikâyet idüp, kağıtlar sundular. Anlar dahi bi-hükmi adl mezkûrları azl idüp, mîzân-ı hakk u bâtilı seyf-i sârım gibi kat'iden kadılardan ta'yîn olunup teftîş olunsunlar diyü emr eyledi. Ol emr üzere kâdılar ta'yîn olunup, câmi'-i şeriflerde cem' olup, nice def'a teftîşlerine şurû olunup, ihzâr-ı husamâda kādî'asker efendiler emr-i şer'a ittîbâ idüp, samûtu ke'l-hût durc-i dehânlarına mühr-i sukût urup durdılar. Teftîş emrinde müfettişler ihtimâm-ı tâm idüp, ber-mûceb-i şer'-i şerîf ve emr-i münîf muktezâsınca nice def'a cem' olup, mecmâ'-ı âmda kudât fasl-ı dîz-ı sâbıkların mükerrer idüp, müdde'ilerden şehâdet taleb eylediler. Bir kimesne gelüp şehâdet eylemedi ve hayr u şerden dahi bir nükte dermeyan edüp söylemediler. Âhirü'l-emr müfettişler kādî'asker efendilerden yegân müteveccih olup, eğer hakem-i hâzırların zâhir halleri sizlerin istikametine dâldir, lâkin bâtınen cümlesi şehâdet itmede müt-tefiku'l-makâldir. Hâlen sizin salâh-ı hâl-i me'âlinize elyak ve evfak budur ki da'vâ itdüklerine ikrâr ve i'tiraf idüp, şurta-i inâbetle nefsinizi varta-i ukûbet-i âhiretten halâs buyurasız diyü cevâb itdüklerinden sonra kādî'asker efendiler kudât-ı mihrâb-ı şerî'at olanlar keman-ı gümanla tîr-i kazâ-yı hedef-mezâyâ güşâd virmezler.

"*Ve inne ba'de'z-zanni ismün*" mazmûnından tegâfûl idüp, bî-hüccet-i zâhire ve bî-beyyinet-i bâhire hükmi nüffâza yetiştirmezler. Sizler didiğiniz üzre delîl-i hak ve bürhân-ı sıdk olmak müyesser olsa ve anunla Sıtkı kizbden ve sevâbı hatâdan fark idüp, hakkı bâtıldan temyîz etmez mutasavver olsa, halk-ı âlem ızhâr-ı hakda şâhid ve beyyineye muhtaç olmazlardı. Ve bu mücmeli tafsîl ve da'valarına göre ikâmet-i delîl lâzımdır ki bilâ beyine kelâm-ı bî-fürûğ ve da'vâ-i mücerredin ekseri durûğdur diyü cevâb eylediler.

Âhirü'l-emr ol teftişlerde nesne zâhir olmayup beriyyü's-sahh çıkduklarına hükm olundu."²⁷

27 Matrakçı Nasûh, *Süleymân-nâme*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, nr. 379, vr. 182a-183a; Hüseyin G. Yurdaydın, *Matrakçı Nasuh*, Ankara 1963, s. 65-67. arasında bu olaydan bahsetmektedir.

Tahkikat Defteri

Anadolu Kadiaskeri Sinan Efendi hakkında açılan tahkikat ve yapılan teftişte, şikâyetçilerin mazul kadiaskere tevcih ettiği sorular ve Sinan Efendi'nin verdiği cevaplar bir defter halinde toplanmıştır.²⁸ Hadiseden çok sonra 1178 /1764-5'te istinsah edilmiş olan Defter'in başında, bu muhakemat defterinin, eslâfın ne kadar dikkatli, ihmâlden uzak bir anlayış içerisinde olduğunu gösterdiği ifade edilmekte, Defter'in ibret gayesiyle yazıldığı belirtilmektedir.

Mülâzemet, kadılık ve müderrislik görevleri yönünden önemli bilgileri ve açıklamaları ihtiva eden Defter'in muhtevasının tanıtılması Osmanlı ilmiye teşkilâtı için faydalı olacaktır.²⁹

A. Tahkikat sırasında şikâyet konusu olan başlıca hususlar:

a) Mülâzemetle ilgili

1- Mülâzim olmadığı iddia edilen (mülâzemeti meşkur) adaylara terakkî ile medrese tevcihi.³⁰

2- Mülâzim olmadığı kesin olarak sabit olanlara mansıb verilmesi.³¹

3- Mülâzim olmayana mülâzim mansıbının verilmesi.³²

4- Mülâzemet sırasına riâyet edilmemesi.³³

b) Terakkî ile ilgili şikâyetler:

1- Tafra hareket: Kelime olarak atlamak, sıçramak anlamına gelmektedir. İlmiye istilâhı olarak ise, sık sık derece atlamak, bir iki mansıba birden yükselmek anlamına gelmektedir.³⁴ Adayların bu şekilde ilerlemeleri ve ani yükselmeleri şikâyet konusu olmaktadır.³⁵

28 *Tahkikat Defteri (Mecmû'a-yı Muhâkemât-ı Defter-i Eslâf)*, F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Kataloğu*, C. I, İstanbul 1961, s. 600, nr. R. 1506 Mükerrer, (30 varak).

29 Bundan sonraki atıflarda sadece *Defter* şeklinde zikredilecektir. Burada *Defter*'in muhtevası tanıtılırken sadece bazı davaların varak ve numaraları verilmiştir. Tam olarak dökümü daha sonra verilecektir.

30 *Defter*, vr. 12b, nr. 45; vr. 13b, 53; vr. 15a, nr. 63; vr. 15b, nr. 72.

31 *Defter*, Vr. 14a, nr. 57.

32 *Defter*, vr. 12a, nr. 40; vr. 14b, nr. 59.

33 *Defter*, vr. 5a, nr. 15; vr. 7a, nr. 21; vr. 9a, nr. 29; vr. 9b-10a, nr. 32.

34 Rumeli kadiaskerine hitaben gönderilmiş III. Mehmed'in bir fermanında birçok kimsenin tafra hareket ile "manâsıb-ı celîleye" ulaştığı bundan sonra olmaması emredilmektedir. Süleymaniye, Aşır Ef. Ktb. Nr. 1004, vr. 70a-b; yayınlanmış metni için bk. C. Baltacı, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 630-632.

35 *Defter*, vr. 12b, nr. 43; vr. 13a, nr. 47; vr. 14a, nr. 56; vr. 16a, nr. 75, vr. 17a, nr. 87; vr. 17b, nr. 89; vr. 19a, nr. 107; vr. 19b, nr. 112; vr. 20b, nr. 120.

2- Yerinde terakkî: Bilindiği üzere “müddet-i örfiye”sini tamamlayan adaylar veya belli sebeplerle yerinden alınan adaylar bir süre İstanbul’da mülâzemette bulunduktan sonra bir başka göreve tayin ediliyordu. İlmiye mensuplarının göreve fasıla vermeden yerinde kalmaları ve terakkî etmeleri kanuna aykırı idi. Bu hususun sık sık şikâyet konusu edildiği görülmektedir.³⁶

3- “Yeden bî-yedin terakkî”: Aynı şekilde kadı ve müderrislerin müddetlerinin bitiminde mülâzemette bulunmadan bir başka yerde hemen göreve başlamaları şikâyet konusu olmaktadır.³⁷

4- “Mâ-dun-ı aşereye aşere verilmesi” yani, on akçenin altında olduğu halde on akçelik medrese tevcihi³⁸; veya on akçelik medresenin dokuz akçe ile tevcih olunması.”³⁹

5- İki kaza birleştirilerek terakkî verilmesi.⁴⁰

6- Bir müddette üç defa terakkî.⁴¹

7- Diyâr-ı Arab’dan⁴² Rum’a (Anadolu’ya) yeden bî-yedîn terakkî;⁴³ Diyâr-ı Arab kazalarından terakkî ile Anadolu kazalarına geçme;⁴⁴ Dîyâr-ı Arab kazalarından misli (aynı derece) ile Rum’a geçiş;⁴⁵ Diyar-ı Arab’dan misli ile iç-il (İçel)’e⁴⁶ geçme.⁴⁷

c) Diğer bazı şikâyetler:

1- Başlangıçta kanuna muhalif olarak otuz akçe ile mansıb verilmesi.⁴⁸

36 *Defter*, vr. 13a, nr. 49; vr. 13b, nr. 51; vr. 16b, nr. 81; vr. 18a, nr. 91.

37 *Defter*, vr. 5b, nr. 16; vr. 15a, nr. 64; vr. 16b, nr. 79-80; vr. 18b, nr. 103; vr. 19a, nr. 110; vr. 21a, nr. 125; vr. 21b, nr. 128

38 *Defter*, vr. 13b, nr. 52.

39 *Defter*, vr. 14a, nr. 55.

40 *Defter*, vr. 16a, nr. 76.

41 *Defter*, vr. 16a, nr. 74.

42 Dîyâr-ı Arab tabirinin burada geniş bir anlamı ifade ettiğini belirtmek gerekir. Meselâ, Elbistan (*Defter*, vr. 12b, nr. 42); Ekrâd-ı İzzeddin kazası (*Defter*, vr. 17a, nr. 82); Birecik (*Defter*, vr. 17b, nr. 84); Tarcan kadılığı (*Defter* vr. 17b, nr. 88) Dîyâr-ı Arab olarak zikredilmektedir.

43 *Defter*, vr. 3b, nr. 8; vr. 21a, nr. 124.

44 *Defter*, vr. 17b, nr. 88. Arab kazalarından Anadolu (Rum) kazalarına terakkisiz (terfi etmeden) geçilebilmektedir. Terakkî ederek geçmenin kanuna aykırı olduğu anlaşılmaktadır.

45 *Defter*, vr. 12b, nr. 42; vr. 17a, nr. 82, 86; vr. 19b, nr. 113.

46 İç-il: İstanbul, Edirne, Bursa medreseleri ile bu yerlerin civarındaki önemli medreselerdir, bk. A. Özcan, “Fatih’in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi”, *Tarih Dergisi*, sayı 33, İstanbul 1982, s. 13.

47 *Defter*, vr. 17a, nr. 84.

48 *Defter*, vr. 17a, nr. 83.

2- Kadıaskerin yeğeninin beş kere terakkî görmesi.⁴⁹

3- Peş peşe azil sebebiyle iki kere berat harcı ödenmesi ve yol meşakkati çekmesi.⁵⁰

4- Müderris, medresenin tamiri için kendi hakkından (ücretinden) para sarf ettiği halde bunun karşılığını alamadığı.⁵¹

5- Şart-ı vâkıf üzere “ber vech-i iştirak” medresede müderris iken azledildiğinden şikâyet.⁵²

Cevaplar: Şikâyetlere kadıaskerin verdiği cevaplar XVI. asır Osmanlı ilmiye teşkilâtı ve bu teşkilâtın nasıl işlediği konusunda bilgi vermektedir. Cevaplar çoğu kere şikâyetlere açıklık getirmekle birlikte zaman zaman, kadıasker davaların tafsilatını hatırlamadığını söylemekte⁵³ veya ruznâmeye bakılmasını istemektedir. Birçok şikâyete cevap olarak ise tayinlerin, nüfuzlu kimselerin şefaati ve iltiması ile⁵⁴ veya “emr-i padişahî” ile yapıldığını söylemekte,⁵⁵ elinde bulunan arzları göstermektedir.⁵⁶

B. Kadı ve müderrislerin azil sebepleri.

a) Kadılar

1- Yazdığı bazı hüccetlerde karışıklık olması.⁵⁷

2- Bir cihet için iki kimseye arz vermesi (iki kimsenin tayinini arz etmesi).⁵⁸

3- Vâkıfın koyduğu şartlara kadı'nın riâyet etmemesi⁵⁹ (mütevelli-nin bilgisi olmadan cihet tevcihi).⁶⁰

49 *Defter*, vr. 14b, nr. 58.

50 *Defter*, vr. 3a, nr. 7.

51 *Defter*, nr. 21; Kadıasker cevabında buna mukabil “müddet-i örfiye”sinden altı ay ziyade tasarruf ettiğini belirlemektedir.

52 *Defter*, vr. 6a-b, nr. 19.

53 “Kim olduğu ma'lûmum değil” *Defter*, vr. 16a, nr. 75; vr. 17a, nr. 82; “Mülâzemeti ma'lûmum değil” *Defter*, vr. 13a, nr. 48; vr. 13b, nr. 52; vr. 15a, nr. 62.

54 *Defter*, vr. 2b, nr. 5; vr. 8a, nr. 25; vr. 17a, nr. 83.

55 *Defter*, vr. 1b-2a, nr. 2.

56 *Defter*, vr. 10b, nr. 35.

57 *Defter*, vr. 4b, nr. 12.

58 *Defter*, vr. 4b, nr. 12.

59 Bir vakıfta vâkıfın koyduğu şartlar önem taşımakta ve bunlara riayet gerekmektedir. Ancak vakfın açıkça menfaatini gerektiren hususlarda şartlarda değişiklik yapılabilir. Ömer Hilmi Efendi, *İthafü'l-âhlâf fî ahkâmî'l-evkâf*, İstanbul 1307, s. 71-4.

60 *Defter*, vr. 5b-6a, nr. 18.

4- Kadılık bölgesinden ayrılması.⁶¹

5- Halkın arzuhal sunarak şikâyeti sebebiyle.⁶²

6- Rüşvet suçundan veya “nüzül akçesi” konusunda halka eziyeti sebebiyle (bu durumu beylerbeyi arz ediyor).⁶³

7- Zulüm sebebiyle (kadın’ın zulüm yaptığı şeyhülislâma bildiriyor ve kadı azlediliyor).⁶⁴

8- Şikâyetler üzerine vüzerâ emriyle.⁶⁵

9- “Müddet-i örfiye”si tamam olmak üzere olduğundan.⁶⁶

10- Avarızı eksik teslim etmesi sebebiyle (Arab defterdarının arzı üzerine).⁶⁷

11- İstanbul’da görülmesi (istima’ olunması) gereken Beytülmal davasını kendi kazasında görmesi sebebiyle⁶⁸ (Bu durumu bir diğer kadı şikâyet ediyor).

12- “Mal-ı padişahî için” başka kadının tayini münasib görmesi üzerine.⁶⁹

13- Muhallefât yazarken (tamahkâr davranarak) liva alemin bile yazması.⁷⁰

14- Kaza bir başka kazaya zamime (ilave) olmasıyla azil.⁷¹

15- Kaza sınırlarında değişiklik sebebiyle (Kaptan Paşa arzıyla);⁷² Şehzâde Mustafa arzıyla kazanın üçe ayrılması üzerine kadı azlediliyor.⁷³

16- Nahiyenin kazadan ayrılması sebebiyle.⁷⁴

17- Kadılığın başkasına verilmesinin arz edilmesi üzerine (Şehzâde Mustafa arzı üzerine).⁷⁵

61 Defter, vr. 7a-b, nr. 22; vr. 8b. nr. 27; vr. 10a-b, nr. 34.

62 Defter, vr. 9a, nr. 29.

63 Defter, vr. 10b, nr. 35.

64 Defter, vr. 10b-11a, nr. 36.

65 Defter, vr. 5b, nr. 17.

66 Defter, vr. 4b, nr. 12.

67 Defter, vr. 1b, nr. 1.

68 Defter, vr. 4a, nr. 9.

69 Defter, vr. 5a, nr. 14.

70 Defter, vr. 3b, nr. 8.

71 Defter, vr. 8b-9a, nr. 28.

72 Defter, vr. 4b, nr. 11.

73 Defter, vr. 4a, nr. 9.

74 Defter, vr. 3a, nr. 6.

75 Defter, vr. 8b-9a, nr. 28.

b) Müderrisler

1- Danişmend tutmayıp, ta'til-i evkat etmesi, medrese hücrelerinden bazılarını kiraya vermesi sebebiyle.⁷⁶

2- Derse kadir olmaması, medresenin mu'attal olması sebebiyle (mütevelli bildiriyor).⁷⁷

3- Müderrisin "kazaya talib" olduğunun arz edilmesi üzerine.⁷⁸

4- Müderrisin "medreseden feragat" ettiğinin bildirilmesi üzerine (kadı tarafından arz edilen bu hususun daha sonra hilaf-ı vakı' olduğu anlaşıyor).⁷⁹

5- Medresenin aslında tekke olduğu bildirilerek müderrisin azli.⁸⁰

6- Mütevelli şikâyeti ile azil.⁸¹

7- Eski müderrisin şikâyeti ile azil.⁸²

Azilden sonra teftiş: Kadı ve müderrisler herhangi bir şikâyet veya arz neticesi azledildikten sonra gerekli hallerde haklarında bir teftiş ve tahkikat yapılmaktadır. Buna dair birçok örnek defterde bulunmaktadır.

Kadı, müderris, bir yetkilinin arzı veya halkın şikâyeti üzerine toplumun selameti için genellikle görevden alınıyor,⁸³ eğer isnat edilen suçlar varîd değilse veya maksatlı kimselerin (garazkârların) iftirası ile gadre uğrayan kimse bizzat merkeze gelerek⁸⁴ veya bir arz göndererek durumu izah etmekte, merkezden görevlendirilen müfettişler⁸⁵ mahallinde teftiş ve tahkikat yaparak, şahidler dinleyerek neticeyi arz etmektedir. Suçsuz olduğu halde gadre uğrayanların tekrar münasib bir göreve tayin edilmeleri genellikle ferman olunmaktadır.⁸⁶

C. Diğer hususlar

a) İmtihan:

Bilindiği üzere herhangi bir ilmiye mansıbı boşaldığında eğer talib birden çok olursa adaylar arasında imtihan yapılması ve en başarılı

76 *Defter*, vr. 7b-8a, nr. 24.

77 *Defter*, vr. 6a-b, nr. 19.

78 *Defter*, vr. 2a-b, nr. 4; vr. 6b, nr. 20.

79 *Defter*, vr. 5b, nr. 16.

80 *Defter*, vr. 3a, nr. 7.

81 *Defter*, vr. 6a-b, nr. 19.

82 *Defter*, vr. 6b, nr. 20.

83 "Amma ruznâmede müteşekkileri olup ve fi'l-vâkî' fâsîd izâlesi lâzım olmağın yeri âhara tevcih olundu diyü mukayyed bulundu." *Defter*, vr. 56, nr. 17.

84 "Amma sonra kendü Der-i Devlete gelüp, ol husûsî kendüden evvel kadı olan görüp, onun medhali olmadığı zâhir olup." *Defter*, vr. 4a, nr. 9 ayrıca bk. *Defter*, vr. 3b, nr. 8; vr. 5b,y nr. 17.

85 *Defter*, vr. 56, nr. 14.

86 *Defter*, vr. 1b-2a, nr. 2.

olanın alınması genel bir kaidedir.⁸⁷ Bu imtihanlar, ya bizzat kadıasker nezaretinde yapılmakta veya dürüst, ilmî yetkiye sahip âlimler huzurunda yapıldı. XVI. yüzyılda adaylar arasında yapılan bu nevi imtihanlara ait birçok örnekler Mecdî'nin *Hada'iku's-Şaka'ik*⁸⁸ ve Ata'î'nin zeylinde zikredilmiştir.⁸⁹

Tahkikat Defteri'nde imtihanlara dair örnekler bulunmaktadır. Ancak gerek Rûznâme'ye⁹⁰ gerekse bu defterde imtihandan seyrek bahsedilmesi, bunun her zaman uygulanmadığını, mülazemet süresinin esas alınmış olduğunu göstermektedir.⁹¹

b) Ruznâme

Kadıaskerlerin idari görevini yürütürken tuttukları kadı-müderris ve mülazimlerin tayin, terfi (terakkî), nakil, becâyış gibi işlemleri yazdıkları resmî defterler olarak bilinen ruznâmelerin bu konularda herhangi bir ihtilaf halinde esas kaynak oldukları bilinmektedir. Tahkikat Defteri'nde ruznâmeye sık sık atıfta bulunulması ruznâmelerin önemini teyit etmektedir. Ancak ruznâmeye de zaman zaman işlemlerin hatalı olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır.

1- Kadıasker, ruznâmede azil sebebinin doğru (sahih) yazılmadığını belirtmektedir.⁹²

2- Kadıasker "Ruznâmede on akçe yazıldığı yanlış, üç kalmıştır" diyerek yanlışlığı belirtmektedir.⁹³

3- Kadıasker "Bu ruznâmede tafsil olunmamış, Mehmed Çelebi Efendi ruznâmesinde görülsün" şeklinde önceki ruznâmeye bakılmasını istemektedir.⁹⁴

87 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 63-4.

88 Mecdî, s. 447, 470.

89 Atâ'î, s. 121, 134.

90 Sinan Efendi'nin kadıaskerlik dönemine alt bazı kayıtları ihtiva eden *Ruznâme İstanbul Şer'î Siciller Arşivi*, Kadıasker Ruznâmeleri nr. 1 de bulunmaktadır. Bu ruznâme mezuniyet tezi olarak hazırlanmıştır. N. Ceylan, 951-959 (1544-1556) *Tarihli Rumeli Kadıaskeri Ruznâmesi*, İstanbul 1980 (İst. Edebiyat Fak. Osmanlı Müesseseleri Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Mezuniyet Tezi).

91 "Cümlesin imtihân idüp, mezkûr İlyas'ı cümleden evceh bulup ona tevcih olundu dediler." *Defter*, vr. 7a, nr. 21; "Mezkûr Sinan ile Mustafa'yı birer vakitte imtihan itdim, Muslihiddin'i andan iyi buldum...", *Defter*, vr. 9b nr. 30; "Birkaç kere imtihan itmek kast itdik mevânî düşdi idemedik...", *Defter*, vr. 11a-b, nr. 38, ayrıca bk. *Defter*, vr. 27a-b 175, 177, 178.

92 *Defter*, vr. 8b-9a, nr. 28.

93 *Defter*, vr. 14a, nr. 56.

94 *Defter*, vr. 20a, nr. 119.

4- “Ruznâmeye nazar olundukda” Sivas Beylerbeğisi Hızır Paşa’nın; kadının yaptığı yolsuzluk hakkındaki arzı bulunmuştur.⁹⁵

5- Ruznâmede görevin Şehzâde iltimasıyla verildiği,⁹⁶ Elkas Mirza şefaatiyle verildiği⁹⁷ yazılmaktadır.

6- Cihet ruznâmesi: Kaza ve tedris ruznâmesinin dışında bir de cihet ruznâmesi olması muhtemeldir.⁹⁸

c) İltimas ve şefaati:

Kadı ve müderrisler görev alırken veya daha münasip bir yere geçmek istediklerinde Şehzâdeler (Şehzâde Mustafa,⁹⁹ Cihangir,¹⁰⁰ Bayezid¹⁰¹), defterdar,¹⁰² kapı ağası,¹⁰³ beylerbeyiler,¹⁰⁴ sancakbeyi¹⁰⁵ gibi yetkililerin iltiması, şefaati, yardımı, mektubu, arzı, tavsiyesi, dileği ile¹⁰⁶ görev aldıkları tahkikat defterindeki cevaplardan anlaşılmaktadır.

Kadıaskerin bu nevi tavassutları açıkça belirtmesi hatta bunların bazılarının ruznâmeye bile işlenmiş olması bunun bir tezkiye ve referans mahiyeti taşıdığı kanaatini uyandırmaktadır.

d) Kadı ve müderrislerin şikâyetleri sırasında “müddet-i örfiye” denilen belirli süreyi tamamlamadan, ne kadar erken görevden alındıkları (bakiyye-i müddetleri); ne kadar zamandan beri mülazemette bulundukları yıl ve ay olarak genellikle belirtilmektedir.¹⁰⁷

e) Defterde şikâyetle bulunan ilmiye mensuplarının kimden mülahim oldukları genellikle zikredilmektedir. Bu mevalî arasında şeyhülislamlar, kadıaskerler, büyük kadılar ve müderrislerin isimleri zikredilmektedir.¹⁰⁸

95 Defter, vr. 10b, nr. 35.

96 Defter, vr. 7a-b, nr. 22; vr. 16b, nr. 81.

97 Defter, vr. 17a, nr. 83.

98 Defter, vr. 3a, nr. 7.

99 Defter, vr. 8a, nr. 25; vr. 14b, nr. 58; vr. 16b, nr. 81.

100 Defter, vr. 18b, nr. 100.

101 Defter, vr. 2b, nr. 5.

102 Defter, vr. 1b, nr. 1.

103 Defter, vr. 1b-2a, nr. 2.

104 Defter, vr. 2a-b, nr. 4; vr. 19b nr. 114.

105 Defter, vr. 21a, nr. 123.

106 Sıra ile bütün bu kelimeler için bk. Defter, vr. 16b, nr. 81; vr. 15b, nr. 73; vr. 20b, nr. 120; vr. 8a, nr. 25; vr. 17b, nr. 89; vr. 21a, nr. 123; vr. 19b, nr. 114.

107 Defter, vr. 6b, nr. 20; vr. 7b, nr. 23; vr. 3a, nr. 7; vr. 5b, nr. 17; vr. 9a, nr. 29.

108 Defter, vr. 4b, nr. 11, 12; vr. 6b, nr. 20; vr. 7a, nr. 21; vr. 8b-9a, nr. 28; vr. 9b-10a, nr. 32.

XIII. SULTAN III. SELİM DEVRİ ULEMASI ÜZERİNE GÖZLEMLER*

*Kendi elimle kesip yâre verdiğim kalem
Fetvâ-yı hûn-ı nâ-hakkım yazdı ibtidâ
İlhâmî*

Osmanlı'da ilmiye, seyfiye ve kalemiye çok köklü geleneğe sahip üç temel kariyer olup yüzyıllarca ayrıcalıklarının ve güçlü konumlarını devam ettirmişlerdir. İlmiye, bunlar içerisinde ilave imtiyazlara sahip bir meslek olarak çok etkili olmuş ve rağbet görmüştür. Osmanlı döneminde bu geleneği koruyarak fevkalade geliştirmiş ve bu yapı bütün özellikleriyle III. Selim döneminde de devam etmiştir.¹

Stanford Shaw, 1971'de yazdığı ve halen III. Selim üzerine en önemli monografi olan eserine çok anlamlı bir şekilde "Between Old and New" başlığını koymuştur.² Gerçekten III. Selim klasik anlamıyla geleneği temsil eden son Osmanlı padişahı olarak değerlendirilebilir. Devlet teşkilatında, devlet-ulema münasebetlerine yaklaşımda, saltanat ve padişahlık kurumu konusunda eski çizgiyi devam ettiren bir padişah olarak görülmektedir. Geleneksel yapı içinde yeniliklere önem veren III. Mustafa'nın oğlu idi. Kendisinden önceki şehzâdelerden

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Sultan III. Selim Devri Ulemâsı Üzerine Gözlemler", *III. Selim: İki Asrın Dönemecinde İstanbul*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 155-169.

1 III. Selim ve II. Mahmud dönemi ilmiye teşkilatı ve uleması konusunda yapılmış şu değerli araştırmalar bulunmaktadır: Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı*, İstanbul 2004; Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 2005; Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005; İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İstanbul 2008.

2 Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III (1789-1807)*, Cambridge 1971; Türkçesi, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.

farklı olarak oldukça serbest bir ortamda yetişmiş, Avrupa'daki gelişmelerden bir ölçüde haberdar idi. Amcası I. Abdülhamid de ona oldukça serbest sayılabilecek bir şehzâdelik ortamı sağlamıştı. Böylece Osmanlı devlet teşkilatı ve idaresinde yapılması gereken yenilikler, devlet ricali ve ulema ile münasebetler konusunda zihninde oldukça netleşmiş düşünceler vardı. 1789'da Özi'nin Rusların eline geçtiği haberini alan ince ruhlu padişah I. Abdülhamid'e anî felç gelmiş o gece sabaha karşı teessüründen vefat etmiştir. Selim, 7 Nisan 1789'da 28 yaşında tahta çıktığında devlet tam bir bunalım, mali sıkıntı ve kargaşa içinde idi. Avusturya ve Rusya ile uzunca bir süreden beri devam eden savaş devleti çaresizlik içerisine sokmuştu. Böyle bir ortam ve halet-i ruhiye içerisinde iktidara gelen Selim cülusunun 11. gününde kendi başkanlığında bir meşveret meclisi toplamıştır. Bu meclise sadaret kaymakamı, dönemin görevi başında bulunan ve mazul şeyhülislamı ve kazaskerleri, bürokrasinin ileri gelenleri ve önemli seyfiye ricali katılmışlardı. Konu özellikle ilmiyede yapılacak ıslahattı. Toplantıya katılan zevat görüşlerini ifade etmişler. Sultan Selim Şeyhülislâm Mehmed Kâmil Efendi'ye "Efendi, kuzat ve nüvvab hususları ve mezalimlerinin ref'i senden matlubumdur" buyurup bu meşveret meclisi akabinde akdedilecek toplantılarda ilmiye ıslahatının esasları ve uygulaması ile alakalı hususlar belirlenmişti. Bu ilkeler ışığında Rumeli Kazaskeri Yahya Tevfik ve Anadolu Kazaskeri Mehmed Emin efendilere hitaben birer ferman gönderilmişti.³

Sultan Selim zamanında ulemanın konumu değerlendirilirken bazı hususların kriter olarak alınması uygun olur. Bunların başında ıslahat çalışmaları konusunda ulemanın tutumudur. III. Selim devrinin en bariz özelliği bir ıslahat dönemi olmasıdır. İlk ıslahat teşebbüsü ise hemen her yeniliğe karşı çıkan, kendi menfaat ve imtiyazlarını her şeyin önünde gören asker ve askerî teknoloji konusunda düşünülen ıslahattı.

Musevî kökenli Osmanlı tarihçisi Uriel Heyd⁴ 1961'de yazdığı "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II"⁵ adlı öncü çalışmasında bu soruya cevap aramaktadır.⁶ Makalede

3 Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1309, IV, 291 ve oradan naklen Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 256.

4 Uriel Heyd (1913-1968) Kudüs İbrani Üniversitesi'nde ölümüne kadar dersler vermiş, değerli araştırmalar yapmış, birçok talebe yetiştirmiş, yetiştirdiği talebeler İsrail'de ve Amerika ve Avrupa'da kürsüler kurmuşlardır. Geniş bilgi için bk. J. Landau, "Heyd, Uriel", *DİA*, c. 17, s. 285-86.

5 *Studies in Islamic History*, Jerusalem 1961, s. 63-96.

6 Bu makaleyi uzun süre çalışarak hazırladığını dipnotta kendisi ifade eder. Bir proje şeklinde, burs alarak çalıştığını belirtmektedir. Uriel Heyd, gerek bu çalışmasında

belirtilen tespitlerden yola çıkılacak olursa özellikle iki konuya dikkat çektiği görülür. Birisi makale başlığından da anlaşılacağı üzere III. Selim ve II. Mahmud dönemindeki Batılılaşma⁷ üzerinde durulması ve bunun ulema nokta-i nazarından değerlendirilmesidir. İkinci husus ise özellikle bu iki padişahın hassaten de II. Mahmud'un böyle bir reforma girişirken takip etmiş olduğu usul ve ulemadan ne şekilde yararlandığı konusu araştırılmakta ve müşahhas örneklerle değerlendirilmektedir.⁸

Osmanlı'da esasen bütün Sünnî İslâm dünyasında ulema devletin ve idarenin temel rükünlerinden idi. Yani devlet yapısının dışında mevcut sisteme alternatif bir bünye ve güç değildi. Bu çok önemli bir özelliktir. Böylece başlangıçtan itibaren devletin kuruluşu, müesseselerinin teşkili, iktisadî ve içtimâî olayların değerlendirilmesi ve halli konularında hep devletin yanında, devlet teşkilatının içinde yer almıştır. XIV. yüzyılda kuruluşun XX. yüzyılda tarih sahnesinden çekilinceye kadar bu hep böyle olmuştur.⁹

Selim ulemaya önem veriyordu, özellikle ulemanın reisi ve fetvâ makamının sahibi olan görevdeki veya mazul şeyhülislamı ve onların desteklerini çok önemsiyordu. Yapacağı icraat ve ıslahatta onların desteğini aldığı takdirde muhalefeti, özellikle askerden gelecek reaksiyonu azaltacağını biliyordu.¹⁰

Yoğun iç ve dış meselelerin yaşandığı bu dönemde konuların halinde şeyhülislamın fetvâlarına şiddetle ihtiyaç duyuluyor, Sultan Selim özellikle harici meselelerde güç kazanmak, toplumun desteğini sağlamak bakımından fetvâya çok önem veriyordu. Mısır'ın 1798'de Fransızlar tarafından işgali üzerine Şeyhülislâm Âşir Efendi'den fetvâ ile destek alınarak Fransa'ya harb ilan edilmişti.¹¹ Avusturya ve Rusya'ya

ve gerek Osmanlı ceza hukuku ile ilgili *Studies in Old Ottoman Criminal Law* çalışmasında adeta son sözü söylemiş gibidir.

- 7 Osmanlı Batılılaşmasının çeşitli alanlarda uygulanması ve değerlendirilmesi için bk. "Batılılaşma", *DİA*, c. 5, s. 148-186
- 8 II. Mahmud ıslahatında halkın reaksiyonunu önemli ölçüde önlemek için kamuoyu oluşturmağa çok önem vermiş ve bunda da başarılı olmuştur. Nitekim döneminin tanınmış âlimleri olan Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir, Şeyhülislâm Yasin-cizâde Abdülvehhab ve Kazasker Sahaflarşeyhizâde Esad Efendi'nin vaazları, fetvaları ile kamuoyu oluşturmaya çok önem vermiştir.
- 9 Osmanlı'nın kuruluş döneminde özellikle askerî kurumların teşkilinde ulemadan Çandarlı Kara Halil ile Mevlana Kara Rüstem'in hizmetleri çok önemlidir.
- 10 Bu konularda daha geniş bilgi için bk. Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul 2004.
- 11 "Francelü keferesi bilâd-ı İslâmiyye'den a'zam-ı emsâr-ı Devlet-i Aliyye-i ebedü'l-karar olan Mısır ve havalisini bî-gafletin istilâ etmeleriyle ahâlisi def'a kadir

karşı Osmanlı Devleti ile Prusya'nın "tedafüî ve tecavüzî" ittifak yapması her iki devletin de menfaatine olduğu halde uzun süre bu ittifak gerçekleşmedi. Bu konuda engel olarak dinî sebepler gösterilerek bir Müslüman devletin Hristiyan devletle ittifak yapamayacağı ileri sürülmüştür. Ordu ileri gelenlerinin ve Ordu kadısı Tarakçızâde'nin dinî mülâhazalarla karşı çıkmasına mukabil Hamidîzâde cesareti ve sahip olduğu siyasî tecrübesi sayesinde 29 Ocak 1789'da toplanan meşveret meclisinde henüz şeyhülislam değilken bunun savunmasını yapmış, ayrıca verdiği fetvâ ile 1790 ittifakının cevaz ve lüzumuna zemin hazırlamıştır. Ulemânın büyük bir kısmı da bu ittifakı desteklemiştir.¹² Bu sırada Hamidîzâde'nin konağında ayrıca birkaç meşveret meclisi daha toplanıp önemli kararlar alınmıştır.¹³

Bundan önceki asırlarda olduğu gibi Selim döneminde de pek çok siyasî konularda, önemli tayin ve azillerde şeyhülislamlar bazen açıkça, bazen da hususi olarak görüş bildirmişler, hatta ağırlıklarını koydukları olmuştur.

III. Selim'in saltanatında on şeyhülislam görev yapmıştır.¹⁴ Bu âlimlerin seçimi, tayin ve azlinde hep uyum içinde çalışabilme ve yapacağı ıslahatta kendisine destek olma arayışı etkili olmuştur.

Bu dönemde ulemanın önemli icraatlarının başında ıslahat için verdikleri layihalar gelir. Osmanlı'nın Rusya ve Avusturya ile savaşları sona erdikten sonra 1792'de Selim bir ferman çıkararak büyük sıkıntı içinde olan Osmanlı Devleti'nde yapılması gereken ıslahat ile ilgili aydınların görüş ve tekliflerini layiha halinde sunmaları istemişti. Verilen çok sayıdaki layiha arasında beş altı tanesi de ulemaya aitti. Özellikle, bu layihalar arasında Rumeli Kazaskeri Tatarcık Abdullah Efendi'nin görüş ve teklifleri gerçekçi ve dikkat çekici mahiyette idi.

olmasalar, imâmü'l-Müslimin, seyyidü's-selâtin padişahımız hazretlerine kefare-i mezkureyi def' için berren ve bahren asâkir irsâl edip mukâtele etmeleri şer'an vâcib olur mu?" "El-cevab: Olur.", BOA, *Mühimme Defteri* nr.207, s. 1; Özkul, a.g.e, s. 163.

12 Kemal Beydilli, 1790 *Osmanlı-Prusya İttifakı: (Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki)*, İstanbul 1984, s. 57, 59.

13 Cevdet, *Tarih*, İstanbul 1309, IV, s. 291-92.

14 Bu dönemde şeyhülislamlık yapan âlimler ve görev süreleri şöyledir: Mehmet Kamil Efendi (1788-1789), Mehmet Şerif Efendi (1789), Hamidîzâde Mustafa Efendi (1789-1791), Yahya Tevfik Efendi (1791), Mekki Mehmed Efendi (1791-1792), Dürîzâde Mehmed Arif Efendi (1792-1798), Mustafa Aşir Efendi (1798-1800), Ömer Hulusi Efendi (1800-1803), Salihzâde Ahmed Esad Efendi (1803-1806), Şerifzâde Mehmed Atâullah Efendi (1806-1807), Ömer Hulusi Efendi (1807), Şerifzâde Mehmed Atâullah Efendi (1807-1808).

Abdullah Efendi çağdaşları tarafından zeki, faziletli, aşırı derecede eli açık bir âlim olarak tanıtılmıştır.¹⁵ İlmiye görevlerinin dışında devlet teşkilâtının ıslahı ile de yakından ilgilenmiş, III. Selim'in fermanı üzerine, o da bir lâyiha sunmuştur. Lâyihasını muhafazakâr bir tutum içinde ve edebî bir üslûpla kaleme alan Abdullah Efendi'nin fikirlerinin büyük ölçüde benimsendiği gerek zamanında gerekse daha sonraki dönemlerde bunlar üzerinde dikkatle durulduğu anlaşılmaktadır.

Dokuz "bend" ve bir "hâtime"den meydana gelen lâyiha müellifin askerî, ilmî ve malî-ıdarî konulardaki tesbit ve tekliflerini ihtiva etmektedir. Bendlerde sırasıyla, ordunun durumu, eski padişahlar zamanındaki disiplinin daha sonraları nasıl ve niçin bozulduğu, ıslahı için alınması gereken tedbirlerin nelerden ibaret olduğu; tersanenin önemi, gemi inşasının lüzumu, Avrupa savaş tekniğinin benimsenmesi ve bu konudaki yabancı eserlerin Türkçeye tercümesi, mühendislik, topçuluk ve haritacılık konularına önem verilmesi, kalelerin tahkimi, özellikle Rusya sınırının daha iyi korunması; ilmiye mesleğinin ıslahı, eğitim ve adalet teşkilâtında aksayan yönler, mülâzemet ve imtihan sistemlerinin yeniden düzenlenmesi; maliyenin önemi, sikke tashihi, bu hususta önceki padişahların gösterdiği titizlik, Avrupa devletlerinin bu konudaki hassasiyeti, devlet gelirlerinin arttırılıp giderlerin azaltılması, vezir ve beylerbeyilerin eski ve yeni durumlarının mukayesesi ile bunların içine düştükleri maddî ve mânevî sıkıntılar; halkın iyi idare edilmesi ve zulmün ortadan kaldırılması gibi konular ele alınmaktadır. Hâtimede ise iyi eğitilmiş disiplinli kara ve deniz askerlerinin önemine, Avrupa savaş tekniğine ait eserlerin tercümesinin gereğine tekrar temas edilmekte, düşmanın başarısının, tekniğinin üstünlüğünden ileri geldiği ifade edilmektedir. Cevdet Paşa çok beğendiği lâyihanın geniş bir özetini vermiştir.¹⁶

Bu dönemde ıslahat lâyihası sunan diğer bir âlim ise Esad Efendi idi. Onun görüşleri daha ziyade askerî ağırlıklı olup köklü yenilikleri ortaya koymuyordu.¹⁷ Kendisi 1794 ve 1798'de iki defa birer yıl süreyle Rumeli kazaskerliği yaptı. Rumeli kazaskerliğinden mâzul bulunduğu sırada 1803'te Ömer Hulûsi Efendi'nin yerine şeyhülislâm oldu. Üç buçuk yıl devam eden ilk meşihatı dönemi, III. Selim'in Nizâm-ı Cedîd faaliyetlerini yoğun olarak yürüttüğü yıllara rastlamaktadır. Esad Efendi yeniliklere taraftar bir âlim olarak padişahın faaliyetlerini

15 Cevdet, *Târih*, VI, 250

16 Cevdet, *Târih*, VI, 43-52. Lâyihanın tamamı *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nda yayımlanmıştır.

17 Karal, TV, I/6, s. 108, 346.

desteklemişti. III. Selim, Nizâm-ı Cedîd teşkilâtının Rumeli’de uygulanması için Kadı Abdurrahman Paşa’yı görevlendirdiğinde Edirne’de buna karşı bir hareket başlamış, Şeyhülislâm Esad Efendi’nin de karşı çıkanlar aleyhine fetvâ vermesi üzerine kendisine karşı bir muhalefet oluşmuştu. Yoğun tepkiler karşısında padişahın Nizâm-ı Cedîd uygulamasını yarıda bırakmasından sonra Esad Efendi de 1806’da görevinden ayrılmaya mecbur oldu.

Ulemânın mühendishanelerin kuruluşunda da desteği olduğu bilinmektedir.¹⁸ Gerek I. Mahmud’un saltanatının başlarında Üsküdar’da açılan Hendesehane’nin kuruluşunda gerekse I. Abdülhamit zamanında 1775’de açılan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun ve 1793’de III. Selim zamanında açılan Mühendishane-i Berr-i Hümayun’un kuruluşunda ulemanın çok yönlü gayret ve hizmetleri olmuştur.¹⁹ İslâm’ın temel prensiplerinden birisi olan cihadın ancak teknik donanım ile mümkün olacağı belirtilmekte,²⁰ bu sebeple mektebler açılması teşvik etmekteydi. Ulemâ kuruluş safhasında gösterdiği gayretler, verdikleri dersler sırasında zaman zaman zorluklarla ve mühendislik konularını bilmedikleri suçlamalarıyla karşılaşmışlardır.²¹ Kaynaklarda, teknik ve diğer dersleri veren, bu konuda ders notları, ders kitapları hazırlayan ilmiyeden müderrislerin isimleri zikredilmektedir.

III. Selim döneminin önemli bir özelliği de çok sık meşveret meclislerinin akdedilmesidir. Bu meclisler bazen padişahın riyasetinde bazen ise sadrazam veya şeyhülislam konağında yapılmakta idi. Meşveret meclislerine görevde olan ve mazul şeyhülislam ve kazaskerlerin ve diğer tanınmış ulemanın katıldığı bilinmektedir. Ulemânın ağırlıkta olduğu ve önemli katkılar sağladıkları bu meclislerde bazen aralarında sert ve lüzumsuz tartışmalar yapılırdı. Hatta zaman zaman bilgisizlikten ve vukufsuzluktan kaynaklanan sebeplerle ulemanın yanlış ve hatalı görüşler ileri sürdükleri olurdu. Bu tartışmalar hakkında Mütercim Âsım, Halil Nuri ve Cevdet Paşa tarihlerinde çok tipik örnekler zikredilmektedir.²²

18 Mühendishane’nin tarihi ve teşkilatı konusunda mükemmel bir çalışma için bk. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane*, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826), İstanbul 1995; ayrıca bk. Özkul, *a.g.e.*, 295-301.

19 Her üç mektebin kuruluşu ve bu hususta ilmiyenin rolü için bk. Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 2005, s. 272-293.

20 “Emr-i cihadın icrası birçok esbâb-ı nizâmâtâ mütevakıf olduğunu ilim ve maârif ve dirayetleri müsellemtan olan kurenâsıyla müzakere ve mutalaa buyurarak...”, Tayyazâde Atâ, *Tarih*, I, 153.

21 Özellikle Baron de Tott’un ilmiyeden gelen hocaları küçümsediği bilinmektedir.

22 Asım, *Tarih*, I, 272.

III. Selim ulemaya çok önem vermekle birlikte onları samimi olarak eleştirdiği hususlar da olurdu. Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarının uzaması üzerine zafer için camilerde Kur'an okunması ve dualar edilmesi ve bu husus için din adamlarına para verilmesiyle ilgili kendisine sunulan telhisin üzerine "Bilmem hulus ile kiraat mı olunmuyor ki semeresi müşahede olunamıyor. Hoş şimdi yine altı mah okunsun, akçesi darbhaneden verilsin, akçe ile olan dua böyle olur." hatt-ı hümayununu yazmıştır.²³

Padişahın ilmiye hakkındaki duygu ve düşüncesini yansıtan bir hatt-ı hümayunu ise saltanatının başlarında Avusturya ve Rusya ile devam eden savaşlar için mali kaynak bulmak üzere altın ve gümüş eşyanın darbhaneye teslimini emretmesi üzerine bazı âlimlerin "padişah bizi kara çanaklı edecek" sözleri kendisine ulaşınca çok üzümlere duygularını şu hatt-ı hümayunla ifade etmişti:

...beytülmalde bu derece muzayaka olup iki düşman Memâlik-i İslâmiyyeye hücum ederken def'i için herkes varını dini için beytülmale vermek şer'an caiz ve padişah da ahz eyledikte zulum etmemiş olurken ulema efendiler şimdiye dek beytülmale kaç kuruş verdiler? Cümlemin geçimi bu devlet sayesinde değil midir, iyâzen billâh bu devlete bir sekte gelirse halleri ne şekil olur, hiç mülâhaza olunmuyor mu? İânelerinden geçtim din ve devlete muzır olacak kelâmı söylemeseler olmaz mıydı?²⁴

Ulemâ arasında öteden beri görülen rekabet ve ihtilafın Sultan Selim zamanında da devam ettiği görülmektedir. Özellikle taşrada arpalıkları bulunan üst düzey ulemanın kendi kaza mahallerine gitmeyip naiplerle idare etmesi önemli bir problem olmaktadır. Şeyhülislâm Hamidîzâde, İstanbul'da yaşamağa alışmış, taşraya bir türlü gitmek istemeyen yüksek rütbeli mazul âlimleri, özellikle muhalefetlerinden kurtulmak için arpalıklarının bulunduğu yerlere gitmeğe mecbur etmesiyle büyük bir ihtilaf ortaya çıkmıştır. III. Selim de bu durumdan rahatsız olmuş ancak şeyhülislamın bağımsızlığına önem verdiği için herhangi müdahalede bulunmamıştır. Taşraya gönderilmekten çok rahatsız olan Dürrişâde daha sonra şeyhülislam olunca aynı icraatı yapmıştır.²⁵

23 Ahmed Refik, *Yeni Mecmua*, c. I, s. 449 ve Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara 1946, s. 125.

24 Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara 1946, s. 125.

25 M. İpşirli, "Düddizâde Mehmed Arif Efendi", *DİA*, c. 10, s. 37.

Ulemânın Vehhabilik konusundaki bilgisizliği ve basiretsizliği hem kendi dönemlerinde hem de daha sonra tenkit edilmiştir. 1730'da Abdülvehhab tarafından tesis edilen Vehhabilik devamlı gelişmiş Basra, Lahsa, Necid ve Hicaz'da etkili olmağa başlamıştır. 1803'de İbn Suud Taif'i muhasara edecek duruma gelmiştir. Mekke şerifleri Bâb-ı Âlî'ye müracaatla durumu bildirdiklerinde toplanan meşveret meclislerinde ulema şerî meselelerin tartışmasıyla vakit geçirerek bu önemli gelişmeyi takip edememişler, nihayet Taif asilerin eline geçmiştir. Ulemânın bu gafletini daha sonra Cevdet Paşa çok sert bir dille tenkit etmiştir.²⁶

III. Selim döneminde geleneksel tavır ve icraatın aynen devam ettiğini gösteren birçok unsur bulunmaktadır. Nitekim mülâzemet sistemi, kadılık ve müderrislik nizamı, mevâlîzâde kanunu gibi Kanunî devrinden beri hemen her padişah döneminde tekrar edilen hususlar Selim'in şeyhülislamlara gönderdiği fermanlarda da işlenmiş ve ikaz edilmiştir. Nitekim Dürrîzâde Mehmed Arif Efendi 1792'de ikinci defa şeyhülislam olunca ilmiye ıslahatı hakkında Selim'e bir layiha sunmuş, teklifleri kabul edilerek bir ferman haline getirilmiş ve 1793'te bir hatt-ı hümayun ile²⁷ ilgililere gönderilmiştir.²⁸

Diğer taraftan, III. Selim'in, halkın taleplerine ve dinî hassasiyetlerine çok önem verdiği ve bunu icraatına bizzat yansıttığı hatt-ı hümayunlarından anlaşılmaktadır. Nitekim Cuma selamlıkları sultanın bu konudaki hassasiyet ve dikkatini göstermektedir.²⁹ Sır Kâtibi Ahmed Efendi tarafından kaleme alınan III. Selim'in günlüğünde³⁰ padişahın Cuma selamlığı için gittiği camiler verilmektedir. Hatta Ayasofya'daki bir Cuma selamlığında kendisine bir suikast girişimi bile olmuştur.³¹ Selim'in

26 İsmail Hami Danişmend, ulemanın meselenin boyutlarını anlamaktan aciz olduğunu hâlbuki Avrupa dillerinde bu gelişmeleri tahlil eden eserler yazıldığını belirtmektedir. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 80.

27 "Semahatlı Efendi Dâimîz" elkabıyla başlayan hatt-ı hümayunda fermanla öngörülen hususların düsturu'l-amel kabul edilmesi, buna aykırı hareketten kaçınılması, daima bakılabilmesi için bu hükmün iyi bir yere kaydedilmesi, tatbikin bizzat şeyhülislamdan beklendiğine vurgu yapılmakta idi.

28 Burada üzerinde durulan başlıca hususlar için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 257-58.

29 M. İpşirli, "Cuma Selamlığı", *DİA*, c. 8, s. 90-92.

30 *Ruznâme, III. Selim'in Sırkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan*, haz. Sema Arıkan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.

31 17 Aralık 1791 tarihinde III. Selim'e Cuma selamlığı sırasında Ayasofya'da suikast girişiminde bulunuldu. Bu tarihte suikast dolayısıyla İstanbul'da büyük bir tahkikat başlatıldı, İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İstanbul 2008, s. 77. Ayrıca bk. Betül Başaran, *Selim III, Social Control*

tebaası konusundaki duyarlılığını gösteren bir diğer uygulamada sıkça tebdil-i kıyafet halk arasına girerek onların durumlarını, şikâyet veya memnuniyetlerini bizzat görmek için araştırmalar yapmasıdır. Yukarıda belirtilen günlükte padişahın tebdil gezmesinden sıkça bahsedilmektedir.³² Nitekim bu konuda şu hatt-ı hümayun dikkate değer:

Kaymakam Paşa, Kazasker ve Çavuşbaşı'nın rehavet ve gevşekliklerinden davalar sulh olmayıp bir dava için beş on defa arzuhâl veriliyor. Kazasker ve Çavuşbaşı'ya tembih edip biraz sıkıştırasın. Evvelki gün tebdilde ekmek pek bozuk olmakla ekmekçileri sana gönderdim. Elbet kabahat hangisinde ise dükkânının önünde bugün asasın. Ben ne vakit tebdile çıksam böyle rast geliyorum, sen bulamuyorsun. Kabahat kapıdaki çuhadarlarındır, haber veriyorlar. O eski tebdilleri değiştirip kendi etbalarından tebdiller edersen hoş olur. Anlar gezer haber verirler ve hem şeyhülislama takrir yazarsın, İstanbul efendisine bir iyi tenbih etsin. Eğer bir dahi ekmekleri böyle eksik görürsem İstanbul Efendisi'ni nefy ü tebdil ederim.³³

Sonuç olarak, III. Selim'in saltanatı (1789-1807) Osmanlı tarihinde iz bırakmış önemli bir devri teşkil etmektedir. İyi yetişmiş, kültürlü bir padişah olan Sultan Selim daha şehzâdeliğinde memleket meseleleri ve bunların çözümlerine kafa yormuş, nitekim tahta cülusundan hemen sonra icraat için kolları sıvamıştır. Kendisi icraatında ulemadan özellikle reîsü'l-ulema olarak şeyhülislamlarından destek beklemiş, bu desteği de önemli ölçüde görmüştür. Esasen destek görebileceği âlimleri sorumluluk mevkiine getirmeğe dikkat etmiştir. Bütün iyi niyetine, ciddi hazırlıklarına ve gördüğü desteğe rağmen geçmişte birçok kere örneği görülen bazı menfaat çevreleri askerî de yanına çekerek Selim'in hayırlı teşebbüslerini akamete uğratmışlar ve değerli padişah bunun bedelini canı ile ödemiştir.

and Policing in İstanbul at the End of the Eighteenth Century: Between Crisis and Order. Leiden and Boston: Brill, 2014.

32 Ruznâme, S. Arıkan, tür yer.

33 BOA, HH'dan naklen Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara 1946, s. 130.

XIV. SULTAN II. MAHMUD DÖNEMİNDE ULEMA VE VAKIFLAR*

Osmanlı'da ulema, asırlar boyunca devlet ve cemiyet içinde çok faal bir konuma sahip olmuştur. Bu konumunu her devirde Sünnî İslâm telakkisi ile idarî yapı içinde sorumluluk üstlenerek sürdürmüş, iktidara alternatif bir zihniyet ve uygulama içinde olmamıştır. Pozisyonu padişahların şahsiyetlerine, devrin siyasî olaylarına, iç ve dış şartlara göre değişen ulema, bazen itibar kazanmış bazen de itibar kaybetmiştir. Değişmeyen kaide, siyasete girdiği zaman ulemanın büyük itibar kaybına uğramasıdır. Şüphesiz her padişah farklı özelliklere sahip olmakla birlikte II. Mahmud, yaklaşımı, icraatı ve ıslahatı açısından diğer padişahlardan, özellikle de selefi III. Selim'den hayli farklıdır.

Asırlardır devam eden esas yapısını bu dönemde de koruyan ulemanın Sultan Mahmud ile münasebetlerinin seyrini belirleyen padişah olmuştur. Bu münasebetler, padişahın zihninde şekillenmekte olan ıslahat proje ve hamlelerinin gerçekleşmesi sürecinde, toplumda oldukça saygın ve etkili bir konumu bulunan ulemanın evvela muhalefetini önlemeyi, sonra da azami ölçüde fiilî desteğini sağlamayı hedeflemektedir. Ancak devrin ulemasını bir bütün olarak değerlendirmek yanlış olur. Payitaht uleması arasında aristokrat aileden gelenler, sade ailelere mensup olanlardan daha farklı yaklaşımlar sergilediği gibi merkez ve taşra uleması arasında da teori ve pratik açısından farklılıklar bulunmaktadır. Merkez uleması, içinde yer almak da dâhil olmak üzere ıslahata çok yönlü destek vermiştir. Ulemânın bu desteği sırf kaybolan eski gücünü ve menfaatlerini yeniden elde etmek için verdiğini söylemek de ulemayı ıslahata karşı çıkan ve sistemli şekilde askerî muhalefete yönlendiren zümre olarak değerlendirmek de çok yanlıştır.

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Sultan II. Mahmud Döneminde Ulemâ ve Vakıflar", *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 261-279.

Padişahın otuz bir yıl süren uzun saltanatındaki icraat ve ıslahatını bilhassa ulema ile münasebetleri açısından değerlendirmek için *Vak'a-i Hayriye* öncesini ve sonrasını ayrı ayrı incelemek gerekir. II. Mahmud'un saltanatının birinci dönemi daha çok köklü askerî ıslahata yönelik yoğun faaliyetlerle, ikinci dönemi ise askerî, idarî ve sivil alandaki düzenlemelerle geçmiştir. Yeniçeriliğin ilgası ve *Asâkir-i Mansûre*, *Redif Teşkilâtı*, *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî* ve *Mekteb-i Harbiye*'nin kurulması gibi faaliyetler ikinci dönemin icraatıdır.

II. Mahmud, icraatını ve ıslahatını sıhhatli bir zemine oturtmak, teşebbüslerini geniş halk kitlelerine benimsetmek ve en önemlisi ulemayı fiilen icraatın içine çekebilmek için meşveret meclislerine bilhassa önem vermiştir. Daha önceki dönemlerde de toplanan bu meclisler II. Mahmud döneminde çoğunlukla şeyhülislam konağında akdedilmiş ve çok etkili sonuçlar alınmıştır. Bu meclislerin II. Mahmud döneminde kaç kere yapıldığını tesbit zor olmakla birlikte, hemen her vesile ile akdedildiğini belirtmek yanlış olmaz. Dönemin vekayinâmelerinde hakkında bazen kısa, bazen uzun bahisler ve bendler halinde bilgi bulunan meşveret meclislerine hatt-ı hümayunlarda da atıflar yapılmakta, bazı belgelerde çok tafsilatlı bilgiler verilmektedir. Ancak meclisteki devlet erkânı ve ulemanın bire bir konuşmalarının mevcut olmaması büyük bir eksikliktir.

Ulemâ, Osmanlı tarihi boyunca özellikle XVII. yüzyıldan itibaren siyasetin içine çekilmiş ve siyasî güç kazanmanın verdiği memnuniyetle buna tavır koymayarak ciddi itibar kaybına da uğramıştır. Nitekim kısa zaman dilimi içinde III. Selim'in hal'i, IV. Mustafa'nın cülûsu, Selim'in şehadeti, IV. Mustafa'nın hal'i ve fetvâ ile öldürülmesi, nihayet II. Mahmud'un cülûsu ile yaşanan fevkalâde sıkıntılı günlerde Şeyhülislâm Arabzâde Mehmed Arif'in siyasî ve kanlı olaylarda bocalaması ve Alemdar Mustafa Paşa'nın ağır hakaretlerine maruz kalması, ilmiye tarihinde ibret verici bir örnektir. Hatta III. Selim'in şehadetinden dolayı şeyhülislam halk nazarında uğursuz olarak algılanmıştır. İtibarı zedelenen Şeyhülislâm Arabzâde'yi tahta cülûsunun 18. gününde azleden II. Mahmud, yeniliklere taraftar ve daha önce de şeyhülislamlık yapmış Salihzâde'yi ikinci defa bu makama getirmiştir. Aynı gün IV. Mustafa'nın katli için siyasî bir fetvâ veren Salihzâde, Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı girilen isyanda yeniçeriler tarafından "Nizâm-ı Cedîd Şeyhülislâmı" diye hedef gösterilmesi üzerine azledilerek yerine Dürrîzâde ailesinden Abdullah Efendi getirilmiştir. Nizâm-ı Cedîd'e

karşı tavrıyla bilinen Abdullah Efendi de ayaklanan muhaliflerle temasından kuşkulanılarak 1810'da azledilmiş, fikirleri önceden bilinen Ömer Hulusi Efendi üçüncü kez şeyhülislamlığa getirilmiştir. Yaşlılığı sebebiyle yeniliklere yeterli desteği veremeyen Ömer Hulusi Efendi'yi azleden II. Mahmud, 1812'de Dürri'zâde'yi ikinci defa şeyhülislamlığa tayin zorunda kalmıştır. Saltanatının ilk dönemindeki bu sık şeyhülislam değişikliklerinden, padişahın, yoğun faaliyetine ve icraatına ayak uydurabilecek cevval, ufku geniş ve yenilik taraftarı şeyhülislam bulmakta zorluk çektiği açıkça anlaşılmaktadır. Bir *kaht-ı ricâl ve kaht-ı ulema* söz konusudur. Bu devirde şeyhülislam azillerini sadece ıslahatta uygun sağlayıp sağlamama ile izah etmek de yanlış olur. Nitekim peş peşe üç şeyhülislamın yani Mekkîzâde, Çerkes Halil ve Yasincizâde efendilerin azlinde padişahla yakınlık peyda eden Hâlet Efendi'nin entrikalarının önemli rolü olmuştur.

II. Mahmud, saltanatının birinci döneminde Vak'a-i Hayriye'ye kadar on şeyhülislam ile çalışmış, Mekkîzâde ile Dürri'zâde iki kez atandığı için on iki meşihat değişikliği olmuştur. Burada önemli olan husus, azil ve yeni tayinlerin hangi sebeplerle yapıldığıdır. Genel olarak bakıldığında bu dönemde ılımlı bir siyaset takip ederek ulemayı daima yanında bulundurmak isteyen bir sultan görülmektedir. Yaklaşık on yıllık ikinci dönemde ise iki eski şeyhülislam, Yasincizâde ikinci defa ve Mekkîzâde üçüncü defa göreve atanmıştır.

Birinci dönemde padişahın ulema ile münasebetleri yanında takip ettiği iki siyaset de çok önemlidir. Birincisi, girdiği köklü değişimlerde mümkün olduğu kadar mutedil görünmeye çalışması, yapılan ıslahat için "yeni/cedîd" gibi tabirler kullanmaktan kaçınması ve geleneksel isimler koymaya çalışmasıdır. Nitekim başlangıçta medrese tahsili ile yetişip daha sonra *hâcegân* zümresine katılan Şirvanlı Fatih Efendi'nin *Gülzâr-ı Fütûhât* adlı eserinde II. Mahmud'un müceddid ve "Ashâb-ı mie"-den, yaptığı icraatın da "Teceddüd" hareketi olduğu fikri işleniyordu.

Sultanın takip ettiği ikinci siyaset ise halk kesimlerini rahatsız etmemek, hatta memnun etmek için İslamî sembollere önem vermesidir. Nitekim dinî merasimlere çok önem vermesi ve düzenli olarak katılması, özellikle 1826'da ikmal edilip Vak'a-i Hayriye'deki zafer anlamında "Nusretiye" adı verilen kendi selâtin camiinin de aralarında bulunduğu camiler yaptırması, Mekke ve Medine'ye yapmış olduğu hizmetler, dinî nitelikli vakıflar kurdurması ve çocuklara İslamî eğitim verilmesindeki titizliği bu meyanda sayılabilir. Yeni teşkil edilen orduda ve askerî

birliklerde ulemaya ve din adamlarına vazifelerin verilmesi, çok ince bir siyasettir. Bu din adamları vakit namazlarını ve cumaları cemaatle kıldırmak, merasimlerde dinî hizmetler ifa etmek, askerlere İslâm'ı öğretmek gibi görevler ifa ediyorlardı. Bu istihdam konusu geniş din adamları kitlesinde, özellikle aristokrat ailelere mensup olmayan ve aslında toplum huzuru açısından çok önemli olan zümrelerde memnuniyet ve büyük bir taraftarlık duygusu oluşturuyordu. Yeni açılan mekteplerin ders programlarına İslâm dini ile ilgili dersler koydurması ve bunların dönemin âlimleri tarafından verilmesini sağlaması da halkı ve ulemayı memnun eden icraatlardır. Padişah ulemanın icraat ve ıslahatına muhalefet etmemesini veya sessiz kalmasını yeterli bulmamaktadır. Âlimlerin icraatı faal olarak desteklemeleri, köklü değişimlerde fiilen görev almaları, vaz ve hutbelerde ve başta meşveret meclisleri olmak üzere katıldıkları çeşitli toplantılarda konuları topluma anlatmaları ve ıslahatın topluma benimsetilmesine çaba göstermeleri beklenmektedir. Bu katkılar ise ilmiye ricalinin tayin ve azillerinde dikkate alınmaktadır.

Sultan Mahmud'a ulema desteğinin en sistemli ve güçlü şekilde verildiği yer meşveret meclisleri olmuştur. Sultan Mahmud devri, özellikle desaltanatının ilk dönemi, bu etkili mekanizmanın en sistemli kullanıldığı dönem olarak öne çıkmıştır. Padişah bu toplantıların bilhassa şeyhülislam konağında yapılmasına özen göstermiştir. Vezirlerin, bazı devlet adamlarının ve ilmiye mesleğine mensup, toplumda iz bırakan kimselerin de yer aldığı bu toplantılara mazul ve görevli şeyhülislam ve kazaskerlerin de takım halinde katıldığı ve ulemanın padişahı destekledikleri bilinmektedir.

Nitekim Rusya ile üç yıl devam eden ve sonunda 1812 Bükreş Antlaşması'yla sonuçlanan Osmanlı-Rus savaşları ve ara ara sürdürülen sulh müzakereleri sırasında çoğu meşihat makamında olmak üzere birçok meşveret meclisi akdedilmiştir. Başta şeyhülislamlar olmak üzere mazul ve görevi başındaki ulema bu toplantılara katılarak harp masraflarının çeşitli yollarla karşılanması, müsadere uygulamasının hukukî yönü, suçluların cezalandırılması gibi hususlarda çok önemli kararların alınmasında devlete ve padişaha yardımcı olmuşlardır. Şânîzâde ve Esad Efendi'nin tarihlerinde ve oradan ihtisar edilen *Târîh-i Cevdet*'te, bu meşveret meclisleri hakkında etraflı bilgi bulunmaktadır. Meşveret meclisleri daha sonra da belirli aralıklarla devam etmiştir. Özellikle 1821 Yunan isyanı ve takip eden yıllarda Mora'nın elden çıkması döneminde meşveret meclisleri sıkça akdedilmiş ve ulema bu toplantılarda da çok yönlü ve aktif rol

oynamıştır. Ancak meşveret toplantılarının en yoğun ve hararetli geçtiği dönem, Vak'a-i Hayriye arifesi ve yeniçeri isyanlarının yaşandığı sıkıntılı günlerdir. Dönemin şeyhülislamı Kadızâde Mehmed Tahir Efendi'nin konağında düzenlenen bu meşveret meclislerine katılanların isimlerini, yapılan hararetli ve tartışmalı konuşmaları, Esad Efendi'nin *Üss-i Zafer* isimli eserinden etraflıca takip etmek mümkündür.

Nitekim 25 Mayıs 1826'da Şeyhülislâm Kadızâde'nin konağında yapılan hazırlık toplantısı neticesinde ulema ittifakla padişaha desteğini bildirmişti. Üç gün sonra daha geniş katılımlı bir toplantı yapıldı ve yine destek kararı çıktı. Bütün bu çalışma ve yorumlardan sonra bunun bir metin haline getirilmesi işi, tanınmış âlim Esad Efendi'ye verildi. Esad Efendi, hazırladığı metni Sultan Mahmud'a arz etti.¹ Hüccet, 34'ü ulemadan olmak üzere 66 kişi tarafından onaylandı. Memleket için herkesin askere gitmesi gerektiği ve sultana itaatin vacip olduğu hususları vurgulanıyordu. Bu sırada Şeyhülislâm Kadızâde'nin "askerî eğitimin dinî bir emir olduğu"na ve "bu emirlere itaat etmeyenlerin muhtelif cezalara çarptırılacağı"na dair fetvâları okundu.

Sultan Mahmud'un vakıflar konusundaki icraat ve ıslahatı, sonuçları itibarıyla, birçok problemin doğmasına sebep olmuştur.² Sultan, merkezî idareyi güçlendirmeye ve buna engel teşkil eden hususları ortadan kaldırmaya muvaffak olduktan sonra sıra vakıflarda yapacağı ıslahata gelmişti. Ancak, Bernard Lewis'in de belirttiği gibi, vakıflarla uğraşmak diğerlerinden çok daha sıkıntılı idi çünkü arkasında ulema zümresi vardı.³ Bu konuda padişahın karşılaştığı problemlerin başında, hâlâ çok etkili bir zümre olan ulemanın kontrolünde olan vakıfların iyice yerleşmiş dinî ve hukukî bir statüye sahip bulunması, aile ve yarı-aile vakıflarının binlerce kişinin menfaatini ve geçimini ilgilendirmesi ve vakıfların önemli bir kısmını teşkil eden Haremeyn evkâfının kutsal şehirlerle ve oraların halkı ile ilgili bulunması geliyordu. Ancak bütün zorluklarına rağmen sultan merkezîyetçi idareyi her yönüyle kurmak istediğinden ve bundan daha da önemlisi, devlet hazinesine ve bilhassa yeni askerî teşkilata mali kaynaklar aradığından vakıfların merkezîyetçi sistemin dışında bırakılması mümkün değildi.

1 *Üss-i Zafer*, s. 15; Levy, s. 35.

2 Osmanlılar'da vakıflar ve XIX. Yüzyılda uğradığı değişiklikler, vakıfların gerileme sebepleri hakkında J. R. Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden 1986) adıyla arşiv belgeleri ve kaynaklara dayanarak çalışma yapmıştır.

3 B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. M. Kırıtlı, Ankara 1970, s. 93.

II. Mahmud tanzim ettiği evkafı, 1224/1809'da babası I. Abdülhamid'in evkâfı ile birleştirdi. 1814 tarihinde Hamidiye ve Mahmûdiye evkâfı ile mülhakâtı Darbhâne-i Âmire nazırlarının idaresine verildi. Vakıfların yönetiminin Darbhâne-i Âmire Nezaretî'yle birleştirilerek idare edilmesinde birtakım zorluklar ortaya çıktığından vakıflar 12 Rebiülahir 1242/13 Kasım 1826'da sâdır olan irade-i seniyye ile Darbhane Nezaretî'nden ayrılarak, yeni kurulan Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretî'ne bağlandı. Eski Darbhane nazırı el-Hac Yusuf Efendi ilk Evkâf nazırı oldu. Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretî, kurulduğunda kesedarlık, zimmet halifeliği, sergi halifeliği isimlerini taşıyan üç daireye ayrılmıştı.⁴

Babüssaade ağalarının nezaretindeki vakıflar 1828'de, bostancıbaşı, topçubaşı, hazinedarbaşı, kılarcıbaşı ve sarây-ı cedîd ağalarının idaresi altındaki vakıflar da 1830'da Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretî'ne bağlandı. Önceleri Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretî yanında Haremeyn-i Şerîfeyn Evkâfı Nezaretî de Dârüssaade ağalarının idaresinde bırakılmıştı fakat sonraları bu iki nezaretin vakıf idaresini zorlaştırdığı görülmektedir her ikisi bir şahsın sorumluluğu altında toplanmıştır. Şeyhülislâm nezaretinde olan evkâftan sonra 1834'te Rumeli Kazaskeri, Anadolu Kazaskeri, imâm-ı şehriyârî ve Davud Paşa Mahkemesi naiblerinin idaresinde bulunan beş vakfın idaresi de Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretî'ne devredildi. İstanbul, Üsküdar ve Galata bölgelerinde carî olan sular hayır sahiplerinin vakıfları olduğundan bunların da Evkâf-ı Hümâyûn Nezaretî'ne alınmasına karar verilmiştir. Taşra ise Evkâf-ı Hümâyûn ve Evkâf-ı Haremeyn muaccelât memurluklarının birleştirilmesi, ayrıca müfettişliklerin de birleştirilerek Evkâf-Hümâyûn Müfettişliği adıyla bir mahkeme-i teftiş kurulması uygun görülmüştür.

II. Mahmud'un vakıflarda yaptığı köklü değişikliklerin önemli bir sebebi devlet hazinesine, özellikle yeni ordunun masrafları için teşkil edilen Mansûre Hazinesi'ne vakıf gelirlerinden transfer yapmaktır. Osmanlı vakıflarında "zevâid-i evkâf" adı verilen, harcamalardan sonra arta kalan gelir fazlası önemli bir yekûn teşkil ediyordu. Bu paralar çeşitli isimler (cihetler) altında bazı zümrelere, bilhassa ilimle uğraşanlara ve vakıflarda baş gösteren tamir, ilave gibi ihtiyaçlara tahsis ediliyordu. Vakıf yöneticilerinin tasarrufunda olan gelir fazlasının zaman

4 İbnülemin Mahmud Kemal – Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Humayun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335, s. 11-37.

zaman, yanlış yerlere sarf ve suiistimal edildiği bilinmektedir.⁵ II. Mahmud, toplandığında büyük meblağlara ulaşan gelir fazlası ile diğer gelir ve giderleri kontrolü altına almak istiyordu. Nitekim Evkâf Nezaretî'nin, Darbhane Nezaretî ile birleştirilmesinin nedeni kesin belirlenmemekle birlikte bu tasarrufun; devletin devamlı ve sıkı kontrolünde olan Darbhane içinde vakıfların da düzenli denetim altında olması ve her iki nezaret de para ve maliye ile yakından ilgili olduğundan birinden diğerine, özellikle Evkâf'tan Darbhane Nezaretî'ne para aktarılması beklentisiyle yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

II. Mahmud'un aynı gayeye matuf bir diğer uygulaması da vakıflarda yeni gedikler ihdas edilmesidir.⁶ Bunların satılması ve sonra da alınıp-satılma şeklinde el değiştirmesi ile II. Mahmud bilhassa kendi tesis ettiği vakıflara gelir sağladı. Başlangıçta bu alım satımlar gerçekten sanat ile alakalı iken bir süre sonra bu gediklerin sanat icrası ile alakası kalmamış, yalnız ismi ve harcı anılır olmuştur. Bu uygulama başlangıçta belirli bir gelir sağlamış fakat sonra birçok zararlar doğurmuştur.

Bu dönemde vakıfları ilgilendiren bir diğer uygulama da Bektaşî tekkelerinin kapatılmasıdır. Bu tekkelerin kapatılmasından sonra bütün gelirlerine ve gayrimenkullerine el konulmuş, vakıfları da satılarak hazineye gelir kaydedilmiştir. Burada dikkate değer bir husus ise halkın tekke ve zaviye vakıfları olan gayrimenkulleri almaktan dinî kaygılarla uzak durması üzerine bunların zaman zaman gerçek değerlerinin çok altında satılmış olmasıdır. II. Mahmud'un her vasıtayı kullanarak vakıf gelirlerine göz dikmesi, vakıfların çok zayıflamasına ve daha onun saltanatı döneminde kendi ihtiyaçlarını karşılayamaz hale düşmesine sebep oldu. Charles Mac Farlane,⁷ Adolphus Slade,⁸ Charles White,⁹ M. A. Ubicini¹⁰ gibi o döneme dair eserler yazan muasır gözlemciler de Sultan Mahmud'un tatbikatını anlattıktan sonra vakıf eserlerin içinde bulunduğu acıklı duruma işaret etmişlerdir.

Burada bir soru akla gelmektedir. II. Mahmud vakıflarda bu çapta köklü ve toplumu tedirgin edici bir icraatı nasıl gerçekleştirebilmiştir?

5 Muasır bir gözlemci olarak M. D'Ohsson, vakıflardaki zevaid-i evkafı anlattıktan sonra vakıf yöneticilerinin bu konudaki suiistimallerine temas etmektedir, bk. d'Ohsson, *Tableau general de l'Empire Ottoman*, Paris 1787, II, 538-39.

6 Barnes, s. 82-83.

7 Charles Mac Farlane, *Turkey and its Destiny*, London 1850, I, 396; a. mlf., *Kismet or The Doom of Turkey*, London 1853, s. 270-71.

8 Adolphus Slade, *Records of Travel in Turkey and Greece*, London 1833, I, 232-33.

9 Charles White, *Three Years in Constantinople*, London 1846, I, 236

10 M. A. Ubicini, *lettres sur la Turquie*, Paris 1951, s. 187-88.

Bu amaçla çok etkili bir metot kullanan padişah bu icraatı topluma benimsetmeye çalışan ulemayı çevresine toplamış ve onları işbaşına getirmiştir. Bunlar arasında Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, Şeyhülislâm Yasincizâde Abdülvehhab Efendi ve Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi, bilhassa zikredilmeye değer şahsiyetlerdir. Bu âlimler Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Bektaşî tekkelerinin kapatılması ve vakıflardaki icraat için gerekli fetvâları vermiş, eserler yazmışlar ve bütün bu icraata gerek İstanbul gerekse taşrada halk ve ulema zümresi tarafından duyulan infiali yatıştırılmaya çalışmışlardır.

Sultan Mahmud dönemini takip eden yıllarda vakıf gelirlerini toplayan muhassıllar vakfa ait köy ve mezralardan belirlenen nisbetlerin üzerinde gelir toplamaya teşebbüs ederek zaman zaman halka eziyet ediyorlardı. Mütevelliler de kendilerine yapılan muamelelerden şikâyetlerde bulunuyorlardı.¹¹

Mali bakımdan büyük sıkıntı içinde bulunan tekke ve zaviyeler ile vakıf eserlerin acıklı durumları ayrıntılı raporlar halinde merkeze arz ediliyordu.¹² Vakıf gelirlerinin kuruluş amaçları dışındaki yerlere aktarılmasının vakıfları son derece zayıflattığı, personel ve tamir giderlerini karşılayamaz hale geldikleri açıkça görülüyordu. Bu aksaklıkların giderek artması üzerine esas itibarıyla vakfa ait bazı gelirler Maliye Hazinesi'nden tekrar Evkâf Hazinesi'ne aktarıldı. XIX. yüzyıl başlarında çok dağınık ve çapraşık görünüm arz eden vakıfların Evkâf-ı Hümayun Nezareti şemsiyesi altında birleştirilerek belirli bir merkezden yönetilmesi çok yerinde bir uygulamadır. Ne var ki vakıf gelirlerinin ve gelir fazlasının vakfiyelerde belirtilen yerlere sarf edilmeyip devlet hazinesine aktarılması vakıfları ve personelini perişan duruma düşürmüştür. Bu acıklı durumu, kendisi de bir süre Evkâf nazırlığı yapan Mustafa Nuri Paşa Evkâf Nezareti için "Vakıfların hâmişi olacak iken muharribi oldu." sözleriyle en güzel şekilde ifade etmiştir.¹³

11 BOA, İrade-i Meclis-i Vâlâ, nr. 632, 804'ten naklen Barnes, s. 121

12 Örnekler için bk. Barnes, s. 121.

13 "Ve hayrât u meberrâtın ta'mîre ihtiyaçları, mahalleli ve mütevelliler taraflarından Evkâf Nezaretine haber verildikçe, vakıfların hâsılât-ı müterâkimesi defterlerde mevcut ise de veznede mefkûd idiğinden bizzarûre geçiştirilir oldu. Evkâf Hazînesi bu hususta müddeî aleyh olduğu halde hâkimlik sıfatını dahi hâ'iz olmasıyla vakıfların hâmişi olacak iken muharribi oldu", Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vuku'ât*, haz. Yılmaz Kurt, Ankara 2008, s. 508.

XV. ULEMANIN İMZÂ VE TASDİK FORMÜLLERİ*

Mektup, yazı, belge ve beyannâme gibi hususi ve resmî evrak altında görüldüğünü, onaylandığını veya aidiyetini ifade etmek üzere yer alan imza eski çağlardan beri çeşitli devletlerde, farklı meslek ve sanat teşekküllerinde değişik şekillerde görülmüştür. Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta dinî ve kutsal sayılan işaretlerin imza olarak kullanıldığı, bunların içine şahsın isminin yazıldığı rivayet edilmektedir. İslâm dünyasında imzanın çok erken devirlerden beri bilindiği anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in bazı belgeleri ve mektupları sağ eliyle bizzat imzaladığı veya mühürlediği bilinmektedir.¹

İslâm devletlerinde imza yerine "tevkî" terimi kullanılmıştır. Emevî halifeleri kendilerine sunulan arzuhallere kısa, veciz tevkî'ler yazarlardı. Mütercim Âsım Efendi tevkî'nin "bir şeyi gerçekleştirmek" anlamına geldiğini, buna uygun olarak menşurlara, mektuplara, beratlarla konulan işarete tevkî' adının verildiğini belirtmektedir.² Kalkaşendî'nin *Şubhu'l-a'şâ*'sında imzâ kelimesi geçmemekte, ancak "tevkî", tevkî'ü'd-dest" ve "et-tevkî' bi'l-kalemi'l-celî, dakîk" tabirlerine rastlanmaktadır. Burada tevkî', Memlûkler'den önceki dönemde dilekçelerin altına (hâşiye) yazılan halife veya vezirin, Memlûkler devrinde ise sır kâtibinin yazısına verilen addır. Ayrıca vilâyet ve diğer idarî merkezlerde işlem görmüş dilekçelere de tevkî' denilmektedir.³

"İmzâ" if'âl vezninde mastardır. Kamus Tercümesi'nde işletip, öte yakaya geçirmek, terim olarak ise, mektuplara, vesikalara imzâ koymak

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "İlmiye Mensuplarının İmza ve Tasdik Formülleri", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri Bildirileri*, İstanbul 1988, s. 177-200.

1 Buhârî, "Şulh", 6, "Meğâzî", 43, Abdülhay el-Kettânî, I, 249.

2 *Kamus tercümesi (el-Okyanusu'l-basit fi tercümeti Kamusi'l-muhit)*, trc, Mütercim Âsım Efendi, İstanbul 1305, III, 457-458.

3 *Subhü'l-a'şâ*, XI, 316-370; N. Göyünc, "Tevkî", *İA*, XII/1, s. 217.

anlamına geldiği ifade ediliyor.⁴ Hüccetlerin üst kısmına kadıların yazdıkları ibarelere “imzâ-i kâdî” veya “ibâre-i tasdik” denilmiştir.⁵

İslâm sanatında bilhassa madenî eserlerde usta, eserin sahibine iyi dileklerde bulunduktan sonra imzasını atardı. Makas, bıçak, kılıç gibi madenî eşyada imza “amel-i Hasan, amel-i Ahmed, amel-i Mehmed” şeklinde konulmaktaydı. Selçuklular’dan ve onlara yakın dönemlerden kalma Siirt Ulucamii, Aslanhâne Camii, Divriği Ulucamii, Beyşehir Eşrefoğlu Camii gibi mâbedlerin özellikle ahşap minberlerinde ustaların imza örnekleri görülmektedir. Osmanlılar’dan kalan eserlerde de sanatçının imzası isim, dua ve iyi dilekler içerirdi. İstanbul Büyükçekmece Köprüsü ayaklarının birinin altında Mimar Sinan’ın “amel-i Yûsuf b. Abdullah” imzasının bulunduğu bilinmektedir.

Vesikaların altına konulan imzâ, birkaç unsuru ihtiva eden nisbeten sade bir formül idi. Tasdik ibareleri ise tasdik edilen belgenin türüne göre değişen formüllerden oluşurdu. Kadı ve naiplere kolaylık sağlamak maksadıyla yazma eserler içerisinde birkaç sayfalık imza ve taslik listeleri verilmektedir.⁶

Osmanlı padişahlarının başka ülkelerin hükümdarlarına yoladıkları nâme-i hümayunların kenarına konulan altın yaldızlı imzaya “imzâ-i pâdişâhî” denilirdi.⁷ I. Ahmed’in imzası iki satır halinde “*El-mütevekkilü alellâhî’l-meli’l-müsteân es-Sultân Ahmed Han b. Mehmed Han*” şeklindedir. Sultan IV. Murad, “*El-müeyyed bi-te’yîdî’llâhî’l-Melikî’l-Mennân, Es-Sultânü’l-Gazî Murad Han bin Ahmed Han*” imzasını atarken Bağdad’ın fethinden sonraki imzası “*Fatih-i Bağdad sâhibü’l-Arab ve’l-Acem, Sultân Murad Han Gazî bin Ahmed Han*” imzasını kullanmıştır.⁸ Son üç padişahın belgelerin altına attıkları imzalar çok kısa ve sade idi. Nitekim Abdülhamid’in imzası “Abdülhamid” şeklinde rahatça okunabilecek açıklıkta idi.⁹

4 Asım Efendi, a.g.e., IV,1182.

5 T. Gökbilgin, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul 1979, s. 111-112.

6 Bu listelere için bk. Süleymaniye, Şehid Ali Paşa ktb. nr. 2770, vr. 56b-57a; nr. 2795, vr. 85b; Süleymaniye, Hacı Beşir Ağa ktb. nr. 479, vr. 1a; Süleymaniye, Hacı Mahmud Ef. ktb. nr. 1392, vr. 47b, 54b-58a; Süleymaniye, Esad Ef. ktb. Nr.933, nr. 69b-60b; Üniversite ktb. TY. 4637, nr. 6b; Kayseri, Raşid Ef. ktb. nr. 1325, 35a-44a. Ayrıca, bazı münşe’ât mecmualarında, bu arada *Münşeâtü’s-selâtin*’de listeler verilmiştir.

7 Padişahların en önemli imzaları ferman, berat, ahidnâme, nâme-i hümayunların tepe kısmına davet formülünden sonra koydukları tuğraları idi.

8 Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, Ankara 1988, s. 292-93.

9 Mübahat Kütükoğlu, *Belgelerin Dili (Diplomatik)*, Ankara TTK 2013, s. 178 de hatt-ı hümayunu altına imzası görülmektedir.

Osmanlılar'da çok yaygın olarak her zümre tarafından kullanılan imza genellikle şahsın ismiyle birlikte Arapça yazılır, hayır ve mağfiret dileyen sözleri içerirdi. Çok defa şahsın mesleği ve makamı ifade edilirdi. Meselâ Celâlzâde Mustafa Çelebi imzasını "*Harrerehû az'afû'l-ibâd el-müteâl Mustafa b. Celâl et-Tuğrâî, ufiye anhümâ*" diye atıyordu. Evkâf müfettişinininki, "*Harrerehû el-fakîr ileyhi sübhânehû ve teâlâ Mehmed Emîn el-Müfettiş bi-evkâfi'l-Haremeyn el-muhteremeyn, gufire leh*" şeklindeydi. Levhalarda, minyatürlerde, hatta resmî belgelerde imza bir süs unsuru haline getirilmiştir.

XV ve XVI. yüzyıllarda vakfiye, mülknâme, vasiyetnâmelerde uzun bir tasdik ibaresi ve imzanın yer aldığı ve ilmiye mensuplarında bu uzun imza geleneğinin değişmeden sürdürüldüğü bilinmektedir. II. Murad'ın vasiyetnâmesindeki Kazasker Molla Hüsrev'in imzası ve Arapça uzun tasdik ibaresi vasiyetin huzurunda olduğunu kendi ismini, lakabını ve görevini belirten bir şekilde formül halinde vermektedir. Ancak yetkililerin bazan yalın isimlerini Ahmed, Mehmed, Ali gibi yazıp meşhur ve mâruf oldukları lakaplarını, görevlerini belirtmedikleri örneklerle de rastlanmaktadır. Meselâ Şeyhülislâm İmam Mehmed Efendi'nin imzası "*mine'd-dâî el-fakîr Mehmed, ufiye anh*" şeklindedir.¹⁰

Osmanlı diplomatığında tuğra, pençe, alâmet vb.nin aslında birer imza olduğu, ancak konulduğu yere, hususiyet ve ehemmiyetine binaen özel terimlerle ifade edildiği söylenebilir. Osmanlı padişahlarının belgenin altına Batı'da olduğu gibi imza atmaları XIX. yüzyılda muhtemelen II. Abdülhamid ile başlamıştır. Batı'da ise meselâ İngiliz kral ve kraliçelerinin, XIV. yüzyıldan beri belgelerin altına adlarını bugünküne benzer şekilde imza halinde yazdıkları görülmektedir.

Tasdik ibareleri tasdik edilen belgenin türüne göre değişen formüllerden oluşurdu. Bu konuda kadı ve nâiplere kolaylık sağlamak amacıyla pratik listeler düzenlenmiştir. Resmî hüviyeti bulunmayan yazma eserlerin sayfaları arasında bir veya birkaç sayfadan ibaret olan bu listeler genel bir uygulama birliğini sağlamıştır. Yetkilinin bir defteri tasdik imzasında, "*Hurrire hâzihi'd-defter bi-ma'rifeti'l-a'yân ve'l-ahâlî ...*" gibi ibareler yer alabilirdi. Hazırlanan tahrir defterlerinin sonunda tasdik imzası bulunmazdı, ancak bu defterlere değişik zamanlarda kayıtlar eklenir ve bilgi tashihi durumunda kayıt sahibi nişancı tarafından bu kayıtlar imzalanırdı. Buna dair birçok örneğe rastlanmaktadır. Nitekim Tâcîzâde Câfer Çelebi'nin, Kastamonu mufassal defterinde yaptığı Şevval 919 (Aralık 1513) tarihli bir tashih kaydının altında, "*Harrerehû el-fakîr Ca'fer*

et-tuğrâî, ufiye anı" imzası bulunmaktadır. Defter türleri içinde imzasına en çok rastlanan yetkili defterdarlardır. Maliye ile ilgili olup genellikle başmuhasebede bulunan defterlerin sonunda veya bölüm bitiminde üç defterdarın, hatta bazan dördünün birden kuyruklu imzaları yer almaktadır.¹¹ Özellikle XVII. yüzyıl ortalarından itibaren seri halinde birçok örneğine rastlanan avâriz defterlerinin sonunda ise mahallî kadının imzası bulunurdu. Aynı şekilde narh defteri sonunda kadının imza ve tasdiki yer almaktaydı. Meselâ 1640 tarihli narh defteri sonunda İstanbul kadısı, "*Harrerehû el-abdü'l-fakîr Abdürrahîm b. Mehmed el-müvellâ hilâfûhû bi-me-dîneti Kostantîniyye el-mahmiye, ufiye anhumâ*" şeklinde imza atmıştır.¹²

İmzanın bizzat sahibinin el yazısı olması çok önemli bir delildir. Nitekim Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi bir fetvâsında, imzası ve mührü bilinen bir âlimin 100.000 akçelik borcu için bizzat kendi el yazısıyla imzalı olarak verdiği belgenin ölümünden sonra geçerli olup olmadığı sorusuna kendi yazısı ise geçerli olacağı cevabını vermiştir.¹³

İmzanın nasıl atılması gerektiği konusu resmî yazışma mevzuatıyla ilgili risâlelerde ele alınmıştır. Özellikle noktasız olarak atılan imzanın anlamsız bulunduğu, esas amacın imza sahibinin tanınması olduğu üzerinde durulmuşsa da noktasız imza atma geleneğinin yaygınlaşması önlenememiştir. Söz konusu risâlelerde üzerinde durulan hususlar, imzanın ne okunamayacak kadar sembolize ve stilize ne de kolayca taklit edilecek kadar basit olmasıdır. Hususi yazışmalarda imza, resmî yazışmalarda mühür konulması uygundur. İmzanın genellikle yazışmaların altına kaydedilmesi esas olmakla birlikte uzun yazılarda okuyucuyu meraktan kurtarmak için makalelerde olduğu gibi yazının başına konulması tavsiye edilmektedir.¹⁴

Hat sanatında bir hattat adayını icâzetnâme almadan yazılarının altına imza koyamazdı. Aday bir sayfa örnek hat yazar, beğenilirse kendisine

11 F. Emecen, "Başbâkikulu Defterlerine Dair", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1995, s. 173.

12 M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, son sayfa.

13 *Mesele*: Kibâr-ı ulemâdan mansıb-ı âlide olup, imzâsı ve hâtemi beyne'l-havas ve'l-avâm meşhûr u müte'ârif olan Zeyd, Kethûdası Amr'dan bir mikdâr akçe istidâne etmekle, yüz bin akçe istikraz edüp, "lâzımü'l-edâ deynimdir" deyü imzâ ve hatt ve hâtemiyle mumzâ ve mahtûm bir tezkire verse, Zeyd'in vefâtından sonra tezkiire ile amel câ'iz olur mı, yoksa isbât-ı deyn lâzım olur mı?

El-cevâb: Zeyd'in hattı idüğü sabit olup, mu'anven u mersûm olıcak mazmûniyle amel olunur. Asl-ı deyni yahud Zeyd'in ikrârını isbât lazım olmaz. M. İpşirli, "Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. XIII, (1987), s. 241.

14 Ebû'l-Muammer Fuâd, *Usûl-i Kitâbet-i Resmîyye ve Gayri Resmîyye*, İstanbul 1328, s. 19, 46-48.

imza yetkisi verilirdi. Hattat adayları, hangi yaşta ve mertebede olursa olsun bu geleneği bozmamak için usulen de olsa bir başka hattattan icâzetnâme alırlardı. Hatta zaruret halinde bir hattatın yazdığı hattın altına bir başka hattat onun adına imza koyabilirdi. Hattın altındaki imzanın Arapça olması bir gelenek haline gelmişti. Normal hat örneklerinde imza “ketebehû, nemakahû, harrerehû, sevvedehû”, meşk yazılarında “meş-şekahû”, taklit yazılarda “kalledehû” ile başlar, hattatın, babasının, bazan da hocasının ismi zikredilirdi. Ancak hattatın sadece kendi adının yazılı olduğu örneklerle de rastlanır. Bazı istisnaları olmakla birlikte imza hattın türünde atılırdı. Hattat Râkım Efendi değişik imza türleri geliştirmiş, talebesi II. Mahmud için de girift bir imza tertip etmişti.¹⁵

Antlaşmalarda imza ve teâtî prosedürü çok önemliydi. Karlofça Antlaşması, iki tarafın delegeleri tarafından imzalandıktan sonra o sırada Litvanya ile bir birleşik krallık oluşturan Polonya’nın kralı tarafından kraliyet kançilaryasından geçmeden doğrudan imza ve tasdik edilip Polonya elçisi vasıtasıyla padişahın imzası için İstanbul’a getirildiğinde, Polonya-Litvanya heyetinden geçmeden imzalandığı gerekçesiyle II. Mustafa tarafından imzalanmayarak iade edilmiş, bu eksiklik giderilince antlaşma imzalanmıştı.¹⁶ Antlaşma imzalanmasında benzer bir kriz de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki 1913 antlaşmasında yaşanmıştı. Osmanlı Devleti adına Hakkı Paşa, İngiltere adına Edvard Grey antlaşmayı imzalamışlar; devletlerarası hukuka göre parlamenter sistemle yönetilen devletlerde antlaşmaların parlamentodan geçtikten sonra hükümdarın imzalaması esas olduğundan İngiltere parlamentosundan geçirildikten sonra kralın imzası alınmış, Osmanlı Meclis-i Meb’ûsanı toplanamadığından aynı prosedür uygulanamamıştı. Onaylanmamış bir antlaşma olmasına rağmen İngiltere kendi menfaatine uygun olduğundan bunu geçerli sayıp bazı haklar talep etmeye kalkışmıştı.

Osmanlı padişahları arasında imza atma ve yerli olsun yabancı olsun yetkililerden imza alma konusunda en dikkatli ve titiz olanı Sultan II. Abdülhamid’dir. Londra elçisine gönderdiği iradede bundan böyle esas metnin Fransızca olarak hazırlanmasını, yanında Türkçe tercümesinin bulunmasını ve her iki metnin de İngiliz yetkililerce imzalanmasını şart koşturmuştur. Yine kendisine sunulan resmî mâruzatı ve

15 M. Uğur Derman, “Yazı Tarihimizde Hattat İmza ve Şecereleri”, *TTK Bildiriler*, VII (1973), II, 728-732; a.mlf., “Hattat”, *DİA*, XVI, 498; Hatt imzâlarına izin için bk. Süleymaniye, Hacı Mahmed Ef. Ktb. Nr. 1392, 47a, 54b-58b.

16 D. Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century)*, Leiden 2000, s. 155-156.

hulâsalarını dikte ettirdiği metin kâğıtlarını imza karşılığı alır, bazılarına saat ve dakikasını yazar, bunları itina ile saklardı.¹⁷

Meşrutiyet'e veya biraz sonrasına kadar mühür taşıraya yazılan muharrerâta basılır, imza ise tezkirelere, şehir içinde yazılan mektuplara atılırdı. Padişaha yazılan kâğıtlara mühür konmaz, bunlar imzalanırdı.

Sivil halk tarafından resmî makamlara verilen arzuhal, mahzar gibi belgelerde mutlaka imza mahalli bulunurdu. Arzuhalin altında verenin ismi, görevi ve sıfatı yer alır, bunun üzerine "bende, dâî"; kadınsa "câriye" kelimeleri konurdu. Böylece imza "Bende Ahmed, Cârîye Ümmügülsüm" şeklinde olurdu. Bazan imza yerine "Bendegân-ı esnâf-ı sofucuyân hâlâ" şeklinde bir grubun veya aynı tarzda bir kasaba halkının topluca adı bulunabilirdi. Padişaha sunulan arzuhallerin mutlak surette imza taşıması gerekirdi. İmza taşımayanlar dikkate alınmadığı gibi yazan bulunduğu takdirde cezalandırılırdı. Sadrazam ve diğer yetkililere gönderilen bir talep ve şikâyeti içeren arzuhaller muamele ve sâbık kaydı için ilgili kalemlere havale edilir, derkenar halinde çıkarılan kayıtların altına ilgili kişiler tarih atıp imza koyarlar ve tekrar sadârete gönderirlerdi.¹⁸

İmza formülleri Osmanlı inşa sanatının önemli bir konusu olmuş, bürokraside görevli kimselerin sistemli ve usulüne uygun imzalar kullanması için mevki ve makamına münasip imza listeleri hazırlanmış, bu listeler kâtiplerin kendileri için düzenlediği el kitaplarına dercedilmiştir. Ayrıca hattatlar, hakkâklar gibi çeşitli sanat erbabına ait imza listeleri levhalar halinde düzenlenmiştir.

1876 Osmanlı anayasalarında da imza ile alâkalı çeşitli ifadeler bulunmaktadır. 1908 anayasasının 30. maddesinde vekil, vekiller heyeti ve padişahın imzasıyla ilgili hükümlere yer verilmiş ve kararların ancak ilgililerin imzaları ile geçerli hale geleceği hükme bağlanmıştır.¹⁹ Aynı şekilde Cumhuriyet dönemi anayasalarında da imzaya dair çeşitli hükümler vardır.

17 Ahmet Semih Mümtaz, *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İstanbul 1948, s. 221, 254-256.

18 M. İpşirli, "Arzuhal", *DİA*, c. III, s. 447, 448.

19 "Vükelâ, hükümetin siyâset-i umumiyyesinden müstereken ve dâire-i nezâretlerine âid mu'âmelâtdan dolayı münferiden Meclis-i Mebusân'a karşı mes'ûldürler. Taraf-ı hazret-i pâdişâhîden tasdika muhtac olan mukarrerâtın ma'mûlûn-bihâ olması için sadrîa'zam ile dâire-i müteallikası nâzırı taraflarından kararnâmele-re vaz'-ı imzâ edilerek karârın mes'ûliyeti der-uhde olunmak ve onların imzâsı bâlâsına taraf-ı hazret-i pâdişâhîden dahi vaz'-ı imzâ buyurulmak şartdır. Hey'et-i vükelâca ittihaz olunan kararlar umûm-ı vükelânın imzâlarını hâvî olacak ve o imzâların bâlâsına muhtac-ı tasdik olduğu takdirde kezâlik taraf-ı hazret-i pâdişâhîden vaz'-ı imzâ buyurulacaktır", *Kanun-ı Esasî*, 1909'da muaddel 30. Madde.

İlmiye Mensuplarının İmzâları

Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı belirli özelliklere sahip elit bir zümre oluşturmaktadır. Bunların ortak özellikleri medrese eğitimi görmüş olmaları, bütün imparatorlukta hukuk, eğitim ve dinî hizmetleri ellerinde bulundurmalarıdır. Pek çok konuda olduğu gibi, düzenledikleri belgelere koydukları imzâlarda da kendilerine mahsus bir tarz meydana gelmiştir. Bu incelemede bu zümrenin en üst makamını oluşturan şeyhülislâm'dan başlayarak sıra ile diğer ilmiye ricalinin imzâları tetkik edilecektir.

Şeyhülislâm İmzâları: Şeyhülislâm'ların imzâlarını, belgelerin nev'i-ne göre sınıflandırmak mümkündür. Şüphesiz bu müesseseyi sembolize eden en önemli belge fetvâdır. İlk şeyhülislâm olarak kabul edilen Molla Fenarî'den (ö.1431) son şeyhülislâm Mehmed Nuri Efendi'ye (ö.1927) kadar bütün şeyhülislâm'ların fetvâlarına âit örnekler, birkaçı dışında *İlmiye Salnâmesi*'nde bulunmaktadır.

Fetvâlardaki imzâlar, "Ketebehû el-fakîr", ilk birkaç şeyhülislâmın fetvâsında ise "Harrerehû el-fakîr" ibaresi ile başlamaktadır. Bundan sonra şeyhülislâmın ismi, bazen ilâveten babasının ismi de gelmekte, son olarak ta "ufiye anh, ufiye anhumâ" duâsı yer almaktadır. İlk şeyhülislâm Molla Fenarî'nin fetvâlarındaki imzâsı, *Harrerehû el-fakîr Mehmed el-Fenarî* şeklindedir.

Şeyhülislâm Molla Gürânî Ahmed Şemseddin'in (ö.1488) fetvâlarındaki imzâsı, "Ketebehû el-fakîr Ahmed, ufiye anh" şeklindedir.

Şeyhülislâm Abdülkadir Efendi'nin (ö.1547) imzâsı ise sadece "Ketebehû Abdülkadir" tarzındadır.

Bu kısa imzâlara mukabil oldukça uzun sayılabilecek olanlar da bulunmaktadır. Nitekim Şeyhülislâm Esad Efendi'nin (ö.1814) "Ketebehû el-fakîr Mehmed Sâlih Efendizâde Ahmed Es'ad ufiye anhumâ" şeklinde imzâsı olduğu gibi,

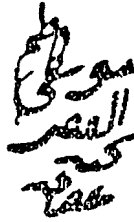
Şeyhülislâm Arabzâde Mehmed Arif Efendi'nin de (ö.1825) imzâsı "Ketebehû el-fakîr Mehmed Ârif İbni Ahmed Atâullâh, ufiye anhumâ" şeklindedir.

Şeyhülislâm Minkarîzâde Yahya Efendi'nin (ö.1678) rahatsızlığı ve tedâvisi sırasında meşihate vekâleten bakan Rumeli Kadıaskerî Ankaravî Mehmed Efendi (ö.1687) fetvâlarındaki imzâsında bu vekâleti "Elme'mûr bi'l-iftâ hilâfeten" şeklinde belirtmiştir.

Şeyhülislâmlar içerisinde verdikleri fetvâlara imzâ yerine mühür basanlar da bulunmaktadır. Bunun başlıca sebebi rahatsızlığından imzâ atamamasıdır. Nitekim Şeyhülislâm İbrahim Beyefendi'nin (ö.1797) imzâ yerine mühür kullandığı görülmektedir. Bunu uygulayan başka şeyhülislâmlar da bulunmaktadır.

Fetvâların altına imzâların istif tarzında konulduğu da olurdu. Nitekim son şeyhülislâmlardan Musâ Kâzım Efendi'nin (ö.1920) "*Ketebehû el-fakîr Musâ Kâzım, ufiye anı*" tarzında;²⁰

Şeyhülislâm Hayri Efendi (ö.1921) ise, I. Cihan Harbi ile ilgili fetvâlarında istif tarzınd "*Ketebehû el-fakîr ileyhi ta'âlâ, Hayri b. Avni el-Ürgübî, ufiye anhumâ*" imzâsını kullanmıştır.²¹

Şeyhülislâmların idârî icrâatlarında kullandıkları imzâları fetvâdakinden biraz farklıdır. Meselâ Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö.1692)

20 *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 323-326, 335, 351, 365-366, 570, 575, 488, 542, 544-545, 556-559, 628.

21 *Ceride-i İlmiye*, s. 438, 439.

Konya kadılığıının “ber-vech-i arpalık” Rumeli Kadiaskerliği pâyesi ile Feyzullah Efendi’ye tevcihi ile ilgili teklif yazısının altında “*Mine’ d-dâ’i Ali el-fakîr, ufiye anh*” imzâsı varken,²² fetvâlarında “*Ketebehû el-fakîr Ali ufiye anh*” bulunmaktadır.

Eski şeyhülislâmların nadiren de olsa siyasî nitelikli fetvâları teyid için imzâladıkları olurdu. Nitekim Mısır’da Mehmed Ali Paşa meselesi ile ilgili Şeyhülislâm Yasincizâde’nin (ö.1833) verdiği fetvânın altında eski şeyhülislâmlardan Mekkezâde Mustafa Âsım (ö.1846), Sıdkızâde Ahmed Reşid ve Kadızâde Mehmed Tâhir’in (ö.1838) “*el-müftî sâbıkâ*” veya “*el-müftî fi’l-mâzî*” ibareleri ile tasdikleri bulunmaktadır.²³

Bu fetvâda Yasincizâde’nin imzâsı “*Ketebehû ed-dâ’i el-fakîr Yasincizâde es-seyyid Abdülvehhâb, el-müftî bi-Dârissaltanatî’l-aliyye, el-ebediyeti’l-Osmâniyye, ufiye anhumâ*” şeklindedir. Aynı fetvânın altında eski Şeyhülislâm Kadızâde Mehmed Tahir Efendi’nin (ö.1838) fetvâsı ise şöyledir: “*Elhamdü li’llâhi’lllezî tahhara zeylû’l-memâlikî’l-mahrûsa an-levsi vucûdî’l-bâgîn, bi-ikameti’l-hudûd. Ve’s-salâtü ve’s-selâmü alâ Seyyidinâ Muhammedin, sâhibü’l-makâmî’l-Mahmûd, ve’s-seyyfü’l-memûd. Ve alâ âlihî ve ashâbihî ve ashâbihî’llezîne bezelû nusratü’ d-dîni’l-mechûd. Ve ba’d: fe-inne hâze’l-iftâ ve’l-cevâb me’hûzûn min-mantûki mâ-nassahû sadezü’l-kitâb. Ve ecib ale’l-cevâb me’hûzûn min-mantûki mâ-nassahû sadezü’l-kitâb. Ve ecibale’l-ulemâ’ il-fuhûl. Li-en-yetelakkâhu bi’l-itbâ’ı ve’l-kabûl. Harrerehû’l-müste’as min fuyûzâtî Rabbihi’l-âmir, Kadızâde Mehmed Tahir, el-Müftî bid-Devleti’l-Osmâniyye, sâbıkâ, ufiye anhumâ*” Bu fetvâda, daha sonra seviyelerine göre diğer âlimlerin imzâsı yer alıyor.

Şeyhülislâmların, muhtelif kimseler tarafından sadrazama verilen arz ve arzuhallerin üzerine mutâlaalarını bildirerek imzâlamaları yaygın bir uygulamadır. Meselâ, şeyhülislâmlar nezâretindeki bir vakıfla ilgili olarak mütevellîsinin arzuhali üzerine şeyhülislâm Dürrîzâde Mustafa Efendi (ö.1774) şu cümleyi yazmıştır: “*Mûcibince tevcih buyurulmak mercûdur. Ed-dâ’i Dürrîzâde Mustafa ufiye anh*”.²⁴

Aynı şekilde şeyhülislâm nezâretindeki bir vakfın mütevellîsinin arzı üzerine Şeyhülislâm Mehmed Zeynelâbidin Efendi’nin (ö.1823) “*Ber-muceb-i imhâ tevcih buyurulmak mercûdur. Ed-dâ’i es-Seyyid Mehmed Zeynelâbidîn ufiye anh*” kaydı ve imzâsı bulunmaktadır.²⁵

22 BOA, AE, IV. Mehmed, nr. 97.

23 BOA, HH. 2081 A.

24 BOA, Cevdet-Maarif nr. 134.

25 BOA, Cevdet-Evkâf nr. 517.

Şeyhülislâm Mustafa Âşir Efendi, selefi eski Şeyhülislâm Dürrîzâ-de Seyyid Mehmed Ârif Efendi'nin nefyedilmesini isteyen arzının altına imzâsını "*Ed-dâ'i Mustafa Âşir, ufiye anı*" şeklinde yazmıştır.²⁶

Şeyhülislâmların vilâyet ve sancaklarda temsilcisi durumunda olan müftilerin imzâları da sade bir görünüm arz etmektedir: Uğradığı bir haksızlıktan dolayı Haleb'e sürgün edilen Ayıntab müftisi, haksızlığın düzeltilmesi için verdiği arzın altına "*Ed-dâ'i es-Seyyid Mehmed Ârif el-Müftî bi-Ayıntab*" imzâsını koymuştur.²⁷

Kadıasker İmzâları: Kadıaskerlerin hukukî ve idarî görevleri icabı çok çeşitli belgeler düzenledikleri, her birine muhteva ve türüne göre imzâ koydukları görülmektedir. Vakfiye, hüccet, vasiyet vs. gibi belgelerin tasdikinde, konunun şer-i şerife uygunluğu, belgenin sıhhati gibi hususları bildirdikten sonra imzâsını koymaktadır. II. Murad devrine ait ve Amasya'daki bir kısım gelirlerin vakfedildiğine dair 826/1423 tarihli bir hüccetin tasdikinde Kadıasker Mahmud Efendi'nin "*Hâzihi's-sûreti muvâfıkun li-aslıha'l-menkûli anhâ, harrerehû Mahmud Seydî Ahmed el-Kādî bi'l-askerî'l-mansûr, ufiye anhum*" tarzında kaydı ve imzâsı bulunmaktadır.²⁸

26 BOA, Cevdet-Adliye nr. 1806.

27 BOA, Cevdet-Adliye nr. 2468.

28 BOA, Ali Emiri, II. Murad, nr. 3.

II. Murad'ın meşhur vasiyetnâmesini²⁹ Kadıasker Molla Hüsrev'in "Cerâ mâ-fîhi mine'l-vasiyye indî ve semî'tuhû mine'l-mûsî. Tekabbele'llâhu hayrâtihî, müşâfehen. Ve ene'l-fakîr ilâ rahmeti Rabbihi'l-Ganiy, Mehmed Ferâmurz, el-kādî bi'l-askerî'l-mansûr, ufiye anhumâ'l-kusûr bi-fazlihî" tarzında kaydî ve imzâsı bulunmaktadır.³⁰

جری فیہ الیوم عنک وسمعتہ للہ
تقبل اللہ خیراتہا وانا الفقیر الی رحمتہ العزیز
محمد فرامرز القادی المنصور عنہما العفو

Rumeli ve Anadolu kadıaskerlerinden her ikisinin birden tasdik ve imzâlarını ihtiva eden pek çok belge bulunmaktadır. Nitekim 1109/1697 tarihli bir hüccetin başında Âmid kadısından başka, Rumeli ve Anadolu kadıaskerlerinin şu şekilde tasdikleri bulunmaktadır:

"Ta'allaka bimâ fîhi nazarü'l-fakîr el-kādî bi-askeri Rumili, ufiye anh", ve "Ehâta ilmî bimâ fîhi, nemmakahû el-fakîr ileyhi subhânehû, es-Seyyid Fethullah, el-kādî bi-askeri Anatoli, gufira leh".³¹

احاط علی عافہ
السیح الفاضل
محمد فرامرز القادی المنصور عنہما العفو

محمد فرامرز القادی المنصور عنہما العفو

29 İ. H. Uzunçarşılı, "Sultan II. Murad'ın Vâsiyetnâmesi", *Vakıflar Dergisi*, IV, (1958), s. 1-17 ve klişeler.

30 Vasiyetnâme'nin metni.

31 BA, İbnülemin, Adliye nr. 413.

Vakıfların tescili ile yakından ilgilenen kadıaskerlerin, bazı önemli kişilerin vakıflarını uzun ibârelerle tasdik ve imzâ ettikleri görülmektedir.³² Süleymaniye Vakfiyesi'nde Kanunî Sultan Süleyman'ın tuğrası altında Rumeli Kadıaskeri Hamid Efendi'nin "*Mâ hurrire fîhi min asli'l-vakfî ve şurûtihi sebete ledeyye ve't-tazaha beyne yedeyye. Ve hakemtü bi-sıhhatihî ve luzûmihî, âlimen bi'l-ihtilâfî beyne'l-e'immeti'l-müctehidîn, rıdvânu'llahi ta'âlâ aleyhim ecma'in. Ve ene'l-müftekr ile'llâhi'l-Meliki's-Samed, Hâmid b. Mehmed el-kādî bi'l-askeri'l-mansûre, fî vilâyeti Rumili el-ma'mûre*" şeklinde tasdik ve imzâsı bulunmaktadır.³³

Mehmed Paşa'nın vakfiyesi başında her iki kadıaskerin şu tasdikleri yer almaktadır:

Sûret-i imzâ-i Şeyhî Efendi el-merhûm, bi-vakfiyyei merhûm Mehmed Paşa: "*Ve sahha mâ-zübire fîhi ledeyye ve sahha mâ-yahvîhi bi-aynîhi yedeyye. Min-asli'l-vakfî ve şerâ'itihî ve furû'ihî ve zavâbitihî. Ve innî hakemtü bi-sıhhatihî ve luzûmihî fî husûsîhi ve umûmihî. Ve ene'l-fakîr, Şeyh Abdülkadir b. Abdurrahim el-Müeyyedî, el-kādî bi'l-asâkiri'l-mansûre, bi-vilâyeti Rumili el-ma'mûre.*"

"Sûret-i imzâ-i Ali Efendi, bi-vakfiyyei merhûm-ı mezbûr": "*Hazîhî vakfiyyetün vesîkatü'l-elfâzî ve'l-ma'ânî, enîkatü'l-erkân ve'l-mebânî. Hâviyetün ale's-sıhhati ve's-sedâd, hâliyetün ani'l-haleli ve'l-fesâd. Hukime fîhâ alâ vecihî's-şer' ve'd-dîn. Felizâlike emzaynâhâ ve nahnü alâ-zâlike mine's-şâhidîn. Ketebehû el-fakîr ile'llâhi ta'âlâ, Ali b. Emrullah, el-Kādî bi'l-asâkiri'l-mansûre, bi-vilâyeti Anadolu el-ma'mûre, afâ anhumâ el-Mevlâ*".³⁴

Aynı şekilde, Kayseri'deki bir vakıf arazi ihtilâfı ile ilgili 1081/1670 tarihli hüccet sureti Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri tarafından şu ibârelerle tasdik edilmiştir:

Mutâbıkun li-aslihi'l-mumzâ el-mahtûm. Harrerehû el-fakîr ileyhi subhânehu, Ali el-kādî bi-askeri Rumili, ufiye anh",

مطابق اصل المضمون
على التامنى
عبد الله بن محمد
الكادي بـالاسكيري
المسعودي

32 İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nin muharriri, evkafı teftişe memur edilen eski Anadolu kadıaskeri Hüseyin b. Yusuf'tur. Defterde "*Zübire mâ-fîhi bi-ma'rifeti'l-fakîr Şemseddin el-kadî sâbıkan bi-askeri Anadolu ve'l-me'mûr bi't-teftîşî'l-evkafî'l-vâkı'ati fî mahmiyeti Kostantıniyye, sînet an külli âfetin ve beliiyye, ufiye anh*" tasdiki ve imzâsı bulunmaktadır. Bk. Ö. L. Barkan – E. H. Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953 (1546) tarihli, İstanbul 1970, s. VI vd.

33 Süleymaniye Vakfiyesi, haz. K. E. Kürkcüoğlu, Ankara 1962, eski yazı metin kısmı, s. 8.

34 Süleymaniye, Şehid Ali Paşa ktb. Nr. 2795, vr. 85b.

“Tıbbu aslihi'l-mumzâ el-mahtûm, harrerehû el-fakîr ileyhi ta'âlâ, Mustafa el-kādî bi-askeri Anatolî, ufiye anı”.³⁵

Kadıaskerlerin görevden ayrıldıkları döneme ait imzâlarında bu durum “sâbıkâ” kaydı ile belirtilmektedir. Bir mülâzemet kaydının tashihi ile ilgili arzın altında eski kadıaskerin imzâsı “Mine'l-muhlis el-fakîr, Mehmed el-kādî sâbıkâ bi-askeri Anatolî” şeklindedir.³⁶

Nitekim daha önce bahsedilen Mehmed Ali Paşa hakkındaki fetvânın altında şeyhülislâmlardan sonra görevli ve mazul birkaç kadıaskerin imzâsı bulunmaktadır. Mazul kadıaskerlerin imzâları şu şekildedir: “Harrerehû el-fakîr ilâ lutfi Rabbihi'l-Hamîd, Abdullah Efendizâde Ahmed Reşîd, el-kādî bi-asâkiri, Rumili, sâbıkâ, gufira lehumâ”; “Harrerehû el-fakîr, ilâ ni'ami Rabbihi'l-latîf, Yusuf Paşazâde Mehmed Latîf, el-kādî bi-askerî Anatolî, sâbıkâ, gu fire lehumâ”.³⁷

Kadı, müderris ve kassâm-ı askerî tayini ile ilgili tezkirelerin altında, bölgesine göre, Rumeli veya Anadolu kadıaskerinin imzâsı bulunmaktadır. Hamid sancağına kassâm-ı askerî tayini tezkiresinde Anadolu kadıaskerinin “El-fakîr Mehmed el-kādî bi-asâkiri Anatolî el-ma 'mûre” imzâsı bulunmaktadır.³⁸

35 Ankara, Tapu-Kadasro Arşivi, TD, nr. 582.

36 İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivi, Rumeli Kazaskeri Ruznamçeleri nr. 11.

37 BOA, HH. 2081 A.

38 Isparta Şer'îye Sicilleri, Konya Mevlana Müzesi, nr. 164, s. 288.

Kadıasker mahkemesinde dava dinleyen personelin de farklı tasdik ve imzâ kullandıkları görülmektedir. Kadıasker adına askerî sınıfa mensup kimselerin terekelerini taksimle görevli askerî kassâmın 1087-1676 tarihli muhallefât listesi altındaki tasdik ve imzâsı şöyledir: “Hurrire bi-ma’rifeti men aleyhi’l-i’timâd zeberehû el-fakîr ileyhi subhânehu ta’âlâ Ya’kub el-kassâmü’l-askerî bi-medîneti Kostantiniyye el-mahmiye, ufiye anı”³⁹

Kadıasker mahkemesinde, askerî sınıfın davalarına bakan kadıların⁴⁰ kadıasker adına icrâ-i adalet ettiklerini belirtmeleri dikkati çekmektedir. 1017/1608 tarihli bir davada Kadı Ebûbekir b. Mustafa’nın şu imzâsı yer almaktadır: “El-emru kemâ fîhi, memmakahû el-abdû’l-fakîr ile’l-ganiyyi’l-a’lâ, Ebûbekir b. Mustafa el-müvellâ bi-istimâihî min kîbeli el-mevle’l-emced hazreti Mehmed Efendi b. Ahmed el-Kadî bi-asâkiri Rumili ufiye anhum”⁴¹

Aynı kadının bir borç-alacak davasındaki tasdik ve imzâsı ise şöyledir:

“El-emru kemâ hurrire fîhi, harrerehû efkaru’l-verâ Ebûbekir b. Mustafa, el-me’mûr bi’l-umûri’ş-şer’iyyeti’l-askerîyye bi-medîneti Kostantiniyye el-mahmiye, ufiye anhumâ bi-hürmeti Hayrî’l-berîyye”⁴² Ebûbekir b. Mustafa’nın aynı sicilde birçok tasdik ve imzâları bulunmaktadır. Hepsinde de ufak

39 BOA, Ali Emiri, IV. Mehmed, nr. 986.

40 İstanbul Şer’iye Sicilleri Arşivi, Rumeli Sadareti Sicilleri, nr. 30, s. 11.

41 Kezâ, s. 23.

42 Keza, s. 1.

değişiklikler yaptığı görülmektedir. Buna dayanarak kesin bir formülün olmadığını belki söylemek mümkün olur.

Nakibüleşraf İmzâları: Nakibüleşraf ve onun taşradaki temsilcisi olan Nakibüleşraf kaymakamlarının imzâ ve tasdiklerini taşıyan belgeler diğerleri kadar bol değildir. Hamamcılar meşihatine Nakibüleşraf baş-çavuşunun tayini hakkındaki arzın altında Nakibüleşrafın “*Ed-dâ’î li’l-Devleti’l-Aliyye, es-Seyyid Abdullah, en-Nakîb ale’l-eşrâf*” imzâsı bulunmaktadır.⁴³

Nakibüleşrafın hüccet üzerindeki tasdik ibaresi ise oldukça farklıdır. 942/1536 tarihli Seyyidlik hücceti üzerinde “*Harrerehû ekallü ibâdu’llâhi’l-Ganiyyi’l-Hasîb, Mehmed Muhterem b. Seyyid Tacüddin Ali el-Hüseynî, en-Nakîb be-mahrûsa-i Konstantiniyye, sâneha’llâhu ani’l-beliyye*” tasdik ve imzâsı bulunmaktadır.⁴⁴

Kadı İmzâları: Kadıların arz ve i’lâmlarında sadece imzâ yer almaktadır. İstanbul’da Galata ve Eyüp (Havass-ı Kostantiniyye) kadısı olan Abdullah Efendi’nin bir iltizam konusu hakkındaki 984/1576 tarihli arzında “*El-abdü’l-fakîr Abdullah el-Kādî bi-Galata ve Havass-ı Kostantiniyye*” imzâsı bulunmaktadır.⁴⁵

43 BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr. 3085.

44 İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1965, s. 171 ve levha: V.

45 BOA, Ali Emiri, III. Murad, nr. 14.

Nahcevan kadısının bazı resim ve vergilerin tahsili konusundaki 998/1589 tarihli arzında imzâsı “*Ez’afû’l-ibâd Hüsni el-Kādî be-Nahcevan*” şeklinde gayet kısadır.⁴⁶

اصف العباد
حلي العاصي سحران

İstanbul kadısının bir mülâzemet kaydının düzeltilmesi ile ilgili arzında (XVII. asır başları) “*El-abdü’ d-dâ’î el-fakîr Receb, el-kādî bi-medîneti Kostantiniyye*” imzâsı bulunmaktadır.⁴⁷

العبد الداعي العفر
رحمته الله كبره
مسطط

Erzurum kadısının, Erzurum’da bir medrese tevcihiyle ilgili 1125/1713 tarihli arzında “*El-abdü’ d-dâ’î l-kadîm li’ d-Devleti’ l-Aliyyeti’ l-Ahmediyye, İmamzâde Ahmed el-Kādî bi-medîneti Erzurum el-mahmiye*” şeklinde uzun bir imzâsı bulunmaktadır. Bu arzun üzerindeki Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi’nin (ö. 1743) imzâsı ise sadece “*Ed-dâ’î Abdullah ufiye anh*” şeklindedir.⁴⁸

العبد الداعي العدم للدولة
ام رده الله العاصي قد ارض دم

Kudüs kadısının, Kudüs suyollarının tamiri ile ilgili 1224/1809 tarihli arzındaki imzâsı “*El-abdü’ d-dâ’î li’ d-Devleti’ l-Aliyyeti’ l-Osmaniyye Mehmed Kırımî, el-Kādî be-Kudsü’s-şerîf*” şeklindedir.⁴⁹

العبد الداعي ليدرج العاصي
محمد كرمي العاصي قد ارض

46 BOA Ali Emiri, III. Mehmed, nr. 11.

47 İstanbul Şer’iye Sicilleri Arşivi, Rumeli Kazaskeri Ruznamçeleri, nr. II, s. 79.

48 BOA, İbnülemin, Tevcihat, nr. 1638.

49 BOA, HH., nr. 34651 G.

Görevden ayrılan kadılar resmî yazılarında “Sabıkā” kaydıyla bu-
nu belirtirlerdi. Eski Dimeşk (Şam) kadısı olup, ayrıldıktan sonra İstan-
bul’da mülâzemet dönemini geçiren ve bu arada muhtemelen kadıasker
mahkemesinde davalara bakan Mustafa Efendi’nin 1027/1618 tarihli ar-
zındaki imzâsı farklı unsurları ihtiva etmektedir: “*El-abdü’l-dâ’î li-devâ-
mı Devleti’l-Aliyye Mustafa b. Halil el-Kādî sâbıkā bi-Dimaşk el-mahmiye, el-
memûr bi-rü’yeti hâzihi’l-kazıyye, bi-emri men lehü’l-emr, ufiye anhum*”.⁵⁰

المعلم الداعي لدوام دولته العلية
مصطفى حليل الكادي سابقا
الامور برؤيه من العفة
ما من للمامر على هم

Aynı rûznâmçede, eski Üsküdar kadısının mülâzemetle ilgili kay-
dının imzâsı “*Hurrire bi-ma’rifeti’l-abdü’l-fakîr Mustafa b. Halil el-kādî
sâbıkā bi-Üsküdar, el-mahmiye, el-me’mûr bi-tahrîri hâzihi’l-kazıyye bi’l-em-
ri’l-âlî*” şeklindedir.⁵¹

Kadıların vakfiye, hüccet, berat, sicil vs. gibi belgelerin tasdikin-
de daha uzun ifadeler kullandıkları görülmektedir. II. Murad devrine
âit 826/1423 tarihli bir hüccetin başında yer alan iki tasdik ibaresin-
den Amasya kadısına âit olan “*Cerâ mazmûnu haze’l-kitâb indî, harrerehû
Mehmed b. Abdurrahman el-Muslihî, el-kādî bi-medîneti Amasya, gufira le-
ha’l-aliyy*” şeklindedir.

هو المعرف
محمود بن محمد
عليه السلام
عليه السلام
القاضي محمد بن محمد
القبلي

50 İŞSA, Rumeli Kazaskeri Ruznamçeleri, nr. 11, s. 20.

51 Kezâ, s. 19.

Tokat kadısının tasdiki ise “Sebete mazmûnuhû indî bi-şehâdeti men u’limet alâ rakami şehâdetihî, harrerehû el-müftekir ila’llâhi’l-aliyy Hüseyin b. İsmail el-kādî bi-Tokat ve memâlikî’r-Rûm, fi’t-tâsi’ aşer, min saferi’l-mey-mûn sene isneyn ve selâsîn ve semânemi’e”.⁵²

تستخون عندي بمثل من اعلم على من لا يعرف
حسين بن المفسر الذي التقى علي بن ابراهيم على القات
توقلات ومالك الرقعة في التاسع من شهر المحرم
سنة اثنى عشر وثمان مائة

Varna gümrüğü mukataasından ulufeye sahip olan bir sipahî ile ilgili hüccet-i zahriyeli beratı Varna kadısı tasdik etmiş; beratı “mutabîkun li-aslihi’s-sultânî, memmekahû el-fakîr ileyhi azze şânuhû, Halil el-kadî bi-medineti Varna, gufira leh” ibaresiyle;

علي بن احمد السقا
حاصل القلي بدر دار
عوله

Hücceti ise “El-emru hasbu-mâ hurrîre fîhi, memmekahû el-fakîr, ileyhi azze şânuhû Halil el-kādî bi-medineti Varna, gufira leh” ibaresiyle tasdik ve imzâ etmiştir.⁵³

الحسين بن احمد
حاصل القلي بدر دار
عوله

52 BOA, Ali Emiri, II. Murad, nr. 3.

53 BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr. 1594.

Kayseri kadısının, Mustafa Paşa'ya temlik edilen yerin sınırları ile ilgili olarak düzenlenen hüccet üzerindeki tasdik ibaresi şu şekildedir: “*Lemmâ huddided hâzihi'l-arâzî bi-ahbârî sıkati'l-müslimîn ve kânet şehâdetühüm menkuletiñ indî ve inde'l-mü'minîn. Hurrîret hâzihi's-sutûr ve emzaytuhâ ve ene'l-fakîr ile'l-Mennân, Ali b. Ahmed el-kâdî bi-medîneti Kayseriyye el-mahmiye, ufiye anhumâ*”.⁵⁴

لما حدثت هذه المأزق بانجارات المسلمين
وكانت شهادة منهم مقبولة عندي وعند المؤمنين
حوت منه السطور أو مضيتها وأنا الطاهر للناس
على بن أحمد القاضي مدني قصر المحمد
على

Nâip İmzâları: Osmanlı Devleti'nde çok yaygın hukukî bir görev olan naibliğin, kaza, nahiye, mevali, ayak, arpalık vs. gibi çeşitleri bulunmaktadır. Naiblerin imzâ ve tasdik formüllerine belgelerde sıkça rastlanmaktadır. Naiblik doğrudan doğruya “nâib”, “en-nâib”, “el-müvellâ” veya “el-müvellâ hilâfe” ifadeleriyle belirtilmektedir.

Kayseri'ye bağlı Sahrâ nahiyesi naibinin Divan-ı Hümayun'a gönderdiği hitabet tevcihi ile ilgili tarihsiz arzının altında “*El-fakîr Mustafa, el-müvellâ bi-nâhiyei Sahrâ*” şeklinde imzâsı bulunmaktadır. Bu arzın üzerinde sadrazamın telhisi ve Padişahın “verdim” hatt-ı hümayunı bulunmaktadır.⁵⁵

مصطفى الفقيه
نايب سحره

Birkaç müderrisin şeyhülislâm teklifi ile Bozcaada'ya sürgün edilmesi hakkındaki Bozcaada naibinin 1210/1796 tarihli arzının altında naibin “*El-abdü'd-dâî li'd-Devleti'l-Aliyyeti'l-Osmaniyye Mehmed Reşid, el-müvellâ hilâfe bi-cezîrei Bozcaada*” imzâsı bulunmaktadır.⁵⁶

54 Ankara, Tapu-Kadastro Arşivi, *Tapu Defteri*, nr. 582.

55 BOA, İbnülemin, *Hatt-ı Humayun*, nr. 350.

56 BA, Cevdet-Adliye, nr. 1889.

القدس الشريف للدولة العلية العظمى
محمد رسول الله صلى الله عليه وآله

Kayseri naibinin bir vakıf tevliyeti hakkındaki 1257/1841 tarihli arzında “*El-abdü’ d-dâ’i li’ d-Devleti’ l-Aliyyeti’ l-Osmaniyye, el-ebediyye, Çavuşzâde Mehmed Aziz, el-müvellâ hilâfe bi-medîneti Kayseriyye*” imzâsı bulunmaktadır.⁵⁷

الحمد لله الذي هدانا لهذا
 ما كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله

Sâbık Şeyhülislâm Yasincizâde es-Seyyid Abdülvehhab Efendi'nin emr-i hümayun ile İznikmid'de ikametî hakkında İznikmid nâibinin 1238/1822 tarihli arzında *"El-abdû'd-dâ'î li'd-Devleti'l-Osmâniyye, Abdülkerim Efendizâde Hüdâ'î Mahmud, el-müvellâ hilâfe bi-medîneti İznikmid"* imzâsı bulunmaktadır.⁵⁸

Nâiplerin aynen kadılar gibi, vakfiye, hüccet, berat, ferman, defter ve sicil gibi çok çeşitli belge ve sureti tasdik ettikleri görülmektedir. 969/1562 tarihli bir mevacib defterinin sonunda Bolu naibinin “*Hurrire bi-ma’rifeti’l-hakîr, Fethullah b. Mehmed el-müvellâ bi-Bolu, en-nâzır*” şeklinde imzâsı bulunmaktadır.⁵⁹

حسن فتح الخليل بن محمد
المولى بوب النظار

1640 tarixli narh defterinde Abdurrahim b. Mehmed'in "Tibku aslıhi'l-mahtûm, el-muhavvel aleyh harrerehu el-abdû'l-fakîr Abdurrahim b. Mehmed el-müvellâ hilâfe bi-medineti Kostantınıyyeti'l-mahmiye, ufiye an-humâ" şeklinde tasdik ibaresi bulunmaktadır.⁶⁰

Bursa'daki bir mukataa beratı suretinin Bursa naibi tarafından tasdiki ile ilgili derkenar ibare *"Tibku aslihi'l-hatar, harrerehû es-sa'îd el-fakîr,*

57 BA, Cevdet-Belediye, nr. 863.

58 BA, Cevdet-Adliye, nr. 2747.

59 BA, MAD.

60 M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 289.

ileyhi subhânehû, Hüseyin el-müvellâ hilâfe bi-medineti Bursa el-mahrûsa, ufiye anh" şeklindedir.⁶¹

Müderris İmzaları: Danışmendlerin çeşitli meseleleri, medreseyi ilgilendiren konular, kendi özlük hakları ve bazen da görevlendirildikleri bir geçici vazife ile ilgili olarak sundukları arz ve arzuhallerinde müderrisler değişik imzalar kullanmışlardır. Ancak bunlara kadı ve naibler kadar sık rastlanmamaktadır.

Bir medrese talebesinin danışmendliğinin tevsiki ile ilgili verilen 1020/1611 tarihli vesikada Vâlide Sultan müderresi "*Ketebehû el-abdû'l-fakîr ileyhi subhânehû Abdülkerim, el-müderris bi-medresei Validetü's-Sultan Murad Han el-Mümeyyiz*" imzâsını kullanmıştır.⁶²

Mekke kadılığından mütekaid Mehmed b. Hayreddin Efendi'nin talebelerinin tesbiti ile ilgili listenin altında Şehzâde Medresesi müderrisinin "*Harrerehû'l-fakîr Mehmed eş-Şehîr bi-Muîdzâde, müderri-sen bi-medreseti Şehzâde Sultan Mehmed Han aleyhirrahmetü ve'l-gufrân*" imzâsı bulunmaktadır.

61 BA, Ali Emiri, IV. Mehmed, nr. 11088.

62 İŞSA, Rumeli Razaskeri Ruznamçeleri, nr. 11, s. 27.

عن الفخر محمد بن أبي عبد الله
عن والده سلطان محمد
عليه الرحمه والغفران

Talebe listesi ve imzânın hemen yan tarafında ise “-mümeyyiz ta’yîn ettikleri zamanda tahrîr olunan varakanın sûretidir ki bilâ-tağyîr naklolunur” kaydının altında “*Ketebehû el-abdü’l-fakîr Mehmed, müderri-sen bi-Dârilhadisi’s-Süleymâniye*” imzâsı bulunmaktadır.⁶³

بمیز تفسیر اندک لری زمانه تحریر اول
ورقه نک حضور در که بلا تفسیر نقل اول
کسبه العبد الفقیر محمد علی
مدار الحکومت نماینده

Kendisine “Musıla itibâriyle ruûs” verilmesini isteyen Abdülba-ki’nin arzının altında ise “*El-abdü’ d-dâ’i el-kadîm Abdülbâki*” imzâsı bu-
lunmaktadır.⁶⁴

عبد الوهاب
العبد المذنب

63 Keza, s. 23.

64 Keza, s. 25.

Ek I. Bir mahzar altında bulunan toplu imzalar.⁶⁵

Sahh

Mûcibince tevcih olunmak buyuruldu.

18 Zilka'da 1088.

Mezbûr eş-Şeyh Mustafa mahal ü müstahıkk olmağın medrese-i mezbûre sadaka buyurulmak rica olunur.

Mine'd-dâ'i Ali el-fakîr, ufiye anh.

E'ûzü bi'llâhi mine'ş-şeytânî'r-racîm

Bismillâhi'r-rahmânî'r-rahîm

Bi-ismihî subhânehû tâ'âlâ

Atebe-i aliyye-i adâlet-medâr turâbına kasaba-i Kangırı'da olan ulemâ ve sulehâ, e'imme vü hutabâ dâ'îlerinin arzuhâl ve mahzarları budur ki: Kangırı'da vâkî Toprak Medresesi'nin müderrisi Mahmud fevt olup, yeri mahlûl olmağla, yine kasaba-i mezbûre sâkinlerinden olup eben an-ceddin Kangırı'da vâkî merhûm ve mağfûrun-leh Sultan Süleyman -aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân- hazretlerinin binâ eylediği câmi'-i şerîfde hayli va'z edüp ve sâbıkâ Şâm-ı şerîfde yevmî elli akçe ile Emîniyye Medresesi'nden munfasıl olan Şeyh Mustafa dâ'îleri hüsn-i sulûk üzre ehl-i fazl ve sâhib-i resâ'il ve mahall-i merhamet dâ'îleri olmağla medrese-i mezbûre, merkum dâ'îlerine sadaka vü ihsân buyurulmak ricâsına der-i Devlet-adâlete mahzar tarîkı üzre i'lâm olunur.

Bâkî fermân u ihsân sultânım hazretlerindir.

Tahrîren fî'l-yevmi'l-hâmis ve'l-işrîn, min şehri zilka'deti'ş-şerîfe, senesemân ve semânîn ve elf.

Mantûkuhû sîdk u savâb, lâ-mahalle'ş-şekk ve'l-irtiyâb, harrerahû el-fakîr Ahmed el-kādî bi-medîne-i Kangırı, sâbıkâ.

Mühür.

El-emrû kemâ zükire fîhi, memmekahû el-fakîr ileyhi subhânehû Rızâul-lâh el-kādî bi-medîneti İstilib, sâbıkâ

Mühür.

65 BOA, Ali Emiri, IV. Mehmed, nr. 530.

Mâ-rukıme fî'l-mahzarı vâkı'un ve mukarrerün, memmakahû'l-ahkar, el-Hac Mehmed Muhsinî el-kādî bi-medîneti Tosya, sâbıkâ.

Mühür.

Hâzihî re'yü'l-ulemâ ve'l-fudalâ, fe-innehû muhtemmün alâ sâ'iri's-sulahâ ve'l-fukarâ, harrerehû el-fakîr ileyhi subhânehû Hasan el-kādî bi-medîneti Hama, sâbıkâ.

Mühür

Mâ-rukıme fî'l-kirtâsı şâyi'un beyne'n-nâs, harrerehû el-fakîr, ileyhi subhânehû ve ta'âlâ eş-Şeyh el-Hâfız Mustafa el-Vâ'iz.

Mühür.

Mâ-hüve'l-muharrer fî'l-mahzar zahara mine's-şems ve'l-kamer, harrehû el-fakîr ileyhi subhânehû ta'âlâ, Ali el-kādî bi-kazâi Çoka sâbıkâ.

Mühür.

Mâ-rukıme fî'l-kitâb vâkı'un bilâ-irtiyâb, memmakahû el-fakîr ileyhi ta'âlâ, Abdühakîm, el-kādî.

Mühür.

Sadakû bi-mâ-kâlû, harrerehû el-fakîr, ileyhi subhânehû, Hüseyin el-kādî bi-Gaferyad, sâbıkâ.

Mühür.

Zâlike, kezâlike, ene-şâhidün bi-zâlike, nemmekahû el-fakîr eş-şeyh Abdurrahman, hâdimü fukarâi'l-Kâdirî.

Mühür.

İnnâ şâhidün hasbî, memmakahû el-fakîr, ileyhi ta'âlâ, Fazlullah el-müderriş.

Mühür.

El-emrû kemâ-cerâ, ve's-şânu alâ mâ-erâ, harrerehû el-fakîr, ileyhi subhânehû ve ta'âlâ, Mustafa, el-müderriş, sâbıkâ.

Mühür.

Mahzarda takrîr olunan hakdır, kerem sultânıma lâyıkdır, harrehû el-hakîr, Nu'mân el-kadî bi-Livane, sâbıkâ.

Mühür.

El-emru kezâlik ve ene-vâkıfun bi-zâlik, harrerehû el-fakîr, ileyhi subhânehû ve ta'âlâ, Şa'bân el-kādî bi-Kargır, sâbıkâ.

Mühür.

Er-râhimûne yerhamuhümü'r-Rahmân, irhamû men fi'l-arz, yerhamukum men fi's-semâ, harrerehû el-fakîr ile'llâhi ta'âlâ, eş-Şeyh Ali, Hâdimü fu-karâi Halvetî.

Mühür.

Ez'afü'l-ibâd Abdülbâki el-mü'ezzin bi-câmii Sultân Süleyman Han.

Mühür.

Hazâ muvâfıkun limâ-kîl, harrehû el-fakîr, ileyhi subhânehû ve ta'âlâ, Mustafa el-müderriş sâbıkâ.

Mühür.

Mahzarda yazılan hakdır, kerem Sultânıma lâyıkdır, harrerehû el-fakîr Mustafa, el-imâm bi-Taşmescid.

Mühür.

Mâ-ra'âhü'l-mü'minûne hasenen fehüve inde'llâhi hasen, harrehû el-fakîr ileyhi ta'âlâ, Ahmed, elkādî bi-Ağlasun, sâbıkâ.

Mühür.

EK II. Devlet ricâline ait bazı imzâ ve tasdik suretleri.⁶⁶

Mâ-hüve'l-mastûr fî hâze'l-menşûr, muvâfikun li-emri men lehü'l-umûr, ketebhû el-fakîr el-muhtâc ile'l-Meliki'l-Kadîr Mustafa, el-Vezîrûla'zam.

Mâ-zübire fî hâze'l-kitâb vâkı'un indî bilâ şekk ve irtiyâb, nemmakahû el-fakîr ile'llâh'il-Meliki'l-Allâm Bayram, el-kâ'im-makâmü's-sadrûla'zam.

El-emrû'l-mebrûr kemâ-hüve'l-mastûr fî'l-menşûri lâ-zâle nâfizen fî'd-dü-hûri ve's-şuhûr, nemmekahû el-fakîr ila'llâhi'l-Meliki'l-Mennân, Ken'an el-Vezîr.

Mâ-hüve'l-mastûr fî hâze'l-menşûri'l-a'lâ muvâfikun li-emri men lehü'l-mennü ve'l-atâ, ketebbehû el-fakîr el-muhtâc ile'l-Meliki's-Samed Ahmed, el-Vezîr.

Mâ-hüve'l-muharrer fî hâze'l-hükmi's-şerîf mastûrun ale'l-emri'l-münîf, mâzâle infâzuhû mâ-te'âkabe'r-rebî' ve'l-harîf, ketebbehû el-fakîr ile'l-Meliki's-Samed, Mehmed el-Vezîr, ed-Defterî.

Mâ-hüve'l-mektûb fî hâze'l-kitâb vâkı'un indî alâ nehci's-savâb, harrehû el-fakîr, el-muhtâc ile'l-Meliki'r-Ra'ûf.

Mâ-hüve'l-mektûb fî hâze'l-misâli'l-mergûb, muvâfikun li's-şer'i'l-mendûb ketebbehû el-fakîr ile'l-Meliki'l-Kadîr, Siyâvuş, el-Vezîr.

Mâ-hüve'l-mastûr fî tayyi'l-kitâb vâkı'un, ve'llâhu a'lem bi's-savâb, ketebbehû el-fakîr el-muhtâc ile'l-Meliki'l-Vehhâb, Eyyûb, el-Vezîr.

Muharrir-i misâl-i bî-misâl, ez'afü ibâdu'llahi'l-Meliki'l-müte'âl Ali ed-Defterî bi'l-Hizâneti'l-Âmire sâbikâ ve Re'îsülküttâb li'd-Dîvânî'l-Âlî hâlâ.

El-emru kemâ cerâ ve's-şe'nü alâ mâ-yürâ ve ene'l-fakîr ile'l-meliki'l-ma'bûd Mahmud ed-Defterî bi'l-Hizâneti'l-Âmire.

Zâlike kezâlike ve ene şâhidün bi-zâlike, Harrerehû el-fakîr Hasan, ed-Defterî bi'l-Hizâneti'l-Âmire.

Li'llâhi dürrü's-sultân el-Meliki'l-Vehhâb, mâ-fazâ min mecârî selsebî-lî's-sutûr. Fe-uyyine mâ-neba'a an aynî'l-keremî'l-mevfûr ve şehide bi-zâlike

66 Münşeâtü's-selâtin, İstanbul 1275, II, 388-391.

el-fakîr ile'l-Habîrî'l-Gafûr, Ahmed b. Mehmed, vekîlû's-saltana fî'l-umûr, tecâ-veze an-seyyî'âtihimâ el-Melikû'l-Gâlib.

Rabbi ic'al sa'yû's-sultânî'l-azîm meşkûren, mâ-hüve'l-mestûrî fî hâze'l-menşûrî'l-hakânî eserü sâbitün lâ yutmasu bi'l-fazlî's-Subhânî ve kad şehide bi-zâlike'l-fakîr ile'l-avni'r-Rabbânî Mustafa, el-musâhibû's-sultânî el-vezîrû's-sânî, ce'ale'llahu ecnen hasenen fî kitâbihî mevfûren mâ fî sevâdi hâze'l-kitâbü'l-münîr, fehüve lâ-muhâlete bi'l-kabuli cedîrün, harrerehû el-fakîr Mustafa, el-Vezîr.

Mâ beyyenethu elsinetü sutûru'l-menşûru'l-hatîr, fe-mevhûbün li-müs-tehakkûhî, kemâ şehide bihî udûlû aklâmü't-tahrîr, memmekahû el-fakîr ile'llâhi'l-Meliki'l-Kadîr Abdurrahman, et-Tevkî'î, el-Vezîr.

Mâ-insabbe min reşehâtî sehâbü hâze'l-kitâb, fe-muhyî riyâzu hüsnî kabûli üli'l-elbâb, memmakahû el-fakîr Mehmed, el-Vezîr.

Şehide bi-sıhhati hâze'l-menşûr, ez'afu ibâdullâhî'l-Meliki'l-Gafûr Ahmed, el-Vezîr, ed-Deferî.

Hibetün sahîhatün şer'iyetün ve atıyyetün sarîhatün mer'iyetün, vazaha ve sahha lede'l-fakîr.

Mâ-hüve'r-rakîm fî hâze'l-unvânî'l-celilî's-şân, yünebbeu ani'l-hibetî's-sâdıreti min-nuvvâbi halîfetü'r-Rahmân inde'l-abdû'l-me'mûr, bi-tenfizî'l-evâmîrî'l-bâhiretî'l-hakâniyye, Ahmed b. Mehmed Paşa, el-vekîlû'd-Devleti'l-kâhiretî'l-Osmâniyye.

Mâ-hüve'l-mestûr fî hâze'l-menşûrî's-sultânî, el-muhallâ bi-hilyetî't-tevkî'î'r-refî'î'l-hakânî, mine't-temlîki'l-mu'teberü'l-mâl, sâdıren an ehlihî amîmî'n-nevâl, ketebehû ed-dâ'î li'd-Devleti'l-Aliyyeti Ali el-Fakîh.

Mâ-fîhi mine'l-atıyyetî'l-behiyyeti fe min reşehâtî'l-mekârimi'l-vefiyye, harrerehû el-fakîr Mustafa, el-Vezîr.

Mâ-hüve'l-mensûr fî sahîfeti hâze'l-menşûr min dürerî'l-hibetî'l-alıyyetî's-sultânıyye ve yevâkîtü'l-atıyyetü'l-hakâniyye, sadaret min bahri'l-hilâfeti'l-bâhire ve ma'deni's-saltanatî'l-kâhire inde'l-abdî'l-fakîrî'l-ekall Ahmed Paşa el-Vezîrû'l-evvel.

Mâ hurrîre fî hâze'l-menşûrî's-sultânî, el-muvakka' bi't-tevkî'î'r-refî'î'l-hakânî mine'l-atıyyetî'l-alıyye ve nahleti's-seniyye, sâdırun an ehlinî vâkı'un fî mahallihî, ketebehû ed-dâ'î li'd-Devleti'l-Aliyye, Ali el-Fakîh.

Tekerreme bimâ-fihi halîfetü Rabbînâ ve innî alâ tilke'l-atıyyeti şâhidün, melîkin te'âre's-sehabü Feyzü keffihî vemâ icteme'at illâ ledeyhi'l-mehâmid re-bî'u'n-nedâ ve'l-fazl Ca'fer keffehû bihi yuhyî, mevâtü's-sadâ vehüve hâlidün, ketebehû el-fakîr Mustafa el-Vezîrû's-sânî ve'l-musâhibü's-sultânî.

Mâ fi hâze'l-menşûr min dürri'l-cûdi'l-mensûr, sâdırın min bahri'l-kerem zıllu'llâhi ale'l-âlem, harrerehû el-fakîr Mustafa, el-Vezîr,

Mâ-tefettaha mine'l-ezhârî fi ağsânî's-sutûr ve tebesseme mine'l-envârî hilâli hâze'l-menşûr hebbet aleyhi nesemâtû'l-hibâtî's-seniyyâtî's-sultâniyye ve iştêrakat aleyhi envâru'l-inâyâtî'l-alıyyeti'l-hâkânıyye ledâ abdihi'l-me'mûr bi-tedbîri mesâlihî'l-cumhûr, Mustafa Paşa el-Vekîlû's-saltana fi'l-umûr.

Mâ-nuzıme fi silki sudûrı hâze'l-unvân min le'âlî'l-hibeti'l-alıyyeti's-şân, sadaret min sadafi bahri fuyûzâtî's-sultânî inde'l-abdi'l-me'mûr bi-tenfizi evâmîrî'l-hakânî Ahmed b. Mehmed Paşa, vekîlû'd-Devleti'l-Osmâniyye, el-mü'eyyedü bi'l-inâyeti's-Samadâniyye.

Mâ-nuzıme fi silki tilke's-sudûrı'l-mevsûme beyne'l-enâmi bi'l-menşûr el-muvakka' bi't-tevki't's-sultânî, el-mu'anvene bi'l-unvânî'l-hakânî, min düreri'l-atıyyeti'l-cezîle ve gureri'n-nahleti'l-cemîle, sâdere an-ehlihî vâkı'un min mahallihî, ketebehû ed-dâ'î li'd-Devleti'l-Alıyyeti.

Hâzihi's-sahîfetü tünbiü an atıyyeti min ba'di ednâ gulâmen indehû dâren kad sahha indî iz şâhedtü min keremihî ebâ kerîmetehû lemmâ saddara dâren, harrerehû el-fakîr Mustafa, el-Vezîrû's-sânî ve'n-nedîmü's-sultânî.

Mâ-tazammanahu'r-rakîm mine'd-düreri'n-nazîm, sâdırın mimmen meliki'l-memâlik ve ene şâhidün alâ zâlike, harrerehû el-fakîr Mustafa el-Vezîr.

Mâ-leme'a min hilâli hâzihi's-sutûr ve sata'a min metâlî'i hâze'l-menşûr min hibâtî'l-hazreti's-sultâniyye, sebete inde'l-fakîr Mustafa, Vekîlû'd-Devleti'l-Alıyye.

El meknûnü fi mutâvî hâze'l-menşûr ve'l-mahzûnu fi fehâvî hâze'l-mestûr mine'l-kurâ ve'l-mezârî el-kesîretü'l-cedvâ ve'l-menâfi', sebete inde'l-fakîr Mustafa, Vekîlû'd-Devleti'l-uzmâ.

El-ferâ'idü'l-menşûre fi hâzihi'l-mecelleti'l-mezbûre, mine'l-hibâtî'l-cisâm, sebete indî mâ-delle aleyhi'l-kelâm ve ene kâfilü umûru'd-Devleti'l-Alıyye ve Vekîlû's-seniyye.

Mâ-havethu hâzihi'l-vesîkatü ve tazammanathu hâzihi'n-nemîkatu min hibeti'l-hadîkatî'l-enîkatî ve temlikihâ ale'l-hakîkatî sebete lede'l-fakîr Mustafa, Vekîlû's-saltanatî'l-uzmâ.

Mâ fi hâzihi's-sahîfeti's-şerîfeti mine'l-hibeti'l-behiyyeti'l-latîfe, sâdırun an zillî'llâhi min mülûki'l-arz fi humâtî'l-ebrihi'l-âlimüne fi zillihî "Ferihîne-bimâ-âtâhumu'llâhi min fazlihî", harrerehû el-fakîr.

Mâ-sadara min ma'deni'l-cûd, zillu'llâhi ale'l-mevcûd mine'l-kere-mi ile'l-kerîmeti mine'l-leyâlî an-emsâlihâ, akimetün mimmâ ehâta bihî ilmî felâ-zâlet mekârimihî ke'l-gaysi tehmâ, harrerehû el-fakîr.

Mâ-tazammanahu'l-berâ'etü's-şerîfeti mine'l-hibeti's-seniyyeti'l-münîfe sâdara an mülki'l-İslâm zillu'llâhi ale'l-hâssi ve'l-âm, lâ-zâde menşûru mülkihi mektûben alâ cebheti'l-felek mâ-semiha melek ve sebbeha melek, harrerehû el-fakîr.

Hâzihi'l-hibeti's-şerîfeti's-seniyye ve'l-atıyyeti'l-celîleti's-sultâniyye, sâdırun an-aynî insânî'z-zamânî'l-melik ellezî teşerrefe bihî nev'u'l-insân, harrerehû el-fakîr.

Mâ-tazammanahû hâzihi'l-menşûri mine'l-in'âmü sâdere an zillî'llâhi'l-melikî's-selâm ve'l-gaysü mine's-sehâbi lâ-yüstenkeru ve'd-dürri mine'l-bihâri lâ-yüstekseru harrerehû el-fakîr.

Mâ-fîhi mine'l-hibeti'l-münîfeti ve'l-atıyyeti'l-behiyyeti's-şerîfe, sâdere an nûri hadakati'l-âlem ve insânu aynu mülûki benî Âdem, lâ-zâlet mekârimuhû vâkî'atun fi mahallihâ ve atâyâhu's-seniyyeti vâsılatun ilâ ehlihâ harrerehû el-fakîr.

Mâ fi-zımmu'r-rakîm mine'l-fazli'l-azîm sâdere min vâsıtatı akdi'l-hilâfeti hama'llâhu sâhatehu'l-alıyye min külli âfetin harrerehû el-fakîr.

El-le'âli'l-muntazamati fi silki hâzihi's-sutûr ve'l-cevâhiri'l-mündericeti fi hilâli hâze'l-menşûr, mine'l-hibeti'l-behiyyeti's-sultâniyye ve'l-atâya's-seniyyeti'l-hakaniyye, cerâ bi-ma'rifeti abdihi Mustafa, Vekîlü'd-Devleti'l-kâhireti ve keflü's-saltanatî'z-zâhire, mâ-hüve'l-merkûm fi hâze't-tevkî'l-bedî' ve'l-mefhûmi min hâze'l-hutâbi'r-refî' mimmâ vehebehû'l-meliki'l-mutâ, minez-zıyâ' vel-bikâ', refe'a haberehû ileyve ve sebete mazmûnuhû ledeyye ve ene'l-abdü Mustafa mu'temenü'd-Devleti'l-uzmâ.

Mâ-hüve'l-muharrer fi hâze't-tevkî'l-refî' ve'l-mukarreru fi'l-menşûrî'l-bedî' mine'z-zıyâ'ı ve'l-bikâ' ammâ vehebehû mevlâna'l-meliki'l-mutâ, câre alâ nehci's-savâb min gayri şekkin ve irtiyâb ve ene'l-abdü Mustafa, vekîlü'd-Devleti'l-ulyâ.

Mâ-iştemele aleyhi hâze'l-kitâb mine'l-hibeti'l-behiyye ve tazammanahû hâze'l-hitâbı mine'l-minehi's-seniyyeti câre alâ nehci's-savâb sahîhün min gayri

irtiyâb, ketebehû Mustafa, el-mütekeffilü nizâmu umûri'd-Devleti'l-aliyyeti'l-hakaniyye, el-mütekallidü mehammü's-Saltanati's-seniyyeti'l-Osmâniyye.

Mâ-semiha bihî Mevlâna'l-meliki'l-mutâ' mine'z-zıyâ'ı ve'bıkâ' elletî fi'n-nevâhî ve'l-askâ alâ vecihî'l-intifâ' ve'l-istimtâ', sebete inde abdihî Mustafa, Vekîlü'd-Devleti'z-zâhire, mü'temedü's-saltanati'l-kâhire.

Mâ-nümmika fi hâze't-tevkî'i'r-refi'i'l-müstetâb min atıyyeti men hüve halîfetü'l-kerîmü'l-Vehhâb vâkı'un bilâ irtiyâb ketebehû el-fakîr Mustafa, el-Vezîrü's-sânî ve'n-nedîmü's-sultânî.

İKİNCİ KISIM

OSMANLI MEDRESESİ

XVI. OSMANLI MEDRESESİ*

İslâm dünyasında medreselerin ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşler ile-ri sürülmekle birlikte genel kanaatin Büyük Selçuklu Devleti'nde Sul-tan Melikşah'ın tanınmış veziri Nizamülmülk zamanında onun gayret ve teşebbüsüyle ilk sistemli örneğin ortaya konulduğudur. Nizamül-mülk başta Bağdat olmak üzere Selçuklu Devleti'nin birçok şehrinde kendi adıyla anılan Nizamiye Medreseleri'nin kurulmasını sağlamıştır. Bu tarihten sonra gerek fiziki mekân gerekse program ve maddi imkân-lar açısından medreseler büyük gelişmeler kaydetmiştir.

İslâm eğitim sisteminin temel kurumu olan medreseyi Osmanlı-lar benimsemişler ancak Osmanlı asırları boyunca, diğer kurumlarda olduğu gibi medrese sisteminde de önemli değişiklik ve gelişmeler sağlamışlardır. Böylece fiziki şartları, programı ve temsil ettiği zihniyet ile Osmanlı medresesi ortaya çıkmıştır.¹ Medrese Osmanlı döneminde

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Osmanlı Medresesi", *Medaris-i İs-tanbul, Yaşayan İstanbul Medreseleri*, I, Ed. Zekeriya Kurşun, İstanbul, 2008, s. 9-25.

1 Osmanlı medreseleri ile ilgili bk. M. L. Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984; C. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976; M. S. Kütükoğlu, *XX. Asra Eri-şen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000; E. İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliği-nin İlk Safhası (1916-1965)", *TTK Belleten*, LXIV/240, (2001), s. 541-582; amlf., "Os-manlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *TTK Belleten*, LXVI/247, (2002), s. 849-904; C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul 1997; Ö. Özyılmaz, *Osmanlı Med-reselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2001, s. 21-46; Zeki Salih Zengin, "II. Meşrut-iyet Döneminde Osmanlılar'da Medreselerin İslahı Çalışmaları", *Diyanet İlmi Dergi*, 34/2 (1998), s. 43-52; M. Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997; a.mlf., *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998; T. Gökçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Medreseleri ve Müderrisleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XI, İzmir 1996, s. 163-175; M. Akdağ, "Türkiye Tarihinde İctimaî Buhranlar Serisinden Medreseli İsyanları", *İFM*, II/14 (1950), s. 361-378; Ahmed Cihan, "Osmanlı Medreselerin-de Sosyal Hayat", *Osmanlı*, V, Ankara 1999, s.176-186; Fahri Unan, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı*, V, 149-160; M. C. Zilfi, "A Diary of a Müderris: A New

sıbyan mektebinden sonra orta öğretim, yüksekokul ve üniversite eğitime tekabül eden, İslamî kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu idi. Bu sistemde temel unsur müderris idi. Her medrese genellikle bir müderrisin sorumluluğunda olup, müderris belirli sayıdaki talebesini, başta ilmî liyakat ve kabiliyeti olmak üzere bütün yönleriyle tanır, okutabildiği seviyeye kadar okutup sonra kendisinden daha üstün bir âlime tavsiye ile gönderirdi.

Osmanlı Beyliği'nde ilk medrese Orhan Gazi'nin 1331'de tesis etmiş olduğu İznik Orhaniyesi adıyla da anılan İznik Medresesi'dir. Vakfiyesindeki bilgiler buranın medrese olarak inşa edildiği izlenimini vermekte ise de, ilk kaynaklar² burasının kiliseden çevrildiğini ifade etmektedir. Bu medreseye, Mısır'da yetişmiş, eserleriyle tanınmış âlim Davud-ı Kayserî (ö.1350) ilk müderris olarak tayin edilmiş, sonra Taceddin-i Kürdî, Alaeddin Esved gibi bilginler burada müderrislik yapmıştır. Oldukça kısa ve sade vakfiye suretinde bu medresenin gelirleri, müderris ve talebeleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.³ Orhan Gazi, 1326'da Bursa'nın fethinden kısa bir süre sonra manastırdan çevrildiği için Manastır Medresesi veya Orhan Gazi Medresesi adlarıyla bilinen medreseyi tesis ve vakıflar tahsis etmiştir. I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad'ın ve bu dönemlerdeki devlet ricalinin yaptırdığı yirmi bir medrese ile Bursa, çok meşhur ve cazip bir ilim merkezi olmuştur.⁴ Bursa'daki ilim ve medrese hayatı Osmanlı'nın son zamanlarına kadar hiç önemini kaybetmemekle birlikte 1361'de Edirne'nin fethi ve payitaht olması ile medrese tarihinde yeni bir safhanın açılmasına ve İstanbul'un fethine kadar üstünlüğünü sürdürmesine imkân vermiştir. Edirne'de Çelebi Mehmed devrinde iki, II. Murad devrinde dokuz yeni medrese tesis edilmiştir.⁵ Özellikle II. Murad'ın Darülhadis Medresesi, Sahn-ı Semân Medreseleri yapıncaya kadar (1463-1471) en yüksek Osmanlı medresesi olmuştur. Kuruluş devrinde Bursa ve Edirne medreseleri için tanzim edilen vakfiyelerde yer alan ilim ve tahsil hayatı, hoca ve talebe ile ilgili şartlar Osmanlı ilim hayatı ve medrese tarihi için zengin bir malzeme teşkil etmektedir.⁶ Bu dönem

Source for Ottoman Biography", *JTS*, I (1977), s. 157-173; a.mlf., "A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century", *JAOS*, CXIII/2 (1993), s. 181-191.

2 Neşri, I, 63; *Aşıkpaşazâde Tarihi*, haz. Atsız, 119; *Tacü'ttevarih*, I, 43.

3 Bilge, a.g.e., s. 297-98.

4 *Kezâ*, s. 83-135.

5 *Kezâ*, s. 135-160.

6 *Kezâ*, vakfiyeler, s. 210-305; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, s. 245 vd.

ilim hayatını ön plana çıkaran özelliklerden birisi devlet politikası olarak ilim adamlarına verilen değer sebebiyle İslâm dünyasından tanınmış birçok âlimin Osmanlı ülkesine gelmesi ve yerleşmesidir. Nitekim Molla Yegan hacda tanıştığı genç bilgin Molla Gürânî'yi Edirne'ye davet etmiş, II. Murad çok beğenip takdir ettiği Gürânî'ye Bursa Yıldırım ve Kaplıca Medreselerini vermiş, daha sonra da şehzâdesi Mehmed'e (Fatih) hoca olmasını istemiştir.

Fatih'in İstanbul'u fethiyle başlayan dönem Osmanlı ilim ve eğitim hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. 1453'te fetihden hemen sonra eğitimin kesintiye uğramaması için Zeyrek kiliselerini ve Ayasofya'daki bazı keşiş odalarını eğitime tahsis etti. Bu arada 1459'da Eyüp Medresesi tamamlandı. Bütün bu çalışmalar yapılırken kendi adıyla anılacak büyük külliye inşası hızla devam ediyordu. 1471 yılında tamamlanan külliye içerisinde sekiz medreseden oluşan, Arapça sekiz avlu anlamına gelen Sahn-ı Semân ve bunların bir sıra gerisinde yer alan sekiz Tetimme medresesi sadece Osmanlı dönemi değil, şüphesiz İslâm eğitim tarihi için de yeni bir devrin başlangıcını temsil ediyordu. Konumu, fiziki ve mimari özellikleri, sağlanan maddi imkânları ve bilhassa müfredat programı ile mükemmel bir yükseköğretim ve araştırma kurumu idi. Sahn-ı Semân üzerine çok değerli araştırmalar yapılarak pek çok yanı aydınlatılmış olmakla birlikte⁷ özellikle eğitim programları ile ilgili hala bilinmeyen hususlar bulunmaktadır. Oğlu II. Bayezid, biri Amasya (1481-86), diğeri Edirne (1484-88), üçüncüsü de İstanbul'da (1501-1505) kendi adıyla anılan semtte inşa ettirdiği üç önemli külliye içerisinde mükemmel medreseler kurmakla eğitim ve kültüre ne kadar çok önem verdiğini göstermiştir. İstanbul'daki medresesinde müderrislik görevini şeyhülislamlara şart koşmuş, bu görev dönemin Şeyhülislâmı Zenbilli Ali Efendi (ö.1526) ile başlamıştır. Ancak şeyhülislamların ağır ve yoğun sorumlulukları sebebiyle fiilen ders vermeleri mümkün olmayınca bir vekil vasıtasıyla yürütülmesi yoluna gidilerek *ders vekâleti*⁸ ihdas edilmiştir.

Sahn-ı Semân'dan bir asır sonra inşa edilen Süleymaniye Külliyesi (1551-57), özellikle Medrese-i Evvel, Sâni, Sâlis ve Râbi' isimleriyle dört medrese, bir Tıp medresesi ve Darüşşifa ile Darülhadis'ten oluşan medreseleri zirveye yükselmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimde varılan en yüksek noktayı temsil ediyordu. Büyük münşî

7 Süheyl Ünver, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003.

8 Daha geniş bilgi için bk. M. İpşirli, "Ders Vekâleti", *DİA*, c. 9, s. 183-84.

Celalzâde Mustafa Çelebi'nin kaleme aldığı külliye vakfiyesi içerisinde medreselerin işleyişi, müderris ve talebelere, kütüphane ve kitaplara hususi pasajlar ayrılmıştı.⁹ Önce Sahn-ı Semân'la daha sonra da Süleymaniye Medreseleri ile Osmanlı medrese sistemi dereceler, dersler, gelir kaynakları ve yönetim bakımından önemli gelişmeler kaydetmiştir. Her iki külliyenin de kitap halinde düzenlenmiş ve yayınlanmış vakfiyesi olmakla birlikte¹⁰ bu kurumların işleyişi ile ilgili sağlıklı bilgileri Ö. L. Barkan tarafından yayınlanan yıllık muhasebe defterlerinden takip mümkündür.¹¹ Daha sonraları devlet her vesile ile yeni medreseler teşkiline çalışmıştır. Nitekim 1675'deki sünnet düğününde tamamen boşalmış olan Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı medrese haline getirilerek buralara münasip müderrisler tayin edilmiştir.¹²

Medrese eğitiminin yüzyıllar boyunca yerleşmiş bazı özellikleri vardı. Bu sistemde temel unsur hoca yani müderristi. Bir beyitte şöyle denilmektedir:

İptidâ her ilmin ehlini bul, arayıp Rum u Şâm
Ba'dehû eyle telemmüz cidden cehd et subh u şâm

Bu durum icazetnâmelerde açık olarak görülmektedir. Burada hangi medresede okuduğu değil hangi hocalar ve ona bağlı olarak hangi geleneğe mensup olduğuna zincirleme olarak vurgu yapılmaktadır. Bu silsile İslâm dünyasının Gazali, Fahreddin Râzî gibi tanınmış üstadlarına, hatta bazen dört halifeye ve Hz. Peygamber'e kadar uzanan bir silsile teşkil ederdi.¹³ Medrese eğitimi belirli ilim dallarının belirli süreler içerisinde tamamlanması olup buna tekmil-i nüsah (ikmal-i nüsah) denilirdi. Bu tahsil bazı özel hallerde medrese dışında da tamamlanabilirdi. Ancak, genel olarak Râzî ekolünün Osmanlı ilim hayatı ve medrese eğitim sisteminde Molla Fenarî, Molla Yegan, Hızır Bey sonraki bilginler ile devam eden etkisi büyük idi.¹⁴ Bu eğitim devlet sınırları ile

9 *Süleymaniye Vakfiyesi*, haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Ankara 1962.

10 *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri, no. 1, İstanbul 1938; *Süleymaniye Vakfiyesi*, haz. Kürkçüoğlu, tür. yer.

11 Ömer L. Barkan, "Fatih İmaretî 1489-90 Yılları Muhasebe Bilançoları", *İÜİFM*, XXII/1-2 (1963), s. 297-341; Barkan, *Süleymaniye İmaretî*.

12 Defterder Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat*, haz. A. Özcan, Ankara 1995, s. 68.

13 Örnekler için bk. Mesut İdriz, "The İjâzah Tradition in the 19th-20th Century Balkans", *Al-Shajarah*, *JISTAC*, (2000), V, /2, s.221-284; Cemil Akpınar, "İcazet", *DİA*, c. 21, s. 393-400.

14 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti in İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 76-77.

sınırlı olmayıp, *dârülislam*¹⁵ olarak bilinen İslâm coğrafyasında serbestçe medrese eğitiminin alınması bir gelenektir. İlim tahsili için seyahatin kutsallığı özellikle hadislerde vurgulanmış, uygulamada ise ilim tâliblerinin tükenmek bilmeyen bir gayret ile devamlı olarak şehirden şehire, medreseden medreseye gitmeleri yerleşmiş bir gelenek olmuştur. Ancak bu seyahatlerde temel arayışın medrese olmayıp hoca olduğu da bir gerçektir.

Medrese dinî-aklî, edebiyat-fen ve sağlık bilimlerinden oluşan çok geniş bir program sunmakta idi.¹⁶ Bunun temel özelliği bütün bu ilimlerin İslamî bir telakkî içinde sunulması böylece sadece Müslüman zümreye eğitim imkânı sağlamasıydı. Medrese eğitimi tamamlayarak mezun olanlar Osmanlı ülkesinde *ilmiye* sınıfı denilen bir zümreyi oluşturup, bunların Anadolu, Rumeli ve Arabistan'dan oluşan Osmanlı coğrafyasında eğitim, yargı ve dinî görev ve hizmetlerin tamamını ellerinde bulundurup, ayrıca defterdarlık, nişancılık gibi bürokratik, özellikle Müslüman ülkelere elçilik gibi diplomatik görevlere de tayin edildikleri bilinmektedir. Medrese eğitimi bir kaç seviyeden oluşan bir program olup genel olarak medresede verilmekle birlikte ihtiyaç, zaruret ve tercihlere göre, camide, dergâhta, müderrisin evinde de verilebilirdi. Bu konuda tipik bir uygulama da seyyar medrese usulüdür. Olcaytu'nun (1304-16) seferleri sırasında beraberindeki seyyar medresede Adudiddin-i İcî'nin müderrislik yaptığı bilinmektedir.¹⁷ Osmanlılar'da sefer sırasında bazı derslerin verildiği bilinmekle birlikte seyyar medrese uygulamasına kaynaklarda rastlanmamaktadır.

Osmanlılar'da yeni fethedilen yerlere hukuk ve idareyi temsilen kadı ve subaşı tayini bir gelenek olduğu gibi belirli bir süre içerisinde yerleşim birimleri içinde medrese inşası da yerleşmiş bir adet idi. Osmanlı idaresine giren yerlerde medrese teşkili sadece eğitim amaçlı olmayıp, İslâm dini ve kültürünün benimsenip yaygınlaşması, devlet, aydın ve halk uzlaşmasının temini ve yönetimin toplumlara benimsetilmesinde önemli rol oynardı. Ayrıca devletin temsil ettiği inancın

15 Ülke kavramı için bk. Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı, Dârülislam-Dârülharb*, İklim Yayınları, İstanbul 1991.

16 Medrese ve bütünüyle Osmanlı bilim hayatı kendine has zengin bir terminolojiye sahiptir. Bu, medrese teşkilatı, eğitim görevlileri, tayin ve azilleri, medrese yönetim ve denetimi, eğitim dereceleri, okunan dersler ve takip edilen kitaplar çerçevesinde oluşmuş bir terimler topluluğudur. Bu aynı zamanda Türk eğitim tarihi için zengin bir mirastır. Bunlar arasında yaygın olarak bilinenler yanında oldukça teknik seviyede kalmış olanlar da vardır.

17 Tahsin Görgün, "İcî, Adudüddin", *DİA*, c. 21, s. 411.

yerleşmesi ve yayılması için de medrese önemli idi.¹⁸ Fetih akabinde sistemli bir şekilde Balkan şehirlerinde medreselerin teşkil edildiği görülmektedir. Osmanlı asırları boyunca Bulgaristan'da 142 medrese, 273 mektep; Yunanistan'da 182 medrese, 315 mektep; Yugoslavya'da 223 medrese, 1.134 mektep ve Arnavutluk'ta 28 medrese, 121 mektep olmak üzere bu dört bölgede toplam 575 medresenin yapılmış olduğu tespit edilmiştir. Bu dört bölgedeki mektep sayısı ise 1.843'dür.¹⁹ Sadece Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatı döneminde birçoğu külliye içerisinde olmak üzere inşa edilen medrese sayısı 76 kadardır. Bunun 38'i İstanbul'da diğerleri ise çeşitli Osmanlı şehirlerindedir.²⁰ Osmanlı şehirlerinde bulunan medreselerin sayısı ve seviyesi hakkında çeşitli tespit ve gözlemler bulunmaktadır.²¹

Medrese inşası konusunda İstanbul'un müstesna bir konumu vardı.²² Fetihten XX. yüzyıl başlarına kadar İstanbul'da yüzlerce medrese tesis edildiği, XVII. yüzyıl ortalarında sadece suriçi İstanbul'da 122 medrese bulunduğu bir sayımdan anlaşılmaktadır.²³ Hezarfen Hüseyin Çelebi 1675'de İstanbul'da 126 medrese bulunduğunu zikreder.²⁴ 1869'da düzenlenen bir listeye göre İstanbul'da kullanılabilir medrese sayısı 166'dır.²⁵ İstanbul'da XX. yüzyıl başlarında tespit edilmiş 185 medrese

- 18 Bu konuda en dikkate değer örnekler İslâm dünyasında Fatımîler'in Şii görüşü geliştirmek için kurduğu El-Ezher ve Selçuklular'ın Sünnî görüşü yaymak için kurdukları Nizamiye ve diğer medreseler örnek gösterilebilir.
- 19 Ekrem Hakkı Ayverdi, Aydın Yüksel vd., *Avrupa'da Osmanlı Mimarisi Eserleri*, İstanbul, 4 cilt.
- 20 M. İpşirli, "Scholarship and Intellectual Life in the Reign of Süleyman the Magnificent", *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, II, İstanbul 1988, s. 57-58.
- 21 Zaman zaman taşra medreselerinde yapılan sayımlar, Evliyâ Çelebi gibi bazı seyahatlerin sunduğu rakamlar medreselerin sayısı hakkında bilgi vermektedir. Nitekim XIX. yüzyılda İzmir'de 33 medresenin; Kayseri'de 22 medresenin bulunduğu belirtilmiştir. Amasya'yı 1861'de gezen Fransız seyyah Perrot, buradaki medreseleri ve eğitim hayatının canlılığını görünce Amasya için Anadolu'nun Oxford'u benzetmesini yapmıştır.
- 22 Bazı medreseler kaynaklarda farklı isimlerle geçiyor. Bu durum araştırmacıyı bazen farklı medrese yanlışlığına düşürmektedir. Meselâ Sahn-ı Semân için Medaris-i Semâniye, Fatih Medreseleri denildiği gibi Bursa Hüdavendigâr Medresesi için Kaplıca veya Çekirge Medresesi de denilmektedir. Buna benzer onlarca örnek bulunmaktadır.
- 23 Özergin, *agm*, s. 268.
- 24 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan fî Kavanin-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlğürel, Ankara 1998.
- 25 M. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 7-8, (1977), s. 277-393.

bulunmakta idi, bunlardan 2000 yılına ulaşmış olanların sayısı harap olanlar da dâhil olmak üzere sadece 90 kadardır.²⁶ Bu rakama kazasker rûznâmçelerinde rastlanan yüzlerce *dersiye* dâhil değildir. Bilindiği kadarıyla *dersiye* müstakil bir medrese olmayıp, cami, medrese, dergâh gibi belirli mekânlarda belirli dersin özellikleri vakıf tarafından belirlenmiş bir âlim tarafından verilmesi idi. Bunun için muayyen bir gelir tahsis gerekmektedir. Bu özellikleriyle bunun medrese sayılması mümkün değildir.²⁷ İstanbul medreselerinin büyük çoğunluğu suriçinde idi, özellikle de Fatih-Çarşamba arası büyük medrese yoğunluğuna sahipti. Buna uygun olarak burada oldukça seviyeli ilmî bir muhit oluşmuştu.

Dersler ve Konular: Medrese programında yer alan konular ve dersleri, aklî ve naklî, dinî ve din dışı ilimler, yüksek ilimler ve alet dersleri, doğrudan ve dolaylı olarak programda okutulan dersler olmak üzere çeşitli bakımlardan sınıflandırmak mümkündür. Bütün bu ilimlerin okutulması İslamî bir anlayış ve zihniyet içerisinde olurdu. Medresede okutulan ilimler, esas itibarıyla cüziyyat denilen, hesap, hendese, hey'et ve hikmet dersleri; alet ilimleri kabul edilen belagat (maânî, be-diî, beyan), mantık, kelâm, Arap sarf ve nahvi, dil ve edebiyatı dersleri; ulum-ı 'âliye denilen tefsir, hadis ve fıkıh derslerinden oluşmakta idi. Ayrıca bu derslerin usul-u tefsir, usul-i hadis ve usul-ı fıkıh adı altında yöntem de okutulurdu.

Medrese derslerinde belirli kitaplar takip edilirdi. Ders kitaplarının hemen tamamı Arapça idi, ancak eğitim dili Türkçe idi, yani müderris ile talebe müzakerelerini tartışmalarını, soru ve cevaplarını Türkçe yapardı. Eğitim metodu ise genelde takrir tarzında idi. Böylece müderris Gazalî, Nesefî, El-Îcî, Sadeddin Taftazanî, Seyyid Şerif Cür-canî, Kadı Beyzâvî ve Zemahşeri ve Râzî gibi İslâm dünyasının büyük üstadlarının klasik metinler haline gelmiş olan Arapça kitapları takrir edilir, *mubahase* denilen tartışması Türkçe yapılırdı. Bu tartışmalarda mahcup olmamak, soruları cevapsız bırakmamak için müderrisin bir saatlik ders için bir hafta çalıştığı olurdu. Zeki ve çalışkan talebe müderrisi hayli yorardı.

İlk Osmanlı medreselerinde ders veren âlimler çoğunlukla tahsillerini Arap dünyasında tamamlamış olduklarından medresede sadece Arapça eserler takip edilmekle kalmayıp, bu dilin konuşulması hatta yazılmasında bile başarılı oldukları düşünülebilir. Bunlar arasında

26 M. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, s. 4.

27 M. C. Baysun, "Osmanlı Devri Medreseleri", *İA*, VIII, 74.

Davud-ı Kayserî, Molla Fenarî gibi Türk olup Arabistan'da okuyanlar ve Alaeddin Arabî, Fahreddin-i Acemî, Alaeddin Tusi, Molla Güranî gibi Osmanlı medreselerine dışarıdan gelen hocalar bulunmakta idi. İstanbul'un fethinden sonra medreselerde müderrislik yapan Molla Hüsrev, Hızır Bey, Ali Kuşçu ve Hocazâde gibi müderrisler Arapça eserler yazmış, Arapça takrir yapabilecek âlimlerdi. Daha sonra tahsil için ve tedris için seyahat ve büyük merkezleri ziyaret önemli ölçüde azaldığı gözlemlenmektedir. Böylece ağırlıklı olarak dersler Türkçe takrir ediliyordu. Ancak medreseden yetişen âlimler arasında XX. asra kadar daima Arapça yazanlar olmuştur. Medrese ders kitapları İslâm dünyasında meşhur, üzerlerine pek çok şerh ve haşiyenin yazıldığı kitaplardı. Bunlar genellikle Osmanlı öncesi dönemde yazılmış eserler olmakla birlikte, içlerinde Molla Fenarî'nin *Fusûsü'l-bedâyi'si*, Molla Hüsrev'in *Dürer ve Gurer'i*, ayrıca *Mirkatü'l-vusul* ile bunun şerhi *Mir'atü'l-usul'ü*, Molla Güranî'nin *Gayetü'l-emânî* ve Ebüsuud'un *İrşadu akli's-selim* tefsirleri, Birgivî'nin nahvden *Avâmil* ve *Izhar* kitapları, İbrahim Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur'u* gibi Osmanlı âlimleri tarafından yazılanları da vardı. Bunlardan ayrı olarak Osmanlı âlimleri tarafından önceki eserlere yazılan şerh ve haşiyeler de doğrudan ders kitabı veya yardımcı kitap olarak medreselerde takip edilirdi.

XVII-XVIII. yüzyıllarda medreselerde okutulan konular ve derslerle ilgili nesir ve nazım müfredat programlarının yazıldığı bilinmektedir. İshak Tokadî'nin (ö.1688) *Manzume-i Tertib-i Ulum'u*, Saçaklızâde Muhammed Mar'âşî'nin (ö.1732) çok kapsamlı ve sistemli Arapça *Tertibü'l-ulum'u*, Müderris Ali Uşşakî'nin (ö.1786) *Kasîde fi'l-kütübü'l-meşhûre fi'l-ulum'u*, Fransa'nın medreseler hakkındaki bir sorusu üzerine bir heyet tarafından hazırlanan *Kevâkib-i Seb'a*²⁸ ve nihayet Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (1703-1780) *Tertib-i Ulum* adlı eserleri üzerine kapsamlı bir araştırmada İstanbul ve çeşitli Anadolu şehirlerinde yazılan bu programlar sıhhatli bir şekilde müfredatı bildirmektedir.²⁹ 1728-1741 yılları arasında İstanbul'da Fransız büyükelçisi olan Marquis de Villeneuve, Bâb-ı Âlî'ye resmen müracaat ederek hükümeti adına medrese eğitimi ve mahiyeti hakkında bilgi istemiş, Reisülküttab Mustafa Efendi'nin başkanlığında bir heyet medrese müfredat programı ve eğitim metodları hakkında iki bölümden

28 XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlmîyeye Dair Bir Eser Kevakib-i Seb'a Risalesi, Haz. Nasuhi Ü. Karaarslan, TTK Ankara 2015, 277s.

29 Ö. Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2001, s. 21-46.

oluşan *Kevâkib-i Seb'a* adıyla bir eser hazırlayıp büyükelçiye vermişlerdir.³⁰ *Kevakib-i Seb'a*'da Osmanlı medreselerinde, sınıf değil dersin geçildiği; her dersin başlangıç (iktisar), orta (iktisad), ileri (istiksâ) seviyelerinde ele alınıp, böylece her ders için en az üç kitabın takip edildiği; talebinin ders hazırlanması, dersin işleniş tarzı, hoca-talebe münasebetleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir.³¹

XVI. yüzyıl başlarında Taşköprizâde, XVII. yüzyılda Katib Çelebi (ö.1658), daha sonraları Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ö.1703), Bursalı İsmail Hakkı Efendi (ö.1725); Abdullah el-Ahıskavî (ö.1803) ve nihayet XIX. yüzyılda Cevdet Paşa (ö.1895) medrese programları hakkında önemli bilgiler vermektedir.³² Nitekim Taşköprizâde'nin 1524-45 arasında en aşağı medreseden 60 akçeli en yüksek medreseye kadar muhtelif medreselerde kelâmdan *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevakıf*ı; fıkıhtan, *Şerh-i Feraiz*, *Sadru's-şerî'a* ve *Hidaye*'yi; usul-i fıkıhtan, *Tavzih* ve *Telvihi*'i; hadisten *Mesâbih* ve *Meşârik*'ı, *Buhârî*'yi; tefsirden *Beyzâvî Tefsiri*'ni; belagattan *Mutavvel* ve *Şerh-i Miftâh*'ı takip ettiğini otobiyografisinde belirtmektedir.³³ Ancak bu kitapları çoğu zaman baştan sona bitirmek mümkün olmayıp belli bahislere kadar taktir ediliyordu.

XV-XVI. yüzyıllarda felsefi konular, matematik, mühendislik ve tıp gibi teknik konuların Osmanlı medrese programında etkili bir şekilde yer almakta ve okutulmakta iken, felsefî ve teknik ders ve konuların medreselerden tedricen neden ve nasıl çekildiği ve rağbet edilmez hale geldiği en çok üzerinde durulan bir tartışma konusudur. Taşköprizâde daha 1540'larda medresede tartışmalı kelâm ve matematik bahislerinin ulema arasında önemini yitirmesinden ilim seviyesinin düşmesinden şikâyet etmektedir.³⁴ Ancak kelâm ve felsefe bahislerinin Katib Çelebi'nin *Mizanü'l-hak* adlı eserinde belirttiği şekilde terk edildiği ifadesinin gerçekte bağdaşmadığı görülmektedir. Kadızâdeliler ve Sivasîzâdeliler arasındaki yersiz ve talihsiz tartışmaları bizzat yaşamış olan Katib Çelebi muhtemelen bunun da tesiri ile artık seviyeli, faydalı kelâm ve felsefe tartışmalarının yerini şimdi lüzumsuz zıtlasma ve inatlaşmaların aldığını belirtmek istemektedir. Katib Çelebi medreselerde

30 Özyılmaz, a.g.e., s. 21-46.

31 C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I, 69-77; Özyılmaz, s. 39.

32 C. İzgi, *Medreseler*, I, 97-106.

33 Mecdî, *Şakâ'ik Tercümesi*, haz. A. Özcan, İstanbul 1989, s. 525-26; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 41; M. Hızlı, *Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997, s. 146-147.

34 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Klâsik Çağ 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 187.

matematik derslerinin de artık eskisi gibi okutulmadığını belirtip, matematik okumamış bir kadı efendiye eni, boyu, yüksekliği ikişer arşın olan bir kuyu ile dörder arşın olan kuyunun birbirine nispetini sorduğunu yanlış olarak iki katı cevabını aldığını, aynı soruyu matematik bilen kadıya sorduğunda doğru olarak sekiz katı cevabını aldığını söylüyor ve medreselerde fikhî meseleler için lüzumlu olan matematik ve hesap derslerinin okutulmasını anlatmak istemektedir.³⁵

Medrese ders programı içerisinde tarih, coğrafya, Türk edebiyatı, Fars edebiyatı yer almadığı halde Osmanlı medreselerinden yetişen daha sonra yıllarca müderrislik yapan birçok âlimin mükemmel tarih kitapları yazdığı, değerli şiirler içeren divan sahibi olduğu görülmektedir. Bu bilgiyi ve yeteneği nerede ve nasıl kazanıyorlardı? Bunlar arasında tanınmış tarihçilerden Neşrî (ö.1490), Kemalpaşa-zâde, Hoca Sadeddin, Kara Çelebizâde, Raşid, Cevdet Paşa zikredilebilir. Tarih dersleri medrese programında yer almadığı halde bu nasıl gerçekleşiyordu? Medresede tefsir, hadis, kelâm gibi temel derslerinin bahisleri tarih bilmeyi ve müderris tarafından açıklamalar yapmayı gerektirmekte idi. Ayrıca müderrislerin mensup olduğu ilmî muhitte tarih sohbet ve tartışmaları en zevk alınan konular idi. Bunun belki en mükemmel örneklerinden birisi Cevdet Paşa idi. Paşa, Murad Molla Dergâhı şeyhi Murad Efendi'den Mesnevi okuyup icazet almış, Şevket ve Örfî divanlarını okumak üzere Şâir Fehim Efendi'nin konağına devam etmiş, Hendesehane Hocası Nuri Bey'den Riyaziye öğrenip, karşılığında ona *Muhtasar-ı ma'ânî* ve *Kadî Mir* okutmuştur.³⁶

Hırzû'l-müluk'e göre, danışmend olmak isteyen önce bir miktar sarf ve nahiv ve sair muhtasarâtı, ayrıca mantık kelâm ve ma'ânî okuyup, danışmend olarak İstanbul'a gelince *Hâşiye-i Tecrîd* medreselerinin her birinde üçer dörder ay kalıp, her müderristen beş altı ders okuyup, dört beş yıl zarfında Semâniye Medreseleri'ne varıp orada bir yıl kadar durup, daha sonra Padişah medreselerine varıp, birçok âlimden istifade ederek 25-30 yaşlarında mülâzim olup medrese veya kadılığa tâlip olurdu. Halen yeterince sarf nahiv ve muhtasarat görmemiş cahiller uğradıkları medreselerde ders görmeyip mal kuvvetiyle (rüşvetle) veya şefaitle geçip, herkes cahil olduğunu anlayıp üzerinden atıp, zamanla hareket edip mülâzim dahi olup kadılık alırlar.³⁷

35 Kâtib Çelebi, *Mizanü'l-hakk fî ihtiyari'l-ehakk*, haz. O. Şaik Gökyay, İstanbul.

36 Baysun, agm, s. 76.

37 *Hırzû'l-mülük, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, haz. Y. Yücel, Ankara 1988, s. 195.

Ahmed Cevdet Paşa, XIX. yüzyılın ikinci yarısında medrese eğitiminin şekli, uygulanışı, hakkında hatırat olarak bilgi vermektedir. Burada, birçok talebenin medrese odalarında kalmayıp, neharî olarak medrese derslerine devam ettiği, ayrıca hafta sonu tatillerinde geceleri ilmi toplantılarının sıkça yapıldığı, sık sık tatiller olduğu halde Cevdet Paşa'nın bayram tatili hariç bazı hocalardan derse devam ettiği, talebenin kanaatkâr ve perhizkâr bir hayat yaşadığı ve çok mahdud bir gelire sahip olduğu anlatılmaktadır.³⁸

Dereceler: Osmanlı medreselerinde dereceleri göstermek üzere birbirinden ayrı gibi görünen aslında birbiriyle bağlantılı olan üç ayrı usulün kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar *Hâşiye-i Tecdîd*, *Miftâh*, *Telvih* medreseleri şeklinde kitap adlarına göre; 20'li, 30'lu, 40'lı, 50'li, 60'lı şeklinde müderrisine ödenen günlük ücretlere göre ve nihayet Hâric, Dahil, Sahn, Altmışlı, Süleymaniye, Darülhadis şeklinde dereceler belirlenmiştir. XVII. asır sonlarından itibaren giderek, iki Hâric, iki Dahil, iki Sahn, iki Altmışlı, üç Süleymaniye ve bir Darülhadis medreseleri olmak üzere İbtida-i Hâric, Hareket-i Hâric; İbtida-i Dâhil, Hareket-i Dâhil; Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Semân; İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı; Mûsıla-i Süleymaniye, Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye, Dârülhadis-i Süleymaniye dereceleri oluşmuştur.³⁹ Bu sistem İmparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlı medrese sisteminde özellikle XVI. asır ortalarından itibaren kendi içinde çeşitli hareketliliğin yaşandığı izlenmektedir.

Medrese ve kadılık ve müftülük derecelerinin birbirine uyumu sağlanarak çok sıklıkla müderrislikten kadılığa, bazen da kadılıktan müderrisliğe geçişin olduğu görülmektedir. Burada yerleşmiş bir temül vardı.⁴⁰

Medrese derecelerinin çok sık olmasa da değiştiği görülmektedir. Meselâ, 1548'de İstanbul Şehzâde Medresesi elli akçelik iken altmış akçeliye yükselmiş; 1571'de Selçuk Sultan Müderrisliği elli akçelik iken kırk akçeliye düşürülmüş; 1623'te Hâric seviyesinde olan Mehmed Paşa Medresesi Dâhil derecesine yükseltilmiş; Dâhil derecesinde olan Soğukkuyu (Pîrî Paşa) Medresesi Hâric derecesine düşürülmüştür. İstanbul'da Sinan Paşa Darülhadisi 1622'de, Eyüp'te Zal Paşa Sultanı Medresesi 1619'da Altmışlı'ya yükseltilmiştir. Medrese derecelerinde bu değişiklikler genellikle müderrislerin kıdem durumlarıyla ilgili

38 Cevdet Paşa, *Tezakir*, haz. C. Baysun, IV, 2-8.

39 Cevdet, *Tarih*, İpşirli İstanbul 1309, I, s. 119-128.

40 İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 174.

olup dolayısıyla bir süre sonra medrese eski derecesine dönecektir.⁴¹ Kayseri Hunat Hatun 1550'lilerde 30 akçelik iken daha sonra 40'lı ve 1652'de 50'li derecesine yükseltilmiştir.⁴²

Yönetim ve Denetim: Medrese esas itibariyle bir vakıf kurumu olduğundan işleyişi, mali kaynakları ve kaynakların kullanılması ve denetlenmesi tamamıyla vakıf kuralları içinde yapıldı. Bu sistemde statüyü belirlemesi açısından vâkıfın şartları ve vakfiye önemli idi. Ancak konu toplum eğitimi meselesi olduğundan devletin daima sıkı bir denetimi de vardı. Bütün halinde medreseler önceleri tamamıyla kazaskere bağlı iken, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yüksek dereceliler şeyhülislama verilmiş, diğerleri kazaskerlerde kalmıştı. XIX. asırdan itibaren teşkilat bütünüyle Meşihat makamına devredilmiştir. Her bir medresenin yönetimi genellikle müderrisin sorumluluğunda idi. Talebenin gördüğü derslerin deftere kaydını da müderris yapardı. Bazı gelir ve kapasitesi küçük olan medreselerde ayrı bir müteveli olmayıp o görevi de müderris yapmakta idi. Talebenin çalışması, medresedeki inzibat ve gündelik hayatı hep müderris izlerdi. Vakıfların ve bunun içerisinde medreselerin denetimi (nezareti) farklı yetkililerin uhdesinde idi. Meselâ külliye olarak Fatih sadrazamların, Bayezid şeyhülislamların, diğer birçok külliye ise Dârüssaade ağalarının nezaretinde idi. Ayrıca kadılar derslerin şartlara uygun yapıp yapılmadığını, yolsuzluk vs. konularını bazen şikâyetler üzerine, bazen re'sen teftiş ederdi. Padişahların da bazen teftişleri olurdu. III. Selim zamanında, çarşı, han, medrese, bekâr odaları gibi yerleri nezaretçiler devamlı teftiş ederek, dolaşarak taşradan gelen işsiz güçsüzlerin memleketlerine iadesini sağladı.⁴³

Bütün tayinler şeyhülislama ait olduğundan, Hâric müderrisliğinden Süleymaniye Darülhadis'ine kadar çeşitli medreselere o sırada tayin edileceklerin listesini şeyhülislam telhisçi ile sadrazama teklif eder, sadrazam ise hazırlamış olduğu telhis ile birlikte listeyi padişaha sunar ve padişahattan aldığı hatt-ı hümayun ile birlikte tayin listesini gereğini yapmak üzere şeyhülislama gönderirdi. Dâhil ve Hâric medreselerine silsile halinde tayin teklifi önceleri sadrazama ait iken XVII. yüzyılın sonlarından itibaren silsile halinde tayin yetkisi şeyhülislama havale edilmiştir. Daha önce Ebüsuud Efendi, fetvâ işlerinin yeterince kendisini meşgul ettiğini ileri sürerek bu görevden kaçındığı bilinmektedir. Sadrazam Nasuh Paşa silsile halinde tayini I. Ahmed'e sununca

41 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 62-63.

42 C. Baltacı, *XV-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 248-9.

43 M. Tanju Akad, "Nizam-ı Cedid", *İst Ans.*, VI, 91.

Padişah “Şeyhülislâm görececek umura niçin müdahale edersin” buyurunca eskiden beri sadrazamların görevi olduğunu söyleyince padişah kabul etmiştir.⁴⁴ Nadiren de olsa sadrazamın şeyhülislamın tayin listesini dikkate almadığı olurdu. Nitekim Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa ile Şeyhülislâm Sunullah Efendi’nin araları açık olduğundan şeyhülislamın listesini Hasan Paşa dikkate almamıştır.⁴⁵

II. Osman, saltanat babadan oğula geçmesi gerekirken, amcası I. Mustafa’nın padişah ilan edilmesinden dolayı şeyhüslama kırılarak ilmiye tayinlerini şeyhüslamdan alıp hocası Ömer Efendi’ye vererek keyfi bir harekette bulunmuş, ancak kısa süre sonra bu keyfilikten vazgeçilmiştir.⁴⁶ Aynı şekilde, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa, çevresinin tesiri ile Şeyhülislâm Mehmed Sadık Efendi’nin müderris tayinlerine güvenmeyip kazasker ile birlikte listeyi hazırlamak istemiş ise de III. Ahmed gönderdiği hatt-ı hümayunda şeyhülislamın silsile tayinlerde tam yetkisini bildirmiştir.

Diğer taraftan, Süleymaniye Külliyesi’nin 1585-86 yıllarına ait 9.039.602 akçelik toplam gelirleri arasında medrese görevlilerinin yıllık toplam ödenekleri 259.200 akçe tutmaktadır.⁴⁷ Küçük ve mütevazı ölçekteki medreselerde bu miktarın çok daha düşük olduğu görülmektedir.⁴⁸

Osmanlı öncesine ait Anadolu ve Arabistan’da, daha önceki Türk ve İslâm devletleri tarafından inşa edilmiş olan medreseler Osmanlı döneminde genellikle vakfiyeleri esaslarına göre faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu medreselerin derece ve statü itibarıyla aşağı kademede itibar edildiği görülmektedir. Bu medreselerin isimleri, vakfiye özetleri, gelirleri ve giderleri Tahrir defterlerinde verilmektedir. Meselâ Humus’ta Nûreddin Zengi’nin kurduğu Medrese-i Nuriyye’nin XVI. asırda Osmanlı dönemindeki muhasebesine göre 60 adet vakıf dükkân, boyahane, evler, bahçeler ve köy gelirlerinin toplamı 10.472 akçe tutmakta, müderrise ve talebeye, mütevelliyeye, dinî görevlere ve ayrıca aydınlanma ve mefruşata toplam 9.080 akçe gitmekte, artan 1.392 akçe ise Humus kadısının denetiminde medrese ve dükkânların tamiratına sarf edilmektedir.⁴⁹

44 Hezarfen, *Telhis*, S. İlgürel, s. 200.

45 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, I, 200; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 181.

46 Peçevi, *Tarih*, II, 370; Naima, *Tarih*, II, 172; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 181, not 4.

47 Ö. L. Barkan, “Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu”, *Vakıflar Dergisi*, sy. 9, (2006) s. 109-161, bilhassa s. 125 ve 133.

48 Bk. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, haz. Barkan- Ayverdi, İstanbul 195, tür yer.

49 Hama-Humus vak, s. 137-38.

Kütüphane: Medreselerin eğitim ve ilmî faaliyetlerini sürdürmesinde önemli bir unsur da bünyelerinde sahip oldukları vakıf kütüphaneler idi. Özellikle İstanbul medreselerinde fetihten itibaren bunun çok sayıda ve değişik şartları içeren örnekleri bulunmaktadır. Sahn Medreseleri'nin dördünde de kütüphane bulunduğu ancak buradaki kitapların Fatih'in sağlığında veya Bayezid devrinde cami kütüphanesine nakledildiği bilinmektedir.⁵⁰ Mahmud Paşa (ö.1474) İstanbul ve Hasköy'deki medreselerinde birer kütüphane kurmuş, XVI. yüzyıl ortalarında İstanbul'daki medrese kütüphanesinde 195, Hasköy'deki medrese kütüphanesinde 84 kitap bulunmakta idi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda devlette çeşitli hizmetlerde bulunan ümera ve ulema, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli şehir ve kasabalarında medrese kütüphaneleri kurmuşlardır.⁵¹ Buralara hafız-ı kütüpler tayin etmişlerdir.

Kitap vakfeden kimseler başka yere götürülmemesi, aynı kişiye ikinci defa ödünç verilmemesi, belli bir süreden fazla ödünç verilmemesi, kitabın değiştirilmemesi gibi çeşitli şartlar koyabilirlerdi.⁵² Hacı Beşir Ağa'nın Eyüp Medresesi'nde kurduğu kütüphane (1735) kitaplarının medrese içinde bile dolaştırılmamasını ve kütüphanenin her gün açık olmasını şart koşturmuştur. Burada görev yapan hafız-ı kütüplerden birinin talebe olduğu bilinmektedir.⁵³ Fatih Medresesi'nde genellikle derslerde takip edilen kitaplar, bunlara ait şerh ve haşiyeler ağırlıklı idi. Ancak büyük medreselerde çok farklı kitapların vakfedildiği de bilinmektedir. Meselâ Sahn Medreseleri'nden birisinde *Tarih-i Cengiz Han*'ın bir nüshası bulunmakta idi.⁵⁴

Müştemilat ve Gündelik Hayat: Medresenin, genellikle bir avlu etrafında sahip olduğu çeşitli birimler eğitim sistemi açısından önem taşımaktadır. Bunlardan hershane, müderris odası ve danişmend hücreleri hemen her medresede bulunmaktadır. Medreselerde ayrıca bir mescit bulunmaz, genellikle bir mihrab yeri bulunan medrese dershanesinde vakitler girdikçe cemaatle namazlar kılınırdı. Mevcut vakit namazlarının burada cemaatle kılındığı bilinmektedir. Vefa'daki Şeyh Vefa Camii'nin ana mekânı mescit, derslane ve semahane olarak kullanıldığı biliniyor. Bazı medreselerde müstakil kütüphane odası bulunmayıp vakıf kitaplar dershanenin dolaplarında istifadeye sunulmuştur.

50 İ. E. Erünsal, "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütfi Hakkında Birkaç Not", *Tarih Dergisi*, (1982), s. 67-68.

51 Örnekler için bk. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, Ankara 1988, s. 28, 106-110.

52 TD. 33, s. 59

53 Erünsal, *Türk Kütüphaneleri*, s. 238.

54 Erünsal, agm, s. 33, 68.

Büyükçe bir oda ebadında ve genellikle kubbe ile örtülü olan der-shane zeminin hasır veya kilim ile kaplandığı ve öğrencilerin minderler üzerine, müderris ise büyükçe rahle ile ders takrir ederdi. Süleymaniye ve Fatih medreselerinin her birinde merkezî konumda birer derslane bulunmaktadır. Ancak genelde her medresede bir derslane mevcut idi. Talebe genelde derslerinin dışında yemek ve temizlik ihtiyaçlarını kendisi karşılar ancak iktisadî şartları iyi olan talebeye çömez⁵⁵ denilen genç talebeler hizmet ederdi. Ailevi durumu iyi olan talebelere ailesinden erzak, kuru yemiş vs. gelirdi. Bu durum XVIII-XIX. yüzyıllarda medreselerin gelirlerinin kaybolduğu, akarlarını yangın ve zelzelelerle kaybettiği dönemlere aittir, yoksa erken dönemlerde külliyelerin sahip olduğu imaretler bu tür ihtiyaçları tamamıyla karşılamakta idi. Bu imkândan mahrum olan talebeler ise üç aylar özellikle Ramazanlarda medresenin tatil olmasını fırsat bilerek çeşitli kaza ve köylere dağılırlar, orada imam-hatiblik ve özellikle vâizlik yaparak elde ettiği para ile müteakip üç aylara kadar geçinmeye çalışırlardı. Cerre⁵⁶ çıkma tâbir edilen bu uygulama medrese talebelerinin halkı tanınmasına, onlarla bütünleşmesine yardımcı olurdu. İleride tahsilini tamamlayıp icazetini aldığı zaman halkı ve onların ihtiyaçlarını, hassasiyetlerini tanıyan, onlarla rahat diyalog kurabilen bir aydın olurdu. Medrese odalarında zaman zaman eğitimle ilgisi olmayan uygunsuz kişilerin, işsizlerin yerleştikleri ve çeşitli yolsuzluklara isimlerinin karıştığı olurdu. Devlet bu sebeple zaman zaman odaları teftiş ederek aramalar yaparak bu kimseleri bulup çıkarırdı. 1206/1792 yılında bu amaçla medreselerde umumi bir teftişin ve sayımın yapıldığı bilinmektedir. Bu gibi hallerde dışarıdan İstanbul'a gelmiş olan kimselerin kefile bağlanması, kefil olmayanların geldikleri yere geri gönderilmesi esastı.⁵⁷

Medrese avlusunda çoğunlukla bir kuyu, müstakil suyu olan medreselerde ortada bir şadırvan veya bir kenarda çeşme bulunur, üzeri kurşunla kaplı medreselerde çatıdaki yağmurun toplandığı sarnıç bulunurdu. Ayakyolu, helâ denilen ve talebenin müştereken kullanacağı tuvaletler uygun bir mahalde ayrıca yer alırdı. Bunun dışında çamaşırhane, gusülhane, abdesthane için ayrılmış mekânlar olurdu.

Koca Sinan Paşa'nın İstanbul Divanyolu'ndaki medresesi, 16 hücre, dershanesi, ortada şadırvan ve kuyusu, tuvaleti, yol tarafındaki hazîresi ve Koca Sinan Paşa'nın şaheser türbesi ile XVI. asır külliye

55 M. İpşirli, "Çömez", *DİA*, c. 8, s. 380.

56 Bilgi için bk. M. İpşirli, "Cerr", *DİA*, c. 7, s. 388-89.

57 Kütükoğlu, *a.g.e.*, 26; Bib. HH.10805, kefile bağlanma hakkında sadrazam telhisi.

medrese tipinin bugün bütün birimleriyle görülebilecek mükemmel bir örneğini teşkil etmektedir. M. Hızlı'nın tespitine göre XVI. asırda Bursa'da bulunan 50 medreseden, bilinen 33 medresenin her birinde 5-22 arasında toplam 363 hücre bulunmakta bunlarda toplam olarak 348 talebe kalmakta idi.⁵⁸

Esas olarak medrese veya külliye vakfiyelerinde vakıf eserlerin onarımı ile ilgili maddeler ve ayrılmış tahsisat vardır. Ancak zelzeleler, büyük yangınlar gibi afetlerde zarar gören vakıf eserlerin tamiri imkânsız olmuş, bu durum birçok cami ve medresenin yok olmasına sebep olmuştur. Bu felaketler karşısında devlet hukuk yolunu da işleterek *icâreteyn* usulü, *istibdal* usulü gibi yollarla daha sonra da *müstağnen anı* yoluyla bazı vakıfları artık ihtiyaç yoktur çözümü ile satıp diğerlerini tamir etmek çözümünü üretmiştir. 1826'da Evkâf-ı Hümayun Nezareti kurulup tedricen bütün vakıflar devlet bünyesi içine alınınca vakıfların gelirleri de tamaratı da tamamen Evkâf-ı Hümayun Nezareti'ne bırakılmıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında talebeden veya vakıf mütevellilerinden gelen talepler doğrultusunda Nezaret tamarat için keşifler yapıyor, raporlar hazırlatıyor bazı medreseler tamire, bazılarının tamiri çok masraflı olduğundan yıkıp yeniden yapılmasına karar veriyor. Bu konuda BA. İrade tasnifinde pek çok belge bulunmaktadır.⁵⁹

Medrese ve ilim hayatının tabiatından gelen çok renkli olmayan, mutad, sade hatta sıkıcı bir özelliği vardı. Medreselerde mutad olarak haftanın beş günü ders verilir, salı ve cuma olmak üzere iki gün tatil olurdu. Molla Fenarî talebenin ders kitaplarını istinsah edebilmesi için pazartesiye de ekleyerek tatil günlerini üçe çıkarır. Hoca Sadeddin Efendi kendi zamanında bu usulün devam ettiğini belirtmektedir.⁶⁰ Genelde salı günleri bütün dersler ve kütüphaneler tatil edilirdi. Medresede dersler sabah ve ikindi namazı sonrası olmak üzere iki kere olur, ancak icazete esas olan dersler sabah dersleri idi.

Talebenin bir günlük medrese hayatı mutad olarak nasıl geçirdi? Maalesef değişik dönemlerde bu soruya ışıktutacak hatırat, günlük gibi kaynaklar yok, ancak münferid olaylardan ve gözlemlerden hareketle genel bilgiler verilebilir. Hücre denilen medrese odaları aslında bir danişmend⁶¹ yani yetenekli, gelecek vaad eden ve medrese talebesine aitti. Medreselerde okuyan talebe mevcudunu bugünün okullarında okuyan

58 M. Hızlı, *Bursa Medreseleri*, s. 15.

59 M. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 26-31.

60 *Tâcüttevârih*, II, 414.

61 M. İpşirli, "Danişmend", *DİA*, c. 8, s. 464-65.

talebe sayısı gibi çok olduğunu düşünmemek gerekir. Normal olarak her medresede 10-15 oda bulunmakta idi. Birçok medresede yer darlığı sebebiyle oda sahibi olan molların da rızası ile bir refik adıyla ikinci bir talebe kalır, ayrıca kıdemli öğrenciye, yemeğini pişirmek, mangalını yakmak, odasını temizlemek, çamaşırını yıkamak, suyunu getirmek, alışverişini yapmak üzere çömez veya *sarf mollası* adı verilen genç bir talebe daha aynı odada kalır, bu hizmetlerine karşılık danışmend ona derslerinde yardımcı olur, çalışmalarını kontrol eder, ayrıca pişen yemekten de yerdi.⁶² Aslında medrese hoca-talebe ve diğer personele medresenin bağlı olduğu imaretten yemek ve yiyecek dağıtılır idi. Ancak XVIII-XIX. asırlarda vakıf gelirlerin yok olması sebebiyle birçok medresede yemek verilemeyip sadece fodula⁶³ verilir olmuştu. Bazılarında bu imkân bile kalmamıştır. Ancak medresede hayatın çok mütevacî olduğunu ve talebenin çok cüzî bir gelir ile geçinip, kendisini derslerine verdiğini değişik dönemlerde kaynaklar ifade etmektedir. Talebe dersler dışında medrese avlusunda arkadaşlarıyla şakalaşarak, latifeler anlatarak geçirirdi. Genel tatilin olduğu salı günü talebeler müşterek yemekler pişirip, başka medreseden arkadaşlarını davet edip bir nevi hafta sonu tatili yaparlardı. İlim tâliplerine her bakımdan sahip ve destek çıkmak sevaplı bir gelenek olduğundan medrese civarındaki varlıklı ve orta halli evlerden ve konaklardan talebelere tatlılar, etli yemekler ikram edilir, adaklık ve kurbanlık koyunlar gönderilir, bazen de konaklarına davet ederlerdi. Ayrıca talebenin ihtiyacı olan kışlık odun yardımı, giyecek yardımı da yapılırdı. Evlere davet ettiklerinde Kur'anlar okunur, talebenin bilgisinden yararlanılır, sohbetler edilirdi. Talebe ile toplum arasında yüzyıllar boyunca gelenekselleşmiş çok iyi bir ortak anlayış vardı. Ancak medrese talebesi arasında kendisini kontrol edemeyip, zaman zaman gece hayatına kendisini kaptıran, zorbalık ve ahlak dışı işler yapanlar da olurdu. Daha XVI. asırdan itibaren *Mühimme* ve *Şikâyet* defterlerinde danışmend ve suhtelerin bu nevi taşkınlıklarından şikâyet edilmekte ve bunların müderrisler, kadılar, subaşılar tarafından sıkıca kontrol edilmesi ve cezalandırılmaları istenmektedir. Nitekim Tetimme Medreseleri'nde bazı kapıların geceleyin kapanmayıp dışarı çıkıp fesat ve şenaat ettikleri belirtilmekte, kefilsiz talebenin medresede barındırılmaması İstanbul kadısı aracılığı ile ilgili müderrise buyurulmaktadır.⁶⁴

62 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz. K. Arısan - D. A. Günay, İstanbul 1995, I, 76-81.

63 Fodula için bk. F. Emecen, "Fodula", *DİA*, c. 13, s. 167-170.

64 A. Refik, *X. Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, s. 51.

1792 senesinde Fatih Medreseleri'nin, Sahn ve Tetimme kısımlarında toplam 447 kişi bulunmakta, bunun 10'u müderris, 45'i mülâzim, 3'ü muid, 198'i molla, 181'i refik, 8'i çömez, 21'i taşrada bulunmakta idi.⁶⁵ Aynı tarihte Süleymaniye Medreseleri'nin durumuna gelince toplam 131 hücrede 223 kişi yaşamakta olup, bunun 11'i müderris, 116'sı hücre sahibi talebe, 69'u refik ve çömez idi.⁶⁶ 1792'de İstanbul'daki medrese odalarında kalan 2.947 talebeden 1.193'nün tek başına, 1.097'sinin ikişer kişi olarak, 403 talebenin üçer kişi olarak 69 kişinin ise 4-5 kişi olarak bir odayı paylaştığı tespit edilmiştir. Medrese hücreleri aslında bir talebe için olmakla bir zaruretler sebebiyle bazı hücrelerde muhtemelen geçici olarak 3-4 talebenin kaldığını sayımlar göstermektedir. XVIII. yüzyıl sonunda Edirne'deki 17 medresede toplam 224 talebenin ders gördüğü; XIX. yüzyılda Kayseri'deki 22 medresede 593 talebenin ders gördüğü tespit edilmiştir.⁶⁷

Islahat Çalışmaları: Osmanlı medrese eğitiminde devamlı olarak düzenlemeler yapıldığı XVI. Yüzyıldan itibaren hemen her padişahın bu konuda fermanlar çıkardığı dikkati çekmektedir. Sistemle ilgili bir iki tesbitte bulunmak gerekirse:

Osmanlı eğitim dünyasında sistemin temeli medreseye değil müderrise, okunan derslere ve ders kitaplara dayanmaktadır. Dolayısıyla ıslahatla ilgili resmî ve hususî metinlerde müderrise, okunan derslere ve bunları okuyacak danışmende ağırlıklı olarak vurgu yapılmakta, medrese dolaylı olarak anılmaktadır.

Padişahların çıkardıkları fermanlarda eğitim sistemi ile ilgili olarak bilinen aksaklıklara temas ediliyor, bunların giderilmesi isteniyor, ancak i) ulema çocuklarının imtiyazlarının tamamen kaldırılmasına temas edilmiyor; ii) Medreselerde görülecek derslerin isimleri, programlarının belirlenmesi ve bunların defterlere kaydedilmesi isteniyor; iii) İlim erbabının tayini konusunu düzenleyen mülâzemet sistemi, kadılık ve müderrislik atamalarının düzenli olarak defterlere işlenmesi, talebenin gördüğü derslerin, her deste nereye kadar geldiğinin vs. deftere kaydı istendiği halde bunlara tam olarak riâyet edilmediğine dikkat çekilmektedir.

Medrese dersleri ve programları, araştırma yapma ve bilgi üretme, kendisini ve sistemini yenileme hamlelerinden ziyade kolay yol

65 M. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 178.

66 M. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 125.

67 Ahmet Cihan, "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, V, 177-78.

olarak geleneği devam ettirmeyi tercih ettiği görülmektedir. Ancak hemen her dönemde bunun istisnaları olmuştur.

Gerçek manada medrese ıslahatı, daha açık bir ifade ile İslâmi atmosfer içerisinde çağdaş dini eğitim ıslahatı ancak XX. yüzyılın başında gündeme gelmiştir.

İlmiye ailelerine tanınan imtiyazların XVI. Yüzyıldan itibaren devamlı huzursuzluk kaynağı olduğu çıkarılan fermanlardan ve adayların eylemlerinden takip edilmektedir. 1221/1806 tarihli bir belgede yapılan bir müderrislik imtihanı sonucu dört beş nefere istihkaken, on nefer zâdegâna merhameten müderrislik görevi verilmesi istenmektedir.⁶⁸ 1806'da şeyhülislam olan Atâullah Efendi on iki, 1832'de şeyhülislam olan Mekkîzâde ise henüz on üç yaşında iken müderrislik pâyesini almışlardır. Her ikisi de ulemazâdedir.⁶⁹ Medreselerde şikâyetler üzerine teftişler yapıldığı gibi belirli aralıklarla da mutad teftişlerin yapıldığı, kefilsiz olan veya şehirde ahlak ve adaba aykırı harekette bulunanların cezalandırıldığı bilinmektedir.⁷⁰

Osmanlı Devleti'nde medrese, kuruluşun XIX. yüzyıla kadar ilmî ve fikrî hayatta etkili, devlet ve toplumu belirli seviyelerde yönlendiren bir kurum idi. Şer'î ve hukukî mevzuatın tedvini, idarî, askerî ve vakıf sistemi gibi toplumsal müesseselerin teşkili ve benimsenmesinde, devletin zorlandığı yerlerde çözümler üretilmesinde, sistemin temel bir unsuru olarak faaliyet göstermişti. Osmanlı dünya görüşü ve zihniyetinin oluşmasında, devlet-halk, devlet-asker ilişkilerinde dengeli ve uzlaştırmacı ortamın sağlanmasında, dinî ilimler başta olmak üzere tarih, coğrafya ve edebi sahalardaki eserlerin telifinde her alandaki tercüme eserlerin, özellikle II. Murad ve III. Ahmed dönemlerinde heyetler halinde sistemli olarak yapılan tercüme faaliyetlerinde, devlet kanunnâmeleri ve birçok arazi kanunnâmelerinin, büyük vakfiyelerin hukuk ve örf ile uyum içerisinde hazırlanmasında, XIX. yüzyıl öncesinde hatta sonrasında girilen ıslahat faaliyetlerinde, değişik dinî ve irkî zümreleri kucaklayan anlayışın oluşmasında, ulemanın ve medrese eğitiminin önemli rolü olmuştur. Bununla beraber başlangıçta dinamizm kaynağı olan medrese, zamanla hantal hale gelerek esnekliğini kaybetmiş, bundan da önemlisi kendisini yenileyecek zihniyet gelişim ve dönüşümünü sağlayamada öncü olma özelliğini sürdürememiştir.

68 BOA. HH, 22665.

69 Lutfi, *Tarih*, VIII, 124.

70 A. Cihan, *a.g.m.*, s. 184, not 19'dan naklen BOA, A.DVN, nr.829, 852; HH, nr. 52166 ve A, 55088; Cev-Zabtiye, nr.3453; KK, nr.6534.

İçeride ve bilhassa dışarıda çok hızlı ve çoğu kere de aleyhte gelişmelerle sarsılan, alternatif çözüm arayışları içerisine giren Osmanlı Devleti'ne medreseliler yol gösterme özelliğini hakkıyla yerine getirememiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Deniz ve Kara mühendishanelerinin kurulmasıyla daha önce önemli ölçüde bünyesinde barındırdığı teknik eğitimden mahrum kalmış, XIX. yüzyılın birinci yarısında Tıphane'nin teşkiliyle tıptan, Avrupâî mekteplerin, daha sonra Mülkiye'nin kurulup devlet imkânlarıyla donatılması sonucu da önemli ölçüde fikrî ve idarî alandan uzak kalmıştır. Bu mektepler açılırken medreselerdeki başarılı müderrislerin ve talabenin bu mekteplere alındığını da özellikle belirtmek gerekir.

1826'da Evkâf-ı Hümayun Nezâreti kurulup bütün vakıf gelirleri devlet hazinesine alınınca medrese ve ulemanın mâlî imkânları daralmış, Nizamiye mahkemelerinin teşkili ve daha sonra hukuk mektebinin ortaya çıkışıyla büyük ölçüde yargı alanından uzaklaştırılmış, sadece diyanet hizmetleri ifa eden bir konuma gelmiştir.

XIX. yüzyılda II. Mahmud ve II. Abdülhamid dönemlerinde, özellikle eğitim konusunda ıslahat ve yenilikler yapılırken en çok ıslaha muhtaç olan medrese ihmal edilmiştir. Bu tutum muhtemelen medresenin ve temsil ettiği zihniyetin ıslahının çok zor, hatta mümkün olmadığı kanaatine dayanmaktaydı. II. Abdülhamid'den sonra İttihatçılar döneminde Şeyhülislâm Mustafa Hayri ve Mûsâ Kazım Efendiler zamanında ciddi olarak medrese ıslahı yapılmak istendi. Islâh-ı Medâris Komisyonu kurulup, çeşitli nizamnâmeler hazırlandı, geleneksel yapısından tamamen farklı, mektep tarzında yeni program, Darü'l-hilafe medreselerinde uygulanmaya başlandı. Bu arada ayrıca Medresetü'l-kuzât, Medresetü'l-eimme ve'l-hutaba (1913), Medresetü'l-vâizîn (1913), Medresetü'l-mütehassisîn (1914), Medresetü'l-hattatîn (1914), Medresetü'l-irşâd (Medresetü'l-eimme ve'l-hutaba ile Medresetü'l-vâizîn'in birleştirilmesiyle (1919) kurulmuştur. Ancak Birinci Cihan Harbi ve arkasından yaşanan İmparatorluğun tasfiyesi sebebiyle bu okullar uzun süreli olmadı. XX. yüzyılın başlarından itibaren başta Beyânü'l-hak, Sırât-ı müstakim ve Sebîlür-reşâd olmak üzere devrin muhafazakâr mecmualarında medreseyi değerlendiren, çözüm önerileri ileri süren makaleler yazılmıştır.

Medreseler 430 sayılı ve 3 Mart 1340 (1924) tarihli Tevhid-i Tedrisat kanunu ile Milli Eğitim Bakanlığı'na (Maarif Vekâleti) devredilmiştir. İstanbul ve diğer şehirlerdeki birçok Osmanlı Medresesi halen kütüphane, hastane ve sağlık kurumu, kültür kuruluşları, okul, müze vs. binası olarak kullanılmaktadır.

Medrese Hiyerarşisi Müderris*

Klasik İslâm medrese sisteminde olduğu gibi Osmanlı medreselerinde de eğitim öğretim faaliyetinin temelini müderris teşkil eder, medrese sadece bir sembol niteliğindedir. Müderrisin belirleyici olduğu bu anlayış İslâm dünyasında teşekkül eden bir gelenek halinde Osmanlılara da yansımıştır. Bundan dolayı icâzetnâmelerde medrese adı geçmeyip müderrislerin ve onlardan okunan derslerin, kitapların ismi zikredilir. Müderrislik aynı zamanda ulemâ mesleği olduğundan zamanla belirli hiyerarşik kademelenmeyi de sağlamış ve XVI. yüzyıl ortalarından itibaren gelişen yapısıyla ilmiye teşkilâtındaki yerini almıştır. İlk dönem Osmanlı medreselerinde görev yapan müderrislerin çoğunu daha yüksek ilmî muhitlerden gelenler oluştururken Osmanlı Devleti'nin genişlemesine paralel biçimde çoğalan medreseler zaman içerisinde müderrisliğin de kaynağını teşkil etmiştir.

XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlılar'da bütün müderris tayinleri kazaskerlerin teklifiyle yapılır. Daha sonra Hâşiye-i Tecrîd, Miftah ve kırklı müderrislerin tayinleri yine kazaskerler, daha yukarı derecedekilerin tayinleri ise şeyhülislâmın teklifi, sadrazamın padişaha arzı ile gerçekleşmiştir. Nitekim şeyhülislâmın on sekiz müderrisin silsile halinde tayinini içeren ve sadrazamın telhisiyle padişaha sunulmuş olan listesini IV. Mehmed, "Vech-i meşrûh üzere verdim" hatt-ı hümayunu ile onaylamıştır.⁷¹ Müderriste aranan vasıflar vakfiyelerde "ehl-i ilim ve sâhib-i fazîlet, sâhib-i haysiyyet olmak" şeklinde ifade edilir. Bazı vakfiyelerde okutacağı dersler ve mensup olduğu mezhep konusunda da birtakım niteliklerin arandığı dikkati çeker.

Genellikle Osmanlı sisteminde medrese programını tamamlayarak icâzet alanlar müderrislik için aday olabilirdi. Tercihine göre Anadolu veya Rumeli Kazaskerinin defterine kaydolup sıra bekler, böylece mülâzemet dönemi başlardı. Sırası gelince en aşağı medreseden itibaren yirmili, otuzlu, kırklı, ellili altmışlı derecelerine ulaşırlardı. Ulemâ ailelerine mensup genç adaylar "mevâlîzâde kanunu"nun verdiği imtiyazla daha yüksek dereceden müderris olurlardı. Kanunnâmelerde ve özellikle Fatih'in teşkilât kanunnâmesinde müderrislerin dereceleri, başka görevlere geçişleri, maaşları ve elkabı konusunda çeşitli kayıtlar bulunmaktadır.

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Müderris", *DİA*, c. 31, s. 468-470.
71 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 59-60.

Müderrisliğe adayın başvuruşu ile münferit olarak yapılan tayinler yanında silsile tayin sistemi eskiden beri yerleşmiş bir usuldü.⁷² Daha önce her medreseye bir müderris verilirken XX. yüzyıl başlarında mektep tarzında medreseler açılınca her derse bir müderris tahsis etme sistemi benimsendi. Bu tayinler ders adları ve müderris adları sıralanarak yapıldı.⁷³ Tayinler müderrise verilen tuğralı orijinal beratla kesinlik kazanırdı. Burada genellikle görevlendirildiği şehir ve medrese, kaç akçe ile tayin edildiği, başlama tarihi ve süresi gibi hususlar yer alırdı.

İlk dönemlerde medrese mezunları, diğer ilmiye makamları yanında medreselere müderris olmada da bir problemle karşılaşmıyorlardı. Fakat XVI. yüzyıldan itibaren mezun sayısı artınca müderris kadroları bunlara yetmemeye başladı. Bunun üzerine Ebüssuûd Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında mülâzemet sistemi belirli bir kurala bağlandı. Medreseden mezun olanların adları "matlab" (rûznâmçe) denilen deftere yazılacak ve bunlar sıralarını bekleyecekti. Ayrıca tanınmış medreselerde müderrislik kadrosu açıldığında bu göreve birden fazla talip çıkması durumunda bunlar arasında imtihan yapıldı. Bu imtihanda adaylardan bir konuyu değerlendiren bir risâle yazmaları istenirdi. İmtihanlar çok defa büyük camilerden birinde Rumeli ve Anadolu Kazaskerinin de iştirakiyle halka açık olarak gerçekleşirdi. 1528'de Fatih Medreseleri'nden birinin müderrisliği boşalınca Sahn pâyesiyle Edirne Dârülhadisi müderrisi Kılıççızâde İshak Çelebi, Edirne Üç Şerefeli müderrisi Çivizâde Muhyiddin Mehmed ve Bursa Sultâniye müderrisi İsrâfilzâde Fahreddin Efendiler başvurmuşlardı. Rumeli Kazaskeri Fenaîzâde Muhyiddin ve Anadolu kazaskeri Kadri Efendiler huzurunda Ayasofya Camii'nde yapılan imtihanda cevapları ihtiva eden risâleler değerlendirilmiş, ayrıca kendi aralarında cevaplarıyla ilgili tartışma da düzenlenmişti.⁷⁴ Bunun son örneklerinden biri Hüsrev Hoca'nın (ö.1953) ruûs imtihanında yazdığı risâledir.

Öte yandan bazı Osmanlı kaynaklarında medrese mezunlarının müderrislik için imtihana nasıl girdiği ve hangi derslerden sorular sorulduğu hakkında dikkat çekici bilgiler vardır. XVIII. yüzyılın son çeyreğine ait bir kaynakta Şeyhülislâm Dürriîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin müderrislik imtihanı yapmak için padişah tarafından görevlendirildiği, cuma günü başlayan imtihana 199 kişinin katıldığı, imtihan heyetinin bunları üç kısma ayırdığı, el-Mutavvel'den bir konuyu ders

72 Selânikî, *Tarih*, haz. M. İpşirli, s. 361, 559, 586, 665, 724, 729, 846.

73 *Ceride-i İlmiyye*, IV / 35 [1336], s. 1049.

74 Atâî, *Zeyl-i Şakâ'ik*, haz. A. Özcan, s. 134.

olarak tayin ettikleri, bir hafta süren imtihanın tamamlanmasından sonra mevâlîzâdeler dâhil altmış dört kişinin seçildiği ve bunların der-siyelere dağıtıldığı belirtilir.⁷⁵ Yine aynı kaynakta silsile halindeki mü-derris tayinleriyle ilgili kayıtlara rastlanır.⁷⁶

Diğer ilmiye derecelerinin verilmesinde ve müderris tayinlerin-de iltimasın da etkili olduğu anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıl ortalarında Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi, görevini kötüye kullandığı iddiasıyla yargılandığı sırada birçok müderris tayinini sadrazamın, yeniçeri ağa-sının ve defterdarın talebi üzerine yaptığını belirtmişti. Mora isyanı-nın bastırılmasında gösterdiği fedakârlık sebebiyle Yenişehirli Müder-ris Osman Efendi'nin iki mertebe birden terfi ettirilmesini bizzat III. Mustafa istemiş, Şeyhülislâm Mirzazâde Mehmed Said Efendi ilmiye mesleğinin geleneğine aykırılığını ileri sürerek bunu kabul etmemişti.⁷⁷ Padişahların benzer müdahaleleri daha önceleri de olmuştur. II. Ba-yezid, Kazasker Müeyyedzâde'den Zamîrî unvanıyla tanınan Hamza Nûreddin'in Sahn'a müderris yapılmasını talep etmiş, kazasker onun Sahn müderrisliği için ilmî kudreti olmadığını söylemiş, bunun üzerine padişah dinî ilimleri okutamıyorsa nahiv okutabileceğini söyleyerek ısı-rar etmişti.⁷⁸ Öte yandan XVI. yüzyılda büyük ulemâ ailelerinin çocuk-larının diğer ilmiye görevleri yanında müderrislik taleplerinde imtihan sistemine dâhil olmayıp imtiyazlı bir sınıf oluşturdıkları da bilinmek-tedir. Bu grubun kapsamı daha sonra vezîriâzam ve diğer büyük devlet adamlarının çocuklarını da içine alacak şekilde genişlemiştir.

Müderrislerin görevlerini aslî ve geçici olmak üzere iki grup-ta toplamak mümkündür. Bir müderrisin aslî görevi medresede ders vermek ve az sayıdaki öğrencileriyle ilgilenmek ve onları ilme teşvik etmektir.⁷⁹ Ayrıca medrese içinde asayişin ve çalışma ortamının sağ-lanması da onun görevlerindendir. Talebenin gördüğü derslerin def-tere kaydı yapılır, küçük medreselerde çok defa ayrıca bir müteveli olmduğundan bu işi de müderris üstlenirdi. Ankara'da Kızıl Bey Med-resesi müderrisinin aynı zamanda vakıf mütevelliliği, imamlık, vâiz-lik hizmetlerini birlikte yürüttüğü görülmektedir.⁸⁰ Derslerin şartlara uygun yapılıp yapılmadığı ve yolsuzluk gibi konularda şikâyet olursa

75 *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi*, haz. F. Emecen, s. 112-114.

76 A.g.e., s. 123-124.

77 *Şem'dânizâde*, haz. M. Aktepe, II/B, s. 37.

78 *Mecdî, Şakâ'ik Tercümesi*, haz. A. Özcan, s. 347.

79 M. C. Zilfi, "A Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography", *JTS*, I (1977), s. 157-173.

80 Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s. 205.

müderrisler kadılar tarafından teftiş edilirdi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artan medreseli olayları sırasında bazı müderrislerin derslere girmedeği tespit edildiğinde bunların uyarılması, girmemekte ısrar edenlerin bildirilmesi emredilmişti.⁸¹

Müderrisler toplum içerisinde itibarlı kimseler olduklarından asli görevleri dışında devlet tarafından kendilerine zaman zaman tahkikat, teftiş, yargı, hakemlik, bilirkişilik vb. görevler verilmekteydi. Yeni tayin edilen kadı gelinceye kadar müderrisin kadılığa nâip sıfatıyla vekâlet etmesiyle ilgili kayıtlara rastlanır.⁸² Nitekim Kevâkibîzâde Müderris Ahmed Efendi'ye gönderilen 1001 (1593) tarihli hükümde nâip olarak görev yapması istenmişti.⁸³ 987 (1579) tarihli hükümde Bursa kadısı Zekeriyyâ Efendi'nin bir mirasa müdahalesinin araştırılması görevi Bursa'da Sultâniye Medresesi müderrisine verilmişti.⁸⁴ Ayrıca bir hırsızlık olayının tahkikatının kadı ve müderrise birlikte havale edildiği görülmektedir.⁸⁵

Müderrislerle ilgili basamaklar ve mertebeler hakkında çeşitli kanunnâmelerde bilgiler yer alır. Müderrislerin meslek hayatlarının ilerleyen yıllarında kadılığa geçmesi mûtat bir uygulama idi. Bazen derecelerine uygun müftülüklere geçtikleri de olurdu. Bu konuda yerleşmiş bir usul vardı. Buna göre 20 ile 50 akçelik müderrisler (ibtidâ-i hâric ile mûsile-i Sahn arasındaki derecelere tekabül eder) seviyelerine göre 150'den 300 akçelik kadılığa kadar tayin edilebilirlerdi. 50-60 akçelik müderrisler (Sahn-ı Semân, ibtidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı dereceleri) 500 akçelik büyük şehir kadısı olabilirlerdi. 60 ile 100 akçelik müderrisler (mûsilei Süleymâniyye, Süleymaniye ve dârülhadis dereceleri) İstanbul kadılığı ile Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine geçebilir, oradan da şeyhülislâmlığa yükselebilirlerdi. Diğer taraftan XVI. yüzyılın ortalarına kadar hâric ve dâhil müderrislerinin ilmiye mesleği dışında nişancılık ve defterdarlık gibi bürokratik görevlere tayin edildiği dikkati çeker. İlmiye ve kalemiye mesleklerinin iyice yerleştiği XVI. yüzyıl ortalarından itibaren bu tür meslek dışı geçişler azalmıştır. Süleymaniye medreselerinden sonra medrese ve müderris dereceleri yeniden belirlenmiş, Sahn-ı Semân müderrisleri Süleymaniye'nin gerisinde kalmıştır.

81 BOA, MD, nr. 82, hk. 362.

82 BOA, MD, nr. 69.

83 BOA, MD, nr. 70, hk. 307.

84 BOA, MD, nr. 40, hk. 497.

85 BOA, MD, nr. 40, hk. 291.

XVI. yüzyıl ortalarından itibaren müderris sayısının artması sistemde önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu hususta alınan tedbirler medrese derecelerinin arttırılması, Sahnı Semân pâyese, pây-e selâsîn, pây-e-i erbaîn şeklinde pây-e uygulamasına gidilmesi ve müderrislerin görev sürelerinin kısaltılmasıdır. Müderrisler ilmî yetersizlik, medreseye devamsızlık, vakıf şartlarına riâyetsizlik gibi sebeplerle belirlenen sürelerini tamamlamadan görevden alınabilirlerdi. Müderrislerin yevmiye olarak maaşları kıdemlerine ve tayin edildikleri medresenin derecesine göre belirlenirdi. Bu miktarlar beratlarında ve daha sağlıklı biçimde yıllık muhasebe defterlerinde açıkça gösterilirdi. Kıdemli bir müderris derecesi aşağı olan bir medreseye tayin edildiğinde medresenin derecesine göre maaş almak zorunda kalırdı. Bunun aksi bir durumda ise kendi kıdemine göre ücret alırdı. Müderrislerin mûtat maaşları dışında taâmiye, lühûmiye, yaylakiye, bahâriye gibi bazı ek gelirleri de olabilirdi. Medresenin genelde tatil olduğu Ramazanda verdikleri vaazlardan da gelir sağlardı.

Cemiyet içerisinde itibarlı bir konuma sahip olan müderrisler her zaman saygı görmüştür. İçlerinde çeşitli eser yazarlar, tarihçiler ve şairler çıkmıştır. Ancak büyük çoğunluğu ders vermekle meşgul olmuştur. Müderrislerin tefsir, hadis, kelâm, akaid, mantık derslerinin hepsini belirli kitaplara bağlı olarak takrir şeklinde okutması onların çoğunun bir alanda uzmanlaşmasına engel teşkil etmiştir. Beyazıt dersiâmlarından Şevketi Efendi 1910’da neşrettiği “Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı” adlı risâlesinde bu nokta üzerinde de durmaktadır.

Dânişmend*

“Bilgili, ilim sahibi” anlamına gelen Farsça bir kelime (dâniş-mend) olup başta Sahn-ı Semân (Fatih) ve Süleymaniye medreseleri olmak üzere büyük medreselerin özellikle icâzet alma seviyesine gelmiş talebelerine bu isim verilirdi. Bunlar medresede oda (hücre) sahibi idiler ve malî durumu iyi olanların, hizmetlerini görmek üzere yanlarına çömez alma yetkileri de vardı. Fatih Külliyesi’ne ait muhasebe defterinde dânişmend yerine “talebe” kelimesinin yer alması, bu iki kelimenin o dönemlerde eş anlamlı olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca medrese talebeleri dışında, bazı kaynaklarda kadılık, müderrislik mesleğinde bulunan ilim erbabı da dânişmend sıfatıyla anılmıştır.⁸⁶

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, “Dânişmend”, *DİA*, c. 8, s. 464-465.
86 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, s. 60,, 84, 99

Dânişmendlerin statüleri, genellikle okudukları medreseleri de içine alan vakfiyelerde belirlenmiştir. Fatih vakfiyesine göre Sahn-ı Semân Medreseleri'nin her birinde on beş dânişmend bulunuyor ve kendilerine 2'şer akçe yevmiye ile imaretten ekmek ve çorba veriliyordu. Aynı şekilde Süleymaniye vakfiyesinde, her medresede derslerinde başarılı on beş öğrencinin dânişmend olması ve bunlara vakıftan 2'şer akçe yevmiye ödenmesi şart koşulmuştu.⁸⁷ Tıp Medresesi'nde ise tıp tahsili için kabiliyeti olan sekiz dânişmendin okuması öngörölmüşü.⁸⁸ Dânişmendlere orta öğretim seviyesindeki talebelere ders verme yetkisi de tanınmıştı. Böylece kendileri bir taraftan müderrislerden ders alırken bir taraftan da ders vermek suretiyle öğretim kabiliyetlerini geliştirmiş oluyorlardı.

Dânişmendlikle ilgili olarak zaman zaman bazı önemli problemlerin ortaya çıkması, nizamının korunması amacıyla birtakım düzenlemelere gidilmesine yol açmıştır. Konu ile ilgili bazı ferman ve kaynaklardan anlaşıldığına göre biri icâzet öncesi, diğeri icâzet sonrası olmak üzere iki önemli problem baş göstermiştir. Tahsil döneminde bazı bilgisiz kişiler himaye veya rüşvet yoluyla, ulemâ çocukları da aileden sahip oldukları imtiyazlarla medresede dânişmend olarak icâzet seviyesine kadar geliyorlardı. Bu durum hâmesi bulunmayan çalışkan talebenin şevkini kırdığı gibi resmî makamlara şikâyetlerine de yol açıyordu. Bu sebeple dânişmendlik nizamının korunması için hemen her dönemde kanun mahiyetinde fermanlar çıkarılmıştır. Nitekim III. Murad İstanbul kadısına hitaben 29 Şevval 983 (31 Ocak 1576) tarihli fermanında, birçok kimsenin hak etmediği halde dânişmendlik seviyesine ulaştığı, bunun kânûn-ı kadîme aykırı olduğu ve ilmiye mesleğinde karışıklığa yol açtığı belirtilmiştir. Aynı fermana, medrese talebelerinin bir medreseyi bitirmeden bir üst seviyedeki medresenin müderrisine çeşitli araçlarla gidip kısa zamanda hak etmeden yükselmesi hususundaki şikâyetlere de yer verilmiş ve bu konudaki usul yeniden tesbit edilmiştir. Buna göre

87 “Ve medreselerin her birinde vâki olan hucûrâtda sâkin olup sedâd u salâh ile mevsûf ve reşâd u felâh ile ma'rûf, müdârese vü tekmiilde müdâvim ve mübâhase vü tahsilde mülâzim olan on beş nefer kimesne dânişmend olup cidd-i celf ve cehd-i kavî ile şugl edicek vazife-i yevmiyyeleri ikişer akça ola” *Süleymaniye Vakfiyesi*, haz. K. E. Kürkcüoğlu, metin, s. 84-85.

88 “Ve sekiz nefer tâlib-i hikmet ve râğb-ı illet-i sıhhat, mü'min-i zâhiru's-salâh ve mütedeyyin-i kasıdü'l-islâh kimensneler Medrese-i mezbûrede dânişmend olup, ilm-i tıbbın şuglüne sa'y-i belîğ ve fenn-i hikmetin tahsiline had-i bî-dirîğ ederlerse vazife-i yevmiyyeleri ikişer akçe ola” *Süleymaniye Vakfiyesi*, metin s. 87.

bir talebe, medresede üç yıl eksiksiz ilim tahsiliyle uğraştığı sabit olmadıkça dânişmendliğe kabul edilmemelidir. Dânişmendliğe aday olan talebelerin “hâşiye-i tecrîd”, “miftah”, “kırklı”, “hâriç elli”, “mûsile-i Sahn” derecelerindeki medreselerde belirlenen sürelerde okumadan bir yükseğine kabul edilmeleri halinde bunlar medreseden atılacak ve gerekirse İstanbul dışına sürülecek, onları kabul eden müderrisler ise görevden alınmak suretiyle cezalandırılacaktır.⁸⁹ Ancak daha sonra da buna benzer fermanlara rastlanması, dânişmendliğin statüsü ile ilgili problemlerin sürdüğünü göstermektedir. Medreseden icâzet alan dânişmendlerin başlıca meselesi ise müderrisliğe tayin edilebilmek için tanınmış bir âlimin kontenjanından “mülâzım” olmalarıdır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren medrese mezunu dânişmendlerin çoğalmas ve ulemâ çocuklarına liyakate bakılmaksızın öncelik tanınması büyük huzursuzluk doğurmuştu. Nitekim Kanunî Sultan Süleyman döneminde bu konuyu topluca padişaha arz eden dânişmendler bunun bir nizama bağlanmasını istemişlerdi. Kanunî de bu işi devrin Rumeli Kazaskeri Ebüssuûd Efendi’ye havale etmiş ve onun yaptığı düzenlemeler uzun süre uygulanmıştı.

Dânişmendler içinden temayüz edenlerin bürokraside görev yapmaları da mümkündü. Nitekim Celâlzâde Mustafa Çelebi henüz Sahn-ı Semân’da dânişmend iken Veziriâzam Pîrî Mehmed Paşa’nın dikkatini çekerek onun divan kâtibi olmuştu. Osmanlı toplumunda reâyâdan bir kimse medrese tahsili görerek dânişmend olunca reâyâ olmaktan kurtulup imtiyazlı bir sınıf olan askerî zümreye girer, ancak ailesi reâyâ

89 talebeden biri bi’t-temâm istihkakıyla dânişmend olduktan sonra üç yıl bi’t-temâm şughl ettiği şuhûd ve ‘udûl ile yanlarında sâbit olmayınca onların gibileri dânişmendliğe kabul etmeyeler. Şöyle ki bu emr-i şerîfime muhâlif vaz’ları sâdir olursa dânişmende ta’zîr-i belîğ olunup tarîkından red oluna ve kabuleden müderris dahi mu’âteb ve ma’zûl olan ve beher dânişmend *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Miftâh* medreselerinde akall bir yıl şughl etmeden yukarı medreselere hareket etmeye ve *Hâşiye-i Tecrîd* medreselerin birinde akall birer ay şughl edip ders okumadan âhar müderrise varmaya ve *Miftâh* medreselerinde dahi akall altı ay şughl edip ders okumadan âhar müderrise varmaya ve Kırklar medreselerinde dahi akall üç ay şughl edip derslerin okumadan âhar müderrislere varmayalar ve Hâric ellili medreselerde akall beş ay şughl edip ve derslerin okumadan yukarı müderrislere varmayalar ve pâye-i Sahn Medreselerinde dahi akall altı ay şughl edip dersleri okumadan âhar müderrise varmayalar ve beyan olunduğu kanûn üzere dânişmendlerin şughl ve hareketleri şuhûd-i udûl ile sâbit olmadan müderrisîn dahi onları kabul etmeyeler. Şöyle ki hilâfî zâhir olursa bu emre muhâlif hareket eden dânişmende ta’zîr-i belîğ olup şehirden süreler ve emrime muhâlif kabul eden müderrisler dahi ‘itâb ve azl oluna” Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. A. Uysal, Ankara 1987, s. 52.

olarak kalırdı.⁹⁰ XIX. yüzyılda medresede dânişmend olma ve yükselme usulü Cevdet Paşa⁹¹ tarafından etraflı olarak anlatılmıştır.⁹²

Dersiâm *

Medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderris için kullanılan bu unvanın ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte XVI. yüzyıla ait kaynaklarda buna rastlanması daha önce de kullanıldığını gösterir. Hoca Sadeddin Efendi Molla Gürânî'nin Kahire'de ilim hayatından bahsederken ulemaya dersi'âm ettiğini, büyük âlimlerin onun faziletini kabul ettiklerini belirtmektedir.⁹³ Bu tabirin halka açık dersler veren müderrisin unvanı olması ise muhtemelen XVII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Selânikî Mustafa Efendi'nin, Vâlîde Sultan Medresesi'ne müderris tayininden söz ederken Şehzâde Camii'nde ulemâ ve müderrislerin toplanıp "dersiâm eylediklerini" bildirmesi, bu tabirin XVI. yüzyılın ikinci yarısında halka açık umumi ders anlamında kullanılmakta olduğunu düşündürmektedir.⁹⁴ XVII-XVIII. yüzyıllarda ise dersiâm sık olarak ve müderrislerin unvanı şeklinde kullanılmıştır. Meselâ Atâî'nin *Zeyl-i Şekâik*'inde ve bilhas- sa Şeyhî Mehmed Efendi'nin *Vekâyi'u'l-fuzalâ*'sında dersiâm unvanını

90 "Re'âyâdan biri külli hizmetde bulunup mezîd-i inâyetden tîmara müstahak olup sipâhî olsa akrabâsın ve babasın ve anasın sıyânet etmemek gerek. Vehâhud dânişmend olsa kendü ra'îyyetlikden kurtulur, amma tevâbî'i yine ra'îyyetdir", *Lutfî Paşa Âsâfnâmesi*, s. 41.

91 Cevdet Paşa, *Târih*, I, İpşirli, s. 119.

92 *Kanunnâme*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 1004, vr. 79; *Süleymaniye Vakfiyesi* (nşr. Kemal Edip Kürkcüoğlu), Ankara 1957, s. 74-85, 87; *Lutfî Paşa Âsâfnâmesi* (nşr. Mübahat Kütükoğlu), İstanbul 1991, s. 41; Hoca Sadeddin, *Münşeât*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3335/2, vr. 34; Âlî Mustafa Efendi, *Mevâidü'n-nefâis fî kavâid-il-mecâlis*, Haz. Mehmet Şeker, TTK Ankara 1997, s. 312-17; Cevdet, *Târih*, I, 109 v.d.; Ahmed Refik [Altınay], *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı* (haz. Abdullah Uysal), İstanbul 1332-Ankara 1987, s. 51-52; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, tür.yer.; U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, s. 60; Süheyl Ünver, "Süleymaniye Külliyesinde Darüşşifa, Tıp Medresesi ve Darül'akarire Dair", *VD*, II (1942), s. 197. Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Dersiâm", *DİA*, c. 9, s. 185-86.

93 "...İbn-i Hacer ki asrının fâhir muhaddisi idi, nakl-i hadis-i şerife icâzet verip kütüb-i ehâdisi husûsen *Buhârî Sahîhi*'ni dirâyeten ve rivâyeten kırâ'at etdiği-ne şehâdet eyledi. Mevlânâ dahi Kâhire'de ders-i âmm edip hâzır olan fuhûl-i ulemâ'-i eşrâf mezîd-i fazlına i'tirâf eylediler" *Tâcüttevârih*, İstanbul 1280, II, s. 441

94 "...Şehzâde Sultan Mehmed Han Camii'nde ulemâ ve müderrisîn mütenebbih olup dersi'âm eylemek üzere hâzır u müheyyâ olup, sâbıkâ olduğu üzere ma'a ziyâde mülâzim dânişmend alıp vermeğe şurû' eylediler", Selaniki, *Tarih*, İpşirli, s. 747-48.

taşıyan birçok âlim bulunmaktadır. Bu dönemde cami ve medreselerdeki “dersiye” hizmetleri genellikle dersiâmlar tarafından yerine getirilmekte, ayrıca vakıf kütüphanelerine tahsis edilen şeyhülkurrâ, meşk hocası, ders halifesi gibi kadrolar arasında dersiâma da rastlanmaktadır. XVIII. yüzyıl cami ve medrese vakıflarında dersiâm cihetlerine daha sık yer verildiği görülmektedir. Ayrıca buralara yapılan dersiâm tayinlerine dair şer’iyye sicillerinde de kayıtlar vardır.

Dersiâm olabilmek için medreseden mezun olup icâzet aldıktan sonra bir imtihana daha girmek gerekiyordu. Bu şekilde halka açık ders verme yetkisi alan müderrisler halk arasında oldukça etkili oluyorlardı, hatta onların bu nüfuzlarından zaman zaman devlet de faydalanıyordu. Nitekim II. Mahmud, yaptığı ıslahatları geniş ölçüde dersiâmlar vasıtasıyla halka duyurmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda daha da önem kazanan dersiâmların bu yüzyıldaki sayıları hakkında bazı kayıtlar vardır. Meselâ 13 Rebûlâhir 1286 (23 Temmuz 1869) tarihinde dönemin şeyhülislâmı Hasan Fehmi Efendi’nin emriyle hazırlanan bir listede, aynı yıl İstanbul’da faal olan 166 medreseden 80’inde 180 dersiâmın ders verdiği, diğer 86 medresede ise dersiâm bulunmadığı görülmektedir. Medreselerin çoğunda sadece bir dersiâm görev yapmakta iken Sultan Abdülhamid (I. Abdülhamid) Medresesi’nde on dört, Ayasofya Medresesi’nde on, Fatih medreselerinin her birinde üç ile beş, Rüstem Paşa, İbrâhim Paşa, Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Şeyh Ebûl-Vefâ, Şahkulu medreselerinde dörder dersiâm bulunmaktaydı.⁹⁵ Abdülmecid dönemine (1839-1861) ait olduğu tahmin edilen “Bilcümle Dersiâm Efendilerin Defteridir” başlıklı bir listede, XIX. yüzyıl ortalarında toplam 121 dersiâmın görev yerlerine göre dağılımı verilmekte ve bunlara toplam 50.800 akçe ödendiği kaydedilmektedir.⁹⁶

Dersiâmlara vakıf cihetlerinden çeşitli görevler tahsis edilebilirdi. Nitekim Bursa’da ilk altı Osmanlı padişahının türbelerinde senede bir defa Buhârî-i Şerif okunması için on dersiâma 750’şer kuruş ödenmesine dair Sultan Abdülmecid’in 1855 tarihli iradesi bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında dersiâmlık unvanının verilmesi için açılan imtihanla ilgili yeni kurallar getirildi. Bu dönemde dersiâmlık imtihanları, ders vekilinin başkanlığında tanınmış ulemâdan oluşan bir heyet tarafından yapılmaktaydı. II. Abdülhamid’in saltanatının (1876-1909) ortalarına kadar dersiâmlık imtihanları yılda bir defa açılırken

95 Kütükoğlu, s. 286-295.

96 TSMA, D, nr. 9015.

daha sonra teşkil edilen bir heyetin medreselerde belirli aralıklarla imtihan yapması, bu şekilde yılda on beş kişiye bu unvanın verilmesi usulü benimsendi. Bu unvanı alanlara, dört yıl sonra ruûsları verilirken 200 kuruş maaş bağlanırdı. II. Abdülhamid, dört yıllık ücretsiz dönemde kendilerine hazîne-i hâssadan 4 lira ücret ödenmesini emretti. Hizmet süresiyle birlikte dersiâmlık maaşı da yükselirdi. İcâzet verme yetkisi olan dersiâmlara “mücîz dersiâm” denilirdi.

XX. yüzyıl başlarında medreselerin ıslahı ile Dârü'l-hilâfe medreseleri, Medresetü'l-mütehassısın, Medresetü'l-vâizîn gibi bir müdürün idaresinde sınıf geçme usulüne dayanan medreseler açıldığında dersiâmlara yeni ve önemli görevler düştü. Bu medreselerdeki pek çok müstakil ders genellikle dersiâmlar tarafından okutuldu. Nitekim Sultan Vahdeddin'in 8 Zilhicce 1337 (4 Eylül 1919) tarihli bir iradesiyle Süleymaniye Medresesi'nde açık bulunan hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh derslerine dersiâm müderrislerin tayin edildiği,⁹⁷ ayrıca dersiâmların Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye gibi ilmî ve dinî kurumların üyeliklerine seçildikleri görülmektedir. 26 Şevval 1336 (4 Ağustos 1918) tarihli bir başka iradede Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye üyeliğine ve Süleymaniye Medresesi ilm-i kelâm, tefsir, ilm-i nefis ve ahlâk, mantık dersleri müderrisliğine dört dersiâm tayin edilmişti.⁹⁸ Dersiâmlar taşrada çeşitli müftülüklere de getirilmekteydi. Meselâ Koçhisar kazası müftülüğüne Beyazıt dersiâmlarından ve Medresetü'l-kudât mezunlarından Hasan Tahsin Efendi, Batum müftülüğüne de Fatih dersiâmlarından Hasan Fevzi Efendi tayin edilmiştir.⁹⁹ Ayrıca dersiâmlar, yine bu dönemde yeni açılmış olan medrese müdürlükleriyle müfettişlikleri görevlerinde de bulunmuşlardır.¹⁰⁰

Dersiâmlık unvanına sahip müderrislere hâriç, dâhil vb. medrese dereceleri padişah iradesiyle verilebilmekteydi. Meselâ Fatih Camii dersiâmlarından Medine Mahmudiye Medresesi müderrisine maaş, tahsisatları ve terfi hakları saklı kalmak üzere mahreç pâyesinin verilmesi Sultan Reşad'ın bir iradesiyle sağlanmıştı.¹⁰¹ Bütün bu faaliyetlerin idaresi ise Ders Vekâleti'ne, dolayısıyla meşihat makamına verilmişti. 24 Cemâziyelâhir 1337 (27 Mart 1919) tarihli *Dersiâm Efendilere Tevcih Olunacak Cihât Hakkında Nizamnâme*'nin birinci maddesinde, öteden

97 *Cerîde-i İlmiyye*, V, 1484-1485.

98 *Kezâ*, IV, 1143.

99 *Kezâ*, IV, 1049, 1185.

100 *Kezâ*, IV, 1283, 1286; V, 1483.

101 *Kezâ*, IV, 1095.

beri Ders Vekâleti'nce dersiâmlara tevcih edilegelen tefsir, hadis, dersiye ve vâiziye gibi görevlerle (cihât) kürsü şeyhliğinin verilmesi yetkisinin şeyhülislâmlık makamına ait olduğu belirtilmektedir.¹⁰²

Dersiâmlık görevi, genellikle İstanbul'da başta Fatih olmak üzere Süleymaniye ve Beyazıt gibi büyük camilere nisbet edilerek dersiâmlar "Fatih dersiâmlarından, Beyazıt dersiâmlarından" şeklinde anılmıştır. Dersiâmlar cami derslerini umumiyetle sabah namazı ile öğle namazı arasında verirler, halka açık olan bu derslere her kesimden birçok kimse katılırdı. Tarihçi Lutfî Efendi, Fatih Camii dersiâmlarından Yerköylü Hoca Ali Efendi'nin sabah derslerine devam ettiğini belirtmektedir.¹⁰³ Dârülfünunun ilk açıldığı dönemde muhtemelen dersiâmlık geleneğinin bir devamı olarak bazı derslerin hoca efendiler tarafından halka açık olarak verildiği bilinmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait Diyanet teşkilâtında dersiâmlara da yer verilmiş, özellikle taşra teşkilâtında dersiâmlar müftü ve müftü müsevvidinden sonra üçüncü sırayı almıştır. Bu unvana sahip olanlara devlet bütçesinden müftülükler kanalıyla "dersiâmlık cedveli"nden maaş tahsis edilmiş ve unvanlarını kayd-ı hayat şartıyla kullanabilmişlerdir.¹⁰⁴

Çömez*

Müderrişlere ve henüz icâzet almamış olmakla birlikte medresede oda sahibi olan dânişmendlere hizmet eden talebeye verilen bu tabirin Türkçede ne zamandan beri kullanıldığı bilinmemekle beraber XVII. yüzyılın sonlarında Çömez Ahmed Efendi, Çömezzâde İsmail Efendi

102 BOA, DUİT, nr. 15/212; *Ceride-i İlmiyye*, IV, 1381.

103 Lutfî Efendi, *Târih*, XIV, 70.

104 TSMA, D, nr. 9015; BA, İrade-Dâhiliye, nr. 12.504; BOA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 2268, 3263; BOA, İbnülemin-Tevcihat, nr. 1800; BOA, DUİT, nr. 15/2-12; Düstur, Üçüncü tertip, Ankara 1929, III, nr. 313; XIV (1933), nr. 2171, s. 600; XVIII (1937), nr. 3092, s. 66; *Ceride-i İlmiyye*, İstanbul 1332-41, IV, 1049, 1095, 1143, 1185, 1248, 1283, 1286, 1381; V, 1483, 1484-1485; Selânikî, *Târih* (İpşirli), II, 747-748; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 650, 697; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, bk. İndeks; Lutfî, *Târih*, I, 17; XIV, 70; *Evkâf-ı Hümayun Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, I, 531, 539, 574; Rifat Özdemir, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Ankara 1986, s. 63, 64; İ. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, II, 104; Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie, Etude socio-historique*, Ankara 1990, bk. İndeks; Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *TED*, sy. 7-8 (1976-77), s. 286-295; Pakalın, I, 427; Murat Akgündüz, *Osmanlı Dersiâmları*, İstanbul OSAV 2010.

Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Çömez", *DİA*, c. 8, s. 380.

gibi çömez lakabını taşıyan âlimlerin bulunması (Şeyhî, I, 476; II, 270), bu tabirin en azından o dönemden beri kullanıldığını göstermektedir. Yalnız Osmanlı Türkçesi'nde bulunan ve yakın zamanlara kadar yazılı kaynaklarda kullanılmadığı görülen kelimenin Latince "dost, yol arkadaşı" anlamındaki *comes*'ten geldiği sanılmaktadır.

Çömezlik Türk-İslâm dünyasındaki usta-çırak, üstat-şâkird, şeyh-mürîd geleneğinin bir başka halkasını teşkil etmektedir. Müderri-sin yanında bulunan çömez hocasına hizmet eden, çantasını, cübbe ve sarığını hazırlayıp taşıyan, bu arada ondan usul erkân öğrenen, onun bilgisinden ve muhitinden faydalanan genç talebedir. Ayrıca bazı âlimlerin ve ilme değer veren kibar ailelerin sırf bilgi ve görgülerini arttırmaları için çocuklarını tanınmış hocaların yanına çömez olarak vermeleri de bilinen bir uygulamadır. Medresede oda sahibi dânişmend ve suhtelere hizmet edenlerse daha alt seviyede ve muhtaç durumda olan talebelerdir. Bunlar ağabeyi durumunda olan dânişmendlerin odalarını temizler, yiyecek ve erzakını alır, gerektiğinde yemeğini pişirirdi. Nitekim Ahmed Cevdet Paşa'nın medresede okuduğu sırada ailesinden düzenli para geldiği dönemlerde kendisine bir çömezin hizmet ettiği bilinmektedir.

Reşat Ekrem Koçu'nun bir iki nâdir örnekten hareketle çömezlerin dânişmendler tarafından kötü maksatlarla kullanıldığını ileri sürmesi zoraki bir yorumlamadır. İlimle ilgisi olmayan, bir yolunu bularak medreselerde oda sahibi olan bazı kötü niyetlilerin davranışlarını genelleştirmek doğru değildir.¹⁰⁵

Ayasofya Kürsü Şeyhliği*

Ayasofya'da âlim şeyhlerin cuma namazından sonra vaaz etmeleri için tahsis edilmiş bir görevdir. Cuma günleri kalabalık cemaate namazdan sonra vaaz edilmesi Osmanlılar'da bir gelenek olup bu konuda bir silsile teşekkül etmişti. "Katar şeyhliği" adı verilen bu silsilenin son kademesi Ayasofya kürsü şeyhliği idi. Bu görevi yapanlar aynı zamanda birer tekke şeyhi olduklarından bu isimle anılırlardı. Müstakimzâde

105 B. Effendi Kerestedjian, *Dictionnaire Étymologique de la Langue Turque*, Londres 1912, s. 185; *Türk Lügati*, II, 458; F. Gaffiot, *Dictionnaire Illustré Latin-Français*, Paris 1934, s. 347; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, I, 476; II, 270; Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul 1332, s. 11; Pakalın, I, 381; R. Ekrem Koçu, "Çömez", *İst.A*, c. VIII, s. 4114. Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Ayasofya Kürsü Şeyhliği", *DİA*, c. 4, s. 224.

Süleyman Sâdeddin Efendi, “Ayasofya-i Kebîr’e Şeyh Olanlar” adlı risâlesinde, XVII. yüzyıl başlarında ilk defa bu göreve tayin edilen Şeyh Mehmed Hamîdî’den başlayarak XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Ayasofya şeyhliğine tayin edilen on bir âlim şeyhin hayat hikâyesinden bahseder ve bu arada bu görevin özellikleri hakkında da yer yer bilgiler verir.¹⁰⁶

Ayasofya kürsü şeyhleri çeşitli vezir, şehzâde, vâlide sultan ve padişah camilerinde vâizliklerde bulunduktan sonra bu göreve getirilirlerdi. Bu âlimler, o dönemde genellikle sadece Arapça olarak okunan ve Türkçe açıklaması yapılmayan hutbeleri cuma namazından sonra yaptıkları vaazlarla halka açıklarlardı. Kürsü şeyhleri şeyhülislâmlik makamı tarafından tayin edilir ve kendilerine vakıf gelirlerinden dolgun ücret ödenirdi.

Ayasofya şeyhleri protokolde en önlerde yer alırlardı. Cülûs ve mevlidlerde, şehzâdelerin “bed’-i besmele” ve sünnet şenliklerinde, sultan düğünlerinde, cami, medrese vb. açılışlarında yapılan merasimlerde de hazır bulunurlardı. Hükümdarlarla birlikte sefere katılırlar, yol boyunca zaman zaman sohbet ederlerdi. Bu konularda Osmanlı vekayi’nâmelerinde dikkate değer örnekler bulunmaktadır.

Son zamanlarda iyi yetişmiş, hitabeti güzel tekke şeyhlerinin bulunamaması üzerine bu göreve tekke dışından tanınmış âlimler tayin edilmiştir. Nitekim son devrin tanınmış bilginlerinden Manastırlı İsmâil Hakkı, çeşitli camilerde vâizlikten sonra 1909’da Ayasofya vâizliğine tayin edilmiş, buradaki vaazları daha sonra *Mevâiz* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1324-1325).¹⁰⁷

106 Müstakimzâde, “Ayasofya-i Kebîr’e Şeyh Olanlar”, TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1719, vr. 289b-293b.

107 Müstakimzâde, “Ayasofya-i Kebîr’e Şeyh Olanlar”, TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1719, vr. 289b-293b; Vâsıf, *Târih* (İlgürel), s. 113, 320; Çeşmizâde, *Târih* (nşr. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1959, s. 37; Pakalın, I, 123; II, 345; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 186; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 1980, II, 285-286; *İst. A.*, c. II, 1482.

XVII. EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ'NDE EZHER VE KAHİRE MEDRESELERİ*

Evliyâ Çelebi keskin bir gözlemci olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu baştanbaşa gezmiş, kaleme almış olduğu on ciltlik seyahatnâmesiyle dünya tarihinin gelmiş geçmiş en büyük birkaç seyyahı arasında yerini almıştır. Onun, abidevi eserinin birinci cildini doğup büyüdüğü payitaht İstanbul'a son cildini ise ömrünün son on iki yılından fazlasını geçirdiği ve muhtemelen vefatının da vuku bulduğu Mısır'a ayırmış olması herhalde tesadüf değildir.

İslâm tarihi boyunca daima müstesna bir konuma sahip olan Mısır, Osmanlı idaresine dâhil olduğu günden itibaren imtiyazlı bir statüye sahip olmuştur. Osmanlı öncesinde İhşidiler, Tulunoğulları, Fatımiler, Eyyubiler, Memlukler gibi beş Müslüman devlete payitaht olan Kahire Osmanlı döneminde başkent olmamakla birlikte fevkalade önemli stratejik durumu, zengin kültürü, iktisadi hayatı ile üstünlüğünü kabul ettirmiş ve Osmanlı vekayinâmelerinde “*Ümmü'd-dünya*”, “*Serîr-i Yusufiyye*”, “*Mısır-ı nâdirü'l-asr*” olarak nitelendirilmiştir.¹ Kahire'nin tarihi, içtimaî ve iktisadi zenginliği, sahip olduğu abidevi binalar hemen her asırda mükemmel bir şekilde tasvir edilmiştir. Nitekim bunlardan XV. asırda Makrizi'nin *Hitat*'ı,² XVI. asırda Gelibolulu Âlî'nin *Hâlâtü'l-Kahire*'si³ ve XVII. asırda Evliyâ'nın Mısır tasviri çok

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, “Seyahatname’de Ezher ve Kahire Medreseleri”, *Evliyâ Çelebi'nin Dünyası*, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul: MEDAM, 2013, s. 299-303.

1 “...Vezir-i mükerrer Ahmed Paşa şâyeste-i avâtıf-i aliyye olmağla, serîr-i Yusu-
fiyye sezâ görülüp, müjde-i hükümet-i Ümmü'd-dünya olan mısır-ı Kahire ile i'zâz
ve post-ı semmur ilbâsıyla ser-efrâz oldu...” *Zübde-i Vekayiât*, haz. A. Özcan, An-
kara 1995, s. 69; *Subhi Tarihi*, haz. M. Aydın, İstanbul 2007, s. 91.

2 M. İpşirli, “el-Hıtatü'l-Makriziyye”, *DİA*, c. 17, s. 402-404.

3 A. Tietze, *Mustafa Âlî's Description of Cairo*, Wien.

değerli bilgiler ve tafsilat içermektedir. Daha sonraki asırlarda da Mısır ve Kahire için benzer eserler yazılmıştır.⁴

Evliyâ Çelebi'nin 1671'de çıkmış olduğu hac yolculuğunda mûtat olan İstanbul-Şam güzergâhını kullanmak yerine ziyaret etmediği yerleri görmek üzere Kütahya üzerinden Sakız, İstanköy, Rodos adaları üzerinden Güney Anadolu yoluyla hac kafilesinin hareket noktası olan Şam'a ulaşmış ve kfile ile Nisan 1672'de Mekke'ye vasil olup hac farızasını ifa etmiştir. Dönüşte Kahire kafilesi ile Mısır'a gitmiştir. On ciltlik bu abidevî eserin tamamlanmasında Mısır'ın çok önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. On iki yıldan fazla kaldığı bilinen Mısır yıllarında seyahatnâmesini tutmuş olduğu notlara dayanarak telif etmiş, daha önce yazmış olduğu kısımları da burada ikinci bir teliften geçirerek eserini ikmal etmiş olduğu onuncu cildin sonuna yazdığı hâtimeden anlaşılmaktadır.⁵

Seyahatnâme'nin Kahire'de yeniden telifini gösteren çeşitli ipuçları bulunmaktadır. Nitekim Manisa kahvehanelerinden bahsederken Şam'daki ve Mısır'daki kahvehanelere atıf yapması, 1664'te gezdiği Bec Kalesi'ndeki bir kiliseyi yedi sekiz yıl sonra gezdiği İskenderiye'deki bir kilise ile karşılaştırması seyahatnâmeyi daha sonra muhtemelen Kahire'de kitaplaştırdığını göstermektedir.⁶

Kahire'de seyahat arzusunun kendisinde yeniden canlandığı ve tecrübeli seyyahın "Böyle bir vâcibü's-seyr ziyâreti âyâ ne tarîk ile ziyâret edem" derken Mısır valisi İbrahim Paşa Evliyâ'ya sahip çıkar, eline vermiş olduğu emirnâmede Evliyâ'nın padişah nedimi olduğunu kendisinin de yakın dostu bulunduğunu belirterek her uğradığı yerde arzusunun yerine getirilmesini ve kolaylık gösterilmesini buyurur.⁷

Bu makalede Evliyâ Çelebi'nin büyük bir cilt halinde mufasssalla anlatıldığı Mısır tarihi, coğrafyası, folklor ve etnografyasından sadece Ezher ve civarındaki medrese, darûlhadis, darûlkurra gibi diğer eğitim kurumları hakkında verdiği bilgiler ve bunlara dayalı olarak

4 XIX. asırda Ali Paşa Mübarek'in *el-Hıtatü't-Tevfikıyye*'si (Kahire 1306 / 1889, 20 cilt) bunlardan birisidir.

5 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı – Robert Dankoff, İstanbul 2007, c. X, 536-537.

6 Menderes Coşkun, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Haremeyn'i*, Ankara 2002, s. 38.

7 "Hâmil-i varaka evliyâ Efendi sâhib-i devlet Efendimizin nedîm-i hassı ve kadîmî yâr-ı gârı olduğundan mâ-adâ bizim dahi peder-i azîz-i cân-berâberimizdir. Mek-tûb-ı muhabbet-üslûbumuz her kangınıza vusûl bulursa Evliyâ Çelebi'yi birbirinize sâlimîn ü gânimîn tatyib-i hâtır edip ulaşırsınız. Gâyet memnûn u mahzûz oluruz," *Seyahatnâme*, c. X, s. 313.

yaptığı müşahedeler özet halinde verilmeğe çalışılacaktır. Bugünün bazı Mısır ve Arap tarihçileri, Osmanlı döneminde Ezher'in ve diğer medreselerin muattal hale geldiği, çok gerilediği gibi bir iddiayı mesnetsiz olarak ileri sürdükleri bilinmektedir.⁸ Hâlbuki Evliyâ'nın anlamından bunun tam tersi bir tablo ve sonuç çıkmaktadır. Bu bakımdan onun çağdaş bir gözlemci olarak naklettikleri bir takım mesnetsiz iddialara da cevap niteliğindedir.

Ezher, Seyahatnâme'nin onuncu cildinde muhtelif vesilelerle yetmişten fazla yerde zikredilmektedir. Kuruluşu ve kurucuları, müştemilatı, civarı, takip edilen ders kitapları, uleması, şahit olduğu bazı sosyal ve siyasî olaylar ve bazı gündelik hayat unsurları anlatılmaktadır.

Evliyâ Çelebi'nin Ezher ve diğer medreselerle ilgili bilgileri özetle şöyledir: Ezher Fatımiler tarafından kurulmuş, daha sonra Mısır'a hâkim olan İslâm devletlerinde hükümdarlar Ezher'e özellikle hizmet etmişlerdir. Bu sayede bu kurum fevkalade imar edildi ve Müslüman dünyasının uleması Ezher'de toplandı. Mısır'da Ezher gibi evkafı kuvvetli ve zengin bir müessese bulunmamaktadır. Cami-i Ezher'in dört tarafında her birisi bir kavme tahsis edilmiş elli revak yer almaktadır. Her birinde İslâm dünyasından gelmiş âlimler dersler vermektedir. Kendisi, ne zaman burayı ziyaret etse masıvayı unutup huzura kavuştuğunu, caminin içerisinde Mısır uleması ile tamamen dolu olduğunu söylemektedir.

Rum revakı (*Revakü'l-Etrak*) gayet temiz olup diğer revaklar halkı da Rum revakında kalmak isterler. Revak-ı Irak ve Revak-ı Mağribî temiz değildir. Endülüsî, Fücî, Ekrad, Belhî, Tatar, Dağıstan ve Acem revakları buradaki revaklardan bazılarıdır. Hulasa burada elli kadar farklı kavim bu revaklarda ilim tahsiliyle meşgullerdir, burada ulum-ı garîbe ve acîbe tahsil edilmektedir.

Ezher'in içinde ve dışında on iki bin kandil her gece yanar ve talebeler ayrıca kandile ihtiyaç duymazlar. Ezher bina edilirken bir tılsım yapılmış, bu sayede o zamandan beri camiye leylek, serçe, kırlangıç, güvercin ve çaylak gibi kuşlar girmemektedir.

Camiin mihrap kapısı üzerinde beşer tabakadan oluşan iki minaresi olup, sarı pirinçten yapılmış toplam yedi kapı bulunmakta, camiin haremının sol tarafında ona on ebadında Şafii havuzu yer almaktadır.

8 Bu konudaki görüşler ve cevaplar için bk. M. Uzun - S. A. Âşûr, "Ezher", *DİA*, c. 12, s. 53-63; XIX. asırdan itibaren dilde, eğitimde, kültürde, matbuattaki gelişmeler ve değerlendirmesi için bk. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İstanbul 2006.

Camiin harem-i kebirine bitişik olarak yedi medrese, darülhadis ve darülkurrarlar bulunmaktadır. Bu medreseler dersiam, müderris ve talebelerle dopdoludur. Revaklardan başka Ezher Camii'ne bitişik iç içe geçmiş odalar vardır ki insan bu odalara girince kaybolmamaktadır. Buralarda da birçok âlimler ve salih kimseler bulunmaktadır. Velhasıl Cami-i Ezher'de on iki bin kişi mevcuttur. Burada ulema bir başkaldır- sa (gulüvv etse) Cami-i Ezher'den derhal yedi yüz ulemâ çıkar. Başkal- dırmaları gayet fenadır, hatta bir cânî, bir hırsız Ezher'e girip tövbekâr olsa artık bir hâkimin onu muaheze etmesi mümkün olmaz.

Ezher'de gece gündüz binden ziyade hatm-i şerif tilavet olunur. İnsanların ebeveyni, üstadı ve velinimeti için hatm-i şerif okutmasının otuz para narhı vardır. Yedi saatte bir hatm-i şerif yapabilen kuvvetli hafızlar bulunur. Sabah ve akşam bütün fukaraya dağıtılan birer çanak pirinç ve mercimek çorbası ve birer parça ekmek vardır. Cuma gecele- rinde pilav, zerde ve yahni verilir.

Dört mezhepten hâkimleri vardı. Anadolu'dan gelenlere (Rumî- ler) Rum revakında Mustafa Efendi hâkimdir.⁹ Ve birçok kanlı müc- rim dersiam olmuştur. Mısır halkının Ezher mensuplarına aşırı iti- madı sebebiyle büyük yardımlar yaparlar, ayrıca başka yerlerden de sürre ve atiyeler gelir. Pek çok evkafı olup bunları anlatmakta insan aciz kalır.¹⁰

Evliyâ Mısır içre olan medreselerden de bahseder. Hulefa-i Raşi- din fethinden Âl-i Osman'a gelinceye kadar Mısır'a hâkim olan Emevi- ler, Abbasiler, Eyyubiler, İhşidiler, Fatımiler, Ekrad ve Türkmaniyan ve Çerakiseden oluşan on yedi devletin sultanları, vezirleri, ileri gelenleri Mısır'ı imar ve ihyâ edip özellikle 3.600 medrese bina etmişlerdir. An- cak zamanla bunların birçoklarının vakıfları kaybolup, kendileri harab olmuştur. Mısır'da 156 selatîn camii vardır her birinin birer medresesi hâlâ ma'mûrdur, ayrı minareleri olup onları dışarıdan gören cami zan- nederler, ancak cami olmayıp medresedir.

Evliyâ, Kahire'deki pek çok medresenin, banisi, inşa tarihi, mi- mari özellikleri, müştemilatı, müderrisleri, mütevellî ve nazırı, gelir- leri hakkında kısa ve anlamlı bilgiler vermektedir. Meselâ Medrese-i el-Melikü'l-Kamil'den bahsederken Habeş'ten su kemerleri ile Nil

9 Mazul Şeyhülislâm Bolevî Mustafa Efendi olmalıdır. Girit serdarı Gazi Deli Hüse- yin Paşa'nın idamı için Köprülü Mehmed Paşa'nın istediği fetvayı vermeyi reddet- tiği için Mısır'a sürgün gönderilmiş, Mısır'da Hanefî şeyhülislamı (kadısı) olmuş- tur. *Seyahatnâme*, c. 10, s. 86.

10 *Seyahatnâme*, c. 10, s. 109-111.

suyunu getirip büyük hayır yapan ve Dimyat'ta birçok hayırlar tesis eden sultanın el-Melikü'l-Kâmil olduğunu belirtmektedir.

Daha sonra darülhadislerden bahsetmektedir: Mısır'da 860 darülhadis bulunup, sadece Ezher civarında 40 darülhadis yer almakta ve buralarda *ilm-i hadisten* başka konu görüşülmemekte, daha çok ta *Sahih-i Buharî* ve *Sahih-i Müslim* okutulduğunu kaydeder. Darülhadislerde birer mihrab ve talebeler için hücreler ve ders veren dersiam hocalar bulunmaktadır. Mısır'da elli binden fazla muhaddis olup ve her birinin hafızasında ravileriyle beraber binlerce hadis bulunmakta hatta Kur'an hafızı gibi hadis hafızı âmâlar da vardır, bunlar sahih ve mevzu hadisleri çok iyi bilirler. Mısır'da hadis ulemasının diğer ulemadan daha muteber sayıldığını belirtir.

Evliyâ, darülkurrallar hakkında da dikkate değer bilgiler vermektedir. Mısır'da 370 darülkurra bulunmakta olup bu kurrallar Kur'an'ın tecvid üzere okunmasına çok dikkat ederler. İmam Cezerî, Şâtıbî, İbn Kesir gibi Kıraat âlimlerinin eserlerinin okunmasını tavsiye ederler. Kıraat âlimleri *Kıraat-i seb'a*, *Kıraat-i aşere*'ye önem verirler burada on yedi kavi üzere Kur'an okuyan imamlar vardır. Mısır'da kurra hafızlar büyük itibar sahibidirler.

Anadolu'da İmam-ı Hafs kıraati dışındaki İbn Kesir ve Kıraat-i Seb'a'nın çok meşhur olmadığını, ancak Evliyâ Çelebi kendi hocası Şeyhü'l-Kurra Evliyâ Efendi sayesinde bütün kıraatlerin öğrenildiği ifade etmektedir.

Evliyâ ayrıca sıbyan mekteplerinden de bahsetmektedir. Mısır'da iki bin civarında düzenli vakıf gelirleri olan, iki bin kadar da vakıfları yok olmuş sıbyan mektebi bulunmaktadır. Ayrıca 156 selatin camiinin sebillerinin üst katında birer sıbyan mektebi bulunmakta, bütün bunların dışında vezirlerin ve zenginlerin yaptırdığı sebillerin üzerinde de aynı şekilde sıbyan mektepleri yer almaktadır. Bu mekteplere devam eden çocuklar Kur'an tilavet ederler.

Sonuç olarak, Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*'nin onuncu cildi, tarihi, teşkilatı, halkı, ümerâ ve ulemasıyla, tasvirleri, mübalağaları ve tenkitleriyle nevi şahsına münhasır tam tekmil olarak XVII. yüzyıl Mısır'ına tutulmuş dev bir aynadır.

XIII. MEDRESETÜ'L-KUDÂT*

(Şer'î Mahkemelere Hâkim Yetiştiren Hukuk Medresesi)

Osmanlılar'da mahkemelere kadı yetiştirilmesi için yapılan sistem değişikliği, doğrudan meslekî formasyon kazanımını sağlamak amacıyla açılan mekteple başlamıştır. Sultan Abdülmecid (1839-1861) devrinde Şeyhülislâm Meşrepzâde Ârif Efendi şeyhülislâmlıkta ehil kimselerden bir meclis teşkil etmiş ve Süleymaniye'de meşihat makamına bağlı olarak Muallimhâne-i Nüvvâb adıyla bir mektebin kurulmasını sağlamıştı (1854). Bu mektebin amacı fıkıh ilmini, özellikle ferâiz ve sak usulünü bilen, şer'î sahada görev yapacak hukuk adamları yetiştirmektir.¹ Öğrenim süresi üç yıl olan ve ilk mezunlarını 1856'da veren bu mektebin adı 1885'te Mekteb-i Nüvvâb'a çevrilmiş, 1908'de burası Mekteb-i Kudât diye anılmış, bir yıl sonra da Medresetü'l-kudât'a dönüşmüştür.

Medresetü'l-kudât Nizamnâmesi 5 Safer 1332'de (3 Ocak 1914) Şeyhülislâm Esad Efendi zamanında neşredilmiştir.² Dört bölüm halinde yirmi üç maddeden oluşan nizamnâmenin idarî işlere ayrılan birinci bölümünde (md. 1-3) meşihata bağlı olarak³ şer'î mahkemelere hâkim yetiştirmek üzere teşkil edilen medresenin bir müdür tarafından yönetileceği ve talebenin devamının mecburi olduğu belirtilmektedir.⁴ Öğretim kadrosuna ayrılan ikinci bölümde (md. 4-6) muallimlerin

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Medresetü'l-Kudât", *DİA*, c. 28, 2006, s. 343-344.

1 *Devhatü'l-meşâyih*, s. 132.

2 *İlmiyye Sahnâmesi*, Medresetü'l-kudât, s. 674-736.

3 "Makam-ı Meşihat-i İslâmiyye'ye merbut ve hükkâm-ı şer'iyye menşe' ve talebe-i müslimeye mahsus olan Medresetü'l-kudât bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i Pâdişahî mansub bir müdür ile idare olunur, (madde 1).

4 "Talebenin evkat-ı muayyenede Medresede mevcut olmasını temin için her aya mahsus olmak üzere yevmiye devam cedvelleri tanzim ve mubassırlar vasıtasıyla yoklama edilerek talebenin mevcut ve nâ-mevcutları işaret olunduktan sonra on binici maddeye tevfik muamele edilir, (Madde 3).

meşihatla ilmiye komisyonu tarafından seçileceği kaydedilerek devam-sızlara uygulanacak müeyyide belirlenmiştir. Medreseye kabul edilecek talebenin nitelik ve görevlerine ayrılan üçüncü bölümde (md. 7-11) talebe kabul yaşı yirmi-otuz beş arası olarak tesbit edilmiş, mektebe kabul için giriş imtihanında başarılı olma şartı getirilmiş, giriş imtihanında sarf, nahiv, mantık, belâgat, usûl-i fıkıh, akaid, kelâm ilimleri ile hüsn-i hat, kitâbet, İslâm ve Osmanlı tarihleri, Osmanlı coğrafyası ve hesap derslerinden sorular sorulacağı ifade edilmiştir. Derslerin çeşitleri ve imtihanların yapılış tarzına ait son bölümde (md. 12-23) öğretim süresinin dört yıl olduğu, şer'î ve hukukî (kanunî) derslerin özel olarak belirleneceği, imtihanların zamanı, yapılış şekli, notlar ve dereceleri anlatılmakta,⁵ diplomaların (mezuniyet ruusu) dereceleri, hazırlanış ve verililişiyle ilgili prosedürle nizamnâmenin uygulanmasından şeyhülislâmlık makamının sorumlu olacağı belirtilmektedir.

Nizamnâmeye 12 Şevval 1332'de (3 Eylül 1914) yapılan on maddelik ilâvede Medresetü'l-kudât bünyesinde şer'î mahkemelerin tahrirat ve idarî işlerinde görevlendirilmek için memur yetiştirmek üzere gündüzlü özel bir sınıfın açılması hükme bağlanmaktadır. Burada söz konusu sınıf için kabul edilecek adaylarda aranan şartlar, giriş imtihanında sorumlu oldukları konular, imtihan şekli, devam durumları belirlenmektedir. Talebeler dersler dışında şer'î mahkemelerde ve ilmiye bürolarında (kalemler) staj yapacaklar, uygulamada başarılı olanlar durumlarını kalem âmirlerinden alacakları belgelerle ispat edeceklerdi. Bu özel sınıfta okunan dersler ferâiz ve vesâyâ, sakk-i şer'î, nikâh, talâk, ahkâm-ı evkâf, defter-i kassâm, usûl-i muhâkeme-i şer'iyeye, ma'lûmât-ı kânûniyye, kitâbet, hesap ve hüsn-i hatt-ı ta'lik idi. Medresetü'l-kudât için ayrıca iki bölüm ve bir hâtimedden oluşan yirmi yedi maddelik bir iç tüzük hazırlanmıştır. Birinci bölümde giriş imtihanları, ikinci bölümde öğretim, hâtimedde ise sınıf imtihanları etraflıca ele alınmıştır.⁶

İlmiye Salnâmesi'nde Muallimhâne-i Nüvvâb'dan başlayarak 1332'ye (1914) kadar Medresetü'l-kudât'ta önce müdürlük yapanların, ardından 1272-1332 (1856-1914) yılları arasında mezun olanların adları, memleketleri, mezuniyet dereceleri ve son bulundukları görevler bir liste halinde verilmiştir. Buna göre yirmi iki kişinin müdürlük yaptığı

5 "Medresetü'l-Kudât'ın müddet-i tedriisiyyesi dört seneden ibaret olup okunacak dürûs-ı şer'iyeye ve kanûniyye ta'lîmât-ı mahsusasına tâbi olacaktır. Sene-i tedriisiyye nihayetinde her sınıfın talebesi bulundukları sınıflarda okudukları dürûsdan imtihan edilecektir", (Madde, 12, 13).

6 *İlmiye Salnâmesi*, s. 683-686.

ve 900'ün üzerinde mezun verdiği, mezunların şehir ve kaza kadılık ve nâipliği başta olmak üzere mahkeme reisliği ve üyeliği, dava vekilliği, adliye memurluğu yaptıkları ve zamanla fetvâhâne müsevvıdliğı, i'lâmât-ı şer'ıyye müdürlüğü, Medresetü'l-kudât müdürlüğü, dersiâmlik, hatta şeyhüliislâmlik makamlarına (Abdurrahman Nesîb Efendi) kadar yükseldikleri dikkati çekmektedir.⁷

Medresetü'l-kudât'ta okutulan kitap ve dersler şunlardır: Mecelle, Dürer, sakk-i şer'î, ferâiz, tatbîkât-ı şer'ıyye, defter-i kassâm, ahkâm-ı evkâf, arazi kanunu, kara ve deniz ticareti kanunları, icra, ceza, usûl-i muhâkeme-i hukûkıyye, usûl-i muhâkemât-ı cezâiyye ve sulh, hukuk-ceza ve ticaret tatbikatı, tanzîm-i i'lâmât-ı hukûkıyye ve cezâiyye, medhal-i ilm-i hukûk, hukûk-ı düvel, hukûk-ı idâre, iktisat, kitâbet-i resmiyye, hüsn-i hatt-ı ta'lik. Bu dersler haftada on sekizer saat olmak üzere dört yıla yayılmıştır. İlk üç ders dört yıl boyunca, diğer dersler ise belirli sınıflarda okutulmaktaydı. Müfredat programında Türkçe ve Arapça sarf, nahiv, tarih-coğrafya, kelâm, akaid vb. derslere yer verilmemesinin sebebi, bu derslerle ilgili soruların giriş imtihanında adaylara sorulması dolayısıyla talebenin söz konusu dersleri öğrenmiş olarak medreseye kabul edilmesi ve hukuk formasyonunun bu temel bilgilere dayanmış olması esasına bağlanmaktadır. Ayrıca müfredat programı genel olarak değerlendirildiğinde mektebin hukuk formasyonu için gerekli belli başlı dersleri içerdiği görülmektedir. Dört yıl boyunca Dürer'in beşer saat, Mecelle'nin üçer saat okutulması, buradaki hukukun esas olarak İslamî temele dayalı olduğuna işaret etmektedir. Talebelerin çeşitli kanun ve hukuk dersleriyle hukukun belli başlı alanlarında bilgi sahibi oldukları, ayrıca tatbikat ve kitâbet dersleriyle mezunların pratik hayata hazırlandığı görülmektedir.

Bir medreseden ziyade mektep sisteminde teşkil edilen ve hukuk açısından yeterli sayılabilecek bir programa sahip olan bu hukuk kurumu II. Meşrutiyet döneminin diğer kurumları gibi uzun ömürlü olmamış, Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ve Cumhuriyet'in ilânının ardından hukuk alanındaki değişiklikler sebebiyle kapatılmıştır.

XIX. MÜLAZEMET*

(İlmiye Mesleği Adaylarının Meslekî Stajları ve Görev Bekleme Süreleri)

Lüzum masdarından türeyen mülâzemet sözlükte “bir yere veya bir kimseye bağlanmak, bir işte devamlı olmak” mânasına gelir. Terim olarak medrese mezunlarının müderrislik ve kadılık almak için sıra beklemelemleri, bu arada meslekî tecrübe kazanmaları ve belirli kontenjanlardan istifade ile göreve başlamalarını ifade eder. Ancak mülâzemet sadece ilmiyeye has bir terim olmayıp yine “staj” anlamında Osmanlı idarî ve askerî teşkilâtında da kullanılmıştır.

İlmiye teşkilâtı içerisinde mülâzemet sistemine başvurulması imparatorluk coğrafyasının genişlemesine paralel biçimde medrese sayısının artması ve bu eğitim kurumlarının müderris ihtiyacı ile bağlantılıdır. Zamanla medrese mezunlarının çoğalması birikmelere yol açınca tayin için bekleme zorunluluğu doğmuş, böylece medreseden mezun olan dânişmendlerin âdil bir şekilde göreve başlamalarını sağlamak üzere mülâzemet ve nöbetin düzene konulması gerekmiştir.

Bu sisteme göre medrese mezunu adaylar Anadolu veya Mısır’da vazife almak isterlerse Anadolu, Rumeli’de görev yapmak isterlerse Rumeli Kazaskerinin belli günlerdeki meclisine devam ederek mülâzemet/matlab defterine adlarını kaydettirirlerdi. İlmiyede bu şekilde medreseden mezuniyetle bir göreve ilk tayin arasında geçen belli süreye mülâzemet denildiği gibi ayrıca iki görev arasındaki bekleme süresi için de aynı tabir kullanılmıştır. Genel olarak Osmanlı sisteminde ilmiye, seyfiye ve kalemiye denilen idarî/bürokratik yapılanmada görevler belirli süreler için verilirdi. Bu süreyi dolduran görevli *mâzul* sayılır ve yeni bir görev için İstanbul’a gelir, bir iki yıl kadar, bazen daha uzun bir müddet beklerdi. Böylece bir ilmiye mensubu meslek hayatı boyunca birkaç defa mülâzemet dönemi geçirirdi.

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, “Mülâzemet”, *DİA*, c. 31, 2006, s. 537-539.

Bu süreler zarfında kazasker divanında yardımcı görevler alır, İstanbul'da bulunmanın verdiği imkânlarla bilgisini, tecrübesini arttırmış. Kendilerine bazen başta vakıflar olmak üzere bir kısım kaynaklardan malî imkân sağlanırdı.

XVI. yüzyıl ortalarında birtakım haksızlıkların ortaya çıkması üzerine mülâzemetle ilgili usul ve kurallarda bazı düzenlemeler yapıldı. Anadolu Kazaskeri olan Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin usule uygun yollarla beklemeyenlere de mülâzemet hakkı tanınması şikâyetlere yol açınca Kanunî Sultan Süleyman 944 (1537-38)'te çıkardığı fermanla Rumeli Kazaskeri Ebüssuûd Efendi'den mülâzemetin bir düzene konulmasını istedi. Ebüssuûd Efendi de mülâzimler için ayrı ayrı defter kullanılması usulünü getirdi. Ayrıca ulemâdan her birine makamına göre ne kadar mülâzim verileceğini tesbit etti. Kabiliyetli adaylar için yedi yılda bir umumi nöbet usulü düzenlendi.¹

Bu tarihten sonra çeşitli vesilelerle ulemâya yetişmiş talebelerini mülâzim vermek üzere belirli kontenjanlar tanındı. Padişahın cülûsunda, ilk seferinde, zafer kazandığında, şehzâde doğumunda bir teşvik olarak ulemânın iyi yetişmiş talebelerini mülâzim vermesi usulü yerleşti.² Zilkade 954 (Aralık 1547)'te ulemâ zümresine mülâzim vermeleri için izin çıktığında o sırada şeyhülislâm olan Ebüssuûd Efendi on, eski Şeyhülislâm Fenarîzâde Muhyiddin Çelebi on, Rumeli Kazaskeri Muslihuddin Mustafa Efendi yedi, Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi beş, Emîr Efendi yedi, Semâniye müderrisi Hasan Çelebi üç, İstanbul Kadısı Muhyiddin Efendi üç, Edirne Kadısı Abdurrahman Çelebi iki, Semâniye müderrisi Taşköprüzâde Ahmed Efendi üç olmak üzere diğer ulemâ da seviyelerine göre mülâzim çıkarmıştır.³ 1 Şâban 963 (10 Haziran 1556)'te İstanbul, Edirne, Bursa, Mısır kadılarının dörder, Şam, Halep, Bağdat kadılarının ikişer, 80 akçeli müderrislerin ve 80 akçe ile emekli olanların üçer mülâzim vermesi uygun görülmüştür. Ebüssuûd Efendi'nin *İrşâdü'l- 'akli's-selîm* adlı tefsirini padişaha arz etmesi üzerine maaşına günde 100 akçe zam yapılarak yazlık ve kışlık hil'atler verilip bütün talebesinin mülâzim alınması dolayısıyla mâzul ve görevde olan kazaskerlerden de onar mülâzim alınması usulü daha sonra

1 Atâî, *Şakâ'ik zeyli*, s. 184.

2 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s. 45.

3 İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Rumeli Kazaskeri Ruznamçeleri [RKR], nr. I, 13.

yerleşmiştir.⁴ III. Mehmed döneminde mülâzemetle ilgili kararlar yeniden ele alındı. Padişahın tahta çıkışı dolayısıyla mâzul yüksek dereceli ulemâ (mevâlî), kazaskerler, İstanbul, Edirne ve Bursa kadı-ları, yüksek medrese müderrislerinin eskiden verdikleri miktarlar-da padişah hocalarının yirmi beş, eski şeyhülislâmın yirmi beşer, o sırada şeyhülislâm olan Bostanzâde Mehmed Efendi'nin ise otuz mülâzım vermesi ferman olundu.⁵

Zaman içerisinde sistemin gelişmiş şekliyle çeşitli mülâzemet yol-ları ortaya çıkmıştır. Bunlar şu başlıklar altında toplanabilir:

- a. *Nöbet yoluyla mülâzemet*: Belli aralıklarla yüksek dereceli kadı ve müderrislerin mülâzım vermesidir. Ebüssuûd Efendi'nin Ru-meli kazaskerliği zamanındaki düzenlemede bunun yedi yılda bir olması kararlaştırılmıştır. Bu yedi yıl prensibine genellikle uyulmuştur.
- b. *Teşrif yoluyla mülâzemet*: Büyük kadı ve müderrislerin, büyük şehir müftülerinin göreve tayinlerinde, görev değişiklikle-rinde, sefere katılmalarında mülâzım vermeleri usuldü. Bu-nun esaslarına mülâzemetle ilgili fermanlarda sık sık temas edilmiştir.⁶
- c. *Ölüm sebebiyle mülâzemet*: Ulemâdan vefat edenlerin geride ka-lan dânişmendleri belli usuller içerisinde mülâzım olurdu. Eğer kalan talebe çoksa bunlar dirayetli bir âlim, bazen de bizzat ka-zasker tarafından imtihan edilir ve aralarından seçim yapılırdı. Hocanın ölümünden sonra bundan istifade ile birçok kimsenin hak iddia etmesi mümkün olduğundan bu tarz mülâzemet çe-şitli ihtilâflara yol açmıştır.
- d. *Muîdlikten (iâdeden) mülâzemet*: Mülâzım verme hakkına sahip yüksek dereceli medreselerin müderrisleri muîdlerinden ve talebelerinden lâyıık olanları mülâzım verirlerdi. Büyük kadı-lar eğer müderrislikten kadılığa geçmişlerse, ayrıldıkları med-resedeki muîdleri "iâdeden" mülâzım olurdu. Ayrıca kadılık yaptıkları şehrin medreselerinden birinde ders okutan büyük kadıların mülâzım vermeleri gerektiğinde buradaki muîdlerini de aynı şekilde mülâzım verebilirlerdi.

4 *Târîh-i Silsile-i Ulemâ*, vr. 5^b.

5 Selânikî, Tarih, İpşirli, s. 514.

6 BOA, MD, nr. 2, hk. 117.

- e. *Müstakil arz ile mülâzemet*: Çalışkanlığı veya herhangi bir hizmette yararlığı görülen dânişmendler bir yetkilinin vasıtası ile müstakil arz edilip mülâzim olabilirlerdi. Meselâ İstanbul kadısı iken vefat eden Kemal Beyzâde talebesinden Muharrem b. Mehmed uzun süre Malta'da esir kalmış, kurtulduktan sonra Veziriâzam Sinan Paşa'nın isteği üzerine arz edilerek mülâzim olmuştu.⁷ Aynı şekilde Veziriâzam İbrâhim Paşa ve Mehmed Paşa ile sefere çıkan orduda hizmeti görülen iki dânişmend mülâzemet almıştı.⁸
- f. *Tezkire görevinden mülâzemet*: Görevde bulunan kazaskerlerin altı ayda bir tezkirecisini mülâzim olarak vermesidir.
- g. *Fetvâ emanetinden mülâzemet*: Şeyhülislâmların altı ayda bir fetvâ eminliğinden bir mülâzim vermesidir. Şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendi'nin 1008 (1599)'de fetvâ eminliğinde bulunan dânişmendi Abdullah b. Mehmed bu görevde altı ayını doldurunca mülâzemete kabul edilmişti.⁹

Mülâzemet sistemi belirli kurallara bağlanmak istenmiş ve bu kurallar titizlikle uygulanmaya çalışılmışsa da zaman zaman çeşitli usulsüzlükler olmuştur. Çıkan problemlerle ilgili fermanlar hem sistemin nasıl işlediği hem de bozukluklar ve usulsüzlükler konusunda fikir verir. Bunlara göre başlıca aksaklıklar, ulemâ çocuklarının imtiyazlı statü ile mülâzemete kabulü ve meslek harici sarayda hocalık yapan veya askerî zümre mensubu bulunanlara mülâzemet verilmesidir. Âlî Mustafa Efendi, meslekten gelmeyen bazı kimselerin bir yolunu bularak mülâzim olmasını sert bir dille eleştirir.¹⁰ Yeniçeri ağası, vezir, defterdar gibi bazı yetkililerin iltimas ve tavassutu ile ehil olmayanların mülâzemete kabulü yanında kazaskerlerin birtakım vesilelerle usulsüz mülâzemet uygulamaları da başlıca şikâyet konusunu teşkil etmiştir. XVII. yüzyıl başlarında Koçi Bey mülâzimliklerin satılmaya başlandığından, voyvoda, subaşı, kâtip gibi kimselerin beş on bin akçe ile mülâzim, kısa süre sonra da müderris ve kadı olduklarından, "diyaneti ve emaneti

7 İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Rumeli Kazaskeri Ruznamçeleri [RKR], nr. VII, hk. 3.

8 *Kezâ*, nr. VII, hk. 7.

9 *Kezâ*, nr. VII, hk. 8.

10 Âlî, *Mevâidü'n-nefâis fî-Kavâ'idü'l-Mecâlis*, haz. M. Şeker, Ankara 1997, s. 313-14.

olmayan” birçok Kazaskerin çeşit çeşit mülâzimlik yazıp ruznâmeyi doldurduğundan şikâyet eder.¹¹

Diğer taraftan bazı sahtekârlıkların önünü almak için mülâzimlerin eşkâli hakkındaki bilgilerin mülâzim defterine işlenmesi istenmiştir. Ayrıca mülâzemet konusunda herhangi bir şüphe ve eksiklik olduğunda bunun ispatı önemli bir husustu. Meselâ mülâzim defteri bir şekilde kaybolabilirdi. Bu durumda mülâzimliğin hocası sağ ise ondan bir temessük alınarak veya şahitlerle kazasker huzurunda tesbiti yapılırdı. Hocaîade Aziz Efendi’nin kazaskerliği dönemine ait defterin kaybolması üzerine adayların getirdikleri temessüklerin yapıştırıldığı ve diğer delillerin eklendiği bir defter bugüne ulaşmıştır.¹²

XVIII. yüzyılda mülâzemet usulü yeni bir nizama bağlandı ve şeyhülislâm tayinlerinde üçer, kazasker tayinlerinde ikişer mülâzim verilmesi usulü getirildi. Ancak burada da ulemâ çocukları hakkında öteden beri uygulanan usule dokunulmadı. Bununla birlikte şeyhülislâm, kazasker ve diğerlerinin verdikleri mülâzemete sınır getirildi. Mülâzemet konusuyla ilgili tartışmalar ve meseleler bu uygulamaya rağmen sürdü. I. Mahmud döneminde (1730-1754) mülâzemet yeniden tanzime çalışıldıysa da yüksek ilmiye rütbesini haiz ulemânın çocuklarının usulüne uygun tahsil görmeksizin mülâzemet alma ve müderris olmaları önlenemedi. XVIII. yüzyıl sonlarına ait bazı kayıtlarda medreselerden mezun olan talebelerin mülâzemet imtihanlarına girdikleri ve başarılı olanların mülâzemet aldıkları dikkati çeker. 11 Cemâziyelevvel 1200 (12 Mart 1786)’de yapılan mülâzemet imtihanı Beyazıt (II.) Medresesi’nde, devrin önde gelen ulemâsının bulunduğu bir heyetçe yapılmış, 373 talebe üç meclis halinde imtihan edilmiş, bunun sonucunda otuz dört talebe yüksek, on altı talebe orta derece ile mülâzemete hak kazanmış ve şeyhülislâm tarafından mülâzemet tezkireleri bizzat verilmiştir. Ayrıca şeyhülislâmlar vakfiye gereği Beyazıt (II.) Medresesi müderrisi olduklarından altı ayda bir defa medrese muîdi ve yardımcısına mülâzemet verme usulünün bu imtihanlarla ilgili olduğu da söylenebilir. Bu imtihanların belirli aralıklarla tekrarlandığı anlaşılmaktadır.¹³ Mülâzemet usulü bazı değişikliklere uğrayarak devam etmiş ve Tanzimat döneminde memuriyet sisteminin değişmesiyle ortadan kalkmıştır.

11 *Koçi Bey Risâlesi*, haz. Y. Kurt, Ankara 2011, s. 155-156.

12 İstanbul Şer’iyye Sicilleri Arşivi, Rumeli Kazaskerleri Ruznamçeleri [RKR], nr. XI.

13 Taylesanizâde, s. 4, 74, 137, 147, 417.

Hoca-zâde Mehmed Efendi'nin Rumeli Kadiaskerliği Dönemine Ait Mülâzemet Kayıtları*

Hoca-zâde Mehmed Efendi'nin¹⁴ Zilka'de 1007-20 Ramazan 1009 (Mayıs-Haziran 1599-25 Mart 1601) tarihleri arasındaki Rumeli Kadiaskerliği dönemine ait mülâzemet kayıtları, İstanbul Şer'î Siciller Arşivi, Rumeli Kadiaskerliği Ruznâmeleri nr. VII, s. 4-45 arasında bulunmaktadır.¹⁵

Bu kayıtlara istinaden aşağıda verilen 166 mülâzemetin 11 tanesi şeyhülislâmlara, 19'u kadiaskerlere, 8'i kadiasker pâyelilerine, 35'i kadılara, 6'sı müftülere, 57'si müderrislere, 30'u da Vâlide Safiye Sultan'ın Medresesi'nin tevcihi münasebetiyle verilmiş olmak üzere¹⁶ ileri gelen ulemaya aittir.¹⁷

Mülâzemetin nevilerine göre dağılışı ise, fetvâ emanetinden 3, kadiasker tezkireciliğinden 6, teşriften 67, i'âdeden 53, müstakil arz 7, müncezen 30 mülâzim şeklindedir.¹⁸

- * Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Osmanlı Teşkilatında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadiaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 10-11 (1981-1982), s. 221-231.
- 14 Hoca Sadeddin Efendi'nin büyük oğludur. 8-Ş.975 (7. Şubat 1568)'de doğmuş, 994/1586'da babasından mülazim olmuştur. Çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Cumâdelûlâ 1004/Ocak 1596'da İstanbul kadısı, Receb 1004/Mart 1596'da Anadolu kadiaskeri oldu. Bu görevde iken Eğri seferine katıldı. Cumâdelâhir 1005/Ocak-Şubat 1597'de mâzul oldu. Zilka'de 1007/Haziran 1599'da Rumeli kadiaskeri olup, 20 Ramazan 1009/25 Mart 1601'de mâzul oldu. 2 Safer 1010/2 Ağustos 1601'de şeyhülislâm oldu. 22 Receb 1011/5 Ocak 1603'de mâzul oldu. 20 Safer 1017/ 5 Haziran 1608'de 2. defa şeyhülislâm oldu. 5. Cumâdelâhire 1024/2 Temmuz 1615'de vefat etti. Eyüb'de babası yanına defnolundu. Geniş bilgi için bk. Atâî, *aynı eser*, s. 575-577, Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmânî*, IV. İstanbul 1311, s. 144-145.
- 15 Burada sadece s. 4-18 arasındaki kayıtlar verilmiş, s. 22-45 arasındaki "Mevtâdan mülâzemet" kayıtları alınmamıştır.
- 16 "İffet-penâh Vâlide-i mâcide-i Sultân-ı İslâm hazretlerinin Medrese-i refî'aları, Fâhru erbâbü't-ta'lim Mehmed Efendi'ye sadaka buyuruldukda ulemâ-yı kirâma hatt-ı humâyûn-ı sa'âdet-makrûn ile tevzi' buyurulup, müncezen mülâzemetleri ferman olunan talebe-i ilmin esâmîsidir ki kayd olundu, neferen 30" denilmekte ve mevâlfînin ismi ve verdiği mülâzim sıralanmaktadır. *Aynı Ruznâme*, s. 17.
- 17 Defter'de bir de bahçe hocalığından mülâzemet geçiş zikredilmekte: "Davud Paşa Hadîkası Hocası olan Mevlânâ Hızır b. Süleyman el-Kastamonî, Hadîka-i mezbûre makarr-ı serîr-i saltanat oldukda, mülâzemet için arzuhal ikdükde "Mülâzim ola" diyü hatt-ı humâyûn-ı sa'âdet makrûn ihsân olunup, kaydı bâbında tekrâr arz olundukda, izn-i humâyûn sâdir olmağla bu mahalle kayd olundu" denilmektedir. *Aynı Ruznâme*, s. 9.
- 18 "Müncezen mülâzemet" hakkında kesin bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. "Müncez" kelimesi incâz edilmiş, sözü yerine getirilmiş, göreve başlamış gibi anlamlara gelmektedir.

Bu dönemde mülâzim veren ulemanın isim ve unvanları, mülâze-
metin nev'i, adedi ve tarihi¹⁹ şu şekilde verilebilir:

Sıra	Ulemânın adı	Nev'i	Adedi	Tarihi
Şeyhülislâmlar				
1	Hoca Sa'deddin Efendi	Fetvâ Emânetinden	1	6.RA.1008
2	Sun'ullah Efendi	Fetvâ Emânetinden	2	19.S.1009
3	Sun'ullah Efendi	Teşriften	7	18.R.1008
4	Bostan-zâde Mehmed Efendi	Müstakil arz	1	R.1008

Sıra	Ulemânın adı	Nev'i	Adedi	Tarihi
Kadıaskerler				
5	Hoca-zâde Mehmed Efendi Rumeli Kadıaskeri	Tezkirecilik hizmetinden	1	ZA.1008.
6	Molla Ahmed Efendi	Teşriften	4	8.S.1008.
7	Hoca-zâde Mehmed Efendi	Teşriften	4	18.ZA.1007
8	Hoca-zâde Mehmed Efendi	Tezkirecilik	2	R.1008
9	Abdülhalim Efendi	Müstakil arz	1	18.R.1008
10	Abdülhalim Efendi	Teşriften	4	17.CA.1008
11	Abdülhalim Efendi	Tezkirecilik hizme- tinden	1	R.1008
12	Şeyh Ahmed Efendi	Tezkirecilik hizmetinden	1	R.1008
13	Şeyh Ahmed Efendi	Tezkirecilik	1	R.1008

Sıra	Ulemânın adı	Nev'i	Adedi	Tarihi
Kadıasker Pâyeliler				
14	Abdurrauf Efendi, Kadıasker pâyesi ile Eyub kadılığına	Teşriften	3	R.1008
15	Abdurrauf Efendi, Kadıaskerlik payesi ile Eyub Kadısı	Müstakil arz	1	1.C.1009
16	Hoca-zâde Es'ad Efendi	Teşriften	4	ZA.1008

Sıra	Ulemânın adı	Nev'i	Adedi	Tarihi
Kadılar				
17	Hoca-zâde Es'ad Efendi, İstanbul Kadısı	Müstakil arz	2	7.S.1008
18	Mustafa Efendi, müderrislikten Edirne kadılığına	İ'ade-i evvel İ'ade-i sâni	2	R.1008
19	Bostan-zâde Mustafa Efendi, Mekke Kadısı ve Mekke'de Süleymaniye Medresesi müderrisi	İ'âdeden	1	RA.1009

¹⁹ Buradaki listede Arabî aylar sıra ile "M, S, RA, R, CA, C, B, Ş, N, L, ZA, Z" şeklinde kısaltılmıştır.

20	Kâtib-zâde Zeynî Efendi, eski Mekke kadısı	Müstakil arz	1	24.CA.1008
21	Zeynî Efendi, Mekke Kadısı ve müderris iken ayrılması	İ'âdeden	1	15.B.1008
22	Kâtib-zâde Zeynî Efendi, Mekke kadılığından 50 akçe terakkî ile ayrılması	Teşriften	4	B.1008
23	Abdürrahim Efendi, Yavuz Selim Medresesi'nden Medine kadılığına	İ'âdeden	1	R.1008
24	Abdürrahim Efendi, Yavuz Selim Medresesi'nden Medine kadılığına	Teşriften	4	11.R.1008
25	Mustafa Efendi, Medine kadılığından 150 akçe Kadıasker tekaüdü verilmesi	Teşriften	4	10.C.1008
26	Abdülhalim Efendi, Medine kadılığından Ayrılıp yine aynı kadılık verilmesi	Teşriften	4	B.1008
27	Şücâ' Efendi, Kudüs kadılığının ikinci defa verilmesi	Teşriften	4	R.1008 (?)
28	Kemal Beğ-zâde Mehmed Efendi, İsmihan Sultan Medresesi'nden Erzurum kadılığına	Müstakil arz	1	ZA.1007
29	Cerrah-zâde Mehmed Efendi, İsmihan Sultan Medresesi'nden Erzurum kadılığına	İ'âdeden	1	B.1008
30	Haydar Efendi, Sultan Süleyman müderrisliğinden Haleb kadılığı	İ'âdeden	1	R.1008
31	Seyyid Ali Efendi, Sahn Medresesi'nden Kütahya kadılığına	İ'âdeden	1	Z.1008
32	Sa'dî-zâde Mehmed Efendi Sahn'dan İzmir kadılığına	İ'âdeden	1	RA.1009
33	Abdülmu'min Efendi, Sahn Medresesi'nden Bağdad kadılığına	İ'âdeden	1	R.1008
34	Mehmed Efendi, Kalenderhâne Medresesi'nden Maraş kadılığına	İ'âdeden	1	26.M.1008

Sıra	Ulemânın adı	Nev'i	Adedi	Tarihi
Müftüler				
35	Seyyid Ahmed Efendi, Selânik Sultan Murad Medresesi'nden Amasya müftülüğüne	İ'âdeden	1	RA.1009
36	Seyyid Ma'rifetullah Efendi, Şam müftülüğü ve Şam Süleymaniye müderrisliği	Teşrifden	2	18.ZA.1007
37	Abdi Efendi, Bursa'da Sultan Mehmed Medresesi'nden Manisa müftülüğüne	İ'âdeden	1	RA.1009

38	Ömer Efendi, Edirne Darûlhadisî'nden Manisa müftülüğüne	İ'âdeden	1	Z.1008
39	Şeyh Mehmed Efendi, Sahn'dan Manisa Müftülüğüne	İ'âdeden	1	B.1008

Sıra	Ulemânın adı	Nev'i	Adedi	Tarihi
Müderisler				
40	Ahmed Efendi, Süleymaniye Medresesi'nden Darûlhadis'e	İ'âdeden	1	L.1008
41	Hoca-zâde Abdülaziz Efendi, Süleymaniye'den Darûlhadis'e	İ'âdeden	1	ZA.1008
42	Hoca-zâde Abdülaziz Efendi Süleymaniye'den Darûlhadis'e	Teşriflen	3	ZA.1008
43	Ahmed Efendi, Dârûlhadis'e tayininde	Teşriflen	6	2.RA.1009
44	Haydar Efendi, Şehzâde Mehmed Medresesi'nden Süleymaniye'ye	İ'âdeden	1	8.S.1008
45	Abdullah Efendi, Sultan Selim Medresesi'nden Süleymaniye'ye	İ'âdeden	1	C.1008
46	Mehmed Efendi, Şehzâde Mehmed Medresesi'nden Süleymaniye'ye	İ'âdeden	1	9.L.1008
47	Yahya Efendi, Üsküdar'da Vâlîde Sultan Medresesi'nden Süleymaniye'ye	İ'âdeden	1	21.M.1009
48	Azmi-zâde Efendi, Sultan Selim Medresesi'nden Süleymaniye'ye	İ'âdeden	1	M.1009
49	Abdürrahim Efendi, Sahn'dan Sultan Selim Müderrisliğine	İ'âdeden	1	R.1008
50	Seyyid Ali Efendi, Fatma Sultan Medresesi'nden Sahn'a	İ'âdeden	1	R.1008.
51	Ca'fer Efendi, Piri Paşa Medresesi Pâye-i Sahn i'tibar olunduğunda	İ'âdeden	1	R.1008
52	Ahi-zâde Hüseyin Efendi, Eyyub'da İsmihan Sultan Medresesi'nden Sahn'a	İ'âdeden	1	C.1008
53	Hüsam Efendi, Edirne Üç Şerefeli'den Sahn'a	İ'âdeden	1	B.1008
54	İbrahim Çelebi, Haseki Sultan Medresesi'nden Sahn'a	İ'âdeden	1	R.1008
55	Sa'dî-zâde Mehmed Efendi, Üsküdar Mihrimâh Medresesi'nden Sahn'a	İ'âdeden	1	M.1009
56	Seyyid Mehmed Efendi, Edirnekapı Mihrimah Sultan Medresesi'nden Sahn-ı Semân'a	İ'âdeden	1	M.1009
57	Ziyâeddin Çelebi, Haseki Sultan Medresesi'nden Sahn-ı Semân'a	İ'âdeden	1	M.1009

58	Niksari-zâde Mahmud Efendi, Edirnekapı Mihrimâh Sultan Medresesi'nden Sahn-ı Semân'a	İ'âdeden	1	B.1008.
59	Muslihiddin Efendi, Ebâ Eyub Ensari Medresesi'nden Sahn-ı Semân'a	İ'âdeden	1	B.1008.
60	Azmi-zâde Mustafa Efendi, Sahn'dan Yavuz Selim Medresesi'ne	İ'âdeden	1	C.1008
61	Nihali Efendi, Sahn'dan Yavuz Selim Medresesi'ne	İ'âdeden	1	M.1009
62	Ca'fer Efendi, Sahn'dan Edirne Bayezid Medresesi'ne	İ'âdeden	1	1.S.1008
63	Sinan Efendi, Edirne Bayezid Medresesi'nden vefat	İ'âdeden	1	4.R.1008
64	Hasan Efendi, Sinan Paşa Medresesi'nden Edirnekapusu Sultaniyesi'ne	İ'âdeden	1	M.1009
65	Abdülganî-zâde Mehmed Efendi, Sahn'dan Şehzâde Sultan Mehmed Medresesi'ne	İ'âdeden	1	B.1008
66	Mehmed Efendi, eski Medine kadısı, Bursa Sultan Murad Medresesi'nden berveci-i tekaüd tevcihi	Teşriften	4	3.C.1008
67	Mehmed Bahşi Efendi, Ali Paşa-i Cedid Medresesi'nden Bursa Sultan Mehmed Medresesi'ne	İ'âdeden	1	C.1008
68	Seyyid Mehmed Efendi, Hanım Sultan Medresesi'nden Edirnekapı Mihrimâh Sultan Medresesi'ne	İ'âdeden	1	R.1008
69	Ziyaeddin Efendi, Şâh Sultan Medresesi	İ'âdeden	1	M.1008
70	Ebûbekir Efendi, Saray kadısı ve Selçuk Sultan Müderrisi, kazadan ayrıldığında	İ'âdeden	1	R.1008
71	İbrahim Efendi, Kadirga Limanı'nda Mehmed Paşa Medresesi'nden İsmihan Sultan Medresesi'ne	İ'âdeden	1	R.1008
72	Memek-zâde Efendi, Vâlide Safiye Sultan Medresesi tevcihinden	Teşriften	3	RA.1009
73	Mehmed Efendi, Darülhadis-i Sultaniye'den Vâlide Safiye Sultan Medresesi'ne	İ'âdeden	1	RA.1009
74	Yahya Çelebi, Haseki Sultan'ın Hankah Medresesi'nden diğer Medresesi'ne nakilden	İ'âdeden	1	L.1008
75	Mustafa Efendi, Sahn'dan Üsküdar Vâlide Sultan Medresesi'ne	Teşriften	3	RA.1009

76	Mustafa Efendi, Sahn'dan Üsküdar'da Vâlide Sultan Medresesi'ne	İ'âdeden	1	RA.1009
77	Şücâ' Efendi, Manisa Hafsa Sultan Müderresi, Medrese'nin başkasına Tevcihinde	İ'âdeden	1	RA.1009
78	Mûsâ Efendi, Mehmed Ağa Medresesi'nden Ebu Eyüb Medresesi'ne	İ'âdeden	1	RA.1009
79	Şeyh Mehmed Efendi, Sabık Amid Kadısı, Hüsrev Paşa Medresesi'nden ayrıldığında	İ'âdeden	1	CA.1008
80	Hüsrev Çelebi (Molla Hüsrev ahfadından) Rüstem Paşa Medresesi'nden Üsküdar Medresesi'ne	İ'âdeden	1	M.1009
81	Yahya Çelebi, İstanbul'da Sinan Paşa Medresesi'nde müderres iken, Hankah Medresesi'ne nakilde	İ'âdeden	1	B.1008
82	Vâlîde (Safiye) Sultan'ın Medresesi Mehmed Efendi'ye verilince, hatt-ı humâyûn ile bütün ulemaya Müncezen mülazim vermesi bildirilmiştir.	Müncezen	30	RA.1009
83	Şerif Mehmed Efendi, Eyüb'de Şah Sultan Medresesi'nden Gazanfer Ağa Medresesi'ne nakilde	İ'âdeden	1	B.1008

XX. HUZUR DERSLERİ*

Osmanlılar'da 1759'dan 1924 yılında hilâfetin kaldırılmasına kadar Ramazan ayında padişahın huzurunda yapılan tefsir dersleri "huzur dersleri" olarak adlandırılır. Kuruluş yıllarından itibaren Osmanlı padişahları gerek ilmî ortamı canlandırmak, kültürel gelişmeyi sağlamak gerekse iktidarlarını çeşitli kesimler nezdinde desteklemek ve hânedanın meşruiyetini ortaya koymak gibi düşüncelerle huzurlarında ilmî toplantılar yapmak üzere etraflarına ulemâyı toplama, hatta özel hoca edinme konusuna önem vermişlerdir. Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren bizzat padişahın da katıldığı ilmî sohbetler ve tartışmalar büyük bir yoğunluk kazanmıştır. Bu tür toplantılar hakkında dönemin kronikleri yanında ulemâ biyografilerini toplayan eserlerde ve daha geç dönemler için sır kâtipleri tarafından tutulan rûznâmelerde bilgiler vardır. Ancak bunun düzenli bir şekilde tertip edilmesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleşmiştir. Daha önce 12 Muharrem 1080 (12 Haziran 1669) tarihinde IV. Mehmed'in akşam ve yatsı namazları arasında Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'ye Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsirinden ders verdirdiği ve bunu âdet haline getirdiği, dönemin ünlü vâizi ve padişahın hocası Vanî Mehmed Efendi'ye de haftada iki defa¹ ders yaptırdığı bilinmekteyse de bunlar münferit uygulamalar olup XVIII. yüzyıl ortalarına kadar huzur dersleri adıyla Ramazan ayına mahsus ders takririnin sürekli bir şekilde yapıldığı söylenemez. Tayyazâde Atâ Bey'in huzur derslerinin başlangıcını Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'ye kadar götürmesinin ise mesnedi yoktur.² Ancak arada önemli farklar bulunmakla

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *DİA*, c. 18, 1998, s. 441-444.

1 Râşid, *Târih*, I, 161.

2 Atâ Bey, *Târih*, I, s. 213.

birlikte önceki derslerin daha sonra sadece Ramazanda yapılan düzenli derslere örnek teşkil ettiği düşünülebilir.

Huzur derslerine örnek olabilecek ilk sistemli uygulamanın III. Ahmed zamanında Nevşehirli Damad İbrahim Paşa tarafından 1136'da (1724) yapıldığı bilinmektedir.³ İbrahim Paşa, devrinin tanınmış âlimlerini bazı Ramazanlarda kendi sarayında toplayarak onlara Kur'an'dan bazı âyetlerin tartışmalı tefsirini yaptırmış, 1140 Ramazanında (Nisan 1728) bu derslerden birine III. Ahmed de katılarak başından sonuna kadar takip etmiştir. III. Mustafa'nın, babası III. Ahmed'in yanında genç bir şehzâde olarak bu derslere katılması ve bundan etkilenerek huzur derslerini ihdas etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Daha sonraki padişahlar da bu geleneği sürdürmüşlerdir. Nitekim 1168 Ramazanında (Haziran 1755) III. Osman'ın, Şerefâbâd'da kütüphane hocası Hamîdî Efendi'yi huzuruna davet ederek tefsir dersi yaptırdığı ve dersin sonunda ona ihsanlarda bulunduğu görülmektedir. Başlangıç ve esas teşkil etmesi bakımından önemli olan ilk huzur derslerinin zamanı, mekânı, iştirakçileri ve bunlara yapılan ihsanlar hakkında III. Mustafa Rûznâmesi'nde⁴ önemli bilgiler bulunmaktadır. İlk derste Fetvâ Emîni Ebûbekir Efendi mukarrir, Nebih Mehmed, Konevî İsmâil, Müzellef ve İdris efendiler de tâlip (muhatap) olmuşlardır. Kādî Beyzâvî'nin tefsirinden, "Ey iman edenler! Kendiniz, anne babanız ve yakınlarınız aleyhine de olsa Allah için şahitler olarak adaleti gözetin" meâlindeki âyet (en-Nisâ 4/135) takrir edilmiştir. Bu ders, başlangıcından itibaren tartışmalı geçmiş ve Sultan Mustafa tarafından ders sonunda her âlime yüz altın ihsanda bulunulmuştur. 18-29 Ramazan 1172 (15-26 Mayıs 1759) tarihleri arasında cuma dışında her gün padişahın huzurunda yapılan bu dersler Sepetçiler Kasrı, Sarık Odası, Ağa Bahçesi, Sofa ve Divanhâne gibi Topkapı Sarayı'nın çeşitli mekânlarında gerçekleştirilmiş, toplantılara müzakereci olarak beş altı kadar âlim katılmıştır. Dersler öğle ile ikindi arasında icra edilir, ikindi namazından sonra padişah Harem'e çekilirdi.⁵

Huzur derslerinde dersi takrir eden âlime "mukarrir", müzakereci durumunda olan âlimlere önceleri "tâlip", daha sonra "muhatap" denilmiştir. Bir mukarrir ve beş muhatapla başlayan bu derslerde muhatapların sayısı zaman içinde artmış, eksilmiş, ders adediyle günleri, saatleri ve dersin süresi değişikliğe uğramıştır. Nitekim 1180

3 Çelebizâde Âsım, *Târih*, s. 131.

4 TSMA, nr. 12359.

5 Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s. 69.

Ramazan'ında (Şubat 1767) huzur dersleri için belirlenen âlim sayısı 126 olup bunlar on dokuz meclise taksim edilmiş ve her biri bir güne ayrılmıştır. İçlerinden en kıdemli ve liyakatli bulunanlar mukarrir olmuştur.⁶ I. Abdülhamid döneminde 1189 Ramazan'ında (Kasım 1775) huzur dersleri için şeyhülislâmın görüşü alınarak mukarrir ve muhatap olarak yetmiş âlim belirlenmiş, böylece sayı azaltılmıştır⁷. Bu uygulamadan, huzur dersleri hocalarının şeyhülislâm tarafından seçildiği anlaşılmaktadır. Gerek mukarrir gerekse muhatapların seçiminde liyakate ve ilmî mertebeye dikkat edilmesi, gönderilen emir ve tezkirelerde önemle belirtilmiştir. 1200 (1786) yılından itibaren Ramazanda sekiz ders ile yetinildiği ve dokuzuncusunda mukarrirler meclisi toplanmasının bazı istisnalarla âdet haline geldiği görülmektedir.⁸

Tam bir ilmî serbestiyet içinde yapılan derslerde bir âyet okunarak mukarrir tarafından onun tefsiri yapılır, muhatapların sorularına ve itirazlarına mukarrir cevap verir, böylece ilmî bir mübâhase cereyan ederdi. Dersler genellikle Kādî Beyzâvî tefsirinden yapıldı. Ancak âyetlerin tefsirinin son derece ağır ilerlediği, birkaç yılda sadece birkaç âyetin ele alınabildiği, bunun ise âyetlerin tefsir ve tahlillerinde gramer meselelerine, etimolojik ve ilgisiz yorumlara ağırlık verilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim İsrâ sûresinin tefsiri 1189 Ramazan'ında (Kasım 1775) başlamış, 1192 Ramazan'ına (Ekim 1778) kadar sürmüş, Feth sûresinin tefsiri ise 1193-1198 (1779-1784) yılları arasında tamamlanabilmiştir. 1201 Ramazan'ında (Temmuz 1787) Bakara sûresinin tefsirine başlanmış, 1205 Ramazan'ına (Mayıs 1791) kadar beş yıl boyunca ancak ilk otuz âyetinin tefsiri müzakere edilebilmiştir.

Derslerde ilminin derecesini göstermek isteyen bazı muhatapların münazaralarda terbiye ve edep dışına çıktıkları da görülmüştür. Meselâ 1176 Ramazan'ında (Mart-Nisan 1763) muhataplardan Tatar Hoca diye anılan Tatar Ali Efendi, mukarrir Abdülmü'min Efendi ile ilmî tartışma sınırlarını aşarak mukarrire terbiye dışı ağır sözler sarfedince Bozcaada'ya sürgün edilmiştir.⁹ 1215 Ramazan'ındaki (Ocak-Şubat

6 Vâsıf, Tarih, I, 158.

7 Sâdullah Enverî, vr. 68^{a-b}.

8 Mardin, I, 84-87.

9 "İşbu Ramazan (Mart-Nisan 1763)'da sinîn-i sâbika misillü huzûr-ı hümayûnda ulemâ ders takrîr ederlerken 'Kale hiye 'asây' kerîmesi tefsîrinde Tatar Ali Efendi ile Abdülmü'min Efendi mu'ârazaları münâkaşaya varıp münâzara ve mübâhase semtinden çıkıp mugalata ve medrese odası vâdisinde huzûr-ı hümayûnda terk-i hürmet ettiklerine binâ'en Ali Efendi nefy olundu. Lâkin ertesi Ramazanda pâdişâh-ı şefik-fü'âd karîha-i hümayûnundan itlâk ve yine dersini hâzır etdirdi.

1801) bir huzur dersi, mukarrir ve muhataplar arasındaki münazara-da kendilerini ispatlamak isteyen muhatapların mukarrire lüzumsuz itirazları ile ilmî zeminden çıkarak terbiye dışı sözlerin sarfedilmesi-ne sahne olmuş, bu durumdan müteessir olan III. Selim dersi yarıda kestirmiştir. Bu münazara, Kudsî Efendi'nin bir âyeti tefsirinden sonra muhataplardan Kastamonulu Ömer Efendi'nin itirazı ile başlamış, ardından Dağıstanlı Abdurrahman ve Ahıskalı Ali efendilerin itirazlarıyla büyümüştür.¹⁰ Mukarrir Kudsî Efendi, itirazlara sükûnetle cevap verip muhataplarını ikna etmek istemişse de muvaffak olamamıştır. Münazarayı dinlemekte olan Sultan Selim, cereyan eden tartışmadan üç muhatabın haksız olduklarını anlayarak her üçünün de muhataplıktan çıkarılmasını şeyhülislâma bildirmiştir.

III. Selim döneminde muhatap sayısı yedi sekiz kadardı. 1215 Ramazan'ı (Ocak-Şubat 1801) dersi sonunda padişahın verdiği 100'er kuruş ihsana bir o kadar da Vâlide Mihrişah Sultan ilâve etmiştir.¹¹ IV. Mustafa'nın kısa hükümdarlık dönemindeki derse Vak'anüvis Mütercim Âsım da katılmıştır.¹² Sultan II. Mahmud devrinde 1250 (1834-35) yılında mâbeyn başkâtipliğinden şeyhülislâma gönderilen bir iradede derslerin çok derin, mücerred ve padişahın zihnini yoracak tarzda yapılması yerine gazâ ve cihadı teşvik edici, padişahın yorulmadan dinleyebileceği tarzda sade olması, avam üslûbu gibi görülse de padişahın bu tarzdan hoşlandığı ifade edilmiştir.¹³

XIX. yüzyıl boyunca yapılan huzur derslerinde yeni bazı prensipler belirlenmiş ve bir teamül teşekkül etmiştir. Bu dönemde mukarrir ve muhatapların İstanbul ruûsunu almış, herhangi bir resmî vazifesi olmayan, İstanbul'da ikamet eden âlimler arasından seçilmesi, tayinlerin şeyhülislâmın teklifi üzerine padişah tarafından yapılması, mukarrirlikte bir münhal olduğunda daha sonraki meclislerin mukarrirlerinin hiyerarşik sırayla yükselmesi, böylece son mukarrirliğe ilk meclisin baş muhatabının seçilmesi âdet olmuştur. Mukarrir, herhangi bir sebeple Ramazanda dersini takrir edemeyecek durumda olursa o dersin baş muhatabı yerini alamaz, şeyhülislâmın teklifi ve padişahın iradesiyle yeni tayin yapılırdı. hacca gitme, yakınlarını ziyaret etme

Pirliğine, ilmine ve fakrına merhamet buyruldu", Şem'dânîzâde, *Mür'it-tevârih*, haz. M. Aktepe, İstanbul 1978, II-A, s. 56; Vâsîf, *Tarih*, I, 204

10 Cevdet, *Târih*, VII, 101-102

11 A.g.e., VII, 101-103

12 Cevdet, *Târih*, II, 114

13 TSMA, nr. E. 16801

gibi sebeplerle İstanbul'dan ayrılan ders üyeleri Ramazan olmasa bile şeyhülislâmdan izin alırlardı. Derslerde tefsir edilecek sûre ve âyetler çok önceden meşihata bildirilir, Şaban ayının on beşinde muhataplara hazırlanmaları tembih edilirdi. Mukarrir ve muhataplar için gizlilik esastı. Bunlar Ramazanda resmî ders günleri gelmeden özel olarak kendi aralarında ders müzakeresinde bulunamazlar, ancak günleri gelince alenî olarak ders yapabilirlerdi.

Meclislerin toplantı yerini padişah belirlerdi. Burada mukarrir padişahın sağında, muhataplar ise mukarririn yanında yarım daire şeklinde önlerinde rahlelerle minderlere oturlardı. Erkek ve kadınlardan huzurda ders dinlemek üzere kalacakların isimlerinin padişahın tasvibinden geçmesi gerekirdi. Kethüdâzâde Ârif Efendi, II. Mahmud zamanında Ramazan ayının başından itibaren bir hafta devam eden huzur dersinde muhatap olarak bulunmuş ve *Menâkıbnâme'* sinde dersle ilgili bilgiler vermiştir. Ârif Efendi dersle ilgili âyetler okunarak tartışmaya başlandığını, âyete uygun olarak askerin nizamı, sabır ve sebatı, Allah'a bağlılığı gibi konular işlenmesi gerekirken hoca efendilerin, âyetteki "vav" atfı mı hâliye mi gibi meclise uygun düşmeyen gereksiz tartışmalara girdiklerini, Sultan Mahmud'un canının sıkıldığını, böylece dersin tatsız sona erdiğini belirtmektedir.¹⁴

Sultan Abdülaziz döneminde Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede Salonu'nda yapılan huzur dersleri II. Abdülhamid zamanında Yıldız Sarayı'nın Çit Kasrı'nda icra edilmiştir. Padişah burada yüksekçe bir mindere oturur, karşısında önlerinde rahlelerle mukarrir ve muhataplar yerlerini alırlardı. Ramazan ayı boyunca haftada iki gün devam eden ve iki saat süren bu derslerde mâbeyn dairesinin büyükleriyle davet üzerine bazı vükelâ ve devlet adamları da bulunabilirdi. Her dersin mukarrir ve muhatapları farklı olurdu. Ders sonunda kendilerine eskiden olduğu gibi atıyyeler, cübbe ve şal verilirdi.¹⁵

Huzur dersleri, Sultan Mehmed Reşad zamanında Dolmabahçe Sarayı'nın Zülvecheyn Sofası'nda Ramazan ayının ilk on gününde sekiz oturum halinde yapılırdı. Derslere şehzâdeler ve devlet vükelâsı da davet edilirdi. Hünkâr deniz tarafında kanepenin üzerine yerleştirilmiş mindere otururdu; sağ tarafında hânedan mensupları, sol tarafında da mâbeyn erkân ve memurlarıyla bendegân bulunurdu. Harem kadınları ise dersleri bir paravana arkasından takip ederdi. Mâbeyn

14 Uzunçarşılı, s. 220.

15 Tahsin Paşa, s. 129.

başkâtibi Halit Ziya'nın da (Uşaklıgil) katıldığı bu derslerde mukarrir siyah, muhataplar mavi cübbe giyerlerdi. Hakkıyla yapılmayan derslerde bazen dünyanın düz oluşu vb. hurafelerle de meşgul olunurdu.¹⁶ Aynı padişah dönemi mâbeyn başkâtiplerinden Lütî Simavi ise hâtıralarında huzur mukarrirliğinin âdeta inhisar halini aldığını; bunların da çoğunun taşralı olduğunu ve Türkçeyi bile düzgün konuşmadıklarını, padişahın bu durumu şeyhülislâma hatırlatmasına rağmen olumlu sonuç alınamadığını belirtmektedir.¹⁷ Bu derslerden yedincisine mukarrir olarak katılan Vildan Fâik Efendi, dört dersin takrir ve müzakerelerini *el-Mevâ'izü'l-hisân* adıyla kitap haline getirmiştir.¹⁸

Sultan Vahdeddin ve Halife Abdülmecid Efendi zamanında Dolmabahçe Sarayı'nda devam eden derslerin sonuncusu 1341 Ramazan'ında (Mayıs 1923) yapılmış, 26 Receb 1342 (4 Mart 1924) tarihinde hilâfetin ilgası ile birlikte huzur dersleri de tarihe karışmıştır. Böylece bu dersler 1759-1924 yılları arasında 165 yıl devam etmiştir.

Huzur derslerinin mahiyetini, tarihçesini, yapılışını, mukarrir ve muhatapların seçimlerini ve isimlerini araştıran Ebül'ulâ Mardin, çalışmasını önce üç geniş makale halinde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi *Mecmuası'*nda 1950-1951 yıllarında yayımlamış, daha sonra bu yazılarını *Huzur Dersleri* adıyla kitap haline getirmiştir.¹⁹ Huzur dersi hocalarının mazhar oldukları ih-sanlar ve mâruz kaldıkları cezalar, bu derslerin yapıldığı yerler, mukarrir ve muhatapların hal tercümeleri, ders ve icâzetnâme örnekleri, menkıbeler ve bazı eklerden oluşan II ve III. ciltleri ise İsmet Sungurbey ikisi bir arada olmak üzere neşretmiştir.²⁰ İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde, muhtemelen Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nden intikal eden yirmiden fazla mükemmel nesih ve ta'lik hatla yazılmış, tezhipli "Huzûr-ı Hümâyûn Ders Takriri Defterleri" bulunmaktadır.²¹ Günümüzde Fas Sultanı II. Hasan'ın huzurunda Ramazan aylarında usul ve muhteva bakımından Osmanlı huzur derslerine benzeyen dersler yapılmakta ve bunlar *ed-Dürûsü'l-Haseniyye* adıyla Arapça ve İngilizce olarak neşredilmektedir.²²

16 Saray ve Ötesi, II, 135 vd.

17 Lütî Simavi, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, s. 73.

18 Vildan Fâik Efendi, *el-Mevâizü'l-hisân*, İstanbul 1330.

19 Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1951.

20 Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, haz. İsmet Sungurbey, İstanbul 1966.

21 *Huzûr-ı Hümâyûn Ders Takriri Defterleri*, İÜ Ktp., TY, nr. 4167, 6708, 7297, 7311, 7312, 7316, 7317, 7318, 7320, 7321, 7322, 7323, 7324, 7325, 7326, 7328, 7329, 7331, 7332, 7333, 7334.

22 *Ed-Dürûsü'l-Haseniyye*, Vizâretü'l-Evkâf ve Ş-Şuûnî'l-İslâmiyye, Rabat 1994/1414.

XXI. MUASIR DÖRT ENDERUNLUNUN KALEMİNDEN XVII. YÜZYILDA ENDERUN DÜNYASI*

Üzerinde birçok araştırma, tez ve makale yazılmış olmasına rağmen Osmanlı'nın en dikkat çeken başarılı kurumlarından birisi olan Enderun hakkında hala bilinmeyen ve cevaplandırmakta zorluk çekilen pek çok husus bulunmaktadır. Bunun başlıca sebebi bu kurumun çeşitli dönemlerini ve problemlerini aydınlatan monografilerin henüz yapılmamış olmasıdır. İkinci sıkıntı da Enderun'u anlatan elde mevcut olan Hızır İlyas'ın *Letaif-i Enderun*'u ve Mehmed Atâ'nın beş ciltlik *Tarih-i Atâ*'sının ağırlıklı olarak kurumun XIX. yüzyıldaki durumunu anlatıyor olmasıdır. Bu asırda Enderun artık güç ve işlev açısından önemini kaybetmiş, teşkilatı neredeyse tamamen değişmiş, kuruluştaki hedefinden uzaklaşmış bir konuma düşmüştür.

Bu çalışmada XVII. yüzyıl ortalarında Enderun'da bulunmuş, eğitim görmüş ve gördüklerini kendilerinden sonra gelenlere hatıra olarak bırakmak üzere kaleme almış dört Enderunlu müşahidin birbirinden farklı gözlemlerinden bazı kesitler aktarılacaktır.

Osmanlılar'da idarî ve askerî kadronun yetiştirilmesi için teşkil edilen karakteristik özelliklere sahip bir saray eğitim kurumu olan Enderun XV. yüzyıl ortalarından itibaren etkili sonuçlar vermeğe başlamıştır. Medresenin devletten bağımsız vakıf sistemiyle yürüyen klasik bir eğitim kurumu olmasına mukabil Enderun devlet tarafından teşkil edilen bütün ihtiyaçları devletçe karşılanan çok sıkı bir disipline sahip resmî bir eğitim kurumu olarak yüzyıllarca çok başarılı kadroların yetişmesini sağlamıştır.

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Muasır Üç Enderunlu Tarihçinin Kaleminden IV. Mehmed'in Enderunlu Üzerine Bazı Gözlemler", *Ötekilerin Peşinde- Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Haz. Mehmet Öz ve Fatih Yeşil, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, 433-450.

Müessesenin II. Murad zamanında Edirne Sarayı'nda teşkil edildiği, ancak gerçek teşkilâtına Fatih döneminde kavuştuğu söylenebilir. Böyle bir kurumun teşkilinde esas hedef, askerî temele dayanan Osmanlı Devleti'ne yetenekli kurmaylar yetiştirmek ve devamlı büyüyen ülkenin farklı din, dil ve kültürlere mensup kitlelerini idare edecek sağlam yönetici kadroları temin etmektir. Devlet gayri mütecânis bir etnik ve sosyal yapıya sahip olduğundan böyle bir eğitim kurumu için ırk veya kan bağı yerine kültür ve disiplin temel prensipler olarak benimsenmiş, kadrolar bu anlayış içerisinde yetiştirilmiştir.

Genellikle aileleriyle ilgileri kalmayan, devşirme yoluyla sağlanmış çocukların Enderun öncesinde belli bir alt eğitimden geçmiş olmaları gerekiyordu. Bunlar öncelikle Türk aileleri yanında Türkçeyi, İslamî esasları ve Türk örf âdetini öğrenir, daha sonra Hariç/Dış saraylar denilen Edirne, Galatasaray, İbrahim Paşa ve bir ara İskender Çelebi saraylarında bedenî ve ruhî kabiliyetlerini geliştirecek dersler ve tâlimler görürlerdi. Bunlardan yetişen gençlere *ıçoğlanı* denilirdi, bunlar belirli tâlim ve terbiyeden sonra "çıkma" adıyla ayrılarak çeşitli askerî birlikler içerisine dağıtılır, üstün yetenekli olanlar ise daha yüksek seviyede bir eğitime tâbi tutulmak ve padişahın hususi olarak hizmetinde bulunmak üzere Enderun'a alınır.

Enderun'daki eğitim Büyük ve Küçük odalar, Doğancı Koğuşu, Seferli Koğuşu, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda olmak üzere ve her biri ayrı bir tarihi seyre sahip olan yedi kademe üzerine kurulmuştu. Buradaki eğitimi sonuna kadar götüremeyen ıçoğlanlar ara sınıflardan aynı şekilde çıkma yoluyla ayrılarak çeşitli askerî birliklere katılırlardı.

Küçük Oda Bâbüssaâde'den içeri girince solda, Büyük Oda ise sağda yer almaktaydı. Bu odalara hâric saraylardan üstün başarı ile mezun olan gençler alınır. Bunlar İslâm dini ve kültürü, Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri görür, güreş, atlama, koşu, ok atma gibi spor tâlimleri yaparlardı. Bu iki odada okuyanlar "dolama" denilen bir çeşit cübbe giydikleri için bunlara "dolamalı" denilirdi. Gençler yaklaşık on beş yaş civarındaydı. Buralarda disiplini sağlayan, gençlere çeşitli konularda yardımcı olan lalalar bulunurdu. Enderun'un üçüncü derecesi Doğancı Koğuşu idi; kırk kadar gencin tâlim gördüğü bu koğuş IV. Mehmed zamanında kaldırılmıştır.

Seferli Koğuşu 1635 yılında IV. Murad tarafından teşkil edilmiştir. Önceleri Enderun halkının çamaşırlarının yıkanıp düzenlenmesi

hizmetini görürken daha sonra çalışmalar sanata kaydırılmış ve buradaki gençler mûsikişinas, hânende, kemankeş, pehlivan, berber vb. meslek dallarında yetiştirilmişlerdi. Nitekim bu koğuştan birçok mûsikişinas ve şair çıkmıştır. Saray dilsiz ve cüceleri de aynı koğuşta eğitilmiştir. Seferli Koğuşu'nda 100 kadar genç eğitim görür, bu koğuşun içoğlanları çıkmalarda sipahi bölüklerine verilirdi.

Kilerci Koğuşu Fatih Sultan Mehmed zamanında kurulmuştur. Buranın âmiri *serkilârî-i hâssa* idi. Padişaha yemek servisi yapmak bu koğuşun göreviydi. Burada bulunan içoğlanları hükümdarın ve Harem-i Hümayun'un ekmek, et, yemiş, tatlı, şerbet gibi her türlü yiyecek ve içecek ihtiyacını hazırlar ve muhafaza ederdi. Saray odaları ve mescitlerinin mumları da bu koğuş tarafından temin edilirdi. Bunların sayıları otuz kadardı. Kilerci Koğuşu içoğlanları çıkmalarda kapıkulu süvari bölüklerine girerlerdi.

Hazine Koğuşu da Fatih tarafından teşkil edilmiştir. Buranın âmiri *hazinedarbaşı* ve *hazine kethüdâsı* idi. Hazinedarbaşı sarayın en nüfuzlu görevlilerindendi. Sarayda hizmet gören, sayıları 2.000 civarındaki "ehl-i hiref" denilen saray sanatkârlarının başı olduğu gibi Enderun hazinesi ve saraya ait mücevherat ve kıymetli eşyanın korunmasından da sorumluydu. Barış ve savaş zamanlarında padişahın yanından ayrılmazdı. Bu koğuşun mevcudu zaman zaman 150'ye kadar çıkmıştır. Buradan çıkma olduğunda gençler kapıkulu süvari bölüklerine, müteferrikalığa ve çaşnigirliğe girerlerdi.

Has Oda Enderun kademelerinin sonuncusu olup yine Fatih tarafından kurulmuştur. Has Oda'nın dört meşhur zâbiti; Has odabaşı, silâhdar, çuhadar, rikâbdar idi. Bunlardan sadece Has odabaşının padişah huzuruna çıkma yetkisi olduğu Fatih Kanunnâmesi'nde belirtilmiştir. Has Oda'nın toplam mevcudu 40 civarındaydı. Has odalıların görevleri arasında Hırka-i Saâdet Dairesi'ni temizlemek, eşyasının bakımını yapmak, kandil gecelerinde öd ağacı yakmak, gülsuyu dökmek ve mukaddes emanetleri korumak gibi işler sayılabilir. Hünkâr müez-zini, sır kâtibi, sarıkçıbaşı, kahvecibaşı, başçavuş gibi padişah hizmetinde bulunanlar da Has Oda mensupları arasından seçilirdi. Hareme bitişik Mâbeyn denilen odada bulunan Has odalılardan çıkma olduğunda bunlar kıdem durumlarına göre önemli görevlere tayin edilirdi.

Çalışma sistemi, programı ve işleyişi göz önünde tutulursa Enderun'un bir mektepten ziyade çeşitli hünerlerin, sanatların, idarî ve siyasî bilgilerin uygulamalı olarak öğretildiği, kabiliyetlerin tesbit edildiği

bir kurs ve staj yeri olduğu söylenebilir. Enderun'u teşkil eden yedi oda ve koğuştaki çıkmalar, terfiler ve boşalan yerlerin doldurulmasında kesinlikle uyulan belirlenmiş kurallara vardı. Ancak padişahların sık olmamakla birlikte terfi ve çıkmalarda usul dışı uygulamaları da olmuştur. Kanunî Sultan Süleyman'ın Has Odabaşı İbrâhim'i vezîriâzamlık makamına getirmesi bunun ilginç bir örneğidir.

Enderun sistemi, organik bağ içerisinde çeşitli kademeleri bulunan bir eğitim sürecine dayanır. Buradaki başarı büyük ölçüde kendi içindeki bütünlükten gelmektedir. Adaylar özel olarak teşkil edilmiş, belirli kurallara göre hareket eden gezici ekipler tarafından fizikî, bedenî ve ruhî özellikleri incelenerek seçilirdi. Bunların gönderilecekleri ailelerde de bazı vasıflar aranıyordu. Hazırlık sınıflarının bulunduğu saraylarda Türk ve İslâm kültürüyle ilgili derslerle bedenî kabiliyetleri geliştirecek spor dersleri esastı. Bu eğitim sisteminde başından sonuna kadar titizlikle riâyet edilen ilkelerden biri çıkma idi. Başlangıçtan beri uygulanan bu usul Kanunî devrinde geliştirilmişti ve hazırlık sınıflarından Enderun eğitiminin sonuna kadar geçen süre içinde başarı ve ilerleme gösteremeyenler buradan alınıp ordunun çeşitli kademelerine verilir. Böylece ancak fevkalâde başarı gösterenler eğitim sürecini tamamlayabilirdi. Ayrıca oda ve koğuşlardaki sabit kontenjana göre belirli aralıklarla sayıyı azaltıp kabiliyetli yeni elemanlara yer açmak için de çıkma usulüne başvurulmuştur.

Enderun sisteminde önemle üzerinde durulan bir diğer ilke de kültürün etkili bir şekilde verilmesiydi. Çok değişik ırk ve dinî kökenlerden gelen gençler İslâm-Türk kültürü içerisinde yetiştiriliyordu. Yabancı gözlemciler hazırlık ve Enderun eğitimi için seçilmiş gençlerden bahsederken Türklerin kabiliyetli gördükleri kimseleri eğitmekten büyük bir zevk aldıklarını ve bu uğurda her türlü fedakârlığa katlandıklarını belirttikleri gibi, ayrıca seçim sırasında güzel yüzlü ve fizikî kusuru olmayanların tercih edilmesini de Türklerdeki "güzel bir yüzde kötü bir ruhun saklanamayacağı" inancına bağlamaktadırlar. Habsburg elçisi olarak XVI. yüzyıl ortalarında Osmanlı ülkesine gelen Busbecq mektuplarında Batılıların iyi yetiştirilmiş attan ve köpekten zevk aldığını, Türklerin ise iyi eğitilmiş insandan büyük haz duyduklarını yazmaktadır.

Enderun eğitiminin temel prensiplerinden biri de disiplindi. Hazırlık ve Enderun eğitimine devam eden gencin her hareketinin ölçülü olması gerekiyordu. Özellikle Enderun'da akağalar kurallara uyma konusunda son derece sertti. En küçük kusur bile cezalandırılırdı. Verilen

belli başlı cezalar falaka, uykusuz bırakma, yemeği kesme idi. Bu disiplin gençlerin sabırlı, her türlü meşakkate dayanıklı, saygılı, alçak gönüllü olmalarını sağlardı. Yatakhaneleri koğuş şeklindeydi ve her sekiz on gencin arasında bir akağa yatağı bulunurdu. Pirinç ve et temel yiyeceklerdendi. Gençlerin fazla yemesine izin verilmediği gibi gıdasız kalmamasına da özen gösterilirdi. Gençlerin kabiliyetlerine göre her türlü makama ulaşabileceklerini bilmeleri onların prensiplere uymalarını sağlar ve çalışma azimlerini arttırırdı.

Enderun gençlerinin içinde bulunduğu çevre de onların bilgi ve görgülerinin artmasına yardımcı oluyordu. Topkapı Sarayı asırlarca yoğun idarî, siyasî ve diplomatik faaliyetlere sahne olmuş bir merkezdi. Ülke dâhilinden beylerbeyiler, sancak beyleri, kadılar; Müslüman ve gayri müslim devletlerden gelen diplomatik heyetler, elçiler; Divan-ı Hümâyün üyeleri olan sadrazamlar, vezirler, kazaskerler hep bu sarayda yoğun faaliyet içerisinde bulunuyordu. Bu husus Enderunlu gençlere engin bir görüş ve tecrübe sağlıyordu. Gerek merkezde gerekse eyaletlerde çeşitli seviyelerde hizmet gören vezirler, beylerbeyiler, sancak beyleri ve diğer idarî görevliler genellikle bu kurumdan yetişmiş kimselerdir. Tayyarzâde Atâ Bey ve Hızır İlyâs'ın eserlerinde saray ve Enderun hayatı ve burada oluşan kültür muhiti hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Özellikle Atâ Bey'in eserinde, Enderun'da yetişen ve değişik alanlarda görev yapan âlim, şair, devlet adamı, asker ve idarecilerin adları ve yer yer biyografileri verilmiştir.

Batılı birçok gözlemci ve uzun yıllar İstanbul'da kalmış elçiler medreseden ziyade Enderun eğitimiyle ilgilenmişler, en garazkâr olanları dahi takdîrîkâr ifadeler kullanmışlardır. Ancak XVII. yüzyılda, mevcut usullere aykırı olarak birtakım himaye ve kayırmalarla Enderun'a şartlara uymayan kimselerin alınmaya başlanması, eğitim sisteminin gelişen yeni ihtiyaçlara ayak uyduramaması, özellikle bu dönemlerde kapıkulu askerinin iktidarı belirleyici büyük nüfuz ve gücü Enderun'daki disiplinin ve eğitim kalitesinin sarsılmasına yol açtı. Genel olarak imparatorlukta diğer kurumlar gibi bu müessese de önemini yitirmeye başladı. Buna rağmen Enderun XIX. yüzyıl başlarına kadar etkisini devam ettirmiş, daha sonra ise Batı tarzında açılan mekteplerden yetişenler idarede söz sahibi olmuşlardır.¹

1 Daha geniş bilgi için ayrıca bk. Mehmet Halife, *Tarih-i Gılmani*, haz. Ertuğrul Oral, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 2000; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Yayınları,

Mehmet Halife'nin Enderun Gözlemleri

Bu umumi girişten sonra XVII. yüzyıl ortalarında bizzat Enderun'da yaşamış, eli kalem tutan dört ismin gözlemlerine, tesbitlerine yer vermek uygun olacaktır. Birinci isim Seferli Koğuşu'nda halifelğe kadar yükselmiş Mehmed Halife'nin *Tarih-i Gilmanî*'sindeki bilgilerdir. Mehmed Halife, XVII. yüzyılda yaşamış Enderun menşeli Osmanlı tarihçisi olup, Seferli Koğuşu'ndaki görevi dolayısıyla *Halife* unvanını alan müellif, eserinin muhtelif yerlerinde hayatı hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Bosnalı olup 1043 (1633-34)'te IV. Murad döneminde İstanbul'a geldi. Bir süre Hasbahçe'de çalıştı. Kenan Paşa'nın hizmetine girdi. Onun maiyetinde Revan Seferi'ne katıldı, 1635'de Ahıska'nın fethine şahit oldu. Kenan Paşa'nın hizmetinden sonra Saray'a intisap ederek Sultan İbrahim'in saltanatında Seferli Koğuşu'nda hizmet görüp halifelğe yükseldi.

Ekim 1659'da IV. Mehmed'in ikinci defa Edirne'ye gidişi sırasında ibrikdar şâkirdliğiyle Enderun'da ve içoğlanları üzerinde etkili konuma yükseldi. Eserini de bu dönemde yazmaya başlayıp 24 Şaban 1075 (12 Mart 1665)'te tamamladı. Eserinde yer alan şiirlerinde *Ülfetî* mahlasını kullanmıştır. 1623-1664 arasında üç padişah döneminde özellikle saray ve kendisinin mensup olduğu Enderun ağırlıklı olayları anlatan *Tarih-i Gilmanî*'ye birkaç telif safhasından sonra nihaî şeklini verdi. IV. Murad'ın cülusundan Vasvar Antlaşması'na (9 Ağustos 1664) kadar gelen eser üç bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. Hatime kısmında IV. Mehmed'in özellikleri, halka merhametli muamelesi, harem teşkilâtı, Enderun'da yetişen ve müellifin çağdaşı olan bilgin, hafız, sanat-kâr, hattat kişilerin isimleri ve çalışmaları anlatılır.²

İstanbul 2008; Ali Ufkî Bey / Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013; Mouradja d'Ohsson, *Tableau général de l'empire Othoman*, VII, 34-56; Hızır İlyas, *Letâif-i Enderûn*, İstanbul 1276; Atâ Bey, *Târîh-i Atâ (Târîh-i Enderûn)*, İstanbul 1293; B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge 1941; İ.H. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 297-357; Fethi İsfendiya-roğlu, *Galata Sarayı Tarihi*, İstanbul 1952; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953; Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984; Albert Howe Lybyer, *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, çev. Seçkin Cılızoğlu, İstanbul 1987, s. 73-80; İsmet Parmaksızoğlu, "Enderun Mektebi", *TA*, XV, 193; a.mlf., "Enderun-i Hümayun", a.g.e., XV, 193-196; Ülkü Altındağ, "Topkapı Sarayı", *Sanat, Topkapı Sarayı Müzesi*, sy. 7, Ankara 1982, s. 12-43; a.mlf., "Hasoda Teşkilâtı", *Türk Etnografya Dergisi*, sy. 14, İstanbul 1974, s. 97-113; M. İpşirli, "Enderun", *DİA*, s. 11, s. 185-87.

2 Sonraki tarihçilere kaynak teşkil eden eser Ahmed Refik tarafından *TTEM*'nin ilavesi olarak neşredildikten sonra sadeleştirme yapılmış metni doktora tezi olarak hazırlanmıştır B. Kütükoğlu, "Mehmed Halife", *DİA*, c. 28, s. 489-490.

Mehmed Halife *Tarih-i Gülmanî*'nin sonunda Enderun ile ilgili bölümde şu hususlara temas etmektedir:

Müellif, Enderun'u "padişah haremî" olarak niteledikten sonra³ Enderun'da zülüflü içoğlanlarının bulunduğunu ve bunların yetiştiği odaların en yüksek ve itibarlı olanının Hz. Peygamberin Hırka-i Saadet'inin muhafaza edildiği Has Oda olduğunu burada şan ve şeref sahibi kırk zülüflü ağanın bulunduğunu, bunların Hırka-i Saadet'e yüzlerini sürüp gece gündüz padişaha dua ettiklerini belirtmektedir. Buradaki kırk kişiden dördünün yani has oda-başı, silahdar, çuhadar ve rikapdar'ın arz ağası olduğunu, on ikisinin de bıçaklu eski (kıdemli içoğlanı) olduğuna işaret etmektedir.

İkinci olarak Hazine Odası'nı, üçüncü olarak içecek ve meyve ikramı hizmetinde olan Kiler Odası'nı, dördüncü olarak padişahın kıyafet ve çamaşırları hizmetinde olan Seferli Koşuşu'nu, beşinci olarak kırk kişiden oluşan ve doğanlar hizmetinde olan bâziyan yani Doğancı Odası'ndan bahsetmektedir. Bu beş oda mensuplarına kaftan giydikleri için *kaftanlı* denildiğini belirtmektedir.

Mehmed Halife'nin verdiği bilgilerden Enderun sisteminde esas eğitimin Küçük ve Büyük odalarda verildiği anlaşılmaktadır. Bu iki odanın padişaha hizmet sorumlulukları yoktur, bütün meşguliyetleri okumak ve yazmaktır. Arkalarına dolama giydikleri için bunlara *dolamalı* denilir.

Enderun odalarında bulunan içoğlanları kendilerine verilen vazifeleri eksiksiz yerine getirdikten sonra bir dakikayı bile boşa geçirmeyip kimisi hüsn-i hat, kimisi *Kur'an-ı kerim* ezberleyip tecvid ile okuma, kimisi dinî ilimlerde (ulum-ı şeriyye) kendisini yetiştirmeye gayret gösterirdi.

Adet-i kadimleri yaz kış, akşam namazından bir veya yarım saat önceden abdest alıp camideki yerlerine oturup Kur'an okurlar, namazdan sonra da okumaya devam ederler, sonra dışarı çıkıp abdest tazeleyerek yatsı ezanı okunduğunda ikişer kişi halinde sıra oluşturup edep-
le Hünkâr mescidine varıp, her oda mensubu kendilerine tahsis edilen mekânda cemaatle namazı eda ittikten sonra hepsi birlikte imam ile ayağa kalkıp padişaha dua ve sena ederler. Daha sonra herkes odasına

3 Enderun'un "padişah haremî" olarak tavsif edilmesi hemen bütün kaynaklarda belirtilen bir husustur. Lutfi Paşa *Asafnâme* isimli kitabının başında kısa oto biyografisini verirken "harem-i hass-ı padişahîde" yetiştiğini belirtmektedir. Ayrıca *Hadikatü'l-vüzera'* da sadrazam biyografileri verilirken aynı ifadeler kullanılmaktadır.

varıp ayakta padişahın selameti ve geçmiş padişahların ruhu için üç İhlâs bir Fatiha okuyup yatarlar. Sabahleyin seher vaktinde kalkıp, kıyafetlerini giyinip, abdestlerini alıp yine her biri kendilerine tahsis edilen mekânda oturup sabah namazına kadar *Kur'an* okurlar. Namazdan sonra güneş doğunca her içöğlanı kendi halifesi önüne varıp *Kur'an* dersi alır. Bunlar arasında sesi güzel olan içöğlanları Davudî sesle okudukları *Kur'an* işitenlere hayat verir. Bu saraylarda o kadar çok *Kur'an* okunur ki buraları inşa eden eski padişahların ruhları şad olur, halen padişah olan Sultan Mehmed Han'ın ömrünün uzun olması için dua edilir. İçöğlanları mükellef oldukları hizmetlerini hakkıyla ifa ettikten sonra ayrıca muhtelif ilimlerle meşgul olurlar. Bayram sabahlarında zülüflü içöğlanları birbirinden güzel kaftanlar, elbiseler içerisinde Has Oda önünde kurulu taht üzerinde oturan Sultan Mehmed'in eteğini öptükten sonra herkes odasına döner ve birbirleriyle musafaha etmek suretiyle bayramlaşırlar. Dört gün dört gece şenlikler devam eder. Enderun odalarında bulunan içöğlanları yer açıldıkça kıdemlerine göre bir odadan diğerine geçerler ve Has Oda'ya kadar yükselirler. İçöğlanların hepsi Has Oda'ya kadar yükselemeyip bulunduğu odadan "çıkma" ile saray dışı görevlere tayin edilirler. Galata, Edirne ve İbrahim Paşa saraylarından taşra çıkamayan gılman Enderun odalarında boşalan yerlere yerleştirilir. *Çıkmanın* asgarî müddeti yedi sene, azamisi sekiz senedir. Sultan IV. Mehmed'in sarayları *Kur'an* tilaveti ile meşgul olan gılman ve içöğlanları ile doludur.

Mehmed Halife, Enderun hakkındaki bu umumi değerlendirmeden sonra kendi zamanındaki bu yoğun talim ve terbiye ve sanat eğitimi sayesinde içöğlanları arasından pek çok değerli âlim ve sanatkârın yetiştiğini belirtmekte şu örnekleri özellikle zikretmektedir: Has odalı Ali Ağa tefsir ve hadis alanında çok iyi yetişmiş olup Şifâü'l-mü'minîn adlı çalışması bulunmaktadır. Bu ağanın talebesi olan Mirzâ Mehmed Halife tefsir, hadis, fıkıh ve feraiz ilimlerinde emsali nadir bulunur bir seviyeye gelmiş, ayrıca aklî ilimlerde yetenek sahibi olmuştur. Tercüme ettiği *Fıkh-ı Giydanî*, *Kaside-i Tantarânî*, *Kaside-i Münferice* Sultan IV. Mehmed tarafından beğenilerek büyük ihsanlarla ödüllendirilmiştir. Ayrıca Enderun'da Büyük Oda hocalığı görevi verilerek burada halifelere önemli kitaplardan dersler okutmuştur. Bu kitaplar *Tavzih*, *Telvihi*, maanîden *Muhtasar*, hadiste *Meşarık* ve akaidde *Şerh-i Akaid* ve *Tefsir-i Beyzavî*'dir. Yine bunlar arasından Kiler İmamı Mahmud Halife Enderun'da kendisini çok iyi yetiştirmiş olup Galatasaray hocalığına tayin edilmiştir.

Mehmed Halife, kendisinin mensup olduğu Seferli Odası'nda olup çeşitli ilim dallarında uzmanlaşan Enderunlulardan bazılarını zikretmektedir. Bunlardan birisi *Tokadî* nisbesi ile tanınan Ali Halife olup Galatasaray hocalığına tayin edilmiştir. *Fıkh-ı Ekber'i*, *Vasiyetnâme'yi*, *Eyyühe'l-veded'i* gayet güzel tercüme etmiştir. Bir diğeri Şair Abdurrahman Çelebi⁴ olup *Pend-i Attar'ı* ve Örfi'yi emsalsiz bir şekilde şerh eyledi. Şiirde de çok kuvvetli olup padişahın bir işareti ile bin tane mu'amma kaleme alacak güçte idi. Bu kabiliyeti sebebiyle Abdurrahman Çelebi Has Oda'ya alındı. Kapı Ağası İmamı Musli Halife ise hüsn-i hatt sahibi ve tüm hafız olup *Seb'ıyyât* adlı eseri Türkçeye tercüme etmiştir. Enderunlu Receb Halife ise talik hattında usta, ilm-i sarf ve nahivde, mantık ve maânîde, fıkıh ve feraizde, hadisde ve erkam ilminde çok usta idi. Enderun'dan Abdüssettar Bekir Halife ve yukarıda anılan Receb Halife, *Dürer ve Gurer'i* ve *Sadrüşşeria* ve *Metn-i vikaye*, *Kuduri*, ilm-i nahivde *Molla Cami* ve ilm-i sarfda *Şerhü'l-Vâfiye fi's-sarf* ve *Şerhu'l-Kâfiye* kitaplarını tahsile hevesli içoğlanlarına okuturlardı.

Mehmed Halife, kendi zamanında Şeyh (Hamdullah) tarikinde *Kur'an-ı* azîmü's-şan yazan, *Kur'an'ı* bi-hakkın hıfzeden Enderunlu içoğlanların isimlerini sıralamaktadır. Seferli Odası'ndaki ilim ve marifet sahibi gençlerin diğer odalardan çok daha fazla olduğunu, Sultan IV. Mehmed zamanındaki güzel sesli müezzinlerin, pehlivanların, kemankeşlerin, sazandelerin hemen tamamının Seferli Koğuşu'na mensup olduğunu belirtmektedir. Bunların takdir edilip ağa olarak Has Oda'ya alındıklarını söylemektedir. Sultan Ahmed zamanında içoğlanlıktan çıkma Usta Cafer adlı yaşlı bir Enderunlunun kendi zamanında in'am ve ihsanın çok olduğunu fakat okuryazar ehl-i maarifin az olduğunu, o dönemde bir hafızın bulunduğunu ve parmakla gösterildiğini söyledikten sonra şimdi yüz kadar hafızın mevcut olduğunu söyledikten sonra, hulasa-i kelâm sözü uzatmağa hacet olmayıp, Sultan Mehmed zamanındaki ilim ve marifet sahibi içoğlanlarının Sultan Süleyman zamanından beri olmadığına vurgu yapmaktadır.

Mehmed Halife bu münasebetle yanlış anlaşılmaya meydan vermemek için bir hususa dikkat çekip, bu açıklamalardan Enderun'daki içoğlanlarının hepsinin böyle olduğu fikrine kapılmamak gerektiğini, bir bahçede gül ve dikenin, nadide çiçeklerle çör çöpün beraber olması gibi içoğlanları arasında da ilim ve sanat konusunda kabiliyetsiz nice gencin olduğuna işaret etmektedir. Bundan sonra muhtelif ilimlerde mütehassıs olmuş, eserler telif etmiş Enderunluların isimlerini veriyor

4 *Vekayinâme* sahibi Abdurrahman Abdi Çelebi.

Abdurrahman Abdi Paşa'nın Enderun Gözlemleri

İkinci muasır tarihçi Abdurrahman Abdi Paşa, Anadolu Hisarı'nda dünyaya geldi. Enderûn-ı Hümâyûn'da eğitim gördü. *Vekayi'nâme*'sinde verdiği bilgilere göre, 27 Ekim 1648'de Enderun'da Büyük Oda'da görev aldı. 1650'de Seferli Koğuşu'na, 1659'da da Has Oda'ya nakledildi. 1665'ten itibaren önemli görevlere getirildi. 1668'de sır kâtibi, 1669'da vezâret rütbesi ile nişancı oldu. Çehrin Seferi sırasında İstanbul kaymakamlığına getirildi, daha sonra dördüncü vezirliğe, arkasından ikinci vezirliğe yükseltildi. Çeşitli vilayetlerde valilik yaptı, özellikle iki kere Basra valisi oldu. 1690'da Kandiye muhafızlığına nakledildi. Buradan gönderildiği Sakız muhafızlığı görevinde iken vefat etti (ö.1103/1692).

Abdi Paşa başarılı devlet hizmetlerinden ziyade tarihçiliği ile tanınmıştır. IV. Mehmed'in saltanatının günlüğü niteliğinde olan *Vekayi'nâme*'sini Has Oda hizmetinde iken (1659-1665) IV. Mehmed'in emriyle sade bir dil ve üslupla yazmaya başlamıştır. 1648-1664 yılına kadar on altı yıllık dönemi çeşitli kaynaklardan faydalanarak, 1678'e kadar geçen vak'aları da müşahedelerine dayanarak günü gününe kaleme almış, 1678-1682 arasını da özet halinde telif etmiştir. IV. Mehmed devri için görgü şahidi olarak yazılmış olan eser daha sonra birçok tarihçi tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Fahri Çetin Derin tarafından doktora tezi olarak hazırlanan eser Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiş olup, burada bu neşir kullanılmıştır. Abdi Paşa'nın ayrıca şiirlerini topladığı bir divanı, Arapça ve Farsçadan tercümeleri bulunmaktadır.⁵

Abdi Paşa'nın Enderun hakkında verdiği bilgiler sırasında kendisinin oradaki hizmetlerini ve faaliyetlerini anlatmaktadır. Enderunlu içoğlanlarının faaliyetlerini, çeşitli hizmetlerini anlatarak farklı bir pencereden Enderun'u tanıtmaktadır. Enderun'da tahsil gören Abdi Paşa Sultan IV. Mehmed'in cülusundan kısa bir süre sonra içoğlanı olarak hizmet gördüğü Galata Sarayı'ndan 27 Ekim 1648 de Topkapı Sarayı'nda Büyük Oda'ya nakledilmiş ve sürekli olarak padişahın yakınında bulunmuştur.⁶

1650 Kurban Bayramı'nda bir kaside-i idiyye yazarak Silahdar Haseki Mehmed Ağa vasıtasıyla padişaha takdim eden Abdurrahman Abdi Paşa büyük ihsanlara nail olduğu gibi Büyük Oda'dan Seferli Odası'na terfi ettirilmiştir.⁷

5 Fahri Çetin Derin, "Abdi Paşa", *DİA*, c. I, s. 74-75.

6 Abdi Paşa, *Vekayinâme*, TSMK Koğuşlar, nr. 915, v. 3a.

7 "Zilhicce bayramında bu fakîr-i kesirü't-taksir şevketlü padişahımız hazretlerine îdiyye bir kaside nazm u tahrîr edip", *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-nâmesi*, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 33.

8 Mayıs 1656 sipahi ayaklanması sonrasında bazı elebaşların idam edilmeleri üzerine “Katl-i eşkıyâ oldu ‘Gazâ-yı bî-bedel’=1066” mısraını tarih düşüren Abdi Paşa’nın bu mısraı IV. Mehmed tarafından çok beğenilmiş ve ihsan ve iltifatlara nail olmuştur.⁸ 1 Mayıs 1658’de Has Oda’ya terfi dolayısıyla padişaha bir kaside tertip edip sunmuştur.⁹

Abdi Paşa bundan sonra da çeşitli vesilelerle çalışmalarını padişaha takdim ederek onun yakın alakasını sürekli canlı tutmayı başarmıştır. 10 Nisan 1664’de sahabeden Ka’b b. Züheyr’in kasidesini tercüme edip buna şerh yazarak IV. Mehmed’e sunmuş, eseri mütalaa eden padişah onu çok beğenmiş ve Abdi Paşa ihsanlarda bulunmuştur.¹⁰ Bundan üç gün sonra teravîh esnasında Arapçayı çok iyi bildiği anlaşılan Abdi Paşa’nın yazmış olduğu tesbih-i Arabi okunmuş IV. Mehmed bundan zevk alarak memnun kalmıştır.¹¹ Büyük Divanhâne ile Arz Odası’nın yeniden tezyin ve nakşedilmesi sırasında IV. Mehmed Abdi Paşa’ya bir tarih düşürmesini emrettiği gibi Arz Odası’nın duvarlarına münasip yazıların yazılmasını istemiş, ne yazılmak uygun olur dediğinde Abdi Paşa “İnnallahe ye’muru biladli ve’l-ihsanı... yazılmak uygun olur” dediğinde bu cevap Padişahı çok memnun etmiştir.¹²

23 Nisan 1666’da Padişah Edirne’de bulunduğu sırada Tunca Nehri’nin taşmış olması dolayısıyla Abdi Paşa Padişaha yardım hususunda büyük çaba sarf etmiş. Padişah Abdi Paşa’nın bu gayretinde büyük memnuniyet duyarak nişancılığı kendisine verdiğine çok memnun olmuştur.¹³

Has Oda’da “Hem peşgir gulamı hem de sır kâtibi idim, vezaretle nişancılık ihsan olundu” diye ifade etmektedir.¹⁴ 29 Zilhicce 1076 Cuma günü kûsûf meydana gelmiş, IV. Mehmed imam-ı sultanîyi huzuruna davet ederek ve bütün içoğlanlarının katılımıyla kûsûf namazı

8 “Katl-i eşkıyâ oldu ‘Gazâ-yı bî-bedel’ mısraı hâme-i fakîrdan sudur edip... eltaf-ı Hüsrevâniden tahsîn-i iltifat karınle atıyye-i aliyye ihsan buyuruldu”, *Vekayinâme*, s. 92.

9 “Seferli hanesinden işbu muharrir-i vekayî’ bende-i hakîr... hâne-i hâss-ı âlîşânları hüddam-ı zevilihtiramına ilhakla...” *Vekayinâme*, s. 135.

10 “Ve bu fakîr-i kalilü’l-bizaa muharrir-i vekayî’ bendeleri Sahabiden Ka’b b. Züheyr Kaside-i Lamiyyesi’ni ferman-ı humayunla tercüme ve ayan idüp... envâr-ı eltaf-ı aliyyelerinden bu edna kullarına üç dane çerağ ihsan buyurdular”, *Vekayinâme*, s. 183.

11 *Vekayinâme* s. 183.

12 *Vekayinâme* s. 184.

13 Padişah Paşa’ya “Allah saklasın sana bir hal olsaydı biz nişancılığı kime verirdik” demiştir, *Vekayinâme*, s.186.

14 *Vekayinâme*, s.327.

kılınmış, duadan sonra bütün içoğlanları ezberden *Kur'an* tilavetinde bulunmuşlardır. Tevkiî Abdi Paşa da hazır bulunmuştur.¹⁵

20 Zilhicce 1075 / 4 Temmuz 1665'de ikinci vaktinde Has Oda'ya teşrif buyuran Padişah abdest alacağı sırada, Abdi Paşa gümüş tepsi ile sabun tutunca sabunu geri yerine koyan Sultan Mehmed "Hacet değil idi, lakin heman senin hâtırın için elime aldım" deyü iltifatta bulunduktan sonra, "Var bunu dahi vekayie yaz" diye ferman buyurmuşlardır.¹⁶

13 Muharrem 1076 Cuma günü IV. Mehmed'in emriyle Enderun gulamından 24 gence şâtırlık hizmeti verilmiş, Has Oda, Hazine ve Kiler ve Seferli Odalarına tayinler yapılmıştır.¹⁷

Padişah cüluslarındaki çıkmalara "büyük çıkma" denilirdi. 4 Şevval 1058 Çarşamba günü Silahdar Murtaza Ağa Şam valisi olarak, ayrıca dört yüz içoğlanı kanunları üzere Enderun'dan çıkarak çeşitli görevlere tayin edilip sevindirilmiştir. Çuhadar Haseki Mehmed Ağa da silahdarlığa yükseltiştir.

6 Şevval'de Padişahın izniyle umumi çıkma olmuş, Doğancıbaşı Topal Ahmed Ağa Silistre valiliği göreviyle çıkma-başı tayin edilmiş, bu münasebetle Has Oda'da Miftâh gulamı olan Cemşid Ahmed Ağa'ya çaşnigirbaşılık, Bekir Bey'e kapıcı-başılık verilmiştir.

7 Şevval Cumartesi günü çıkmaya hazır durumda olanlar Çıkma-başı Topal Ahmed Ağa öncülüğünde topluca Padişahın eteğini öperek, dua ve senalar ile kendilerine çeşitli hediyeler verilerek Har-em-i Hümayun'dan çıkmışlardır.

Büyük çıkma ile Enderun'dan ayrılanların yerine Galata Sarayı, İbrahim Paşa Sarayı ve Edirne Sarayı'ndan içoğlanları ve doğancı-şakirtleri Topkapı Sarayı'na getirilerek içlerinden şanslıları Kaftanlı odaları olan (Doğancı, Kiler ve Seferli odalarına) yerleştirilmiş, büyük çoğunluğu ise Dolamalı odaları olan Büyük ve Küçük Odalara, zülüflü baltacılar dağıtılmıştır.

Bu çıkmada 9 Şevval 1058 Cumartesi günü Abdurrahman Abdi de Galata Sarayı'ndan çıkan topluluk içerisinde Topkapı Sarayı'nda Büyük Oda'ya dâhil olmuştur.¹⁸

IV. Mehmed'in sünneti Enderun Has Oda'da Hırka-i Saadet'in hemen yanında Şevval 1058 ortalarında icra olundu. Saray'da ikinci

15 *Vekayinâme*, s. 240.

16 *Vekayinâme*, s. 195.

17 *Vekayinâme*, s. 243.

18 *Vekayinâme*, s. 11-12.

namazı eda olunduktan sonra buraya kurulan tahtın üzerinde lalası Veziriâzam Murad Paşa'nın kucağında Koca Cerrahbaşı Derviş tarafından sünnet icra edildi. Bir hafta Saray'da şenlik yapıldı.¹⁹

4 Zilhicce 1075 Perşembe günü Edirne'de akşama yakın namazgahda *güreş tutulması ferman olunmuş*, içoğlanlarından Hazinelü Pehlivan usul ve kaideye aykırı olarak saraya bir bostancı getirip onunla güreş tuttuğu Padişahın malumu olunca Kapı Ağası Zülfikar Ağa'ya gönderilen hatt-ı hümayun emriyle pehlivanın zülüfleri kesilerek bostancıbaşıya teslim edilip ve güreş tuttuğu bostancı ile birlikte saray kapısı önünde idam olundular.²⁰

14 Mayıs 1666 günü Ahur Köyü'ne yaptığı ziyaretten dönünce Has Oda'ya gelen Padişah, Silahdar zümresinden taundan vefat eden bir ihtiyarın cesedini gördüğünü ve yanında ağlayan oğluna 9 akçe sipahilik ihsan ettiğini Abdi Paşa'ya anlatmış, kendisine tarih kitapları okutturarak ecdadından Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferini ve Kanunî'nin Rodos Adası'nı nasıl fethettiğini ondan dinlemiştir.²¹ 3 Şubat 1667'de Has Oda'ya gelen Padişah, müellife *Siyer-i Nebi* adlı kitabı okutmuş ashab-ı güzine küffarın ettiği hakaretleri işittikçe gözyaşlarını tutamayarak ağlamıştır.²² Padişaha hacamat yapmakta beceriksizlik gösteren Koca Cerrahbaşı bu beceriksizliği sebebiyle çok utanmış ve nikbete uğrayacağını beklemiş iken, Padişah bunu hoş karşılayarak kendisini emekliye ayırdığını Abdi Paşa'ya söylemişti.²³ 12 Muharrem 1080 / 12 Haziran 1669'da Padişahın ilim meclisinde *Tefsir-i şerif*, 2 Kısım 1669 günü Kandiye'nin fethine dair gelen telhis Abdi Paşa tarafından okunmuş, Padişahın huzurunda hazır bulunanlar ağlamışlardır. Bu fetih dolayısıyla da Abdi Paşa'ya bir fahir serasere kaplı samur kürk ihsan olunmuştur.²⁴

19 *Vekayinâme*, s. 26.

20 *Vekayinâme*, s. 193-194.

21 "Salı günü bu bendelerine tevârih okutturup ecdad-ı izamlarından merhum Yavuz Sultan Selim Han'ın Çaldıran sahrasında Şah İsmail'e çaldığı kılıçlar ve olma'reke-i cihan-ârâda vukua gelen feth u zafer hikayatını istima buyurup ruh-pakine vâfir dua-yı hayr eylediler", *Vekayinâme*, s. 237-38.

22 "Çiharşenbih günde kerametlü hünkarımız hazretleri Siyer-i Nebi Aleyhisselam nam kitab-ı müstetab mütalaasıyla bir vafir evrakın selaset ile kendüler okuyup badehu bu hakir bendelerine okutup, ashab-ı güzine küffar tarafından olan hakaretleri itsime buyurdukda umman-ı gayret-i diniyyeleri cûş u huruş edip mübarek dide-i münevverlerinden mütevaliyen tekatur eden inci daneleri eltaf-ı İlahiyyeden mercudur ki revnak-efza-yı silk-i hasenatları ola", *Vekayinâme*, s. 252.

23 *Vekayinâme*, 318-19.

24 *Vekayinâme*, s. 331-32.

Girit Seferi sırasında 1079/1668'de ordu-yı hümayunda içoğlanları tüfenkçilerinden bazıları gemilerde başarılı görevler ifa etmişler, Padişah tarafından ödüllendirilmişlerdi.²⁵

Ali Ufkî Bey'in Saray-ı Enderun'undaki İzlenimleri

Ali Ufkî Bey Leh asıllı bir mühtedi olup asıl adı Albertus Bobovius'dır. Hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Gençliğinde iyi bir tahsil gördüğü daha sonra Venediklilerle yapılan savaşta esir düşerek İstanbul'a getirilip, Enderun'a alındığı bilinmektedir. Sultan İbrahim ve Sultan IV. Mehmed devirlerinde Enderun meşkhanesinde on yıl kadar hanendelik yapmış bu arada ilim, fikir ve sanat alanında kendisini yetiştirmiş daha sonra Padişah tarafından azledilerek sipahi ulufesi tahsis edilmiştir. Latince ve eski Yunanca başta olmak üzere birçok dil bilen Ali Ufkî Bey asıl şöhretini musiki alanındaki çalışmaları ve kitapları ile yapmış, ayrıca Osmanlı Sarayı ve uzun yıllar içerisinde bulunduğu Enderun hakkında çok önemli bilgiler içeren eserler yazmıştır. Enderun'la ilgili kitabı çok kıymetli olup üç yüz sene sonra Türkçeye çevrilmiştir.²⁶ Ali Ufkî, Batılı diplomat, seyyah ve Avrupa'daki kütüphanelere eser toplamak için İstanbul'da bulunan Batılılara Osmanlı Sarayı teşkilatı hakkında bilgiler vermiştir. Ölüm tarihi 1675 veya daha sonradır.

Topkapı Sarayı ve özellikle Enderun hakkında İtalyanca olarak kaleme aldığı eseri Almancaya tercüme edilmiş başına şu not düşülmüştür: "Konstantinopolis kentinde Türk hükümdarının ikametgâhı olan Yeni Saray'ın (Topkapı Sarayı) iç düzeni, orada geçerli olan gelenekler ve uygulanan kurallar hakkında Alberto Bobovius Leopolitano'nun kayıtları. Yazar, kırıla boğularak öldürülen Sultan İbrahim döneminde ve halen tahtta bulunan Sultan Mehmed'in yönetimi sırasında, sarayda yıllarca içoğlanı olarak müzik alanında hizmet vermiştir. Bu süre boyunca gözlemlediklerini İtalyanca yazdığı bir belgede anlatmıştır. Daha sonra Roma imparatorunun ordusunda, Fuess markisinin alayında konaklama subayı olan Messkirchenli Nicolaus Brenner,

25 *Vekayinâme*, s. 316.

26 Ali Ufkî Bey / Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013. Ali Ufkî Bey'in, Enderun için hayati öneme sahip eserinin 337 sene sonra Türkçeye çevrilmiş olması kültür ve Osmanlı tarihçileri için utandırılacak bir durum olsa gerektir. Şunu kesin olarak söylemek mümkündür ki bizim kurumlarımızı, örf âdetimizi anlatan henüz bizim önemini kavrayamadığımız veya farkında olup da henüz Türkçeye kazandıramadığımız nice eserler vardır.

tutsak olarak kapatıldığı Yedikule zindanında bu kayıtları Almancaya çevirmiştir. Yıl 1667.”²⁷

Eserinin sonunda ise, değerli okurlarına konuyu doğru ve eksiksiz aktarmaya çok dikkat ettiğini, güzel ve abartılı sözlerle gerçeklerin dışına çıkmamağa gayret gösterdiğini belirterek şunları söylüyor: “Anlattıklarımı bizzat yaşadığıma ve gözlerimle gördüğüme teminat veririm.” Kadınlar kısmına ait bilgileri oraya girip çıkan, orada görevli olanlardan işittiklerine dayanarak naklettiğini ve bu bilgilerin başkaları tarafından da teyit edildiğini belirtmektedir. Eserini Galata-Pera’da 20 Mayıs 1665’de tamamladığını ifade etmektedir.²⁸

Ali Ufkî’ye göre Enderun iki bölüme ayrılmıştır. Birinde erkekler, diğesinde ise kadınlar kalır. Kadınların kaldığı bölümü kızlarağası adı verilen en üst kademedeki hadım edilmiş görevli yönetir. Tüm diğer kara derili Afrikalılar da bu görevlinin emri altındadır. Erkekler için ayrılan bölüm ise ak hadım ağa olan kapı ağası tarafından yönetilir. Enderun’da yetiştirilmekte olan içoğlanları ve onlarla birlikte kalan hadımlar da onun emri altındadır. Sarayın tümünü yönetmekte olan saray kâhyası içoğlanların yaşadıkları bütün odalardan sorumludur. Tüm içoğlanlara giysi ve para dağıtımı görevi de saray kâhyasına aittir.

Her odanın bir ardiyesi vardır, burada içoğlanların eşyaları, paraları, giysileri ve çamaşırları sandıklara kilitlenmiş olarak saklanır. İçoğlanlardan biri bu odaya girip sandığından bir şey çıkarmak veya içine bir şey yerleştirmek isterse önce *rafçıbaşı* denen görevliden izin alması gerekir. Eğer rafçıbaşı kabul ederse içoğlanı ile birlikte odaya girer ve onun bir şey aşırımasına dikkat eder. Her sandığın üzerinde sahibinin adı yazılıdır. Yaşça büyük olan kıdemli içoğlanları kendilerinden sonra gelen genç içoğlanlarının vasileri durumundadır. Ve onların paralarını, eşyalarını saklayıp korurlar. Öte yandan içoğlanları herhangi bir saygısız davranışta bulunurlarsa onlara doğru yolu göstermek için üzerlerinde otorite kurarlar.

İçoğlanları vakfı: Kıdemli içoğlanlarının kurdukları özel bir vakfa *cüzhanlık* denilmektedir. Ölen içoğlanların geride bıraktıkları paralardan oluşturulan bu vakıf tarafından, ölenlerin ruhu için Kur’an’ın otuzda biri olan cüzü her gün okuyan içoğlanına iki veya üç akçe bağışlanır.²⁹

27 Ali Ufkî, s. 9.

28 Kezâ, s. 8.

29 Kezâ, s. 34.

İçoğlanları arasında kırk kadar dilsiz (bîzeban) bulunduğunu, bunların geceleri Küçük ve Büyük Oda'da uyudukları, gündüzleri de Büyük Oda'lı içoğlanların camii önünde oturduklarını, dilsizlerden yaş itibariyle en büyüklerinden sekiz, dokuzunun Has Oda'da yaşadıklarını, bunların musahib statüsünde olduklarını, başlıca görevlerini çeşitli şaklabanlıklarla padişahın hoşça vakit geçirmesini sağlamak olduğunu ifade etmektedir. Padişahın bunları şakadan yumrukladığını, tekmelediğini, fısıkiyeli havuza atıp üzerlerine altın ve gümüş serptiğini, onların debelenme ve çırpınmalarını seyrederek eğlendiğini anlatmaktadır.³⁰

Bunlara bazen cücelerin de katıldığını, cücelerin içoğlanları ile birlikte Küçük ve Büyük odalarda kaldığı, edeb, örf, adet öğrendikten sonra bunlar da padişahı eğlendirmek üzere görevlendirildiğini, hem dilsiz hem cüce olanların padişah katında daha makbul olduğunu belirtmektedir. Ali Ufkî kendi zamanında Derviş Mehmed Paşa'nın böyle bir cüceyi padişaha hediye ettiğini, padişah da kıymetli elbiseler giydirerek bu cüceyi annesine hediye ettiğini, bu cüceye çok değer verildiğini belirtmektedir.³¹ Büyük ve Küçük odaların bekçiliği için her gece ikisi Büyük, ikisi de Küçük Oda'dan olmak üzere dört içoğlanı odalarda aralıklarda nöbet tutarlar, ellerinde hazır bulundurdıkları aletlerle gece boyunca yanan büyük mumların şamdanlarını temizlerler. Uykularında üstlerini açan içoğlanlarının üstlerini örterler.³² İçoğlanları içerisi pamukla doldurulmuş yatakları yerlere serer, üstlerine battaniye örterek yatarlar. Gündüzleri de belirli bir dinlenme saatleri vardır. Enderun odalarında birer çalar saat vardır. Herkes bu saate göre hareketlerini düzenler. Edirne Enderun'unda esas itibariyle benzer bir uygulama olmakla birlikte bazı uygulamalar farklılık gösterir.

Kapı Ağası da denilen Baüssaade Ağası, güzel sanatlarda usta olan bazı zanaatkârları günün belli saatlerinde saraydan içeri alırlar. Hünkâr İmamı da bunlar arasındadır. Ayrıca içoğlanlarına ders veren, onlara okuma yazma ve hesap öğreten Türk, Ermeni, Yahudi bilim adamlarına ve yazı ustalarına da saraya girme hakkı tanınmıştır. Çeşitli çalgı ustaları, kuyumcu, saat yapımcısı, marangoz, duvarcı gibi zanaat ustaları da Enderun kapısından içeri alınırlardı.³³

30 Bu davranışlar IV. Mehmed'den ziyade Sultan İbrahim'e ait olsa gerek.

31 Ali Ufkî, s. 21.

32 Kezâ, s. 24

33 Kezâ, s. 17.

Ali Ufkî, içoğlanların eğitimi hakkında da bilgiler vermektedir. Buna göre, içoğlanların bazıları ciddi ve yoğun bir eğitim alır, birçoğu da hafif bir eğitim ile hizmete başlardı. Padişah da zaten onların yoğun ve sistemli bir eğitim görmesini beklememektedir. Okuyup yazma temeldir. Kur'an'ı okuyup manası konusunda bilgi sahibi olmaları önemli idi. Bunlar arasından okumaya, ilim tahsiline çok hevesli olup bu alanda başarılı olanlar diğerlerine kıyasla daha çok itibar görür, kalfalığa yükselirlerdi. İlim tahsiline hevesli içoğlanlarının Kur'an'dan sonra sarf ve nahiv konusunda okuyup takip ettikleri ders kitapları, *Emsile, Bina, Maksud, İzzi, Merah, Avamil, Misbah, Cami* idi. İslâm dini, hukuku (fıkıhı) konusunda ise, *Şurutü's-salat, Kudûrî, Sadru's-ş-şerî'a, Mülteka'l-ebhur, Hidaye*, Dürer ve *Gurer* başlıca kitaplardı. Bu kitaplar ders kitabı olarak okunurken, henüz acemi konumunda olan içoğlanları dersleri dinlerler ve ders kitaplarını ezberlemeğe gayret gösterirlerdi. İçoğlanlardan pek çoğu öğrenmesi daha kolay olan Farsçaya heves ederler ve *Gülistan, Bostan, Pend-i Attar, Şâhidî, Tuhfetü'l-hâdiye* gibi eserleri okurlardı. Bunun dışında Türkçe yazılmış *Mülemma* adlı eser ve içinde Arapça, Farsça güzel şiirler olan hikâye kitapları okunurdu. Misal olarak *Kırk Vezir, Hümayunnâme, Kelile ve Dimne, Elfu leyâl, Seyyid Battal* ve *Kahramannâme* içoğlanları tarafından okunan kitaplardı.

İçoğlanlardan tüm hafız olanlar, her yerde büyük itibar görürler, kendilerine selatin camilerde vazife verilir. İçoğlanlar arasında kanunları, kanunnâmeleri öğrenmeye ilgi duyanlar ileride beylerbeyi, sancakbeyi gibi idarî görevlere tayin olunmayı hedeflerler. Farsçayı iyi öğrenenler ileride paşaların, devlet adamlarının divan kâtipliklerini yapmak isterlerdi.

Cuma günleri sabah namazından sonra yazı dersleri görenlerin yazıları kontrol edilir, çok başarılı olanlara değer verilir, hazine, kiler kâtipliklerine getirilir veya içoğlanlarının yoklamalarını yapan usta konumuna yükselirler ve iyi maaşlar alırlardı.³⁴

İçoğlanlarının çok çeşitli oyunları ve eğlenceleri de vardı. Şenliklerde herkes gibi onlar da şarkılar söyleyerek çalgı çalarak eğlenirler, ayrıca, satranç, tura, saklambaç, atlanbaç, dama gibi oyunlar oynarlardı. Ancak bunların hiçbirisinde paralı bahis söz konusu değildi. Ayrıca bu oyunlarda İslâmî yasak sebebiyle içki, şarap kullanılması kesinlikle yasaktı.³⁵

34 Ali Ufkî, s. 71-72.

35 Kezâ, s. 73.

İçoğlanları biri sabah saat 9'da ikincisi de öğleden sonra olmak üzere günde iki öğün yemek yerlerdi. Sulu olmayan et yemeği, buğday çorbası, bulgur, pirinç ve mercimek çorbaları, tatlı olarak da zerdenin en çok yenilen yemekler olduğu ve her öğünde iki kap yemek yenildiği, ekmek olarak yuvarlak fodla tüketildiği kaydedilmiştir. Yemekler, birisi sinici olmak üzere onar kişilik gruplar halinde sinilerde yenilirdi. On kişi arasındaki bölükbaşının görevi ise düzeni sağlamak idi. Bölükbaşı besmele ile yemeğe başlar, diğerleri devam ederdi. Dış saraylarda yapıldığı halde Enderun'da yemek sonrası dua yapılmadığı özellikle belirtilmektedir. Ramazan gecelerinde daha farklı ve zengin yiyeceklerin olduğu belirtilmektedir. İçoğlanları içecek olarak sadece su içerlerdi. İmkân olduğu takdirde içerisine kar veya buz konularak soğutulurdu. Bazen bal veya pekmezi suya katarak şerbet yaparlardı.³⁶

İçoğlanlarının amirleri: Enderun'un en yetkili amiri kapı ağasıdır. İkinci yetkili iççoğlanları kâhyası, üçüncü amir suç işleyenleri, kaba-hati olanları cezalandıran odabaşı ve dördüncü olarak ise her odanın yoklama defterlerini tutan, yoklamaları yapan deftercidir. Yatsı namazından sonra ezanî saatle 1:30'dan sonra odada yoklama yapılır ismi okunanlar *lebbeyk* veya buradayım diye cevap verirdi. İçoğlanlarının amirleri arasında olan oda imamı, gençlere Kur'an okumayı öğretir ve çalışmayanları cezalandırırdı. Nihayet amirler arasında Enderun hastanesinden sorumlu olan timarhaneci vardı. Hastalanan iççoğlanlarının tedavisi ve ilaçları, yemekleri ile alakadar olurdu.³⁷

Ali Ufkî Bey'in belirttiğine göre, iççoğlanların nezaket kurallarına uymaları, güzel ve düzgün konuşmaları, birbirilerine kibar hitap etmeleri son derece önemli idi. İçoğlanların bulunduğu ortamda inanılmaz bir sessizlik hâkim olurdu. Kitapları ellerinde birer heykel gibi dururlardı. Eğer aralarında bir kavga gürültü çıkarsa sadece haklı ve haksız olan değil orada bulunanlar da bu duruma mâni olmadıkları için suçlu addedilip cezalandırılırdı. Kavga edenlerin çevresinde arkadaşlarından en az yirmi kişi bulunduğundan hepsine birden verilen cezaya sıra değneği denilirdi. Ali Ufkî Bey kendi zamanında birbirlerine söz atarak kavgaya tutuşan iki iççoğlanından birisi diğerinin çakı ile gözünü çıkarınca sadece bin değnek yemekle kalmayıp, çevresinde bulunan birçok iççoğlanının da değnekle sopalandığı anlatmaktadır. Ayrıca suçlunun mağdura ödemek zorunda olduğu 5.000 akçelik cezaya katkıda

36 Kezâ, s. 27-28.

37 Kezâ, s. 29-30.

bulunmak zorunda kaldıklarını belirtiyor. Yine Ali Ufkî Bey'in şahit olduğuna göre, IV. Murad zamanında içoğlanlarından biri bir diğerini bıçakla öldürmüştü. Bunun üzerine Padişah dilsizlerden birine avluda katilin başını kesmesini emrettiğini, aynı odayı paylaşan içoğlanlarının da ayrıca cezaya çaptırıldıklarını anlatmaktadır.³⁸

Evliyâ Çelebi'nin Enderun'a İntisabı

XVII. yüzyıldan itibaren zaman zaman bir vesile ile yeteneği keşfedilen gençlerin padişah tarafından Enderun'a alındığı ve oradan yükseldiği bilinmektedir. Bunun en dikkate değer misali, Ayasofya'da bir Kadir gecesinde Mevlid merasiminde güzel sesiyle Kur'an okuyan Evliyâ Çelebi'nin, IV. Murad'ın dikkatini çekmesi üzerine Enderun'a alınması, kısa sürede Sultan Murad'ın teveccühünü kazanmasını çok tatlı bir üslup şu şekilde anlatmaktadır:

Ba'de'l-ezân huzûr-ı pâdişâha varup namâza muntazır iken velî ni'am üstâdımız Hünkâr imâmı Evliyâ Mehemed Efendi gelüp hakîri görüp Has Odaya muttasıl Hünkâr câmi'inin taşrasında maksûre içre Hünkâr ile mülâkî olup "Pâdişâhım bu benim ciğer-kûşem Evliyâ, Kadir gecesinden berü derse gelmedi. Meğer harem-i hâssa almışsınız. Lütfeyle pâdişâhım ana hakîrin nazarı var, hâlâ kırâ'at-i Seb'ayı yedi pâre kitâb ile hıfzen tekmîl etmişdir. Ba-husûs () beyt manzûm şâtıbiyye kitâbın hıfzen tamâm edüp Aşere kırâ'atine başladı. Bu içeride seferde ve hazerde hevâyı hevese düşer, bende neşv [ü] nemâ bulup tahsil-i ulûm etdikden sonra yine pâdişâhımın hizmetinde olsun" deyü halâsımız için bir hayli ricâ etdikde pâdişâhın sem'-i şerîfine bu ricâ sadâ-yı peşşe kadar gelmeyüp,

"Efendi ya bu bizim âsitânemiz tenbelhâne ve meyhâne ve eşkıyâhâne midir? Bunda üç bin kadar gilmân-ı hâssa şeb [u] rûz ilme meşgûllerdir ve halîfeleri ve yedi dersiâmları ve cenâbınız dahi haftada iki kerre bunda ders dersiniz. Her bâr yine ke'l-evvel sizden okusun, ancak size hidmet etmeyüp gâhice bize dil-nüvâzlık eder bir şûh-ı şengül uşakdır, bir zamân bizim de oğlumuz olsun. Ve pederi Koca Kuyumcubaşı babamızdır, dâ'imâ benimle gelüp buluşdukda gelüp oğlun görsün" buyurduklarında Evliyâ

Efendi üstâdımız bildi kim bu ricâ geçmeğe kâbil-i imkân değildir.
 “Ey Pâdişâhım hânesinden kitâbları ve esvâbların getirsinler” dedi-
 dikde hemân Hünkâr,

“Tîz hazînedârbaşısı çağırın ve devât ü kalem getirin” deyüp
 dest-i şerîfine kilik-i cevâhir-nisârın alup bir hât-ı şerîf yazup,

“Sen ki Hazînedârbaşısın, Evliyâ’ya bir *Kâfiye* ve bir *Monlâ Câmî* ve
 bir *Tefsîr-i Kadî* ve bir *Misbâh* ve bir *Dîbâce* ve bir *Müslim* ve *Buhârî*
 ve bir *Mülteka’l-ebhur* ve bir *Kudûrî* ve bir *Gülistân* ve *Bostân* ve bir
Nisâbü’s-sıbyân ve bir *Lügat-ı Ahterî* el-hâsıl yigirmi kıt’a mülûk
 içün tahrîr olunmuş kitâb-ı nefiseleri hazîne kethudâsı fî’lhâl ge-
 tirüp ve kendiler tilâvet etdikleri Yâkût-ı Musta’sımî hattıyla bir
Kelâm-ı izzet ve bir murassa’ gümüş devât ve bir Hind sadefkârîsî
 ûd levhalı pîş-tahta ihsân edüp me’kulât [ü] meşrûbâtım içün ki-
 larcıbaşısıya bizzât kendüleri tenbîh buyurdular.

“Şeb [u] rûz ilme meşgûl olup yine Evliyâ Efendî’den haftada
 üç kerre tilâvet-i Aşere ederdim ve üç yerden Fârisî ve Arabî
 ve ilm-i hatta meşgûl idim. Bu minvâl üzre hizmet-i şehriyârîde
 ba’zı evkât munkatı’ olmazdım. Ve Hünkârımız hakîr ile ol ka-
 dar () hüsn-i ülfet etmiş idi kim sehel müte’ellim olsalar cümle
 musâhibân

“Bire meded Evliyâ’yı getirin” deyüp bir gûne evzâ’ [u] etvâr ile
 huzûruna varup hakîri gördükde bi-emrillâh,

“İşte def’i gam geldi” deyü tebessüm ederdi.

Ve bi-emrillâh Cenâbı Bârî hakîre ol kadar kelâmı örfiyye ve talâ-
 katı lisân ihsân etmişdi kim bi’l-bedâhe niçe elfâzı tumturâk ile
 kendi ihtirâ’ımdan gûnâ-gûn latîfe-âmîz şakalar ve bikri fikrim-
 den bikr mazmûnlar sâdır olurdu. Ve bir kerre etdiğim şakayı
 mükerrer etmek ihtimâlim yok idi, meğer kendüler tâlib olalardı.
 Ve Karahisârî tarzı hatta tâlib olup hâlâ Haremi hâsda çok alâmet-
 lerim vardır kim her fûnûnda yedi tûlâ sâhibi olup pâdişâhımızın
 iltifât [u] ihsânından dâ’imâ mesrûr [u] handân idim.

Ve böyle bir dervîş-nihâd lâ’ubâlî pâdişâhı halûk idi. Hattâ hakîr’e
 bir gün,

“Beni sever misin?” dedi. Ben dahi,

“Yok sevmem” dediydim,

“Niçün sevmezsin?” dedi.

Hakîr eyitdim:

“Sevdiğin için sevdiğinin rûhı mücessemisin, anı severim ki bir tâze gonça verdi handân takınmışdır” dedim,

“Hay kâfir, benim Handân’a âşık olduğumu nezâketle işrâb etti. Tîz bu mahalle münâsib bir ebyât söyle» deyince der-akab Yâ Fettâh isminden istimdâd taleb edüp bi’l-bedâhe hemân Keşşâ-fü’l-kerûb Allâh bir çevelânı tab’ verüp hâtıra bu ebyât geldi. Beyt:

Gelsün ol gonça-dehen gül gibi handân olsun

Âh edüp bülbüli dil aşk ile nâlân olsun

dedim. Derhâl buyurdular kim,

“Handân’ım başındaki gülü Evliyâ’ya ver, bir gülün şem etsin. Ve her bâr Evliyâ ile hem-celîs ve hem-enîs ol. Ammâ derslerinize mukayyed olun, gâhîce sizi dinlerim» dediler.

Niçe bin kerre şerefi sohbetleri ile müşerref olup eyle bir azî-mü’ş-şân pâdişâhı Cem-cenâb’ın hayr du’âların almışız, eğer cümle sohbetlerimizde olan kelimâtları tahrîr eylesek bir müdevven [71b] kitâb olup tatvîli kelâma bâ’is olur.³⁹

Sonuç olarak, Osmanlı asırları boyunca muhtelif safhalar ve devrelerden geçerek dört yüzyıldan fazla fasılasız olarak devam etmiş bir kurum olan Enderun hakkında muasır dört gözlemciden nakiller yapılarak IV. Mehmed döneminin Enderun’u tanıtılmaya çalışıldı. Verilen bilgiler bir bütünlük arz etmekten uzak olmakla birlikte o dönem için aydınlatıcı niteliktedir. Günümüzde Enderun hakkında genellikle beylik bilgiler birbirinden alınarak tekrar ediliyor ve çoğu zaman ideolojik yaklaşımlarla ya idealize ediliyor veya “Soysuzlar Mektebi Enderun” adıyla kitaplar yazılarak karalanmak isteniyor. Hâlbuki burada XVII. yüzyılda bu kurumda bulunmuş, dört müşahidden öğreniyoruz ki Enderun hasenatıyla, seyyiatıyla tamamen Osmanlı zekasının ve tecrübesinin ürünü başarılı bir müessese idi. Burada başarı ve yükselme meritokrasiye dayandığı için çok mükemmel kadroların yetişmesi sağlandı, daha sonra temel prensipleri ihlâl edilerek hatırla gönülle gençler alındığı için kurum misyonunu ve itibarını giderek kaybetti. Enderun’u anlatmak için hususi kitap yazan veya bölümler kaleme alan Mehmed Halife’den ve Ali Ufkî Bey’den çok şey öğrenmek mümkün

39 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Haz. . Robert Dankoff- Seyit Ali Kahraman - Dr. Yücel Dağlı YKB, I, 114-115.

olmaktadır. Biri yerli diğeri yabancı olmasına rağmen, özellikle takip edilen ders kitapları hakkında verdikleri malumat çoğunlukla birbirini teyid eder mahiyettedir. IV. Mehmed Enderun ile yakından ilgilenen, Enderunlular ile hemhal olmuş, Kanunî'den sonra en uzun saltanat sürmüş Osmanlı padişahıdır. Onun Enderun ve Enderun'un kalbi olan Has Oda ile nasıl içli dışlı olduğunu biz Abdi Paşa'nın anlatımından takip edebiliyoruz. Ancak IV. Mehmed'in saltanatının önemli bir kısmının Edirne'de geçtiğini, Edirne Sarayı Enderun'u ile de ilgilendiğini unutmamak gerekir. Hulasa her dört eser de konuya birinci elden ışık tutmaktadır.

XXII. GALATA SARAYI*

(Enderun'a ve Kapıkulu Sipahî Ocağı'na öğrenci ve aday yetiştiren en uzun ömürlü saray mektebi.)

Osmanlı devlet teşkilâtının idarî ve askerî birimlerine liyakatli kadroların yetiştirilmesi kuruluş devrinden itibaren önemle üzerinde durulan bir husus olmuş, bu ihtiyacı karşılamak için bir taraftan daha önce açılan mekteplerin kapasitesi genişletilirken diğer taraftan da yenileri hizmete girmiştir. Kuruluş devrinde Edirne Sarayı'nda, İstanbul'un fethinden sonra Eski Saray'da ve Yeni Saray'da (Topkapı Sarayı) teşkil edilen Enderun bu maksatla açılmıştı. Ancak bunların, fetihlerle sürekli olarak büyüyen devletin ihtiyacını karşılamaması üzerine idareci yetiştiren yeni kurumlara ihtiyaç duyuldu. II. Bayezid'in yaptırdığı Galata Sarayı, Kanunî Sultan Süleyman döneminde Veziriâzam İbrâhim Paşa tarafından inşa ettirilen saray ve bir süre hizmet veren İskender Paşa Sarayı birer mektep özelliği kazandı.

II. Bayezid'in Galata Sarayı'nı kurup mektep haline getirmesi yerleşmiş bir menkıbeye dayandırılır. II. Bayezid, saltanatının (1481-1512) ilk yıllarında o zaman ağaçlar ve koruluklarla kaplı olan Galata'da avlanmak için gezinirken ağaçlar ve gül fidanları arasında bir kulübe görür; içeri girdiğinde Gülbaba adlı bir velî ile karşılaşır. Sohbetinden çok memnun kaldığı bu velînin bir isteği olup olmadığını sorunca ihtiyar, "Padişahım! Şu tepeciğe bir mektep kur da orada okuyup yazanları hizmet-i hümayununda istihdam et" der. Bunun üzerine Gülbaba'nın gösterdiği arsanın etrafı duvarla çevrilerek bir cami ile ikişer yüz talebenin öğrenimine elverişli üç koğuş, her koğuşa birer hamam, mutfak, zâbitan dairesi ve diğer ihtiyaç birimleri inşa ettirir.¹ Bu menkıbenin doğru olup olmadığı bilinmemekle birlikte Galata Sarayı'nın II. Bayezid

* Daha erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, "Galata Sarayı", *DİA*, c. 13, 1996, s. 322-323.

1 Tayyârzâde Atâ, "Galata Sarâyı'nın Te'sîs ü İcâdı", *Osmanlı Saray Tarihi, Târih-i Enderun*, Hazırlayan M. Arslan, Kitabevi İstanbul 2010, I, 166-176.

döneminde bir saray olarak kurulduğu söylenebilir. Buranın esaslarının konulup düzenli bir saray mektebi haline getirilmesi ise Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında gerçekleşmiştir.

Galata Sarayı, Enderun'a aday yetiştiren eğitim müesseselerinin en gelişmiş ve itibarlı olanıydı. "Oğlan" denilen gençler esas itibarıyla devşirme menşeli hristiyan çocukları olup müslüman Türk aileleri yanında Türk-İslâm âdetlerini öğrenip Galata Sarayı'na alındıktan sonra diğer saray mekteplerinde olduğu gibi sıkı bir disiplin altında eğitime başlardı. Gençlerin saray âdâbını öğrenmeleri, giyim kuşamları, dersleri takibi, hocalarla ve kıdemli talebe ile münasebeti, spor faaliyetleri vb. hep bu disiplin esasına göre olurdu.²

Bu mektepte görülen dersler belirli seviyede din ve dil dersleriyle (Türkçe, Arapça ve Farsça) kıraat, hüsn-i hat ve mûsiki idi.³ Silâh kullanma, cirit ve diğer geleneksel sporlar da öğretilmekteydi. Başarılı öğrenciler devamlı şekilde taltif edilirken başarısız olanlar cezalandırılırdı. Galata Sarayı en ihtişamlı günlerini Kanûnî'nin saltanatı döneminde yaşamış, itibarı çok artan mektebe Türk ve Müslüman çocukları da belli nispette alınmıştır.

Derslerinde başarılı olan adaylar Enderun'a geçme (çıkma-beder-gâh) hakkını elde ederlerdi. İkinci derecedeki adaylar ise Kapıkulu Sipahî Ocağı'na alınırdı. Çıkmalar belirli aralıklarla ve sıkı bir denetim altında yapılır, bununla ilgili bütün muameleler padişaha arz edilir ve onun tasvibiyle kesinleşirdi. Bu işleri Galata Sarayı ağası düzenlerdi. Böylece yetenekli ve çalışkan adaylar Enderun'da Büyük ve Küçük odalara ve nâdiren de Seferli Koğuşu, Doğancı Koğuşu, Kiler, Has ve Hazine odalarına geçerler; diğerleri ise kapıkulu süvarilerinin ulûfe-ciyân ve gurebâ bölüklerine katılırlardı.⁴ Bir ara çıkma sadece Galata Sarayı'na münhasır kaldıysa da daha sonra diğer saraylara da teşmil edildi. Çıkmaların gecikmesi halinde isyana kadar varan büyük huzursuzluklar yaşanır. Bu tür huzursuzluklar bu mekteplerin gözden düşmesine, hatta bir süre kapatılmasına bile sebep olmuştur.

Galata Sarayı'nda Küçük, Orta ve Büyük adlarıyla anılan üç koğuşlu bir öğretimin bulunduğu, öğrenim süresi için muayyen bir müddet belirtilmemekle birlikte bunun ortalama on yıl kadar sürdüğü kaynaklardaki ipuçlarından anlaşılmaktadır. Sınıflardaki talebe mevcudu

2 Keza, I, 236-40.

3 İ. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, s. 98-114.

4 *Tarih-i Selaniki*, Haz. İpşirli, 212-213

da zaman içinde nispeten şekilde artıp eksilmiştir. İsmail H. Baykal'ın Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki bir kaynağa dayanarak verdiği tabloya göre 1715-1833 arasında sınıflardaki toplam talebe sayısı 180 ile 600 arasında değişmiştir.⁵ Ancak bu istatistiğin Galata Sarayı'nın gerileme dönemlerine ait olduğu göz önünde tutulmalıdır.

Bu mektepte ulemâ zümresinden yetenekli hocalar ders vermişler,⁶ bunlar terfi edip Enderun'da boşalan hocalıklara geçerek sarayın Bîrun ricâli arasında yer almışlardır. 1503 tarihli bir muhasebe raporuna göre o sırada Galata Sarayı'nda beş hoca görev yapıyordu.

Galata Sarayı'nın idaresi akağalardan seçilen ağanın nezâretinde bulunuyordu. İdarede sıkı bir hiyerarşi vardı. Onun altında Galata Sarayı kethüdâsı, onun da altında odalara (koğuş, sınıf) nezaret eden üç kethüdâ mevcuttu. Ayrıca her odada odabaşı, nöbetçi başı, hamamcı ve başhaseki adıyla görevliler bulunmaktaydı. Galata Sarayı ağası terfi edince Topkapı Sarayı'na geçerdi. Ağaların yetki ve sorumlulukları büyüktü. Mektebin asayiş, faaliyetlerin düzenli yürütülmesi yanında Galata Sarayı'na ait bütün vakıfların nezâreti de bu ağalara aitti. Galata Sarayı'nın bilhassa ağalar tarafından kurulan zengin arazi, bina ve para vakıfları vardı. Vakıfların gelirinden hem vakıf personelinin masrafları hem de eserlerin tamir masrafları karşılanırdı.⁷ Bunun dışında Beyoğlu ve Galata semtlerinin güvenliğinden de belirli ölçüde ağalar sorumlu idi. Bölgenin idaresi ve asayişle ilgilenen Galata kadısı, voyvodası ve subaşı yanında Yavuz Sultan Selim zamanından beri saray ağasına da bu konuda belli bir sorumluluk yüklenmişti.⁸ XVII. yüzyıl sonlarında bu bölgenin yabancı elçi, balyos ve müstemmen taifesinin oturduğu mûtena bir semt olması üzerine Galata Sarayı ağasının her gün ikindi namazından sonra baltacı ve yedekçilerle "kola çıktığı" bilinmektedir.⁹

Galata Sarayı, tarihinde bazı kesintilere uğrayarak belirli sürelerle medreseye çevrilmişse de bunun tarihleri ve medrese müderrislerinin seviyesi konusunda verilen bilgiler birbirini tutmamaktadır.

5 TSMİA, nr. D. 2110; Baykal, s. 111

6 Şeyhî, *Vekayî'ü'l-fuzalâ*, haz. A. Özcan, II, 616

7 İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi I*, İstanbul 1952, s. 393-394

8 Keza, s. 147, 393-394

9 Saray-ı mezbur havâlîsi bütün balyoslar ve müstemmenler ile mâlâmâl olmağa azim fesadlar olmakda iken hâlâ Saray ağası her gün bade'l-asr bu kadar baltacı ve yedekci ile kola binip ol havâlîleri devr ile fesad vuku'undan hıfz u hırâset ve etrâfında olan Müslimîni havf u fesâddan himâyet etmek gibi lutf-ı azîmi olduğu müsellemler-i ehl-i İslâmıdır". Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, İstanbul 1282, IV, 32.

Bunlardan en iyi bilineni 1686 yılında gerçekleştirileni olup bu değişiklikte Galata ve İbrâhim Paşa saraylarının muhtelif seviyelerde birkaç medreseye çevrilmesine karar verilerek mevcut talebe Enderun'a ve süvari bölüklerine nakledilmiş, buralara mûsile-i Süleymâniyye, Hâmise-i Süleymâniyye derecesinde müderrisler tayin edilmiştir.¹⁰ III. Ahmed devrinde Galata Sarayı köklü tamirat, ilâve ve değişikliklerle yeniden mektebe dönüştürüldü. Bunda, kendisi de bu mektepten yetişmiş olan Çorlulu İbrâhim Paşa'nın hayli emeği vardır. I. Mahmud Galata Sarayı'nda bir kütüphane kurmuş, daha önce vakfedilen kitaplara ilaveten kendisi de buraya kitaplar vakfetmiştir.¹¹ XIX. yüzyılın başlarına kadar Galata Sarayı önemsiz değişikliklerle bu statüsünü korumuş, II. Mahmud'un çok değer verdiği mektep 1817'de meşhur Tophane yangınında tamamen harap olduktan sonra padişah tarafından 1821'de yeniden yaptırılarak tekrar saray mektebi haline getirilmiştir. Sürekli değişikliklerin yaşandığı bu dönemde Galata Sarayı da bundan etkilenerek 1835'te dağıtılmış, kısa bir süre sonra burada Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne (Galata Sarayı Tıbbiyesi) kurulmuştur. Sultan Abdülmecid Mekteb-i Tıbbiyye'yi Haliç'teki Humbarahâne binasına naklederek Galata Sarayı'nı yeniden açmış, ancak bu da uzun ömürlü olmamış, nihayet burada 1868'de tamamen farklı bir hüviyet ve programla Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi açılmıştır.¹²

10 “Galata ve İbrahim Paşa Saraylarının Medrese olduğudur: Sûr-ı humâyûn takrîbi ile Galata ve İbrahim Paşa Saraylarında ve Edirne'de vâki' gılmân-ı hasadan lâyük-ı hizmet-i hümayun ve sezâvâr-ı Enderun olanları Sarây-ı Cedîd-i Âmir'e naklolunup ve sâ'irleri aşağı bölüklere çıkarılıp, saraylar hâlî kalıp ve her birinde evkaf-ı kesîre bulunmağın Galata ve İbrahim Paşa Sarayları birkaç müte'addid medrese olmak üzere her biri birer müderrise inâyet olundu...” Defterdar Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyât*, haz. A. Özcan, Ankara TTK 1995, s. 68; Râşid, IV, 31-32; Şeyhî, I, 504.

11 İ. Erünsal, “Galatasaray Kütüphanesi, DİA, 13, 323; amlf. *Osmanlılar'da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul 2015, s. 204-205.

12 TSMA, nr. D. 2110; nr. E. 779, 5098, 5393; BA, AE, Kanûnî, nr. 24; BA, Cevdet-Saray, nr. 239, 5907; Selânikî, *Târih* (İpşirli), I, 212; II, 441; Silâhdar, *Târih*, I, 648; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 68; Râşid, *Târih*, IV, 31-32; Şeyhî, *Vekâyü'l-fuzalâ*, I, 504, 620; II-III, 616; Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmî*, II, 31, 57, 190; Hızır İlyas, *Letâif-i Enderûn*, İstanbul 1276, s. 188; Atâ Bey, *Târih*, I, 72-73, 78, 96, 138-139, 146, 164-165; III, 106; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 302-306; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, s. 98-114; Fethi İsfendi-yaroğlu, *Galatasaray Tarihi I*, İstanbul 1952, tür.yer; Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, *İFM*, XIX (1956), s. 227, 233.

XXIII. TARİHİ YARIMADADA KÜLTÜR MUHİTLERİ VE DERS HALKALARI (XIX-XX. Yüzyıl)*

Tarihî yarımada pek çok bakımdan köklü ve zengin geleneğe sahiptir. Bunların başında ilim ve kültür hayatı gelir. Bu durum hemen her asırda önem arz etmekle birlikte XIX. ve XX. yüzyılların hususi bir durumu vardır. Bu yüzyıllar Türk devlet ve toplum hayatında büyük değişimlerin, başarıların ve başarısızlıkların yaşandığı dönemdir. Bilim hayatında da bu çalkantıların yaşandığı görülmektedir. Genel bir bakışla bazı tespitler yapmak mümkündür. O zamana kadar toplumda eğitim, yargı ve dinî alandaki bütün yetkileri tekellerinde bulunduran ve vakıflar sayesinde ekonomik bağımsızlığa sahip olan ilmiye sınıfı yeni teşkil edilen Nizamiye Mahkemeleri ve açılan yeni mekteplerle kazâ ve tedristen tedricen uzaklaştılar. Evkâf-ı Hümayun Nezaretî'nin 1826'da teşkili ile de mali kaynaklar önemli ölçüde ellerinden gitmiş oldu. Diğer taraftan Batı'ya açılan ve Batı'yı tanıyan aydınlar pek çok yenilikleri tanıdılar. Fikir, sanat ve kültür alanında cemiyetler, encümenler teşkil edilmeğe başlandı. Yüzyılın sonlarında sınırlı sayıda örnekleri görülen bu cemiyetlerin sayısı 1908'de İkinci Meşrutiyet'in sağladığı sebest ortam içerisinde çoğaldı, pek çok alana yayıldı.

Tarihi yarımada'nın yüzyıllarca ilim ve kültür hayatını şekillendiren ve canlandıran temel kurum şüphesiz medreselerdir. Mübahat Küçüköğlü, XX. *Asra Erişen İstanbul Medreseleri*¹ adlı değerli çalışmasında İstanbul'da XX. yüzyıla erişen² 185 medresenin tarihi, planı ve bazı tamirat

* Daha erken versiyonları için bk. Mehmet İpşirli, "Beyazıt ve Fatih Semtlerinde (19. ve 20. yy) İlmi Muhitler", 3. *Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu: Tebliğler Kitabı*, İstanbul, 2008, s. 278-280; "Suriçi İstanbul'da İlim Hayatı, Eğitim Faaliyetleri ve Kültür Muhitleri", *Suriçi İstanbul: Fetihten Önce ve Fetihten Sonra*, Ed. İlber Ortaylı, İstanbul: Fatih Belediyesi Yayınları, 2017, s. 253-272.

1 M. Küçüköğlü, XX. *Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000.

2 Aslında sayının çok daha fazla olduğu ancak bunların önemli bir kısmının zelzele, yangın gibi tabii afetler ve maddi imkânsızlıklar yüzünden kullanılamaz halde bulunduğu bilinmektedir.

kayıtları vs. hakkında bilgi verdikten sonra bunların semtlere göre dağılımını ortaya koymuştur. Bu dağılım bilim ve kültür açısından tarihî yarımada'nın etkinliğini ve hâkimiyetini göstermektedir. Bu 185 medreseden 173'ü yarımada dâhilinde yani yer almakta; 12 tanesi ise eskiden *Bilâd-ı Selâse*³ diye adlandırılan Eyüp, Üsküdar ve Galata kazalarında bulunmaktadır. Tarihî yarımada'daki bu dağılımı Kütükoğlu yedi bölge halinde vermiştir: Birincisi, Sultanahmet, Kadırga, Bahçekapı olup burada 22 medrese; İkincisi, Bayezid, Divanyolu, Kumkapı olup burada 15 medrese; Üçüncüsü, Süleymaniye, Şehzâde, Laleli, Yenikapı bölgesi olup burada 34 medrese; Dördüncüsü, Saraçhane, Unkapanı, Fatih, Cibali olup burada 35 medrese; Beşincisi, Çarşamba, Fener, Nişanca, Fethiye bölgesi olup burada 38 medrese; Altıncısı Saraçhane, Edirnekapı, Vatan Caddesi olup burada 11 medrese; Yedinci bölge, Aksaray, Topkapı, Kocamustafapaşa olup, burada 17 medrese bulunmaktadır. Toplam 173 medrese ile tarihi yarımada İslâm dünyasında hiçbir şehire nasip olmayan mükemmel bir eğitim, donanım ve zenginliğe sahiptir.

XIX. ve XX. yüzyılda tedrisata devam eden bu medreselerin esas hattını yani omurgasını şu şekilde belirtmek gerekir. XV. yüzyılda tarihi yarımada'nın bir ucunda Ayasofya Medresesi diğer ucunda ise Fatih Medreseleri olup bu ikisinin oluşturduğu ana eksen üzerinde Şehzâde Medresesi, Süleymaniye Medreseleri, Bayezid Medresesi ve Sultanahmet Medresesi teşkil etmekteydi. Bu eksenin civarında inşa edilen irili ufaklı medreseler ile sayı 173'e ulaşmakta idi.

Bunlar arasında iki büyük külliye'ye kısaca değinip bu iki ilim müessesesinin Osmanlı asırlarında ve bilhassa konumuz olan XIX. yüzyıldaki konumu ve sahip olduğu akademik kadro hakkında bilgi vermek gerekir.

Fatih Medreseleri

Fethi müteakip İstanbul'da bilim faaliyetlerinin derhal başlaması için bazı Bizans kiliseleri medrese'ye çevrilmiş, bu arada asıl külliyesinin inşası için de çalışmalara başlanmıştır. Bugün kendi adıyla anılan semtte harabe halindeki Havariyyun Kilisesi'nin temelleri üzerinde 1463 yılında külliyenin inşasına başlanmış, sekiz sene sonra 1471'de tamamlanmıştır. Külliyenin, özellikle medresenin plan, program ve teşkilatının

3 M. İpşirli, "Bilâd-ı Selâse", *DİA*, c. 6, s. 151-52.

hazırlanmasında devrin iki tanınmış siması olan Mahmud Paşa ve Ali Kuşçu'nun büyük emekleri olduğu bilinmektedir. Fatih Külliyesi, başlıca cami, sekiz Sahn Medresesi, sekiz Tetimme Medresesi, tabhane ve imaret, darüşşifa, darü'tta'lim, Kervansaray ahırları, Fatih ve zevcesi Gülbahar Sultan türbeleri vs. olmak üzere birçok birimden oluşmaktadır.⁴ Dördü Akdeniz, dördü de Karadeniz tarafında yer alan sekiz medresenin ağırlığını İslâm dini ve hukuku oluşturmaktadır. Sahn-ı Semân Medreseleri'ne öğrenci yetiştirmek üzere kolej seviyesindeki Tetimme Medreseleri ise Sahn Medreseleri'nin arkasında yer almakta idi. Tetimme'de okuyanlara da *suhte*, Sahn'da okuyanlara *danişmend* denilirdi. Sahn Medreseleri'nin her birinde on dokuz oda ve bir derslane mevcuttu. Her medresede müderrise ve yardımcısı olan *muide* birer oda tahsis edilmiş, ayrıca medreseyi gözeten *kayyım*a ve temizliği ile ilgilenen *farraşa* da birer oda ayrılmıştı. Geriye kalan on beş oda danişmendlere tahsis edilmişti. Böylece Sahn Medreseleri'nde toplam 120 danişmend kalmakta idi. Bunların dışında hariçten medreseye devam eden *nehari* talebelerinin bulunduğu da bilinmektedir. Tetimme'de okuyan talebe (suhte) sayısı daha fazla idi.⁵ Külliye'ye ait Arapça ve Türkçeye çevrilmiş çeşitli devirlere ait farklı vakfiyeler bulunmaktadır.⁶ Vakfiyede müderrislerin maaşları, aranacak şartlar, takip edilecek usul vs. hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ayrıca külliyenin yayınlanmış olan 1489-1490 tarihine ait yıllık muhasebe bilançosu da gelir ve giderleri ve işleyişi hakkında sıhhatli bilgi vermektedir.⁷

Süleymaniye Medreseleri

Fatih Medreseleri'nden yaklaşık bir asır sonra kurulan Süleymaniye Medreseleri özellikle medrese teşkilatı açısından en yüksek seviyeyi temsil ediyordu. Burada dinî, hukukî ve edebî derslere ilaveten hende, riyaziye derslerine de yer verilmiştir. Ancak bu derslerin nerede ve hangi seviyede okutulduğu tahkike muhtaç bir konudur. 1550-1557

4 Külliye planı için bk. VD, I, (1938), s.101, plan nr. 16.

5 Muhtemelen XVII. asra ait bir vakfiyede *suhte* sayısının 600 olduğu görülmektedir. S. Ünver, "Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, I (1938), s. 42.

6 Bilinen on ayrı vakfiyenin yerleri ve tavsifi için bk. C. Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilat-Tarih, İstanbul 1976, s. 352.

7 Ö. L. Barkan, "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23, nr. 1-2, (1963), s. 297-341.

tarihleri arasında tamamlanan külliyyede cami, dört medrese, darülhadis, tıb medresesi, darüşşifa (bimarhane), darüzzıyafe, tabhane, sıbyan mektebi, hamamlar, türbeler bulunmaktadır.⁸

Külliyyenin teşkilatı ve temel birimleri ve işleyişi hakkında vakfiyede⁹ ve her yıl hazırlanan muhasebe defterlerinde¹⁰ önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynaklardan külliyyenin birimleri, personeli ve aldıkları ücretler hakkında sıhhatli bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Süleymaniye Medreseleri'nin kurulması ile medreselerin derecelerinde artış olmuştur. Böylece dâhil medreselerini bitiren *Musıla-ı Sahn* veya *Musıla-ı Süleymaniye*'den birine gidebiliyorlardı.

Fatih ve Süleymaniye Medreseleri Türk ilim ve kültür tarihinin günümüze kadar gelen iki mümtaz abidesidir. Osmanlı Devleti'nde yöneticilere, askerlere ve halk kesimine yön veren aydınların (ilmiye ricali) kariyerinde önemli bir yeri olmuştur. Hemen bütünüyle bu iki ilim yuvasından feyz alarak yetişmişler, akademik hayatlarının en verimli dönemlerinde bu iki müessesede dersler vermişlerdir. Batı'daki emsalleri olan Sorbonne, Oxford ve Cambridge üniversitelerinden teşkilat, ders ve kaynak zenginliği açısından hiçbir şekilde aşağı olmayan bu kurumların özellikle XVIII. asırdan itibaren gerekli değişim ve dönüşümü gereği gibi sağlayamadıklarından bir durgunluğun içine düştükleri gözlenmektedir. XX. yüzyıl başlarında bir toparlanma ve yenilenme hamlesi olmuş ise de kısa bir süre sonra diğerleriyle birlikte Fatih ve Süleymaniye medreseleri de kapanmıştır.

Mektepler

XIX. ve XX. yüzyılların ilim ve kültür hayatına büyük canlılık getiren ve tarihi yarımada ilk örnekleri görülen kurumlar şüphesiz mekteplerdir. II. Mahmud'un eğitimdeki ıslahat hamlesi içerisinde tedricen açılmaya başlayan mektepler yepyeni bir anlayış, eğitim sistemi ve sosyal hayatı topluma getirmiştir. Burada asıl üzerinde durulması gereken nokta İslâm dünyasının geleneksel köklü kurumu medresenin temsil ettiği dünya görüşü ile Batı'daki emsallerinden alınarak Osmanlı toplumuna ve günün

8 Külliyyenin planı için bk. Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaâtı*, I, Ankara 1972, Giriş kısmı.

9 K. E. Kürkcüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962.

10 Ö. L. Barkan, "Süleymaniye Cami ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi*, IX, (1971) s. 109-161.

ihtiyaçlarına göre teşkil edilmiş olan mekteplerin temsil ettiği dünya görüşü arasındaki önemli fark sadece düşünce seviyesinde kalmayıp fikri mücadeleye dönüşmesidir. Eğitim tarihimizde mektep-medrese kavgası olarak bilinen bu mücadele çok önemli görüş ve değerlendirmelerin yapıldığı bir alan olmuştur. Geniş imkânlarla ve yeni bir eğitim anlayışıyla açılan mekteplerde yetişenler çok önemli görevlere tayin edilmekte ve devlet idaresinde söz sahibi olmakta iken, aynı dönemde medreselerin her bakımdan ihmal edilmesi iki kurumun mensupları arasında önemli ihtilafa, çatışmaya ve suçlamalara sebep olmuştur.¹¹

Bu medreselerin ve belli başlı camilerin adeta tamamlayıcı unsuru durumunda olan vakıf kütüphaneler ise kültüre ayrı bir zenginlik katmakta, bir muhitin oluşmasını sağlamaktadır. Bugün büyük bir kısmı Süleymaniye Kütüphanesi'nde¹² bir araya getirilip okuyucunun hizmetine sunulmuştur.¹³

XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında çok önemli bir kültür ve maarif faaliyeti olarak ilmî, dinî, tasavvufî ve meslekî birçok cemi-yetin kurulduğu bilinmektedir. Bunların merkezleri, üyeleri ve müdâvimleri genellikle Bayezid, Fatih, Çarşamba semtlerinde idi. *Cemiyet-i Müderrisin*, *Cemiyet-i Sufiyye*, *Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye* bunlardan bazıları olup bunların mecmualar çıkardığı buralarda kıymetli yazılar yazıldığı bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde *Encümen-i Şuara* adıyla gayri resmî bir topluluk oluşturulmuştur.¹⁴

Dergâhlar

Osmanlı asırları boyunca özellikle tarihi yarımada ilim ve kültür muhiti ve atmosferinin en yoğun olarak yaşandığı mekânların birisi de şüphesiz dergâhlardır. Başlı başına bir dinî, tasavvufi ve kültürel

11 Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, İstanbul 1978.

12 Süleymaniye Kütüphanesi'nde irili ufaklı yüz yirminin üzerinde kütüphane koleksiyonu bir araya getirilmiştir.

13 İ. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, Ankara 1988, tür yer.

14 *Encümen-i Şuarâ*: 1861-62 yıllarında Hersekli Arif Hikmet Bey'in Laleli'deki evinde şiir ve edebiyat toplantıları yapan gayri resmi edebi bir topluluktur. Buraya katılanlar eskiden beri birbirini tanıyan, bazıları aynı devlet dairelerinde çalışmış kimseler, eski kültüre vakıf edebiyatçılar olup her hafta düzenli toplanmışlardır. Ancak mensuplarının bir süre sonra farklı şehirlere görevlere tayini üzerine toplantılar aksamıştır. Kısa süre devam etmiş te olsa, şiir ve edebiyat konusunda değerli bu kültür insanlarının tamamen gönüllü bir topluluk oluşturmaları dikkate değer bir davranıştır. Detayları için bk. "Encümen-i Şuarâ", *DİA*, c. 11, s. 179-181.

eğitim müessesesi olan dergâhlar ait oldukları tarikatların ilkeleri ve uygulamalarına göre adeta bugünün kulüplerine benzetilebilirdi. Cami bütün Müslüman toplumun ayırım olmaksızın ortak mekânı olmasına mukabil dergâhlar insanların meşreb ve mizaçlarına göre seçerek intisap ettikleri, havasını teneffüs ederek huzur ve mutluluk duydukları, günün yorgunluk ve stresini attıkları mekânlardı. Başta padişahlar ve hanedanın erkek ve kadın mensupları olmak üzere, devlet ricali, ilim erbabı ve bürokratları ve askerî erkânının hemen hepsinin fiilen bağlı bulundukları veya sempati duydukları bir dergâh, bir şeyh vardı. Bu seçkin ve aydın tabaka dergâha gitmekten, şeyh efendinin sohbetinde bulunmaktan, karar veremedikleri veya içinden çıkamadıkları müşküllerini kendisine sormaktan büyük bir rahatlık duyarlardı. XIX. yüzyıldaki değişim, ıslahat her alanda olduğu gibi tasavvufî hayata da tesir etmekle birlikte, dergâh hayatında değişim diğer sahalara nisbetle çok daha sınırlı idi.¹⁵ Bu dönemde suriçi İstanbul'da başlıca sekiz tarikata ait yüzlerce dergâh vardı. Bunların bir kısmında ilim ve kültür seviyesi çok yüksek, mükemmel hitabete sahip şeyhler vardı. Bunların dergâhları birer seminer salonu gibi dolar, konuşmalar, sohbetler yapılır, dersler verilirdi. Gençliğinde, bu mekânlardan birisi olan Kuşadalı dergâhına¹⁶ devam eden XIX. yüzyılın büyük âlimi Ahmed Cevdet Paşa, bizzat görgü şahidi olarak *Tezakir*'de önemli bilgiler vermektedir.¹⁷

15 Bu yüzyıldaki tasavvufî hayat için bk. H. M. Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003.

16 Y. N. Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halvetî, Hayatı, Düşünceleri Mektupları*, İstanbul 1982; N. Azamat, "Kuşadalı İbrahim Efendi", *DİA*, c. 26, s. 468-70.

17 "Ol vakit Fatih civârında pek çok ulemâ ve fudalâ olduğu gibi Fatih'den Sultan Selim'e ve bir taraftan Karagömrük'e kadar bu arada pek çok erbâb-ı şî'r ü inşâ var idi ve Çarşamba-pazarı'nda Papas-oğlu Medresesi'nin karşısında vâki' konağında sâkin olan Kuşadalı İbrahim Efendi ol asrın en büyük âdemlerinden zâhir ü bâtını ma'mûr bir zâd idi. Küçük büyük pek çok kimseler kendisinden ahz-ı dest-i inâbetle ana mürfid olmuşlar idi. Vüzerâdan ve ricâlden pek çok zevât konağına gelip huzuruna girmek üzere sofada nevbet beklerler idi. Sûfiyye mesleğine sâlik olmadığımız halde biz de komşuluk hasebiyle gidip görüşürdük ve en büyük hoca efendilerden hall edemediğimiz şübühâtı andan istikşâf ile hall ederdik. Ulûm-ı âliyeden ve ale'l-husûs tefâsîrdan kangî mebhâs açılsa fevka'l-âde tedkîk eyler ve hâtırlara gelmedik nüket ü mezâyâ söyler idi. Murad Molla şeyhinin sıgar u kibâr-dan pek çok mürfidi olup ancak kendisi munsif bir zât olduğuna mebni mürfidleri içinden ciddî bir sâlik zuhur ettikte "Bu bizim işimiz değildir" deyu anı Hâfız Tevfik Efendi vâsıtasıyla Kuşadalı'ya gönderirdi", Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, Yayınlayan Cavid Baysun, Ankara TTK 1967, s. 15

Muhitler

Şimdi üzerinde asıl durulması gereken husus muhitin değerlendirilmesidir. Tarihi yarımada da böylesine yoğun medreseler, dergâhlar, mektepler, XIX-XX. yüzyıllarda teşkil edilmiş olan cemiyet ve encümenlerin merkezleri bulunmakta idi. Bu yoğun ilim ve kültür kurumlarının görevlisi, müntesibi ve müdavimi olan, müderris, talebe, şair, hattat, bestekâr vesairenden oluşan geniş zümrenin gündelik hayatları, birbirleriyle olan beşerî ve ilmî münasebetleri, çevreleri ve bütün bunların meydana getirdiği bilgi ve eğitim ortamı nasıl değerlendirilmelidir? Bu husus elbette müstakil bir kitabın konusu olabilecek derinlikte ve genişlikte bir faaliyet alanıdır. Burada bu muhitlerin sadece bir iki çarpıcı özelliğine dikkat çekilebilir.

Yukarıda belirtilen Sultanahmet, Bayezid, Süleymaniye ve Fatih ekseni ve çevresi büyük çoğunluğu ile ilim adamı ve talebelerin ikamet ettiği veya sıkça uğradığı, gündelik hayatlarını geçirdikleri bir bölge idi. Ayrıca devlet ricalinin de Bâb-ı Âlî'ye yakın olması sebebiyle burada kışlık evleri, konakları vardı. Ayrıca bu bölgede sahaf dükkânları ve belli başlı bütün kütüphaneler bulunmakta ve bunların müdavimleri zamanlarının önemli bir kısmını bu çevrede geçirmekte idiler. Maalesef elimizde hatırat ve günlük türünde eser çok az olduğundan bunları bütün ayrıntılarıyla, şahıs ve yerleriyle ortaya koymak zor olmaktadır. Ancak buradaki bu nevi faaliyetler ve buluşma ortamları öylesine çok ve yoğun idi ki onlardan günümüze intikal eden tipik örnekler bile bazı değerlendirmeler yapmağa imkân vermektedir.¹⁸

Burada Ahmed Cevdet Paşa'yı ve İbnülemin'i,¹⁹ bilhassa rahmetle yâd etmek gerekir. Cevdet Paşa (ö.1895) alanında öncü olan eseri *Tezâkir*²⁰ ve *Maruzat*'ı²¹ ile; İbnülemin (ö.1957) *Son Asır Türk Şairleri*,²² *Son Hattatlar*,²³ *Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar*²⁴ isimli abidevî

18 Şemsettin Şeker, *Ders ile Sohbet Arasında, Ondokuzuncu Asır İstanbulu'nda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul Zeytinburnu Belediyesi 2013, 646 s. Bu eser, zengin muhtevası, kıymetli fotoğraf ve görsel malzemesi ile bu konuda mükemmel bir çalışmadır; Zeytinburnu.

19 Ö. F. Akün, "İbnülemin Mahmud Kemal", *DİA*, c. 21, s. 249-62; Dursun Gürlek, *İbnülemin Mahmud Kemal İnal: Cumhuriyet Devrinde Bir Osmanlı Efendisi*. İstanbul Kubbealtı Neşriyatı, 2017.

20 *Tezâkir*, I-IV, Haz. C. Baysun, Ankara 1953-67.

21 *Maruzat*, Haz. Y. Halacoğlu, İstanbul 1980.

22 İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, I-IV cilt, İstanbul 1930-42.

23 İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Hattatlar*, İstanbul 1955.

24 İbnülemin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar*, I-IV cilt, İstanbul 1940-53.

eserleriyle bu döneme ışık değil projektör tutmuş olması çok önemlidir. Bunun dışında XIX. ve XX. yüzyıla ait bazı hatıratın katkısı da önemlidir.

Burada konumuz açısından önemli olan ve yarımadanın özellikle belirtilen Fatih-Çarşamba ekseninde yaşanan olayları anlatan Cevdet Paşa'nın *Tezakir*'inden kısa iki bendi nakletmek yerinde olacaktır. Kırk tezkireden oluşan *Tezakir*'in kırkinci tezkiresi bir cild olup, yer yer otobiyografi gibi olup Paşa kendi tahsilini, muhitini, münasebetlerini, aldığı ve verdiği dersleri anlatmaktadır. Paşa, kırkinci *Tezkire*'de derslerin verildiğinden bahsetmektedir. Cami ve medreseleri, buralarda okunan dersleri, müderris ve hocaların mizaçları, takrir usulleri, talebenin gayret ve zaaflarını canlı bir üslupla isimler zikrederek nakletmekte, diğer taraftan ayrı bir eğitim mekânı olarak Murad Molla Dergâhı'nda²⁵ ve Küçük Mustafa Paşa'da²⁶ okunan Mesnevi derslerini anlatmaktadır.²⁷

Kadınların eğitimi ile sosyal faaliyetleri, kendileri için açılan mektepler suriçi İstanbul'da bu dönemde belirgin hale gelmiştir. Genç kızların eğitimi ve eğitime katılmaları, XIX. yüzyılın değişen anlayışı ve havası içinde onlara yeni bir ufuk açan kurumların başında önce Sultanahmet'te kiralık bir ahşap konakta başlayan daha sonra Çarşamba ve Çapa'da eğitim hayatını sürdüren *Dârülmuallimat-ı Aliye* çok önemli bir kurumdur.²⁸ Ancak kadınların muhitleri, toplantı yerleri ve ne tür

25 “Çarşamba kurbunda Murad Molla Tekyesi Post-nişini Mehmed Murad Efendi olup eyyam-ı mu’ayyenede mesnevî okutur ve eyyam-ı sairede sabahdan akşama kadar mütenevvi dersler verirdi. Tekyesi bayağı bir darülfünun idi. Burada her nevi ulum u maârif tahsil olunurdu. Kendisinin akdem-i şâkirdanı olan Hâfız Tevfik Efendi dahi burada hücre-nişin olup muracaat edenlere fârisî tedris eylerdi. Bu dergâha rical ü kibardan nice zevat gelir gider ve karîb ba’îd mahallerden pek çok şâkird gelip ahz u istifade ederdi. Ben dahi boş vakitlerimi burada tahsil-i maârif sarf eylerdim. Ve bazan dahi Şevket ve Urîf divanlarını okumak üzere şair-i meşhur Fehim Efendi’nin Karagümrük’deki konağına giderdim.” Cevdet Paşa, *Tezâkir*-40, Ankara 1967, s. 13.

26 “Ol vakit İstanbul’da iki meşhur Mesnevî-hân vardı. Biri hoca Hüsameddin Efendi olup Küçük Mustafa Paşa’da Mesnevî-i şerif okudurdu. Hüsnizan-ı enâma mazhar bir pîr-i rûşen-zamir olup, rical ü kibardan pek çok zevat ana mu’tekid idi. Her taraftan ve her sınıftan nice zevat onun dersine müdavemet ile nutkunu nîmet ve nasihatını ganimet bilirlerdi. Bazan biz dahi gidip tekrir-i dil-pezîrini istima ederdik.” Cevdet Paşa, *Tezâkir*-40, Ankara 1967, s. 13.

27 Ders alan bazı başarılı talebelerin aynı zamanda güçlü olduğu konularda ayrıca dersler verdiği bilinmektedir. Nitekim Kethüdazâde Arif ders aldığı hocasına Far-şça dersleri vermesi; Cevdet Paşa’nın bir taraftan dersler alırken bazı devlet adamlarına (çocuklarına) dersler verdiği biliniyor.

28 C. Öztürk, “Darülmuallimat”, *DİA*, c. 8, s. 549-50.

konuların gündeme geldiği konusunda bilgiler sınırlıdır. Şüphesiz bu dönemde hanedana mensup hanımların özellikle padişah kızlarının devrine göre oldukça serbest sayılabilecek bir faaliyet alanları vardı.

Ders Halkaları

XIX. ve XX. yüzyıllarda tarihî yarımada-
daki en önemli ve yaygın bilim faaliyetlerinden birisi de ders halkalarıdır. İslâm dünyasında ta *Asr-ı Saadet*'ten beri devam eden ve İslâm dünyasının geniş coğrafyasında çok yaygın olarak uygulanan bu sistemde mekân olarak camilerin ve medreselerin kullanıldığı bilinmektedir. Son asırda tarihî yarımada-
da kimlerin hangi camilerde dersler okuttuğu hakkındaki bilgiler genellikle şifahî olarak nakledilmekte, bu konuda yazılı literatür sınırlı bulunmaktadır. XIX. yüzyılda Cevdet Paşa'nın zamanındaki ders halkalarıyla ilgili *Tezakir*'de bilgi bulunmaktadır. Bu sistemde tanınmış hocalar belli camilerde özellikle sabah namazından sonra kuşluk vaktine kadar, bazı hocalar da ikindiden sonra yarım daire şeklinde oturan ve önlerinde rahle bulunan talebeye Arab dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, fıkıh disiplinlerinde muteber kitapları takip ederek ders okuturlardı. Talebe sayısı hocanın şöhretine, bilgisine, ders takririndeki başarısına göre değişirdi. Bu derslerin en önemli özelliği halka açık olması idi. Yarım daire şeklindeki öğrencinin gerisinde cami cemaatinden, hatta halktan isteyenler sadece dinleyici olarak katılırdı; onların soru sorması, herhangi bir şekilde konuşması pek adet değildi. Bu dersleri mesleğinde kıdemli ve başarılı olmuş, ruus imtihanını kazanmış dersiamlar verirdi. Bu sistem Osmanlı'dan sonra Türkiye Cumhuriyeti döneminde de bazı zorluklara ve engellemelere rağmen devam ettirilmiştir.

SONUÇ YERİNE: GÜNÜMÜZ İLMİYE ÇALIŞMALARI ÜZERİNE*

Osmanlılar’da XV. yüzyıl ortalarından itibaren yavaş yavaş temel meslekler teşekkül etmeye başlamış, bunlar içerisinde çok eski ve köklü geleneği sebebiyle ilk belirgin hale gelen *ilmiye* olmuştur. İlmiye, bilimsel, entelektüel, akademik ve bürokratik boyutları olan muazzam bir saha olup her dönemde ilgi çekmiştir. Türkiye’de özellikle Uzunçarşılı’nın 1965 yılında *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı* başlıklı ufuk açıcı ve yol gösterici eserini yayınlaması bir dönüm noktası olmuş ve giderek bu sahaya ilgi fevkalade artmıştır.

Medrese tahsilini tamamlayıp mevki sahibi bir âlimden mülâzemet alıp ilmiye sistemine (silk-i ulema) dâhil olan adaylar aşağı dereceden başlayarak müddet-i ittisal denilen fiilen müderrislik, kadılık görevleri yaparlar belirli aralıklarla görevden ayrılarak (müddet-i infisal) İstanbul’da bulunurlar sonra tekrar farklı şehirlerde görevlere tayin edilirlerdi. Bunlar sisteme dâhil olmuş merkez ulemasını teşkil ediyordu. Başlangıçtan itibaren bu zümrenin biyografilerini önce Taşköprizâde kendi dönemine kadar derleyip yazmış sonra yapılan zeyillerle bu biyografiler XX. yüzyıla kadar getirilmiştir. Merkez ulemasını oluşturan bu zümrenin kökenlerine bakıldığında ağırlıklı olarak İstanbul, Bursa, Edirne ve Balkan şehirlerine mensup oldukları, Anadolu ve Arap şehirlerinden gelip merkezî sisteme dâhil olanların çok az olduğu görülmektedir. Bu menşе meselesi özellikle çalışılmaya değer bir konudur.

* Bu makalenin erken versiyonu için bk. Mehmet İpşirli, “Osmanlı’da İlmiyeye Dair Çalışmalar Üzerine Gözlemler”, *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler, Problemler, Teklifler*, Ed. Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa Sinanoğlu, İstanbul: İSAM Yayınları, 2007, s. 267-277.

Osmanlı coğrafyasının Anadolu'su, Suriye'si, Irak'ı, Kuzey Afrika'sı hakkındaki bilgiler çok yetersiz, biyografik kaynaklar sınırlıdır.¹ Merkezî sistem dışındaki mahallî ulemanın hizmetleri, merkezî idare ile münasebetleri hakkında bazı örnekler bilinmektedir. Buralardaki medreseler resmî derece bakımından düşük seviyededir; ancak verdikleri eğitim açısından birçoğunun çok kuvvetli olduğu çeşitli gözlemlerden anlaşılmaktadır.

Şehir tarihleri üzerine yapılan tezlerde genellikle ilim kültür hayatına bir bölüm ayrılarak, o şehirdeki medreseler, bilginler hakkında verilen bilgiler sınırlı ve tatminkâr olmaktan uzaktır. Büyük çoğunluğu da XVI. veya XIX. yüzyıllara aittir. Bu konuda ümit verici bir gelişme ise son yıllarda şehirlerde açılan üniversitelerdir. Bu üniversiteler kendi bölgeleriyle ilgili çok güzel çalışmalar yapabilirler. Osmanlı eyaletlerinde ulema, ilim hayatı, medreseler, bunların sosyal hayattaki yansımaları konularında Anadolu'da ve Osmanlı coğrafyasına dâhil olan Arabistan ve Balkan şehirlerde günümüzde açılan üniversiteler çok önemlidir. Buralardaki akademisyenlerin yapacağı mahalli tarih çalışmaları ilmiye konusuna da yeni açılımlar sağlayacaktır. Nitekim son yıllarda Anadolu şehirlerinde üniversite-belediye işbirliği ile gerçekleştirilen şehirlerdeki ilmî, kültürel ve tasavvufî hayatı, buralarda yetişen ve kendi bölgesinde etkili olmuş şahsiyetleri konu alan kongreler, sempozyumlar çok önemli yeni bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.²

1 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yânî'l-karnî'l-hâdî* aşer I-IV cilt (Beyrut t.y.) adlı 17. yüzyıl ulemasına dair Arapça eserinde, Muradî, *Silkü'd-dürer fî a'yânî'-sânî* aşer (Beyrut 1988) adlı 18. yüzyıl Osmanlı uleması biyografisini veren eserinde diğerleri yanında Arap coğrafyasında yaşayan ulemanın hayat hikâyesini de vermektedir.

2 Bu konuda çok değerli iki misal vermek istiyorum. 2012 senesinde Muş Alparslan Üniversitesi'nde ve Bingöl Üniversitesi'nde konu ile alakalı iki uluslararası sempozyum düzenlenmiş ve sunulan tebliğler 2013 yılında Muş ve Bingöl üniversiteleri tarafından ikişerden dört hacimli cilt halinde yayımlanmıştır.

Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum = Madrasah Tradition and Madrasahs in the Process of Modernization = Kevnetora Medreseye u di Pevajoya Modernbune de Rewşa Medreseyan [Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum (2012: Muş)], Ed. Fikret Gedikli, Muş: Muş Alparslan Üniversitesi yayını 2013, I-II cilt.

Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyum Kitabı = The Book of International Symposium on Islamic Sciences at the Crossroad of Theology and Madrasah [Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum) (2012: Bingöl)], Ed. İsmail Narin, Bingöl: Bingöl Üniversitesi yayını 2013, I-II cilt.

Osmanlı şehirleri ve coğrafyası için çok değerli bir kaynak şüphesiz Şer'îye Sicilleri'dir.³ Sadece büyük şehirler için değil⁴ bütün yerleşim birimlerinde kadı ve naiplerin tuttukları bu hukukî, dinî ve sosyal muhtevalı kaynaklar şehir tarihi çalışmaları için önemli bir veri tabanı oluşturmakta ve üzerinde de çeşitli tezler, projeler yürütülmektedir.⁵ Birçok kurum tarafından desteklenen projeler sayesinde bu değerli kaynaktan istifade ile ciddi çalışmalar yapılmaktadır.⁶

İlmiye sahasının ana eksenini, temel problemi müfredat programları, tefsir, usul-i tefsir, Hadis, usul-i hadis, fıkıh, usul-i fıkıh, kelâm, akaid, Arap dili ve edebiyatı konularında okunan ders kitapları, bu kitaplar üzerine Osmanlı bilginleri tarafından yazılan şerhler, haşiyeler, talikatlar meselesidir.

Bu konularda birtakım çalışmalar yapılmış olmakla birlikte henüz meselenin tabiri caizse aysberg gibi sadece uç kısmı gözükmektedir. Osmanlı'nın bu konudaki başarısını veya ihmali gerçekten anlamak ve sağlıklı bir kanaat sahibi olmak için daha pek çok monografinin yapılması gerekmektedir. Osmanlı ulemasının telifatı üzerine yapılacak çalışmalar önemlidir. Bu konuda ulemayı ulu orta savunmak da, bir şey yazmadılar diye suçlamak da haksızlık olur. Medrese müfredatı için ders kitapları, Osmanlı döneminde yazılan eserler ve önceki dönemlerde yazılmış olup Osmanlı ulemasının bunlar üzerine şerh ve hâşiyeleri gerçekten önemli bir inceleme konusudur. Bunların büyük

- 3 Burada müstesna bir hizmetten şükranla bahsetmek gerekir. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) sadece Türkiye Sicilleri değil aynı zamanda Osmanlı dönemi Balkan ve Arap şehirlerine ait Şer'îye sicillerini dijital olarak bünyesinde toplamış ve araştırmacıların istifadesine sunmuştur.
- 4 İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri arşivinde bulunan 10.000 civarındaki İstanbul sicilinden, muhtelif mahkemelere ait 100 cilt Şer'îye Sicili (mahkeme defterleri) İstanbul Belediyesi, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve Medipol Üniversitesi projesi olarak Prof. Mehmet Akif Aydın'ın başkanlığı ve Dr. Coşkun Yılmaz editörlüğünde yayınlanmış, çevrimiçi olarak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Benzer bir şekilde, Diyarbakır Âmid Mahkemesi sicilleri, İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. A. Ünalın'ın organizasyonu, Dr. A. Z. İzgüer'in editörlüğünde 2013-2018 tarihleri arasında on küsur sicil yayınlanmıştır.
- 5 Günümüzde noterlerin yürüttükleri işlemlere Osmanlı döneminde mahkemelerin baktıkları, ayrıca bir noter kurumu olmadığı dikkate alınırsa kadıların, Müslüman, gayrimüslim, erkek, kadın, zimmi, müstemen toplumun bütün kesimleriyle muhatap oldukları, sicil defterlerinin de toplumun bütününün meselelerini yansıtan bir ayna niteliğinde olduğu görülür.
- 6 Sicil çalışmaları konusunda kapsamlı bibliyografya çalışması için bk. Yunus Uğur, "Mahkeme Kayıtları (Şer'îye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya", *TALİD*, I/1, (2003), s. 305-344.

çoğunluğu Arapça olup değerlendirilmesi lisan hâkimiyeti ve uzmanlık gerektirmektedir. Bu konuda sağlıklı çalışmaları ancak tefsir, hadis, fıkıh, kelâm konularında uzman akademisyenler yapacaklardır.

Osmanlı ilim hayatının temelini teşkil eden medrese müfredatı, kitapları konusunda tarihçiler yetersiz kalmaktadır ancak İlahiyatçı akademisyenler ve onların yönlendireceği, yöneteceği başarılı talebeleri kıymetli çalışmalar ortaya koyabilirler. Son yıllarda bu alana önem veren, tezler yaptıran İlahiyatçı akademisyenler oldu. Bu çok önemli bir gelişmedir, ancak bu çalışmalar bir plan ve sistem çerçevesinde olmayıp bireysel ilgi ve gayret olarak gerçekleşmektedir. Bu konuda ne yapılabilir? Bir Osmanlı bilgini alınıp onun medrese ders kitaplarına yazdığı şerhler, haşiyeler incelenebilir veya *Hidâye*, *Hâşiye-i Tecrîd*, *Envârü't-tenzil*, *Keşşâf* gibi medresede yüzyıllarca okunmuş eserlerden birisi seçilip üzerine farklı dönem, farklı bölgelerdeki bilginlerin haşiyeye ve ta'likatları bir tez konusu olarak çalışılabilir. Şüphesiz böyle bir çalışma yapacak kimsenin iyi Arapçası yanında sahayı da bilmesi ve tezin iyi yönetilmesi gereklidir.

Osmanlı dönemi için, bölgeler arasında, farklı zaman dilimleri arasında mukayeseli ilmiye çalışmaları yapılması çok önemli sonuçların çıkmasına yardımcı olacaktır. Meselâ merkez uleması ile taşra uleması mukayesesi gibi, Balkan, Anadolu Arap uleması, Bağdad ve Şam, Halep uleması; buralardaki medrese eğitimi üzerine karşılaştırmalı çalışmalar; Osmanlı ve Safevî uleması üzerine mukayeseli araştırmalar hem Osmanlı ilim geleneğinin daha iyi anlaşılmasına hem de bölgeler, zihniyetler arasındaki farkların anlaşılması açısından çok verimli sonuçlar çıkacaktır. Kâtib Çelebi (ö.1657) payitaht İstanbul'da "ulema-yı rûsum" tabir edilen büyük âlimlerin bulunduğunu; ancak Şark medreselerinde yetişip bir şekilde İstanbul'a gelen şanı şöhreti olmayan mollaların İstanbul'daki ulemaya üstün geldiklerini belirtiyor. Osmanlı döneminde Arap coğrafyasında, hatta Balkanlar'da ulema ve medreselerin durumu hakkında Türkiye'de yapılan çalışma yok gibi. Üstelik bu iki coğrafya konusunda mahalli ve Batılı tarihçiler, 'Osmanlı döneminde buralarda ilmin gerilediği, ilim kültür namına hiçbir şey yapılmadığı' şeklinde mesnetsiz ithamlarda bulunmaktadır.

Ayrıca, ilmiye alanında belli bir aileyi, bir şehri, bir kurumu konu olarak seçip mensuplarının yatay ve dikey kariyerleri, eserleri, hizmetleri, muhitleri, dostane - hasmane münasebetlerini topluca değerlendiren prosopografik çalışmalar, çok köklü geleneğe sahip olan ilmiye

alanının olumlu ve olumsuz yönleriyle çok daha iyi tanınmasına yardımcı olacaktır.⁷

Osmanlı ilmiye mesleğinde karşılaşılan belli başlı problemler hem teşkilatta hem de ulemanın kendi faaliyetlerinde görülüyor. Hakikaten teşkilat açısından bakıldığında pek çok konunun henüz vuzuha kavuşmadığı görülüyor. Şeyhülislâmlık, kazaskerlik, nakibüleşraflık üzerine tezler yapıldı ancak teşkilat bir bütün halinde henüz aydınlatılmış değil. Ayrıca medrese ve kadılık kurumları üzerine yapılan çalışmalarda da bilinmeyen, cevap verilemeyen noktalar bulunmaktadır.

Osmanlı ilmiyesi içerisinde yer alan bilimsel ve entelektüel birikimi oluşturan ulemanın hem yukarıda işaret edilen dini disiplinlerde yazdığı eser ve risaleler, hem de bilhassa fizik, kimya, astronomi, mühendislik alanlarında yaptıkları çalışmaların araştırılması çok önemlidir. Bunlar uzun vadeli sistemli çalışmalar ile gerçekleştirilebilir.⁸

Ulemânın siyaset kurumu, yönetici zümre ile askerle ve toplumla münasebeti daha açık ifade ile imtihanı çok yönlü değerlendirilmesi gereken bir alandır.

Ulemânın sosyal ve siyasî olaylar karşısındaki tavrı, etkinliği meselesi önemli bir bahistir. Burada dikkat çeken bazı konular vardır. Bunların başında, toplumsal çalkantıların, ekonomik bunalımların, isyanların yaşandığı XVII-XVIII. yüzyıllarda ulema kendisini olayların içinde bulmakta, aktif sorumluluklar üstlenmektedir.⁹

Batı'nın tesiri ile başlayan modernleşme ve reformlar karşısında ulemanın tutumu da önemlidir. Bu konuda çok farklı görüşler, yorumlar yapılmıştır. Matbaanın faaliyete geçmesi ve daha sonra gündeme gelen yenilikler, ıslahatlar, reformlar konusunda ders kitaplarıyla zihinlere işlenen resmî bir görüş oluşmuş ve ulema yeniliklere muhalif en büyük engel gibi gösterilmiştir. Hâlbuki yapılan ciddi araştırmalar bunun tersini

7 A. Atçıl, *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press 2017 (Türkçesi: *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019) çalışmasıyla bu konuda başarılı bir eser yazmıştır.

8 Nitekim İstanbul Teknik Üniversitesi Profesörü Kazım Çeçen Osmanlı dönemi İstanbul su yolları, isale hatları, su yolu haritaları üzerine çalışmalar yapmış; Prof. E. İhsanoğlu, İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde kurduğu Bilim Tarihi Bölümü'nde ayrıca IRCICA bünyesinde yürüttüğü proje çalışmalarıyla Osmanlı bilim tarihi literatürüne dair temel çalışmalar meydana getirmiş; Dr. Cevat izgi, Osmanlı ulemasının müsbet ilimler alanında yazdığı, medresede de bir ölçüde takip edilen eserler üzerine esaslı bir çalışma yapmış; Prof. İ. Fazlıoğlu Osmanlı bilim tarihi çalışmaları ile önemli açılımlar sağlamıştır.

9 Meselâ 1703, 1730, 1807 isyanları üzerine yapılan çalışmalar her üç büyük kalkışmada ulemanın ister istemez elini taşın altına koyduğunu göstermektedir.

ortaya koymuştur.¹⁰ Teknolojinin, askerî gelişmelerin yakından takibinin ve başta askeri alan olmak üzere teknolojinin alınmasının bir mecburiyet olduğunu, sözlü ve yazılı olarak, ulema her vesile ile ifade etmiş, devlete, padişahlara lâyhalar sunmuş, bu konuda kamuoyu oluşturmaya çaba sarfetmiştir. Bunu teyit eden pek çok resmî-hususî belge ve kaynak bulunmaktadır. III. Selim'e sunulan layihaların çoğunluğu devrin ulemasına aittir ve Batı'daki askerî teknolojinin takibini ve alınmasını tavsiye etmektedir. III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde ulemanın yenileşme ve reformlar karşısındaki tutumu hakkında Prof. Uriel Heyd, ufuk açıcı makalesinde çok çarpıcı görüşler ortaya koymuştur. Bazı istisnaları olmakla birlikte, yüksek seviyeli ulemanın yeniliklerin hararetle savunucusu olduğunu örneklerle göstermiştir.¹¹

Aynı şekilde sömürgecilik karşısında, yani Batılı devletlerin ve Rusya'nın müstemleke hâline getirdikleri ülkelerdeki âlimlerin tavrı da önemlidir. Bu başta Osmanlı coğrafyasının Arap toprakları, Kuzey Afrika olmak üzere Hindistan, Orta Asya, Afrika ve Uzak Doğu'daki koloniyalizme karşı ulemanın tavrı, tutumu ve mücadelesidir. Bu konuda da özellikle Batılı araştırmacılar tarafından belirli bölgeleri inceleyen çalışmalar ve makaleler yazıldı. Mısır'da Urabi hareketi, Sudan'da Mehdi muhalefeti, Cezayir'de Abdülkadir'in mücadelesi ve Orta Asya'da ulemanın Rus sömürgeciliğine karşı tavrı ve mücadelesi çeşitli tez ve makalelere konu olmuştur.¹²

Kaynaklar konusunu kısa başlıklar hâlinde ifade etmek gerekirse, Osmanlı Arşivi'nde ve Topkapı Sarayı Arşivi'nde sadece ilmiye ile ilgili zengin malzemenin bulunduğu belli bir tasnif yoktur. Osmanlı'da yüksek seviyeli ulema aynı zamanda bürokraside yer aldıkları için farklı tasniflerde önemli veya sıradan bilgiler içeren belgeler ve defterler bulunmaktadır. Ancak İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivi, özellikle aynı mekânda bulunan Meşihat Arşivi'nin kataloğu hazırlanmış araştırmacıların istifadesine hazır hale getirilmiştir.¹³

10 Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikrî kimliği" *Belleten*, XXVI/104 (1962), s. 715-37. Ayrıca A. Cihan ve O. Özkul çalışmaları misal olarak belirtilebilir.

11 Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Asian and African Studies*, VII (1972), s. 64-69.

12 Orta Asya'daki Rus Emperyalizmi hakkında merhum Zeki V. Togan hocamız İstanbul Edebiyat Fakültesi'ndeki derslerinde, hem kendisinin hem de önceki âlimlerin Ruslarla mücadelesini yer yer canlı misaller vererek anlatırdı, maalesef o yaşta bunları tam kavrayacak ve değerlendirecek durumda değildik.

13 Bilgin Aydın, İsmail Kurt ve İlhami Yurdakul, *Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul: İSAM, 2006.

İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde Kazasker Ruznamçeleri, Nakibüleşraf Defterleri dışında beş bin küsur ulema biyografisi ve özlük evrakı içeren dosyalar ile¹⁴ ayrıca yedi büyük cilt halinde son devir ulema biyografilerini içeren defterler bulunmakta olup değerli araştırmacı Sadık Albayrak bu defterlerden ve ulema sicil dosyalarından istifade ederek beş cilt halinde son devir Osmanlı ulemasının biyografilerini yazmış, ciltlerin sonuna belgeler eklemiştir.¹⁵

Konunun kütüphane kaynakları ilmiye çalışmaları için çok daha büyük önem arz etmektedir. Evvela önemli ölçüde yayımlanmış olan biyografi sözlükleri zikredilmelidir. Bu konuda Şakaik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri şüphesiz başta gelir. Ayrıca Şam'da babadan oğula müftülük yapan Muhibbî ailesinden Muhammed Emin Muhibbî'nin dört ciltlik Arapça *Hulâsatü'l-eser fi a'yânî'l-karni'l-hâdî 'aşer*'i on yedinci yüzyıl; Murâdî ailesinden Ebü'l-Fazl Murâdî'nin dört ciltlik Arapça *Silkü'd-dürrer fi a'yânî's-sânî 'aşer adlı eseri* on sekizinci yüzyıl uleması ve ilim hayatı için zengin biyografi kaynağıdır.

Cumhuriyet döneminde 1950 öncesinde birisi Osman Ergin'in meşhur 5 ciltlik *Türkiye Maarif Tarihi* diğeri ise İstanbul'un fethinin 500. yılına bir hazırlık olarak Süheyl Ünver'in *Fatih Medreseleri* kitapları zikre değer çalışmalardır. Daha sonra Uzunçarşılı'nın 1965 yılında yayınladığı *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* arşiv kaynakları, kanun-nâmeler, vekayinâmeler, tabakat kitapları ve yabancı eserlere yapılan atıflarla zenginleştirilmiş eseri Osmanlı ilmiyesi için bir dönüm noktası olmuş birinci derecede müracaat eseridir.¹⁶

14 Hümeysra Zerdecî, *Osmanlı Ulemâ Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Ankara Türkiye Diyanet Vakfı 2008, 602s. Bu özlük dosyaları, son devirde Osmanlı'da eğitimde, dinî ve hukukî hizmetlerde bulunan ulemanın bizzat kendi el yazısıyla kaleme aldığı etraflı hâl tercümelerini, memuriyetleriyle ilgili her türlü belgeyi, varsa çalışmalarından örnekleri ihtiva etmektedir. Sicill-i Ahval Kanunu çerçevesinde düzenlenen bu dosyaların sahipleri daha sonra Cumhuriyet'in başlarında bazı bakanlık ve kurumlarda görev alınca bir kısmının dosyaları yeni kurumlarına gönderilmiştir

15 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, I-V cilt, İstanbul 1980-1981.

16 Uzunçarşılı'nın 75 yaşında iken yayımladığı, arşiv ve kütüphanelerden binlerce kaynağa dayalı bu eser her zaman elimizde temel müracaat eseri olmaktadır. Uzunçarşılı, düzenli olarak Topkapı Sarayı Arşivi'nde çalışıyordu. Nitekim tam 90 yaşında vefatı da Topkapı Sarayı'nda oldu. Akşama kadar çalışıyor, mesafî bitiminde Arşiv'den çıktığında otomobile binmek üzere iken fenalık geçiriyor ve rahmetli oluyor. Böyle çalışmanın mahsulü olarak eserlerini yazmıştır. Bir gün merakla Saray Arşivi şefi Ülkü Hanım'a "Uzunçarşılı binlerce dipnotu olan İlmiye kitabını 75 yaşında iken yayımladı. Bütün bu dipnot bilgilerini nasıl toparlıyordu, çalışma usulü nasıldı? Fiş usulünü mü, defter usulünü mü takip ediyordu." diye sordum.

Osmanlı medresesi üzerine 1974'te Mustafa Bilge'nin başta vakfiyeler, diğer arşiv belgeleri, kaynaklar ve literatüre dayalı çalışması İlk Osmanlı Medreseleri (İstanbul 1984) eseri ile Cahit Baltacı'nın XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri (İstanbul 1976) kitabı Mübahat Kütükoğlu'nun, özellikle XIX.-XX. yüzyıllar İstanbul medreseleri konusunda teşkilat ve fizikî mekân ağırlıklı oldukça kapsamlı çalışmaları kaynak niteliğinde eserlerdir.¹⁷ Fahri Unan'ın Fatih medreseleri üzerine yaptığı çalışma bir Osmanlı temel eğitim kurumunu çok yönlü olarak değerlendiren dikkate değer bir araştırmadır. Mefail Hızlı'nın medrese araştırmaları ise Bursa şehri ağırlıklı olup diğer kaynaklar yanında özellikle Bursa şeriye sicillerine dayanan çalışmaları etkili bir şekilde sicilleri değerlendiren öncü bir eser olmuştur.

İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü'nde C. İzgi *Osmanlı Medreselerinde İlim*,¹⁸ S. Ayduz *Osmanlılar'da Müneccimbaşılik*, T. Zorlu *Süleymaniye Tıp Medresesi* adlı tez çalışmalarını yapmışlardır. E. İhsanoğlu'nun, *İlmiye Salnâmesi* (1916) ile Uzunçarşılı'nın *İlmiye Teşkilatı* (1965) arasında geçen yarım asırlık dönemdeki medrese çalışmalarını, bu çalışmalardaki yanlış yaklaşım ve telakkileri değerlendiren "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası" makalesi hem muhteva hem de yöntem açısından önemli bir çalışmadır.

Osmanlı ilmiyesinin en çok ilgi çeken konusu şeyhülislâmlık üzerine belirli dönemleri esas alan birkaç doktora çalışması yapılmıştır. Dolayısıyla bunlar müessesenin bütününe değil, belirli bir dönemini ve yönünü inceleyen monografilerdir. Bunlar arasında ilki ve en dikkate değer olanı Richard Pepp'in *The Müfti of Istanbul* adlı eseridir. Bu eser tarihi perspektifi değerlendiren kapsamlı bir girişten sonra Ebussuûd Efendi'ye kadar gelen ilk on beş şeyhülislâmın biyografilerini arşiv dışı kaynaklar kullanarak incelemektedir. Bu çalışma biyografi bilgisinin teşkilata nasıl ışık tuttuğunu gösteren önemli bir

Ülkü Hanım, "Hoca burada yaklaşık 15 sene çalıştı, ben asistan gibi kendisine hizmet ediyordum. Zaman zaman düzensiz ufak kâğıtlara çok kısa notlar alırdı. Onun dışında her şey hafızasında idi. Hatta bazen vesikada geçen ve kim olduğunu çözemediğim birisi olunca, 'Hocam bu hangi paşa veya hangi şeyhülislam?' diye sorduğumda, benden, *Raşit Tarihi*, *Naima* veya *Şânîzâde Tarihi*'nin belirli bir cildini getirmemi ister, benim soruma eliyle koymuş gibi oradan cevap verirdi. Hangi ciltte, hatta bazen hangi sayfada olduğunu ezbere bilirdi. 80-85 yaşlarında böylesine kuvvetli bir hafızaya sahipti." diye cevap verdi.

17 Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

18 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul 1997.

örnektir. Daha sonra Ekrem Kaydu, Almanya’da şeyhülislâmlığın menşei üzerine bir tez yapmış, İhsan Süreyya Sırma da II. Abdülhamid dönemi şeyhülislâmlarını Fransa’da tez konusu olarak çalışmışlardır. Daha sonra da Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde Murat Akgündüz, şeyhülislâmlık kurumu üzerine hazırladığı doktora çalışması yayınlanmıştır. Kazaskerlik konusunda 1982 yılında tarafımdan hazırlanan *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kazaskerlik* adlı doçentlik tezi bazı kısımları çıkarılarak uzunca bir makale hâlinde TTK Belleten’de yayımlanmıştır. Kazaskerlik konusunda Mustafa Şentop hukuk tarihi ve teşkilat ağırlıklı doktora tezi yayımlanmıştır.¹⁹ İlhami Yurdakul’un ilmiye merkez teşkilatında reform çalışması,²⁰ ayrıca Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid’in dönemi uleması üzerine yapılan iki başarılı doktora tezi bir saltanat dönemindeki ilmiye incelemesi açısından önemli çalışmalardır.²¹

Modernleşme döneminde ulema ile ilgili sosyoloji çalışmaları da yapılmıştır. Ahmet Cihan’ın, Osman Özkul’un ve Selim Argun’un modernleşme döneminde ulemayı inceleyen çalışmaları tarih ve sosyoloji açısından konuya yeni açılımlar sağlayan çalışmalar olmuştur.²²

Son devir Osmanlı ulemasının entelektüel birikimi, dinî ve içtimai konulardaki görüş ve yorumlarını içeren metinleri değerlendiren İsmail Kara’nın çalışmaları da son devir ilmiye mesleğine farklı bir bakış açısı bir derinlik getirmiştir.

Türkiye dışında, özellikle ABD ve Kanada üniversitelerinde ve İsrail’de Osmanlı coğrafyasına dâhil olan Mısır, Suriye, Irak, Tunus, Cezayir uleması hakkında ve buralardaki El-Ezher, Zeytune, Zâhiriyye ve Mustansırıyye gibi medreseler üzerine tarihi ve bilhassa sosyolojik yaklaşımlı önemli tez çalışmaları yapıldığı bilinmektedir. Aslında bu çalışmaların Türkçeye kazandırılması bilgi ve metod açısından genç Türk araştırmacılara önemli açılımlar ve kolaylıklar sağlayacaktır. İsrail’in ulema ve ilmiye konusunda sistemli araştırmalar ve yayınlar yaptığını belirtmek gerekir. Bunlar arasında erken yaşta vefat eden Prof.

19 Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul 2005.

20 İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İstanbul 2008.

21 Arzu Güldöşüren, *II. Mahmud Dönemi Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 2013; Zeynep Altuntaş, *Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 2013.

22 Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı*, İstanbul 2004; Osman Özkul, *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 2005; Selim Argun, *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulema, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)*, Johannesburg 2013.

Uriel Heyd en başta gelmektedir. İsrail’de Osmanlı ve Orta Doğu çalışan uzmanların birçoğu kendisinin talebesi olmuştur. Osmanlı ceza hukuku üzerindeki değerli eserinden başka, ulema üzerindeki çalışması, hatta Cumhuriyet dönemi İmam-Hatip okulları üzerindeki araştırmaları ilgi çekicidir.²³

Osmanlı uleması ve ilmiye sınıfı üzerine değerlendirme yaparken bazı müşterek çalışmaları (editorial çalışmalar) ve bazı dergilerin ulema özel sayılarını belirtmek gerekir. Meselâ *Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions since 1500*, Nikki R. Keddie’nin editörlüğünde sahasında uzman on altı bilim insanının yazdığı makalelerden oluşan ve on tanesi modern çağda Müslüman ülkelerdeki ulemanın konumunu, yetki ve sorumluluklarını inceleyen değerli bir çalışmadır.²⁴ Ayrıca Hayfa’da yayımlanmakta olan *Asian and African Studies* dergisinin 7. özel sayısı Prof. Uriel Heyd anısına ulemaya tahsis edilmiş, Prof. Heyd’in talebesi ve meslektaşları Osmanlı uleması üzerine makaleler yazmışlardır. Türkiye’de bu tür çalışmalar yapılmakta, özellikle Osmanlı döneminde ulema, medrese, entellektül hayat üzerine düzenlenen kongrelerin yayımlanan tebliğleri büyük önem taşımaktadır.

Osmanlı Devleti’nin eğitim konusundaki önemli bir özelliği, bölge ve gelenek farklılıklarını nazarı dikkate alarak, program zenginliğini

23 Burada bir kısa anekdotu nakletmek gerekir. 1968’de erken yaşta vefat eden Musevî kökenli Osmanlı uzmanı, Prof. Uriel Heyd’in 1959 yılında açılan İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü ile yakından ilgilenmesi konusunda rahmetli Prof. Bekir Kütükoğlu Hocam şu hatırayı anlatmıştı. Uriel Heyd 1967 senesinde o zaman İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü’nün müdürü olan B. Kütükoğlu’nu yana yakıla aramaktadır. Fakülte’den, Yüksek İslâm Enstitüsü’ne telefon ediyor. Nihayet Yüksek İslâm Enstitüsü’nde kendisiyle bir görüşme yapıyor. Enstitünün müfredat programları, derslerin verilış tarzı, hocaların kimler olduğu, takip edilen kitaplar vs. hakkında pek çok soru soruyor. Bekir Hoca birçoğuna yeterli cevap vermekte zorlanıyor. Nihayet sorular bittikten sonra Prof. Heyd’e neden bu kadar ilgilendiğini Kütükoğlu Hoca sorunca, Prof. Heyd, bir ilim adamı olarak diyor ki, “Musevî teolojisinin tedris edildiği iki büyük merkezimiz var. Birisi Kudüs’te, öbürü de New York’tadır. Kudüs’teki merkez klasik ekoldedir. Yani geleneksel usulle tedris ve araştırmalar yapar, New York’taki okulda ise tamamen modern usulle eğitim ve araştırma yapılır. Benim merakımı mucip olan bunca seneden sonra açılmış olan bu Yüksek İslâm Enstitüsü önemli bir gelişmedir, büyük bir dönüm noktasıdır. Hangi usulde, yani medrese sistemiyle mi eğitimini sürdürüyor, yoksa tamamen modern bir yaklaşımla mı? Bu benim için çok önemli diyor.” ve bu şekilde merakının ve sorularının sebebini de anlatmış oluyor.

24 *Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions since 1500* (ed. Nikki R. Keddie), Berkeley: University of California Press, 1978.

devam ettirmesidir. Yani tek tip eğitim sistemi, tek tip adam yetiştirme yoluna gitmemiş; bir taraftan merkezde kendi sistemini geliştirip uygularken diğer taraftan Mekke Medine'deki, Kûdûs'teki, Mısır, Bağdat, Şam, Tunus'daki medrese usul ve geleneğine dokunmamıştır.²⁵ Bu şehirler, İslâm tarihinde belirli sürelerle başkent olmuş, güçlü vakıflara sahip olarak yüzyıllarca ilmin, eğitimin, ulemanın merkezi olmuş yerlerdir.

Devlet sadece bu şehirlerdeki eğitim kurumlarına yardımcı olmak, onları desteklemek, bir şikâyet halinde teftiş ve tahkik etmek şeklinde bir görev üslenmiştir. Osmanlı'nın bu anlayış ve uygulamasını yapılacak araştırmalarla ortaya koymak gerekir. Osmanlı coğrafyasına dâhil olan Arap ülkelerinde, son zamanlarda, tedricen ön yargılardan kurtularak müşterek tarihimiz üzerine objektif değerlendirmeler yapılmıştır.²⁶

25 İngiliz ve Fransızlar XIX. yüzyılda Arap coğrafyasına geldikleri zaman eğitim sistemini, ders kitaplarını nasıl kendi çıkarları doğrultusunda hazırlattıkları dikate alınırsa Osmanlı'nın takip ettiği usul daha sağlıklı değerlendirilebilir.

26 Bu mevzuda çok mühim bir açılım ve gelişme IRCICA'nın girişimleri ve organizasyonu ile gerçekleştirilen benim de hepsine birer tebliğ ile katıldığım "Mısır fi Ahdi'l-Osmanî" (Kahire 2007), "Yemen fi Ahdi'l-Osmanî" (Sana 2009), "Cezayir fi Ahdi'l-Osmanî" (Cezayir 2009), "Kuveyt fi Ahdi'l-Osmanî" (Kuveyt, 2011), "Sudan fi Ahdi'l-Osmanî" (Hartum, 2013), "Suriye fi Ahdi'l-Osmanî" (Şam, 2009) konulu uluslararası kongreleridir. Arap, Türk ve Batılı tarihçilerin katıldığı bu kongrelerde bu ülkelerin devlet erkânı da açılış ve kapanışlarda hazır bulunmuştur. Bu kongrelerde Arap meslektaşlarımızın ve siyasilerin kendi tarihleriyle hesaplaşma, yüzleşme konusunda çok olumlu bir yaklaşım içerisinde olduklarını, yanlışlığın kendi tarih ders kitaplarındaki gerçek dışı bilgilerden kaynaklandığını söylemeleri, tarih ders kitaplarının bu bağlamda gözden geçirilip yeniden yazılmasının gerektiğini ifade etmeleri fevkalade memnuniyet verici bir gelişme idi. Ancak Arap Baharı ile birlikte bu kongreler inkıta uğramıştır.

LÛGATÇE

Arpalık: Osmanlılarda özellikle yüksek seviyeli ilmiye mensuplarına hizmette bulundukları sürece maaşlarına ilâveten, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir.

Bâb-ı Meşîhat, Bâb-ı Fetvâ, Fetvâ dairesi: Osmanlı Devleti'nde özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra şeyhülislâmların resmî dairelerine verilen ad.

Berat: Bir göreve tayin veya bir vazifenin, bir muafiyetin verildiğini gösteren, üzerinde padişahın tuğrası bulunan belge.

Câmiu'r-riyâseteyn: Padişah hocalığı ve şeyhülislamlık makamına birlikte sahip olan âlimlere verilen unvan. Osmanlı tarihinde Hoca Sâdeddin, Seyyid Feyzullah ve Hasan Fehmi efendiler bu unvana sahip olmuşlardır.

Cer: Kıdemli medrese talebelerinin vaazlar vererek, Kur'an öğreterek halkı dini konularda irşat etmek, aynı zamanda geçimi için kazanç sağlamak maksadıyla üç aylarda civar kasaba ve yerleşim birimlerinde hizmet etmesi.

Cihet: Vakıflardaki görevler için kullanılan kavram, çoğulu *cihât*'dır.

Cuma divanı: Cuma günleri sabahleyin sadrazamın başkanlığında Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin sadarete dava dinlemek, bazı davalara yeniden bakmak üzere akdettikleri divan. Buna *huzur murafaası* da denilirdi.

Çarşamba divanı: Çarşamba günleri Sadrazam başkanlığında kendi konağında İstanbul ve Bilad-ı Selase (Üsküdar, Galata, Eyüp) kadılarının katılımı ile akdedilen divan. Burada davalar dinlenir, ağırlıklı olarak İstanbul'un meseleleri görülürdü.

Dâhil medreseleri: Yüksek seviyeli medreseler olup burada ağırlıklı olarak *ulum-ı âliye* denilen temel dini bilimler okutulurdu. Bunlar genelde Osmanlı hanedan mensuplarının yaptırdığı medreselerdi.

Dânişmend: Medrese müfredatını tamamlama aşamasına gelmiş kıdemli talebe.

Dârülhadis: Ağırlıklı olarak Hadis öğrenimi için teşkil edilmiş medrese.

Dârülharb: Müslüman olmayan bir devletin hâkimiyeti altındaki topraklar için kullanılan fıkıh terimi.

Dârülislam: Müslüman bir devletin hâkimiyeti altındaki topraklar için kullanılan fıkıh terimi.

Defter-i akdiye: Kazaskerlerin tayin olunacak müderris ve kadılar için tutmuş olduğu defter. Defterdeki isimler padişah onayından sonra tayin edilirdi.

Ders vekâleti: Medreselerdeki eğitim ve öğretimi düzenlemek üzere son dönemde şeyhülislâmlık makamına bağlı olarak kurulan daire. Bu dairenin amirine *ders vekili* denilirdi.

Efendi dâîmiz: Padişahların şeyhülislamı hitabında kullandığı ifade.

Ehl-i örf: Osmanlıda *seyfiye* denilen yönetici ve askeri zümre. Bunlar genellikle Enderun menşelidir.

Ehl-i şer: Medrese kökenli olup eğitim, yargı ve fetva gibi ilmiye görevinde bulunan zümre.

Eman: İslâm ülkesine girmek veya İslâm ordusuna teslim olmak isteyen bir yabancıya verilen can ve mal güvencesi. Eman sahibi olanlara *müstemen* denilirdi.

Ferve-i beyzâ: Şeyhülislâmların kürklü beyaz merasim elbisesi. Ferve-i beyzâ giydirilmesiyle şeyhülislam görevi üstlenmiş olurdu.

Fetvâ emini: Şeyhülislâm dairesinde fetva kısmının amiri olup fetvalar onun sorumluluk ve denetiminde güvenilir kaynaklara dayanılarak hazırlanırdı.

Fetvâ, fetâvâ mecmuası: bk. Mecmua-i fetâvâ

Hâce-i Sultanî: Padişahlar, şehzadelikleri döneminde okudukları âlimlerden en ünlü ve etkili olanını padişah olduklarında hoca olarak seçerler, bu âlim *hâce-i sultanî*, *hâce-i padişahî* unvanı ile anılırdı.

Hâric medreseleri: Ağırlıklı olarak ulûm-ı âliye (alet ilimleri) derslerinin okutulduğu daha aşağı dereceli medreseler.

İftâ: Fetva görevi için kullanılan kavram.

İstanbul ve Bilâd-ı Selase: Sur içi İstanbul ve Üsküdar, Eyüp, Galata kadılıkları için kullanılan kavram.

Kassam: Şer-i şerife göre miras taksim eden anlamına gelip, kadılara bağlı olup reayanın mirasını taksim edene *kassam-ı beledî*; kazaskere bağlı olup askerî sınıfın mirasını taksim edene *kassam-ı askerî* denilirdi.

Kazâ: Yargı görevi için kullanılan kavram.

Kazasker divanı: Kazasker dairesinde Salı ve Cuma hariç haftanın diğer günlerinde akdedilen divan.

Kibâr-ı müderrisîn: Yüksek dereceli müderrislikler için kullanılan kavram. Özellikle Musıla-i Süleymaniye derecesinden itibaren kullanılmakta idi.

Kürsü şeyhi: Cuma günleri selatin camilerde vaaz etmekle görevli din âlimi. En kıdemlisi ve ünlüsü Ayasofya Kürsü şeyhi idi.

Mecmua-i fetâvâ (Fetva mecmuası): İbadetler ve muamelelerle ilgili fetvaların yaklaşık elli kitap (bölüm) halinde düzenlendiği eserlere verilen isim.

Medrese dereceleri: Fatih Sahn-ı Semân medreselerinden sonra altı derece, Süleymaniye medreselerinden sonra on iki kademe halinde belirlenen dereceler.

Mevalîzâde: İlmiye sınıfı içerisinde bazı ayrıcalıklara sahip olan *mevalî* denilen yüksek rütbeli ulema çocukları.

Mevleviyet: Osmanlı ilmiye teşkilâtında yüksek dereceli kadılıklar [müderrislikler] için kullanılan bir kavram.

Muhtasar: İslâm ilim tarihinde tefsir, hadis, kelâm, tarih gibi bir bilim dalında özet halinde yazılmış eser türü, bk. **Telhis**.

Muîd: Verilen dersleri tekrar eden anlamına gelip müderris yardımcısı için kullanılan bir kavram.

Müddet-i örfiyye: İlmiye sınıfı mensuplarının görevde bulundukları süreler için kullanılan kavram.

Müderris: Medresede, cami ve eğitimle ilgili mekânlarda ders veren âlim.

Mülâzemet: İlmiye mesleği adaylarının meslekî stajları ve görev bekleme süreleri için kullanılan kavram.

Nâib: Medrese eğitimi olarak özellikle fıkıh alanında kendi kaza dairesinde ihtilâfları çözebilecek bir seviyede tahsil görmüş ilmiye mesleği mensubu kimseler. Çok değişik hizmetler için naiplikler vardı.

Nakîbüleşraf: Hz. Peygamberin torunu Hz. Hasan'ın soyundan gelen şeriflerin ve Hz. Hüseyin'in soyundan gelen seyyidlerin işlerine bakan, kendisi de aynı soydan gelen yüksek seviyeli ilmiye mensubu.

Ordu kadısı: Serdar ve serdar-ı ekremlerin komutasındaki seferlerde ordu arasındaki şerî konular ve ihtilaflara bakan kadılar için kullanılan kavram. Padişahların fiilen bulundukları sefer-i hümayunlarda şer'i mesele ve ihtilaflara kazaskerler bakardı.

Örfî kavuk: İlmiye mensuplarının kavukları.

Reîsülulemâ: En kıdemli ilmiye mensubu âlime verilen unvan.

Süleymaniye Dârülhadisi: Osmanlı medrese derecelendirmesinde en yüksek seviyede medrese olup, Süleymaniye Külliyesi içerisinde bulunmakta idi.

Suhte: Medresede daha ziyade aşağı sınıflardaki talebe için kullanılan kavram.

Şerh, haşiye, talikat: Medrese ders kitapları ve metinleri üzerine çeşitli seviye ve mahiyette yapılan açıklamalar, düşülen notlar için kullanılan kavramlar.

Tarik defterleri: Kadı ve müderris tayin sırası için kazaskerler tarafından tutulan defterler.

Tedris: Eğitim görevi için kullanılan kavram.

Tekmil-i nüsah, ikmâl-i nüsah: Medresede belirli seviyelerde okunması adet olmuş programı tamamlama anlamında bir kavram.

Telhis: İslâm ilim tarihinde tefsir, hadis, kelâm, tarih gibi bir bilim dalında özet halinde yazılmış eser türü.

Ulûm-ı 'âliye (Yüksek ilimler): Tefsir, hadis, fıkıh, akaid gibi medrese programı içinde yer alan temel dini bilimler bu kavramla ifade edilirdi.

Ulûm-ı âliye (Âlet ilimleri): Arap dili, mantık, kelâm, hesap (matematik) gibi ilimler.

Zaman-ı ittisâl: İlmiye sınıfı mensuplarının görevde bulundukları süreler için kullanılan kavram.

Zaman-ı infisâl: İlmiye sınıfı mensuplarının görevden ayrıldıkları süreler için kullanılan kavram.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Daire Başkanlığı

- BOA, Ali Emiri, II. Murad, nr. 3.
BOA, Ali Emiri, III. Ahmed, nr. 1594, 3085.
BOA, Ali Emiri, III. Mehmed, nr. 11.
BOA, Ali Emiri, III. Murad, nr. 14.
BOA, Ali Emiri, IV. Mehmed, nr. 97, 986.
BOA, Cevdet-Adliye, nr. 1806, 1889, 2468, 2747, 5200, 5417, 5661, 5546.
BOA, Cevdet-Belediye, nr. 863.
BOA, Cevdet Askeriye, nr. 27091, 1012/1603.
BOA, Cevdet-Evkâf, nr. 517.
BOA, Cevdet-Maarif, nr. 134.
BOA, Cevdet Zabtiye, nr. 3453.
BOA, KK, nr. 6534.
BOA, DUİT, nr. 15/2-12.
BOA, HH, nr. 2081 A, 22665; 34651G.
BOA, İbnülemin, Adliye, nr. 413.
BOA, İbnülemin, *Hatt-ı Hümayun*, nr. 350.
BOA, İbnülemin, *Tevcihat*, nr. 1638, 1800.
BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 12504.
BOA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 2268, 3263.
BOA, KK, Ruus, nr. 225, s. 275.
BOA, MAD, nr. 18155.
BOA, MD, nr. 40, hk. 291, 497; MD, nr. 69; MD, nr. 70, hk. 307; MD, nr. 82, hk. 362;
MD, nr. 85, hk. 645, 646; MD, nr. 207.
BOA, TD, nr. 438; nr. 1051.
BOA, A.DVN, nr. 829, 852.
BOA, HH, nr. 52166 ve A, 55088.
BOA, *Mühimme Defteri* nr. 207.
BOA, *Mühimme Defteri*, II, 180/1640; 1642; 168/1552; 113/1146.
BOA, *Mühimme Defteri*, II, 4/39.
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), R. 1506.
TSA, E. 9524.
TSMA, D. nr. 9015; D. nr. 5605/1-2.

Isparta Şer'îye Sicilleri, Konya Mevlana Müzesi, nr. 164, s. 288.

İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivi (İŞSA), *Rumeli Kazaskeri Ruznamçeleri*, nr. 11; nr. 30

Ankara, Tapu-Kadastro Arşivi, *Tapu Defteri*, nr. 582.

KAYNAK ESERLER

Abdi Paşa, *Abdi Paşa Vekayinamesi*, İstanbul TSMK Koğuşlar, nr. 915,

Abdurrahman Abdi Paşa Vekayinamesi, haz. F. Çetin Derin, İstanbul 2008.

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz. K. Arısan - D. A. Günay, İstanbul 1995.

Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, I, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2018.

Ahmed Nazif Efendi, *Riyâzü'n-nükabâ*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4590.

Ahmed Rifat Efendi, *Devhatü'l-meşâyah maa zeyl*, İstanbul, ts.

Ahmed Rifat Efendi, *Devhatü'n-nükabâ*, İstanbul 1283.

Ahmedî, *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*, Adsız neşri, İstanbul 1949.

Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Âli Mustafa Efendi, *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidü'l-mecâlis*, haz. Mehmet Şeker, Ankara TTK, İstanbul 1997.

Âli Mustafa, *Künhü'l-ahbâr*, İÜ Ktp., TY, nr. 5959.

Âli Mustafa, *Nushatü's-selâtin*, haz. A. Tietze, *Mustafa Ali Counsel for Sultans of 1581*, I, Wien 1979.

Âli, *Künhü'l-ahbâr*, II, haz. A. Uğur, M. Çuhadar, A. Gül, İ. Çuhadar, Kayseri 1997.

Âli, *Künhü'l-ahbâr*, haz. Hüdayî Şentürk, Ankara 2003.

Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. F. Giese, haz. N. Azamat, İstanbul 1992.

Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, İstanbul 1305.

Âşık Çelebi, *Meşîrû's-Şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010.

Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, haz. Çiftcioğlu Nihal Atsız, İstanbul Türkiye Yayınevi 1947, s. 71-319.

Atâ Bey, *Târih-i Atâ (Osmanlı Saray Tarihi, Târih-i Enderûn)*, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2010.

Atâ Bey, *Târih-i Atâ (Târih-i Enderûn)*, İstanbul 1293.

Atâî, *Hada'iku'l-hak'ik fî tekmileti's-Şaka'ik*, İstanbul 1968.

Atâî, *Zeyl-i Şakaik*, haz. A. Özcan, İstanbul 1989.

Ayıntâbî Mehmed Münîb, *Zeyl-i Devhatü'l-meşâyah*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 241/4, 251/4.

Ayn Ali, *Risâle-i Vazîfehôrân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmân*, İstanbul 1280.

Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevâmî*: (İstanbul camileri ve diğer dini-sivil mimari yapılar), haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

Cabi Tarihi, haz. M. Ali Beyhan, TTK Ankara 2003.

Celalzade Mustafa Çelebi, *Tabakatü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik* (tıpkıbasım), yay. Petra Kappert, Wiesbaden 1981.

Ceride-i İlmiyye, İstanbul 1332-41, IV, V.

Cevdet Paşa, *Maruzat*, haz. Y. Halacoğlu, İstanbul 1980.

Cevdet Paşa, *Tezakir*, I-IV, haz. C. Baysun, Ankara 1953-67.

Çeşmizâde, *Târih*, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1959.

Defterder Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

Düstur, Üçüncü tertip, Ankara 1929, III, nr. 313; XIV (1933), nr. 2171; XVIII (1937), nr. 3092.

Düstûrname-i Enverî, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013.

- Eş-Şeka'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, haz. A. S. Furat, İstanbul 1985.
- Evkâf-ı Hümâyun Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul 1335.
- Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi*, nşr. Abdülkadir Özcan, TD, sy. 33 (1982), s. 7-56.
- Hasan-ı Enverî, *Istilâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran 1976.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan fî Kavanin-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998.
- Hırzûlmülûk, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, haz. Y. Yücel, Ankara 1988.
- Hızır İlyas, *Letâif-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2012.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-tevârih*, I-II, İstanbul 1279.
- Hoca Sâdeddin, *Münşeât*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3335/2.
- İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, *Selçukname*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- İbn Kemâl, *Fetâvâ*, İstanbul Belediyesi Atatürk Ktp., Muallim Cevdet, nr. 0. 44, vr. 148^a.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II.
- İdrîs-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3541, vr. 159^a.
- İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334.
- Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 36, 92, 221; XI, 204-207.
- Kânunnâme*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 1004, vr. 79
- Karaçelebizade, *Süleymannâme*, Veliyyüddin Efendi Ktb. 2430, vr. 222b-224b.
- Katib Çelebi, *Fezleke*, haz. Zeynep Aycibin, İstanbul 2016.
- Katib Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fî ihtiyârî'l-ehakk*, haz. O. Şaik Gökyay, İstanbul 1972.
- Katib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibar fî esfari'l-bihar*, haz. İdris Bostan, Ankara 2008.
- Katib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibar fî esfari'l-bihar*, haz. O. Şaik Gökyay, İstanbul 1973.
- Katib Çelebi, *Tuhfetü'l-kibar fî esfari'l-bihar*, İstanbul 1329.
- Kemalpaşa-zade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Ş. Turan, VII. Defter, TTK Ankara 1957.
- Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kütüp ve'l-funûn*, haz. Ş. Yalıtıkaya, İstanbul 1941.
- Kivamî, *Fetihnâme*, haz. Ceyhun Vedat Uygur, İstanbul 2007.
- Koçi Bey Risalesi*, haz. Yılmaz Kurt, Ankara 2011.
- Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni*, çev. Karolidi, İstanbul 1328.
- Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000.
- Lokman b. Seyyid Hüseyin, *Mücmelü't-tomar*, British Museum, Or. 1135, vr. 156^b-157^a.
- Lütfi Paşa Asafnâmesi*, haz. M. Kütükoğlu, İstanbul 1991.
- Mecdî, *Şakaik Tercümesi*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.
- Mecmua*, TTK Ktp. Nr. 58.
- Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümâ, Neşrî Tarihi*, I-II, haz. F. R. Unat – M. A. Köymen, Ankara 1987.
- Mehmed Şem'î Efendi, *Esmâriü't-tevarih*, haz. S. F. Göncüoğlu - S. Alpay, İstanbul ts.
- Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmani*, haz. Ertuğrul Oral, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 2000.
- Mehmet Neşrî, *Kitab-ı Cihannüma*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008.
- Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Gregg International Publishers, 1971, cilt I-IV.
- Mektûbüzâde Abdülaziz Efendi, *Zeyl-i Devha-i Meşâyih*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2267.
- Minkarîzâde Mevlânâ Dede, *Siyâsetnâme*, çev. Mehmet Ârif, İstanbul 1275.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-vuku'ât*, I-IV, yay. haz. Yılmaz Kurt, Ankara 2008.
- Müneccim-başı, *Sahâifü'l-ahbâr*, III, İstanbul 1284.
- Münşeâtü's-selâtin*, II, İstanbul 1275.

- Müntecibüddin Bedî', 'Atebetü'l-ketebe, nşr. Muhammed Kazvîni - Abbas İkbâl, Tahran 1329 hş.
- Müstakimzâde, "Ayasofya-i Kebîr'e Şeyh Olanlar", TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1719, vr. 289b-293b.
- Müstakimzâde, *Devha-i Meşâyih-i Kibâr (Devhatü'l-meşâyih)*, İÜ Ktp., TY, nr. 1206, 1878, 6209.
- Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattatîn*, nşr. İbnülemin M. K. İnal, İstanbul 1928
- Nasûhü's-Silâhî, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn*, haz. H. G. Yurdaydın, Ankara 1976.
- Nigdeli Kadî Ahmed, *el-Veledü's-şefîk*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 4519.
- Râmûzü'l-ehâdis*, İstanbul 1982.
- Ruzname: III. Selim'in Sirkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan, haz. Sema Arıkan. Ankara TTK 1993.
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye* (1314).
- Sarıca Kemal, *Selâtimnâme*, haz. Necdet Öztürk, Ankara 2001.
- Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, haz. M. İpşirli, Ankara 1999.
- Selîmnâme, Tâcü't-tevârih*, II, İstanbul 1279.
- Seydi Ali Reis, *Mirat-ı Memâlik*, İstanbul 1313.
- Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Tarih*, İstanbul 1298.
- Subhi, *Subhi Tarihi*, haz. Mesut Aydın, İstanbul 2007.
- Süleyman Faik Efendi, *Zeyl-i Devha-i Meşâyih*, Süleymaniye Ktp., Ali Emîrî, nr. 1085.
- Süleymaniye Vakfiyesi*, haz. K. E. Kürkcüoğlu, Ankara 1962.
- Şânîzâde, *Târih*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008.
- Şemdanîzâde, *Mür'it-tevârih*, II, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1978.
- Şerafettin Tuncay, *Çivizâde Ailesi*, (Lisans Tezi, 1950), İÜ Ktp., nr. 1872.
- Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.
- Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi, *Ma'rûzât*, haz. Pehlül Düzenli, İstanbul 2013.
- Şükrullah Çelebi, *Behcetü't-tevârih*, çev. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri içinde, İstanbul 1949, s. 37-76.
- Taberî, *Târih* (Ebü'l-Fazl), III.
- Taşköprülüzade Ahmed Efendi, *Şakaiku'n-Nu'maniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Türkçe Tercüme, Osmanlı Bilginleri, çev. M. Tan, İstanbul 2007.
- Taylasanîzâde, *İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003.
- Teşrifatîzâde Mehmed, *Defter-i Teşrifât*, İÜ Ktp., TY, nr. 9810, vr. 66^{a-b}.
- Tevârih-i Âl-i Osmân* (Giese neşri), haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992.
- Tevârihu's-selâtinü'l-Osmaniyye*, Arapça'dan çev. İbrahim Hakkı Konyalı, yay. Nihal Atsız, İstanbul 1949, s. 321-363.
- Topçular Kâtibi, *Tarih*, haz. Ziya Yılmaz, TTK, Ankara 2003.
- Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.
- Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nuri Tarihi*, haz. S. Vakkas Toprak, Ankara 2015.
- Vâsîf, *Mehâsinü'l-âsâr*, haz. Mücteba İlgürel, İstanbul 1978.
- Vildan Fâik Efendi, *el-Mevâizü'l-hisân*, İstanbul 1330.
- Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988.
- Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammediyye*, haz. Âmil Çelebioğlu, İstanbul 1996.
- Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, V.

ARAŞTIRMALAR

- Abdülkadiroğlu, A. "Halîmî Çelebi", *DİA*, c. 15, s. 343-44.
- Adıvar, Adnan. "Kınalîzâde", *İA*, c. VI, s. 709-711.

- Adivar, Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1970.
- Afyoncu, Erhan. "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları I", *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. 24, sy. XX, 1999, s. 77-155.
- Afyoncu, E. ve R. Ahışhalı. "Kâtip", *DİA*, c. 25, s. 53-54.
- Afyoncu, Erhan, Osmanlı Hekimbaşları ve Hassa Hekimleri, *Osmanlılarda Sağlık*, I, ed. C. Yılmaz – N. Yılmaz, İstanbul 2006, s. 85-97.
- Ahmed Refik [Altınay], *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, İstanbul 1332-Ankara 1987.
- Ahmed, Moinuddin. *Ulama: The Boon and Bane of Islamic Society*, New Delhi: Kitab Bhavan, 1990.
- Ak, Mahmut. "Coğrafya, Osmanlılar Dönemi", *DİA*, c. 8, s. 62-66.
- Ak, Mahmut. "Seydi Ali Reis", *DİA*, c. 37, s. 21-24.
- Akad, M. T. "Nizam-ı Cedid", *İst Ans.*, c. VI.
- Akalın, M. Şihabüddin. "Dürrî-zâdeler Ailesi ve Onun Diğer Ailelerle Vücuda Getirdiği Sıhrî Münasebât", (Mezuniyet Tezi, 1948), İÜ Ed. Fak., Genel Kitaplık, nr. 1643.
- Akdağ, M. "Türkiye Tarihinde İctimaî Buhranlar Serisinden Medreseli İsyanları", *İFM*, II/14 (1950), s. 361-378.
- Akdeniz, N. *Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı*, İstanbul 1977.
- Akgündüz, A. *Osmanlı Kanunnameleri*, I, İstanbul 1990.
- Akgündüz, A. *Şeyhül-İslâm Ebüssu'ud Efendi Fetvaları, Fetava-yı Ebüssuud Efendi*, İstanbul 2018.
- Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, İstanbul 1997.
- Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, İstanbul 2002.
- Akkutay, Ülker. *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984.
- Akpınar, Cemil. "Hacı Paşa", *DİA*, c. 14, s. 492-96.
- Akpınar, Cemil. "İcazet", *DİA*, c. 21, s. 393-400.
- Aksoy, Hasan. "Kınalızade Ali Efendi", *DİA*, c. 25, s. 416-17.
- Aksoy, Hasan. "Dursun Fakih", *DİA*, c. 10, s. 7-8.
- Aksoy, Hasan. "Müeyyedzade Abdurrahman Efendi", *DİA*, c. 31, s. 485-486.
- Aktepe, M. Münir. "Taşköprizâde", *İA*, XII/1, s. 41-46.
- Akün, Ö. F. "İbnülemin Mahmud Kemal", *DİA*, c. 21, s. 249-62.
- Akün, Ö. F. "Sürûrî", *İA*, c. 11, s. 249-250.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 1980-81.
- Algar, Hamid. *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulema in the Qajar Period*, Berkeley, Los Angeles 1969.
- Ali Ufkî Bey / Albertus Bobovius. *Saray-ı Enderun*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2013.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî", *DİA*, c. 20, s. 551-53.
- Altındağ, Ülkü. "Hasoda Teşkilatı", *Türk Etnografya Dergisi*, sy. 14, 1974, s. 97-113.
- Altındağ, Ülkü. "Topkapı Sarayı", *Sanat, Topkapı Sarayı Müzesi*, sy. 7, 1982, s. 12-43.
- Altunsu, Abdülkadir. *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972.
- Altuntaş, Zeynep. *Sultan Abdülmecid Dönemi Osmanlı Ulemâsı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2013.
- Anay, Harun. *Celâleddin Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994.
- Argun, Selim. *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulemâ, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)*, Johannesburg 2013.
- Arif Bey. "Devlet-i Osmaniyye'nin Teessüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulemâ", *Darülfunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 2 (1332), s. 137-144.

- Arıkan, Zeki. "Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985/1577-78)", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 39-57.
- Atar, Fahreddin. *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1979.
- Atay, H. "Fatih - Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet-nameler", *VD*, c. 13, s. 171-235.
- Atay, H. *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Atçıl, Abdurrahman. *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami, İstanbul 2019.
- Ateş, Ahmet. "İstanbul'un Fethine Dair Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gelen Cevaplar", *Turkish Journal of History*, 4/7 (2011), s. 11-50.
- Ateş, Süleyman. "İrşâdü'l-aklî's-selîm", *DİA*, c. 22, s. 456-58.
- Atsız, N. "Kemal Paşa-oğlu'nun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, sy. VI, 1966, s. 71-112; sy. VII, 1972, s. 83-135.
- Aydemir, A. *Ebüsuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara 1968.
- Aydın, B. ve R. Günalan. "Ruus Defterlerine Göre Osmanlı Müderrisleri", *Osmanlı'nın İzinde, Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, I, İstanbul 2013, s. 155-191.
- Aydın, Bilgin, İsmail Kurt ve İlhami Yurdakul, *Şeyhülislâmlık (Bâb-ı Meşihat) Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul 2006.
- Aydın, Cengiz. "Ali Kuşçu", *DİA*, c. 2, s. 408-410.
- Aydın, M. Akif, "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye", *DİA*, c. 9, s. 387-88.
- Aydın, M. Akif, "Türk Hukuk Tarihçiliği", *TALİD*, Türk Hukuk Tarihi Sayısı, c. III, sy. 5, s. 9-25.
- Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2010.
- Aydınlı, Abdullah. "Ebü'd-Derdâ", *DİA*, c. 10, s. 310-311.
- Aynî, M. A. *Türk Ahlakçıları*, İstanbul 1939.
- Ayverdi, E. H. ve Aydın Yüksel vd. *Avrupa'da Osmanlı Mimarisi Eserleri*, İstanbul, 4 cilt.
- Azamat, N. "Kuşadalı İbrahim Efendi", *DİA*, c. 26, s. 468-70.
- Azamat, N. *II. Murad Devri Kültür Hayatı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1996.
- Babinger, F. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1982.
- Babinger, F. ve - [Christine Woodhead], "Tashköprüzâde", *EP*, c. X, s. 351-352.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 2005, 1-2 cilt.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Teşkilat-Tarih*, İstanbul 1976.
- Barkan, Ö. L. "Fatih İmaretı 1489-90 Yılları Muhasebe Bilançoları", *İÜİFM*, XXII/1-2 (1963), s. 297-341.
- Barkan, Ö. L. "H. 974-975 (M. 1567-68) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İÜİFM*, XIX/1-4 (1961).
- Barkan, Ö. L. *Süleymaniye Camii ve İmaretı İnşaatı (1550-1557)*, I-II, Ankara 1972, 1979.
- Barkan, Ö. L. ve H. Ayverdi. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970.
- Barkan, Ö. L. "Fatih Cami ve İmaretı Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23, nr. 1-2, (1963), s. 297-341.
- Barkan, Ö. L. "Süleymaniye Cami ve İmaretı Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/994 (1585/1586)", *Vakıflar Dergisi*, IX, (1971) s. 109-161.
- Baş, E. "Şeyhzade", *DİA*, c. 39, s. 97-98.
- Başar, Fehmettin. "Fetret Devri", *DİA*, c. 12, s. 480-82.
- Başaran, Betül. *Selim III, Social Control and Policing in İstanbul at the End of the Eighteenth Century: Between Crisis and Order*, Leiden and Boston: Brill, 2014.

"Batılılaşma", *DİA*, c. 5, s. 148-186.

Bay, Abdullah. "Sultan, Ulemâ ve Hukuk: Ulemânın Müsadere Uygulamasına Muhalefeti", *Tarihin Peşinde*, 17 (2017), s. 1-28.

Bayat, Ali Haydar. "Cerrahiyye-i İlhaniyye", *DİA*, c. 7, s. 420.

Baykal, İsmail. *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953.

Bayrakdar, Mehmet. "Davud-ı Kayserî", *DİA*, c. 9, 32-35.

Bayrakdar, Mehmet. *Kayserili Dâvûd*, Ankara 1988.

Baysun, M. Cavid. "Çivi-zâde", *İA*, c. III, s. 438-439.

Baysun, M. Cavid. "Osmanlı Devri Medreseleri", *İA*, c. VIII, s. 74.

Baysun, M. Cavid, "Cemali", *İA*, c. III, s. 83-85.

Bedir, Mürteza. "Osmanlı Tarihinin Kuruluş Asrında (1389'a kadar) İlmiye'ye Dair Bir Araştırma: İlk Fakihler", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 1, 2006, s. 23-39.

Beyazıt, Yasemin. "Osmanlı İlmiye Bürokrasisinde Şeyhülislâmlığın Değişen Rolü ve Mülâzemet Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", *Belleten*, LXIII/267, 2009, s. 423-441.

Beyazıt, Yasemin. *Osmanlı İlmiye Mesleğinde İstihdam (XVI. Yüzyıl)*, TTK Ankara 2014.

Beydilli, Kemal. *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı: (Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki)*, İstanbul 1984.

Beydilli, Kemal. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995.

Bilge, Mustafa. *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984.

Bilici, Faruk. "Büyük Bir Şeyhülislâm Ailesinin Son Halkası: Dürriyade Abdullah Beyefendi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 307-318.

Bilmen, Ö. N. *Tabakatü'l-müfessirin*, İstanbul 2014.

Bostan, İ. "Pîri Reis", *DİA*, c. 34, s. 283-85.

Bostan, İdris. "Kanuni ve Osmanlıların Akdeniz Siyaseti", *Osmanlılar ve Deniz: Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler*, İstanbul 2007, s. 13-18.

Bostan, İdris. "Osmanlı Donanmasında Kürekçi Temini ve 958 (1551) Tarihli Kürekçi Defterleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37 (2001-2002), *Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı*, s. 59-76.

Brown, L. C. "The Religious Establishment in Husainid Tunisia", *Scholar, Saints, and Sufis, Muslim Religious Institutions since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, University of California 1972, s. 47-92.

Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333.

Bursalı Mehmed Tâhir. *Siyasete Mûteallık Âsâr-ı İslâmiyye*, İstanbul 1332.

Buzpınar, Tufan. "Nakîbüleşraf", *DİA*, c. 32, s. 323.

Buzpınar, Tufan. *Hilafet ve Saltanat: II. Abdülhamid Döneminde Halifelik ve Araplar*, İstanbul 2016.

Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

Çakan, İ. L. "Atûfî, Hayreddin Hızır", *DİA*, c. 4, s. 99-100.

Çeçen, Kazım. *İstanbul'da Osmanlı Devrinde Su Tesisleri*, İstanbul 1984.

Çeçen, Kazım. *Süleymaniye Su Yolları*, İstanbul 1986.

"Celalzade Salih Çelebi", *DİA*, c. 7, s. 262-64.

Çelebi, İlyas. "Hatibzâde Muhyiddin Efendi", *DİA*, c. 16, s. 463-464.

Çelik, Murat. *Osmanlı Medreseleri ve Avrupa Üniversiteleri, 1450-1600*, İstanbul 2019

Çelik, Recep. *Milli Mücadele Günlerinde Din Adamları*, Ankara 2017.

Çelik, Recep. *Milli Mücadelede Din Adamları*, c. I-II, İstanbul 1999.

Ceylan, N. "951-959 (1544-1556) Tarihli Rumeli Kadiaskeri Ruznâmesi", *İÜ. Edebiyat Fak. Mezuniyet Tezi*, İstanbul 1980.

- Cici, Recep. *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları: Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar*, Bursa 2001.
- Çiftçi, Mehdi. *Süleymaniye Dârülhadisî (XVI-XVII. Asırlar)*, İstanbul 2013.
- Cihan, Ahmet. "Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat", *Osmanlı*, V, Ankara 1999, s. 176-186.
- Cihan, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul 2004.
- Cihan, S. "Osmanlı Devri'nde Türk Hadisçileri", *İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, II, 1977, s. 158-159.
- Cihan, S. "Hayreddin Hıdır b. Mahmud b. Ömer el-Atûfî Kastamonî ve Hadis Eserleri", *İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, III, s. 65-71.
- Çollak, F. ve C. Akpınar. "Gazzî, Bedreddin", *DİA*, c. 13, s. 537-39.
- Coşkun, Menderes. *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Haremeyn'i*, Ankara 2002, s. 38.
- Crecelius, Daniel Neil. *The Ulema and the State in Modern Egypt*, Doktora Tezi, Princeton University, 1967.
- d' Ohsson, Ignace Mouradja. *Tableau général de l'empire Othoman*, VII, 34-56.
- Danişmend, İ. H. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-IV, İstanbul 1972.
- Danişmend, İ. H. *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul 1971.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul 2006.
- Derin, Fahri Çetin. "Abdi Paşa", *DİA*, c. I, s. 74-75.
- Diker, Sevgi Ağca. *Hasoda ve Teşkilatı*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Dursun, Davud. *Yönetim Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, İstanbul 1989.
- Düzdağ, E. *Şeyhülislâm Ebüsuud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 2006.
- Düzenli, Pehlül. *Osmanlı Hukukçusu Ebüsuud Efendi ve Fetvaları*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007.
- Ebül'ulâ Mardin. *Huzur Dersleri*, İstanbul 1951.
- Eccel, A. Chris. *Egypt, Islam and Social Change*, Al-azhar, Berlin 1984.
- Ekin, Ümit. "Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, (2008-I).
- Emecen, Feridun. "Fodula", *DİA*, c. 13, s. 167-170.
- Emecen, Feridun. "Süleyman I", *DİA*, c. 38, s. 72-74.
- Emecen, Feridun. *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010.
- "Encümen-i Şuarâ", *DİA*, c. 11, s. 179-181.
- Erbay, Celal. "Dahî Mustafa Efendi", *DİA*, c. 8, s. 416.
- Erdem, H. "Abdüllatif Karamanî", *DİA*, c. 1, s. 256.
- Erünsal, İ. E. *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara 2008.
- Erünsal, İ. E. *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul 2015.
- Erünsal, İ. E. "Fatih Devri Kütüphaneleri ve Molla Lütüfî Hakkında Birkaç Not", *Tarih Dergisi*, (1982), s. 67-68.
- Erünsal, İ. E. "Ottoman Libraries in the Reign of Sultan Süleyman I", *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, İstanbul 1988, s. 225-238.
- Erünsal, İsmail E. "Fethedilen Arap Ülkelerindeki Vakıf Kütüphaneleri Osmanlılar Tarafından Yağmalandı mı?", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLIII (2014), s. 19-66.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı – Robert Dankoff, İstanbul 2007.
- Eyice, Semavi. "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", *DİA*, c. 6, s. 45-49.

- Eyice, Semavi. "Amasya II. Beyazıt Camii ve Külliyesi", *DİA*, c. 6, s. 40-42.
- Ezgü, F. "Pîrî Reis", *İA*, c. IX, s. 561-565.
- Fatih Kanunnâmesi, nşr. Abdülkadir Özcan, *Tarih Dergisi*, sy. 33, (1982).
- Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri, no. 1, İstanbul 1938.
- Fatih Sultan Mehmed II Vakfiyesi, İstanbul 1938.
- Fatma Âliye. Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı, İstanbul 1332.
- Fazlıoğlu, İhsan. "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvânü's-Safâ ve Abdurrahman Bistâmî", *Divan: İlmî Araştırmalar*, 1996/2, s. 229-240.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Mîrim Çelebi", *DİA*, c. 30, s. 160-161.
- Fazlıoğlu, İhsan. "İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî", *Nazariyat: İslâm, Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2017), s. 1-68.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (2003), 97-110.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Divan: İlmî Araştırmalar*, c. X, sy. 18, 2005/1, s. 115-173.
- Fidan, Yılmaz. *Ebüssuud'un Fikhî Meseleleri Çözümündeki Metodu*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2007.
- Finkel, Caroline. *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*, London, John Murray, 2005.
- Gel, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Fakihler ve Tursun Fakih*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 2004.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Ankara 1981.
- Genç, Vural. *Acem'den Ruma'a Bir Bürokrat ve Tarihçi: İdris-i Bitlisi, 1457-1520*, Ankara 2019.
- Gibb, H. A. R. "Lutfî Paşa on the Ottoman Caliphate", *Oriens*, Leiden 1962, s. 287-295.
- Gibb, H. A. R. ve H. Bowen, "The Ulema", *Islamic Society and the West*, I/2, Oxford 1957, s. 81-113.
- Gilbert, Joan Elizabeth. *The Ulema of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship*, Doktora Tezi, University of California, Berkeley, 1977.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "Ulemâ", *İA*, c. 13, s. 26.
- Gökbilgin, M. Tayyib. *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 2007.
- Gökbilgin, M. Tayyib. *Kanuni Sultan Süleyman*, İstanbul 2019.
- Gökbilgin, M. Tayyib. *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul 1979.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "Murad I Tesisleri ve Bursa İmaretı Vakfiyesi", *Türkiyat Mecmuası*, 10 (1953), s. 217-234.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "Lutfî Paşa", *İA*, c. VII, s. 86-101.
- Gökbilgin, M. Tayyib. "Osman", *İA*.
- Gökbulut, Hasan. "Niksarı", *DİA*, c. 33, s. 122-24.
- Gökçe, T. "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Medreseleri ve Müderrisleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XI, İzmir 1996, s. 163-175.
- Gökyay, O. Ş. ve Ş. Özen, "Molla Lutfî", *DİA*, c. 30, s. 255-258.
- Gönül, Behcet. "İstanbul Kütüphanelerinde Eş-Şekâ'iku'n-Nu'maniyye Tercüme ve Zeyilleri", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1945), s. 136-168.
- Görgün, Tahsin. "İcî, Adudüddin", *DİA*, c. 21, s. 411.
- Göyünç, N. "Tevkî", *İA*, c. XII/1, s. 217.
- Green, Arnold H. *The Tunisian Ulema 1873-1915, Social Structure and Response to Ideological Currents*, Leiden 1978.

- Güldöşüren, Arzu. *II. Mahmud Dönemi ve Osmanlı Ulemâsı*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2013.
- Gümüş, Sadreddin. "Cürcanî, Seyyid Şerif", *DİA*, c. 8, s. 134-135.
- Gürkan, İ. K. "Süleymaniye Darüşşifası", *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970.
- Hammer, J. V. *Histoire de l'Empire Ottoman*, IV, Paris, 1836.
- Hammer, J. V. *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, III, IV, çev. Ata Bey, İstanbul 1330.
- Has, Şükrü Selim. "Mülteka'l-ebhur", *DİA*, c. 31, s. 549-52.
- Has, Şükrü Selim. *A Study of Ibrahim al-Halebi with Special Reference to the Multaqa*, Doktora Tezi, University of Edinburgh, 1981.
- Heyd, Uriel. "The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Asian and African Studies*, VII (1972), s. 64-69.
- Heyd, Uriel. *Studies in Criminal Law* (ed. V. L. Ménage), Oxford 1973.
- Hızlı, M. *Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997.
- Hızlı, M. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, Bursa 1997.
- Hızlı, M. *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998.
- Hızlı, Mefail. *Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa 1999.
- Huart, Cl. "Kazasker", *İA*, c. VI, s. 522.
- Hüsameddin, Hüseyin. "Molla Fenârî", *TTEM*, 16. sene, nr., 18, (95), İstanbul 1926.
- Hüsameddin, Hüseyin. "Orhan Bey'in Vakfiyesi", *TTEM*, 16. sene, nr. 17, (94), İstanbul 1926.
- Imber, Colin. *Şeriattan Kanuna Ebûsuud ve Osmanlı'da İslâmî Hukuk*, çev. Murteza Bedir, İstanbul 2004.
- İbnülemin Mahmut Kemal. *Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1940-53.
- İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930-42.
- İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Hattatlar*, İstanbul 1955.
- İhsanoğlu, E. "Fatih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi?", *İstanbul Armağanı, Fetih ve Fatih*, İstanbul 1995, s. 105-136.
- İhsanoğlu, E. "Osmanlı Bilimi Literatürü", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, II, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1998, s. 374-384.
- İhsanoğlu, E. "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *TTK Belleten*, LXVI/247 (2002), s. 849-904.
- İhsanoğlu, E. "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1919-1965) -Keşif ve Tasarlama Dönemi-", *Belleten*, LXIV/240 (2001), s. 541-582.
- İhsanoğlu, E. *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İstanbul 2006.
- III. Selim'in Sır Kâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname, haz. Sema Arıkan, Ankara 1993.
- İnalcık, H. "Adaletnameler", *TTK-Belgeler*, II/3-4, (1967), s. 78.
- İnalcık, H. "İstanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, (1990), s. 1-23.
- İnalcık, H. "İstanbul", *DİA*, c. 23, s. 220-239.
- İnalcık, H. "İstanbul", *EP*, c. IV, s. 224-248.
- İnalcık, H. "Mehmed I", *DİA*, c. 28, s. 392-93.
- İnalcık, H. "Mehmed II", *İA*, c. VII, s. 506-535.
- İnalcık, H. "Ottoman Galata", *Premier Rencontre Internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie Moderne*, ed. E. Eldem, İstanbul: l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes, (1991), s. 17-105 (Türkçe çevirisi "Osmanlı Galatası", *Osmanlı İmparatorluğu II: Sultan ve Siyaset*, çev. Ahmet Yaşar, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 229-328).
- İnalcık, H. "Reis'ül-Küttâb", *İA*, c. IX, s. 671-8.
- İnalcık, H. *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, I, TTK Ankara 1954.

- İnalcık, H. "Murad II", *İA*, c. VIII, s. 613-614.
- İnalcık, H. *Osmanlı İmparatorluğu: Klâsik Çağ 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003.
- İnan, A. Afet. *Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1983.
- İnanır, Ahmet. *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat*, İstanbul 2011.
- İpşirli, Mehmet. "Hasan Kâfi El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem*", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1981), s. 256-259.
- İpşirli, Mehmet. "II. Mahmud Döneminde Vakıfların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1990, s. 49-57.
- İpşirli, Mehmet. "Lale Devri'nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullâh Efendi", *İstanbul Armağanı: Lâle Devri*, c. 4, İstanbul, 1995, s. 249-258.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde Kadıaskerlik (XVII. Yüzyıla kadar)", *Belleten*, LXI/232 (1998), s. 597-699.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler, XVI-XVII. Asırlar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII (1988), s. 273-285.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'nda Mülâzemet Sisteminin Önemi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1983).
- İpşirli, Mehmet. "Sahn-ı Semân", *EP*, c. VIII.
- İpşirli, Mehmet. "Scholarship and Intellectual Life in the Reign of Suleyman the Magnificent", *The Ottoman Empire in the Reign of Suleyman the Magnificent*, II, İstanbul 1988, s. 15-58.
- İpşirli, Mehmet. "Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. XIII, (1987), s. 209-256.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Kadıaskerlik Müessesesi*, Doçentlik Tezi, 1983, İÜ Ed.Fak. Genel Kitaplık.
- İpşirli, M. "Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilatı Bakımından Önemi", *İTED*, VIII (1984), s. 205-218.
- İpşirli, Mehmet. "Ayasofya Kürsü Şeyhliği", c. 4, s. 224; "Bilad-ı Selâse", c. 6, s. 151-152; "Cerr", c. 7, s. 388-89; "Çivizâdeler", c. 8, s. 349-350; "Çömez", c. 8, s. 380; "Cuma Selamlığı", c. 8, s. 90-92; "Dânişmend", c. 8, s. 464-465; "Ders Vekâleti", c. 9, s. 183-84; "Dersiaâm", c. 9, s. 185-186; "Ders Vekâleti", c. 9, s. 183-84; "Devhatü'l-Meşâyih", c. 9, s. 229-230; "Devhatü'n-Nükabâ", c. 9, s. 236; "Dürrizade Mehmed Arif Efendi", c. 10, s. 37; "Dürrizâdeler", c. 10, s. 38-39; "el-Hitâtü'l-Makriziyye", c. 17, s. 402-404; "Eman", c. 11, s. 77-79; "Enderun", c. 11, s. 185-187; "İlmiyye Salnamesi", c. 22, s. 145-146; "Molla Zeyrek", c. 30, s. 266-267; "Müderres", c. 31, s. 468-470; "Taşköprizâdeler", c. 40, s. 154 [*Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)* maddeleri].
- İsfendiyaroğlu, Fethi. *Galata Sarayı Tarihi*, İstanbul 1952.
- İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, haz. Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi, İstanbul 1970.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İstanbul 1997.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular", *İA*, c. X, s. 400.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983.
- Kara, İsmail. "Unuttuklarını Hatırla" Şerh ve Haşiye Meselesine Birkaç Not", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. XV, sy. 28, (2010), s. 1-67.
- Karahan, A. *İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadis Toplama, Tercüme ve Şerhleri*, İstanbul 1954.
- Karal, E. Ziya. *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara 1946.
- Katğı, İsmail. *Maktûl Şeyhülislâmlar*, İstanbul 2013.
- Kaya, E. S. "Sinan Efendi", *DİA*, c. 37, s. 228-29.

- Kaydu, Ekrem. "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", *İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 2, (1977), s. 201-210.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlılar'da İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987.
- Keddie, Nikki R. (ed.), *Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious Institutions since 1500*, Berkeley 1978.
- Kelpetin Alpagaş, Hatice. *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul 2001.
- Kılıç, Hulusi. "Firuzâbâdi", *DİA*, c. 13, s. 142-145.
- Kılıç, Mustafa. "İbn Kemal'in Tefsirdeki Metodu", *Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ankara 1986, s. 155-165.
- Kılıçer, Esat. "Fıkıhçı Olarak İbn Kemal", *Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara 1986, s. 189-196.
- Koçu, R. Ekrem. "Çömez", *İst.A*, c. VIII, s. 4114.
- Konyalı, İ. H. "Kanuni Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, VIII (1969).
- Köprülü, Orhan - M. Uzun. "Akşemseddin", *DİA*, c. 2, s. 300-301.
- Kortel, S. Haluk. *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, Ankara 2006.
- Kürkcüoğlu, K. E. *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara 1962.
- Kutluer, İlhan. "Miftâhu's-sa'âde", *DİA*, c. 30, s. 18-19.
- Kütükoğlu, B. "Mehmed Halife", *DİA*, c. 28, s. 489-490.
- Kütükoğlu, M. "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9 (1978), s. 1-85.
- Kütükoğlu, M. "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 7-8, (1977), s. 277-393.
- Kütükoğlu, M. "Lutfi Paşa Âsafnâmesi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 49-99.
- Kütükoğlu, M. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1040 tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.
- Kütükoğlu, M. *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara TTK 2000.
- Landau, J. "Heyd, Uriel", *DİA*, c. 17, s. 285-86.
- Lee, Cemil. "Çin", *DİA*, c. 8, s. 326.
- Levend, A. S. "Siyâsetnâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1962.
- Levend, A. S. "Ümmet Çağında Ahlak Kitaplarımız", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1963.
- Levend, A. S. *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1973.
- Levent, A. S. *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara 1956.
- Levy, Avigdor. "Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud'un Askerî İslahatı", *Modern Çağda Ulemâ*, ed. Ebûbekir Bagader, (çev. Osman Bayraktar), İstanbul 1991, s. 29-61.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. M. Kırıtlı, Ankara 1970.
- Lütfi Simavi. *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*.
- Lybyer, A. E. *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913.
- Lybyer, Albert Howe. *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, çev. Seçkin Cılızoğlu, İstanbul 1987.
- Mandaville, J. E. "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire", *IJMES*, 10 (1979), s. 298-300.
- Maoz, Moshe. "The Ulema and the Process of Modernization in Syria during the Mid-Nineteenth Century", *Asian and African Studies*, 7 (1971), s. 77-88.

- Marsot, A. L. "The Ulema of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Scholar, Saints, and Sufis, Muslim Religious Institutions since 1500*, ed. Nikki R. Keddie, University of California 1972, s. 149-166.
- Martı, Huriye. "et-Tarikatü'l-Muhammediyye", *DİA*, c. 40, s. 106-108.
- Mazıoğlu, Hasibe. "Sinan Paşa", *İA*, s. X, s. 666-670.
- Ménage, V. L. "Ciwizâde", *EP*, c. II, s. 56.
- Miller, B. *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge 1941.
- Muallim Cevdet. *Mektep ve Medrese*, İstanbul 1978.
- Mughul, M. H. *Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri 1517-1538*, İstanbul 1974.
- Muhammed Hamîdullah. *el-Vesâ'îku's-siyâsiyye*, Beyrut 1403/1983.
- Mumcu, Ahmed. *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, Ankara 1969.
- Mumcu, Ahmed. *Osmanlı İmparatorluğunda Siyaseten Katl*, Ankara 1963.
- Mûsâ b. Hâmûn. *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Yazılmış Dişçiliğe Ait Elyazması Kitabı*, haz. S. İ. Gürkan, İstanbul 1974.
- Nagy, Gy. Káldy. "Kâdî 'Askar", *EP*, c. IV, s. 375.
- Ocak, A. Yaşar. "Dini İlimler ve Ulemâ", *Osmanlı Uygarlığı*, I, ed. H. İnalcık-G. Renda, Ankara 2004, s. 259-263.
- Ocak, A. Yaşar. "Elvan Çelebi", *DİA*, c. 11, s. 63-64.
- Ocak, A. Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 1998.
- Oktay, A. S. *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alâî*, İstanbul 2005.
- Okumuş, Ejder. *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din-Devlet İlişkisi*, Ankara 2005.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhisler*, İstanbul 1970.
- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2007.
- Ökten, Ertuğrul. "Scholars and Mobility: A Preliminary Assessment from the Perspective of al-Shaḡāyiq al-Nu'māniyya", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLI (2013), s. 55-70.
- Öngören, Reşat. *Osmanlılar'da Tasavvuf, Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulemâ*, İstanbul 2016.
- Özbaran, Salih. "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu: Onaltıncı Yüzyılda Ticâret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 31 (1977), s. 65-146.
- Özcan, Abdülkadir. "Bostancıbaşıların Beledî Hizmetleri ve Bostancıbaşı Defterlerinin İstanbul Toponomisi Bakımından Değeri", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildirileri*, İstanbul 1989, s. 32-34.
- Özcan, Abdülkadir. "Molla Yegân", *DİA*, c. 30, s. 265-66.
- Özcan, Tahsin. "Molla Arap", *DİA*, c. 30, s. 240-41.
- Özcan, Tahsin. *Osmanlı Para Vakıfları: Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara TTK 2003.
- Özdemir, Rifat. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, Ankara 1986.
- Özel, Ahmed. "Ayıntâbî Mehmed Münîb", *DİA*, c. IV, s. 246.
- Özel, Ahmet. *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı, Dârülsılam-Dârülharb*, İstanbul 1991.
- Özen, Şükrü. "Sahn-ı Semân'da Bir Atışma: Gulam (Köle) Sinan'ın Mektubu", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 38, 2011, s. 161-192.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Tarih-i Âl-i Selçuk", *DİA*, c. 40, s. 72-73.
- Özkul, Osman. *Gelenek ve Modernite Arasında Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 2005.
- Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hanedanlar*, c. II, Ankara 1990.

- Öztürk, Cemil. "Darülmuallimat", *DİA*, c. 8, s. 549-50.
- Öztürk, Necati. *Islamic Orthodoxy among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qadi-Zade Movement*, (Doktora Tezi), Edinburgh University 1981.
- Öztürk, Y. Nuri. *Kuşadalı İbrahim Halvetî, Hayatı, Düşünceleri Mektupları*, İstanbul 1982.
- Özyılmaz, Ömer. *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2001.
- Parmaksızoğlu, İsmet. "Enderun Mektebi", *TA*, c. XV, s. 193-96.
- Parmaksızoğlu, İsmet. "Kemal Paşa-zâde", *İA*, c. VI, s. 562.
- Parry, V. J. "Enderun", *EP*, c. II, s. 697-698.
- Reindl, Hedda. *II. Bayezid ve Çevresi: Hükümdarın Adamları*, çev. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul 2014.
- Repp, R. C., *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, London 1986.
- Reychman J. ve A. Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman -Turkish Diplomats*, Paris 1968.
- Sabuncuoğlu, Şerefeddin. *Cerrahiyye-i İlhaniyye*, haz. İlter Uzel, I-II, TTK, Ankara 1992.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Kitab-ı Bahriyye", *DİA*, c. 26, s. 72-75.
- Sarıcaoğlu, Fikret. *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001.
- Sarıcak, Murat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakibü'l-eşraflık Müessesesi*, Ankara 2003.
- Şehsuvaroğlu, B. N. "Kanûnî Devrinde Yazılmış ve Şimdiye Kadar Bilinmeyen Bir Coğrafya Kitabı", *Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 207-225.
- Şentop, Mustafa. *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul 2005.
- Şeşen, Ramazan. *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983.
- Seyyid M. Esseyid. *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990.
- Shaw, Stanford J. *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III (1789-1807)*, Cambridge 1971; *Türkçesi, Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Hür Güldü, İstanbul 2008.
- Shinar, P. "The Historical Approach of the Reformist Ulema in the Contemporary Maghrib", *Asian and African Studies*, 7 (1971), s. 181-210.
- Taneri, Aydın. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Tişkilatı*, Ankara 1978.
- Tanman, M. Baha. "Mehmed I Medresesi", *DİA*, c. 28, s. 394-95.
- Tansel, Selahattin. *Yavuz Sultan Selim*, TTK Ankara 2016.
- Tekeli, Sevim. *16. Asırda Osmanlılarda Saat*, Ankara 1966.
- Tekindağ, Şehabeddin. "Selimname", *TED*, sy. 1, (1970), s. 197-230.
- Tekindağ, Şehabettin. "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 3-4.
- The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, Oxford 1927.
- Tietze, A. *Mustafa Âlî's Description of Cairo*, Wien 1975.
- Turan, Osman. "Celaeddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *TTK Belleten*, XII/45 (1948).
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988.
- Turan, Ş. "Seydi Ali Reis", *İA*, c. X, s. 530.
- Türker, Mübahat. *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara 1956.
- Tyan, E. *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Paris 1938.
- Uğur, Ahmet. "Asafnâme-i Vezir Lutfi Paşa", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, IV, (1980), s. 243-258.
- Uğur, Ahmet. "Selimname", *DİA*, c. 36, s. 440-41.

- Uğur, Ali. *Taşköpri-zade Ahmed İsameddin Ebü'l-Hayr Efendi, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve İlmî Görüşleri*, (Basılmamış Doçentlik tezi) Erzurum 1980.
- Uluçay, Çağatay. *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1980.
- Uludağ, O. Şevki. *Haseki Darüşşifası*, İstanbul 1939.
- Uluslararası Hocazade Sempozyumu (22-24 Ekim 2010 Bursa) – Bildiriler (*International Symposium on Khojizada, 22-24 October Bursa 2010 – Proceedings*), Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2011.
- Unan, Fahri. “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, *Osmanlı*, V, 149-160.
- Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 2003.
- Ünver, S. “Fatih Külliyesine Aid Diğer Mühim Bir Vakfiye”, *Vakıflar Dergisi*, I (1938), s. 42.
- Ünver, S. “Süleymaniye Külliyesinde Darüşşifa, Tıp Medresesi, Darü'l-akâkire Dair”, *Vakıflar Dergisi*, II, (1942), s. 196-207.
- Ünver, S. *Fatih Külliyesi ve Zamanı, İlim Hayatı*, İstanbul 1946.
- Ürgüplü, Ali Suat. *Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922): Şeyhülislâm Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi*, İstanbul 2015.
- Uzun, Mustafa ve İlyas Çelebi. “Yazıcıoğlu Mehmed Efendi”, *DİA*, c. 43, s. 362-364.
- Uzun, Mustafa ve S. A. Âşûr, “Ezher”, *DİA*, c. 12, s. 53-63.
- Uzun, Mustafa. “Muhammediyye”, *DİA*, c. 30, s. 586-87.
- Uzunçarşılı, İ. H. “Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Bey'in Karaman İmareti Vakfiyesi”, *TTK Belleten*, c. I, sy. 1, (1937), s. 118-119.
- Uzunçarşılı, İ. H. “Mehmed I”, *İA*, c. VII, s. 503.
- Uzunçarşılı, İ. H. “Murad I”, *İA*, c. VIII, s. 588.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1974.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1965.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara 1945.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1948.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1972.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1964.
- Uzunçarşılı, İ. H. “Sultan II. Murad'ın Vâsiyetnâmesi”, *Vakıflar Dergisi*, IV, (1958), s. 1-17.
- Varlık, M. Çetin. *Germiyan Beyliği*, s. 59-60
- Walsh, J. R. “Dürrîzâde”, *EP*, c. II, s. 629.
- Yakut, Esra. *Şeyhülislâmlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005.
- Yaltkaya, Şerefeddin. “Bedreddin Simâvî”, *İA*, c. II, s. 444-46.
- Yavuz Sultan Selim Divanı, çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1946.
- Yavuz, Hulusi. “Sadriâzam Lütfi Paşa ve Osmanlı Hilâfeti”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, 1988, s. 27-54.
- Yavuz, Y. Şevki. “Mâturidiyye”, *DİA*, c. 28, s. 167-69.
- Yazıcı, Hüseyin, “Seyahatname”, *DİA*, c. 9, s. 10.
- Yazıcıoğlu, Said. “el-Kasidetü'n-Nuniyye”, *DİA*, c. 24, s. 572.
- Yediylıdız, Bahaeddin. *Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie, Ztude socio-historique*, Ankara 1990.
- Yiğit, İsmail. *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlükler*, İstanbul 1991.
- Yılmaz, Coşkun, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavram-sallaştırma: Islahatnâmeler”, *TALİD-Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Türk Siyaset Tarihi (*Tanzimat'a Kadar*), c. 1, sy. 2, 2003, s. 299-338

- Yılmaz, Coşkun. "Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Kânûn-ı Kadîm", *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiriler*, II. cilt, İstanbul 2015, s. 101-117.
- Yılmaz, Yasin. *Kanuni Vakfıyesi Süleymaniye Külliyesi*, Ankara 2008.
- Yücel, Hür Mahmut. "Sünbül Sinan", *DİA*, c. 38, s. 135-136.
- Yücer, H. M. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, (19. Yüzyıl), İstanbul 2003.
- Yüksel, Emrullah. "Birgivi", *DİA*, c. 6, s. 191-194.
- Yurdakul, İlhami. *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)*, İstanbul 2008.
- Zengin, Zeki Salih. "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılar'da Medreselerin Islahı Çalışmaları", *Diyanet İlmi Dergi*, 34/2 (1998), s. 43-52.
- Zerdeci, Hümeýra. *Osmanlı Ulemâ Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, İstanbul 1998.
- Zilfi, M. C. "A Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography", *JTS*, I (1977), s. 157-173.
- Zilfi, Madeline. "A Madrasa for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century", *Journal of American Oriental Society (JAOS)*, c. 113, sy. 2, (1993), s. 181-191.
- Zorlu, T. "Süleymaniye Tıp Medresesi I", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 3, no. 2., F. Günergun (ed.), İstanbul 2002, s. 79-122.
- Zorlu, T. "Süleymaniye Tıp Medresesi II", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 4, no. 1., F. Günergun (ed.), İstanbul 2002, s. 65-98.

A

- Abaza isyanı 59
 Abbasiler 199
 Abdal Murad 9
 Abdal Mûsâ 9
 Abdülbaki 254, 309, 312
 Abdülkadir Şeyhî Efendi 53
 Abdullah Efendi 373
 Abdullah El Ahıskavî 329
 Abdurrahman Aksarayî 182
 Abdurrahman b. Rebia El Bahilî 129
 Abdurrahman Çelebi 366,391
 Abdurrahman Efendi 54
 Abdurrahman Nesib Efendi 363
 Abdülaziz, padişah 38, 39, 51, 68, 381
 Abdülganî-zâde Mehmed Efendi 374
 Abdülhalim Efendi 90, 132, 371, 372
 Abdülhamid I, padişah 32, 56, 144, 270, 284, 349, 378
 Abdülhamid II, padişah 38, 39, 44, 51, 68, 289, 291, 340, 349, 350, 381, 427
 Abdülkadir Efendi, Babanzade ailesinden, 43
 Abdülkadir Şeyhî Efendi, şeyhülislam 53, 294
 Abdülkadir Efendi, medrese banisi 253,
 Abdülkadir Merağî 176
 Abdülatif b. Durmuş 241
 Abdülatif Karamanî 241
 Abdülmecid b. Ferište 182
 Abdülmecid, padişah 38, 349, 361, 382, 408, 427, 433
 Abdülmü'min Efendi 379
 Abdünnebî Efendi 86
 Abdürrahim Efendi, Menteşzade, şeyhülislâm, *Fetâvâ-i Abdürrahim* müellifi 54, 66, 67
 Abdürrahim Efendi, Medine kadısı, 372
 Abdüsselam Bağdadî 176
 Abdüssettar Bekir Halife 391
 Acem 121, 131, 142, 201, 215, 222, 357
 Acem Sinan 176
 Acemî 19, 22, 48, 162
acemi oğlan 228; -ları 194
 Adaletnâmeler 10, 160
 Adıyaman Müftüsü 73
 Adnan Adıvar 192, 245
 Adolphus Slade 285
 Afganistan 41
 Afrika 5, 244, 424
 Afrikalı 65, 397
 Ağa kapısı 78, 79, 80
 Ahıskalı Ali Efendi 380
 Ahî Çelebi 155, 253
 Ahî Evran 9
 Ahi Yusuf 205
 Ahizâde Abdülhalim Efendi 132
 Ahizâde Hüseyin Efendi 19, 58, 82
 Ahlâk 224, 239, 240, 241, 243, 339, 350
Ahlâk-ı Alâî 239, 243
Ahlâk-ı Celalî 239
Ahlâk-ı Muhsinî 239i 241
Ahlâk-ı Nasirî 239
 Ahmed b. Mehmed Paşa 314, 315
 Ahmed b. Nasuh 136
 Ahmed Çelebi 258
 Ahmed Hurşid Paşa 57
 Ahmed I, padişah 4, 61, 62, 70, 73, 74, 76, 86, 96, 97, 98, 99, 142
 Ahmed II, padişah 55
 Ahmed III, padişah 37, 57, 67, 302, 333, 339, 378, 408
 Ahmed Kemal Paşa, Maarif nazırı 75
 Ahmed Kırımî 176

- Ahmed Lütffî 29, 256
 Ahmed Muhtar 57, 62, 75
 Ahmed Refik (Altunay) 84, 143, 347, 394
 Ahmed Reşid Efendi, şeyhülislâm 23, 296
 Ahmed Rifat Efendi 83
 Ahmedî (Osmanlı Tarihçisi) 8, 174
 Akağalar 196, 386
 Akaid 11, 178, 240, 345, 362, 363, 421
 Akbıyık 177, 198
 Akdeniz 191, 224, 411
 Akkoyunlu(lar) 130, 189, 246
 Aksaray 12, 410
 Akşemseddin 198
 Alaaddin Rumî, Molla 163
 Alaaddin Semerkandî 176
 Alaeddin Ali Arabî 176
 Alaeddin Ali Çelebi 211
 Alaeddin Arabî Efendi, şeyhülislâm 60, 210, 328
 Alaeddin Esved, müderris 9, 162, 322
 Alaeddin Halacî, sultan 131
 Alaeddin Tusî 176
 Alaeddin Yetim, Molla 205
 Albertus Bobovius bk.Ali Ufkî
 Alemdar Mustafa Paşa 280
 Âlî Gelibolulu Mustafa 25, 26, 86, 100, 221, 226, 258, 355
 Ali Bistamî 21
 Ali Cemalî Efendi bk. Zenbilli Ali Efendi
 Ali el-Acemî 177
 Ali el-Fenarî 198
 Ali el-Şirazî 163
 Ali Emirî Efendi 84
 Ali Kastamonî 205
 Ali Kuşçu 189, 191, 328
 Ali Nazmî Efendi 45, 46
 Ali Osman 10
 Âlî Paşa, Mehmed Emin, 44
 Ali Paşa, Şam beylerbeyi 239
 Ali Paşa, medrese banisi, 253
 Ali Paşa, Mübarek 356
 Ali Paşa-i Cedit Medresesi 374
 Ali Ufkî, (Albertus Bobovius), 396
 Ali Uşşakî 328
 Almanyâ 65, 427
 Alusî Şehabeddin 13
 Amasya 18, 141, 214, 229, 254, 323, 326; –Beyezid Külliyesi 203; –kadısı 304; –müftüsü 227, 372; –valiliği 204; –lı 190, 204, 211
 Amerika 244, 270
 Âmid Kadısı 298, 375
 Amr b. As 129
 Anadolu 7, 11, 24, 41, 133, 1365, 141, 148, 153, 157, 161, 162, 164, 169, 174, 177, 198, 213, 214, 222, 246, 262, 325, 326, 328, 333, 334, 358, 359, 365, 419, 420, 422; –Beylikleri 6, 9, 13, 162, 163, 176, 181, 199; –Hisarı 144, 258, 392; –Kavağı 148
 Anadolu Kadı Askerliği (Kazaskeri) 14, 42, 44, 45, 53, 72, 84, 88, 94, 131, 132, 133, 135, 138, 149, 155, 206, 211, 218, 222, 226, 227, 228, 232, 238, 239, 255, 257, 258, 260, 261, 270, 284, 298, 299, 300, 341, 342, 343, 344, 366, 370
 Anadolu Selçukluları 19, 130, 131, 199
 Ankara 43, 343; –Kadılığı 44; –Savaşı 13, 181
 Ankaravî Mehmed Efendi 294
 Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman* 166
 Antakî 165
 Antakya 208
 Arabî 13, 117, 162, 249, 371, 393, 402
 Arabî rakamlar 249
 Arabistan 14, 64, 135, 176, 333, 420
 Arabzâde 20, 179, 280
 Arap 19, 40, 131, 155, 166, 167, 201, 222, 246, 327, 357, 422, 429; –dili (Arapça) 155, 165, 421; –kentleri, şehirleri 5, 155, 163, 419, 420, 424
arazi kanunu 339, 363
 Ârif Efendi, Meşrebzade, bk. Mehmed Arif Efendi
 Arif Hikmet 62, 81, 414
 Arnavud 91
 Arnavutluk 326
 Arpalık 20, 21, 45, 55, 60, 61, 134, 150, 156, 157, 275, 296, 306; –naibi 20
 Arz Odası 393
 Arzuhal 23, 71, 73, 90, 217, 264, 277, 287, 292, 296, 308, 310
Asafnâme 25, 36, 242
Asâkir-i Mansûre 280
ashâb-ı merâtib-i ilmiyye 84
askerî; –ağalar 4, 49; –tarihçilik 29, 93; –teşkilat 11, 76, 283, 365; –zümre 49, 133, 137, 198, 347, 368
 Aslanhane Camii 288
Asporça Hatun Vakfı 9
Asr-ı Saadet 159, 236, 417
 Astronomi 245, 250
 Asya 39
 Âşık Çelebi 14, 29, 175
 Âşıkpaşa 7, –Camii 42

- Âşıkpaşazâde 10, 161
Âşıkpaşazâde Tarihi 7
 Âşir Efendi 52, 77, 78, 83, 271, 297
 Atâî 42, 348
 Atâullah Efendi 43, 56, 63, 75, 83, 239, 339
 Âtîfzâde Hüsameddin Efendi 83
 Atik Ali Paşa Camii 92
 Atlas Okyanusu 244
 Atmeydanı 95
attar 152
 Atûfi Hayreddin 238
Avâmîl 328, 399
avâriz nâibi 153, 155
 Avrupa 28, 37, 87, 204, 243, 244, 245, 270, 273, 276, 340, 396
 Avusturya 75, 270, 271, 272, 275
ayak divanı 54
ayak naibi 153, 155
 Ayasofya 33, 46, 134, 140, 146, 187, 189, 190, 207, 276, 323, 342, 352, 353, 401, 410
 Aydın 45
 Aydınoğlu İsa Bey 174
 Aydınoğulları 174
 Ayıntab 156; –müftüsü 83
 Ayıntabî Mehmed 297
aynî tayinat 61
 Ayşe Sultan 91
 Azerî Çelebi 42
 Aziz Mahmud Hüdâî 99
 Azmi-zâde Mustafa Efendi 374
- B**
bab naibi 151
 Baba İlyas 7
 Babazade Sinan 43
 Babertî, Ekmeleddin 74
 Bâb-ı Asafî 147
 Bâb-ı Meşihat 78, 79, 80
 Bâbiâlî Bâb-ı Âli 276, 328, 415
 Babürlülür 32, 40, 181
 Babüssaâde 90, 284, 384
 Bağdat 12, 86, 140, 162, 165, 172, 201, 227, 257, 259, 321, 366, 429
 Bahaeddin İbn Şeddad 130
 Bahaî Mehmed Efendi, şeyhülislâm 82
 Bahçekapı 77, 146, 410
Bakara Suresi Tefsiri 87, 379
 Bâkı 29, 53, 54
 Balat Kadısı 177
 Balkan, Balkanlar 5, 13, 61, 75, 161, 177, 422; –dilleri 15; –şehirleri 169, 326, 419, 420, 421
 Barbaros Hayreddin Paşa 243, 244, 253
 barış müzakereleri 32
 Baron De Tott 274
 Baruthane 145
 Basra 28, 243, 276, 392
 Baş kadı 160
başçavuş 195, 385
 Başdefterdarlık 45, 53
 Batı; –usulü 38, 76; –lı 39, 48, 176, 187, 196, 197, 245, 386, 387, 396, 422, 424, 429
 Batum 350
 Bayezid I, padişah 181, 211, 256, 322
 Bayezid II, padişah 175, 180, 181, 182, 190, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 217, 223, 228, 229, 242, 246, 323, 334, 343, 405, 410, 413, 414; –Medresesi 203, 211, 258, 374, 410; –mütevellisi 87
 Bayramiyye tarikatı 33
 Bayramzâde Zekeriyâ Efendi bk. Zeke-riyyâ Efendi
 Bazalika 141
 Bebek Bahçesi 32
 Bebek Çelebi 205
Bedâiyü'l-vekâyi' 205
bedîi 327
 Bedreddin Gazzî 113
 Bedreddin Simavî 174
 Bektaşî tekkeleri 285, 286
belâgat 229, 327, 362
 Belgrad 22, 253
 Belhî 357
berat 108, 114, 133, 137, 172, 263, 287, 288, 304, 305, 307, 342, 345; –ı *pâdişâhî* 108, 257
 Bernard Lewis 283
 Bertrandon de la Broquiere 48, 180
Between Old and New 269
bevvab 192
Beyânü'l-hak 340
 Beyazıt Külliyesi 181
 Beylerbeyi 35, 37, 131, 134, 139, 150, 156, 196, 197, 200, 273, 387, 399
 Beylerbeyi Medresesi 177
 Beylerbeyi Vakası, Olayı 53, 70
 Beyoğlu 148, 407
 Beyzavî 327, 377, 378, 379; –Tefsiri 236, 237, 238, 258, 329, 390
 Bianchi 5
 Bibliotheque Nationale 190
bilâd-ı hamse 84
bilâd-ı selâse 140, 143, 147, 148, 151, 410
 Bilecik 7
bimarhane 412

- Birgi 31, 239
 Birinci Cihan Harbi, Birinci Dünya Savaşı, 65, 340
 Bitlice 45, 46; –Mescidi Haziresi 5
 Bizans 139, 140, 141, 142, 166, 173, 186, 187, 217; –kilisesi 410
 Boğazhisar Seferi 22
 Boğaziçi 141
 Bolevî Mustafa Efendi bk Mustafa Efendi
 Bolu naibi 307
 Bosna 21, 92, 254, 388
 Bosna Kralı Tomaseviç bk. Tomaseviç
 Bostan 241, 399, 402
 Bostan Efendi 258
 Bostancıbaşı 58, 59, 146, 147, 151, 153, 154, 284, 395; –Defterleri 153, 154; –Köprüsü 153
 Bostanzâde 20, 53, 54, 61, 82, 179, 230; –Mehmed Efendi 54, 60, 367, 371; –Mustafa Efendi 88, 371
 Boynueğri Mehmed Paşa, Şam Valisi 59
 Bozcaada 57, 306, 379
 Budin 22, 28, 234
 Buhara 12, 162, 163, 201
Buhârî-i Şerif 349
 Bulak 239
 Bulgaristan 75, 326
 Burhaneddin Mesud El-Belhî 130
burhan-ı vâhid 17
 Bursa 10, 14, 31, 41, 45, 162, 169, 170, 252, 253, 426; –Kadısi 8, 47, 59, 88, 131, 160, 166, 170, 180, 227, 239, 255, 344, 367; –Müftülüğü 47, 180, 207, 208; –Naibi 307; –Sultanıyesi 170, 342; –Yeşil Medresesi 17
 Hâfız Hasan Efendi, Bursalı 39
 İsmail Hakkı Efendi, Bursalı 329
 Bursalı Mehmed Tahir 66, 103
 Bükreş Antlaşması 282
bürokrasi 4, 11, 62, 71, 72, 181, 186, 193, 228, 229, 270, 292, 347, 424
 Büveyhî Hükümdarı 32
 Büyük İskender 186
 Büyük Oda, Enderun 384, 390, 392, 394, 398
 Büyük Selçuklu 130, 181, 321
 Büyük ve Küçük odalar, Enderun 194, 384, 394, 398, 406
 Büyükçekmece 58; –Köprüsü 288
- C**
Câbî Tarihi 145
 Cafer Efendi 86
 Cambridge 190, 412
 Cami-i Atik Medresesi 170
 Celaleddin-i Devvanî 18, 30, 206216 206
 Celâlî 94
 Celalzâde Mustafa Çelebi 219, 222, 229, 240, 289, 324, 347
 Celalzâde Salih Çelebi 22, 241, 243
 Celvetiyye Tarikatı 34
 Cem, Şehzade 204
 Cemal Halvetî 239
 Cemaleddin Aksarayî 12
 Cemaleddin Efendi, şeyhülislâm 51
Cemiyet-i Müderrisin 413
Cemiyet-i Sufiyye 413
Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye 413
 Cemşid Ahmed Ağa 394
 Cengiz Han 41
 Cennetü'l-Muallâ 42
Cerîde-i İlmiyye 84
cerrah, cerrahbaşı 190, 192, 247, 395
Cerrahiyye-i İlhaniyye 190
 Cerrahzâde Mehmed Efendi 372
 Cevdet Paşa 29, 30, 273, 274, 276, 329, 330, 331, 348, 352, 414, 415, 416, 417
 Cezayir 13, 28, 38, 424, 427, – Beylerbeyliği 243
 Charles Mac Farlane 285
 Charles White 285
 Cibali 410
cihad 22, 65, 108, 109, 185, 220, 274, 380; – *ı asgar* 185; – *ı ekber* 185
 Cihangir 186, 267
Cihannümâ 245
cihet ruznâmesi 267
 Cinânî, şair 100, 122
 Cinci Hoca Hüseyin Efendi 22
cuma hutbeleri 39
cuma namazı 33, 215, 258, 352, 353
cuma selamlığı 276
 Cumhuriyet Dönemi 44, 158, 292, 425, 428
cüce 385, 398
cüzhanlık 72, 397
- Ç**
 Çaldıran Seferi 207, 223, 395
 çalgı ustaları 398
 Çamaşırhane 335
 Çandarlı 11, 20, 161, 162, 169, 179, 186, 208
 Çandarlı Ali Paşa 16, 166, 171, 172, 198
 Çandarlı Halil Hayrettin Paşa, Kara Halil 9, 11, 20, 162, 198, 271
 Çandarlı İbrahim Paşa 6, 20, 208, 209, 211
 Çapa, semt 416

- çardak çorbacısı 146
 çardak naibi 153
 çarşamba divanı 147, 148
 Çarşamba, semt 327, 410, 413, 416; –pazarı 414
 Çatalcalı Ali Efendi, Şeyhülislâm 50, 55, 75, 78, 295
 çavuşbaşı 57, 134, 277
 Çekirge Medresesi bk Hüdavendiğar Medresesi
 Çekirge, semt, Bursa 10
 Çelebi Kadı 91
 Çelebi Mehmed bk. Mehmed I
 Çerçe Kazası 55
 Çerkezbeyzâdeler 43
 Çınar Vak'ası (Vak'a-yı Vakvakıyye) 54
 Çin 222
 Çivi İlyas Efendi 44, 45
 Çivizade Muhyiddin Mehmed Efendi 53, 62, 194, 342, 366, 384, 394, 398, 406
 Çivizâdeler 20, 44, 45, 46, 53, 82, 226, 230
 Çoban Mustafa Paşa Medresesi 45, 253
 Çorlulu Ali Paşa 333
 Çorlulu İbrahim Paşa 408
 Çorum 90, 91
 çömez 335, 337, 338, 351, 352
 Çömez Ahmed Efendi 351
 Çömezzâde İsmail Efendi 351
 çöplük subaşı 153
 çuhadar 78, 195, 277, 385, 389
- D**
 d'Ohsson 173
 Da'vâ-i Meşhûre-i Âsiyâb bk. Değirmen Vak'ası
 Dağıstan 357
 Dağıstanlı Abdurrahman Efendi 380
 Damad Ali Paşa 4
 Damad İbrahim Paşa 91, 378
 Damadzâde Mehmed Efendi 132
 Damat Ferid 66, 75
 danışmend 191, 265, 330, 334, 337, 345, 348, 352, 368, 411; –hücreleri 334
 Darbhan 95, 97, 275, 284, 285; –Nezareti 284
 Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî 280
 Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye 350
 Darü'l-hilâfe 84, 340, 350
 Darü'l-ulûmi'l-Hamidiye 39
 Dârüladl 130
 Darülfünun 39, 191, 351, 416
 Darülhadis 42, 45, 84, 134, 177, 178, 231, 232, 233, 238, 331, 332, 344, 356, 358, 359, 373; –Medresesi 177, 322, 323, 331, 342, 359, 412
 darülharb 365
 dârülislâm 107
 darülkurra 77, 356, 358, 359
 Darüssaade 94, 284, 332; –Ağası 94, 284, 332
 darüşşifa 191, 192, 231, 232, 246, 247, 248, 323
 dasitân 21
 Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman, Ahmedî'nin eseri 174
 Davud Ağa 95
 Davud Paşa Mahkemesi 155, 283
 Davud-ı Kayseri 8, 9, 11, 33, 160, 162, 322, 328
 Debbağzâde, şeyhülislâm 55, 82
 Dede Cöngi bk. İbrahim Kemaleddin
 Defterdar 9, 10, 44, 45, 55, 134, 135, 136, 137, 150, 161, 186, 198, 200, 226, 229, 231, 267, 290, 325, 344, 368
 Defterhane 228
 Defter-i Hâkânî 111
 Değirmen Vak'ası (Da'vâ-i Meşhûre-i Âsiyâb) 258
 Demirbaş Şarl 56
 Deniz ve Kara Mühendishaneleri (Mühendishane-i bahri ve berri hümayun) 340
 deprem 141
 dergâh 71, 325, 327, 413, 414, 415
 Dergâh-ı Âlî 146, 245
 Ders; –Vekâleti 79, 211, 323, 350, 351; –Vekili 211, 349
 dersiâm 193, 345, 348, 349, 350, 351, 358, 363, 401, 417
 Derviş Mehmed Paşa 398
 Derviş Paşa 77, 98
 Devhatü'l-meşâyih 81, 82, 83
 devlet erkânı 13, 44, 53, 62, 63, 70, 76, 77, 81, 89, 133, 222, 280
 Devlet Salnameleri 79
 Devletşah Hatun 166
 devran 33
 devriye 84
 devşirme 11, 161, 194, 228, 384, 406
 Devvanî bk. Celaleddin-i Devvanî
 Dimeşk (Şam) 13, 304
 Dimetoka 56
 Dimyat 359
 dinî formasyon 4
 diplomatik 32, 40, 189, 196, 325, 387
 dişçilik 248

divan üyelikleri 11, 36, 129, 136, 161
 Divanhane 134, 136, 147, 148, 151, 378, 393
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 30
Divan-ı Hümayun 70, 135, 143, 185, 196, 387
 Divanyolu 141, 146, 335, 410
 Divriği Ulu Camii 288
diyanet 4, 75, 82, 100, 165, 340, 351, 368
 Diyanet İşleri Reisliği 80
 Diyarbekir 59, 92, 131, 222, 253, 421; –Ka-
 dılığı 59
 Diyar-ı Arab 262
doğancı 389, 394
 Doğancı Koğuşu, Enderun 194, 384, 406
 Doğu Afrika 244
dolama, dolamalı 194, 384, 389, 394
Dört Halife 324
duaguluk 72
 Dursun Fakih 7, 169
 Dürrîzâde; –Abdullah Efendi 24, 43, 56, 57,
 62, 66, 75, 77, 280; –Mehmed Arif Efendi
 37, 43, 52, 67, 73, 77, 272, 276, 342; –Meh-
 med Atâullah Efendi 56, 63, 75; –ler 20,
 42, 43, 81, 179, 275, 281; –ler Yalısı 43
Düsturname 188

E

Ebâ Eyub Ensarî Medresesi 374
 Ebezâde Abdullah Efendi, şeyhülislâm 56
 Ebû Abdullah Şemseddin 130
 Ebû Hâmid Mehmed Efendi, Taşköprüza-
 de 41
 Ebû Hanîfe 16
 Ebû Said Mehmed Efendi, Şeyhülislâm 23,
 54
 Ebûbekir b. Mustafa 301
 Ebûbekir Efendi 39, 151, 152, 374, 378
 Ebûishakzâdeler 20
 Ebûsaidzâde Feyzullah Efendi, şeyhülis-
 lâm 55, 61
 Ebûsuud Efendi, şeyhülislâm 18, 21, 25,
 29, 31, 33, 49, 64, 66, 82, 86, 100, 207, 226,
 234, 235, 236, 237, 240, 259, 332, 426
 Ebûsuud suyuolları 250
 Ebûsuudzâdeler 20, 88, 179, 230
 Ebû'l-hayr Muhammed el-Cezerî 163
 Ebûl Meyamin Mustafa Efendi, şeyhülis-
 lâm 61, 74, 82, 93, 95, 98
 Ebû'lulâ Mardin 85, 382
 eczane 248
Ed-Dürretü'l-beyzâ 43
 Edebâli, Şeyh Edebâli 7, 169

edebiyat 181, 212, 413, 423, 424
 Edirne 13, 14, 22, 31, 36, 41, 44, 45, 49, 55,
 60, 73, 84, 88, 92, 130, 149, 176, 198, 206,
 217, 218, 220, 244, 253, 274, 322, 323, 366,
 388, 393, 404, 419; –Külliyesi 18, 141, 223;
 –Medresesi 169, 170, 177, 178, 322, 338;
 –Sarayı 178, 193, 384, 390, 394, 404, 405
 Edirnekapi 43, 230, 252, 373, 374, 410; –Sul-
 taniyesi 374
 Edvard Grey 291
 Efdalzâde, şeyhülislâm 205, 210, 211
 Eğitim Bakanlığı 340
 Eğri Seferi 22, 74, 370
ehl-i örf 156
ehl-i sünnet 33, 177
ehl-i şer' 19, 95, 257
 elçilik heyeti 32
 Elkas Mirza 267
El-mu'cemü'l-müfhehres li-elfâzi'l-hadis 3
 Elvan Çelebi 7, 169
 Elvan-ı Şirazi 176, 182
eman 21, 217
 Emevîler 19, 129, 130, 193, 199, 287, 358
 Emin Bey 85, 191
 Emîniyye Medresesi 310
 Eminönü 146, 151
emir bi'l-maruf 289
 Emir Sultan (Şeyh Şemseddin Buharî) 163,
 172, 208
 Emir Şahin 8
Emsile 399
 Encümen-i Dâniş 5
 Encümen-i İntihâb-ı Me'mûrîn-i İlmiyye
 79
 Enderun, Enderun-ı Hümayun 193, 195,
 196, 197, 200, 228, 383, 384, 385, 386, 387,
 388, 389, 390, 391, 392, 394, 396, 397, 398,
 400, 403, 404, 405; –Hazinesi 150, 195, 385
Enisü'l-müsâmirîn 177
*En-Nucûmu'z-zâhire fi mulûki Mısır ve 'l-Kâ-
 hire* 214
Envarü't-tenzil 236, 237, 238, 377, 422
 Enverî 188 ((188'de Enverî YOK))
Erba'in Hadis-i Kudsi 239
 Ereğli Kömür Madenleri 51
erkan-ı erbaa 3, 68
 Erzurum 60, 303; - Kadısı 303, 372
 Erzurumlu İbrahim Hakkı 328
 Esad Efendi, Hocaâzâde, şeyhülislâm 70, 74
 Esad Efendi, Sahaflarşeyhizâde, kazasker
 24, 37, 70, 74, 83, 271, 273, 274, 286, 361

Eski Cami Medresesi 170
 Eskisaray 78, 405
 Eskişehir 157
Esmâru't-tevârih 81, 200
esnaf 53, 146, 150, 151, 152, 153, 155, 241, 292
 Eşari 11
eşkinici 76
 Eşrefoğlu Camii, Beyşehir 288
Eş-Şekaiku'n-Nu'mâniyye 82, 83
evkâf 45, 89, 111, 117, 192, 284, 289, 358, 362, 363; –Hazinesi 286; –Nazırlığı – Nezaret – Vekâleti 80, 284, 285, 286
 Evkâf-ı Haremeyn 283, 284
 Evkâf-ı Hümayun 5, 38, 284, 286, 336, 340, 409
 Evliyâ Çelebi 148, 155, 218
 Evrak Müdüriyeti 79
 Evrenos/Evrenosoğlu 6
eyalet 23, 25, 27, 40, 70, 71, 73, 133, 139, 197, 243, 387, 420
 Eyüp 45, 71, 140, 143, 148, 149, 150, 155, 302, 410; –Camii 45, 46; –Haziresi 207; –Medresesi 323, 331, 334; –Sultan Türbesi 142
 Eyyubiler 130, 172, 355, 358
Eyyühe'l-veled, Gazalî'nin eseri 239, 391
 Ezher, 40, 191, 326, 355, 356, 357, 358, 359, 427

F

Fahreddin-i Razî 27, 178, 217, 324
 Fahreddin Rumî 163
 Fahreddin-i Acemî 16, 48, 51, 176, 180, 188, 199, 328
fakih 4, 10, 53
 Farabî 251
 Fars Edebiyatı 181, 330
 Farsça 15, 32, 181, 188, 189, 194, 204, 216, 220, 229, 241, 242
 Fas 14, 32, 245
 Fas Sultanı II. Hasan 382
 Fatih (Sultan Mehmed) 11, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 27, 29, 31, 32, 35, 36, 48, 131, 140, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 180, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 193, 194, 197, 198, 199, 201, 203, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 223, 225, 228, 234, 246, 249, 255, 322, 323, 332, 334, 377, 384, 385, 411
Fatih Kanunnamesi 23, 48, 61, 63, 71, 133, 134, 135, 136, 150, 195, 200, 341, 385

Fatih; –Camii 33, 63, 99, 193, 207, 258, 259, 350, 351; –Külliyesi 187, 190, 191, 201, 323, 345, 411; –Medreseleri 41, 190, 191, 192, 193, 203, 227, 230, 410, 411, 412, 425, 426
 Fatih, Semt 142, 410, 413, 414, 415, 416
 Fatimiler 199, 326, 355, 357, 358
 Fatma Sultan 92, 252
 Fazlullah-ı Hurufi 188
felsefiyyat 27
 Fenarizâde Muhyiddin Mehmed Şah 163, 222, 238, 342, 366
 Fenarizâdeler 162, 170, 179, 222, 342, 366
 Fener 80, 410
feraiz 41, 77, 156, 206, 329, 361, 362, 363
 Ferdinand 224
 Ferhad Paşa 97, 98
ferraş 192
Feth Suresi 379
 Fethiye 245, 252, 410
 Fethullah Efendi, Feyzullahzâde nakibülşraf 62
 Fethullah Şirvani 177, 207
fetih 14, 28, 140, 155, 177, 186, 326, 395
fetihnâme 21, 189
Fetret Devri 47, 131, 169, 171, 172, 174, 180
fetva emini 63, 65, 68, 78, 368, 378
 Fetvahane 63, 64, 78, 79, 80, 85, 363
 Feyzullah Efendi, Ebûsaidzâde, şeyhülislâm, 55, 61
 Feyzullah Efendi, Erzurumlu Seyyid, şeyhülislâm, 19, 22, 60, 62, 72
 Feyzullahzâdeler 20, 43, 179
fikhî eserler 11, 235
fıkah 3, 8, 17, 29, 65, 66, 76, 77, 80, 81, 155, 165, 178, 182, 188, 191, 209, 234, 235, 239, 240, 242, 327, 350, 361, 390, 417, 421, 422
 Filibe 6, 46
 Firuzâbâdî 163
 Fransa 65, 190, 271, 328, 427
 Fransız 5, 30, 190, 271, 326, 328, 429
 Fransızca 173, 291
Fusûsu'l-hikem 8
 Fuzulî 239
fütuhât 161, 167, 186, 223, 281

G

Galata 87, 132, 137, 140, 148, 155, 284, 302, 407, 408, 410; –Hisarı 216, 243; –Mevlevihanesi 34; –Sarayı 388, 405, 406, 407, 408
 Ganizâde Efendi 96, 101

Gāyetü'l-emânî fî tefsîri'l-Kelâmi'r-Rabbânî,
 Molla Güranî tefsiri 29, 188
gayrimüslim 5, 51, 196, 217, 256, 421
gazâ 7, 9, 21, 22, 28, 109, 176, 224, 380
 Gazalî 16, 31, 187
 Gazanfer Ağa Medresesi 375
Gazavatnâme 7
 Gazneliler 130
 Gebze 45, 148, 173
 Gedizli Mehmed Efendi 67
geleneksel 9, 177, 193, 269, 276, 281, 340, 406,
 412, 428
 Gelibolulu Mustafa Âlî, bk Âlî
 Genç Osman bk. Osman II
 Germiyan 166; -oğulları 174
 Geyikli Baba 9, 169
 Girit 358, 396
göz hekimi bk. *kehhâl*
 Gramer 189, 229, 240, 242, 379
Gurerü'l-Ahkâm, Molla Hüsrev'in eseri 188
 Gülbaba 405
 Gülbahar Sultan 191, 411
Gülistan, Sa'dî'nin eseri 241, 399, 402
Gülzâr-ı Fütûhât 281
 Güney Afrika 39
güzel sanatlar 77, 398
 Güzelce Mahmud Paşa 92, 93, 95

H

Habeş 243, 358
 Habeşli 166
 Habib el-Kirmanî 257
 Habsburg 196, 386
hacamat 395
hâcegan 281
hâce-i sultanî 60
 Hacı Ahmed 245
 Hacı Bayram 163
 Hacı Beşir Ağa Kütüphanesi 288, 334
 Hacı Halife 156
 Hacı Hasan zâde, Anadolu Kazaskeri 198,
 211
 Hacı İvaz Paşa 164
 Hacı Mehmed 245, 249
 Hacı Paşa 173, 174
 Haçlı Seferi 140, 199
 Haçova Meydan Muharebesi 64, 74
had, ceza 71
Hadis 3, 238, 239, 247, 327, 359, 390
 Hafız Ahmed Paşa 90, 99
Hâfız Divanı 216
hâfiz-ı kütüb 209, 334

Hafsa Sultan 230, 246, 252
 Hakkî Paşa 291
hal' fetvası 67, 68
 Halebiye Medresesi 177
 Halep 236, 245, 366, 422; -Kadılığı 41, 42,
 206
 Halet Efendi 56, 281
 Haliç 80, 141, 230, 408
halife 48, 180
halife-i müslimin 39
halifetu'llâh 110
 Halil Çelebi 227
 Halil Hâmid Paşa 56, 63
 Halit Ziya Uşaklıgil 382
 Halkalı 141, 142
 Halveti (Halvetiyye) 22, 33, 34, 257, 312
hamam 178, 203, 246, 302, 405, 412
 Hamdullah b. Şeyh Cemaleddin 245
 Hâmid Efendi, Çivizâde Damadı, şeyhü-
 lislâm 44
 Hamidî 177, 353, 378
 Hamidizâde 61, 63, 272, 275
 Hamidizâde Mustafa Efendi, Şeyhülislâm
 61, 63, 272, 275
 Hamza Bâlî 33, 136
 Hanbelî 130, 176
hânedan 29, 63, 142, 226, 381
 Hanefî 11, 13, 64, 130, 165, 176, 236, 358
hânende 385, 396
 Hankah Medresesi 86, 374, 375
 Harbiye 280
 Harem 381, 388
Haremeyn evkafı 283
Haremeyn kadılığı 41
 Harem-i Hümayun 90, 194, 385, 394
harita, *haritacı* 37, 222, 224, 243, 244, 245,
 273, 423
 Hârizmşahlar 130
harp meclisi 6
 Hasan b. Ebü'l-Hasan 129
 Hasan Beyzade, tarihçi 91, 92, 95
 Hasan Fehmi Efendi, şeyhülislâm 62, 349
 Hasan Fevzi Efendi, dersiâm 350
 Hasan Hayrullah Efendi, şeyhülislâm 68
 Hasan Kâfi Akhisarî 26
 Hasan Samsunî 198, 199
 Hasan Tahsin Efendi, Bayezid dersiâmı 350
 Hasancanzâdeler 230
 Hasbahçe 388
 Haseki Mehmed Ağa, Silahdar 392
 Haseki Sultan 230
 Haseki Sultan Medresesi 252, 373, 374

- Hasköy 334
 Hasoda 194, 195, 384, 385, 389, 391, 392, 393, 394, 395, 398, 401, 404; –başı 389
hassa ordusu 130
haşiye 28, 87, 189, 208, 236, 237, 238, 422
Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl 238
Hâşiye 'ale'l-Keşşâf 238
Haşiye-i Tecrit 329, 330, 331, 341, 347, 422
hat sanatı 78, 290
 Hâtemî, Müeyyedzade'nin mahlası 207
 Hatice, Hz. Hatice 220
 Hatip Kasım 204
 Hatipzâde 199, 209, 210
 Hattat el-Karahisarî, bk. Karahisarî
 Hattat Rakım Efendi, bk. Rakım Efendi, hattat
hatt-ı hümayun 37, 52, 72, 74, 79, 90, 98, 132, 143, 145, 149, 152, 200, 275, 276, 277, 280, 306, 332, 33, 341, 395
 Havariyyun Kilisesi 410
 Haydar Paşa 253, 259
 Hayfa 428
 Hayır Bey 222
 Hayreddin Atûfî 238
 Hayreddin Efendi 257, 308
 Hayreddin Halil Efendi bk. Çandarlı
 Hayreddin Paşa Medresesi, Beşiktaş 86, 253
 Hayri Efendi, bk. Mustafa Hayri Efendi
 Hazine Koğuşu 195, 385
 Hazine Odası 194, 384, 389
hazinedarbaşı 195, 284, 385, 402
 Hazine-i Âmire 218
hazine-i hassa 350
 Ali, Hz. Ali 96
hekim 248; –başı 71, 73, 248
 Hekimoğlu Ali Paşa 5, 72
hendese 224, 327, 411
 Heratlı Molla Haydar 172
 Hersekli Arif Hikmet Bey 413
hesap 224, 249, 327, 330, 362, 398
Heşt Bihişt, İdris-i Bidlisî'nin tarihi 204
heyet dersleri 16
 Hırka-i Saadet Dairesi 195, 385, 389, 394
 Hısnımansûr 73
 Hızır Bey 149, 176, 178, 189, 199, 200, 324, 328
 Hızır Çelebi 11, 18
 Hızır İlyas, *Letâ'if-i Enderun* müellifi 197, 383, 387
 Hızır Paşa, Sivas Beylerbeyi 267
 Hibri, *Enisü'l-müsâmirin* müellifi 177
 Hicaz 181, 276
 Hidiv Abbas Hilmi Paşa 44
hikmet 27, 327
Hilafet 32, 39, 65, 68, 69, 80, 95, 213, 242, 251, 316, 377, 382; – kurumu 39
Hindî rakamlar 249
 Hindistan 5, 14, 65, 130, 243, 244, 424
 Hint Okyanusu 224
 Hişam b. Abdülmelik 129
hitabet 71, 209, 306, 353, 414
 Hiyerarşi 3, 61, 407
 Hoca Paşa 162
 Hoca Saadeddin 205, 215, 348, 368, 370
 Hocasadeddinzâdelere 81
 Hocaşâde Esad Efendi bk. Esad Efendi, Hocaşâde
 Hocaşâde Mehmed Efendi, bk. Mehmed Efendi, Hocaşâde
 Hocaşâde Mesud Efendi 54, 58
 Hocaşâde Muslihiddin Efendi 17, 170, 187, 198
 Horasan 48, 215
 Hotin Seferi 74
 Hristiyanlık 27, 187, 287
hukuk 5, 136, 217, 225, 229, 230, 234, 336, 339, 339, 363; –Mektebi 77, 340, 361
Ĥulûşatü'l-eşer, Muhibbî'nin tabakat kitabı 156
Hulefa-i Raşidin 219, 221, 358
 Humus 333
Huzur Dersleri 84, 377, 378, 379, 380, 381, 382
hüccet 63, 76, 113, 152, 157, 263, 283, 297, 298, 299, 302, 304, 305, 306, 307
 Hüdâî Dergâhı 71
 Hüdavendigâr Medresesi 10, 326
hükümdar 186
Hümayunnâme 399
hünkâr 11, 381, 389, 395, 401, 402; –İmamlığı 24, 398, 401; –Müezzini 195, 385
 Hürrem Sultan 247, 252
 Hüsâm Bey Mescidi 99
 Hüsâm Efendi 373
 Hüseyin Ağa, 52
 Hüseyin Avni Paşa 68
 Hüseyin Baykara 215
 Hüseyin Kâşif Vâ'iz 241
hüsn-i hat 362, 363, 391, 406
 Hüsrev Hoca 342
 I-İ
 IRCICA 423, 429
İslahat 24, 36, 269, 270, 272, 279, 281, 338, 339, 340, 345, 412, 414

- i'lâm* 136, 152
ibare-i tasdik 288
 İbn Arabşah 13, 182
 İbn Battuta 9
 İbn Hacer el-Askalanî 176
 İbn Haldun 251
 İbn Kemal bk. Kemalpaşazâde
 İbn Kesir 182, 359
 İbn Manyas 177
 İbn Midas 177
 İbn Mübarekşah 12
 İbn Nedim 251
 İbn Ömer 205
 İbn Rüşd 187
 İbn Seyyid Ali 177, 205
 İbn Temcid 177, 179
 İbn Teymiyye 18, 240, 243
 İbn Ümmi Veled 205
 İbnü'l-Cezerî 13
 İbrahim Çelebi 373
 İbrahim Efendi, Halebî, *Mülteka'l-ebhur müellifi* 236
 İbrahim Efendi, Taşköprizade, müderris 42
 İbrahim Efendi, müderris 374
 İbrahim Kemaleddin, Dede Cöngî 242
 İbrahim Paşa, Pargalı, Makbul, veziriazam 244, 253; –Sarayı 93, 324, 394
 İbrahim Paşa Sarayı 93, 324, 394
 İbrahim Paşa, sadrazam, serdar-ı ekrem 90
 İbrahim, padişah 26, 67, 145, 388, 396, 398
 ibtidâ-i altnuşlı, medrese derecesi 84, 233, 331, 344
icâre-i vahide 151
icazetnâme 4, 192, 290, 291, 324, 341, 382
iç oğlanı, *içoğlanları* 384, 385, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401
 İdris Efendi, huzur dersleri muhatabı 378
 İdris'i Bitlisî 29, 204, 205, 222
iftâ 32, 70
 İkinci Abdülhamid bk. Abdülhamid II
 İkinci Bayezid bk. Bayezid II
 İkinci Mahmud bk. Mahmud II
 İkinci Murad bk. Murad II
ilahiyat 25
 İlahiyat Fakülteleri 28, 427
 İlhamî, III. Selim'in mahlası 269
 İlhanlılar 130, 172
ilim erbabı 4, 14, 20, 27, 51, 179, 186, 207, 219, 231, 338, 345, 414
 İlmî Cemiyetler 5
İlmiye 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 32, 36, 37, 39, 42, 43, 45, 47, 49, 51, 52, 58, 59, 71, 74, 84, 85, 86, 89, 92, 93, 100, 101, 135, 147, 149, 154, 155, 172, 178, 179, 180, 185, 186, 193, 197, 198, 199, 200, 208, 210, 217, 219, 222, 226, 228, 229, 232, 233, 255, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 267, 270, 273, 274, 276, 280, 282, 289, 293, 325, 339, 341, 342, 343, 344, 346, 362, 365, 369, 409, 419, 420, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428; –Ricali Defterleri 29, 36, 39, 84, 282, 293, 412
İlmiye Salnâmesi 81, 84, 293, 426
ilmü'l-hikme 28
iltimas 263, 267, 343, 367
 İlyas Efendi 43, 44, 45
 İlyas Şehîd b. Mehmed 44
 İmam Ali 32
 İmam Birgivî 18, 235, 238
 İmam Cezerî 359
 İmam Suyutî 208
imamet 68, 69, 71
 İmam-Hatip 335, 428
imam-ı şehriyârî 284
imaret 192, 215, 231
imtihan 38, 74, 79, 174, 265, 266, 273, 342, 343, 349, 362, 363, 367, 369, 417
imzâ-i pâdişâhî 288
 İnegöl İshak Paşa Medresesi 41, 206
 İngiliz 289, 291, 429
 İngilizce 382
 İngiltere 32, 65, 190, 291
 İpşir Paşa, İpşir Mustafa Paşa 54, 74
iptidai dâhil, medrese derecesi 79, 84, 233, 331
iptidâi hâric, medrese derecesi 79, 84, 331, 344
 İran 16, 19, 32, 41, 73, 199, 214, 218
İrşâdü'l-'aqlî's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm, Ebussuu Efendi tefsiri 30, 236
 İsakçı 74
 İsfendiyyaroğlu İsmail Bey 207
 İshak Tokadî 328
 İskender Çelebi 384
 İskender Paşa Sarayı 405
 İskenderiye 356
 İslâm Coğrafyası 325
 İslâm; –Dini 12, 19, 27, 162, 194, 199, 282, 325, 384, 399, 410; –Dünyası 5, 12, 27, 29, 48, 139, 162, 163, 174, 176, 178, 183, 186, 187, 191, 192, 201, 236, 238, 239, 245, 246, 250, 251, 271, 287, 321, 323, 324, 327, 328,

- 341, 352, 357, 410, 412, 417; –Eğitim Sistemi 321; –Hukuku 21, 66, 67, 136, 163, 182, 219; –İslâm Tarihi 3, 29, 129, 355, 429; –ve Türk Devletleri 3, 129; –î Gelecek 6, 159
- İsmail Ankaravi, Mesnevi Şârihi 33
- İsmail Bey 207
- İsmail Hakkı Bursevî 34
- İsmail Hâmî Danişmend 81, 276
- İsmail Maşukî 33
- İsmet Sungurbey 382
- İspanya 224, 244
- İspanyol 248
- İsra Suresi 379
- İsrail 270, 427, 428
- İstanbul; –İhtisab Kanunnâmesi 152; –Kadı Konakları 79; –Kız Lisesi 80; –Müftülüğü 80, 135, 421; –sokakları 145; –Şer’iyye Sicilleri 80, 88, 135, 227; –Üniversitesi Bilim Tarihi 426; –Üniversitesi Botanik Enstitüsü 80; –Üniversitesi Hukuk Fakültesi 382; –Üniversitesi Kütüphanesi 82, 382; –Vakıf Tarihi 151
- istişare meclisi* 10, 161, 185
- işaret-i aliyye* 71, 72, 73, 149
- İtalya 246
- İtalyanca 396
- İttihat ve Terakki Partisi 65, 145
- İttihatçılar 68, 145, 340
- İvazpaşazâdeler 20, 179
- İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* 81
- İzmit 56, 237
- İznik 8, 169, 321; –Kadı 23, 58
- İznikmid 248
- J**
- J. Hammer 5
- J. Redhouse 5, 182
- K**
- Ka'b b. Züheyr 393
- Kabakçı İsyanı 49, 70
- Kabakulak İbrahim Paşa 72
- Kabusnâme* 15, 182
- Kaçar uleması 40
- Kadı Abdurrahman Paşa 274
- Kadı Bağdadî 205
- Kadı Ebûbekir 222, 301
- Kadı Hüsameddin 130
- Kadı Mahmud 205
- Kadı Sicilleri* 29, 143, 149
- Kadıasker, kazasker 10, 42, 52, 60, 72, 79, 86, 88, 89, 93, 94, 100, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 147, 156, 160, 165, 166, 171, 172, 178, 181, 186, 198, 227, 232, 255, 256, 257, 258, 261, 263, 266, 267, 277, 297, 298, 299, 300, 301, 327, 333, 343, 367, 369, 370, 371, 425 ayrıca bk Anadolu kadıaskeri, Rumeli kadıaskeri
- Kadıköy 57
- Kadılık 4, 11, 14, 22, 24, 32, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 51, 77, 82, 88, 135, 147, 149, 161, 166, 169, 178, 186, 197, 218, 226, 227, 233, 239, 250, 255, 256, 261, 264, 276, 330, 331, 338, 345, 363, 365, 367, 419, 423
- kadırga 144, 189, 374, 410
- Kadızaâde 34, 52, 76, 189, 240, 283, 329
- Kadızaâde Ahmed Şemseddin 36, 134
- Kadızaâde Mehmed Tahir 37, 52, 65, 76, 83, 271, 283, 286, 296
- Kadızaâde-i Rumî 162, 207
- Kadızaâdeliler Hareketi 34
- kadim* 22, 108, 112, 143
- Kadir Gecesi 401
- Kadisiye Savaşı 129
- Kâfi, el-Kâfi, fıkıh kitabı* 62
- kaftan* 389, 390
- Kaftanlı Odaları 394
- Kağthane 142, 216, 243
- Kahire 13, 174, 214, 355, 356
- Kahramannâme* 399
- kahvecibaşı* 57, 195, 385
- Kahvehane 146, 356
- kaide-i devlet* 63
- Kaim bi-emrillah 32
- kalemiye* 15, 185, 269, 344, 365
- Kalenderhane Medresesi 206, 372
- Kalkandelen 61
- Kamus Tercümesi* 287
- Kanada 427
- kançılırya* 291
- Kandıra 148, 254
- Kandıye 392, 395
- Kangırı 310
- Kanlıca 56
- Kanun-ı Esasi* 30, 84, 292
- kanûn-ı kadîm* 22, 24, 346
- Kanûnî (Sultan Süleyman) 18, 24, 27, 30, 32, 48, 53, 60, 64, 86, 97, 133, 136, 141, 142, 143, 158, 195, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 234, 236, 237, 239, 241, 254, 246, 248, 249, 250, 252, 276, 326, 386, 405, 406

- kanunname* 134
 Kapan nâibi 123
kapıkulu askerleri 74, 197, 387
Kapıkulu Ocağı 144
Kapıkulu Süvari Birlikleri 194, 195, 232, 385, 406
kapitülasyon 32
 Kaplıca Medreseleri 323
kapudan-ı derya 92
 Kara Dede bk. İbrahim Kemaleddin
 Kara Halil Efendi, fetva emini, şeyhülis-lâm 68
 Kara Hoca Alaeddin bk. Alaeddin Esved 162
 Kara Seydî 35
Kara ve Deniz Ticareti Kanunu 363
 Kara Yazıcı Abdülhalim 90
 Karaca Ahmed 9
 Karaca Paşa 32
 Karacahisar 6, 7
 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi 45, 59, 62
 Karadeniz 191, 411
 Karahanlılar 19, 130, 199
 Karahisarî, hattat, 7, 402
 Karakoyunlular 130
 Karaman 164, 241
 Karamanî 33, 98, 174, 177
 Karamanî Mehmed Paşa 131, 185, 189
 Karamanlı 7
 Karamanoğlu/oğulları 130, 175, 176, 220
 Karamürsel 148
karantina uygulaması 76
 Karasu Yenicesi 55
 Karesioğulları 174
 Kars Muhafızlığı 92
 Kartal 148
 Kasım Paşa 61i 86, 253
Kasîde-i Münferice 390
Kasîde-i Tantarânî 390
Kasîdetü'n-Nûniyye, el-Kasîdetü'n-Nûniyye 11
kassam 137; -ı askerî 256, 300; -ı beledî, 153
Kastamonu 289
katar şeyhliği 352
 Kâtîb-zâde Zeynî Efendi 372
kâtip 137, 148, 229, 368
 Kâtip Çelebi 27, 28, 225, 237, 240
kavuk 63, 76, 146, 147, 148
 Kayalar Mezarlığı, Rumeli Hisarı 43
kayd-ı hayat 199, 210, 351
kaymakam paşa 145, 277
 Kayseri 30, 36, 156, 162, 299, 306, 307, 326, 338
 Kayseri Hunat Hatun Medresesi 332
 Kayserili Halil Paşa 74
kaza 66, 70, 75, 84, 147, 151, 155, 166, 197, 256, 262, 264, 267, 275, 335, 363, 409
 kazasker bk. kadiasker
kehhâl 192, 247
kelâm 3, 11, 29, 182, 191, 209, 329, 330, 362, 422
Kelâm-ı İzzet bk. Kur'an-ı kerim
Kelile ve Dimne 399
 Kemal Beyzâde 368
 Kemal Edip Kürkcüoğlu 348
 Kemaleddin Efendi 42, 250
 Kemalpaşazâde 6, 18, 34, 52, 69, 70, 159, 181, 216, 243, 235, 237, 238
kemankeş 78, 385, 391
 Kemankeş Ali Paşa 54, 70
 Kemankeş Kara Mustafa Paşa 349
 Kenan Paşa 388
kenar müftüleri 66
kennâs 192
 Kerim Han 32
 Kervansaray 191, 203; -ahırları 411
Keşfü'z-zünûn 28
keşif naibi 153, 155
Keşşâf 63, 87, 134, 236, 237, 238, 403, 422
kethüdâ 137, 254, 407
 Kethüdazâde Arif Efendi 381, 416
 Ahmed Efendi, Kevakibizâde, müderris 344
 Kıbrıs 21, 58, 66, 144, 156
kılıç alayı 62, 150, 200
 Kılıççızâde İshak Çelebi 342
 Kınalızâdeler 20, 179, 238, 239, 243
kıraat-i seb'a 359
 Kırım 28, 75, 99, 176; -hanı 99, 101; -lılar 99
Kırk Hadis 239
Kırk Vezir 399
 Kırkçeşme 141
 Kırşehir 165
 kısas 71
kısmet-i belediye 149
Kıvamüddin 41, 42, 206
kiyamet-i suğra 141
 Kız Kulesi 144
 Kızıl Bey Medresesi 343
 Kızılbaş 215
 Kızıltoprak 57
kızlarağası 55, 397
 Kiler Odası 194, 384, 389
 Kilerci Koşuşu, Enderun 194, 385
kitâbet 113, 228, 229, 362, 363

- Kitab-ı Asya-ı pîrân* 248
Kitab-ı Bahriyye 244
Kitab-ı Müstetab 26, 395
Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'l-Mü'minin 26
Kitabü' (Fetva mecmuası bahisleri); -ih-yâü'l-mevâd ve'l-arâzî 103; -l-âbâk, 102; -l-âriye 102; -l-büyû 102; -l-cinâyât 103; -l-eymân 102; -l-gasb 103; -l-hacc 102; -l-hacr ve'l-me'zûn 103; -l-havâle 102; -l-hibe 102; -l-hudûd 102; -l-icâre 102; -l-ikrâh 103; -l-ikrâr 102; -l-itâk 102; -l-kazâ 102; -l-kefâle 102; -l-kerâhiyye ve'l- istihsal 103; -l-kısme ve'l-ferâiz 103; itâbü'l-lakît ve'l-lukata 102; -l-mefkût 102; -l-mudârabe 102; -l-muzâra'a 103; -l-vakf 102; -l-vasâyâ 103; l-vedî'a 102; -l-vekâle 102; -d-diyât 103; -n-nikâh 102; -r-rehn 103; -r-ridâ 102; -s-salât 102; -s-savm 102; -s-serika 102; -s-siyer 64, 102; -s-sulh 102; -ş-şehâde 102; -ş-şirke 102; -ş-şüfa 103; -t-tahâre 102; -t-talak ve'n-nafaka 102; -z-zebâih ve'l-udhiyye 103; -z-zekât 102; -d-diyât 103
Koca Cerrahbaşı Derviş 395
Koca Hüseyin Efendi, *Bedâ'iyü'l-vekayî'* müellifi 205
Koca Mustafapaşa Dergahı 33
Koca Sinan Paşa 335
Koçhisar 350
Koçi Bey 26, 86, 101, 132, 226, 258, 368
Konevî İsmail 378
Konstantiniyye 150, 302, 396
Konya 92, 130, 296
Konyalı 162, 173, 240
Konyalı Kara Rüstem 11, 162
Köprülü Mehmed Paşa 22, 59, 64, 358
Kör Melikşah 131, 171
Kristof Kolomb 244
Kritovulos 189
kubbe veziri 91
kubbe vezirliği 91, 92
Kudsî Efendi 380
Kudüs 45, 213, 230, 233, 252, 270, 303, 428
Kudüs Kadısı 303, 372
Kulaksız Mezarlığı 87
Kumkapı 410
Kur'an, *Kur'an-ı kerim* 3, 22, 31, 130, 174, 216, 236, 237, 238, 240, 275, 337, 359, 378, 389, 390, 391, 394, 397, 399, 400, 401, 402
Kur'an ayetleri 6, 159, 236
Kurban bayramı 135, 392
kurbanlık 337
Kureyş 242
Kurşunlu Han 95
Kuruçeşme 51
Kuşadalı Dergahı 414
Kutbüddin er-Râzî 12
Kutbüddin İznîkî 163
Kuvâ-yı Milliye 66
Kuyucu Murad Paşa 74
Kuyumcu 398, 401
kuzat 9, 25, 131, 200, 270, 340
Kuzey Afrika 243, 420, 424
Küçük Mustafa Paşa 416
Küçük Oda 194, 384, 394, 398, 406
küçük telhis 132
Küçükçekmece Köprüsü 153
Künhü'l-ahbâr 25, 34, 205, 221
Kürd Hoca Medresesi 176
kürsü şeyhliği 351, 352, 353
kütüphane 20, 77, 81, 179, 201, 207, 215, 323, 334, 378, 408, 413, 425
L
La'li Çeşmesi 43
Lala Mehmed Paşa 22, 97
Lala Mustafa Paşa 92, 98
Lale Devri 67, 220
Laleli 410, 413
Latifi 29
Latinler 140
Layiha 26, 36, 272, 273, 276
Letaif-i Enderun 145, 383
Litvanya 291
Livane 311
Londra 32; - Elçisi 291
Lugat 67
Lütfi Paşa 61, 134, 241, 242, 252, 389
Lütfi Simavi 382
M
Maarif Nezareti 75
mabeyn 144, 195, 380, 381, 382, 385
Maddetü'l-hayat 190
mahkeme 9, 10, 30, 48, 88, 137, 138, 148, 149, 150, 155, 157, 158, 228, 361, 362, 363, 409, 421; - i şer'iyye hâsılatı 156; - i Teftiş 284
Mahmud I, padişah 37, 63, 369, 408
Mahmud Efendi, Kazasker 211, 297

- Mahmud Efendi, başdefterdar 53, 211
 Mahmud II, padişah 39, 52, 56, 77, 78, 145, 269, 271, 280, 284, 285, 291, 340, 380, 381, 424
 Mahmud Paşa 16, 17, 21, 45, 87, 92, 93, 94, 155, 185, 188, 191, 334, 411; -Paşa Medresesi 87
 Mahmud Şirvanî 176, 182
mahreç 84, 350
mahzar 73, 292, 310
 Makbul İbrahim Paşa, bk. İbrahim Paşa
 Makrizî 355
 Malikî 130, 176
maliye 228, 285, 286, 290
maliye hazinesi 286
 Malta 368
 Malûlzâde Mehmed Efendi 137
 Manastır Medresesi 9, 259, 322
 Manastırlı İsmail Hakkı 353
 Manisa 15, 55, 86, 199, 230, 246, 252, 259, 356, 372, 375
 Manisa Çelebisi 197
mansib 92, 115, 137, 262; -satışı 261
mansûre hazinesi 284
mantık 67, 209, 327, 330, 345, 350, 362, 391
 Manuel, imparator 173, 187
 Manyas 177, 182
 Maraş 372
 Marmara 230; -Adası 147
 Marmara Üniversitesi 427
 Marquis de Villeneuve 328
 Martolos Mehmed Efendi 228
Maruzat 291, 415
matematik 25, 27, 189, 209, 225, 245, 248, 249, 329, 330
matlab 137, 342, 365
 Matrakçı Nasuh 249, 259
 Maturidî 11
 Maverâünnehr 12, 16, 162, 163
mazul 20, 61, 77, 99, 132, 134, 258, 261, 269, 271, 273, 274, 282, 300, 365, 366, 367, 370
 Mecdüddin 130, 163, 165
Mecelle 363
 Meclis-i Mesalih-i Talebe 79
 Meclis-i Meşâyih 79
mecmû'atü'r-resâ'il 103
Medhal-i ilm-i hukûk 363
 Medine 14, 117, 350, 372, 374
 medrese eğitimi 4, 27, 33, 154, 155, 193, 197, 225, 229, 292, 324, 325, 328, 331, 338, 339, 422
 Medrese-i el-Melikü'l-Kamil 358, 359
 Medrese-i Nuriyye 333
 Medresetü'l-kudât 79, 84, 85, 158, 350, 361, 362, 363
 Mehdi muhalefeti 424
 Mehmed Ağa Medresesi 375
 Mehmed Ali Paşa 296, 300
 Mehmed Arif Efendi, Arabzade, şeyhülislâm, 294
 Mehmed Arif Efendi, Dürrizade, şeyhülislâm 37, 43, 67, 276, 297, 342
 Mehmed Arif Efendi, Meşrebzade, şeyhülislâm, 77, 78, 158, 242, 361
 Mehmed Atâullah Efendi, Dürrîzade, şeyhülislâm 43, 56, 63
 Mehmed Atâullah Efendi, Şerifzade, şeyhülislâm, 272
 Mehmed b. Ömer El Halebi 176, 182
 Mehmed Bahşi Efendi 374
 Mehmed Efendi, Hocaîzâde, şeyhülislâm 49
 Mehmed Emin Paşa 37
 Mehmed Emin Rauf Paşa 44
 Mehmed Esad Efendi, şeyhülislam 361
 Mehmed Fikhî el-Aynî 67
 Mehmed Hemdemî 29
 Mehmed I bk. Fatih Sultan Mehmed
 Mehmed IV, padişah 72, 74, 133, 341, 350, 377, 384, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 396, 403, 404
 Mehmed Kamil Efendi, şeyhülislâm 270
 Mehmed Münib Efendi, *Devhatü'l-meşâyih* zeyli müellifi 83
 Mehmed Nuri Efendi, şeyhülislâm 293
 Mehmed Paşa Medresesi 252, 253, 331
 Mehmed Selim Paşa 78
 Mehmed Şemî 81
 Mehmed Şerif Efendi 145
 Mehmed V, Padişah 350
 Mehmed Zeynelabidin Efendi, şeyhülislâm 296
 Mehmed Ziyaeddin Efendi, şeyhülislâm 68
Mekece Vakfiyesi 10
 Mekke 14, 32, 42, 45, 46, 54, 86, 149, 155, 157, 209, 252, 281, 356, 371, 372, 429; -Kadıllığı 227, 308, 372; -kadısı 42, 46, 157, 227, 259, 371, 372
 Mekki Mehmed Efendi, şeyhülislâm 83, 272
 Mekki, seyahatname sahibi 13
 Mekteb-i Harbiye 280
 Mekteb-i Kudât, Kuzât 158, 361
 Mekteb-i Nüvvab 158, 361
 Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 408
 mektep 18, 158, 326, 340, 341, 363, 405, 408

- mektubi dairesi* 79
mektupçu 51, 85, 137
 Melamiyye 56
 Melikşah 321
Memâlik-i küfriyye 109
Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne 65
 Memikzâde Mustafa Efendi, şeyhülislâm 50, 54, 55
 Menteşe 44
 Menteşzâde Abdurrahim Efendi, şeyhülislâm 78
 Mercimek Ahmed 15, 182
 Merdumî, müellif 239
merkez uleması 40, 279, 419, 422
merkezi bürokrasi 11, 161, 185, 186
 Merzifon 170
Mesâbih, hadis kitabı 329
 Mescid-i Nebvî 193
Mesnevî 33, 117, 215, 241, 330, 416
 Mesud Efendi, Hocaşâde, şeyhülislâm 54, 55, 58, 59
 Meşihat 47, 49, 50, 51, 57, 58, 60, 62, 65, 68, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 93, 96, 98, 180, 281, 282, 332, 350, 361, 424; –Dâiresi 65, 78; –kayığı 57
 Meşrepzâde Ârif Efendi, bk. Mehmed Ârif Efendi
 Meşrutiyet; –Birinci 292; –İkinci 50, 157, 292, 363
Mevâhibü'l-Hallâk ve merâtibü'l-ahlâk, Celalzade'nin ahlak kitabı 240
Mevâidü'n-nefâis fî kavâidü'l-mecâlis 348
mevalî 38, 135, 157, 232, 267; –zâde Kanunu 19, 178, 179, 276, 341; –zâdeler 232, 343
 Mevlana Salâhuddin 204
 Mevlevî şeyhi 33, 34
mevleviyet 70, 135, 148, 149, 150, 156, 188, 197, 200
 Mevleviyye 11, 34
 Mevzuat 290, 339
Mezalim Mahkemeleri 30
 Mısır 24, 32, 42, 44, 45, 96, 165, 176, 213, 214, 216, 218, 222, 223, 227, 243, 244, 271, 295, 322, 355, 356, 357, 358, 359, 365, 424, 427, 429; –Çarşısı 151, 152; –Elçiliği Binası 44; –Hazinesi 77, 97; –Konsolosluğu 44; –Müfettişliği 227
Miftah 41, 206, 341, 347, 391
 Mihail Efendi 90
 Mihal, Eflak voyvodası 90, 124
 Mihaloglu Mehmed 131
 Mihrimah; –Sultan 230, 252, 373, 374; –Su Yolları 250
 Mıhrîşah Sultan, Vâlide Sultan 380
 Milli Mücadele 24, 40, 43, 65
mimarbaşı 142, 153
 Minkarizâde Yahya Efendi, şeyhülislâm 50, 294, 377
Mir'at-ı Adâlet 256
Mir'atü'l-Memalik 244
 Mirim Çelebi 204, 205, 249
 Mirza Mehmed Halife 390
 Mirzazâde 81, 82, 343
 Mithat Paşa 30, 68
Mizanü'l Hakk 329
 Moda Burnu 144
 Modon Seferleri 208
Mohaçname 207
 Molla Abdülkerim Efendi 48, 180, 210
 Molla Ahmedî 163
 Molla Ali Yeganî 205
 Molla Arab 208
 Molla Ayasluğ 177
 Molla Bahaeddin Ömer 163
 Molla Camî 391
 Molla Eyyühüm 205
 Molla Fazlullah 173
 Molla Fenarî 11, 18, 19, 31, 33, 51, 162, 163, 165, 179, 198, 200, 328, 336
 Molla Güranî 14, 15, 22, 29, 31, 32, 35, 48, 176, 177, 180, 188, 198, 199, 293, 323, 328, 348
 Molla Hacı Paşa 163
 Molla Halebizâde 205
 Molla Halilî 205
 Molla Hasan Paşa 163
 Molla Havai 205
 Molla Hızır Şah 177
 Molla Hüsrev 16, 17, 35, 48, 149, 180, 188, 199, 200, 289, 298, 328
 Molla İbrahim b. Muhammed 163
 Molla İlyas Rumî 177
 Molla İlyas Sinobî 177
 Molla İmam Ali 32, 205
 Molla İzârî 205, 210
 Molla İzzeddin b. Melek 163
 Molla Kabız 69, 70, 136
 Molla Kara Kemal 205
 Molla Kara Seyyidi 205
 Molla Karabalî 205
 Molla Kasım Çelebi 205
 Molla Kasım Yakub 205
 Molla Kastalani 198, 208, 211
 Molla Kesteli 209

- Molla Kırmastı 209
 Molla Lütüfî 6
 Molla Müfred Şuca 177
 Molla Necmeddin 163
 Molla Siraceddin 8
 Molla Şeyhi Şeyh Debbaglar İmamı 177
 Molla Yegan 18, 53, 170, 178, 207, 323, 324
 Molla Yusuf Bali 163
 Molla Zamirî 205
 Molla Zeyrek 17, 18, 207
 Mollafenarifoğulları 19, 179, 200
 Mollazâde 157
 Mora İsyanı 343
 Moskoflu 75
 Muafiyet 19, 257
 Muallim Emin Bey 85
 Muallimhâne-i Nüvvâb 77, 158, 361, 362
 Muarrifzâde 204
 Muaviye 140
mucize 187
 Mudanya 59
muhaddis 3, 239, 348, 359
muhallefat 137, 264, 301
 Muhammed aleyhisselâm 6, 96, 159, 232, 245, 287, 324, 389
 Muhammed b. Abdurrahman El Bagdadi 130
 Muhammed b. Abdüllatif, Molla 241
 Muhammed b. Beşir 176
 Muharrem b. Muhammed 130
muhasebat dairesi 79
muhasebe defteri 192, 231, 324, 345, 412
 Muhaşşî Sinanüddin 238
 Muhibbî, *Hulasatü'l-eser* müellifi 156, 425
 Muhsin-i Kayserî 9, 162
muhtesip 147, 153
 Muhyiddin Acemî 205
 Muhyiddin Yaraluca, Molla 204
 Muhyiddin-i Arabî, Şeyh-i Ekber 8, 214
 Muhzır - Muhzırbaşı 138, 151, 256
 Muid Ahmed Efendi, şeyhülislâm 82
mukabelecî 78
 Murad I, Hüdavendigâr, padişah 131, 160, 165, 169, 172
 Murad II, padişah 14, 16, 19, 48, 163, 167, 169, 170, 173, 175, 176, 178, 180, 181, 182, 186, 187, 193, 199, 210, 223, 234, 297, 314, 322, 339, 384
 Murad III, padişah 54, 100, 258, 346
 Murad IV, padişah 23, 26, 58, 70, 77, 101, 132, 143, 144, 288, 334, 388, 401
 Murad V, padişah 68
 Murad Molla Dergâhı 330, 416
 Murad Paşa 54, 73, 98, 395
 Muradî 425
 Murtaza Efendi 37
 Mûsâ b. Hâmûn 248
 Mûsâ Çelebi 131, 171, 172, 173
 Mûsâ Kazım, şeyhülislâm 50, 233, 295, 340
 Musannifek 21
 Musevî 270, 428
musikişinas 385
 Muslihiddin Kastalanî 206
 Muslihiddin Mustafa, Yarhisarzâde 208
 Mustafa b. Ali 249, 258
 Mustafa Efendi, Bolevî, Şeyhülislâm 82
 Mustafa Efendi, Ezher'de görevli, 358
 Mustafa Efendi, hattat 44
 Mustafa Hayri Efendi, şeyhülislâm 65, 85, 233, 295, 340
 Mustafa I, padişah 67, 70, 77, 332
 Mustafa II, padişah 60, 62, 67, 72, 291
 Mustafa III, padişah 144, 152, 269, 343, 378
 Mustafa IV, Padişah 280, 380
 Mustafa Nuri Paşa, tarihçi, devlet adamı 286
 Mustafa Sabri Efendi, şeyhülislâm 50, 75
 Mustafa Sâfi Efendi, tarihçi, padişah imamı 61
 Mustafa Selânikî bk. Selânikî Mustafa
 Mustansırıyye, medrese 427
mutasarrıf 104, 109, 113, 115, 116
Mutavvel 329, 342
Mutavvel, el-Mutavvel 329, 342
muvaakkıt 74, 249
müctehid 110, 130
müddet-i örfiye 262, 264, 267
müderriş 5, 20, 30, 41, 72, 87, 112, 169, 178, 207, 266, 300, 322, 324, 327, 330, 331, 332, 341, 342, 343, 344, 345, 348, 358, 365, 369, 416; –Odası 334; – -i Sultanî 199
 Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi 18, 41, 206, 207, 211, 216
müfessir 3, 34, 87
müfredat 4, 85, 248, 323, 328, 421, 422, 428
müftülenâm 180
 Müftizâde Ahmed Efendi 82
müftü 5, 7, 9, 16, 27, 48, 51, 52, 53, 60, 71, 134, 203, 217, 218, 351
 Mühendishane-i Bahr-i Hümayun 274
 Mühendishane-i Berr-i Hümayun 274
mühendislik 37, 224, 249, 273, 274, 329, 423
Mühimme 69, 136, 157, 337; - *Defterleri* 143, 153

mühürdar 78
mülâzemet 4, 25, 29, 37, 42, 79, 87, 135, 226, 261, 273, 303, 338, 341, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 419; –Defterleri 226, 227
mülemma 399
mülkname 289
Mülteka'l-ebhur, fıkıh kitabı 236, 328, 399, 402
müneccimbaşı 71; –*müneccimbaşılık* 79, 426
münşî 229, 323
mürur tezkiresi 153
müsadere 22, 64, 65, 282
müsevvid 65, 78, 351
Müslüman Türk Devletleri 214
Müstakimzâde İlyas 44
Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi 44, 82, 83, 352
müştemilat 334, 357, 358
müteferrika 195, 231, 232, 245, 385
mütekellim 3
Mütercim Âsım, tarihçi, lügatçi 287, 380
Mütercim Rüştü Paşa 68

N
NaHCivan 97; –Kadısı 303
Naîma 101, 426
nâip 61, 148, 155, 156, 158, 306, 344
Nakibûleşraf 20, 62, 71, 172, 181, 301; –Dairesi 79, 425; –lık 24, 43, 169, 172, 173, 181, 211, 212, 423
Nakşibendiye 11
Narh defteri 150, 290, 307
Nasuh Paşa 62, 332
Nebih Mehmed 378
Necati Bey 207
Necib Âsım 245
Necmeddin El-Haneî 163
nefiy 71
Neşrî Mehmed 5, 330
Nefîcetü'l-fetâvâ 43, 67
Nevbaharzâde 229
Nevşehirli (Damad) İbrahim Paşa 5, 378
New York 428
Niccolo Machiavelli 186
Niğbolu 13
Niğdeli Kara Yakub (Yakub-ı Esved) 174
Nikola 141, 142, 249
Niksarlı Muhyiddin Mehmed Efendi 41
Nil 358
Nişanca 410
nişancılık 11, 161, 186, 219, 325, 344, 393
Nizam-ı Cedid 76, 273, 274, 276,

Nizamiye Mahkemeleri 340, 409
Nizamiye Medreseleri 321
Nizamülmülk 321
Nureddin Zengi 333
Nureddinzâde 22
Nuri Bey, Hendesehane hocası 330
Nusretiye 281
nüzül akçesi 264

O
Ocak ağaları 54, 76, 95
Operatör 192, 247
Ordu kadılığı 21, 129
Ordu kadısı 22, 129, 135, 272
Ordu şeyhi 22
Orhan (Gazi) 8, 9, 10, 159, 160, 166, 169, 322
Orta Asya 5, 6, 41, 48, 159, 173, 424
Ortaçağ 12, 130, 187, 201
Oruç Bey Tarihi 10
Oruç Paşa Medresesi 177
Osman Ergin 425
Osman I, Gazi 6, 7, 9, 10, 131, 159, 377
Osman II, padişah 67, 70, 143
Osman III, padişah 378
Osman, Hulefa-i Raşidin'den 129
Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar, İbnü-lemin'in eseri 415
Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Uzunçarşılı'nın eseri 419, 425
Osmanlı; –Anayasaları 292; –Arşivi 80, 231, 424; Beyliği 6, 7, 9, 12, 162, 174, 322; –Devlet Erkanı 50, 71, 81; –Devleti 5, 21, 28, 32, 33, 159, 173, 272, 291; –Devleti Ulemâsı 33; –Hanedanı 7; –İlim Geleneği 6, 9, 18, 159, 422; –Hukuk Tarihi 16; –lar 3, 48, 131, 224, 237, 246, 321 – Medreseleri 10, 13, 17, 18, 27, 84, 160, 162, 188, 226, 230, 232, 234, 237, 247, 327, 328, 329, 330, 331, 341, 426; –Meclis-i Meb'ûsanı 291; –Merkez Teşkilatı 222; –Padişahları 26, 39, 180, 213, 219, 229, 234, 236, 242, 256, 288, 289, 291, 377; –Payitahtı 13, 203, 216; –Rus Savaşı 75, 76, 275, 282; –Sultanları 10, 13, 139, 160, 162, 175, 182, 232, 246; –Şehirleri 11, 14, 176, 178, 225, 326, 421; –Osmanlı Tarzı 3; –Teşkilat Tarihi 29; –Türkçesi 352; –Ulemâsı 3, 28, 39, 40, 174, 175, 240, 251, 421, 425, 427, 428
Osmanoğulları 11, 161, 186
Oxford 190, 412

Ö

Öd Ağacı 195, 385
 Öküz Mahmud 95
 Öküz Mehmed Paşa, sadrazam 74
 Ömer Efendi, Genç Osman hocası 333
 Ömer Efendi, müderris, müftü 373
 Ömer Efendi, reisülküttap 57,
 Ömer el-Halebî 176, 182
 Ömer Hilmi Efendi, müellif 263
 Ömer Kastamonî 205
 Ömer Lütü Barkan 230
 Ömer, Hulefa-i Raşidin'den 110, 129, 140
örfi, hukuk 67, 71, 136, 229, 234
örfi, kavuk 63, 147
 Örfî, şair 330
 Özbek Hanlığı 32
 Özbekistan 14
 Özdemiroğlu Osman Paşa 62
 Özi 270

P

Paris 190
pastırma naibi 153
 Paşa Çelebi 205
 Paşakapısı 79
 Paşmakçızâde Ali Efendi, şeyhülislâm 57,
 61
 Paşmakçızâdeler 43, 179
patrik 217; -hane 217
 Patrik Maksim 187
 Patrona Halil 49, 57
 Paul Wittek 21
payitaht 13, 30, 31, 139, 140, 141, 143, 145,
 147, 203, 213, 214, 216, 234, 279, 322, 355,
 422
 Peçevî 66, 333
 Pekin 39
 Pendik 148
perişanî kavuk 146
 Perrot 326
 Pertev Efendi 76
 Pertevniyal Sultan 57
 Pınarbaşı Mezarlığı 59
 Pîrî Mehmed Paşa 205, 219, 252, 253, 331,
 347, 373
 Pîrî Reis 243, 244
 Pîrîzâde Mehmed 62, 82
 Pîrîzâde Osman Sahip Efendi 82
 Polonya 291
 Portekiz 224, 243
portolano 244

Poyraz Osman 95

pozitivistler 30

Prusya 272

R

Rafçıbaşı 397
 Râfîzî 47, 180
 Rakım Efendi, hattat, 291
 Ramazan 23, 86, 90, 135, 136, 370, 377, 378,
 381, 382, 400
 Ramazanoğlu 253
 Ramberti 133
 Rasat 250
 Raşid Mehmed Efendi 29, 407
 Ravza Adası 222
 Râzî 324, 327
Razî Mektebi 18, 178, 217
reâyâ 3, 69, 137, 256, 347
Redif Teşkilatı 280
Reisülküttap 32, 57, 219
 Reisülküttap Celal Efendi 219, 229
 Reisülküttap Ömer Efendi 57
 Reisülküttap Pertev Efendi 76
resm-i hıncır 234
Resmî Mektuplar 21
resmiyye 84, 290, 363
 Reşat Ekrem Koçu 352
 Revakü'l-Etrak 357
 Revan 242, 388
 Ridaniye Zaferi 223
 Rifaiyye 11
Risale fi'l-hey'e 189
riyaziyye 204, 411, 330
 Rodos 22, 45, 94, 95; -Sancak Beyliği 45
 Roma 186
 Roma İmparatoru 396
 Rum 142, 176, 324
 Rum Mühendis 249
 Rumeli 30, 141, 149, 153, 200; -Hisarı 56,
 62, 63; -Mahkemesi 88
 Rumeli Kazaskeri 14, 36, 42, 43, 51, 52, 53,
 62, 84, 87, 88, 89, 90, 96, 98, 100, 132, 133,
 134, 135, 137, 138, 149, 155, 206, 208, 211,
 227, 258, 260, 270, 272, 273, 284, 296, 299,
 300, 341, 342, 344, 353, 365, 366, 367, 370
 Rumî 53, 162, 163, 177, 205
 Rus 76, 270, 424
 Rus Sömürgeciliği 424
 Rusçuk 41
 Rusya 37, 56, 65, 270, 270, 273, 275, 282
ruus imtihanları 56, 74, 79, 342, 417

Ruznamçe 327, 425
 Ruzname 120, 227, 263, 265, 266, 267, 369,
 370, 377, 378
 Rüstem Paşa 230, 244, 252, 259, 349, 375

S

Saat 146, 250, 292, 363, 381, 389, 398, 400
 Saatçi Hasan Paşa 92
 Sabuncuoğlu Şerafettin 190
 Saçaklızâde Muhammed 328
 Saçlı Emir Efendi 258, 259
 Sadaret 98, 314
 Sadaret Kaymakamı 61, 70, 90, 91, 92, 93,
 146, 147, 270
 sâdât 23, 232
 Sadi Çelebi 49, 69, 181
 Sadrazam 52, 55, 71, 72, 73, 74, 80, 146, 147,
 150, 151, 152, 226, 274, 292, 332, 389
 Sadrazam Arabacı Ali Paşa 55
 Sadrazam Kemankeş Ali Paşa 54, 70
 Sadrazam Sürmeli Ali Paşa 55
 Safer Şah 163
 Safevî 40, 48, 181, 213, 214, 422
 Saffat Suresi 237
 Safiye Sultan, vâlide ultan 90, 96; –Sultan
 Medresesi 370, 374, 375
 sahaf 415
 Sahaflarşeyhizâde Esad Efendi bk. Esad
 Efendi
 sâhib-i arz 104, 114, 115, 118, 119
 Sahih-i Müslim 259
 Sahn-ı Semân (Fatih) Medreseleri 27, 41, 42,
 46, 79, 84, 87, 190, 191, 192, 197, 200, 207,
 208, 210, 230, 233, 258, 322, 323, 324, 326,
 346, 347, 372, 374, 411; ayrıca bk. Fatih
 Medreseleri
 Sakız 55, 356, 392
 Salih Paşa 145
 Salihzâde Ahmed Esad Efendi 83, 273,
 274, 280
 saltanat naibi 155
 saltanat tarihçiliği 29
 Samanizâde Ömer Hulusi Efendi, şeyhü-
 lislam 50
 Samsunizâde, Molla 205
 Sancak 23, 70, 71, 75, 136, 214; –beyi 90,
 139, 197, 267, 399
 Sancak-ı Şerif 76
 Saraçhane 142, 410
 Saray Kütüphanesi 190, 209, 215
 Saraybosna 36

Sarayburnu 140
 Saray-ı Âmire 97
 sarf mollası 337
 Sarı Abdurrahman 136
 Sarı Mehmed Paşa 55
 Sarı Yakub (Yakub-ı Asfar) 174
 Sarıca Kemal, tarihçi 189
 Sarıgürz Hamza 220
 Sarıgürz Nureddin Efendi 217
 sarık odası 378
 sarıkbaşı 195, 385
 Saruca Paşa Medresesi 177
 Sebîlû'r-reşâd 340
 æfer-i hümayun 108, 110, 204, 224, 234
 Seferli Koşu 194, 384, 385, 388, 389, 391,
 392, 406, 194
 Selahaddin Eyyubi 130
 Selamet Giray 99
 Selanik 45, 234, 372
 Selanik Piskoposu Palamas 9
 Selânikî, Mustafa, tarihçi 24, 89, 100
 selâtin camileri 84, 140, 193, 281, 358, 359
 Selâtinname 189
 Selçuk Sultan Müderrisliği 331, 374
 Selçuklular 5, 19, 32, 130, 131, 181, 193, 199,
 246, 288, 321, 326
 Selim I, padişah 14, 32, 36, 48, 131, 180,
 181, 206, 207, 213, 214, 215, 216, 217, 218,
 219, 220, 221, 222, 223, 243, 244, 249, 252,
 372, 374, 395, 406, 407
 Selim II, padişah 86, 136, 239
 Selim III 21, 36, 37, 52, 74, 77, 144, 145, 269,
 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 280,
 332, 380, 424
 Selimiye Camii 22
 Selimname 213, 215
 Semâniye müderrisi 88, 366
 Semendire 217
 Semerkant 8, 12, 13, 162, 163, 189, 201
 Sencer 130
 Sepetçiler Kasrı 378
 Serasker dairesi 78
 Serdar Mehmed Paşa 91
 Serezli Ali Rıza Efendi 39
 serkilâri-i hâssa 385
 Seydi Ali Reis 243, 245
 seyfiye 6, 15, 62, 71, 92, 159, 185
 Seyyah 39, 326, 361, 362, 396
 Seyyid Abdullah 43, 204, 212
 Seyyid Ahmed 372
 Seyyid Ali Acemi 176, 372, 373

- Seyyid Ali Efendi 372, 373
 Seyyid Ali Hemadanî 241
 Seyyid Ali Natta 211
 Seyyid Battal 399
 Seyyid Feyzullah 19, 60, 62
 Seyyid İbrahim 205
 Seyyid Muhammed 172, 181
 Seyyid Nazif Efendi 101
 Seyyid Şerif Cürcani 12, 14, 17, 27, 327
 Seyyid Zeynel Abidin 211
seyyidlik hücceti 302
 Sıbyan Mektebi 177, 203, 322, 359, 412
 Sıdkızâde Ahmed Reşid 296
 Sıhhiye Müfettişi 79
sır kâtibi 195, 276, 287, 385, 392, 393
Sırat-ı Müstakim 340
Sicill-i Ahval Kanunu 79, 158, 425
 Sigetvar 97
 Siirt Ulu Cami 288
silahdar 92, 195, 385, 389, 394, 395
 Silistre Valiliği 394
 Sinan b. Hüsam b. İlyas 257
 Sinan Efendi 227, 228, 255, 257, 258, 259, 261, 266, 343, 366, 374
 Sinan Gulam 205
 Sinan Paşa 18, 94, 189, 199, 209, 210, 331, 335, 368
 Sinan Paşa Köşkü 59
 Sinanpaşa Darülhadişi 331
 Sinanpaşa Medresesi 253, 374, 375
 Sipahî ayaklanması 64, 393
Sipahîler, sipâhiyan 90, 93, 95, 104, 232
 Sivas 91, 156, 267
 Sivasîzâdeliler 329
 Sivrihisarlı Kadı Celaleddin 130
siyaset cezaları 71
Siyasetname 15, 182, 224, 242, 243
Siyer-i Nebi 395
 Sofu Bayezid 173
 Sofu Mehmed Paşa 70, 253
 Soğukkuyu Medresesi 331
 Sokullu Mehmed Paşa 252
 Solakzâde 29, 171
 Soma Kazası 156
Son Asır Türk Şairleri 415
Son Hattatlar 80, 415
 Sorbonne 190, 412
Soysuzlar Mektebi Enderun 403
 Stanford Shaw 269
 su tesisleri 249
 su yolu 423
 Subaşı 146, 147, 153, 155, 325, 337, 368, 407
 Sudan 424, 429
sulh 32, 108, 277, 282, 363
 Sultan Alaaddin Halacı 131
 Sultan Alaaddin Keykubat 6
 Sultan Gavri 32
 Sultan Kayıtbay 32, 208
 Sultanahmed 410, 415; –Külliyesi 142
 Sultanzâde Mehmed 144
 Sunullah Efendi, şeyhülislâm 22, 76, 333
 Süheyl Ünver 425
 Süleyman b. Anz 129
 Süleyman Çelebi 171, 177
 Süleyman Faik Efendi 83
 Süleyman Karamanî 205, 216
 Süleyman Şah 166
 Süleymaniye 36, 77, 84, 95, 101, 102, 134, 142, 227, 230, 231, 233, 250, 331, 344, 345, 351, 410, 415; –Darülhadişi 42, 134, 231, 232, 258, 309; –Haremi 95; –Külliyesi 45, 80, 226, 230, 231, 232, 233, 244, 248, 323, 333; –Kütüphanesi 78, 237, 242, 247, 413; –Medresesi 190, 225, 232, 233, 252, 324, 335, 338, 350, 373, 410, 411, 412, 426; –Muhasebe Defteri 231; –Müderrisliği 44, 45, 46, 371, 372; –Vakfı 231, 242, 247, 248, 299, 346
 Sümbülzâde Vehbi 38
 Sünbül Sinan Efendi 33
 Sünnet 130, 135, 150, 177, 200, 240, 324, 353, 394, 395
 Sünnî 24, 32, 40, 216, 220, 271, 279, 326
 Sütçü Beşir Ağa 56
 Süveyş Kaptanlığı 245
 Ş
 Şaban 87, 88, 90, 93, 98, 366, 381
 Şaban Efendi 71
 Şafii 12, 13, 48, 130, 176, 357
 Şah İsmail 220, 221, 395
 Şah Sultan Medresesi 87, 374, 375
 Şahkulu 349
 Şahmelek Medresesi 177
 şair 78, 81, 103, 197, 385, 387, 415, 416
 Şair Latifi 175
 Şair Sinan 205
 Şair Veysi 100
 Şakaik, eş-Şaka'iku'n-Nu'maniyye 9, 16, 17, 33, 170, 173
 Şam 8, 12, 13, 36, 40, 44, 45, 99, 121, 162, 165, 201, 239, 252, 310, 324, 356, 366, 372, 422, 429; –Kadısi 86, 257, 258, 304;
 Şanizâde Atâullah 29, 282

- Şanizâde Tarihi 426
 Şâtübî 359
 şefaât 38, 74, 263, 267
 şehir müftüleri 66, 367
 şehir tarihçiliği 29
 Şehsuvaroglu, B. H. 245
 Şehzâde 13, 135, 143, 172, 174, 214, 230, 241, 246, 267, 270, 353, 366, 381, 418
 Şehzâde Ahmed 206, 218
 Şehzâde Bayezid 204, 206, 208, 241, 267
 Şehzâde Korkut 218
 Şehzâde Medresesi 88, 252, 259, 308, 331, 410
 Şehzâde Mustafa 70, 241, 264, 287
 Şehzâde Selim 41, 204, 206, 277
 Şehzâde Süleyman 59
 Şehzâdebaşı 146
 Şemdanizâde, tarihçi 151
 Şemseddin Muhammed 130
 Şemseddin Sivasi 22
 şemşîr-i berrâk 94
 şer'î ilimler 8, 33, 178, 240, 251
 şer'î ve örfî ahkâm 71
 Şerefeddin Yezdi, tarihçi 165
 şerh 8, 27, 28, 87, 189, 225, 236, 237, 258, 328, 334, 391, 393, 421
 Şerh-i Hidaye 235
 Şerh-i Mevakîf 27, 329
 Şerhu'l-îzâh 12
 Şerhu'l-Kâfiye 391
 Şerhu'l Mevakîf 208
 şer'î hukuk 49, 66, 136, 152, 218, 234
 şer-i şerîf 32, 35, 64, 88, 198, 297
 şeriat 8, 27, 34, 69, 90, 176
 şeriatçı 137
 Şerife Ayşe Hanım 43
 Şerife Safiye Hanım 43
 Şerifzâde Atâullah Efendi 83
 Şeriyye 165, 242, 389
 Şeriyye Sicilleri Arşivi 149, 151, 421, 424, 425
 Şevket 120, 330, 416
 Şevketi Efendi 345
Abdurrahman b. Ali, Şeyh 163
 Abdurrahman Erzincanî, Şeyh 163
 Şeyh Akbıyık 177
 Şeyh Ali 312
 Şeyh Bedaîşî 216
 Şeyh Bedreddin 131, 162, 163, 171, 172, 178
 Şeyh Ebûbekir 22
 Şeyh Ebü'l Vefa 349
 Şeyh Edebâli, bk Edebâli
 Şeyh Fahreddin Rumi 163
 Şeyh Hacı Bayram 163
 Şeyh Hamdullah 41, 204, 206
 Şeyh Hamid el Kayseri 163
 Şeyh Hasan Hoca 177
 Şeyh Hüsameddin 257
 Şeyh Mehmed Efendi, Taşköprüzade, 42
 Şeyh Mehmed Efendi, Rumeli kazaskeri 227
 Şeyh Mehmed Efendi, Manisa müftüsü 373
 Şeyh Mehmed Efendi, kadı, müderris 375
 Şeyh Muhlis Baba 7
 Şeyh Muslihüddin Efendi, 22
 Şeyh Muzafferüddin 205
 Şeyh Ramazan 163, 165, 171
 Seyyid Osman, Şeyh 71
 Şeyh Sinan 205
 Şemsettin Buhari bk. Emir Sultan
 Şeyh Taptuk Emre 163
 Şeyh Vefa Camii 334
 Şeyh Veli Şemsettin 177
 Şeyh el-Şirazî, Yar Ali 163
 Şeyhan 220
 Şeyh-i ekber, Şeyh-i ekfer, bk Muhyiddin-i Arabî
 Şeyhî Mehmed Efendi 348
 şeyhülharemlîk 22
 şeyhülislam; –Şeyhülislâm cübbesi 52; –Şeyhülislâm dairesi 78; –Fetvaları 64; –lık 23, 24, 35, 37, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 68, 73, 75, 79, 80, 82, 89, 158, 180, 181, 188, 197, 210, 211, 227, 235, 236, 280, 351, 353, 362, 363, 423, 426, 427
 şiir 29, 41, 42, 45, 77, 80, 100, 101, 103, 193, 204, 206, 207, 216, 229, 330, 338, 391, 392, 399, 413
 Şile 148
 Şirazî 163, 176, 182
 şua 3, 14, 29, 234
 Şua Tezkireleri 82
 Şûrâ-yı İlmiyye 79
 Şükrullah, Molla 177
T
 tabakat 82, 163, 425
 Tabhane 191, 203, 411, 412
 tabîp 246, 247, 248
 Taceddin-i Kürdî 9, 322
 Tacizâde Cafer Çelebi 215, 219, 220, 289
 Tacizâde Sa'dî Çelebi 205
 Taftazani 14, 27, 31, 164

Tahkikat Defteri 228, 266, 267
tahrir 94, 289, 309, 402, 403; –*defteri* 133, 333
taht kadıları 197
Taif 276
Takiyyüddin Rasathanesi 36
Talikat 236, 421
Tanzimat Dönemi 5, 30, 61, 65, 77, 139, 369
Tarakçızâde, ordu kadısı 272
Tarihçe-i Tarik-i Tedris 85
tarihçilik 29, 175, 188
Tarih-i Cengiz Han 334
Tarih-i Cevdet 282
Tarih-i Gülmanî 388, 389
tarikât 11, 22, 33, 34, 172, 414
Tarikat-ı Muhammediyye 240
tasavvufî 8, 9, 14, 17, 34, 251, 413, 414, 420
Taşköprizâde Ahmed Efendi 25, 41, 42, 205, 250, 255, 366
Taşköprizâdeler 20, 42
taşra 23, 61, 75, 84, 142, 275, 279, 286, 292, 302, 332, 338, 350, 351, 382, 390, 401; –*müftüleri* 75; –*uleması* 14, 15, 279, 422
Tatar 357
Tatar Ali Efendi 379
Tatar Hoca 379
Tatar Pazarcığı 44
Tatarcık Abdullah Efendi 36, 272
atbikçi 137
Tavzih 329, 390
tayin-tevcih harçları 61
Tayyarzâde Ata Bey 197, 377, 387
tazir 71
tebdil hasekileri 144
tebdil piyadeleri 144
Tebriz Seferi 227
Tecau't-tevarih 131, 138, 166, 170, 171, 216, 218, 255, 322, 336, 348
tefsir 3, 29, 30, 87, 165, 174, 178, 182, 188, 191, 207, 236, 237, 238, 239, 240, 327, 328, 329, 330, 345, 350, 351, 366, 377, 378, 379, 380, 381, 390, 417, 421, 422
Tefsir-i Suretü'l-Bakara 238
teftiş görevleri 32
Tehafüt 16
Tehafütü'l-felasife 187
Tehafütü't-Tehafüt 187
tekâlif-i örfiyye 104
tekaüt 61
tekke 265, 285, 286, 352, 353
tekmil-i nüsa 4, 324
telhis 71, 72, 93, 94, 120, 132, 152, 332, 395
telhisçi 78, 332

temessük 118, 156, 369
temlik 91, 93, 115, 116, 306, 314, 315
terakki 65, 145, 261, 262, 263, 266, 372
terazici 153
tercüme 13, 15, 27, 30, 82, 83, 167, 181, 182, 192, 205, 214, 224, 236, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 250, 273, 287, 291, 339, 382, 390, 391, 392, 393, 396
Tercüme-i Gülistan, 182
Tersane 243, 273
teşkilat 3, 7, 10, 11, 15, 18, 24, 25, 26, 29, 34, 36, 37, 47, 49, 50, 63, 70, 74, 76, 77, 79, 81, 84, 86, 93, 129, 135, 137, 138, 139, 140, 147, 151, 155, 161, 169, 173, 178, 180, 185, 190, 194, 197, 198, 199, 203, 214, 222, 225, 226, 228, 233, 242, 247, 255, 256, 261, 263, 269, 270, 271, 273, 274, 283, 332, 341, 351, 359, 365, 383, 384, 388, 396, 405, 410, 411, 412, 419, 423, 425, 426, 427
teşrifat 15, 26, 34, 61, 62, 134, 151, 198
Tevarih-i Âl-i Osman 10, 161, 166, 174, 204
tevhid-i tedrisat 340
Tevkîi Abdi Paşa 394
Tevkîi Kanunnamesi 71
tevliyet 151, 307
tezkire 23, 58, 81, 94, 114, 153, 292, 300, 368, 369, 379, 416
tıp 174, 190, 225, 245, 246, 247, 248, 323, 329, 346
Tıp Medresesi 247, 248, 323, 346, 426
Tırhala 41
Timur 13, 15, 165, 167, 171, 173, 189
Tire 55, 252
Tokadî 151, 152, 328, 391
Tokadî Ebûbekir Efendi 151, 152
Tokat kadısı 305
Toklu Baba 9
Toktamış 99
Tomanbay 215
Tomaseviç, Bosna Kralı 21
Topçular Katibi Abdülkadir Efendi, tarihçi 146
topçuluk 249, 273
Tophane Binası 249
Topkapı 410
Topkapı Sarayı 76, 177, 196, 228, 242, 378, 387, 392, 394, 407, 424; –*Müzesi Arşivi* 177, 407; –*Müzesi Kütüphanesi* 242
Toprak Medresesi, Kangırı, Çankırı 310
Tosya 311
Trablusşam kadısı 45
Trabzon 56, 214

- Trabzon Sultaniyesi 259
Tuhfetü'l-İslâm 239
 Tuğrul Bey 32
 Tunca Nehri 60, 177, 393
 Tunus 13, 40, 427, 429
 Tunusbağı, İstanbul'da semt 43
 Tunuslu Hacı Ahmed 245
 Turhan Sultan 59
 Tursun Fakih 6, 10
 Turşucuzâde, şeyhülislâm 52, 57
 Tusî 13, 162, 170, 176, 187, 188, 328
 Türk 165, 194, 196, 213, 223, 224, 240, 243, 244, 250, 251, 328, 384, 386, 398, 406, 427; –Denizcisi 243, 244; –Edebiyatı 330; –İslâm Dünyası 3, 352; –İslâm Geleneği 5, 159; –Matbaa 36; –ve İslâm Kültürü 195, 386
Türk Tarih Kurumu 392
 Türkçe 13, 15, 82, 167, 181, 182, 192, 194, 204, 205, 214, 229, 235, 236, 240, 241, 242, 245, 250, 273, 291, 327, 328, 351, 352, 363, 382, 384, 391, 396, 399, 406, 411, 427
 Türkistan 176
 Türkiye 40, 417, 419, 4221, 425, 427, 428; –Büyük Millet Meclisi (TBMM) 80
Türkiye Maarif Tarihi 425
 Türkmanyân 358
- U**
 Uç Beyliği 5, 159
ulema 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 127, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 58, 60, 61, 63, 65, 70, 75, 76, 77, 81, 94, 100, 101", 111, 113, 114, 132, 134, 135, 136, 143, 144, 155, 159, 160, 161, 162, 163, 169, 173, 174, 175, 179, 185, 186, 187, 201, 293, 205, 207, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 229, 234, 236, 240, 248, 250, 251, 257, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 310, 311, 329, 334, 340, 341, 343, 346, 347, 348, 349, 357, 358, 359, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 375, 377, 407, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 427, 428; –ailesi 11, 81, 161
ulufe 9, 53, 54, 65, 90, 91, 116, 305, 396, 406
 Uluğ Bey 189
 Umre 14
 Unkapanı 146, 410
 Unsî Efendi 55
- Uriel Heyd 270, 424, 428
 Usta Cafer, Enderunlu 391
usturlab 245
usûl-i muhâkeme-i şer'îyye 362
 Uzakdoğu 424
 Uzun Hasan 189
 Uzun Hasan Camii 221
 Uzunçarşılı 10, 103, 165, 171, 419, 425, 426
- Ü**
 Üç Şerefeli; –Cami 16, 188; –Medrese 227, 258
 Ümmü'd-dünya 355
 Ümmügülsüm 292
 Üsküdar 43, 64, 71, 74, 88, 97, 140, 147, 148, 151, 155, 189, 230, 252, 274, 284, 304, 373, 374, 375, 410; –Mahkemesi 148
 Üsküp 36, 234
 Üveys Paşa, Bağdat Valisi 257
- V**
 Vahdeddin bk. Mehmed VI
vahded-i vücud 33, 34, 214
 Vâiziye Medresesi 9
vâizlik 72, 236, 335, 343, 353
 Vaka-i Hayriyye 50, 78
 Vakayı Vakvakiyye 54
 Vakıf 5, 20, 26, 38, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 67, 72, 78, 89, 111, 112, 113, 114, 115, 134, 137, 151, 177, 178, 210, 215, 223, 230, 231, 235, 263, 281, 283, 284, 285, 286, 296, 299, 307, 311, 322, 327, 332, 333, 334, 336, 337, 339, 340, 343, 345, 346, 349, 353, 358, 359, 366, 383, 397, 407, 409, 413, 429; –Kütüphaneleri 349; –Muhasebesi 151
 Vâlide Kösem Sultan 4
 Vâlide Müderrisi 88
 Vâlide Safiye Sultan bk. Safiye Sultan
 Vâlide Sultan Medresesi 348, 373, 374, 375
 Vâlide Sultan Müderrisi 308
 Vâlide Turhan Sultan bk. Turhan Sultan
 Vanî Mehmed Efendi 377
 Varna gümrüğü 305
 Varna Kadısı 305
vasiyetname 289, 298, 391
 Vasvar 388
 Vatan Caddesi 410
 Vefa, semt 334
 Vehhabî 13, 276
Vekayiname 34, 147, 166, 205, 280, 355, 425
vekayinüvislik 29
vekilharç 192, 247

Venedik 55, 66, 107, 396
 Vezir Hasanpaşa 146
 Veziriâzam Mahmud Paşa 16
 Veziriâzam Siyavuş Paşa 53
vezirlik 10, 11, 14, 161, 171, 186, 219
Vikaye 41, 182, 206, 236, 243, 391
 Vildan Efendi 211
voyvoda 90, 124, 368, 407

Y
yağ naibi 153, 155
 Yahudî Tabip Todor 248
 Yahudîler 87
 Yahya Çelebi 42, 227, 374, 375
 Yahya Efendi 46, 54, 70, 77, 81, 82, 254, 294, 373, 377
 Yahya Halife 205
 Yahya Tevfik Efendi, Kazasker, şeyhülislâm 270
 Yargı 5, 10, 28, 32, 69, 74, 129, 130, 136, 137, 160, 198, 210, 217, 218, 257, 325, 340, 343, 344, 409, 429; –Kurumları 5
 Yarhisarzâde Muslihiddin Mustafa bk Muslihiddin Mustafa
 Yasincizâde Abdülvehhab Efendi, şeyhülislâm 32, 37, 75, 286
 Yavuz Sultan Selim bk. Selim I
Yaya ve Müsellem Teşkilatı 11, 161
 Yazıcızâde Ali 183
 Yazıcızâde Mehmed 183
 Yedikule 397
 Yemişçi Hasan Paşa 91, 92, 93, 96, 101, 132, 333
 Yeni Cami 102, 151
 Yeni Saray 396, 405
Yeniçeri aşçısı 55
Yeniçeri Ocağı 11, 52, 76, 77, 78, 161, 286
 Yenikapı 410
 Yenişehir 166, 252
 Yenişehirli Abdullah Efendi, şeyhülislâm 36, 50, 57, 67, 71, 78, 220, 303
 Yenişehirli Müderris Osman Efendi 343
 Yerköylü Hoca Ali Efendi 351
 Yeşil Medrese 17, 170

Yıldırım Bayezid bk Bayezid I
 Yıldırım Medresesi 10
 Yıldız Sarayı 381, 382
 Yolak 130
 Yugoslavya 326
 Yunan 27, 251, 282, 396
 Yunanistan 75, 76, 326
 Yunus Bey 133
 Yunus Emre 163
 Yusuf Agah Efendi 32
 Yusuf Akçura 244
 Yusuf Sinaneddin 238
 Yüzellilikler 43

Z
zabıt katibi 137
 Zâhid b. Ârif 182
zahire 97, 105, 214, 260, 316, 317
 Zaim Mahmud 150
 Zaviye 7, 111, 117, 206, 285, 286
 Zekeriyâ Efendi, Bayramzâde, şeyhülislâm 54, 63, 150
 Zekeriyazâde Yahya Efendi bk Yahya Efendi
 Zekeriyazâdeler 20
 Zemaşşeri 87
 Zenbilli Ali Efendi 14, 34, 35, 48, 49, 50, 52, 158, 180, 181, 203, 209, 211, 217, 220, 257, 323
 Zengiler 130
zevâid-i evkaf 134, 192, 284
 Zeyd, fetvalarda sembolik erkek ismi 69, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119
 Zeynel Abidin 181, 211, 296
 Zeyrek 45, 187, 198; –Kilisesi 323
 Zeyrekzâde Rukneddin Efendi 17, 18, 32, 207, 222
 Zeytune, Tunus’da medrese 427
zikir 33
 Ziyaeddin Çelebi 373, 374
 Zülfikar Ağa 395
zülüflü baltacı 389, 390
züyuf akçe 54

OSMANLI İLMİYESİ

“Osmanlı ulemasını Osmanlı Devleti’nin yapısını ve temel karakterini dikkate almadan tanımak ve anlamak mümkün değildir.”

MEHMET İPŞİRLİ

Ülkemizde tarih biliminin önde gelen isimlerinden olan Prof. Dr. Mehmet İpşirli’nin hazırlamış olduğu elinizdeki bu eser yılların birikimine dayanan araştırmaların bir semeresidir. *Osmanlı İlmîyesi*, Osmanlı dünyasında, eğitim, hukuk, fetvâ, diyanet ve bürokraside sorumluluk üstlenen ya da resmi görev almadan kendisini toplum hizmetine adanmış ilim erbabı olan ulemanın yerini ve işlevini ortaya koyuyor.

Osmanlı ilmîyesine derinlikli bir bakış sunan bu kitap iki kısımdan oluşmaktadır. Osmanlı uleması ile ilgili ilk kısım, şeyhülislamlık, kazaskerlik, İstanbul kadılığı gibi ilmîye mensuplarının yetki ve sorumluluk sahibi olduğu başlıca kurumların yapısı ve işleyişini ele almaktadır. Sonrasında Osmanlı’nın klasik çağındaki sultanların her birinin dönemlerinde ulemanın konumu, işlevi ve ilim hayatı konu edilmektedir. Ayrıca ıslahat ve reform çağının iki önemli sultanı III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde ulemanın rolleri irdelenmektedir. Osmanlı medresesi üzerine genel bir değerlendirme ile başlayan ikinci kısımda ise medrese, Enderun, huzur dersleri ve ilmi muhitler üzerine makaleler yer almakta ve günümüzdeki ilmîye çalışmalarının bir analizi yapılmaktadır.

Osmanlı İlmîyesi, hem meslekten tarihçiler hem de tarih meraklıları için bir başucu eseri.

Kronik

₺ 60,00
KDV’den muaf.

kronikkitap.com

• • • kronikkitap

ISBN: 978-605-7635-88-4

9 786057 635884